

e-ISSN 1309-1387

MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Sayı/Issue: 41
Mayıs/May, 2025

Mehmet Akif Ersoy University Journal of Social Sciences Institute

BURDUR

Sahibi / Owner

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi adına / On behalf of Burdur Mehmet Akif Ersoy University

Prof. Dr. Hüseyin DALGAR

hdalgar@mehmetakif.edu.tr

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Veysel DAL

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

veyseldal@mehmetakif.edu.tr

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Doç. Dr. Mehmet Ali TAŞ

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

matas@mehmetakif.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KORKMAZ

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

akorkmaz@mehmetakif.edu.tr

Alan Editörleri / Field Editors**Kamu Yönetimi/Public Adm.**

Prof. Dr. Mustafa LAMBA

mlamba@mehmetakif.edu.tr

Antropoloji/Anthropology

Dr. Ayşe YILDIRIM

ayseyildirim@mehmetakif.edu.tr

İktisat/Economics

Doç. Dr. Murat BELKE

mbelke@mehmetakif.edu.tr

Bankacılık ve Finans/Banking and Finance

Prof. Dr. İsmail ÇELİK

ismailcelik@mehmetakif.edu.tr

Maliye/Public Finance

Doç. Dr. Düriye TOPRAK

dtoprak@mehmetakif.edu.tr

Sağlık Yönetimi/Health Management

Dr. Nurdan ORAL KARA

nokara@mehmetakif.edu.tr

Türk Dili ve Edebiyatı/Turkish Language and Literature

Doç. Dr. Didem AKYILDIZ AY

Sosyal Hizmet/Social Work

Doç. Dr. Seda ATTEPE ÖZDEN

sattepe@baskent.edu.tr

Din Bilimleri/Science of Religion

Doç. Dr. Nurettin ÇALIŞKAN

ncaliskan@mehmetakif.edu.tr

Güzel Sanatlar/Fine Arts

Doç. Dr. Murat KARA

muratkara@mehmetakif.edu.tr

Sosyal Hizmet/Social Work

Melek ZUBAROĞLU YANARDAĞ

mzyanardag@mehmetakif.edu.tr

Turizm/Tourism

Doç. Dr. Olcay KILINÇ

olcaykilinc@mehmetakif.edu.tr

Arkeoloji/ Archaeology

Doç. Dr. Şükrü ÖZÜDOĞRU

sozudogru@mehmetakif.edu.tr

Dil Bilimleri/Linguistic Sciences

Doç. Dr. Hakan YILMAZ

hyilmaz@mehmetakif.edu.tr

Felsefe/Philosophy

Doç. Dr. S. Ertan TAĞMAN

setagman@mehmetakif.edu.tr

İstatistik/Statistics

Dr. Bekir ÇETİNTAV

bekircetintav@mehmetakif.edu.tr

Sosyoloji/Sociology

Doç. Dr. Fatma Gaye G. YILMAZ

fgyilmaz@mehmetakif.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Zafer GÖLEN

zgolen@mehmetakif.edu.tr

Pazarlama/Marketing

Dr. Öğr. Üyesi İrfan AKYÜZ

iakyuz@istanbul.edu.tr

Yönetim ve Organizasyon / Administration and Organization

Prof. Dr. Himmet KARADAL

hkaradal@gmail.com

Uluslararası İlişkiler / International Relations

Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU

gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr

Bilimsel Yayın Danışma Kurulu/Scientific Publication Advisory Board

Prof. Dr. Hüseyin DALGAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
hdalgar@mehmetakifedu.tr

Prof. Dr. A. Şevki DUYMAZ
Süleyman Demirel Üniversitesi
sevkiduyamaz@sdu.edu.tr

Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA
Süleyman Demirel Üniversitesi
tunca@hotmail.com

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
ozcangungor@yahoo.com

Prof. Dr. Murat KAYALAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
kayalar@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. Levent AYTEMİZ
Karabük Üniversitesi
laytemiz@bandirma.edu.tr

Prof. Dr. Ramazan ERDEM
Süleyman Demirel Üniversitesi
raerdem@yahoo.com

Prof. Dr. Yüksel METİN
Süleyman Demirel Üniversitesi
yukselemin@sdu.edu.tr

Prof. Dr. B. Ayça POLAT BECKS
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
aycapolat@mehmetakif.edu.tr

Doç. Dr. Ummahan KAYGISIZ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
ukaygisiz@mehmetakif.edu.tr

Doç. Dr. Elif Ayşe ŞAHİN İPEK
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
elifasahin@gmail.com

Prof. Dr. Aşkın KESER
Bursa Uludağ Üniversitesi
askin@uludag.edu.tr

Prof. Dr. Belkıs ÖZKARA
Afyon Kocatepe Üniversitesi
bozkara@aku.edu.tr

Prof. Dr. Durmuş ACAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
dacar@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. Hakan DEMİRGİL
Süleyman Demirel Üniversitesi
hakandemirgil@sdu.edu.tr

Prof. Dr. Ümit ARKLAN
Süleyman Demirel Üniversitesi
umitarklan@sdu.edu.tr

Prof. Dr. Veli ATMACA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
vatmaca@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
zerdem@gmail.com

Doç. Dr. Eugene KENNEDY
Louisiana State University
ekennedy@lsu.edu

Doç. Dr. Oğuzhan ZENGİN
Karabük Üniversitesi
oguzhanzenigin@karabuk.edu.tr

Doç. Dr. Zafer YILDIZ
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
zyildiz@kmu.edu.tr

Doç. Dr. Gökhan KALAĞAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
gkalagan@mehmetakif.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

İngilizce/English
Öğr. Gör. Süleyman GÜN
sgun@mehmetakif.edu.tr

Türkçe/Turkish
Dr. Öğr. Üyesi Celal ERYİĞİT
ftemel@mehmetakif.edu.tr

Türkçe/Turkish
Arş. Gör. Serkan Yüksel
serkanyuksel@mehmetakif.edu.tr

41. Sayı Hakem Listesi / Academic Referees of the Issue 41

Doç. Dr. Abdullah Faruk Kılıç	Trakya Üniversitesi,
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Aydın	Niğantaşı Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Tomak	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Alptekin Ulutaş	İnönü Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Alter Kahraman	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayfer Ergin	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Buran	Yakın Doğu Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe Nur Buyruk Akbaba	Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Aysın Çetinkaya Büyükbodur	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Bahar Akoğlu	Niğantaşı Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir Güzel	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Prof. Dr. Burak Belge	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Burcu Nehir Halaçoğlu	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cihan Necmi Günel	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine Kaya	Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Erol Çetin	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Esin Sezgin	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Feride Özlem Elagöz	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Gülçin Güven	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Güven Dere	İstanbul Rumeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Habibe Akçay Bekiroğlu	Giresun Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan Yalap	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Halil Altay Göde	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Hami Onur Bingöl	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Kayırgan	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Lütfiye Kaya Ciceralli	İstanbul Galata Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Merve Deniz Pak Güre	Başkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Enes Kan	Bayburt Üniversitesi
Doç. Dr. Nazan Kaytez	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nazlı Türker	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Neslihan Huri Yiğit	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Nuran Akyurt	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan Özaydın	İstanbul Medipol Üniversitesi
Doç. Dr. Seda Topgül	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serhat Ay	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seyit Mehmet Buçukoğlu	İstanbul Atlas Üniversitesi
Doç. Dr. Seçil Utma	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Sinan Mimaroglu	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süheyl Pozanti	İstanbul Beykent Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus Levent Ekinci	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zehra Öztürk	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Zekayi Kaya	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Prof. Dr. Ziya Gökalp Göktolga	Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özkan İmamoğlu	Amasya Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Halil Ekşi	Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlayda Türk Höl	Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlknur Türkoğlu	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Altan Tülü	Düzce Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Elif Cemre Özaydın	İstanbul Gelişim Üniversitesi

Doç. Dr. Merve Özgür Göde	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Vedat Yiğitoğlu	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tülay Tekin Yılmaz	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Yonca Altındal	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ozan Aytepe	Dumlupınar Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- ERGENLERİN DUYGUSAL VE PSİKOLOJİK İYİ OLUŞ DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ**
INVESTIGATION OF EMOTIONAL AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING LEVELS OF ADOLESCENTS **1-19**
Didem ASLANYÜREK, Haktan DEMİRCİOĞLU
- SOSYAL HİZMET PERSPEKTİFİYLE YALNIZ ANNELİK DENEYİMLERİ**
EXPERIENCES OF LONE MOTHERING FROM SOCIAL WORK PERSPECTIVE **20-44**
Zülal ŞAHİN, Kasım KARATAŞ
- JEOPOLİTİK AÇIDAN KARADENİZ KIYI HATTINDA OSMANLI-RUSYA REKABETİ**
OTTOMAN-RUSSIA COMPETITION ON THE BLACK SEA COASTLINE IN GEOPOLITICAL PERSPECTIVE **45-65**
Müberra KOÇYİĞİT TÜRK
- HASTA VE YAKINLARININ ŞİKAYETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: KAMU HASTANELERİ ÖRNEĞİ**
EVALUATION OF COMPLAINTS OF PATIENT AND RELATIVES: THE EXAMPLE OF PUBLIC HOSPITAL **66-85**
Sümeyye YILDIRIM
- COVID-19 PANDEMİSİNDE TRAVMA SONRASI STRES BELİRTİLERİNİN ÇEŞİTLİ PSİKOLOJİK FAKTÖRLERLE İLİŞKİSİ**
THE RELATION OF POST-TRAUMATIC STRESS SYMPTOMS WITH VARIOUS PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE COVID-19 PANDEMIC **86-102**
Ezgi ÜNAL GÜRBAY
- BIST 100 ENDEKSİNDE İKİLİ ALIM-SATIM STRATEJİSİ: UZAKLIK METODUNUN ETKİNLİĞİ VE EŞİK SEVİYELERİNİN ROLÜ**
PAIRS TRADING STRATEGY IN THE BIST100 INDEX: THE EFFECTIVENESS OF THE DISTANCE METHOD AND THE ROLE OF THRESHOLD LEVELS **103-119**
Çiğdem YERLİ
- BÜYÜME KORKUSU ÖLÇEĞİ REVİZYONU: BÜYÜME KORKUSU ÖLÇEĞİ II GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI**
REVISION OF GROWTH FEAR SCALE: GROWTH FEAR SCALE II VALIDITY AND RELIABILITY STUDY **120-138**
Ece Naz ERMİŞ, Melis Seray ÖZDEN YILDIRIM, Nida ATEŞ
- DİJİTAL OYUNLARDA TARİHİ VE KÜLTÜREL DOKUNUN TOPLUMA YANSITILMASI**
REFLECTING HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN DIGITAL GAMES TO SOCIETY **135-150**
Berk SAVI, Serkan İLDEN
- SOSYAL MEDYA DİNDARLIĞI ÖLÇEĞİ GÜVENİRLİK GEÇERLİLİK ÇALIŞMASI**
SOCIAL MEDIA RELIGIOSITY SCALE RELIABILITY AND VALIDITY STUDY **151-169**
Mustafa MEMİŞ

TÜRK EDEBİYATINDA TESPİT EDİLEN TUHFETÜ'L-UŞŞÂK MESNEVİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>AN EVALUATION OF THE TUHFETU'L-UŞŞÂK MESNEVIS IDENTIFIED IN TURKISH LITERATURE</i>	170-186
Ramazan Tugay ÖZDEMİR	
KENDİ KENDİNE LİDERLİK: BİLİMSEL BİRİKİMİN BİBLİYOMETRİK İZLERİ <i>SELF-LEADERSHIP: BIBLIOMETRIC TRACES OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE</i>	187-199
Sefa CEYHAN, Gökhan DEMİRAY	
TÜRKİYE'DE İHBARCILARIN KORUNMASI: İNGİLTERE, FRANSA VE ABD'DEN ÇIKARIMLAR <i>WHISTLEBLOWER PROTECTION IN TURKIYE: INSIGHTS FROM ENGLAND, FRANCE, AND THE UNITED STATES</i>	200-216
İsmail Safa AYDIN	
PAZARYERİ HÖYÜK (BUCAK, BURDUR) YER RADARI ARAŞTIRMASININ ÖN SONUÇLARI <i>PRELIMINARY RESULTS FROM GPR SURVEY AT PAZARYERİ HÖYÜK (BUCAK, BURDUR)</i>	217-230
Ralf H. BECKS, Çağlayan BALKAYA, Bilge Ayça POLAT BECKS, Olcay ÇAKMAK	
SIVI DÖKME YÜK TERMİNALLERİNDEKİ OPERASYONEL RİSKLER VE YÖNETİMİ <i>OPERATIONAL RISKS AND MANAGEMENT AT LIQUID BULK TERMINALS</i>	231-247
Kenan TOK, Murat YORULMAZ	
BURDUR MERKEZ AZİZİYE KÖYÜ KÖY SEYİRLİK OYUNLARI ÜZERİNE BİR DERLEME ÇALIŞMASI <i>A COMPILATION STUDY ON VILLAGE THEATRICAL PLAY OF AZIZIYE VILLAGE, BURDUR CENTRAL</i>	248-260
İnci IRLAYICI	
BURDUR'UN TİPOGRAFİK MİRASI VE DEMİR KAPI MONOGRAMLARININ ÖNEMİ <i>BURDUR'S TYPOGRAPHIC HERITAGE AND THE IMPORTANCE OF IRON GATE MONOGRAM</i>	261-278
Erol ÇİTCİ, Murat KARA	
GEÇ ANTİK DÖNEM'DE ADADA KONUTLARI: SOSYO-EKONOMİK DEĞİŞİMLERİN MİMARİ TEMSİLLERİ <i>ADADA HOUSES IN THE LATE ANTIQUE PERIOD: ARCHITECTURAL REPRESENTATIONS OF SOCIO-ECONOMIC CHANGES</i>	279-299
Fatih ALTINIŞIK, Ahmet MÖREL	
DO FINANCIAL DEVELOPMENT AND GREEN TECHNOLOGICAL INNOVATIONS IMPROVE ENVIRONMENTAL QUALITY? <i>FİNANSAL GELİŞME VE YEŞİL TEKNOLOJİK İNOVASYONLAR ÇEVRE KALİTESİNİ İYİLEŞTİRİYOR MU?</i>	300-327
Zekiye ÖRTLEK, Munise ILIKKAN ÖZGÜR	
DERLEME MAKALELERİ / REVIEW ARTICLES	
ARE HUMAN BEINGS INHERENTLY AGGRESSIVE? UNDERSTANDING HUMAN AGGRESSION WITH VARIOUS THEORIES <i>İNSANLAR DOĞUŞTAN SALDIRGAN MIDIR? İNSAN SALDIRGANLIĞINI ÇEŞİTLİ TEORİLERLE ANLAMAK</i>	328-340
Şeyma BİÇER HAZİR	

DİZİNLER / INDEXING

Dergimiz, hâlihazırda DOAJ, EBSCO, SOBIAD, EUROPUB ve DRJI dizinleri tarafından taranmakta olup; başta TR Dizin ve ESCI olmak üzere diğer dizinlerle ilgili başvuru süreçlerimiz devam etmektedir.

Our journal is currently covered and abstracted by DOAJ, EBSCO, SOBIAD, EUROPUB and DRJI; the application processes of TR Dizin and ESCI, with others, are in progress.

ERGENLERİN DUYGUSAL VE PSİKOLOJİK İYİ OLUŞ DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF EMOTIONAL AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING LEVELS OF ADOLESCENTS

Didem ASLANYÜREK¹, Haktan DEMİRCİOĞLU²

1. Bilim Uzmanı, Hacettepe Üniversitesi,
didem.aslanyurek@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-1249-148X>
2. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi,
hdemircioglu@hacettepe.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-5092-1698>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
14.05.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
20.08.2024

DOI
10.20875/makusobed.1484208

Öz

Bu araştırmanın amacı, ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerini farklı değişkenlere göre incelemektir. Araştırma nicel araştırma yöntemlerinden kesitsel tarama desenine göre tasarlanmıştır. Örneklem grubu 1639 ergenden (828 kız, 811 erkek) oluşmaktadır. Çalışmanın verileri, çeşitli değişkenlerden oluşan “Demografik Bilgi Formu” ve “Stirling Çocuklar için Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği” ile toplanmıştır. Bulgular doğrultusunda ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin cinsiyete, yaşa, kendine ait odanın olup olmamasına, akademik başarı düzeyine, anne öğrenim durumuna, aile gelir düzeyine, algılanan anne-baba, okul arkadaşları ilişkisine, anne-baba baskın yaklaşımına, sosyal medya kullanım durumuna, sosyal medyada geçirilen süreye, dijital platformlarda oyun oynama durumuna göre, dijital platformlarda oyun oynama süresine göre farklılık gösterdiği ancak baba öğrenim durumuna göre farklılık göstermediği bulunmuştur. Sonuçların ailelere, ergenlerle çalışan profesyonellere ve politika yapıcılara rehberlik sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ergenlik, Gelişim, İyi Oluş, Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş.

Abstract

The aim of this study is to examine the emotional and psychological well-being levels of adolescents according to different variables. The study was designed according to cross-sectional survey design from quantitative research methods. The sample group consisted of 1639 adolescents (828 girls, 811 boys). The data of the study were collected with the “Demographic Information Form” and the “Stirling Emotional and Psychological Well-Being Scale for Children” consisting of various variables. In line with the findings, it was concluded that the emotional and psychological well-being levels of adolescents differed according to gender, age, having a room of their own, academic achievement level, mother's education level, family income level, perceived parent-schoolmate relationship, dominant approach of parents, social media use, time spent on social media, playing games on digital platforms, and time spent playing games on digital platforms, but not according to father's education level. It is thought that the results will provide guidance to families, professionals working with adolescents and policy makers.

Keywords: Adolescence, Development, Well-being, Emotional and Psychological Well-being.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Aslanyürek, D. ve Demircioğlu, H. (2025). Ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin incelenmesi. *MAKU SOBED*, (41), 1-19.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1484208>

EXTENDED SUMMARY

Adolescence is a period characterized by many cognitive, physiological and emotional changes (Bluth & Blanton, 2014, p. 1298). In addition to these changes, adolescents go through a challenging phase in which they try to solve the basic tasks of the developmental period such as constructing their identities, adopting social roles and autonomy (Slone et al., 2013, p. 1854). It is emphasized that adolescents' ability to cope with these challenges is very important for their emotional health and emotional well-being in adulthood (Bluth et al., 2017, p. 840). Although there are different definitions and information about well-being in the literature, there are two points of agreement. One of them is that the concept of well-being is more than the absence of illness and disease. Another one is that well-being is a holistic concept consisting of mental, social and physical elements (Knifton & Quinn, 2013, pp. 4-7).

It is an undeniable fact that the rapid advances in many developmental areas, the processes of independence and identity search of individuals, and possible changes in interpersonal communication patterns inevitably affect the emotional and psychological well-being levels of adolescents. The main purpose of this study is to determine the emotional and psychological well-being levels of adolescents with different sociodemographic variables and to shed light on professionals working with adolescents, parents and the literature. The sub-problems of the study determined within the framework of this purpose are given below;

- Do the emotional and psychological well-being levels of adolescents differ according to their gender, age, whether they have a room of their own, and their perceived academic achievement?
- Do the emotional and psychological well-being levels of adolescents differ according to their parents' education level, family income level, and perceived mother-father relationship?
- Do the emotional and psychological well-being levels of adolescents differ according to their perceived relationship with schoolmates and perceived mother and father's dominant approach?
- Do the emotional and psychological well-being levels of adolescents differ according to their social media usage status, social media usage time, digital platform game playing status and digital platform game playing time?

Since this study aims to examine the emotional and psychological well-being levels of adolescents according to different socio-demographic variables, cross-sectional survey design was used in the research design. In the survey model, the tendencies, attitudes and thoughts of the participants in the sample selected to represent the population are defined quantitatively (Creswell, 2016). In cross-sectional survey design, data are collected instantaneously and various groups can be compared (Cohen et al., 2018).

The population of the study consisted of adolescents between the ages of 11-16 attending middle and high schools in Keçiören, Sincan and Mamak districts. The schools included in the study were determined by random sampling method. In random sampling, each participant has an equal probability of being selected. In cluster sampling, the participants to be included in the research are selected from clusters such as streets, neighborhoods and schools (Kılıç, 2013, pp. 45-46). After determining the schools to represent the population, the random number table was similarly used to determine the classrooms where the research data would be collected. A total of 1800 participants were included in the study on a voluntary basis. The data forms of 125 participants were excluded from the data group because the participants left one or more scales blank or answered several questions. During the analyses, it was determined that 36 data did not conform to the normal distribution, so they were not included in the data set. Accordingly, the sample group of the study consisted of 1639 adolescents aged 11-16.

The data of the study were collected with the "Demographic Information Form" and the "Stirling Emotional and Psychological Well-Being Scale for Children". According to the findings of the study, the emotional and psychological well-being levels of adolescents differed according to gender, age, having a room of their own, academic achievement level, mother's education level, family income level, perceived parent-schoolmate relationship, dominant approach of parents, social media use, time spent on social media, playing games on digital platforms, and time spent playing games on digital platforms, but not according to father's education level. It is thought that the results obtained will provide guidance to families, professionals working with adolescents and policy makers.

1. GİRİŞ

Ergenlik bilişsel, fizyolojik ve duygusal olmak üzere pek çok değişimle karakterize olan bir dönemdir (Bluth ve Blanton, 2014, s. 1298). Bu değişimlerin yanı sıra ergenler, kimliklerini inşa etmek, sosyal rolleri benimsemek ve özerklik gibi gelişim döneminin temel görevlerini çözümlmeye çalıştıkları zorlu bir evreden geçerler (Slone vd., 2013, s. 1854). Ergenlerin bu zorluklarla başa çıkabilmelerinin yetişkinlikteki duygusal sağlık ve duygusal iyi oluşları için çok önemli olduğu vurgulanmaktadır (Bluth vd., 2017, s. 840). Alan yazında iyi oluş ile ilgili farklı tanımlar yer almaktadır. Dünya Sağlık Örgütü iyi oluş kavramını, bireylerin ve toplumların anlam ve amaç duygusuyla dünyaya katkıda bulunma yeteneği olarak tanımlamış ve sağlığa benzer şekilde günlük yaşam için bir kaynak olarak ifade ettikleri iyi oluşun ekonomik, sosyal ve çevresel koşullar tarafından belirlendiğini vurgulamıştır (WHO, 2021). Araştırmacılar, bireylerin iyi oluşlarını yaşam kalitesi olarak tanımlamanın yanı sıra kişisel ve sosyal hedeflerini gerçekleştirdiklerinde ortaya çıkan dinamik bir durum olarak değerlendirmişlerdir. (Statham ve Chase, 2010, s. 2). Psikoloji literatüründe ise iyi oluş, mutlu hissetmekle sınırlı olmayan, daha geniş bir perspektiften bireylerin büyümesi ve gelişmesi gibi bir dizi unsuru da içinde barındıran bir kavram olarak ele alınmaktadır (Olsson vd., 2013, s. 1070). Alan yazında iyi oluş ile ilgili farklı tanımlar ve bilgiler mevcut olsa da hemfikir olunan iki durum vardır. Bunlardan biri, iyi oluş kavramının hastalık ve hastalığın yokluğundan daha fazlası olduğudur. Bir diğeri ise iyi oluşun zihinsel, sosyal ve bedensel unsurlardan oluşan bütüncül bir kavram olduğudur (Knifton ve Quinn, 2013, ss. 4-7). Bireylerin iyi oluş düzeylerindeki düşüşlerin, toplumlar ve uluslar üzerinde geniş kapsamlı etkileri olduğu aktarılmaktadır. Bu düşüşlerin, ruhsal hastalıkların tedavisiyle ilgili doğrudan maliyetlere ek olarak, üretkenlik ve yetkinlik kaybı ile ailelere ve ekonomiye dolaylı maliyetleri de bulunmaktadır (Cárdenas vd., 2022, s. 1). Duygusal iyi oluş, bireyin genel mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeyini kapsayan çok yönlü bir bileşim olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede, bireylerin anlık ve günlük pratiklerinin duygusal niteliğini içeren deneyimsel özelliklerinin yanı sıra yaşama yönelik anlam, memnuniyet ve hedefleri gerçekleştirmeye yönelik potansiyel gibi yansıtıcı özellikleri içerdiğini aktarmaktadırlar (Park vd., 2023, s. 16). Gençlerde duygusal iyi oluşun temel özellikleri olumlu benlik saygısı, olumlu duygular ve dayanıklılık olarak belirtilmektedir. Bu özelliklerin ön koşulları, aile ve sosyal bağlılık, güvenli, istikrarlı, destekleyici ilişkiler, umut ve olumlu beden imajıdır. Duygusal iyi oluşun sonuçları ise bireylerin kendini gerçekleştirme, öz yeterlik, sağlıklı davranışların benimsenmesi ve riskli davranışlardan kaçınılması olarak ifade edilmektedir (Courtwright vd., 2020, s. 106). Psikolojik iyi oluş genellikle mutluluk (hedonik perspektif) ve bireyin hem kişisel hem de sosyal yaşamında en yüksek verimliliği sağlama (eudaimonik perspektif) olarak ele alınan pozitif duygu durumlarının bir kombinasyonu olarak tanımlanmaktadır (Deci ve Ryan, 2008, aktaran Winefield vd., 2012, s. 2). Ryff ve Keyes (1995) psikolojik iyi oluşu ele alan çok yönlü bir model ortaya koymuştur. Bu model, özerklik, çevresel ustalık, kişisel gelişim, başkalarıyla olumlu ilişkiler, yaşamın amacı, kendini kabul gibi bileşenlerden oluşmaktadır (Ryff ve Keyes, 1995, s. 719). Bu bileşenlerin kendine özgü işlevleri bulunmakla birlikte bireylerin psikolojik iyi oluşuna destek sağladıkları aktarılmıştır (Vinayak ve Judge, 2018, s.193).

Hamilton ve Redmon (2010)'a göre, bireylerin duygusal iyi oluşlarına etki eden üç temel bileşen bulunmaktadır. Bu bileşenler, bireyin kendi içsel dünyasını kapsayan bireysel boyut, diğer bireylerle kurulan sosyal ilişkileri kapsayan ilişkisel boyut ve aile, okul ve toplumu kapsayan çevresel boyut olarak sınıflandırılmaktadır (Aktaran, Alpay, 2021, s. 25). Psikolojik iyi oluşu etkileyen faktörler arasında ise cinsiyet, medeni durum, evdeki çocuk sayısı, gelecekteki ekonomik durum algısı gibi değişkenler olduğu belirtilmiştir (Oskcrochi vd., 2018, s. 1). Ek olarak, iyi oluşun düşük sosyoekonomik durumun meydana getirdiği olumsuz etkileri azaltabileceğine dair kanıtların arttığı da vurgulanmıştır (Ryff, 2017, s. 160). Ayrıca, akıllı telefonların kullanımının da bireylerin psikolojik iyi oluş düzeyleri üzerinde etkili olduğu ortaya konmuştur. 1991-2016 yılları arasında 8., 10., ve 12. sınıf öğrencilerine yönelik yapılan ulusal temsili anketlere göre, 2012 yılından itibaren ergenlerin psikolojik iyi olma düzeylerinde ani bir azalma olduğu aktarılmıştır. Bu dönemde ergenlerin elektronik iletişim ve ekranlara (örneğin sosyal medya, internet, oyun oynama ve mesajlaşma) daha fazla zaman ayıran ergenlerin psikolojik iyi olma düzeyleri daha düşük bulunmuştur (Twenge vd., 2018, s. 765).

Ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluşları ile ilgili alan yazın incelendiğinde, bu iki kavramın genellikle ayrı ayrı ele alındığı ve birlikte değerlendirildiği çok sayıda araştırma olmadığı gözlemlenmiştir (Ay Taş, 2022, s. 44). Örneğin, bir çalışmada fiziksel aktivite, spor etkinliklerine katılımın iyi oluş, anksiyete ve depresif belirtiler ile ilişkisi araştırılmıştır. Ergenlerin fiziksel aktivite sıklığı ile iyi oluşları arasında pozitif, anksiyete ve depresif belirtilerle negatif yönlü bir ilişki olduğu bulunmuştur (McMahon vd., 2017, ss. 111-112). Bir başka çalışmada ise çocuk ve ergenlerin sosyal destekleri ile iyi oluşları arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu çalışmada, çocuk ve ergenlerin algıladıkları sosyal destek ile iyi oluşları arasında güçlü bir

ilişki olduğu ancak okul personelinin ve öğretmenlerden alınan destek ile iyi oluşları arasında daha güçlü bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir. Ek olarak aynı çalışmada araştırmacılar, çocuk ve ergenlerin sosyal destekleri ve iyi oluşları arasındaki ilişkinin yaşa paralel olarak arttığını da vurgulamışlardır (Chu vd., 2010, s. 624). İlkokul kademesinden ortaokul kademesine geçiş sürecindeki ergenlerin okul iklimi ile zihinsel ve duygusal iyi oluşları arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada, okulda güvende hissetme, okula bağlılık ve akran desteği gibi okul iklimi bileşenlerinin, geçiş dönemi boyunca ergenlerin zihinsel ve duygusal iyi oluşları yönünden koruyucu unsurlar olduğu ortaya konmuştur (Lester ve Cross, 2015, s. 1). Ergenlerin kişisel gelişim girişimleri ile psikolojik iyi oluşları ve psikolojik sıkıntıları arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmanın sonuçlarına göre, kişisel gelişim girişimlerinin psikolojik iyi oluş girişimleri ile pozitif, psikolojik sıkıntı ile negatif bir ilişkiye sahiptir. Kişisel gelişim girişimi ve psikolojik iyi oluş düzeyi daha yüksek olan ergenlerin daha düşük düzeyde ruh sağlığı problemleri yaşadıkları vurgulanmıştır (Ayub ve Iqbal, 2012, s. 105). 15-16 yaşındaki ergenlerle yapılan çalışmada duygusal iyi oluş ile okul başarıları arasındaki ilişkinin dolaylı olduğu ileri sürülmüştür (Parhiala vd., 2018, ss. 200-203). Ergenlerden oluşan büyük bir örneklem grubunda sosyal bağlılığın iyi oluş üzerinde yordayıcı bir role sahip olup olmadığı araştırılmıştır. Araştırmacıların aktarımlarına göre, ergenlerin iyi oluşlarının aile, toplum, okul gibi ekolojik alanlarda kurdukları özenli, duyarlı ve karşılıklı ilişkilerin temeline dayandığı yönündedir (Jose vd., 2012, s. 245-248).

Ergenlerin sağlıklı kimlik gelişimleri için duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin büyük önem taşıdığı vurgulanmaktadır (Deleş vd., 2020, s. 1). Bu bağlamda, ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin farklı sosyodemografik değişkenlerle incelenmesi, bu konuda çalışan profesyonellere, ebeveynlere ve alan yazına önemli katkılar sağlayabilir. Bu amaç doğrultusunda belirlenen araştırmanın alt problemleri aşağıda yer almaktadır;

- Ergenlerin cinsiyetine, yaşına, kendisine ait odası olup olmadığına, algıladığı akademik başarısına göre duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri farklılaşmakta mıdır?
- Ergenlerin anne ve babasının öğrenim durumuna, aile gelir düzeyine, algıladığı anne ve baba ilişkisine göre duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri farklılaşmakta mıdır?
- Ergenlerin algıladığı okul arkadaşları ile ilişkisine, algılanan anne ve baba baskın yaklaşımına göre duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri farklılaşmakta mıdır?
- Ergenlerin sosyal medya kullanım durumu, sosyal medya kullanım süresi, dijital platformlarda oyun oynama durumu ve dijital platformlarda oyun oynama süresine göre duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri farklılaşmakta mıdır?

2. YÖNTEM

Bu bölümde araştırma modeli, evren, örneklem, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve verilerin analizi hakkında bilgi verilecektir.

2.1. Araştırma Modeli

Bu çalışma ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin farklı sosyo-demografik değişkenlere göre incelenmeyi hedeflenmesi nedeni ile araştırma tasarımında tarama modellerinden kesitsel tarama deseni kullanılmıştır. Tarama modelinde evreni temsil etmesi amacıyla seçilen örneklemdeki katılımcıların eğilimleri, tutumları ve düşünceleri niceliksel olarak tanımlanır (Creswell, 2016). Kesitsel tarama deseninde veriler anlık olarak toplanır ve çeşitli grupların karşılaştırılması yapılabilir (Cohen vd., 2018).

2.2. Evren ve Örneklem

Düşük sosyoekonomik düzeyin, mahalle dezavantajının, yoksullukla ilişkili stresin çocuk, ergenler ve yetişkinlerde olumsuz etkiler yarattığı araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır (Santiago vd., 2011). Bu sebeple araştırmanın hedefi doğrultusunda Ankara ilinin düşük sosyoekonomik düzeydeki ilçeleri Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması 2022 yılı Raporu (SEGE) kapsamında belirlenmiştir (SEGE, 2022). Bu bağlamda, araştırmanın evrenini Keçiören, Sincan ve Mamak ilçelerinde ortaokul ve lise öğrenimine devam eden 235.671 ergen oluşturmuştur (MEB, 2022). Araştırmanın örneklem büyüklüğü için güç analizi (G* Power) yapılmış ve minimum olması gereken katılımcı sayısı 410 olarak elde edilmiştir. Güç analizinin (G* Power) amacı, belirli bir etki büyüklüğünde istatistiksel olarak anlamlı testler

uygulayabilmek için gereken minimum örneklem büyüklüğünü belirlemektedir (Perugini vd., 2018, s. 3). Araştırmanın amacı doğrultusunda düşük sosyoekonomik düzeydeki bölgelerde yaşayan ergenlere odaklanıldığından küme örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Küme örneklemede, araştırmaya dahil edilecek katılımcılar bulundukları sokak, mahalle, okul gibi kümelerden seçilirler (Kılıç, 2013, ss. 45-46). Araştırmaya dahil edilecek ve evreni temsil eden okulların belirlenmesi aşamasında ise herhangi bir yanlılıktan kaçınmak için önerilen bir yöntem olarak rastgele sayılar tablosu kullanılarak belirlenmiştir (Akın ve Koçoğlu, 2017, s. 80). Bu doğrultuda araştırma kapsamında yer alan okulların belirlenmesinin ardından araştırma verilerinin toplanacağı derslikleri belirleyebilmek amacıyla benzer şekilde rastgele sayısı tablosundan yararlanılmıştır. Dersliklerin belirlenmesinin ardından araştırmanın amacı öğrencilere aktarılmış olup, araştırmanın gönüllülük esasına tabii olduğu ve gizliliğin esas olduğu araştırmacı tarafından aktarılmıştır. Gönüllülük esası kapsamında toplan 1800 katılımcı araştırmaya dahil olmuştur. 125 katılımcının veri formu, katılımcıların bir ya da birden çok ölçeği boş bırakması, birkaç soruya cevap vermeleri nedeniyle veri grubundan çıkarılmışlardır. Analizler sırasında 36 verinin normal dağılıma uygunluk göstermediği tespit edildiğinden veri setine dahil edilmemişlerdir. Bu doğrultuda araştırmanın örneklem grubunu 11-16 yaşındaki 1639 ergen oluşturmuştur.

2.3. Veri Toplama Araçları

2.3.1. Demografik Bilgi Formu

Araştırmacılar tarafından hazırlanan bu formda katılımcıların sosyodemografik özellikleri hakkında bilgi edinilmesi amaçlanmıştır. Bu formda, katılımcıların cinsiyeti, yaşı, kendine ait odası olup olmadığı, algıladığı akademik başarı düzeyi, anne-baba öğrenim durumu, aile gelir düzeyi, algılanan anne-baba ilişkisi, algılanan okul arkadaşları ile ilişki, algılanan anne-baba baskın yaklaşımı, sosyal medya kullanım durumu, sosyal medya kullanım süresi, dijital platformlarda oyun oynama durumu ve dijital platformlarda oyun oynama süresi gibi sorular yer almaktadır.

2.3.2. Stirling Çocuklar için Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği (SÇDPİÖÖ)

Liddle ve Carter tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçe Formu'nun geçerlik ve güvenirlik çalışmaları Akın ve arkadaşları tarafından yapılmıştır (Akın vd., 2016; Liddle ve Carter, 2015). Ölçek tek boyut ve 12 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin derecelendirmesi 5'li likert tipindedir (1= Asla, 5=Her zaman). Ölçekte ters madde bulunmamaktadır. Yüksek düzeydeki duygusal ve psikolojik iyi oluşun daha iyi düzeyde olduğunu ifade etmektedir. Geçerlik çalışmalarında yapılan doğrulayıcı faktör analizleri sonucunda ölçeğin tek boyutlu modelinin iyi uyum gösterdiği aktarılmıştır ($\chi^2=96.87$, $sd=54$, $RMSEA=.073$, $SRMR=.051$, $CFI=.93$, $IFI=.93$, $GFI=.90$). Araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz betimsel istatistik değerleri SÇDPİÖÖ puanlarının ortalaması 38.53, standart sapması 9.64. dağılımın çarpıklık değeri .02 ve basıklık değeri -.33'dür. Ölçeğin uyarlama çalışmalarında elde edilen Cronbach Alpha değeri .90'dır. Araştırmamız sonucunda elde ettiğimiz Cronbach Alpha değeri ise .87'dir. Ölçeğin çalışmamızda iyi uyum gösterdiği söylenebilir.

2.4. Verilerin Toplanması

Çalışmanın gerçekleştirilebilmesi için Hacettepe Üniversitesi Etik Kurul'undan onay alınmıştır. Araştırmanın verileri Milli Eğitim Bakanlığı'ndan (MEB) uygulama izni alınarak okullardan toplanmıştır. Araştırma kapsamında belirlenen okullardaki katılımcılara araştırmanın amacı, araştırmanın sonuçlarının tamamen bilimsel amaçlar doğrultusunda kullanılacağı, gizliliğin ve araştırmaya katılımın gönüllülük esasına bağlı olduğu aktarılmıştır. Araştırmaya katılım göstermek isteyen gönüllü katılımcılara katılımcı ve veli onam formları dağıtılmış, belirlenen tarihte onam formları toplanmıştır. Araştırma kapsamındaki ölçek ve form, onam formlarını onaylayan ve çalışmaya katılım konusunda gönüllü olan katılımcılara dağıtılmıştır. Katılımcıların araştırmaya veya araştırmaya yönelik soru sorma olasılıklarını göz önünde bulundurarak, araştırmanın iç geçerliğini sağlamak amacıyla araştırmacı dersliklerde bulunmuştur. Bu doğrultuda, araştırma verilerini toplarken ortaya çıkabilecek anlaşmazlık ve belirsizliklerin araştırmacı tarafından açıklanarak veri toplama sürecinin iç tutarlılığının ve güvenirliğinin artırılması amaçlanmıştır.

2.5. Verilerin Analizi

Çalışmanın verilerini analiz etmek için SPSS v26 istatistik yazılımı kullanılmıştır. Veri girişleri kontrol edilmesinin ardından kayıp veri kontrolleri yapılmıştır. Normal dağılıma uygunluk göstermeyen 36

veri, veri setine dahil edilmemiştir. Bu doğrultuda 1639 katılımcının verisi ile analizler yapılmıştır. Veri setinin normal dağılım gösterip göstermediğini kontrol etmek amacıyla öncelikle "çarpıklık" ve "basıklık" değerleriyle değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, bu değerlerin -0.33 ile 0.02 arasında olduğu belirlenmiştir. "çarpıklık ve basıklık" değerlerinin -2.00, +2.00 aralığında olması, histogram ile beklenen olasılık grafiklerinin normal dağılıma yakın olduğu görülmesinden dolayı veri setinin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir. Bu nedenle, bu çalışmada parametrik analiz yöntemleri kullanılmıştır (George ve Mallery, 2010; Tabachnick vd., 2013). Stirling Çocuklar için Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği puan ortalamalarının cinsiyete, kendine ait odası olma durumuna, sosyal medya kullanım durumuna, dijital platformlarda oyun oynama durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığı "bağımsız örneklem için t-testi" ile; yaş, akademik başarı düzeyi, anne-baba öğrenim durumu, aile gelir düzeyi, algılanan anne-baba ve okul arkadaşları ile ilişki durumu, anne-baba baskın yaklaşımı, sosyal medya kullanım süresi, dijital platformlarda oyun oynama süresi değişkenlerine göre farklılaşıp farklılaşmadığı ise "Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA)" ile test edilmiştir. Varyans analizinde anlamlı farklılık bulunması durumunda farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için post-hoc testleri kullanılmıştır. Post-hoc çoklu karşılaştırma testlerini kullanabilmek için öncelikle varyansların homojenliği varsayımı test edilmiştir. Varyansların eşit olması halinde gruplardaki gözlem sayılarının eşit olamayacağı göz önünde bulundurularak Scheffe testi, eşitliğin olmaması halinde ise Tamhane testi kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde araştırma kapsamında elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 1. SÇDPİÖÖ Puan Ortalamalarının Cinsiyete Göre Farklılaşmasına İlişkin t-Testi Sonuçları

	Kız (n=828)		Erkek (n=811)		t	p	d
	Ort.	SS	Ort.	Ss			
SÇDPİÖÖ	37.00	9,65	40,09	9,39	-6,56	< ,001	0,32

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 1’de görüldüğü üzere, cinsiyete göre SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur [$t(1637) = -6,56, p < ,001, d = 0,32$]. Kız öğrencilerin SÇDPİÖÖ puan ortalaması ($\bar{x} = 37.00, Ss = 9.65$), erkek öğrencilerin puan ortalaması ($\bar{x} = 40,09, Ss = 9,39$) ile karşılaştırıldığında daha düşük bulunmuştur.

Tablo 2. SÇDPİÖÖ Puan Ortalamalarının Yaşa Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Yaş	n	Ort.	Ss	F	p	η^2	Fark
SÇDPİÖÖ	11 Yaş ^a	231	40,32	9,85	7,58	< ,001	0,02	a,b>d,e,f
	12 Yaş ^b	228	40,94	9,41				
	13 Yaş ^c	241	39,01	9,08				
	14 Yaş ^d	332	37,82	9,14				
	15 Yaş ^e	441	37,12	9,92				
	16 Yaş ^f	166	37,22	9,75				

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 2’de görüldüğü üzere, SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında yaşa göre anlamlı bir fark bulunmuştur [$F(5, 1639) = 7,58, p < ,001, \eta^2 = 0,02$]. Yapılan post-hoc testi sonucunda, 11 yaş ($\bar{x} = 40,32, Ss = 9,85$) ve 12 yaş (Ort. = 40,94, SS = 9,41) grubundaki katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalaması, 14 yaş ($\bar{x} = 37,82, Ss = 9,14$), 15 yaş ($\bar{x} = 37,12, Ss = 9,92$) ve 16 yaş ($\bar{x} = 37,22, Ss = 9,75$) grubundaki katılımcıların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 3. SÇDPİÖÖ Puan Ortalamalarının Kendine Ait Oda Durumuna Göre Farklılaşmasına İlişkin t-Testi Sonuçları

	Odası yok (n=362)		Odası var (n=1277)		t	p	d
	Ort.	Ss	Ort.	Ss			
SÇDPİÖÖ	37,54	9,72	38,81	9,60	-2,21	,027	0,13

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 3'te görüldüğü üzere, kendine ait oda durumuna göre SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur [$t(1637) = -2,21, p = ,027, d = 0,13$]. Kendine ait odası olmayanların SÇDPİÖÖ puan ortalaması ($\bar{x} = 37,54, Ss = 9,72$), kendine ait odası olanların puan ortalaması ($\bar{x} = 38,81, Ss = 9,60$) ile karşılaştırıldığında daha düşük bulunmuştur.

Tablo 4. SÇDPİÖÖ Puan Ortalamalarının Akademik Başarı Düzeyine Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Akademik Başarı	n	Ort.	Ss	F	p	η^2	Fark
SÇDPİÖÖ	Oldukça iyi ^a	281	43,72	9,37	56,79	< ,001	0,09	a > b, c, d b > c, d
	İyi ^b	589	39,58	9,02				
	Ne iyi ne kötü ^c	672	36,15	9,23				
	Kötü ^d	97	33,63	9,30				

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 4'te görüldüğü üzere, SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında akademik başarı düzeyine göre anlamlı bir fark bulunmuştur [$F(3, 1635) = 56.79, p < .001, \eta^2 = 0.09$]. Yapılan post-hoc testi sonucunda, akademik başarısı “Oldukça iyi” ($\bar{x} = 43.72, Ss = 9.37$) olan katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalaması, “İyi” ($\bar{x} = 39.58, Ss = 9.02$), “Ne iyi ne kötü” ($\bar{x} = 36.15, Ss = 9.23$) ve “Kötü” ($\bar{x} = 33.63, Ss = 9.30$) grubundaki katılımcıların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, “İyi” grubundaki katılımcıların puan ortalaması, “Ne iyi ne kötü” ve “Kötü” gruplarındaki katılımcıların puan ortalamalarından anlamlı derecede yüksek bulunmuştur.

Tablo 5. SÇDPİÖÖ Puan Ortalamalarının Anne ve Baba Öğrenim Durumuna Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Öğrenim Düzeyi	n	Ort.	Ss	F	p	η^2	Fark
Anne SÇDPİÖÖ	İlkokul ^a	326	37,48	9,56	3,04	,028	0,01	d>a
	Ortaokul ^b	332	39,15	9,24				
	Lise ^c	679	38,36	9,84				
	Üniversite ^d	266	39,67	9,89				
Baba SÇDPİÖÖ	İlkokul ^a	237	37,66	9,28	1,10	,348	0,00	-
	Ortaokul ^b	327	38,53	9,69				
	Lise ^c	689	38,92	9,70				
	Üniversite ^d	370	38,28	9,76				

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 5'te görüldüğü üzere, SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında anne öğrenim durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur [$F(3, 1602) = 3,04, p = ,028, \eta^2 = 0,01$]. Katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalamaları, baba öğrenim durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir ($p > 0,05$). Yapılan post-hoc testi sonucunda, anne öğrenim düzeyi “Üniversite” ($\bar{x} = 39,67, Ss = 9,89$) olan katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalaması, anne öğrenim düzeyi “İlkokul” ($\bar{x} = 37,48, Ss = 9,56$) olan katılımcıların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Diğer gruplar arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Tablo 6. SÇDPİÖÖ puan Ortalamalarının Gelir Düzeyine Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Gelir (TL)	n	Ort.	Ss	F	p	η^2	Fark
SÇDPİÖÖ	8500 ve altı ^a	214	36,89	9,90	2,61	,034	0,01	a < e
	8501-10000 ^b	293	38,21	8,79				
	10001-125000 ^c	275	38,22	9,44				
	12501-15000 ^d	290	39,09	9,95				
	15001 ve üzeri ^e	567	39,18	9,84				

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 6’da görüldüğü üzere, Aile gelir düzeyine göre SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur [$F(4, 1635) = 2,61, p = ,034, \eta^2 = 0,01$]. Yapılan post-hoc testi sonucunda, 8500 ve altı gelir grubundaki katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalaması ($\bar{x}=36,89, Ss = 9,90$), 15001 ve üzeri gelir grubundaki katılımcıların puan ortalaması ($\bar{x}=39,18, Ss = 9,84$) ile karşılaştırıldığında anlamlı düzeyde düşük bulunmuştur.

Tablo 7. SÇDPİÖÖ Puan Ortalamalarının Algılanan Anne -Baba ve Okul Arkadaşları ile İlişki Durumuna Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Algılanan İlişki	n	Ort.	Ss	F	p	η^2	Fark
Anne SÇDPİÖÖ	Oldukça iyi ^a	1053	41,17	9,19	157,64	< ,001	0,16	a > b > c
	İyi ^b	342	35,89	7,97				
	İyi değil ^c	241	30,69	8,34				
Baba SÇDPİÖÖ	Oldukça iyi ^a	917	41,60	9,17	98,35	< ,001	0,15	a > b, c, d b > c, d
	İyi ^b	392	36,57	7,70				
	Ne iyi ne kötü ^c	202	32,16	8,76				
	Kötü ^d	115	31,99	10,37				
Okul Arkadaşları SÇDPİÖÖ	Oldukça iyi ^a	623	41,91	9,44	70,61	< ,001	0,11	a>b>c>d
	İyi ^b	572	38,44	8,85				
	Ne iyi ne kötü ^c	341	34,70	8,73				
	Kötü ^d	103	31,33	9,24				

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 7’de görüldüğü üzere, SÇDPİÖÖ puan ortalamaları, algılanan anne ile ilişki durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır [$F(2, 1633) = 157,64, p < ,001, \eta^2 = 0,16$]. Algılanan baba ilişki değişkenine göre katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde fark bulunmuştur [$F(3, 1622) = 98,35, p < ,001, \eta^2 = 0,15$]. Yapılan post-hoc testi sonucunda, anne ile ilişkisini “Oldukça iyi” olarak belirten katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalaması ($\bar{x}= 41,17, Ss = 9,19$), “İyi” ($\bar{x}= 35,89, Ss = 7,97$) ve “İyi değil” ($\bar{x}=30,69, Ss = 8,34$) olarak belirten katılımcıların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, “İyi” olarak belirten katılımcıların puan ortalaması, “İyi değil” olarak belirten katılımcıların puan ortalamasından anlamlı derecede yüksek bulunmuştur. Baba ile ilişkisi “Oldukça iyi” olan katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalaması ($\bar{x}= 41,60, Ss = 9,17$), ilişkisi “İyi” ($\bar{x}= 36,57, Ss = 7,70$), “Ne iyi ne kötü” ($\bar{x}=32,16, Ss = 8,76$) ve “Kötü” ($\bar{x}=31,99, Ss = 10,37$) olan katılımcıların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi “İyi” olan katılımcıların puan ortalaması, ilişkisi “Ne iyi ne kötü” ve “Kötü” olan katılımcıların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Okul arkadaşları ile ilişki değişkenine göre katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(3, 1622) = 70,61, p < .001, \eta^2 = 0,11$]. Yapılan post-hoc testi sonucunda, okul arkadaşları ile ilişkisi “Oldukça iyi” olan katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalaması ($\bar{x}= 41,91, Ss = 9,44$), ilişkisini “İyi” ($\bar{x}= 38,44, Ss = 8,85$), “Ne iyi ne kötü” ($\bar{x}= 34,70, Ss = 8,73$) ve “Kötü” ($\bar{x}= 31,33, Ss = 9,24$) şeklinde belirten katılımcıların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, arkadaşları ile ilişkisini “İyi” olarak belirten katılımcıların

ortalaması, “Ne iyi ne kötü” ve “Kötü” şeklinde belirten katılımcıların ortalamasından; “Ne iyi ne kötü” olarak belirten katılımcıların ortalaması ise, “Kötü” olarak belirten katılımcıların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 8. SÇDPİÖÖ puan Ortalamalarının Anne Baskın Yaklaşımına Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Baskın Yaklaşım	<i>n</i>	<i>Ort.</i>	<i>Ss</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2	Fark
SÇDPİÖÖ Anne	Genellikle üzerimde büyük bir baskı kurar ^a	302	33,83	9,24	53,27	< ,001	0,12	a,b,c<d,e
	Genellikle benimle olması gerektiği kadar ilgilenmez ^b	89	34,99	8,26				
	Ne zaman nasıl davranacağını tahmin etmem oldukça zor ^c	232	34,84	9,26				
	Genellikle haddimi aştığım durumlarda bile benimle aşırı müsamahakâr (aşırı hoşgörülü) davranır ^d	212	41,27	9,33				
	Genellikle beni anlamaya ve ihtiyaçlarıma cevap vermeye çalışır ^e	799	41,04	8,97				
SÇDPİÖÖ Baba	Genellikle üzerimde büyük bir baskı kurar ^a	198	32,81	9,35	44,77	< ,001	0,10	a<b,c,d,e b,c<d,e
	Genellikle benimle olması gerektiği kadar ilgilenmez ^b	211	35,81	8,68				
	Ne zaman nasıl davranacağını tahmin etmem oldukça zor ^c	220	35,98	9,66				
	Genellikle haddimi aştığım durumlarda bile benimle aşırı müsamahakâr (aşırı hoşgörülü) davranır ^d	266	39,68	8,88				
	Genellikle beni anlamaya ve ihtiyaçlarıma cevap vermeye çalışır ^e	729	41,20	9,19				

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 8’de görüldüğü üzere, anne baskın yaklaşımına göre katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 1629) = 53,27, p < .001, \eta^2 = 0,12$]. Yapılan post-hoc testi sonucunda, anne yaklaşımını “Genellikle beni anlamaya ve ihtiyaçlarıma cevap vermeye çalışır” ($\bar{x} = 41,04, Ss = 8,97$) ve “Genellikle haddimi aştığım durumlarda bile benimle aşırı müsamahakâr (aşırı hoşgörülü) davranır” ($\bar{x} = 41,27, Ss = 9,33$) olarak belirten katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalaması, anne yaklaşımını “Genellikle üzerimde büyük bir baskı kurar” ($\bar{x} = 33,83, Ss = 9,24$), “Genellikle benimle olması gerektiği kadar ilgilenmez” ($\bar{x} = 34,99, Ss = 8,26$) ve “Ne zaman nasıl davranacağını tahmin etmem oldukça zor” ($\bar{x} = 34,84, Ss = 9,26$) olarak belirten katılımcıların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Baba baskın yaklaşımına göre katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 1619) = 44,77, p < .001, \eta^2 = 0,10$]. Yapılan post-hoc testi sonucunda, baba yaklaşımını “Genellikle üzerimde büyük bir baskı kurar” olarak belirten katılımcıların ortalamaları ($\bar{x} = 32,81, Ss = 9,35$), baba yaklaşımını “Genellikle benimle olması gerektiği kadar ilgilenmez” ($Ort. = 35,81, SS = 8,68$), “Ne zaman nasıl davranacağını tahmin etmem oldukça zor” ($\bar{x} = 35,98, Ss = 9,66$), “Genellikle haddimi aştığım durumlarda bile benimle aşırı müsamahakâr (aşırı hoşgörülü) davranır” ($\bar{x} = 39,68, Ss = 8,88$) ve “Genellikle beni anlamaya ve ihtiyaçlarıma cevap vermeye çalışır” ($\bar{x} = 41,20, Ss = 9,19$) olarak belirten katılımcıların ortalamasından daha düşük bulunmuştur. Ayrıca, baba yaklaşımını “Genellikle benimle olması gerektiği kadar ilgilenmez” ve “Ne zaman nasıl davranacağını tahmin etmem oldukça zor” olarak belirten katılımcıların ortalamaları, baba yaklaşımını “Genellikle haddimi aştığım durumlarda bile benimle aşırı müsamahakâr (aşırı hoşgörülü) davranır” ($\bar{x} = 39,68, Ss = 8,88$) ve “Genellikle beni anlamaya ve ihtiyaçlarıma cevap vermeye çalışır” olarak belirtenlerin ortalamasından daha düşüktür.

Tablo 9. SÇDPİÖÖ Puan Ortalamalarının Sosyal Medya Kullanma Durumuna Göre Farklılaşmasına İlişkin t-Testi Sonuçları

	Hayır (n=229)		Evet (n=1410)		t	p	d
	Ort.	Ss	Ort.	Ss			
SÇDPİÖÖ	39,85	8,86	38,32	9,75	2,24	,026	0,16

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 9’da görüldüğü üzere, sosyal medya kullanma durumuna göre SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur [$t(1637) = 2,24$, $p = ,026$, $d = 0,16$]. Sosyal medya kullanmayanların SÇDPİÖÖ puan ortalaması ($\bar{x} = 39,85$, $Ss = 8,86$), sosyal medya kullananların puan ortalaması ($\bar{x} = 38,32$, $Ss = 9,75$) ile karşılaştırıldığında daha yüksek bulunmuştur.

Tablo 10. SÇDPİÖÖ puan Ortalamalarının Sosyal Medya Kullanım Süresine Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Sosyal Medya Süre	n	Ort.	Ss	F	p	η^2	Fark
SÇDPİÖÖ	Kullanmıyorum ^a	224	39,79	8,84	13,72	< .001	0,03	a > d, e b > c>d, e
	1 saatten az ^b	229	41,43	10,14				
	1-3 Saat ^c	548	39,09	9,25				
	3-5 Saat ^d	341	36,77	9,56				
	5 Saat üzeri ^e	297	36,33	9,81				

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 10’da görüldüğü üzere, sosyal medya kullanım süresine göre katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 1634) = 13,72$, $p < ,001$, $\eta^2 = 0,03$]. Yapılan post-hoc testi sonucunda, “1 saatten az” ($\bar{x} = 41,43$, $Ss = 10,14$) sosyal medya kullananların SÇDPİÖÖ puan ortalaması, “1-3 saat” ($\bar{x} = 39,09$, $Ss = 9,25$), “3-5 saat” ($\bar{x} = 36,77$, $Ss = 9,56$) ve “5 saat üzeri” ($\bar{x} = 36,33$, $Ss = 9,81$) sosyal medya kullananların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, “1-3 saat” sosyal medya kullananların ortalaması, “3-5 saat”, “5 saat üzeri” kullanan katılımcıların ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Son olarak, “Kullanmıyorum” olarak belirten katılımcıların ortalaması, “3-5 saat” ve “5 saat üzeri” sosyal medya kullananların ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 11. SÇDPİÖÖ puan Ortalamalarının Dijital Platformlarda Oyun Oynama Durumuna Göre Farklılaşmasına İlişkin t-Testi Sonuçları

	Hayır (n=317)		Evet (n=1322)		t	p	d
	Ort.	SS	Ort.	Ss			
SÇDPİÖÖ	37,28	9,60	38,83	9,63	-2,58	,010	0,16

Not. SÇDPİÖÖ: Stirling Çocuklar İçin Duygusal ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Tablo 11’de görüldüğü üzere, SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında dijital platformlarda oyun oynama durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur [$t(1637) = -2,58$, $p = ,010$, $d = 0,16$]. Dijital platformlarda oyun oynamayanların SÇDPİÖÖ puan ortalaması ($\bar{x} = 37,28$, $Ss = 9,60$), oyun oynayanların puan ortalaması ($\bar{x} = 38,83$, $Ss = 9,63$) ile karşılaştırıldığında daha düşük bulunmuştur.

Tablo 12. SÇDPİÖÖ Puan Ortalamalarının Dijital Platformlarda Oyun Süresine Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Dijital Oyun Süre	n	Ort.	Ss	F	p	η^2	Fark
SÇDPİÖÖ	Oynamıyorum ^a	313	37,35	9,60	3,38	,009	0,01	a < b
	1 saatten az ^b	416	39,39	9,78				
	1-3 Saat ^c	502	38,89	9,39				
	3-5 Saat ^d	214	39,04	9,67				
	5 Saat üzeri ^e	194	37,12	9,76				

Tablo 12’de görüldüğü üzere, dijital platformlarda oyun süresine göre katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 1628) = 3,38, p = ,009, \eta^2 = 0,01$]. Yapılan post-hoc testi sonucunda, oyun oynamayan katılımcıların SÇDPİÖÖ puan ortalaması ($\bar{x} = 37,35, Ss = 9,60$), 1 saatten az oyun oynayanların ortalamasından ($\bar{x} = 39,39, Ss = 9,78$) anlamlı düzeyde düşük bulunmuştur. Diğer gruplar arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır.

4. TARTIŞMA

Bu çalışma kapsamında, 11-16 yaş grubundaki ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin çeşitli sosyodemografik değişkenler açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada, ergenlerin cinsiyet değişkeni açısından duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığın olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kız ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin, erkek ergenlere göre daha düşük olduğu sonucu elde edilmiştir. Araştırmacılar tarafından, bireylerin içinde bulunduğu kültür bağlamında geleneksel cinsiyet rollerine bağlılığın kadın ve erkeklerin psikolojik iyi oluşları ile ilişkili olduğu vurgulanmıştır (Matud vd., 2019, s. 7). Bir başka çalışmada ise cinsiyetin iyi oluş için belirleyici bir role sahip olduğu, erkeklerin kadınlara göre daha yüksek düzeyde yaşam memnuniyeti ve olumlu duygulanım bildirdikleri ifade edilmiştir (Verzeletti vd., 2016, s. 1). Bu bağlamda ilgili çalışmalarda genel olarak erkeklerin iyi oluş düzeyi kadınlara göre daha yüksek düzeyde olduğu bilgisi mevcut olsa da ergenlik döneminde kız ve erkek öğrencilerin benzer düzeyde psikolojik düzeye sahip olduğunu ileri süren sonuçlar da mevcuttur (Visani vd., 2011, s. 68). Bu kapsam çerçevesinde, araştırmadan elde edilen bulgunun alan yazındaki cinsiyetin iyi oluş üzerinde belirleyici bir role sahip olduğu yönündeki yaygın görüşle uyumludur.

Araştırmanın bir diğer sonucuna göre, ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluşlarının yaşlarına göre farklılık gösterdiği. 11 ve 12 yaş grubundaki ergenlerin duygusal iyi oluş düzeyinin, 14, 15 ve 16 yaş grubundaki ergenlere göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmacılar, orta ergenlik döneminde depresyon oranlarının belirgin bir şekilde artmasına paralel olarak, depresyonun gelişiminin anlaşılması açısından kritik bir öneme sahip olduğunu vurgulamışlardır (Hankin vd., 1998, aktaran Abela vd., 2009, s. 354). Bir başka çalışmada orta ergenlik dönemindeki bireylerin erken ergenlik dönemindeki bireylere göre önemli düzeyde daha düşük ebeveyn desteği ve arkadaşlık niteliği algıladıkları sonucuna ulaşılmıştır (Tian vd., 2012, s. 944). Araştırma bulgularının alan yazıyla örtüştüğü ifade edilebilir. Kendine ait bir odası olmayan ergenlerin kendisine ait bir odası olan ergenlere göre duygusal-psikolojik iyi oluş düzeyinin daha düşük olduğu sonucu elde edilmiştir. Ergenlerin evlerindeki özel alanların ya da odalarının, kendileriyle kaldıkları, güvenli, kimliklerini bulmalarına ve ifade etmelerinde önemli bir bağlama sahiptir (Abbott-Chapman ve Robertson, 2009, s. 420). Yakın tarihte yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, kalabalık odalarda yaşamının aile üyelerinin ilişkilerini etkilediğini, yaşam alanlarının dar olmasının birbirleriyle daha olumsuz iletişim örüntüleri kurmalarına neden olduğu (örneğin, aile üyelerinin birbiriyle uğraşmak zorunda kalması gibi) aktarılmıştır. Bunun yanı sıra, aşırı kalabalık ya da sınırlı alanlardaki barınma şartlarının kişisel alan ve mahremiyet eksikliğine yol açtığı ve bunun da çocuklarının gelişimlerinin farklı alanlarında olumsuzluklara neden olduğu öne sürülmüştür (Lim ve Kim, 2020, ss. 2-9). Bu bulgu, her ne kadar ergenlerle yapılan doğrudan bir araştırmanın sonucu olmasa da kişisel alanın önemini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, kendisine ait bir odası olmayan ergenlerin duygusal-psikolojik iyi oluş düzeyinin daha düşük olması araştırma sonucu ile uyumludur. Araştırmanın bir diğer sonucuna göre, ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri, akademik başarı düzeylerine göre farklılık göstermektedir. Akademik başarısını “oldukça iyi” olarak belirten ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluşlarını “iyi”, “ne iyi ne kötü”, “kötü” olarak belirten ergenlerden daha yüksek olduğu sonucu elde edilmiştir. Çin’de ilkökul öğrencileri ile yapılan araştırmanın sonuçlarına göre daha yüksek düzeydeki akademik başarının daha yüksek düzeyde olumlu duygu ve daha düşük düzeyde olumsuz duygu ile ilişkili olduğunu ortaya koymuştur (Lv vd., 2016, ss. 5-6). Filipinler’de lise öğrencileri ile yapılan bir çalışmanın sonuçlarına göre, sosyal-akademik hedeflerin genel iyi oluş ile ilişkilidir (King, 2017, s. 118). Bu doğrultuda araştırmamızın sonuçları literatürü desteklemektedir.

Araştırmada elde edilen bir diğer bulguya göre, ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin anne öğrenim durumuna göre farklılaştığı, baba öğrenim durumuna göre ise farklılaşmadığıdır. Anne öğrenim düzeyi, üniversite olan ergenlerin duygusal-psikolojik iyi oluş düzeyleri anne öğrenim düzeyi ilkökul olan ergenlerden anlamlı derecede yüksek olduğu sonucu elde edilmiştir. Yüksek öğrenim düzeyinin bireylerin daha fazla maddi, kişisel ve sosyal kaynaklarına paralel olarak ruh sağlığını olumsuz etkileyecek stresli yaşam koşullarına maruz kalmaktan koruduğu aktarılmıştır (Nomaguchi ve Brown, 2011, s. 623). 2.111 çocuk ve

ergenle yapılan bir başka araştırmanın sonuçlarına göre ise, ebeveynlerinin öğrenim düzeyi yüksek olan çocuk ve ergenlerin, zihinsel sağlık sorunları geliştirme riski, ebeveynlerinin öğrenim düzeyi daha düşük olanlara göre daha az olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Reiss vd., 2019). Bu sebeple anne öğrenim durumuna göre duygusal-psikolojik iyi oluşun farklılaşması alan yazında örtüşse de baba öğrenimine göre farklılaşmaması örtüşmemektedir.

Araştırmada ergenlerin aile gelir düzeyine göre duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Aile gelir düzeyi 8500 ve altı gelir düzeyine sahip olan ergenlerin duygusal-psikolojik iyi oluş düzeyi, 15001 ve üzeri aile gelir düzeyine sahip ergenlerden anlamlı düzeyde düşük bulunmuştur. Alan yazında çocukluk çağında yaşanan aile yoksulluğunun ve düşük gelir düzeyinin çocukların gelişimi ve iyi oluşu üzerinde olumsuz etkileri olduğu bilgisi mevcuttur (Chaudry ve Wimer, 2016, s.23). Başka bir çalışmanın sonuçlarına göre ise, düşük gelirli ailelerde, anne ve babanın yaşadığı ekonomik stresin ergenlerin problemleri davranışları üzerinde doğrudan ve dolaylı önemli etkileri olduğu yönündedir. Ayrıca, düşük gelirli ailelerdeki hem anne hem babaların orta ve yüksek gelir düzeyindeki ailelere göre daha düşük düzeyde olumlu ebeveynlik davranışları gösterdikleri ifade edilmiştir (Ponnet, 2014, s. 1765). Bu bağlamda, araştırmadan elde edilen bulgu literatürle uyumludur. Bir diğer bulguya göre, ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin anne ve babaları ile algıladıkları ilişkiye göre farklılaştığıdır. Annesi ile algıladığı ilişkisini “oldukça iyi” olarak belirten ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyinin annesi ile algıladığı ilişki düzeyini “iyi”, “iyi değil” olarak ifade eden ergenlerden anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Babası ile algıladığı ilişkisini “oldukça iyi” olarak belirten ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyi, “iyi”, “ne iyi ne kötü”, “kötü” olarak belirten ergenlerden daha yüksek olduğu sonucu elde edilmiştir. Ergenlik dönemi her ne kadar bireyin aile üyelerinden bağımsızlaşmaya başladığı gelişim dönemi olarak tanımlansa da ebeveynliğin ergenlerin ve genç yetişkinlerin sağlığının yanı sıra iyi oluşu üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır (Chen vd., 2019, s. 688). Erken ergenlik dönemindeki bireyler için annenin en önemli kişi olarak ifade edilmesinin yanı sıra babanın da çok önemli bir yeri olduğu vurgusu yapılmıştır (Babore vd., 2016, s. 5). Bu doğrultuda, elde edilen bulgu alan yazınla uyumludur.

Ergenlerin arkadaşları ile algıladıkları ilişki durumuna göre duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Okul arkadaşları ile ilişkisini “oldukça iyi” olarak belirten ergenlerin duygusal-psikolojik iyi oluşunu algıladığı okul arkadaşları ile ilişkisini “iyi”, “ne iyi ne kötü”, “kötü” şeklinde belirten ergenlerden daha yüksek düzeyde olduğu sonucu elde edilmiştir. Ergenlik, arkadaşların desteğine ihtiyacın arttığı bir dönemdir (Liu vd., 2016, s. 1068). 7. ve 8. sınıf öğrencilerinden oluşan 733 ergenle yapılan çalışmanın sonuçlarına göre akran desteği, ergenlerin psikolojik iyi oluşunu yordadığı bir başka ifadeyle akranları tarafından desteklendiğini algılayan ergenlerin psikolojik iyi oluş düzeylerinin daha yüksek olduğudur (Hoferichter vd., 2021, ss. 4-5). Bu sebeple araştırmanın bulgusu ergenlik döneminde arkadaşlık ilişkilerinin önemini vurgulamanın yanı sıra alan yazını da desteklemektedir. Anne baskın yaklaşımını, “Genellikle beni anlamaya ve ihtiyaçlarıma cevap vermeye çalışır.” ve “Genellikle haddimi aştığım durumlarda bile benimle aşırı müsamahakâr (aşırı hoşgörölü) davranır.” şeklinde belirten ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin “Genellikle üzerimde büyük bir baskı kurar.”, “Genellikle benimle olması gerektiği kadar ilgilenmez.” ve “Ne zaman nasıl davranacağını tahmin etmem oldukça zor.” şeklinde belirten ergenlerden duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin daha yüksek düzeyde olduğu sonucunu elde ettik. Baba baskın yaklaşımını ise, “Genellikle üzerimde büyük bir baskı kurar.” olarak belirten ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin “Genellikle benimle olması gerektiği kadar ilgilenmez.”, “Ne zaman nasıl davranacağını tahmin etmem oldukça zor.”, “Genellikle haddimi aştığım durumlarda bile benimle aşırı müsamahakâr (aşırı hoşgörölü) davranır.” ve “Genellikle beni anlamaya ve ihtiyaçlarıma cevap vermeye çalışır.” olarak belirten ergenlerden daha düşük düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yüksek düzeyde baba kontrolü, çeşitli zihinsel sorunlar ile ilişkilendirilmiştir. Örneklemi 13-18 yaşındaki ergenlerin oluşturduğu çalışmanın sonuçlarına göre, yüksek düzeyde baba kontrolü, daha yüksek agorafobi ve alkol kötüye kullanımı/bağımlılığı olasılığıyla ilişkili bulunmuştur. Beklenmedik olarak daha düşük dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu olasılığıyla ilişkilendirilmiş olsa da bunun artan ebeveyn gözetiminin DEHB’e karşı koruyucu bir unsur olabilecek daha yapılandırılmış bir ev ortamı ile ilgili olabileceği açıklanmıştır. Yüksek düzeyde baba ilgisi ise, alkol kötüye kullanımı/bağımlılığı ve sosyal fobi olasılığının düşük olması ile ilişkilendirilmiştir (Eun vd., 2018, s.11). Araştırmacılar, çocukların optimal psikolojik gelişiminin temelinde, çocuklara belirli şekillerde düşünmeleri, hissetmeleri ve davranmaları için baskı yapılmadığı bir sosyal ortamın olduğunu vurgulamışlardır (Van der Kaap-Deeder vd., 2017, s.9). Hem anne-ergen hem de baba-ergen arasındaki olumlu iletişimin ortaokul düzeyindeki ergenlerin depresif belirtilerini olumsuz yordadığı ileri sürülmüştür (Zhang vd., 2021, s. 7). Olumlu ergen gelişimin temelinde, üç unsurun önem taşıdığı bildirilmiştir. Birincisi ebeveyn tutumlarının sıcaklığı, düşük düzeyde ebeveyn-ergen

çatışması açısından iyi ilişkilerdir. İkincisi ise, psikolojik kontrol sağlayan ebeveynlik tutumlarını yerine özerkliği destekleyen ebeveynlik tutumlarıdır. Üçüncüsü ise, ergenin gelişimsel ihtiyaçlarıyla paralel, gereksinim duyduğu rehberliğe yanıt veren davranışsal kontrol ile ilişkili olduğu aktarılmıştır (Steinberg ve Silk, 2002, aktaran Bülow vd., 2021, s. 1583). Bu kapsam çerçevesinde, araştırmadan elde edilen bulguların alan yazınla paralel olduğu söylenebilir.

Araştırmanın bir diğer sonucuna göre sosyal medya kullanmayan ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyinin sosyal medya kullananlara göre daha yüksek olduğudur. 13 ve 14 yaşındaki 2456 öğrenci ile yapılan boylamsal çalışmanın sonuçlarına göre internette çevrimiçi gezinmenin yanı sıra sosyal ağlarda sıklıkla içerik paylaşım yapan ergenlerin en yüksek düzeyde kaygı, depresyon, kötü sağlık riski ve kendine zarar verme potansiyeline sahip oldukları yönündedir (Winstone vd., 2022, s. 1). 15-18 yaş aralığındaki 27 ergenle yapılan odak grup görüşmeleri yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, sosyal medya ergenlerin yaşamının önemli bir parçası olmasının yanı sıra olumlu ve olumsuz etkilerinin olduğu aktarılmıştır. Sosyal medya, ergenler için akran etkileşimi açısından, akranlarla bağlantı açısından önemli bir alan olarak ifade edilmiştir. Ancak ergenlerin içinde bulundukları gelişim dönemine paralel olarak öz denetim becerilerinin sınırlı olduğu, sosyal medya ile gerçek hayat arasında denge kurmakta güçlük çektikleri aktarılmıştır (Hjetland vd., 2021, ss. 11-12). Araştırmanın bu yönü elde edilen bulguyla örtüşmektedir. Ergenlerin sosyal medyayı kullanım sürelerine göre duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Sosyal medyayı bir saatten az kullanan ergenlerin duygusal-psikolojik iyi oluş düzeyi, bir-üç saat, üç-beş saat ve beş saat üzeri olarak belirten ergenlerden anlamlı düzeyde yüksek olduğu sonucu elde edilmiştir. 143 lisans öğrencisi ile yapılan deneysel araştırmanın sonuçlarına göre, üç hafta boyunca her sosyal ağ için on dakika sınırlamanın iyi oluş üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu, deney grubundaki katılımcıların yalnızlık ve depresif belirtilerinin azaldığı bildirilmiştir (Hunt vd., 2018, s. 763). Ön ergenlerle yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, ebeveynlerin kontrolü ve buna paralel olarak sosyal medyada geçirilen daha az zaman, bireylerin sosyal medya ağlarında daha az düzeyde kıyaslamalar yapmasına bu doğrultuda da daha iyi düzeyde zihinsel sağlıklı oluşlarıyla ilişkilendirilmiştir (Fardouly vd., 2018, ss. 1463-1464). Dijital platformlarda oyun oynamayan ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyinin oynayanlara göre daha düşük düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre video oyunları oynama ile duygusal iyi oluş arasında küçük ancak pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur (Johannes vd., 2021, ss. 9-10). Ergen ve yetişkinden oluşan araştırmadan elde edilen sonuçlara göre her gün bir buçuk saatten daha az bir süre mobil cihazlarda video oyun oynamanın, hiç oyun oynamayanlara kıyasla daha yüksek düzeyde iyi oluşuyla ilişkilendirilmiştir (Yamaguchi, 2023, s. 1). Oyun oynamadığını bildiren ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyinin 1 saatten az oynadığını bildiren ergenlere göre daha düşük olduğu, diğer gruplar arasında ise anlamlı bir farklılığın olmadığı sonucu elde edilmiştir. Elektronik oyun oynamanın çocuk ve ergenlerin (10-15 yaş) psikososyal uyumunu olumlu ve olumsuz etkilediğine dair kanıtlar mevcuttur. Hiç oyun oynamayanlara kıyasla düşük düzeyde oyun oynayanların (günde <1 saat) daha iyi seviyede psikososyal uyum (daha yüksek düzeyde olumlu sosyal davranış, yaşam doyumu, daha düşük düzeyde davranış problemleri, hiperaktivite, akranlar arası olumsuz ilişki örüntüleri) göstermişlerdir. Daha yüksek düzeyde oyun oynayanlar (günde > 3 saat) oyun oynamayanlara kıyasla daha düşük düzeyde psikososyal uyum göstermişlerdir (Przybylski, 2014, s. 716). Ekran medyasının (televizyon, dizüstü bilgisayar, telefon, tablet vb.) aşırı kullanımının daha düşük düzeyde ve kısa sürede uyku, daha fazla kilo/obezite olasılığı, daha düşük düzeyde yönetici işlevler, akademik performans, artan içselleştirme ve dışsallaştırılma sorunları ile ilişkilendirilmiştir (Liu vd., 2022, s. 99). Bu bağlamda sosyal medya kullanım durumu, sosyal medya kullanım süresi, dijital platformlarda oyun oynama durumu ve dijital platformlarda oyun oynama süresine ilişkin bulguların literatürdeki bilgilerle uyumlu olduğu söylenebilir.

5. SINIRLILIKLAR, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada düşük sosyoekonomik düzeydeki bölgelerde yaşayan ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri çeşitli değişkenlere göre incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen bulguların alan yazına, profesyonellere ve ebeveynlere katkı sağlayacağı düşünülmekle birlikte, araştırmanın bazı sınırlılıkları mevcuttur.

Araştırmadan elde edilen bulgular, Ankara ilinin sosyoekonomik açıdan dezavantajlı üç ilçesi ile sınırlıdır. Bu nedenle, araştırma sonuçlarının genellenebilirliğini arttırabilmek amacıyla farklı şehirlerdeki düşük sosyoekonomik düzeydeki bölgelerde yaşayan ergenlerle çalışmalar yapılması ve sonuçların karşılaştırılması araştırmacılara önerilebilir. Ayrıca, düşük ve sosyoekonomik düzeyde yaşayan ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri araştırılarak karşılaştırmalı araştırmalarla da incelenebilir. Araştırma

kesitsel desende tasarlandığından, herhangi bir neden-sonuç ilişkisinden bahsedilememektedir. Bu sebeple, ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri üzerinde etkili olabilecek değişkenler boylamsal desendeki çalışmalar ile incelenebilir. Araştırmadan elde edilen sonuçlar, ergenlerin öz bildirimleri ile sınırlıdır. Bu bağlamda, ileride yapılması planlanan araştırmalarda ergenlerin yakın çevrelerindeki bireylerden (ebeveynler, öğretmenler) de veriler toplanabilir.

Araştırmanın sınırlılıklarına rağmen, elde edilen sonuçlarının ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri ile ilgili yapılacak müdahale, önleme çalışmalarına ve alan yazına önemli katkılar sağlayabileceği düşünülmektedir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin cinsiyete, yaşa, kendine ait odanın olup olmamasına, akademik başarı düzeyine, anne öğrenim durumuna, aile gelir düzeyine, algılanan anne-baba ve okul arkadaşları ilişkisine, anne-baba baskın yaklaşımına, sosyal medya kullanım durumuna, sosyal medyada geçirilen süreye, dijital platformlarda oyun oynama durumuna göre, dijital platformlarda oyun oynama süresine göre farklılık gösterdiği ancak baba öğrenim durumuna göre farklılık göstermediği sonuçlarına ulaşılmıştır. Baba öğrenim durumu ile ilgili elde edilen bulgu, alan yazınla örtüşmediğinden bu bulgunun farklı örneklem grupları ile araştırılarak incelenmesi araştırmacılara önerilebilir.

Sosyoekonomik açıdan dezavantajlı bölgelerde yaşayan ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluşlarını güçlendirecek farkındalık çalışmaları, problemlerle başa çıkma becerilerini geliştirecek çalışmalar yapılabilir.

Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin anne ve baba ile ilişkilerine, anne ve baba tarafından algılanan baskın yaklaşıma göre farklılık gösterdiği sonuçları elde edilmiştir. Bu doğrultuda, ilgili alan uzmanları (toplum temelli) ve okuldaki psikolojik danışma ve rehberlik servisleri (okul temelli) tarafından anne ve babaların ergenlerle sağlıklı iletişimlerini ve ilişkilerini güçlendirecek aile destek programlarının hazırlanması ve uygulanması önerilebilir.

Araştırmadan elde edilen bir diğer bulguya göre, ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin arkadaşlarıyla algıladıkları ilişkiye göre farklılık göstermektedir. Ergenlik dönemi, arkadaşlarla ilişkinin önem kazandığı bir gelişimsel dönemdir. Bu nedenle, okulda öğretmenlerin ve psikolojik danışma ve rehberlik servislerinin iş birliğiyle arkadaş ilişkilerinin güçlendirecek ve iletişim becerilerini geliştirecek çalışmaların yapılması yararlı olabilir.

Araştırmadan elde edilen bir diğer sonuca göre, sosyal medya kullanmayan ergenlerin duygusal ve psikolojik düzeyleri sosyal medya kullandığını bildiren ergenlere göre daha yüksek bulunmuştur. Ayrıca, “1 saatten az” sosyal medya kullananların duygusal ve psikolojik iyi oluş puan ortalaması, “1-3 saat”, “3-5 saat” ve “5 saat üzeri” sosyal medya kullananların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, “1-3 saat” sosyal medya kullananların duygusal ve psikolojik iyi oluş puan ortalaması, “3-5 saat”, “5 saat üzeri” kullanan katılımcıların ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Bu sebeple, sosyal medya kullanan ergenlerin, sosyal medyada geçirdikleri sürenin sınırlandırılması, duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin artırılması açısından yararlı olabilir. Bu doğrultuda, ergenlerin sosyal medyada geçirdikleri sürelerle ilişkin hem toplum temelli hem okul temelli farkındalık çalışmaları yapılmasının ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluşları açısından önemli olabileceği ifade edilebilir.

Dijital platformlarda oyun oynamayan ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri, dijital platformlarda oynayan ergenlere göre daha düşük düzeyde bulunmuştur. Ayrıca, dijital platformlarda oyun oynamayan ergenlerin duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri, dijital platformlarda “1 saatten az” oyun oynayan ergenlerden daha düşük bulunmuştur. Bu bulgulara ve mevcut alan yazına göre, dijital platformlarda oyun oynamanın duygusal ve psikolojik iyi oluş üzerinde olumlu bir etkisi olduğu gözlemlenmesine rağmen ergenlerin oynadıkları oyunların içeriğinin ebeveynlerinin kontrolünde olmasının ve ekran süresinin sınırlı tutulmasının, ergenlerin sağlıklı gelişimleri açısından önemli olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu çalışma için Hacettepe Üniversitesinin Etik Komisyonundan 10.01.2023 tarihli ve E 68552689-300-00002594056 sayılı kararla izin alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Abbott-Chapman, J. ve Robertson, M. (2009). Adolescents' favourite places: Redefining the boundaries between private and public space. *Space and Culture*, 12(4), 419-434. <https://doi.org/10.1177/1206331209348091>
- Abela, J. R., Parkinson, C., Stolor, D. ve Starrs, C. (2009). A test of the integration of the hopelessness and response styles theories of depression in middle adolescence. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 38(3), 354-364. <https://doi.org/10.1080/15374410902851630>
- Akın, A., Yılmaz, S., Özen, Y., Raba, S. ve Özhan, Y. (2016). Stirling çocuklar için duygusal ve psikolojik iyi oluş ölçeği'nin Türkçe formunun geçerlik ve güvenirliği. V. Sakarya'da eğitim araştırmaları kongresi bildiriler kitabı (ss. 74-79). Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Akın, B., & Koçoğlu, D. (2017). Randomize kontrollü deneyler. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 4(1), 73-92.
- Alpay, M. R. (2021). *Farkındalık temelli beden eğitimi derslerinin ilkökul 3. ve 4. sınıf öğrencilerinin bilinçli farkındalık ile duygusal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri üzerine etkisi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi
- Ankara İl Milli Eğitim Müdürlüğü. (12 Aralık 2022). Eğitim istatistikleri. <https://ankara.meb.gov.tr/www/egitim-istatistikleri/icerik/24>
- Ay Taş, A. D. (2022). *Suç geçmişi olan ve olmayan çocuklarda duygu düzenleme, duygusal tepkisellik ve duygusal-psikolojik iyi oluş düzeylerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Ayub, N. ve Iqbal, S. (2012). The relationship of personal growth initiative, psychological well-being, and psychological distress among adolescents. *Journal of Teaching and Education*, 1(6), 101-107.
- Babore, A., Trumello, C., Candelori, C., Paciello, M. ve Cerniglia, L. (2016). Depressive symptoms, self-esteem and perceived parent-child relationship in early adolescence. *Frontiers in Psychology*, 7, 173249. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00982>
- Bluth, K. ve Blanton, P. W. (2014). Mindfulness and self-compassion: Exploring pathways to adolescent emotional well-being. *Journal of Child and Family Studies*, 23, 1298-1309. <https://doi.org/10.1007/s10826-013-9830-2>
- Bluth, K., Campo, R. A., Futch, W. S. ve Gaylord, S. A. (2017). Age and gender differences in the associations of self-compassion and emotional well-being in a large adolescent sample. *Journal of Youth and Adolescence*, 46(4), 840-853. <https://doi.org/10.1007/s10964-016-0567-2>
- Bülöw, A., Keijsers, L., Boele, S., van Roekel, E., ve Denissen, J. J. (2021). Parenting adolescents in times of a pandemic: Changes in relationship quality, autonomy support, and parental control? *Developmental Psychology*, 57(10), 1582. <https://doi.org/10.1037/dev0001208>
- Cárdenas, D., Lattimore, F., Steinberg, D. ve Reynolds, K. J. (2022). Youth well-being predicts later academic success. *Scientific Reports*, 12(1), 2134. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-05780-0>
- Chaudry, A., & Wimer, C. (2016). Poverty is not just an indicator: the relationship between income, poverty, and child well-being. *Academic Pediatrics*, 16(3), S23-S29. <https://doi.org/10.1016/j.acap.2015.12.010>
- Chen, Y., Haines, J., Charlton, B. M. ve VanderWeele, T. J. (2019). Positive parenting improves multiple aspects of health and well-being in young adulthood. *Nature Human Behaviour*, 3(7), 684-691. <https://doi.org/10.1038/s41562-019-0602-x>
- Chu, P. S., Saucier, D. A. ve Hafner, E. (2010). Meta-analysis of the relationships between social support and well-being in children and adolescents. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 29(6), 624-645. <https://doi.org/10.1521/jscp.2010.29.6.624>

- Cohen, L., Manion, L. ve Morrison, K. (2018). *Research methods in education* (8th ed.). Routledge.
- Courtwright, S. E., Flynn Makic, M. B. ve Jones, J. (2020). Emotional wellbeing in youth: A concept analysis. *In Nursing Forum*, 55(2), 106-117. <https://doi.org/10.1111/nuf.12404>
- Creswell, J. (2016). *Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları* [Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches]. Ankara: Eğiten Kitap.
- Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2008). Hedonia, eudaimonia, and well-being: An introduction. *Journal of Happiness Studies*, 9 (1), 1-11. <https://doi.org/10.1007/s10902-006-9018-1>
- Deleş, B., Keskinçilic, A., ve Güley, B. (2020, 23-24 Aralık). Ergenlerde görülen duygusal ve psikolojik iyi oluşun farklı değişkenler açısından incelenmesi. A. S. Saracaloğlu, A. Aytaç, G. Hergüner, P. Avşar Karabaş, A. S. Yücel, E. Yeşilyurt, ve G. Aras (Eds). 8. *sosyal beşeri ve eğitim bilimleri kongresi tam metin sözel sunumlar*. (ss. 112-120). Güven Plus Grup Danışmanlık A.Ş. Yayınları.
- Eun, J. D., Paksarian, D., He, J.-P. ve Merikangas, K. R. (2018). Parenting style and mental disorders in a nationally representative sample of US adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 53, 11-20. <https://doi.org/10.1007/s00127-017-1435-4>
- Fardouly, J., Magson, N. R., Johnco, C. J., Oar, E. L. ve Rapee, R. M. (2018). Parental control of the time preadolescents spend on social media: Links with preadolescents' social media appearance comparisons and mental health. *Journal of Youth and Adolescence*, 47, 1456-1468. <https://doi.org/10.1007/s10964-018-0870-1>
- George, D. ve Mallery, P. (2010). *SPSS for windows step by step: A simple guide and reference*, 17.0 Update (10a ed.). Pearson.
- Hamilton, M., & Redmond, G. (2010). Conceptualisation of social and emotional wellbeing for children and young people, and policy implications. *Canberra: ARACY & AIHW*.
- Hankin, B. L., Abramson, L. Y., Moffitt, T. E., Silva, P. A., McGee, R. ve Angell, K. E. (1998). Development of depression from preadolescence to young adulthood: emerging gender differences in a 10-year longitudinal study. *Journal of Abnormal Psychology*, 107(1), 128. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.107.1.128>
- Hjetland, G. J., Schønning, V., Hella, R. T., Veseth, M. ve Skogen, J. C. (2021). How do Norwegian adolescents experience the role of social media in relation to mental health and well-being: A qualitative study. *BMC Psychology*, 9(1), 78. <https://doi.org/10.1186/s40359-021-00582-x>
- Hoferichter, F., Kulakow, S. ve Hufenbach, M. C. (2021). Support from parents, peers, and teachers is differently associated with Middle School students' well-being. *Frontiers in Psychology*, 12, 758226. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.758226>
- Hunt, M. G., Marx, R., Lipson, C. ve Young, J. (2018). No more FOMO: Limiting social media decreases loneliness and depression. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 37(10), 751-768. <https://doi.org/10.1521/jscp.2018.37.10.751>
- Johannes, N., Vuorre, M. ve Przybylski, A. K. (2021). Video game play is positively correlated with well-being. *Royal Society Open Science*, 8(2), 202049. <https://doi.org/10.1098/rsos.202049>
- Jose, P. E., Ryan, N. ve Pryor, J. (2012). Does social connectedness promote a greater sense of well-being in adolescence over time? *Journal of Research on Adolescence*, 22(2), 235-251. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2012.00783.x>
- Kılıç, S. (2013). Örneklem Yöntemleri. *Journal of Mood Disorders*, 3(1).
- King, R. B. (2017). Social goals and well-being. *The Journal of Experimental Education*, 85(1), 107-125. <https://doi.org/10.1080/00220973.2015.1111853>

- Knifton, L. ve Quinn, N. (2013). EBOOK: *Public Mental Health: Global Perspectives*. McGraw-Hill Education (UK).
- Lester, L. ve Cross, D. (2015). The relationship between school climate and mental and emotional wellbeing over the transition from primary to secondary school. *Psychology of Well-being*, 5, 1-15. <https://doi.org/10.1186/s13612-015-0037-8>
- Liddle, I. ve Carter, G. F. (2015). Emotional and psychological well-being in children: the development and validation of the Stirling Children's Well-being Scale. *Educational Psychology in Practice*, 31(2), 174-185. <https://doi.org/10.1080/02667363.2015.1008409>
- Lim, S. ve Kim, H. (2020). Housing experiences of families with children living in poor and overcrowded housing in Korea. *Children and Youth Services Review*, 118, 105437. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105437>
- Liu, J., Riesch, S., Tien, J., Lipman, T., Pinto-Martin, J. ve O'Sullivan, A. (2022). Screen media overuse and associated physical, cognitive, and emotional/behavioral outcomes in children and adolescents: an integrative review. *Journal of Pediatric Health Care*, 36(2), 99-109. <https://doi.org/10.1016/j.pedhc.2021.06.003>
- Liu, W., Mei, J., Tian, L. ve Huebner, E. S. (2016). Age and gender differences in the relation between school-related social support and subjective well-being in school among students. *Social Indicators Research*, 125, 1065-1083. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-0873-1>
- Lv, B., Zhou, H., Guo, X., Liu, C., Liu, Z. ve Luo, L. (2016). The relationship between academic achievement and the emotional well-being of elementary school children in China: The moderating role of parent-school communication. *Frontiers in Psychology*, 7, 191975. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00948>
- Matud, M. P., López-Curbelo, M. ve Fortes, D. (2019). Gender and psychological well-being. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(19), 3531. <https://doi.org/10.3390/ijerph16193531>
- McMahon, E. M., Corcoran, P., O'Regan, G., Keeley, H., Cannon, M., Carli, V., Wasserman, C., Hadlaczky, G., Sarchiapone, M. ve Apter, A. (2017). Physical activity in European adolescents and associations with anxiety, depression and well-being. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 26, 111-122. <https://doi.org/10.1007/s00787-016-0875-9>
- Milli Eğitim Bakanlığı. (12 Nisan 2023). Okul Listesi. <https://www.meb.gov.tr/baglantilar/okullar/index.php>
- Nomaguchi, K. M. ve Brown, S. L. (2011). Parental strains and rewards among mothers: The role of education. *Journal of Marriage and Family*, 73(3), 621-636. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2011.00835.x>
- Olsson, C. A., McGee, R., Nada-Raja, S., & Williams, S. M. (2013). A 32-year longitudinal study of child and adolescent pathways to well-being in adulthood. *Journal of Happiness Studies*, 14, 1069-1083. <https://doi.org/10.1007/s10902-012-9369-8>
- Oskrochi, G., Bani-Mustafa, A., & Oskrochi, Y. (2018). Factors affecting psychological well-being: Evidence from two nationally representative surveys. *Plos One*, 13(6), e0198638. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0198638>
- Parhiala, P., Torppa, M., Vasalampi, K., Eklund, K., Poikkeus, A.-M. ve Aro, T. (2018). Profiles of school motivation and emotional well-being among adolescents: Associations with math and reading performance. *Learning and Individual Differences*, 61, 196-204. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2017.12.003>
- Park, C. L., Kubzansky, L. D., Chafouleas, S. M., Davidson, R. J., Keltner, D., Parsafar, P., Conwell, Y., Martin, M. Y., Hanmer, J. ve Wang, K. H. (2023). Emotional well-being: What it is and why it matters. *Affective Science*, 4(1), 10-20. <https://doi.org/10.1007/s42761-022-00163-0>

- Perugini, M., Gallucci, M. ve Costantini, G. (2018). A practical primer to power analysis for simple experimental designs. *Revue Internationale de Psychologie Sociale*, 31(1), 1-23. <https://dx.doi.org/10.5334/IRSP.181>
- Ponnet, K. (2014). Financial stress, parent functioning and adolescent problem behavior: An actor-partner interdependence approach to family stress processes in low-, middle-, and high-income families. *Journal of Youth and Adolescence*, 43, 1752-1769. <https://doi.org/10.1007/s10964-014-0159-y>
- Przybylski, A. K. (2014). Electronic gaming and psychosocial adjustment. *Pediatrics*, 134(3), e716-e722. <https://doi.org/10.1542/peds.2013-4021>
- Reiss, F., Meyrose, A.-K., Otto, C., Lampert, T., Klasen, F., ve Ravens-Sieberer, U. (2019). Socioeconomic status, stressful life situations and mental health problems in children and adolescents: Results of the German BELLA cohort-study. *PloS One*, 14(3), e0213700. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0213700>
- Ryff, C. D. (2017). Eudaimonic well-being, inequality, and health: Recent findings and future directions. *International Review of Economics*, 64, 159-178. <https://doi.org/10.1007/s12232-017-0277-4>
- Ryff, C. D. ve Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (Erişim tarihi: 12 Aralık 2022). İlçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması (SEGE). <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/birimler/2022-ilce-sege.pdf>
- Santiago, C. D., Wadsworth, M. E. ve Stump, J. (2011). Socioeconomic status, neighborhood disadvantage, and poverty-related stress: Prospective effects on psychological syndromes among diverse low-income families. *Journal of Economic Psychology*, 32(2), 218-230. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2009.10.008>
- Slone, M., Meir, Y. ve Tarrasch, R. (2013). Individual differences in referral for help for severe emotional difficulties in adolescence. *Children and Youth Services Review*, 35(11), 1854-1861. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2013.08.011>
- Statham, J. ve Chase, E. (2010). Childhood wellbeing: A brief overview. *Loughborough: Childhood Wellbeing Research Centre*.
- Steinberg, L. ve Silk, J. S. (2002). Parenting adolescents. *Handbook of parenting*, 1, 103-133.
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. ve Ullman, J. B. (2013). *Using multivariate statistics* (Vol. 6). pearson Boston, MA.
- Tian, L.-M., Chen, G.-H., Wang, S.-Q., Liu, H.-J. ve Zhang, W.-X. (2012). Effects of parental support and friendship support on loneliness and depression during early and middle adolescence. *Acta Psychologica Sinica*. <https://doi.org/10.3724/SP.J.1041.2012.00944>
- Twenge, J. M., Martin, G. N., ve Campbell, W. K. (2018). Decreases in psychological well-being among American adolescents after 2012 and links to screen time during the rise of smartphone technology. *Emotion*, 18(6), 765.
- Van der Kaap-Deeder, J., Vansteenkiste, M., Soenens, B. ve Mabbe, E. (2017). Children's daily well-being: The role of mothers', teachers', and siblings' autonomy support and psychological control. *Developmental Psychology*, 53(2), 237. <https://doi.org/10.1037/dev0000218>
- Verzeletti, C., Zammuner, V. L., Galli, C. ve Agnoli, S. (2016). Emotion regulation strategies and psychosocial well-being in adolescence. *Cogent Psychology*, 3(1), 1199294. <https://doi.org/10.1080/23311908.2016.1199294>
- Vinayak, S. ve Judge, J. (2018). Resilience and empathy as predictors of psychological wellbeing among adolescents. *International Journal of Health Sciences and Research*, 8(4), 192-200.

- Visani, D., Albieri, E., Offidani, E., Ottolini, F., Tomba, E. ve Ruini, C. (2011). Gender differences in psychological well-being and distress during adolescence. *The Human Pursuit of Well-Being: A Cultural Approach*, 65-70.
- Winefield, H. R., Gill, T. K., Taylor, A. W. ve Pilkington, R. M. (2012). Psychological well-being and psychological distress: is it necessary to measure both? *Psychology of Well-Being: Theory, Research and Practice*, 2(1), 1-14.
- Winstone, L., Mars, B., Haworth, C. M., Heron, J. ve Kidger, J. (2022). Adolescent social media user types and their mental health and well-being: Results from a longitudinal survey of 13–14-year-olds in the United Kingdom. *JCPP Advances*, 2(2), e12071. <https://doi.org/10.1002/jcv2.12071>
- World Health Organization. (3 Mart 2024). Towards developing WHO's agenda on well-being. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240039384>
- Yamaguchi, S. (2023). The relationship between playing video games on mobile devices and well-being in a sample of Japanese adolescents and adults. *SAGE Open Medicine*, 11, 20503121221147842. <https://doi.org/10.1177/20503121221147842>
- Zhang, Q., Pan, Y., Zhang, L. ve Lu, H. (2021). Parent-adolescent communication and early adolescent depressive symptoms: The roles of gender and adolescents' age. *Frontiers in Psychology*, 12, 647596. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.647596>

SOSYAL HİZMET PERSPEKTİFİYLE YALNIZ ANNELİK DENEYİMLERİ*

EXPERIENCES OF LONE MOTHERING FROM SOCIAL WORK PERSPECTIVE

Zülal ŞAHİN¹, Kasım KARATAŞ²

Öz

Ataerkinin güçlü olduğu toplumlarda çocuk bakım ve sorumluluğu ebeveynler arasında eşitsiz dağılmaktadır. Evlilik sözleşmesi içerisinde öne çıkan, yüceltilen annelik kurgusu boşanma sonrasında babalığı da içine alarak genişlemektedir. Anneliğin içgüdüsel, biyolojik ve evrensel olduğuna dair yaygın kanaat çocuk bakım ve sorumluluğunda anneliği yalnızlaştırmaktadır. Bu bağlamda sosyal hizmet uygulamalarında annelik deneyimleri eleştirel bir perspektifle değerlendirilmelidir. Annelik deneyimini konu alan bu araştırma, yalnız annelikte gereksinim duyulan sosyal hizmet uygulamalarının geliştirilmesi için önemlidir. Bu çalışmada, kadınların yalnız anneliği nasıl deneyimlediğini, yalnız annelik pratiklerinin ne tür deneyimlerle inşa edildiğini keşfetmek amaçlanmaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji desenine göre tasarlanan araştırmada, amaçlı örnekleme ile özneler ulaşılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak 18 katılımcı ile saha çalışması tamamlanmıştır. Araştırma verileri, MAXQDA 2022 programında tematik olarak kodlanmış ve içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucuna göre, annelik pozisyonu, yalnız annelikte sosyal ve ekonomik ilişkilerde sınırlılıklar getirmektedir. Yalnız annelik, kadınlar için özgürleşme ve güçlenme anlamına gelirken, başka bir yönüyle egemen annelik ideolojisi ile mücadele etmeleri anlamına gelmektedir. Kadınların ekonomik, sosyal ve ruhsal gereksinimleri bütüncül bir şekilde değerlendirildiğinde, feminist sosyal hizmet uygulamalarının geliştirilmesine gereksinim olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Annelik, Tek Ebeveyn Anne, Yalnız Annelik, Sosyal Hizmet, Feminist Sosyal Hizmet.*

Abstract

In societies where patriarchy is strong, child care and responsibility are distributed unequally between parents. The glorified fiction of motherhood, which comes to the fore within the marriage contract, expands to include fatherhood after divorce. The widespread belief that motherhood is instinctive, biological and universal isolates mothering in child care and responsibility. In this context, mothering experiences should be critically evaluated in social work practices. This research on the experience of mothering is important for the development of social work practices needed in lone mothering. This study aims to explore how women experience lone mothering and what kind of experiences construct lone mothering practices. In the study, which was designed according to the phenomenology design, one of the qualitative research methods, the subjects were reached through purposive sampling. Fieldwork was completed with 18 participants using a semi-structured interview form. The research data were coded thematically in MAXQDA 2022 program and analyzed by content analysis method. According to the results of the research, the position of mothering imposes limitations on social and economic relations in lone mothering. While lone mothering means emancipation and empowerment for women, it also means struggling against the dominant ideology of motherhood. When women's economic, social and psychological needs are evaluated in a holistic manner, it is seen that there is a need to develop feminist social work practices.

Keywords: *Mothering, Single Parent Mother, Lone Mothering, Social Work, Feminist Social Work.*

1. Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi,
sahinzsahin@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6316-5089>
2. Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi,
kasim0607@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4817-9981>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date
19.08.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
10.05.2025

DOI
10.20875/makusobed.1535578

*Bu çalışma Prof. Dr. Kasım KARATAŞ danışmanlığında 2023 yılında tamamlanan “Feminist Sosyal Hizmet Perspektifiyle Yalnız Annelik Deneyimleri” başlıklı doktora araştırmasının saha çalışma verileri kullanılarak yapılmıştır.

Bu Makaleye Atıfta Bulunmak İçin:

Şahin, Z. ve Karataş, K. (2025). Sosyal hizmet perspektifiyle yalnız annelik deneyimleri. *MAKU SOBED*, (41), 20-44.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1535578>

EXTENDED SUMMARY

The ideology of motherhood sanctifies women's roles as mothers. According to this ideology, women are primarily responsible for child care (Chodorow, 1979; Rich, 1995; Ruddick, 1995). One manifestation of this belief is that, following divorce, mothers typically assume primary caregiving responsibilities for their children—a widespread phenomenon globally. This study explores the dominant conception of motherhood through the experiences of lone mothers. In social work practice, lone mothering is encountered in various contexts, including shelters, social assistance services, and the child protection system. Understanding and articulating the experiences of lone mothers is therefore critical for enhancing social work interventions.

This study employed a qualitative research methodology to explore the lived experiences of lone mothers. Adopting a feminist social work perspective, the research aimed to examine how women construct their mothering practices. Data were collected through semi-structured interviews. Participants were selected using purposive sampling. A total of 18 women from lower socioeconomic backgrounds, all with children under the age of 18 and varying levels of education, participated in the study. Ethical approval for the research was granted by the Hacettepe University Ethics Commission on September 22, 2020. Participants were contacted through neighborhood head, and informed consent was obtained prior to fieldwork. Interviews were audio-recorded with participants' consent. In line with feminist methodology, equal and trusting relationship was maintained with participants throughout the research process.

Fieldwork concluded once data saturation was achieved and the research questions were sufficiently addressed. Data analysis was conducted using MAXQDA 2022 software. The coding process included in-vivo codes, theoretical concepts, and statements that best represented the phenomena (Kümbetoğlu, 2015). Content analysis was employed to extract themes and uncover underlying meanings (Creswell, 2013; Patton, 2014).

The research findings are discussed under four main themes: From the Ideal Mother to Living the Mother of Dreams, Mothering as Another Way of Building a Home, The Economics of Lone Mothering, and Informal and Formal Social Environments. The results indicate that women are significantly influenced by the dominant ideology of motherhood. Participants navigated and redefined their maternal roles through experimentation, mistakes, and resilience. Their efforts to manage the father-child relationship illustrate how mothering is transformed into a broader and more encompassing form of parenthood.

Patriarchal values embedded in both private and public spheres impact lone mothers across different social classes. For low-income women in particular, mothering serves as a protective identity against societal prejudice and threats. However, this identity simultaneously imposes constraints in the public sphere, especially in socio-economic relations. While lone mothering can offer opportunities to resist dominant socio-cultural norms, the experiences of these women are shaped by larger social, economic, and political structures.

The study suggests that low-income lone mothers face significant economic hardship and social isolation due to structural inadequacies. It is essential to evaluate how effectively social policies address the realities of lone mothering. The findings highlight the need for co-parenting strategies and mechanisms to monitor and enhance the effectiveness of existing legal frameworks. Furthermore, policies that better coordinate employment conditions and caregiving responsibilities are urgently needed.

To support lone mothers, access to stable employment and publicly funded care services must be expanded. When women's economic, social, and psychological needs are considered holistically, the need for feminist social work practices becomes increasingly evident.

In conclusion, lone mothering emerges as a cyclical process of empowerment, marked by the emotional burden of maternal responsibility. Women draw strength from the challenges of motherhood, manage its complexities, consider its long-term rewards, and continually negotiate.

1. GİRİŞ

20. yüzyıl ulus devletlerin, toplumların ve ailelerin hızlı değişimlerinin izlendiği bir çağdır. Bu değişim sürecinde yeni gündemler ortaya çıkmıştır. Tek ebeveynlik olgusu bu gündemlerden birisidir. Tek ebeveynliğin 20. yüzyılın son çeyreğinde ulus devletlerin ve toplumun dikkatini çeker bir orana ulaşmasıyla tek ebeveynliği konu edinen akademik çalışmalar artmış ve tek ebeveynlik sosyal politikaların konusu haline gelmiştir. Ölüm, boşanma, evlat edinme, evlilik dışı çocuk sahibi olma gibi süreçler sonucunda tek ebeveynlikten söz edilmektedir. Tek ebeveynliğin artışı karşısında kamuoyunda meydana gelen teyakkuz halinin nedeni, özellikle boşanma oranlarının artması ve norm çekirdek ailede yaşanan değişimlerdir. Bir yanı sıra toplumsal bir değişim söz konusudur. Bunun yanı sıra yoksulluk oranlarının artması ve yoksul gruplar içerisinde kadınların, tek ebeveyn annelerin önemli bir oranı oluşturması da tek ebeveynlik olgusuna dikkatleri çekmiştir. Bu bağlamda sosyal kurumların tek ebeveynlere yönelik sosyal koruma modelleri daha önemli hale gelmiştir.

Sosyal hizmet disiplini ve mesleği için tek ebeveyn annelerle çalışmak iki temel açıdan önemlidir. Bunlardan ilki sosyal hizmet disiplin ve mesleğinin hem hedef sisteminde hem de sosyal hizmet uzmanları arasında kadın popülasyonun ağırlıkta olmasıdır. Bir diğeri ise sosyal hizmetin eşitsizliklerle mücadele etmesi ve kadınların güçlenmelerinde benimsedikleri savunuculuk rolüdür. Bu iki temel dayanak bu araştırmanın motivasyonunu oluşturmaktadır. Bu konuyla ilgili literatürde tek ebeveyn aile, tek ebeveyn anne kavramların öne çıktığı görülmektedir. Ancak bu çalışmada toplumsal cinsiyet ve toplum yapısı bağlamında annelik sorunsallaştırıldığı için yalnız anne ve yalnız annelik kavramları kullanılmaktadır.

Yalnız annelikte, anneliğin nasıl içselleştirildiği ve babalığın nasıl daha fazla daraldığı takip edilebilmektedir. Boşanma sonrası iki ebeveyne sahip çoğu çocuk, annesi ile yaşamaya devam etmektedir. Bunun en önemli sebebi anneliğin biyolojik, evrensel ve değişmez bir kimlik olarak inşa edilmesidir (Chodorow, 1979; Glenn, 1994). Farklı toplumlarda kadınların, erkeklerin ve çocukların toplumsallaşmasını organize etmeye dair tanımlar, değerler ve idealler vardır. Tüm bunlar zaman ve kültüre göre değişkenlik göstermektedir. Ancak söz konusu bu farklılıklar içerisinde yaş ve cinsiyete dayalı eşitsizlikler benzer şekilde sürmektedir (Gittins, 1993, s. 42). Toplumsal cinsiyet rolleri bu eşitsiz ilişki dinamiğinde inşa edilmektedir. Sosyal bir rol olarak annelik, bu eşitsiz güç dinamiğinde gerilimli bir alanda kurulmaktadır. Annelik, çocuğu dünyaya getiren ve çocukların temel ihtiyaçlarını en iyi şekilde yerine getiren kadınların sosyal rolünü açıklamaktadır. Anneliğin kutsallaştırılması ve idealize edilmesiyle doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü birbirine eşlik eder hale gelmektedir (Sutherland, 2010, s. 545). Örneğin anneler yaşam kaynağı, fedakar, bağışlayıcı ve özverili olarak romantize edilirken; yoğun, yıkıcı ve boğucu olarak da şeytanlaştırılmaktadır. Anneler bir yandan çocuklarını yetiştirmek için mutlak bir güce sahiptirler, diğer yandan doğanın, iç güdünün ve toplumsal güçlerin sınırlarına bağlı olarak güçsüz görülmektedirler (Smart, 1992, s. 46; Glenn, 1994, s. 11). Bu gerilimli rolde, kadınlar doğalarına sadakatsizlik yapmama uğruna ideal annenin peşine düşmektedir. Anneliğin sorgulanamaz bir ideale dönüşmesi, başka bir ifadeyle kadınların anne olmayı dilediği ve anne olacağı algısı bu rolün içselleştirilmesini sağlamaktadır (Badinter, 2017; Sever, 2015). Evlilik sözleşmesi içerisinde ebeveynliğin eşitsiz sorumluluk dağılımı anneliği öne çıkarırken babalık, anneliği tamamlayıcı ya da anneliğe yardımcı bir pozisyona yerleştirilmektedir. Bu nedenle çoğu kadın boşanma sürecinde kişisel haklarından vazgeçerek çocuklarının velayetini almak için çaba göstermektedir (Kelebek Küçükarslan ve Atasü Topçuoğlu, 2024). Çünkü annelikten vazgeçmek bir seçenek olmaktan çıkmaktadır.

Yalnız annelik evlilik sürecinde üstlenilen ve yeni eklenen sorumluluklarla birlikte deneyimlenmektedir. Cinsiyete dayalı iş bölümü yalnız annelikte de kadınların hane sorumluluklarını yerine getirmelerinde güçlükler yaratmaktadır. Kadınlar, var olan ekonomik ve toplumsal eşitsizliklerle birlikte boşanmanın ve yalnız anneliğin getirdiği zorluklara baş etmek durumundadır (McLanahan ve Booth, 1989; Kavas ve Gündüz Hoşgör, 2013; Van Lancker, Ghysels ve Cantillon, 2015; Rudowicz, 2001). Bu bağlamda formel ve enformel sosyal destek mekanizmalarının yalnız anneleri desteklemesi oldukça önemlidir. Sosyal hizmet uygulamalarında yalnız annelerin kişisel, sosyo-kültürel ve yapısal güç kaynaklarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Yalnız anneler ele alındığında sosyal hizmetin sosyal politikayı etkileme ve yön verme adına zayıf kaldığı eleştirisi yapılabilir. Ataerki toplum yapısında kadının kimliğini annelik ile bir tutan, bir ideoloji çerçevesinde anneliği ele alan bu araştırmanın sorunu; yalnız annelerin yaşamlarını nasıl inşa ettiği, kadınların yalnız annelikle nasıl müzakere ettiği ve seçeneklerin geliştirilmesinde neye gereksinim duyduğuna dair feminist sosyal hizmet uygulama ihtiyacıdır. Bu kapsamda boşanma sonrası çocuğun velayetini üstlenen kadınlarla annelik deneyimlerini konuşmak, yalnız anneliği nasıl anlamlandırdıklarını anlamak ve açıklamak,

bu deneyimleri merkeze alarak kadınların güçlenmelerine ve özgürleşmelerine destek olacak feminist sosyal hizmet uygulama önerileri geliştirmek amaçlanmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kadınların sosyokültürel rolleri, aile kurumunun devamlılığını sağlamak ve aile üyelerinin bakımlarıyla ilgilenmek üzerine kurulmaktadır. Aile kurumunun işleyişi doğal argümanlarla açıklandığında kadınların aile ve ev içi sorumlulukları görünmez bir niteliğe dönüşmektedir (Mies, Bennholdt-Thomsen ve Von Werlhof, 2018). Aile kurumu sosyal, kültürel, psikolojik, ekonomik ve politik unsurlarla değerlendirildiğinde, kadınların aile içindeki sorumlulukları kapsamlı şekilde ele alınabilir. Yaşamın olağan akışı içinde aileye destek etkinliklerinin “koordinatorü” olarak kadınlar öne çıkmaktadır (Kandiyoti, 2015). Bu bağlamda kadının toplumsal sorumlulukları, aile yerine çoğunlukla hane kavramı içinde açıklanması tercih edilmektedir. Bu etkinliklerin büyük bir bölümü annelikle ilgilidir ve heteronormatif toplumsal yapıya ilişkin rollere aittir. Bu toplumsal yapıda kadınlar, bebek sahibi olunca anne gibi düşünmekten, annelik duygusundan ve anne gibi davranmaktan çıkamamaktadır. Bu duruma annelik mitinin anneliğin biyolojik, içgüdüsel ve evrensel yaşandığı düşüncesi dayanaklık etmektedir (Miller, 2010).

Toplumsal yapının yeniden kurgulanmasında, anneliğe başat bir rol yüklenmektedir. Bir ideoloji olarak anneliğin öne çıkan işlevi, anneliğin koşulsuz kabulünü sağlamak ve anneliğin “standardını” belirleyerek iyi anneliği tanımlamaktır (Arendell, 2000, s. 1193). Feminist alanyazında annelik çalışmalarında öncü olan Chodorow (1979, s. 11) annelik üzerine yaptığı çalışmada, annelerin neden kadınlar olduğu üzerine bir çözümleme yapmaktadır. Chodorow çalışmada anneliği, bebekle ilgili belirli sorumlulukların yerine getirildiği, cinsiyete dayalı iş bölümünün ilk örneği olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte egemen annelik anlayışını ve annelik deneyimini birbirinden ayıran bir başka çalışma Rich’in (1995) çalışmasıdır. Rich (1995, s. 13), anneliğin birbiri üzerine binen ve iç içe geçen iki anlamı olduğunu öne sürmektedir. Bunlardan birisi egemen annelik ideolojisine dayanaklık eden annelik kurumudur (motherhood). Annelik kurumu, kadınların doğurganlıkları ile çocuklar arasında olan potansiyel ilişkiyi tanımlamaktadır. Bu ilişkide, otantik anlamda babalık görülmemekle birlikte, kadınların yaşamlarını etkileyen annelik sınırları, özel ve kamusal alana yayılarak tehlikeli bir bölünme yaratmaktadır. Annelik sınırlarının genişlemesinin en önemli sonuçlarından birisi ise kadınların kendi bedenlerinden uzaklaşmalarıdır. Bir başka ifadeyle kendi arzu, istek ve tercihlerine yabancılaşmalarıdır. Annelik deneyimi (mothering) ise tüm dünyada çocuklarıyla ilgilenen kadınların annelik deneyimlerinin farklılıklarını ve kişiselliğini açıklamaktadır. Bu çalışmalarda, annelik deneyiminin pratiklerle inşa edildiği, bir kimlik ya da sabit bir biyolojik kategoriden, hukuki ilişkiden farklı olarak anneliğin bir iş olduğu öne sürülmektedir (Ruddick, 1995, s. xiv). Kadınlar düşünme, duygu ve yargılama bileşenlerini barındıran bir işi paylaşmaktadır. Annelik koruma, büyüme ve sosyal kabul edilebilirliği koordine eden ve bu üç ana talebi yerine getiren sorumlulukları içermektedir (Oberman ve Josselson, 1996; Ruddick, 1995).

Feminist çalışmalarda annelik deneyiminde cinsiyet temelli bir vurgudan uzak durulmaktadır. Anneliğin kadınların doğurgan bedenlere sahip olmasından daha fazla anlamı olduğu üzerine bir tartışma takip edilmektedir. Çocuğa bakım veren kişinin pratikleri üzerinde durularak, anneliğin, cinsiyet temelli kategorik bir rol olarak, yeniden üretilmesi eleştirilmektedir (Ruddick, 1995). Tüm dünyada cinsiyet rollerinin geçirdiği önemli değişimlere karşın kadınların çocuk bakımında baskın olarak birincil düzeyde sorumlu olmaları devam etmektedir. Bu nedenle boşanma sonrası velayeti üstlenen ebeveynler çoğunlukla annelerdir. TÜİK istatistikleri incelendiğinde dünya ülkelerine paralel olarak Türkiye’de tek ebeveyn aile oranı 2023 itibarıyla 10,6’dır. TÜİK 2014 yılından itibaren tek ebeveyn aile oranlarını, anne ve çocuklardan (yüzde 8,2), baba ve çocuklardan (yüzde 2,4) oluşan çekirdek aile olarak kayıt altına almaktadır. Bu iki ayrı veriye bakıldığında çocukların bakım ve sorumluluğunu büyük oranda annelerin üstlendiği görülmektedir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2023). Bu durum annelik rolünün, kadınların yaşamında konumlanışı ve kadınların annelikle müzakeresini anlamak için önemlidir. Boşanma sonrası annelik deneyimi ataerkil tutumlarla baş etme, istihdamda yer bulma, ev içi sorumlulukları takip etme, sosyal çevre ile ilişkileri yeniden tanımlama, çocuk bakımı ve sorumluluğu, eski koca ve çevresi ile ilişkileri yeniden tanımlama, sosyal destek mekanizmaları ile ilişkiler ve kişisel planlamalar gibi iç içe geçmiş bir yaşam rutinini içermektedir. Bu rutinin içerisinde genellikle sabit kalan çocuklara dair sorumluluklardır, diğer pek çok işleyiş çocuğa göre koordine edilmektedir.

Boşanma sonrasında kadınlar çocuk bakım ve sorumluluğunda daha fazla yalnızlaşmaktadır. Evlilik ilişkisi içinde bir ebeveyn çocukların sorumluluklarının çoğunu üstlenirken diğer eş evin geçimini daha çok üstlenmektedir. Bu nitelikteki çekirdek ailelerde de çocuğa bakan ebeveynler (sıklıkla anneler) benzer bir

yalnızlık deneyimi içerisinde (Sands ve Nuccio, 1989, s. 28). Bu durum yalnız annelikte başka bir zorluğu beraberinde getirmektedir. Boşanmayla birlikte artan bakım sorumluluğunu hanenin geçimiyle birlikte yürütmek zorundadırlar. Türkiye’de yapılan pek çok çalışmada tek ebeveyn olduktan sonra gelir seviyesinin düştüğü, yalnız annelikte geçim sorunları yaşandığı bulgulanmıştır (Coşkun, 2022; Alpar vd., 2023; Yüksel Güngör ve Özyayın, 2023). Yalnız annelerin bakım ve geçim arasında yaşadığı gerginlik yoksullaşmalarında önemli bir etken olmakla birlikte düzenli nafaka alma durumu, kamusal bakım desteği, sosyal yardımların kapsayıcılığı ve miktarları, enformel sosyal destek sistemlerle ilişkiler gibi çeşitli unsurlar da kadınların deneyimlerinde belirleyicidir. Tek ebeveyn ailelere yönelik sosyal politikalar değerlendirildiğinde çocuk bakımının ve istihdamın dengeli bir şekilde takip etmenin güç olduğu ve özellikle yetersiz gelire sahip kadınlar için yoksulluk riskinin söz konusu olduğu görülmektedir (Gornick, 2018, s. 437; Özar ve Yakut Çakar, 2012, s. 304). Özkan’ın (2024) çalışmasında toplumsal cinsiyet bağlamında ebeveynlik izinleri farklı ülke örnekleriyle değerlendirilmektedir. Bu çalışmada tek ebeveyn ailelerin ebeveynlik izinlerinde nasıl bir fark yarattığına bakıldığında, Türkiye’nin de içinde olduğu Almanya ve Portekiz gibi refah ülkelerinde ücretli ve güvenceli ebeveynlik izin sürelerinin genellikle kısıtlı olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle Türkiye’de kayıtlı istihdamda olan annelere, bu desteklerin oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu kısıtlılık içerisinde yalnız anneler, güvencesiz işlere başvurmak durumunda kalmaktadır (McKenzie ve McKay, 2018; Toksöz, 2012; Erdut, 2005). İşin güvenceli olmasından daha çok çocuğun okuluna yakınlık, mesai saatleri, izin alma koşulları, hafta sonu çalışma durumu ve eve ulaşım mesafesi gibi etkenler öncelikli hale gelmektedir. Tam da bu sebeple hem gelir yetersizliği içinde hem de çocuk bakımında yalnız olan kadınlar esnek çalışma yöntemlerine başvurmaktadır.

Boşanma deneyimi kadının toplumsal statüsünde erkeklerden farklı olarak eşitsiz bir güç kaybına sebep olmaktadır. Örneğin eşi vefat eden kişiler için kullanılan “dul” kelimesi boşanmış kadınlar için de yaygın şekilde kullanılmaktadır. Kadın, yeterli sosyal ve ekonomik güce sahip değilse baba evine dönmesi beklenmektedir. Çalışma deneyimi olmayan, evlilik sözleşmesi içerisinde sosyal çevresi daralan ya da belirli bir eğitim ve beceri gücüne sahip olmayan kadınlar sıklıkla kendilerine en yakın sosyal destek mekanizmalarından yardım talep etmektedir. Kök aile ilişkilerinin güvenli ve destekleyici olması bu süreçte oldukça önemlidir (Demirel ve Buz, 2021; Bülbül ve Kaygusuz, 2022; Şahin ve Karataş, 2023). Ancak “baba evine” dönmeye dair kalıpyargılar ve boşanmış olmanın getirdiği yeni sınırlar, yalnız annelikte başka bir mücadele alanıdır. Burada başka bir önemli konu ise evlilikle birlikte babalık kurumundan, kocalık kurumuna devredilen namusun korunmasıdır (Hamzaoglu, 2019, s. 34). Boşanmayla birlikte namusun kim tarafından korunacağı sorusu tekrar gündeme gelmektedir. Kök aile bu durumda baskıcı bir tutum sergileyebilmektedir. Kök ailelerin boşanmaya karşı kabullenici, destekleyici veya reddedici tutumları farklılaşabilmektedir (Kılıçarslan ve Şahan, 2019, s. 1011). Bu nedenle kadınlar destekleyici, şefkatli ve güvenli bir kök aile ilişkisine sahip değilse kök ailesine dönmeyi tercih edebilir. Yalnız annelik, kadınların kendi bütünlüğüyle ilgili hegemonik söylemleri esnetme, çözme, kendisi ve çocukları için alternatif bir yaşam biçimi oluşturma çabası da içermektedir. Bu bağlamda geleneksel sosyal destek sistemleri dışında formel destek sistemlerinin kapsayıcılığı, niteliği ve erişilebilirliği kıymetlidir.

Feminist bakış kadınların çeşitli alanlarda yaşadıkları hak kayıplarına, özel ve kamusal alanda karşılaştıkları eşitsiz tutuma karşı eleştirel bilinci önermektedir. Anneliğin kadınlar üzerinde nasıl bir tahakküm kurduğu eleştirel bir perspektifle anlaşılabilir. Evlilik sözleşmesi içinde anneliğin sorgulanmayan bir gerçekliğe bürünmesi, boşanmayla birlikte izlenilebilir bir hale dönüşmektedir. Annelik, ebeveynliğin tamamına yayılmaktadır. Bir anlamda norm çekirdek aile formundaki annelik pratikleriyle yalnız annelik inşa edilmektedir. Annelik kurumunun anneliğe içkin kıldığı şefkatlilik, duygusallık, korumacılık, anne-çocuk bağlanması ve annelik iç güdüsü gibi özellikler boşanma sonrası daha da derinleşmektedir. Bu durum Hays’ın (1996) yoğun annelik ideolojisi kavramı ile açıklanabilir, norm olan ideal anneliğe ulaşmaya dönük bir çabayı tanımlamaktadır. Erişilmez standartları olan, her zaman iyi ve yeterliliğe vurgu yapan annelik kurgusu, yalnız annelikte gerilimlere yol açmaktadır. Bu bağlamda formel destek sistemlerinde kadınlarla çalışırken kişisel, söylemsel-kültürel ve yapısal güç analizi yapabilmenin önemi ortaya çıkmaktadır. Kamu ve sivil toplum kuruluşlarında sosyal hizmetin yoğunlukla çalıştığı kırılan gruplardan birisi kadınlarıdır. Sığınma evi, çocuk koruma, sosyal yardım, danışmanlık hizmetleri kadınlarla kısa ve uzun süreli gerçekleştirilen sosyal hizmet uygulamalarına birer örnektir. Sosyal hizmet disiplini, yalnız annelik deneyimlerinde kadınların desteklenmesinde önemli bir konuma sahiptir. Sosyal hizmet bilgisi, değeri ve becerisiyle yalnız annelikte kadınların güçlenmesinde, yaşamlarında söz sahibi olmalarında dayanışmacı ve destekleyici bir pozisyonda durmaktadır. Kadınların yaşadığı eşitsizliklerin yeniden üretilmemesi için sosyal koruma mekanizmalarında feminist sosyal hizmet değerlerinin yaygınlaşmasına ihtiyaç vardır. Yalnız annelik deneyimleri ile karakteriz olan bakım ve geçim sorunu, çocuk bakımında babadan yeterli desteği alamamak, boşanmış kadına dair

önyargılar sosyo-kültürel ve politiktir. Kişisel olan politiktir anlayışı ile kadın deneyimlerini başlangıç kabul eden sosyal hizmet uygulamaları, kadınların kendi yaşamlarının sorumluluğunu alabilmesinde kritik roledir (Adams, Dominelli ve Payne, 2002, s. 56). Sosyal hizmet uygulamalarında anneliğe dair sosyal gerçekliğin içerisine yerleşik olan baskı ve tahakkümü analiz etmek gereklidir (Hooks, 2014). Burada yalnız annelik pratiklerinin egemen annelik ideolojisinden nasıl ayrıştığı ve inşa edildiği belirleyicidir. Sosyal hizmet uygulamalarında farklı sosyo-kültürel, ekonomik ve politik ilişkiler içindeki yalnız annelik deneyimlerini yeni mücadele alanlarıyla birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

2.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı; yalnız annelerin deneyimlerini anlamak, toplumsal yaşamdaki konumlarını onlarla değerlendirmek, kendi yaşamlarıyla ilgili annelik pratiklerini ortaya koymak ve mikro, mezo ve makro düzeyde feminist sosyal hizmet uygulama önerileri geliştirmektir. Bu bağlamda aşağıdaki sorulara yanıt aranmaktadır.

1. Çocukluklarında itibaren öğrendikleri annelik pratikleri nelerdir?
2. Evlilik/ilişkiler ve anne olma süreçlerinde annelik pratikleri nasıldır?
3. Aile, sosyal çevre ilişkileri ve annelik pratikleri nasıl deneyimlerle inşa edilmektedir?
4. Çocuklarla ilişkilerde annelik pratikleri nasıl deneyimlerle inşa edilmektedir?
5. Ev içi sorumluluklarda annelik pratikleri nasıl deneyimlerle inşa edilmektedir?
6. Ekonomik gereksinimleri karşılamada annelik pratikleri nasıl deneyimlerle inşa edilmektedir?
7. Psikolojik ve sosyal gereksinimler karşısında annelik pratikleri nasıl deneyimlerle inşa edilmektedir?

2.2. Araştırmanın Önemi

Araştırmada, yalnız anneliğin toplumsal alanda nasıl yankı bulduğunu, kadınların yalnız annelikle nasıl müzakere ettiğini açıklamak amaçlanmaktadır. Araştırma kadınların, yalnız annelik deneyimlerini konu aldığı, hanenin tüm sorumluluklarıyla birlikte anneliği inşa etmelerini önemseyen, annelik pratiklerini anlamak için önemlidir. Araştırma, yalnız annelik deneyimlerini feminist sosyal hizmet uygulamalarıyla sosyal politika düzeyine taşımak adına önemlidir.

3. METODOLOJİ

3.1. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma, yalnız annelerin kişisel, sosyo-kültürel ve yapısal ilişkileri nasıl tanımladıklarını, toplumsal yapıda kendilerini nasıl konumlandıklarını, yalnız annelik deneyimlerini nasıl anlamlandırdıklarını açıklayabilmek amacıyla nitel araştırma modellerinden biri olan fenomenoloji desenine göre tasarlanmıştır (Kümbetoğlu, 2015, s. 43; Patton, 2014, s. 104; Creswell, 2009, s. 13). Yalnız annelik deneyimlerini başlangıç noktası kabul ederek, kadınların anlam dünyasını açıklayabilmek için feminist bakış açısı benimsenmiştir.

3.2. Araştırmanın Katılımcıları

Araştırmanın katılımcıları, amaçlı örnekleme benzeri örneklem tekniği ile belirlenmiştir. Bu örneklem tekniği ile yalnız annelikte çeşitli yönlerden benzerlik gösteren, benzer deneyimlere sahip kadınlara ulaşmak amacıyla tercih edilmiştir. Araştırma katılımcılarının seçilmesinde bazı kriterler belirlenmiştir: Bu kriterlerden en önemlisi, boşanma sonrası çocuğun velayetini alan 50 yaşın altında ve 18 yaşının altındaki çocuğuyla birlikte yaşayan kadınlara ulaşılmasıdır. Eşi vefat eden veya evlat edinen kadınların annelik deneyimlerindeki sosyo-kültürel, ekonomik ve politik dinamiklerin farklılığı öngörüldüğü için sadece boşanma sonrası yalnız annelik deneyimi ele alınmıştır. Çocukların 18 yaşının altında olması, hanedeki geçim stratejilerini anlamak, halen devam eden çocuk bakım ve sorumluluklarının koordinasyonunu açıklamak, velayet ilişkisinin dinamiklerini incelemek amacıyla belirlenmiştir. Bununla birlikte bu örneklemin içerisinde kadınların farklı eğitim düzeylerinden olması, farklı geçim stratejilerine sahip olması ve düşük gelirli olması kriterleri belirlenmiştir.

Araştırma, İstanbul ilinin farklı sosyo-kültürel ve ekonomik dinamikleri olan Esenyurt, Maltepe ve Kartal semtlerinde yaşayan 18 yalnız anne ile gerçekleştirilmiştir. Örnekleme düşük gelire sahip kadınlar yer

aldığı için çeşitli sosyal yardım mekanizmaları aracılığıyla kadınlara ulaşılmıştır. İlgili semtlerin kadın muhtarları katılımcılara ulaşılmasında yardımcı olan kolaylaştırıcı kişiler olarak tanımlanmıştır. Bu bölgelerin muhtarlar listesine ulaşılmış ve az sayıda olan kadın muhtarların tamamı ile telefonla iletişim sağlanmıştır. Muhtarlıkların sosyal yardımların ulaştırılmasında ve adrese dayalı yapılan yardımların belirlenmesindeki rolü düşünüldüğünde kadınlara ulaşmak için iyi bir yöntem olduğu söylenebilir. Aşağıdaki tabloda katılımcılara ait demografik bilgilere yer verilmektedir. Katılımcıların isimleri ve çocuklarının isimleri gizli tutulmuştur, tabloda verilen isimler gündelik hayatta yer alan, rastgele seçilmiş isimlerdir. Rastgele kadın isimlerinin seçilmesiyle gündelik yaşam rutini ile yalnız annelik deneyimleri arasındaki yakınlığı arttırmak amaçlanmaktadır.

Tablo 1: Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

	İsim	Yaş	Yaşadığı İlçe	Eğitim Durumu	Çalışma Durumu	Gelir Durumu	Medeni Durumu	Çocuğa ait bilgiler	Ne kadar Süredir Yalnız Yaşıyor
1	Yasemin	43	Maltepe	İlkokul mezunu	Bakım elemanı	4.253 TL*	Evlenmemiş	1E (18 y)	10 yıl
2	Asuman	35	Bağcılar	Lise mezunu	Güvenlik görevlisi	4.253 TL	Boşanmış	1E (12 y)	4 yıl
3	Merve	45	Maltepe	Ortaokul mezunu	Çalışmıyor	Yetim Aylığı	Boşanmış	2E (15, 13 y)	5 yıl
4	Seher	30	Esenyurt	Ortaokul mezunu	Çalışmıyor	Sosyal Ekonomik Destek	Boşanmış	1K 1E (8, 7 y)	1, 5 yıl
5	Başak	33	Kartal	İlkokul mezunu	Çalışmıyor	Evde Bakım Desteği	Boşanmış	1K (5 y)	1 yıl
6	Burcu	42	Maltepe	Açık öğretim üniversite mezunu	Din hizmetleri uzmanı	4800 TL	Boşanmış	1K (16 y)	10 ay
7	Nazan	45	Kartal	İlkokul mezunu	Gündelik Temizlik işleri	6253 TL	Boşanmış	3K (20y, 14y, 10 y) 1E (18y)	10 yıl
8	Ayşe	33	Kartal	Lise mezunu	Çalışmıyor	3500 (Nafaka)	Boşanmış	1E (10 Y)	1 yıl
9	Esin	43	Esenyurt	Üniversite mezunu	Fason çalışma	2500-3000 TL	Boşanmış	1E (6 y)	3 yıl
10	Aslı	40	Esenyurt	Üniversite mezunu	Memur	6500 TL	Boşanmış	1E (12 y)	12 yıl
11	Figen	32	Esenyurt	İlkokul mezunu	Seyyar satıcı (2. el kıyafet)	2000-2500 TL	Boşanmış	1 E (10y) 1K(2y)	1,5 yıl
12	Sevim	46	Esenyurt	İlkokul mezunu	Gündelik Temizlik işleri	3000 TL	Boşanmış	1K (12 y)	5 yıl
13	Zeynep	33	Esenyurt	Ortaokul	Çalışmıyor	-	Boşanmış	1K 1E 2 K (yeğenleri)	2
14	Fusun	42	Esenyurt	İlkokul	Gündelik Temizlik işleri	4000 TL	Boşanmış	2 E 3K	6
15	Suna	40	Maltepe	İlkokul	Gündelik Temizlik işleri	5000 TL	Boşanmış	1 K 1E	4
16	İnci	34	Maltepe	Ortaokul	Gündelik Temizlik işleri- Apartman görevlisi	5000 TL	Boşanmış	2 E	2
17	Gül	37	Maltepe	İlkokul	Temizlik Personeli	4253 TL	Boşanmış	1 O	3
18	Güzin	37	Kartal	İlkokul	Seyyar Satıcı (kitap)	2000-4000 TL	Boşanmış	1 O (12 yaş)	5

* Katılımcıların gelirleri 2022 yılının net asgari ücret (4253TL) değeri üzerinden yazılmıştır.

3.3. Veri Toplama Araçları ve Süreci

Araştırmanın verileri derinlemesine görüşme tekniği ile toplanmıştır. Yalnız anneleri yaşam alanlarında gözlemlemek ve yalnız annelik deneyimleriyle ilgili derinlemesine bilgi edinebilmek için görüşme tekniği kullanılmıştır (Kümbetoğlu, 2015, s. 73). Üç ayrı uzman görüşüne başvurarak görüşmelerde kullanılmak üzere yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formu hazırlanırken yalnız annelik deneyimleri gözlemlenmiş, uluslararası ve ulusal annelik ve tek ebeveynlik çalışmaları incelenmiş, yalnız anneliği konu edinen filmlerden ve kitaplardan notlar alınmıştır. Araştırmanın saha çalışmasına çıkmadan önce yüz yüze ve online pilot uygulama gerçekleştirilmiş ve görüşme formu yeniden gözden geçirilerek son halini almıştır.

Araştırmanın saha çalışmasına Ekim 2020’de başlanmıştır. COVID-19 küresel salgın nedeni ile görüşmelerin planlanması zor olmuştur. Bu dönemde katılımcıların yararlandığı sosyal destek mekanizmaları da hizmetlerini olabildiğince uzaktan yürütmeye çalışmıştır. Saha çalışmasına başlandığında salgına karşı gerekli güvenlik önlemleri alınarak 3 görüşme gerçekleştirilmiştir. Salgına karşı kapanma önlemlerinin sıkılaşması ile saha çalışmasına ara verilmiştir. Saha çalışmasına bir yıldan daha uzun bir süre ara verildiği için sahaya hazırlanmak için yeniden pilot görüşmeler yapılmıştır. Bununla birlikte daha önceden planlanan katılımcılarla yeniden iletişim kurulmuş ve kolaylaştırıcılar ile yeni katılımcılara ulaşılmıştır. Veri toplama sürecinde kolaylaştırıcı kişilerle katılımcılara gönüllü katılım formları ulaştırılmıştır. Katılımcıların bilgilendirilmiş onamları alındıktan sonra telefonla görüşmeleri planlanmış ve evlerinde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin katılımcıların evlerinde yapılması gündelik yaşamlarına dair gözlem yapma fırsatı sunmuştur. Çocukların okulda olduğu saatlerde görüşmelerin planlanmasına özen gösterilmiştir. Yaşı küçük olan çocuklar olduğunda, görüşmede çocuklarla karşılaşmıştır. Bu durum görüşme süreçlerinin uzamasına, bazen görüşmelerin bölünmesine neden olsa da yaşam rutinini anlamak, anne çocuk ilişkilerine dair notlar almak için yararlı olmuştur. Katılımcıların rızaları dahilinde ses kaydı alınarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Şubat 2022 itibariyle planlaması yapılan tüm görüşmeler gerçekleştirilmiş ve saha çalışması tamamlanmıştır.

3.4. Verilerin Çözümlemesi

Saha çalışmasının tamamlanmasına verilerin doygunluğa ulaşması, araştırma sorularının yanıtlanması, araştırmanın dayandığı kavramsal çerçeve ile saha bilgisinin karşılaştırılması sonucunda karar verilmiştir. Araştırma verilerinin çözümlemesinde MAXQDA 2022 veri analiz programı kullanılmıştır. Özellikle araştırma verilerinin kodlanmasında saha çalışması ile yakınlık kurmak için araştırma günlüğü notlarından yararlanmaya özen gösterilmiştir. Veri seti satır satır okunarak veri içinde anlamlı parçalar bulmaya ve parçalar arasındaki anlam bütünlüğünü sağlamaya dikkat edilmiştir (Miles ve Hubberman, 1994). Tematik kodlama ile verilerden ilk kodlar üretilmiş, veriler daha genel olguları tanımlayan belirli kategoriler altında birleştirilmiş ve temalar birleştirilerek birbiri arasında bağlantı kurulmuştur. Veri setinin kodlanmasında katılımcıların kendi ifadeleri (‘in-vivo) ve olguyu en iyi tanımlayan ifadeler kodlanmıştır (Kümbetoğlu, 2015). Belirli temalar altında birleşen veriler, içerik analizi yöntemiyle soyutlanmış ve veri setindeki anlamlar ortaya koyulmuştur (Creswell, 2013; Patton, 2014). Aşağıda veri setini kodlamayla ilgili bir örneğe yer verilmektedir.

Tablo 2: Kodlama Örneği

Veri	Kod	Kodlama
<i>“Hani annemi değil beni dövsün diye ben siper olurdum. Ama annem öyle değildi sanki [...] Gerçek anne nasıl olur? Hani hayalimdeki anneyi ben kendim...Yani ben küçükken benim hayalimdeki anneyi ben şu an çocuklarıma yaşatmaya çalışıyorum.”</i>	“Anne ne yapar”	‘in vivo kodlama (Açık kodlama)
<i>“Evimi tek tuttum. Hiçbir şey yoktu. Sadece kıyafetler, her yer açık. Pazarda kumaşlar var bilirsiniz. Hani renk farklı kumaşlar. Abi dedim borcum olsun. Hiç tanımıyorum ve hala da herkese de çok iyiliği var o abinin. Abi dedim bana iki tane kumaş lazım. Camımı kapatmak için.”</i>	“Bana ait bir ev”	satır satır kodlama (Açık kodlama)
<i>“Sorunlar bitti diyorum. Ev sahibim başlıyor, kira, kira... Eşya var, bana eşya veriyorlar. Ama ben bundan, şundan yemek yapamam.”</i>	“Geçim”	satır satır kodlama (Açık kodlama)

3.5. Geçerlilik ve Güvenirlilik

Araştırmanın niteliği için inanırılık ve aktarılabirliği sağlamaya özen gösterilmiştir. Veri seti, farklı çalışmalarla karşılaştırılarak elde edilen sonuçların tutarlılığı değerlendirilmektedir (Tutty vd., 1996; Creswell, 2013). Kavramsal çerçeve, uluslararası ve ulusal yalnız annelik çalışmaları, feminist kadın araştırmacı deneyimi veri setinin çeşitlenmesinde kullanılmaktadır (Patton, 2014). Düzenli olarak akademik danışmanlardan geri bildirimlerle, Türkiye’de “annelik” çalışan bazı araştırmacıların deneyimleriyle yapılan karşılaştırmalar (Glesne, 2015) yoluyla araştırmanın aktarılabirliği güçlendirilmektedir.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Annelik, heteronormatif toplum yapısında sosyal bir rolden daha fazlasıdır. Annelik kurumu aracılığıyla çocuk bakım ve sorumluluğuna öncelikli olarak kadınlar atanmaktadır. Annelik, doğurganlık üzerinden kadının denetlenmesine aracılık ederken, ataeril ideolojinin bir uzantısı olarak anne ve çocuk arasındaki potansiyel ilişkiyi derinleştirmekte ve “yalnız anneliği” yaratmaktadır. Araştırmanın bulguları aşağıda yer alan dört tema başlığı altında tartışılmaktadır.

Tablo 3: Araştırmanın Temaları

1.İdeal Anneden, Hayallerdeki Anneyi Yaşatmaya	1.“Ev Bark Olma”nın Başka Türüsü, Yalnız Annelik	1.Yalnız Anneliğin Ekonomisi	1.Enformel ve Formel Sosyal Çevre

4.1. İdeal Anneden, Hayallerdeki Anneyi Yaşatmaya

Araştırma sürecinde, kadınların anne olmaya dair düşünceleri anlaşılmaya çalışılmaktadır. Katılımcıların kendi anneleriyle ilişkileri, gözlemledikleri farklı annelikler ve anne olmaya dair arzuları üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda “Neden Anne Olunur”, “İdeal Anneler” ve “Bebek ve Ben” alt temaları altında birleşen anlatılar bu tema başlığı altında çerçevelenmektedir. Katılımcıların aktarımlarında “anneliğin onlara geldiği” öne çıkarken, annelik deneyiminin her bir kadın için biricik olduğu gözlemlenmektedir. Araştırmanın birinci temasında, anne olmaya karar verme süreçleri, bu kararı etkileyen faktörler ve gebelik süreçleri açıklanmaya çalışılmaktadır.

Heteronormatif toplumlarda, aile kurumunun devamlılığı için her genç kadın ve erkeğe farklı roller atanmaktadır. Her genç kadın ve erkeğin evlenmesi ve aile kurumun gereklilikleri çerçevesinde çocuk yapmaları beklenmektedir. Çağdaş toplumlarda zamanı, işleri ve sorumlulukları planlamaya yönelik gösterilen özen, ne zaman anne-baba olunacağını planlamaya kadar genişlemektedir. Ancak katılımcıların anne olma süreçleri değerlendirildiğinde, bu kararı verme özgürlüğüne ne kadar sahip oldukları düşündürücüdür. Farklı yaşlarda olan katılımcıların, benzer şekilde, anneliğe plansız şekilde giriş yaptıkları dikkat çekmektedir. Figen ve Ayşe gebeliklerine dair şunları söylemektedir:

“Planlanan bir gebelik değildi aslında. Hani benim istemediğim bir gebelikti. Ama aile tarafından yani eşimin ailesi tarafından çocuğu olursa belki düzelir [eşi ile ilişkisi, evliliği] dendi yani devamlı. Çocuğum oldu.” (Figen, 2 çocuk annesi, 1,5 yıldır bekar).

“Evlendikten hemen sonra. Yani altı yedi ay sonra hamile olduğumu öğrendim. Ama hemen zaten yapılısın istiyordu aile, hemen. ‘Bunlar çocuk yapmıyor mu?’. Ya hiç öyle o kadar hani ayrıntılı hiç düşünmedim ama yani hazır değildim. Daha hazır değildim.” (Ayşe, 1 çocuk annesi, 1 yıldır bekar).

Türkiye ve benzeri ülkelerde evlilik, büyük ölçüde bir kadın ve erkek arasındaki cinselliğe meşruiyet sağlamak, kadın erkek arasındaki güç dinamiklerini inşa etmek ve sürdürmek için bir sözleşmedir. Bu sözleşmenin başlıca sembollerinden biri olan çocuk yapmak ise aile ideolojisinin en dayanıklı kaynağıdır (Bernardes, 1985, s. 282). Kadınların anne, erkeklerin baba olması cinsiyet rollerinin güçlü bir şekilde inşa edilmesinin ve bu ilişkinin aile kurumunun bir parçası olarak kabul görmesinin yollarından birisidir. Sosyo-kültürel birikim evlilikle birlikte çocuk dünyaya getirmenin koşullarının uygunluğunu hatırlatmaktadır. Bu nedenle kadın ve erkeğin ayrıca bunun üzerine düşünmesine yer kalmamaktadır. Anne olma istendiğinde kadınlar için bu duruma uyum sağlamak olağan sayılabilir, ancak tersi durumlarda gebelik kabullenmesi zor bir süreç haline gelmektedir.

Çağdaş tıbbın gelişmesiyle istenmeyen gebelikleri sonlandırmak, gebelikten korunmak, kadının cinsel özgürleşmesine katkı sunmuştur. Beraberinde de bazı tartışmalar gündeme gelmiştir. Doğum kontrol yöntemleri, sosyal bir hak olarak talep edilirken (Donovan, 2019, s. 104-109) toplumsal, ekonomik ve politik gelişmelerden sıklıkla etkilenmiştir. Örneğin bazı kürtaj karşıtı görüşler, gebeliğin kutsal olduğunu ve fetüsün korunması gerektiğini öne sürmüştür. Buna karşılık istenmeyen bir gebeliği sonlandırmanın “cinayet olmadığı”, bu kararı vermenin kadınlar için sosyal bir hak olduğu düşüncesi etrafında kürtajı savunan görüşler öne çıkmıştır (Poyraz Yılmaz, 2019, s. 4). Araştırmanın katılımcılarının gebelik deneyimleri de bu iki farklı

görüş arasında yer almaktadır. Katılımcıların deneyimlerinde dinin, kültürün ve siyasal-bürokratik kurumların kürtağı engelleyici tutumları diğeryanda ise kadınların bedenleriyle kurdukları ilişki söz konusudur. Gül ve Asuman bu süreci şu sözlerle aktarmaktadır:

“Ben hamile kalmışım ama farkında değilim. Hamile kaldığımın. Açıkçası o zaman hani öyle bir düşüncem yoktu. Dedim ki hani bir yuva, aslında çabam önce bir yuva kurmak çabam. Ondan sonra neyse hamile kalmışım. Soba ile ısıniyorduk, odun doldurduğum çuvallar tabii ağırdı. Ve düşük yaptım. Ondan sonra ben yine hamile kaldım ama hani, o anda çok pişman oldum. Dedim ki yani ben nasıl bir önlem almadım.” (Gül, 1 çocuk annesi, 3 yıldır bekar).

“Ben zaten korunuyordum. İstemişyordum zaten o zamanlar. Ben hamile olduğumu, çocuk iki aylık olmuş, öyle öğrendim. Yusuf’u düşürmek için çok uğraştım. Çok ilaçlar içtim. O ilaçlar hep çocuğı besledi herhalde bilmiyorum.” (Asuman, 1 çocuk annesi, 4 yıldır bekar).

Katılımcıların pek çoğı planlı bir gebelik süreci yaşamamış, gebeliğı hazırlıksız -ne bireysel ne de çiftler arasında ortaklaşa alınan bir karar olmaksızın- yakalanmıştır. Gebe olduklarını öğrendikten sonra kadınların kaygılandığı, belirsizlik yaşadığı ve bir çözüm arayışı içine girdiğı gözlemlenmiştir. Özellikle tutarlı ve güvenilir bir evlilik ilişkileri olmadığında, gebeliğı sonlandırmayı düşünmüşler bazen de kendileri düşük yapmak için çeşitli yöntemler denemişlerdir. Yasemin, gebelik karşısındaki duygularını şu sözlerle ifade etmektedir:

“Doksan beş sonlarıydı. Yani doksan altıya daha gelmemiştik. Ondan sonra ailem o zaman dedi. İlk o zaman söyledi. Dedi sakın çocuk mocuk yapma. Dedim ben çocuk istemiyorum zaten. Eşim hayır dedi, ben çocuk istiyorum. Olacak bebeğimiz. Kontrole gittik Dedim ki ben aldıracağım bunu. Gittik hastaneye dedi ki eşinle gelmen lazım. Hiç istemiyorum. Çünkü adam yapamayacağım birisi. Düşürmeye çok çalıştım düşmedi. Beş aylık oldu. Sağlık ocağına gitmedim hiç. Sonra birisi demiş de ebeler dolaşır ya kapı kapı. Burada bir hamile kadın var. Geldi. Dedi niye sen sağlık ocağına gelmedin? Ben doğurmak istemiyorum. Dedi ki bu saatten sonra düşme olmaz. Sakat kalır çocuk. Sakat kalır ne yapıyorsun dedi düşürmek için. Ağır kaldırıyorum. Başka bir şey yapmıyorum. İlaç milaç hiçbir şey içmedim. Ağır kaldırıyorum. Düşün diye. Hopluyorum, zıplıyorum, salıncaklara biniyorum. Ondan sonra ne bileyim dallarda sallanıyorum. Ama düşmedi onunla [eşile] geleceğimi düşünememek... Çünkü onunla evliliğı ilerletmemek istiyorum.” (Yasemin, 1 çocuk annesi, bekar).

Yasemin, evliliğıne güvenmediğı için, çocuğı olursa bu evlilikten çıkamayacağını düşünmektedir. Heteronormatif toplum yapısında çocuk, erkek soyunu devam ettirmeyi sağlarken, erkeğın kadın üzerinde kurduğı tahakkümü derinleştirmektedir. Bu nedenle kadınların, çocukları olduğunda, eşile ilişkisini bitirmesi zorlaşmakta ve bazen de evlilik ilişkisini bitirmesi olanaksız hale gelmektedir. Türkiye’de boşanma süreçlerinde çocuklu olmanın ve çocuk sayısının fazla olmasının kadınların boşanma kararını vermesinde etkili olduğu ve bu durumun boşanmayı geciktirdiğı ve zorlaştırdığı üzerine bulgular elde edilmiştir. Farklı araştırmalarda boşanma süreçlerinde kadınların gelir durumlarının gözetildiğı ve bakım yüküne vurgu yapıldığı görülmektedir (Aktaş Akaoğlu ve Küçükkaragöz, 2018, s. 162; Avan, 2019, s. 65).

Katılımcılar kendi anne olma hikayelerini anlatırken kuşak ve kültürel bilgidenden yararlanmaktadır. Onlara annelik yapanlar, kendi anneleriyle kurdukları ilişkiler kendi deneyimlerini şekillendirmede oldukça belirleyicidir. Bu çalışmada, kadınlar kendi çocukluk deneyimlerinden söz ederken onlara bakım veren kişilerden -anneler, babalar, teyzeler, büyükanneler ve dedelerden- söz etmektedir. Deneyimlerine yeniden dönüp baktıklarında kendilerine “nasıl bir anne olmak istiyorum” sorusunu sorarak kendi anneliklerini sorguladıkları görülmektedir. Yalnız annelik deneyimlerinde yalnızca onları doğuran kadınların annelikleri değil, onlara bakım veren farklı akrabaların bakım verme pratikleri öne çıkmaktadır. Seher, annesiyle ilişkisini şu sözlerle anlatmaktadır:

“Annemle hiçbir bağıımız yoktu. Çünkü annem yok yanımda. Dedem, anneannem bakıyordu. Hep hastanedeydi. Hep hastanedeydi. Sonra yıllar sonra annem iyileşiyor. Tabii ben büyüyorum. Hani anneannem, mesela sabahları bana kalktığıma kahvaltı hazırlardı. Annem de tabii öyle bir şey yoktu. Çünkü annemde de psikolojik olarak iyi değildi ki. Bana güzel bir şey versin... Mesela ben anneme sarılıp öpemem şu anda bile. Hep bir sert tavrı var yani onun bana karşı. O sert tavrı kaldı bende.” (Seher, 2 çocuk annesi, 1,5 yıldır bekar).

Annelik ideolojisi, annelik iç güdüsü miti ile kadın ve çocuklar arasında bir rıza-kabul ilişkisi yaratmaktadır. Annelik ideolojisine göre çocuklar için annelerin yeri doldurulamazdır; kadınlar ise çocuklarına

karşı koşulsuz sevgi ve koruma içgüdüsü ile yaklaşmalıdır (Miller, 2010, s. 192). Sosyal bir ilişki olarak anne-çocuk ilişkisi biyolojik bir bağdan öte sosyal olarak inşa edilmektedir (Goffman, 2014, s. 30). Tam da bu sebeple anne, çocuğu doğuran kadının dışında, çocuğa bakım veren başka bir kişi de olabilir. Seher annesi ile daha mesafeli bir ilişkisi olduğunda söz etmektedir. Annesinin mesafeli olmasını ruhsal olarak iyi olmayışı ile açıklamaktadır. Ancak annesi olarak bildiği kadının farklı davranması gerektiğine de dikkat çekmektedir. Seher bu destekleyici ilişkinin anneanne ile kurulduğunu göstermektedir. Özellikle, katılımcıların anlatılarında da öne çıktığı gibi, biyolojik annesi tarafından büyütülmeyen bir kişinin annesine sonsuz bir sevgi ve bağlılık beslemesi ne kadar beklenebilir? Bu gibi durumlarda “*ben şimdi mesela annemi sevmem. [Bunu dediği için] ... herkes de yadırgıyor, yadırgadığı için anlatamıyorum*” (Başak, 1 çocuk annesi, 1 yıldır bekar) diyebilmek bunu söyleyen kişi için birçok açıdan zordur. Başak, bir yandan bu duyguyla mücadele etmek diğer yandan yaşadığı duyguyu gizlemek durumunda kalmaktadır. Çünkü, annelik kurumu tüm kadınların içgüdüsel olarak çocuklarına bakmak isteyeceğini ve en iyi anneliğin peşinde olacağını vadetmektedir. Annelik kurumu, anneliğin nasıl yerine getirildiğini, anne olunca bunu hissedip sergilenebileceğini vadetmiş olsa da yüce annelik idealine ulaşmak mümkün görünmemektedir (Hays, 1996, s. x; Sutherland, 2010, s. 475).

Annelik, kişisel bir deneyim olmakla birlikte, çocukla kurulan ilişkiye bağlı, sosyal olarak inşa edilmektedir (Rich, 1995, s. 33). Kadınlar kendi annelik deneyimlerini biyolojik annelerinden ve bazen de onlara bakım verenlerden etkilenecek kendi öznel değerlendirmeleriyle inşa etmektedir. Nazan, çok küçükken annesini kaybetmiştir. Ama aklında kalan kısa bir anı, annelik deneyiminde önemli bir yer edinmiştir. Nazan, “anne için önemli” olmanın çocuk için çok değerli olduğuna işaret etmektedir. Nazan, üvey ve öz anne arasında bir kıyaslama yaparak “anne ne yapar” sorusunu sormuştur:

“Annemden en güzel anım annemin beni savunduğu an. Mesela annemin, yani ... babam bana hep şey yaptığında hep önüme geçmesi. Hep susması, yutması. Annemin, mesela benim annemle çok az bir mutluluk şeyim oldu.” (Nazan, 4 çocuk annesi, 10 yıldır bekar).

Nazan’a göre her daim çocuğunun yanında duran bir anne kurgusu söz konusudur. Bu nedenle gerektiğinde başkalarına -bazen babasına- karşı çocuğun savunulması, annelikten beklenen önemli bir sorumluluktur. “İyi anne kimdir” sorusuna, her bir katılımcı, farklı yanıtlar verecektir. Nazan’a göre çocuğun hatasını gizleyen, açık etmeyen, güvenilir ebeveyn olmak anneliğe özgüdür. Nazan, şu sözlerle deneyimini aktarmaya devam etmektedir:

“Hani genç kızsın. İşte alt komşuna gidiyorsun. Orada işte bilmiyorsun işte daha yeni genç kız oluyorsun. İşte ağda yapmaya falan. Şunu bunu arıyorsun. Kaş almayı filan. [Üvey anne şöyle derdi] Ben ne bileyim, senin kızın nereye gitti? Senin kızın durmuyor. Ben ne bileyim senin kızın nerede? Mesela bir şey yapıyorsun, ediyorsun. İşte senin kızın şöyle, senin kızın böyle, senin kızın şunu yaptı, senin kızın bunu yaptı. Ya mübarek, senin hiç mi hatan olmadı.” (Nazan, 4 çocuk annesi, 10 yıldır bekar).

Nazan biyolojik annesini kaybettiği için kendi anneliğini bir özlem duygusu üzerine kurmaktadır. Üvey annesi ile ilişkisini bir referans noktası olarak kendi iyi anneliğini bulma çabası gözlemlenmektedir. Annelik kurumunun mükemmel ve ideal anne sınırlarına karşılık katılımcıların, bakım veren/anne çocuk ilişkisini öne çıkardığı gözlemlenmektedir. Katılımcılar, deneyimlerinden yola çıkarak anneliği, pratikler üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. İdeal bir annelik kurgusundan öte gözlemler ve sosyo-kültürel olarak edindikleri bilgiler üzerinden “annelikte ne yapılır” tanımlamaktadırlar. Anneliğin, toplumsal ilişkilerdeki tüm aidiyetliklerden farklı olarak sürekli ispat gerektiren ve “çocuklar için her şeye katlanan” anne temsilinden söz etmektedirler. Bunun yanı sıra anneliğe razı olmanın zorluğuna, annelikteki acemiliğe, anneliğin ağırlığına da vurgu yapmaktadırlar. Tam da bu nedenle katılımcılar, ideal anne kurgusunun gölgesinde deneyerek, hata yaparak, pes etmeyerek, direnerek ve azmederek hayallerindeki anneliği inşa etmektedirler.

4.2. “Ev Bark Olma”nın Başka Türüsü, Yalnız Annelik

Yalnız annelik, kadınların kendilerini ve ilişkilerini yeniden değerlendirdiği ve kendilerine yeni bir yaşam kurdukları bir inşa sürecidir. Kadınların yalnız anneliği anlamlandırma süreci “*Yoktan Var Olma*”, “*Bana Ait Bir Ev*” ve “*Kadın Ben*” alt temaları altında birleşen anlatılarla bu ana tema başlığı altında tartışılmaktadır. Yalnız annelik, kadınların sosyal çevreleriyle ve hatta çocukları ile ilişki kurma biçimlerinin değiştiği bir süreçtir. Pek çoğu için yeni bir başlangıç ifade etmektedir. Bu nedenle yeni bir ev kurmak için çeşitli kaynaklara gereksinim duymaktadırlar. Özellikle, evlilik sözleşmesi içerisinde sosyal çevresinden soyutlanan, sınırlı sosyal ilişkilere sahip olan ve ilişkileri daralan kadınlar, bu süreçte ne kadar

soyutlandıklarını fark etmektedir (Donovan, 2019, s. 24-25). Sevim kendi deneyimini şu sözlerle aktarmaktadır:

“[...] Ailemi kaybettim, çevremi kaybettim. Arkadaşlarımı ve ben ilkokul arkadaşım ile bile hala konuşan bir insandım. Cep defterim vardı benim ilkokuldan kalma, ona kadar yırttı. Arkadaşlarımın, bütün numaralarını, her şeyimi kaybettim adamın yüzünden. Buradaki işimden oldum. Ailemden oldum. Sonra, konuşmayacaksın çevrenle, artık evli bir kadınsın dedi. Çevremden etti. Sözümlerin geçtiği bana açık olan kapıları kapattırdı. Herkesle ilgi, alaka herkesle kesti. Kimsesiz kaldım ben.” (Sevim, 1 çocuk annesi, 5 yıldır bekar).

Sevim, evliliğinde destek alabileceği yakın ilişkilerinin, eski kocası tarafından kontrol altına alındığına ve yalnızlaştırıldığına vurgu yapmaktadır. Sosyal destekleri kısıtlanan kadınlar, eğer ekonomik özgürlüğü de sahip değillerse, erkeğin tahakkümü altında ezilmektedir. Buna karşılık hane ve çocuklarla ilgili tüm sorumlulukları neredeyse tek başlarına üstlenmeleri değer görmemektedir. Yalnız annelikte kadınların buna dair eleştirel bir tutum geliştirdikleri söylenebilir. Çünkü yalnız annelerin pek çoğu evlilik sözleşmesi içerisindeyken de anneliği yalnız yaşamaktadır.

Katılımcıların çoğu boşanma sonrasında bazen de boşanma sürecinde çalışmaya başlamışlardır. Para kazanan ve parayı yöneten kişi sıklıkla erkeklerdir. Evlilik içerisinde çalışma deneyimi olan kadınların kocasının çalışmaması, geçim konusunda eve yeterli destek sunmaması ve ekonomik zorlukların başlamasıyla kadınların işe başladığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden kadınlar, en çok para kazanmaya başladıklarında boşanma düşüncesine yakınlaşabilmekte ya da öncelikle ekonomik olarak kendilerini güvence altına almak istemektedir (Demircioğlu, 2000; Can ve Aksu, 2016; Avan, 2019). Kadınlar gelir elde etmeye başladıklarında, hane içindeki sorumluluklarını da fark eder hale gelmiş, “zaten her şeyi ben yapıyordum” diye düşünmeye başladığı gözlemlenmektedir. Yalnız annelerin yaşamlarını kontrol altına almalarındaki en önemli motivasyonları, çocuklarıdır. “Çocuğum için yaşamak” ifadesi bu durumu gösteren stereotip ifadedir ve boşanma sonrasında kadınların başlıca yaşama motivasyonu çocuk üzerinden ifade edilmektedir:

“Hani onu düşündüm, hani dedim ki ben ne yapacağım? Büyükşehir, yalnızım artık yani. Ondan sonra ağladım ağladım kendime geldim. Dedim ki ben ne yapıyorum dedim. [...] Ben dedim gideceğim, şimdi okuldan çocuğumu alacağım. Yarın bir iş bulacağım. Bir güzel çalışacağım ve çocuğumla geçinip gideceğim... Eskiden tamam, hani ağzımızda bitsin etsin gibiler vardı [evliliği] ama hani şimdi bir anda da eşsiz kalmak hani bir değişikti yani. Ben sadece şunu düşündüm, bundan sonra çocuğum için yaşayacağım. Hiç yani hayatım sadece çocuğum için olacak. Kendi hayatımın, yani benim, o gün kendi üstüme bir çizgi çektim. Ondan sonra dedim ki benim hayatım bitti. Bundan sonra işte çocuk, ben, ikimiz beraber.” (Gül, 1 çocuk annesi, 3 yıldır bekar).

Boşanmayla birlikte kendi yaşamlarını başka kadınların yaşamlarıyla daha çok karşılaştırdıkları gözlemlenmiştir. Özellikle artık “kocanın varlığından” gelen toplumsal statü ve korumaya sahip değillerdir. Bu yeni durumu anlamlandırmak ve toplumda en kabul görececek şekilde statü elde edebilmek için “benim çocuğum var” düşüncesine tutunmuşlardır. Yeni bir ev ve yaşam kurarken bu motivasyon, onların en önemli güçlenme ve bireysel özerklik kazanma yolu olmuştur. Gül, “kendi üstüme bir çizgi çektim” derken, önceliğin annelik olduğuna vurgu yapmaktadır. Gül, annelikle bir aile yaratabileceğini düşünmektedir. Evlilik içerisinde ağızdan hızlıca çıkan “bitsin gitsin” bu evlilik, deneyimlerken söylendiği kadar kolay olmadığına dikkat çekmektedir. Kendilerine ait bir yaşam, bir aile yaratmak hem toplumsal kabul için hem de yaşamlarında söz sahibi olabilmeleri için önemli bir adımdır. Bununla birlikte ailenin sorumluluklarını takip etmek de bu süreçle baş edebildiğinin göstergelerinden birisidir.

Katılımcılar, yetersiz gelirleri nedeniyle ücretli bakım desteği alamamaktadır. Bu nedenle gündelik yaşamlarını, zaman planlamalarını ve ilişkilerini çocuklarını gözeterek koordine etmektedir. Bu yoğun ve incelikli işte kadınlar, kendi istek ve arzularını kenara bırakarak, çocuğuna nasıl daha iyi bakabileceğini düşünmektedir. Bu süreçte, sıklıkla, kaygı eşlik etmektedir. Bu kaygının diri kalmasının en önemli nedeni, yetersizlik karşısında yaşanan suçluluk duygusudur. Yoğun annelik ideolojisi bir yandan sürekli iyi anneyi şematize ederken, kadınların ulaşamayacağı ideal bir annelik de yaratmaktadır. İyi anneliğe ulaşmanın olanaksızlığında, kadınlar daima çocukları peşinde dolansa dahi yetersizlik ve suçluluk duygusuna kapılmaktadır (Douglas ve Michales, 2005). Katılımcılar bir günlerinin zaman planlamasını Suna’nın ifadesiyle “yedi gün yirmi dört saati” bakım sorumluluklarına göre planlamaktadır. Ayşe kendi deneyimini şu sözlerle aktarmıştır:

“İşte başkalarıyla konuşuyorum ya. Bana şöyle diyorlar, ama sen hep Şahin, Şahin diyorsun. Hep Şahin’e endekslisin. Aaa ne yapayım? Bir onu görüyorum. Bir o var benim hayatımda. Nasıl neye endekli yaşayayım yani? Hani o [eski eşi] hayatını yaşıyor. Tatillere gidiyor. Diyorlar, sen de hayatını yaşa. Hani ailem memlekete, köyüme yalnız gitmemi istediler [çocuğun gitmesini istememişler]. Ama Şahin’i ne yapacağım? Hep bir şey oldu, ya Şahin’i ne yapacağım? Hep, hep, hep Şahin.” (Ayşe, 1 çocuk annesi, 1 yıldır bekar).

Katılımcılar içerisinde düzenli nafaka alabilen yalnızca Ayşe’dir. Ayşe daha önce hiçbir işte çalışmamıştır. Boşanma sonrasında, evlilik sürecinde kullandıkları evde (eski kocaya ait) kalmaya devam etmektedir. Boşanma sürecinde, sözlü olarak, oturulan evin Ayşe’ye verileceği söylenmiş; ancak bu boşanma sözleşmesine dahil edilmemiştir. İçinde bulunduğu durumda ne ekonomik özgürlüğü ne de kendisine ait bir evi vardır. Diğer katılımcılardan farklı olarak Ayşe’nin deneyiminde, eski eşe karşı sorumlu hissetmek, kişisel planlamalar yapmakta eski eşe bağımlı kalmak gözlemlenmektedir. Daima eski koca ile iletişim kurmak zorunda kalmaktadır. Tek başına karar alamadığı için ne yapmak istediğini düşünmeyi de ertelediği gözlemlenmektedir. Ekonomik özgürlüğü olmadığında eski eşe bağımlı kalmak, diğer yalnız annelerden farklı olarak “çocuğum var” motivasyonunu çalışmaz hale getirmektedir. Kadınlar eski eşlerinden, köken ailelerinden özellikle ekonomik yönden bağımsızlaşabildikleri kadar güçlenmekte ve bağımsızlaşmaktadır (Attree, 2005, s. 333). Füsün’un deneyimi bu duruma açıklık getirmektedir:

“Sana söyleyebilirim ki. Çok bir bayana, hani bir insanın başına gelmeden bilemez değil mi? Onları söyleyen kişilerin, başına gelmeden beni anlamasını bekleyemem. Çoğu noktada sustum. Mesela yemin ediyorum, o kadar ağır cümleler kullandılar ki... Yani hayatımda biri olduğunu, eşini terk ettiğini, çocuklarımdan benden olmadığına dair konuşmalar, psikolojik baskı, Allah bilir tek kişinin maaşı yok. Sen nasıl geçiniyorsun... Bilmez, neden yaşadığımı ifade de edemem. O durumu ben onlara belirtsem daha çok zayıflığımı görürler.” (Füsün, 5 çocuk annesi, 6 yıldır bekar).

Füsün, deneyiminde kadınlık ve anneliğe dair önyargılı tutumlarla karşılaşmaktadır. Toplumsal yapıda erkeklerden ziyade kadınların hiç evlenmemiş, evli veya boşanmış olması konuşulur (Wiesner-Hanks, 2009, s. 44). Füsün’un örneğinde görülebileceği gibi “annelik kutsanmaktadır” ama beş çocuğuna yalnız bakması şüphe uyandırmaktadır. “Temizlik yaparak geçimini nasıl sağlayacak, para veren bir erkek vardır” gibi yalnız annelerin yaşamına müdahale eden, önyargılı tutumlarla karşılaşabilmektedir. Yalnız annelikte “ev bark olmak” toplumsal yapıda aile olarak kabul görmeyi, bakım sorumluluğu ile hanenin gereksinimlerini koordine etmeyi, ilişkileri yeniden düzenlemeyi ve önyargılı tutumlara karşı mücadele etmeyi açıklamaktadır.

4.3. Yalnız Anneliğin Ekonomisi

Yalnız anneliğin sürdürülmesinde, ekonomik özgürlük önemli bir yerde durmaktadır. Kadınların gelirlerinin olması, kendi yaşamlarında söz sahibi olmalarında önemlidir. Bu nedenle, yalnız anneliği konuşurken, özellikle düşük gelirli kadınlar için ailenin geçimi çok sık gündeme gelmektedir. Yalnız annelikte geçim “Nafaka: Anneliği Satın Alma”, “Geçim: Canımı Mı Alacak” ve “İş: Bana Kim Verecek Bu İş” alt temaları altında birleşen anlatılarla bu ana tema başlığı altında tartışılmaktadır. Kadınlar, boşanma sürecinde ve sonrasında farklı sosyal desteklerden yararlanabilirler: Sığınma evinde kalabilir, arkadaşlarından destek alabilir ya da ailelerinden destek alabilirler. Araştırmaların bulguladığı gibi kök aile en çok destek bekledikleri kaynaktır. Kadınların, boşanma sürecinde kök aile yanına dönmeleri bazen “zorunlu” bazen de “tercih edilen” bir dinamik içinde gerçekleşmektedir. Çünkü köken aileleri ile ilişkileri evlilikle birlikte farklılaşmıştır. Bu nedenle aile evine dönme kararı, büyük oranda geçmiş aile deneyimlerine göre değerlendirilmektedir.

Kadınlar, geçici süreliğine başka yerlerde kalsa da onlara ait bir ev, başlıca gereksinim olmuştur. “Çocuklarıyla bir yere sığamama” yalnız anneliğin kurucu cümlelerinden birisidir. Katılımcılar “kendilerine ait bir ev” ifadesini özellikle öne çıkararak onları güçsüzleştiren tüm bağlardan ayrışmanın simgesi olarak kullanmaktadır. Ekonomik zorluklar yaşayan yalnız annelerin evlerini nasıl kurduklarına dair aktarımları ile bu durum, daha iyi anlaşılabilir:

“Evimi tek tuttum. Hiçbir şey yoktu. Sadece kıyafetler, her yer açık. Pazarda kumaşlar var bilirsiniz. Hani renk farklı kumaşlar. Abi dedim borcum olsun. Hiç tanımıyorum ve hala da herkese de çok iyiliği var o abinin. Abi dedim bana iki tane kumaş lazım. Camımı kapatmak için. Dışarıdaki bir insana söyleyemem. O çok daha farklı. Abi dedi kaç tane lazım? Ama borcumu kesinlikle aldığım gibi telefona kaydettim. İsmine dair aldım. Dedim belki bulamam. Biz o

perdeleri çivi taktık. Kimse dedim görmesin çoluk çocuğumu. Ya da durumumu da görmesin.” (Füsün, 5 çocuk annesi, 6 yıldır bekar).

Füsün, bir süre sığınma evinde kalmış ve buradan aldığı maddi destekle bir ev kiralayabilmiştir. Füsün’un beş çocuğu vardır, beş çocuğuyla birlikte ne kadar zorlandığını başkalarından da gizlemeye çalışmıştır. Sığınma evinde, çocukları kurum bakımına verebileceğine ilişkin kendisine bilgilendirme yapıldığında, çocuklarından ayrılmak en büyük korkusu haline gelmiştir. Katılımcılardan çok azı sığınma evinden yararlanmıştır. Ancak çocukların kurum bakımına alınmasının katılımcılar arasında yaygın bir kaygı olduğu gözlemlenmektedir.

Kadınlar yeni bir ev kurmaya çalışırken çocuğun gereksinimleri konusunda babalardan çok az destek almaktadır. Erken dönem nafaka tartışmalarında, çocuk için verilen nafakanın babalığı düzenlemek yerine anneliği güçlendirdiği tartışılmaktadır (Smart, 1992; Kelebek Küçükarslan, 2022). Yasal olarak çocuğun velayetini daha çok kadınların alması gerçeği karşısında, nafaka vasıtasıyla babalığın çocuk bakımındaki ikincil konumu yeniden üretilmektedir (Can ve Aksu, 2016, s. 895). Çoğu kadın boşanabilmek için haklarından vazgeçmekte, nafaka istememekte veya mahkemenin takdiriyle bir nafaka almaktadır. Araştırmalarda düzenli olarak nafaka alan çok az yalnız anne olduğu görülmektedir (Feyzioğlu ve Kuşcuoğlu, 2011, s. 101; Aydın Boylu ve Öztop, 2013, s. 213). Yalnız annelikte nafaka önemli bir kaynak ancak kadınların, düzensiz nafaka ödemelerine bel bağlamadıkları görülmektedir. Gül ve Asuman kendi deneyimlerini şu sözlerle aktarmaktadır:

“[...] Ondan bir şey istemedim o anda, ama dedim ki sonuçta çocuğu, şimdi baba ya. Dedim yardımcı olur. Hani ben öyle düşünüyorum o zaman. Şimdiki aklım olsaydı zaten onunla çatır çatır alırdım o paraları. Hani neyini alırdım bilmiyorum ama yani en azından devlet bana bir şey getirirdi, hani bir bütçe koyardı ortaya. İşte ben de o zaman cahillik işte.” (Gül, 1 çocuk annesi, 3 yıldır bekar).

“Yani şöyle bir şey. İki yüz lira zaten nafaka. O da işine gelirse. Bazen diyorum hani o nafakayı benim yükseltme hakkım var. Ama ben uğraşmak istemiyorum onunla. Çocuğa dedim ki, ‘babana söyle, nafakayı yükselteceğim, icra davası da açacağım ona’ dedim. ‘Ya nafakayı versin’ dedim, ‘ya da benim faturalarımı ödesin bak’ dedim. Son şu dört aydır Zülal Hanım dört aydır benim faturamı ödüyor sadece. Demiş ki tamam demiş annen faturaları bana atsın demiş. Yani benim anlatmak istediğim o. Evliyken de hiç düşünmedi. Yani ayrıldıktan sonra da bu kadın ne yapar? Ne eder? Ona zaten dedim ki hani ayrıldıktan sonra dedim ona. ‘Senin gibi dedim insanlar yüzünden kadınlar dedim kötü yollara düşüyor’. Öyle söyledim.” (Asuman, 1 çocuk annesi, 4 yıldır bekar).

Katılımcılar, nafaka hakkından yararlanmış olsa bile düzensiz ve düşük miktarda nafaka almışlardır. Aile kurumunda “babalık” koruyan, ekonomik güvencesi olan kişi olarak simgeleştirdiğinden, babaların çocuklarla ilgileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle yalnız annelikte “babalığın kudreti” sorgulanmaktadır. Boşanma ile babalığın belirsiz bir hal alması, bakım sorumluluğunun nafaka ile sınırlandırılması ve telafi olarak sunulması; gerçeklikte çocukların eğitim, sağlık, bakım, gelişim, ilgi, güven ve sevgi gibi çok yönlü ihtiyaçları karşısında anneyi yalnız bırakmaktadır. Asuman’ın “kadınların geçim sıkıntısı yaşadıklarında kötü yola düşmesi sizin gibi erkekler yüzünden” çıkışı, ataerkil ideolojinin toplumsal cinsiyet rollerine atfettiği değerleri de açık etmektedir.

Kadınlar, ekonomik güçlükler karşısında, geçinebilmek için gerek duygusal gerek zihinsel bir mücadele vermektedir. Katılımcıların yoksulluğa karşı sebatkar bir tutum içerisinde olduğu, gözlemlenmektedir. Çalışıp gelir elde etseler, sosyal yardımlardan yararlansalar bile ekonomik olarak kendilerini güvende hissetmedikleri görülmektedir. Başak ve Suna ekonomik kaygılarını şu sözlerle ifade etmektedir:

“Sorunlar bitti diyorum. Ev sahibim başlıyor, kira, kira... Eşya var, bana eşya veriyorlar. Ama ben bundan yemek yapamam. Şundan da yemek yapamam. Bir buçuk [1500 TL] yaptı evi. O yüzden benim elimde hiçbir b.k kalmıyor.” (Başak, 1 çocuk annesi, 1 yıldır bekar).

“Nasıl geçinebilirim? Elektrik faturası ne kadar gelecek? Ne kadar geldi? Neyi ne zaman ödeyeceğim? Benim kendimi düşünme vaktim yok ki. İstesem de düşünemiyorum. Başka bir şey düşünemem zaten. Ben de kirayı ödeyeceğim, evin geçimini yapacağım. Nafaka almıyorum. Hiçbir gelirim yok. O yüzden hiç boş günüm, saatim yok, çalışıyorum. Pandemi döneminde de işsiz kaldım ama kiramı, faturalarımı mutfak masrafımı her şeyimi evlerine temizliğe gittiğim insanlar ödedi. Ama ben de onlara karşı elimden geleni yapıyorum. Ben şu çocukları evde aç

kaldığı zaman belki hiç hayatımda aklıma gelmeyen şeyi yaşadım ya. Gittim marketçiden bir tane elma istedim.” (Suna, 2 çocuk annesi, 4 yıldır bekar).

Düşük gelire sahip kadınlar için geçim, sürekli bir sorundur. Bununla birlikte kadınların bakım sorumluluğu gereği gelir kazanma kapasiteleri de kısıtlıdır. “Canımı mı alacaklar” ifadesi, yalnız annelik ekonomisinin kaynakları ile gereksinimler arasındaki uçurumu açıklamaktadır. Kadınlar, bazen en temel gereksinimlerini karşılayamadıkları için yardım istemek zorunda kalmaktadır. Nazan, şu sözlerle kendi deneyimini açıklamaya çalışmaktadır:

“Mesela işe gittiğim zamanlar mesela çok sıkıştığım daraldığım zamanlarda, işte mesela bir şeye ihtiyacın oluyor, söylüyorsun. İşte başladı gene bizim dilenci. Geldi yine istedi. Bu sefer ne isteyecek? Dedim olsun, varsın dilenci desinler, aptal desinler. Ama dedim çok şükür hırsız demiyorlar, namussuz demiyorlar, öyle dediklerini ben duyuyorum ama.” (Nazan, 4 çocuk annesi, 10 yıldır bekar).

Nazan, geçinememe karşısında kendi yardım isteme davranışını ahlaki bir tartışma ile değerlendirmektedir. Bulunduğu ekonomik koşullar içinde yardım istemeyi, ahlak dışı eylemlerle karşılaştırarak damgalayıcı tutumlarla mücadele etmeye çalışmaktadır. Nazan’ın bu tartışması, yoksulluğun nedenlerinin eşitsizlikler, gelir ve kaynaklardaki farklılıklara indirgenemeyeceğini göstermektedir (Sen, 1995, s. 122). Bu değerlendirme, yoksul olmanın veya yardıma gereksinim duymanın ne derecede kişisel değerlendirildiğini gözler önüne sermektedir. “Yoksul olmam benim hatam ya da eksikliğim değil, çünkü buna rağmen ahlak dışı davranmıyorum” ifadesi, yoksulluğun toplumsal ve yapısal katmanlarına erişemeyen bir eleştiri olarak kalmaktadır. Buradan ancak kendini feda etmeyi -damgalayıcı tutumları göz ardı ederek- seçerek çıkabilmektedir (Sennett ve Cobb, 2018, s. 128).

Yalnız annelik deneyimleri geçim ve bakım yükü arasında sıkışmaktadır. Bakım yükünde yeterli kamusal destek sistemlerinden ve toplumsal mekanizmalardan yararlanamadıklarında, güvencesiz ve niteliksiz işlerde çalışmak zorunda kalmaktadırlar. Erken dönem yoksulluk ve yalnız annelik tartışmalarında özellikle sosyal yardımların ve nafaka planlamasının etkileri incelenmektedir (Harding, 1987, s. 141). Geçinmek için çalışmak durumunda kalan kadınlar, kamusal alanda ‘yabancı ziyaretçiler’ olarak muamele görmektedir (Davis, 2019, s. 222). Kadınların çalışma yaşamını planlamaya yönelik olumlu uygulamalar yaygınlaşmasına karşın bakım emeği, eşit şekilde planlanmadığında, geçim ve bakım yükü ilişkisindeki gerginlik devam etmektedir (İlkaracan, 2018, s. 59). Esin, kendi deneyimini şu sözlerle aktarmaktadır:

“Ben iş arıyorum. Çok komik. Beşte çıkmam lazım, altı da Yusuf’u almam lazım. Sabah dokuzda işe girmem lazım. İşte dokuzda Yusuf’u bırakıp, ya da sekiz buçukta bırakayım. Koştur koştur işe gideyim. Cumartesi pazarı olmayacak? Kim bana verecek bu işi? Çok iyi iş teklifleri geliyor ama hafta sonu çalışmak gerekiyor. Bilmem ne yapmam gerekiyor. Çalışamıyorum. Yapamıyorum.” (Esin, 1 çocuk annesi, 3 yıldır bekar).

Esin, “kim bana bu işi verecek” diyerek yaşam rutinine uygun bir iş bulmanın zorluğunu açıklamaktadır. Yalnız annelikte bakım yükü bir başkası ile paylaşamadığından, iş seçenekleri sayılıdır. Bu bağlamda kadın istihdamında yaşanan sorunların yalnız annelikte daha da derinleştiği söylenebilir (Bora, 2018, s. 113). Katılımcılar, düşük gelirli birden fazla işe gitmektedir. Bununla birlikte yalnız annelik ekonomisinin önemli ayırt edici özelliği, eve ve okula yakın mesafelerde iş seçeneklerini kullanmalarıdır. Zeynep ve Figen kendi iş deneyimlerini şu sözlerle aktarmaktadır:

“Aktif olarak çalışamıyorum bir ürün alıyorum eve, çünkü benim küçük kız birazcık rahatsız. Evde bir doğal gaz boru işi yapıyorduk. Kelepçe işi yapıyorduk o da bu aralar durduğu için şu anda çalışamıyoruz. İşler çok oldu ama yani gitmeyi düşünsem şimdi Yağmur’u biliyorsunuz, öğlene kadar okuyor. Şimdi öğlene kadar da bu taraflarda iş yok. Olan da para bile vermiyor. Şimdi başka bir yere gitmeye kalksam hem durumum yetmez. Hem saatim ve zamanım uyum sağlamaz.” (Zeynep, 4 çocuk annesi, 2 yıldır bekar).

“Kapının önünde satan kaçak satıcılar oğluma dedi ki ya sen burada iki dakika dur da ben bir gideyim su alayım geleyim. Oğlumda da durdu. Oğlum orada bağılıyor. Gel burada var. Gel var. İki lira, beş lira, on lira. Artık böyle bağılıyor. Baktım oğluma hani bayağı bir para kazanıyor. Dedim ben bunu yapabilirim dedim. Niye yapmayayım dedim. Yani hamileydim. Ve bir geleceğin olması gerekiyor. Yani benim çocuğum doğacak. Ama çocuğumla ilgili herhangi bir planım yok. Çünkü bir gelirim yok. Sabit bir gelirim yok. O zamanlar sadece oğlum için yedi yüz elli TL. tek yardım alıyordum. Ve kiram dokuz yüz TL’ydi. Ben yetiştiremiyordum hiçbir şekilde. Bu şekilde

dedim hani olsun dedim ya. Evde boncuk işi falan yapmaya başladım. İlk, kendimin ve oğlumun küçük kıyafetlerini satmaya başladım. Oğluma gelen küçük kıyafetleri satmaya başladım. Kendim işte satabileceğim kıyafetleri daha doğrusu söyleyeyim. Güzel de olsa satılsın dedim en azından elime para geçsin de hani eksiklerimi tamamlayayım dedim. O zamanlar su doğal gaz hepsi kapanmış. Ve hepsini kaçak kullanmak zorundayım.” (Figen, 2 çocuk annesi, 1,5 yıldır bekar).

Katılımcıların yalnız annelik ekonomisi, kırılgan, istikrarsız, güvencesiz ve geçici nitelikler taşıyan hizmet sektöründeki eğreti işlere dayanmaktadır (Temiz, 2004, s. 55; Durusoy Öztepe, 2018, s. 179). Geçinebilmek için çeşitli sorumluluklarının varlığı (ev içi sorumluluklar, bakım ve iş), onları güvencesiz çalışma biçimlerine sürüklemektedir (McKay vd., 2012, s. 7). Katılımcılar ev temizliği, parça başına çalışma, fabrikada çalışma, seyyar satıcılık ve pazarcılık ve yaptıkları el işi ürünleri satmak gibi iş seçenekleri arasında geçişler yapmaktadır. Pek çoğu niteliksiz işler olması nedeniyle işlerin sürekliliği gibi bu işlere hangi kaynaklarla ulaşabildikleri ve bu nitelikteki işlerin hangi ağlarla sürdürüldüğü de önemlidir. Füsün kendi deneyimini şu şekilde aktarmaktadır:

“... Bir komşu, tekstil gece var dedi. Ben de çocuklarımı dedi kaynanama bırakıyorum. Gel dedi seni götüreyim. En azından günlük para çocukların ihtiyaçlarını karşıla. Öyle öyle. Artık o bayanı takip ettim. Zaten yan konmuşum. Beraber gidiyorduk. O sayesinde artık hiç daha da durmadım. Şu anda yevmiye olarak gidiyorum. Şimdi temizliğe gidiyorum. İyi gidiyorum. ... Dört yıldır da burada olduğum için artık hepsini tanıyoruz. İş verilirdi. Yine ben muhtardan da çok kişiyle tanıştığım için hani bir dört beş bayanla. Onlar artık beni tanıyor. Tamam. Mesela abla iş olduğu zaman ben mağdur etmeyim diyorum.” (Füsün, 5 çocuk annesi, 6 yıldır bekar).

Düzensiz işlerde, yaşanan sosyal çevrenin enformel kaynaklarını kullanmanın öneminden söz edilebilir. Bu işlerde, özellikle kadın çalışanlar öne çıktığı için, kadınların kendi aralarında bir dayanışma ürettiği gözlemlenmektedir. Özellikle temizlik işleriyle ilgilenen kadınlar, işvereni kaybetmemek için kendi aralarında paylaşımlarda bulunmaktadır.

Yalnız annelikte temel geçim stratejisi bakım sorumluluklarını aksatmadan hane sorumluluklarını takip etmektedir. Gelir yetersizliği içinde olan kadınlar için bu durum kaçınılmaz olarak çalışma koşullarının ve seçeneklerinin azalmasına neden olmaktadır. Örneğin ilk öncelik eğitime uygun bir iş olmayacaktır. İstanbul gibi büyük bir kentte iş seçeneği sayısız olabilir ancak okul ve ev mesafesine yakın ve daha esnek çalışma koşullarına uygun işlerde çalışmak durumunda kalmaktadırlar. Bu nedenle yoksul yalnız anneler serbest piyasa koşullarında daha da kırılgan hale gelmektedir. Güvencesiz, iş güvenliği ve zaman yoksunluğu içinde geçinmeleri güçleşmektedir.

4.4. Enformel ve Formel Sosyal Çevre

Yalnız annelikte kamusal alanda bulunmanın önemli derecede farklılaştığı söylenebilir. Katılımcıların deneyimleri “Sığınma Evi Neden Var”, “Emlakçı, Temiz Kiracı Arar” ve “Sosyal Yardım, Devletin Verdiği Benim için Çok Büyük” alt temaları altında birleşen anlatılarla bu ana tema başlığı altında incelenmektedir. Evlilik süreçlerinde özel alana sıkışan çoğu kadın, aslında bir zorunluluk olarak toplumla ve toplumsal kaynaklar ile daha çok ilişki kurmaktadır. Bu farklılaşma, özel ve kamusal alanın daha çok birbiri içine geçtiği, farklı kişi, grup, sistem ve yapıları da içine alan daha geniş bir çevrede meydana gelmektedir. Walby (1990) özel ve kamusal alanın iç içe olduğundan söz etmektedir. Bu bağlamda kullanılan çevre kavramı, özel ve kamusal alanın geçişkenliğinden yararlanılarak kullanılmaktadır. Sevim, özel alan olan evin, dışarıdan nasıl görüldüğünü önemsediyini, şu sözlerle açıklamaktadır:

“Mesela benim tamir işim oluyor evde. Mesela şeyci geldi, geçen su tesisatım bozuldu. İnandır mısın, eve geliyor, ben korkuyorum biliyor musun? Ben şimdi şu göreceğim, öbürü göreceğim... Yanlış anlayacak şimdi sonuçta bir akıllarına kurt düşecek. Hemen ne yapıyorum? Komşumu çağırıyorum yanıma.” (Sevim, 1 çocuk annesidir, 5 yıldır bekardır).

Sevim’in mahallede çıkacak dedikodulara karşı önlem almak istediği anlaşılmaktadır. Mahalle baskısını açıklayan bu örnekte, hoşgörünün olmadığı ve kişilere karşı bir göz baskısı uygulandığı ve evin gözetim altında olduğu görülmektedir (Mardin, 2007). Sevim ve diğer katılımcılar, mahalle baskısını hafifletmek ve kontrol altında tutabilmek için “evde erkeğin olmamasını” açık etmemeyi bir taktik olarak kullanmaktadır. Kırsal yaşama göre kentlerde mahalle baskısının daha şiddetli olduğu ileri sürülebilir, kırsaldan farklı olarak kentte kadınlar bakışın nesnesidir (Massey, 1994, s. 234). Kentte kadınların risk ve riskli

ilişkiler algısının yüksek olduğu düşünülebilir. Ancak yalnız annelikte yaşanan semtin sosyo-kültürel dinamiklerine göre kadınlar bu riskleri ön görebilir, kontrol altında tutabilir, sınırları belirlemede daha belirleyici olabilir. Kadınlar için kırsal yaşamda ilişkilerde sınırları belirlemek daha güç olabilir. Ayşe, kendi deneyiminde kır ve kent karşılaştırmasına dair şu ifadeleri paylaşmaktadır:

“Eğer hani İstanbul gibi bir yerde yaşamasaydım, köy gibi bir yerde yaşasaydım zorluklar olurdu, kapıdan dışarı göz çıkartmazlardı yani. Şu an o yüzden İstanbul gibi bir yerde yaşadığım için hani halime şükrediyorum. Tüm çevremde öyle boş yani akrabalarım falan, arkadaş çevrem yok.” (Ayşe, 1 çocuk annesi, 1 yıldır bekar).

Ayşe'nin boşanmış bir kadın olmanın köy koşullarında gözetlendiğine, kadının kontrol altında olduğuna dair ifadesi dikkat çekicidir. Kırsal bölgelerde ataerkil baskısının şiddeti kadınlar için daha zorlayıcıdır. Dedikoduların -mahalle baskısının- kırsal bölgelerde kadınlar için daha ağır bir durum olduğu ve büyük oranda evin dinamiğini etkilediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle katılımcılar, kırdaki yaşayan ailelerinin yanına gitmemeyi ekonomik zorluklar yaşasa bile tercih etmemektedir.

Katılımcıların yararlandıkları sosyal destek mekanizmaları, dağınık ve parçalı bir yapıdadır. Kadınlar, yakın sosyal destek sistemleri dışında, formel destek sistemlerinden de yararlanabileceklerini sıklıkla duyuma dayalı öğrenmektedir. Bilgin'in (2018, s. 100) sığınma evinde kalan kadınlarla yaptığı çalışmada, bilgi eksikliğinin yardım arama davranışına etki ettiği gözlemlenmiştir. Formel ve enformel destek mekanizmalarından rastlantısal bir şekilde haberdar olmaktadır. Burada sıklıkla güvenlik güçleri kanalı ile kaynaklara ulaştıklarını vurgulamak gerekir. Figen, deneyimlerini şu sözlerle aktarmaktadır:

“Parkta oturuyordum. Ne yapacağımı bilmiyordum. Bir tane abla yanıma geldi. O süreçte benim o halimi gördü, işte düşüncelerimi gördü, telefon konuşmalarımı falan duydu. Çünkü ben ailemin yanına gitmek istiyorum. Ailem istemiyor, çocuğumu istemiyorlar. Parkta oturuyordum. Ne yapacağımı bilmiyorum. Bana dedi ki ‘sığınma evine gitsene’ ilk onun bana söylemesi ile gittim. ‘Yedi aylık hamileydim. [...] Sonra kadın sığınma süreci doldu.’ (Figen, 2 çocuk annesi, 1,5 yıldır bekar).

Şiddet ortamından uzaklaşmak ve güvenli bir yaşam alanına erişmek için sığınma evleri önemli bir yerde durmaktadır. Kadınların sığınma evlerinden nasıl yararlanacaklarını bilmemesi, sığınma evlerine dair önyargılar, kamusal hizmetlere erişimde ortaya çıkabilecek engellerdendir. Toplumsal önyargılar, sığınma evi gibi sosyal hizmetlerin değersizleştirilmesine de neden olmaktadır. Örneğin, sığınma evinden yararlanmayı, haklar çerçevesinde değerlendirmek yerine, buradan yararlanan kişiler korumasız, sahipsiz, güçsüz olarak değerlendirilmekte ve toplumsal karşılığı “buralara düşme” olarak yorumlanmaktadır (Bilgin ve Tuncay 2020, s. 100).

Katılımcıların sığınma evinden yararlanması ekonomik olarak güçlenmelerinde ve çocuklarıyla bir yaşam kurabilmelerinde başlangıç noktası olabilir. Özellikle güvenli bir alanda psikososyal ve ekonomik olarak desteklenmeleri bağımsızlaşabilmelerinde etkilidir. Katılımcılar için kendilerine ait bir evin öneminden daha önce söz edilmiştir. Araştırma sürecinde kadınların ev ile kurduğu ilişkiyi anlamak için, evin nasıl kiralandığı ve evin nasıl düzenlendiği üzerine de konuşulmuştur. Bu, araştırma sürecinde yeni bir soru olarak ortaya çıkmıştır. Bir anlamda toplumla ilişkilene biçimi, ev bulma deneyimleri ile anlaşılmaya çalışılmıştır. Ev sahipleri kendilerine güvenilir, düzenli kirasını ödeyen kiracılar bulmak istemektedir ve “temiz kiracı” aradıklarını vurgulamaktadırlar. Yalnız annelikte ev kiralarken kira bedeliyle birlikte değer yargılarının da ele alınması gerektiği görülmektedir. Kadınların yalnız anne olduğu anlaşıldığında, ev sahipleri veya emlakçılar kira bedelinden önce kadınlık normlarını gündeme getirmektedir, Merve kendi ev kiralama deneyimini şu sözlerle aktarmaktadır:

“Ev vermediler. Tek olduğum için vermediler, çocuklarımla yaşayacağım için. Dediler ki hayır. İşte eşiniz olmadığı için olmaz. Ben böyle çok şaşırmıştım. Direkt ev sahipleriyle görüşüyorum bir de. Hani sahibinden birkaç evle öyle görüşmüştüm. Ama vermediler. Öyle. Tabii ki o kapanmamla beraber kapıları kapattım ben, bakışları, hani insanların bakışları vardır ya.” (Merve, 2 çocuk annesi, 5 yıldır bekar).

Emlakçı ve ev sahiplerinin en yüksek bedelden evi kiralamak istediği ama kiracıya güvenmeyi de istediği düşünülebilir. Bu nedenle “memura verilir ev” söyleminin altında kiracı ile ilişkisini güvenceye alma düşüncesi yer almaktadır. Ancak “aileye verilir ev” söyleminin altında ataerkil değerlere uygun bir aileyi arama düşüncesi yatmaktadır. Resmî ya da dinî nikahla evli olmak, kadının meşru ve ahlaki sınırlar içerisinde yer aldığını gösteren ve onu dışarıya kapatan bir örtü işlevi görmektedir. Evlilik sözleşmesi olmadığında bu

işlevsel örtünün koruması ortadan kalkmaktadır ve kadının aile sahibi olması ayrıcalığı da elinden alınmaktadır. Yalnız annelikte kadınlar, erkeksiz ve ahlaki sınırları aşabilir, kadınların sınırları aşılabilir değerlendirildiğinden, Merve, başını kapatmış olmanın bir yönüyle kendini koruduğundan söz etmektedir. Merve'nin 'kapanmamla ben bakışları, sözleri kapattım' ifadesi, özel alandan kamusal alana genişleyen namus kaygısını göstermektedir. Suna ise ev kiralama deneyimine ilişkin detayları şu sözlerle aktarmaktadır:

"Ne dediler biliyor musun? Bak aklıma ne güzel getirdin. Siz çok kişiyle görüşmüşsünüz. Kadın bana böyle etti. Sen sığınma evinden mi çıktın dedi? Sanki ben kötü bir yerden çıkmışım. 'Çocuklarımla düzen kuracağım, çalışacağım.' dedim. 'Namuslu yaşayacak mısın?' Böyle konuşuyorlar benimle düşünabiliyor musun? Vermedi evini bana." (Suna, 2 çocuk annesi, 4 yıldır bekar).

Heteronormatif toplumda kadınlık sınırlarının dışına çıkmak, kadınlar için bir itibar kaybı olarak değerlendirilmektedir. Yalnız annelikte kadınların karşılaştığı damgalayıcı tutumlar, itibarlarının sarsılmasına neden olmaktadır (Goffman, 2014). Kadınlar, kendilerinden beklendiği gibi, yuvalarına sahip çıkmadıkları, baba evine geri dönmedikleri, yeniden evlenip ev-bark olmadıkları, sığınma evinde kaldıkları aslında "başına buyruk" davrandıkları için damgalanmaktadır. Bu etiketlenmenin başka bir yönü sosyal hizmetlerden yararlanmış olmaktır. Toplumda sosyal hizmete dair yetersiz ve yanlış bilgi sosyal hizmetlerden yararlanan kişilerin güçsüzlüklerine odaklanmaya neden olmaktadır. Bu bağlamda kadınların yardım arama ve talep etme davranışlarını da olumsuz etkilenmektedir. Bu noktada sosyal hizmet uygulamalarının hem kadınları desteklemesi hem de söz konusu damgalayıcı tutumlarla çalışması beklenmektedir.

Kadınlar çeşitli formel ve enformel sosyal yardımlardan yararlanmaktadır. Mahalle muhtarları, hayırseverler, kamu spotları sayesinde yardım kanallarına ulaşmaktadırlar. Daha çok barınma, giyim, beslenme, hijyen ve faturaların karşılanmasında gönüllük temelli sosyal yardım sistemlerinden yararlanmaktadırlar. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının sosyal yardımları ve yerel yönetimlerin sunduğu maddi sosyal yardımlar, geçimlerini kolaylaştırmaktadır. Ancak, yalnız annelikte formel destek sistemlerinden yeterince desteklenmediğini düşünen katılımcılar da vardır. Hizmetten yararlanma süreçlerinde bazı güçlükler yaşadıklarından söz etmektedirler. Özellikle maddi destek başvurularında kadınların bekar ve bir erkekle ilişkisinin olmamasının öne çıktığı ve muhtaçlık değerlendirmesinde etkili olduğu gözlemlenmektedir. Figen, sosyal yardım başvurusu hakkında şu sözleri aktarmaktadır:

"Yani benim devletten aldığım yardımları kesmeye de çalıştılar. Ben muhtaç olayım diye. Eşim. Yani evet bunun babası. Arayarak farklı yalan beyan vererek. İşte mesela diyelim bir komşu gibi tanıtıyordu kendini. Söyledim 'Hiçbir şeyim yok' dedim. Evimi gezdiler. 'Bakın burada bir sürü kıyafet var, bu kıyafetleri ben kendim alıyorum. Hatta makinede şu an yıkanan kıyafetler de var. Yarın Salı, bunları pazarda satıyorum' dedim. İşte bilmiyorum artık inanmadılar bana. [...]. 'Ben ikinci el kıyafet satıyorum. Masa iznim de var. Hani bu konuda araştırabilirsiniz'. 'Yok, biz sizi araştırdık' diyor. 'Beraber yaşadığınızı öğrendik'. Gerçekten ben beraber yaşamıyorum. Kızın babası geldi, diyorum." (Figen, 2 çocuk annesi, 1,5 yıldır bekar).

Sosyal hizmet disiplininde, kişilerle güvenilir ve empatik bir ilişki kurmak, mesleki değerlerdendir. Bu bağlamda sosyal hizmetlerden yararlanan kişilerin yaşam deneyimlerine saygı göstermek ve onları anlamak için çaba göstermenin önemi ortaya çıkmaktadır. Aksi taktirde güvenilir olmayan bilgi kaynaklarını kullanmak, mevcut önyargıların yeniden üretilmesine neden olmaktadır. Özgürleştirici sosyal hizmet ve feminist sosyal hizmet uygulaması kişilerle ilişki kurarak önce onların deneyimlerini merkeze alarak mümkün olmaktadır (Dominelli, 2002, s. 7-8; Thompson, 2016, s. 170). Figen'in örneğinde olduğu gibi kişilerin beyanı dışında alınan bilgiler, sosyal hizmet uygulamaları için yanlış ya da doğru yönlendirici olmaktadır. Figen, kendisi için önemli bir kaynağı, hatalı bir yönlendirme nedeni ile kaybetmiştir. Bu ve benzeri deneyimler, kişilerin toplumla ve toplum kaynakları ile olan ilişkisini daha da kırılganlaştırmaktadır. Asuman ise sosyal desteğin kendisi için ne kadar önemli olduğunu şu sözlerle aktarmaktadır:

"Şu an mesela devlet ben sigortada çalışıyorum diye bana mesela destek vermiyor. Hani ne bileyim çalışan, çalışıp ayrı olup da çalışan kadınlara da destek verilmesi gerekiyor. Hani bu kadın çalışıyor diye vermeyip sadece kadın sığınmaya giden kadınlara destek verilmemesi gerekiyor bence. Kadın çalışıyor ama kadın yetiştiremiyor ki çalışsa ne olacak? Bir de üstünde borç harç çıkarsa yani yetiştiremiyor, olmuyor." (Asuman, 1 çocuk annesi, 4 yıldır bekar).

Katılımcıların sosyal yardıma başvurduklarında, güvenceli bir işte çalışıyor olması, başvurularının kabul edilmemesine veya yardımlarının kesilmesine neden olmaktadır. Sosyal yardım ve sosyal güvenceli iş

arasındaki ilişkide “muhtaç kimdir” sorusunu yeniden ele almak gerekmektedir (Dilik, 1980: 69; Başer ve Kırlioğlu, 2020, s. 1489; Taş ve Karataş, 2024). Var olan ekonomik kaynaklar ve sosyal destek mekanizmaları değerlendirildiğinde bakım, barınma ve diğer hane içi gereksinimler karşısında kadınların, gelir yetersizliği içinde olduğu görülmektedir. Çünkü çalışıyor olmalarına karşın gelirlerinden yeterli fayda sağlanmadığından sosyal yardıma gereksinim duymaktadırlar (Duran ve Cenikli, 2021, s. 157). Yalnız annelerin yararlandığı sosyal yardım mekanizmalarının, dayanışmacı bir sosyal çevre edinmelerine de aracılık ettiği gözlemlenmektedir. Figen, deneyimlerini şu sözlerle aktarmaktadır:

“Esra Hanım'la Facebook üzerinde böyle bakıyordum, normalde ben sosyal medyada hiç kullanmam, Facebook üzerinden baktım. Kadın Kent Konseyi yazıyordu. Benim de hani yardımım kesilmiş. Ben mecbur söyleyeceğim dedim, abla dedim hani böyle zor durumdayım. Söyledim, yani azıcık her şeyiyle anlattım. Telefon numaramı istedi. Telefon numaramı verdim, evime geldi. Evimde, evimde benle görüştü. İşte biraz araştırdı. Kendisi hani haklı olarak. Biraz araştırdı. [...] İşte Esra abla hepsini kontrol ediyor. Hani yardım bana olursa işte Kızılay mesela Kızılay'dan gelen yardımları bana Esra abla sağladı.” (Figen, 2 çocuk annesi, 1,5 yıldır bekar).

Figen'in sosyal yardım kaynağı ile başlayan ilişkisi başka kaynaklarla buluşmasına, ortak deneyime sahip kadınlarla buluşmasına, dayanışmasına ve güvenilir bir sosyal çevre edinmesine fırsat sağlamıştır. Figen'in örneğinde olduğu gibi, kadınlarla birlikte gereksinimlerini tanımlamak, yaşadıkları sorunların ardındaki nedenleri birlikte sorgulamak, güçlenmelerine aracılık etmektedir. Bu dayanışmacı ve destekleyici tutum, yalnız anneliği inşa etmelerinde önemli değişiklikler yaratmaktadır.

Yalnız annelik deneyimlerinde kadınların, sosyal çevrelerinde yer alan kaynaklarla yeni ilişkiler kurdukları gözlemlenmektedir. Kişisel, kültürel ve yapısal ilişkilerde yaşamlarını kolaylaştıracak kaynaklara karşı açık bir tutum sergilemekle birlikte müzakere edici oldukları düşünülmektedir. Başka bir ifade ile yaşamlarını sınırlandıracak ve baskılayacak çevresel kaynaklara karşı taktiksel davranmaktadırlar. Çünkü ataerkil değer yargılarına ve söylemlere karşı ailelerini korumaları gerekmektedir. Yalnız anneler yakın ilişkilerinden başlamak üzere topluma ve toplumsal yapılara uzanan çevreyle kurduğu ilişkide özne olmaları, dirençliliklerini göstermektedir. Yalnız anneler kendi yaşamlarına sahip çıkarak, ilişkilerini yeniden düzenlemekte, kaynaklara erişmek için çaba göstermekte, zorluklar karşısında çeşitli baş etme güçleri geliştirmektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada sosyal hizmet perspektifiyle kadınların yalnız annelik deneyimlerini hangi pratiklerle inşa ettiğini anlamak ve açıklamak amaçlanmaktadır. Heteronormatif toplumlarda toplumsal cinsiyet rollerinde değişimler yaşanmakla birlikte annelik kadınlara içkin bir rol olarak yeniden üretilmektedir. Bu çalışmada gözlemlendiği gibi boşanma sonrasında çocuk bakım ve sorumluluğunu üstlenen ebeveynler sıklıkla kadınlardır. Annelik sınıf, eğitim, sosyo-kültür ve kuşak fark etmeksizin güçlü bir şekilde kadınlığa yerleşmesine rağmen ideal bir annelik kurgusundan söz etmek güçtür. Sosyal, ekonomik, kültürel ve politik yapılara bağlı olarak yalnız annelik deneyimleri farklılık göstermektedir.

Araştırma sonucuna göre, yoğun annelik ideolojisi çocukla ilgili her alanda anneliğin genişlemesine neden olurken, babalıkla ortaklaşmayı da ortadan kaldırmaktadır. Anneliğin doğal ve evrensel bir rol olarak kategorize edilmesi hem evlilikte hem de boşanma sonrasında anneliğin güçlü bir şekilde sürekliliğini yeniden üretmektedir. Yalnız annelikte, ebeveynler çocukları konusunda eşit rol paylaşımı yapmadığında, annelik derinleşmektedir. Katılımcılar arasında bu durumun yaygın olduğu görülmektedir. Babaların çocuklarla ya hiç ilişkisi yok ya da baba çocuk ilişkisi belirsiz ve düzensizdir. Baba ve çocuk ilişkisinin planlanmasında annelerin rol üstlenmesi, anneliğin genişleyen bir ebeveynliğe dönüştüğünü düşündürmektedir. Bu, kadınlar için bir baskı kaynağıdır. Çünkü daimi olarak çocuğun psikolojik, duygusal, sosyal ve ekonomik gereksinimlerini gözlemleyen, koordine eden, tüm bunlara yetmeye çalışan makbul bir anneliği sergilemeleri gerekmektedir. Katılımcılar, anneliğin getirdiği bakım yükü ve sorumluluğunu eleştirmekle birlikte anneliği içselleştirmektedir. Bu bağlamda tüm zamana, ilişkilere ve mekâna yayılan bir annelik rolü varken, anneliği ertelemeleri veya annelikten vazgeçmelerini düşünmek zordur. Bunun yerine yalnız anneler, yoğun annelik ideolojisi ile müzakere etmektedir. Anne çocuk ilişkisinin sınırlarını değiştirerek, çocuğu bir motivasyon kaynağı olarak anlamlandırarak anneliği bir güçlenme aracına dönüştürmektedirler. Anne olmak, boşanma ile kaybedilen toplumsal statünün yeniden kazanımında önemli bir pozisyonudur. Özel ve kamusal alanda etkili olan ataerkil değerlerin düşük sosyal-ekonomik gelire sahip yalnız anneler üzerinde daha etkili olduğu

gözlemlenmektedir. Gelir yetersizliği içinde olan kadınlar, “anne” olmayı önyargılı tutumlar ve tehditlere karşı bir korunma pozisyonu olarak anlamlandırmaktadır. Boşanmış bir kadın olarak erkeklerin tacizinden, gözetiminde ve mahalle baskısından annelik statüsünü kullanarak korunmaktadırlar. ‘Benim çocuğum var’ söylemi, bu korunmanın en hızlı, güvenli ve makbul şekilde kullanılmasının simgesel ifadesidir.

Araştırmanın bir başka sonucu, yalnız annelik kamusal ve özel alanda, özellikle sosyal ve ekonomik ilişkilerde bazı sınırlılıklar getirmektedir. Sosyal ilişkilerinde evli olmadıklarını gizli tutarak, özel yaşama ilişkin fazla bilgi paylaşmayarak buradaki riskleri yönetmektedirler. Yaşamlarını çocuk merkezli kurdukları için aynı kontrolü, ekonomik ilişkilerde yapmaları güç görünmektedir. Çocuklarının bakım, eğitim ve gelişimine uygun iş seçimleri yapmaktadırlar. Bu nedenle annelik pozisyonları gereği iş seçenekleri oldukça kısıtlanmaktadır. Bu durum yalnız annelerin düzensiz ve güvencesiz işlerde çalışmalarına neden olmaktadır. Katılımcıların gelir kazanma kapasitesi ve yapabilirlikleri kısıtlandığı için sosyal yardım en önemli desteklerden birisi haline gelmektedir. Kaçınılmaz olarak sosyal koruma mekanizmalarıyla sosyal yardımlarla yinelenen bir yardım ilişkisine girmektedirler.

Araştırmanın bir başka sonucu, yalnız annelikte kök aile-akraba, eski eş ve yakın sosyal çevresi ile kurulan ilişkiler farklılaşmaktadır. Kadınlar, çocuklarıyla birlikte kendisini baskılayan ilişkilene biçimlerinden ayrılmaya çaba göstermektedir. Bu değişimin olumlu toplumsal yansımaları vardır. Kadınlar “aile olmayı”, egemen anlayıştan ayrılan bir aile biçimiyle inşa etmektedir. Ancak kadınların kişisel ve kültürel ilişkilerinde öne çıkan faillik özellikleri, yapısal ilişkiler bağlamında daha edilgendir. Başka bir ifadeyle yalnız annelik deneyimleri egemen sosyo-kültürel değerlerden ayrılmaya fırsat sağlasa da yaşanan deneyim sosyal gerçekliğin bir parçası olarak daha geniş sosyal, ekonomik ve politik yapıların bir parçasıdır. Özellikle düşük gelire sahip kadınların yalnız annelikte ciddi ekonomik zorluklar yaşadıkları ve yapısal mekanizmalar karşısında yalnız kaldıkları görülmektedir. Bu bağlamda sosyal politikaların yalnız anneliği nasıl ve ne kadar kapsadığı değerlendirilebilir. Sosyal politikalarda yalnız annelik, sosyal yardım ve nafaka konusunda öne çıkmaktadır. Esasen iki ana başlık, kadınların geçim ve bakım sorumluluklarını ele almaktadır. Katılımcıların deneyimlerinden hareketle, yalnız annelikte ekonomik güçlüklerin derinleşmesinin en önemli nedeninin, paylaşılabilen bakım yükü olduğu anlaşılmaktadır. Bakım yükünü düzenleyen tek yasal dayanak nafaka ve babayla görüşme günleridir. Katılımcıların deneyimlerinde, ebeveynliği paylaşma ve var olan yasal düzenlemeleri izleyen ve bu düzenlemelerin işlevselliğini geliştiren uygulamalara gereksinim olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yalnız annelikte çalışma koşulları ile bakım yükünün daha iyi koordine edilmesini sağlayacak seçeneklere gereksinim duymaktadırlar. Bu anlamda yalnız annelikte kadınların sosyal korumadan yararlanabilecekleri iş fırsatları ve kamusal bakım destek sistemleri geliştirilmesi gerekmektedir.

Araştırmanın bir diğer sonucu, sosyal hizmet uygulamalarının yalnız annelik deneyimlerinde güçlendirici, destekleyici, savunucu ve özgürleştirici bir yerde durduğu gözlemlenmektedir. Kadın hizmetlerinde ve çocuk hizmetlerinde yalnız annelik yapan kadınlar, sığınma evi, sosyal yardım ve çocukları için kurum bakımı hizmetlerinden yararlanmaktadır. Araştırmanın katılımcılarının sıklıkla kamusal hizmetlerden yararlandığı görülmektedir; ancak gönüllü sosyal destek sistemleri de güçlenmelerinde önemli katkılar sunmaktadır. Yararlanan sosyal hizmetler sivil toplum örgütleri, yerel yönetimler ve merkezi yönetime bağlı kamu kurumlarıdır. Farklı sosyal koruma mekanizmaları olduğu için sosyal hizmet uygulamalarının niteliğinde değişiklikler olduğu görülmektedir. Özellikle sosyal yardım uygulamalarında kontrol edici, denetleyici ve eşitsiz güç ilişkisinin olduğu gözlemlenmektedir. Gelir yetersizliği içinde, sadece eşi vefat eden yalnız anneler düzenli sosyal yardım alabildiği için bunun dışında kalan kadınlar, sosyal yardım uygulamalarından verimli bir şekilde yararlanamamaktadır. Bu uygulamanın katılımcılar arasında da eleştirildiği gözlemlenmektedir. Yalnız annelerin yararlandığı bir diğer sosyal hizmet uygulaması sığınma evleridir. Sığınma evleri boşanma süreci ve hemen sonrasında yalnız annelikte önemli bir destek mekanizması olarak öne çıkmaktadır. Katılımcılar arasında sığınma evinden yararlanan kadın sayısı azdır. Yalnız anneler hizmetin önemini vurgulamakla birlikte, ilgili kurumlarda çalışan mesleki uygulamaların farklılaştığına dikkat çekmektedir. İş birliğine açık, empatik ve eşit güç ilişkisi kurulan mesleki uygulamalarda yalnız annelerin güçlendikleri ve değişime daha açık hale geldikleri gözlemlenmektedir. Diğer yandan, mesleki uygulamalarda yargılayıcı ve güçsüzlük söylemlerinin yalnız annelerin baş etme biçimlerini olumsuz etkilediği gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak, yalnız annelik pratikleri, egemen annelik ideolojisinin değerleri çerçevesinde inşa edilen ancak bir başka yönüyle annelik kurumunun değerlerini de eleştiren güçlenme pratiklerini içermektedir. Bu bağlamda yalnız annelik pratiklerinin, annelik kurumu ve annelik deneyimi arasında bir performans olduğu görülmektedir. Sosyal hizmet uygulamalarında yalnız anneliğin bu gerilimli ilişkideki müzakeresini anlama

ve kabul etmenin, iş birliği içerisinde kadınların baş etme biçimlerini geliştirmenin eşitsiz güç dinamiklerini yeniden üreten mesleki uygulamalara karşı eleştirel olmanın önemi ortaya çıkmaktadır.

Araştırmanın Önerileri;

- Çocuk bakım sorumluluğunun belirgin olduğu yalnız annelik deneyimlerinde, bakım yükünün paylaşılmasına ihtiyaç vardır. Öncelikle boşanma süreci ve sonrasında ebeveynler arasında bakım yükünün eşit paylaşılması için ortak velayet uygulaması gibi eşitlikçi uygulamaların geliştirilmesi ve güçlendirilmesi gerekmektedir.
- Bakım veren ebeveyne ödenen iştirak nafakasının düzenli şekilde alınmasında ve takip edilebilmesinde yaşanan sorunların önüne geçilmesi gerekmektedir. Gelir yetersizliği içinde olan yalnız annelerin iştirak nafakasından yararlanması ve ödenmeme durumunda başvurulacak denetim mekanizmaların güçlendirilmesi ve kadınların bu süreçte desteklenmesi gerekmektedir.
- Yalnız annelikte sorumlulukların koordinasyonunu sağlamada desteğe ihtiyaç duyulmaktadır. Enformel sosyal destek sistemleri yetersiz kaldığında, özellikle bakım yükünün paylaşılabilceği kamusal kreş hizmetlerinin yaygınlaştırılmasına ihtiyaç vardır. Bununla birlikte okula destek hizmetleri bağlamında sosyal kulüp ve etüt uygulamaları hem yalnız annelerin hem de çocukların desteklenmesi için geliştirilmelidir.
- Sosyal yardım, sığınma evi ve çocuk koruma gibi öne çıkan sosyal hizmet uygulamalarında kadın deneyimleri merkeze alınmalıdır. Sosyal hizmet uygulamalarında görev alan profesyonellerin kişisel, kültürel ve yapısal baskı unsurları karşısında yalnız annelerin konumunu, eleştirel perspektifle değerlendirmeli ve eleştirel sosyal hizmet uygulamaları geliştirilmelidir.
- Gelir yetersizliği ev içi sorumlulukların, çocuğa karşı sorumlulukların ve ekonomik sorumlulukların koordinasyonunda yalnız anneleri güçsüzleştirmektedir. Sosyal politikaların, gelir yetersizliği içinde yalnız anneleri bütüncül bir şekilde desteklemesi gerekmektedir. Bu bağlamda tek ebeveyn ailelere yönelik özellikle bakım ve geçimi destekleyen bütüncül sosyal politikalara öncelik verilmesi gerekmektedir. Evrensel sosyal yardım modellerinin değerlendirilmesi, sosyal yardımların haklar perspektifinde geliştirilmesine ihtiyaç vardır.
- Toplumsal yaşamda dayanışmanın yalnız anneler için önemli olduğu görülmektedir. Kadın deneyimini merkeze alan danışmanlık hizmetlerinin kamu hizmetleri bağlamında yaygınlaştırılması ve çeşitli destek grupları ile yalnız anneler arasında dayanışmanın güçlendirilmesi gerekmektedir.
- Yalnız annelerin çalışma koşulları değerlendirildiğinde sosyal risklere karşı korumasız oldukları gözlemlenmektedir. Bu bağlamda güvenceli iş seçeneklerinin geliştirilmesine, yalnız anneliği kapsayan çalışma ve bakım koşullarının birbirini desteklediği istihdam olanaklarının güçlendirilmesine ihtiyaç vardır.
- Bu araştırmada düşük gelire sahip kadınların yalnız annelik deneyimleri tartışılmaktadır. İlerleyen dönemlerde yapılacak çalışmaların farklı özne grupları ile gerçekleştirilmesi annelik çalışmalarına katkı sunacaktır.

Bu çalışma için Hacettepe Üniversitesinin Etik Komisyonundan 09.09.2020 tarihli ve 12908312-300/00001227837 sayılı kararla izin alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Adams, R., Dominelli, L. ve Payne, M. (2002). *Critical practice in social work*. Palgrave.
- Aktaş Akoğlu, Ö. ve Küçükkaragöz, H. (2018). Boşanma nedenleri ve boşanma sonrasında karşılaşılan güçlüklerle ilişkin bir araştırma: İzmir ili örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 29(1), 153-172. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/515213>
- Alpar, B. I., Çiçek, Ş., Özlü, B. ve Filik, M. (2023). Çoklu dezavantajlılık bağlamında tek ebeveyn kadın öğretmenlerin maddi koşulları ve geçim stratejileri: Ankara örneği. *Erciyes Akademi*, 37(1), 91-125. <https://doi.org/10.48070/erciyesakademi.1231799>
- Arendell, T. (2000). Conceiving and investigating motherhood: The decade's scholarship. *Journal of Marriage and the Family* 62(4), 1192-1207. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01192.x>
- Attree, P. (2005). Parenting support in the context of poverty: A meta-synthesis of the qualitative evidence. *Health and Social Care in the Community*, 13(4), 330-337. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2524.2005.00562.x>
- Avan, E. (2019). *Boşanma sürecindeki kadınların sosyo-ekonomik özellikleri, sosyal destek ve umutsuzluk düzeyleri ile ilişkili faktörlerin tanımlanması* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Aydıner Boylu, A. ve Öztıp, H. (2013). Tek ebeveynli aileler: Sorunlar ve çözüm önerileri. *Sosyoekonomi*, 19(19), 208-220. <https://doi.org/10.17233/se.37916>
- Badinter, E. (2017). *Kadınlık mı annelik mi* (3. baskı). (çev. Ayşen Ekmekçi). İletişim Yayınları.
- Başer, D. ve Kırhoğlu, M. (2020). Türkiye'deki sosyal yardım sistemine yönelik sosyal hizmet uzmanlarının deneyimleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(4), 1486-1513. <https://doi.org/10.33417/tsh.732889>
- Bernardes, J. (1985). Family ideology: Identification and exploration. *The Sociological Review*, 33(2), 275-298. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1985.tb00806.x>
- Bilgin, Y. (2018). *Sığınma evlerindeki kadınların kadına yönelik şiddet ve kadın sığınma evlerine bakışı: İstanbul örneklem* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Bilgin, E. ve Tuncay, T. (2020). Sığınmaevinde kalan kadınların toplumsal cinsiyet rolleri tutumları ve yardım arama davranışlarının incelenmesi. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, (16), 43-61. <https://doi.org/10.46218/tshd.795180>
- Bora, A. (2018). *Kadınların sınıfı: Ücretli ev emeği ve kadın özelliğinin inşası* (8. baskı). İletişim Yayınları.
- Bülbül, İ. ve Kaygusuz, S. (2022). Sosyal inceleme raporları üzerinden boşanma sürecindeki bireylere ilişkin bir değerlendirme: Adana Aile Mahkemesi örneği. *Uluslararası Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 67-83. <https://doi.org/10.17755/esosder.258824>
- Can, Y. ve Aksu, N. B. (2016). Boşanma sürecinde ve sonrasında kadın. *Electronic Journal of Social Sciences*, 15(58), 888-902. <https://doi.org/10.17755/esosder.258824>
- Chodorow, N. (1979). *Reproduction of mothering psychoanalysis and the sociology of gender*. University of California.
- Coşkun, Ö. F. (2022). Çalışan bekâr annelerin örgütsel yaşamda karşılaştıkları sorunlar üzerine nitel bir uygulama. *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 52, 293-311. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1100139>
- Creswell, J. W. (2009). *Research design qualitative, quantitative and mixed methods approach*. SAGE Publications.

- Davis, N. Z. (2019). Women, Jewish history, European history. *Jewish Social Studies*, 24(2), 33-36. <https://doi.org/10.2979/jewisocistud.24.2.04>
- Demircioğlu, N. S. (2000). *Boşanmanın, çalışan kadının statüsü ve cinsiyet rolü üzerine etkisi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Demirel, B. ve Buz, S. (2021). Tek ebeveynli hanelerdeki kadınların rol ve sorumluluklarındaki değişimler ve deneyimledikleri güçlükler. *Akademik Hassasiyetler*, 8(17), 157-192. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1801566>
- Dilik, S. (1980). Sosyal yardımlar: İki anlamlı bir terim. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 35(01), 73-84.
- Dominelli, L. (2002). *Feminist social work theory and practice*. Palgrave.
- Donovan, J. (2019). *Feminist teori* (12. baskı). İletişim Yayınevi.
- Douglas, S. J. ve Michaels, M. W. (2005). *The mommy myth: The idealization of motherhood and how it has undermined all women*. Free Press.
- Duran, D. Ş. ve Cenikli, E. (2021). Yoksullukla mücadelede bir kamu politikası olarak bütünleşik sosyal yardım sistemi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (46), 149-162. <https://doi.org/10.30794/pausbed.948490>
- Durusoy Öztepe, N. (2018). Hizmetler sektörünün eğreti işlerinde kadın istihdamı ve çalışma koşulları. Çağla Ünlütürk Ulutaş (Ed.) içinde, *Feminist sosyal politika: bakım, emek, göç*. Notabene Yayınevi.
- Erdut, T. (2005). İşgücü piyasasında enformelleşme ve kadın işgücü. *Çalışma ve Toplum*, 3(6), 11-49. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2575955>
- Feyzioğlu, S. ve Kuşçuoğlu, C. (2011). Tek ebeveynli aileler. *Aile ve Toplum*, 26, 97-110. <https://doi.org/10.21560/spcd.77415>
- Gittins, D. (1993). *Aile sorgulanıyor*. Pencere Yayınları.
- Glenn, E. N. (1994). Social constructions of mothering: A thematic overview. Grace Chang ve Linda Rennie Forcey (Eds.) içinde, *Mothering İdeology, Experience And Agency* (ss. 1-33). Routledge.
- Glesne, C. (2015). *Nitel araştırmaya giriş*. (çev. Ali Ersoy ve Pelin Yalçınoglu). Anı Yayıncılık.
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş kimliğin idare edilişi üzerine notlar*. (çev. Şerife Geniş, Levent Ünsaldı ve Suphi Nejat Ağırnaslı). Heretik.
- Gornick, J. C. (2018). The socioeconomics of single parenthood: Reflections on the triple bind. Rense Nieuwenhuis ve Laurie Maldonado (Eds.) içinde, *The triple bind of single-parent families* (ss. 437-448). Bristol University Press.
- Hamzaoglu, M. (2019). *Namus kadına karşı şiddetin ideolojisi*. Siyah Kitap.
- Harding, S. (1987). *Feminism and methodology: Social science issues*. Indiana University Press.
- Hays, S. (1996). *The cultural contradiction of motherhood*. Yale University Press.
- Hooks, B. (2014). *Feminizm herkes içindir: Tutkulu politika*. Toplumsal cinsiyet (3. baskı). Bgst Yayınları.
- İlkaracan, İ. (2018). Toplumsal cinsiyet eşitlikçi, sürdürülebilir büyüme ve kalkınma için mor ekonomi. Çağla Ünlütürk Ulutaş (Ed.) içinde, *Feminist sosyal politika: Bakım, emek, göç* (ss. 31-67). Notabene Yayınları.
- Kandiyoti, D. (2015). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: Kimlikler ve toplumsal dönüşümler* (5. baskı). (çev. Aksu Bora, Fevziye Sayılan, Şirin Tekeli, Hüseyin Tapınç, Ferhunda Özbay). İstanbul Metis Yayınları.

- Kavas, S. ve Hoşgör, A. G. (2013). The parenting practice of single mothers in Turkey: Challenges and strategies. *Women's Studies International Forum*, 40, 56-67. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2013.05.004>
- Kelebek Küçükarslan, G. (2022). *Feminist sosyal çalışma perspektifiyle kadınların çekişmeli boşanma deneyimleri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Kelebek-Küçükarslan, G. ve Atasü-Topcuoğlu, R. (2024). Women's high-conflict divorce experiences and access to statutory social services in Turkey. *Affilia*, 39(4), 607-627. <https://doi.org/10.1177/08861099241233560>
- Kılıçarslan, S. ve Şahan, B. (2019). Divorce in Turkish society: Personal and family of origin characteristics. *Cukurova University Faculty of Education Journal*, 50(2), 1003-1032. <https://doi.org/10.14812/cuefd.848273>
- Kümbetoğlu, B. (2015). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*. Bağlam.
- Mardin, Ş. (2007). *İdeoloji*. İletişim Yayınları.
- Massey, D. (1994). *Space, place and gender*. Polity Press.
- Mckay, S., Jefferys, S., Paraksevpoulou, A. ve Keles, J. (2012). *Study on precarious work and social rights*. London: Working lives research institute. London Metropolitan University.
- McKenzie, H. ve McKay, F. H. (2018). Thinking outside the box: Strategies used by low-income single mothers to make ends meet. *Australian Journal of Social Issues*, 53(3), 304-319. <https://doi.org/10.1002/ajs4.48>
- Mclanahan, S. ve Booth, K. (1989). Mother-only families: Problems, prospects, and politics. *Journal of Marriage and Family*, 51(3), 557-580. <https://www.jstor.org/stable/352157>
- Mies, M., Bennholdt-Thomsen, V. ve Von Werlhof, C. (2008). *Son sömürge: Kadınlar* (3. baskı). (çev. Yıldız Temertürkan). İletişim Yayınları.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. CA: Sage.
- Miller, T. (2010). *Annelik duygusu mitler ve deneyimler*. İletişim Yayıncılık.
- Oberman, Y. ve Josselson, R. (1996). Matrix of tensions: A model of mothering. *Psychology of Women Quarterly*, 20(3), 341-359. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1996.tb00304.x>
- Özar, Ş. & Çakar, B. (2012). Aile, devlet ve piyasa kıskacında boşanmış kadınlar. *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar* 16, 31-41. <https://feministyaklasimlar.org/wp-content/uploads/2013/05/sayi-16-yazi-4.pdf>
- Özkan, Ş. (2024). Toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında ebeveyn izinleri. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (64), 381-407. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1478044>
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. (çev. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir). Pegem Akademi.
- Poyraz Yılmaz, E. B. (2019). *Tahakkümsüzlük ideali içinde amaç olarak kadın bedeni: Kürtaj hakkı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- Rich, A. (1995). *Of woman born motherhood as experinece and institution*. W. W. Norton & Company.
- Ruddick, S. (1995). Maternal thinking. In *Philosophy, Children, and the Family*, 6(2), 101-126. <https://doi.org/10.2307/3177749>
- Rudowicz, E. (2001). Stigmatization as a predictor of psychological well-being of Hong Kong single mothers. *Marriage & Family Review*, 33(4), 63-83. https://doi.org/10.1300/J002v33n04_06

- Sands, R. G. ve Nuccio, K. E. (1989). Mother-headed single-parent families: A feminist perspective. *Affilia*, 4(3), 25-41. <https://doi.org/10.1177/088610998900400303>
- Sen, A. (1995). *Inequality reexamined*. Harvard University Press.
- Sennett, R. ve Cobb, J. (2018). *Sınıfın gizli yaraları*. (çev. Mustafa Kemal Coşkun). Heretik Yayıncılık
- Sever, M. (2015). Kadınlık, annelik, gönüllü çocuksuzluk: Elisabeth Badinter'den kadınlık mı annelik mi?, Tina Miller'dan annelik duygusu: Mitler ve deneyimler ve Corinne Maier'den no kid üzerinden bir karşılaştırmalı okuma çalışması. *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 7(2), 72-86. https://doi.org/10.1501/Fe0001_0000000144
- Smart, C. (1992). *Regulating womanhood*. Routledge.
- Sutherland, J. A. (2010). İdealization of motherhood. Andrea O'Reilly (Ed.) içinde, *Encyclopedia of motherhood* (ss. 547-545). Library of Congress Cataloging in Publication Data.
- Şahin, Z. ve Karataş, K. (2023). Tek ebeveyn annelerin kök aile ilişkileri. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 13(2), 1084-1097. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1272425>
- Taş, A. ve Karataş, K. (2024). Bir sosyal inceleme alanı olarak “muhtaçlık” değerlendirmesinde karşılaşılan etik ikilem ve sorunlar. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 35(2), 173-199. <https://doi.org/10.33417/tsh.1328468>
- Temiz, H. E. (2004). Eğreti istihdam: İşgücü piyasasında güvencesizliğin ve istikrarsızlığın yeni yapılanması. *Çalışma ve Toplum*, 2(2), 55-80. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2576079>
- Thompson, N. (2016). *Güç ve güçlendirme*. Özlem Cankurtaran (Ed.). Nika Yayınevi.
- Toksöz, G. (2012). Neoliberal piyasa, özel ve kamusal patriarka çıkmazında kadın emeği. Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren (Eds.) içinde, *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın* (ss. 159-182) İstanbul: İletişim Yayınları
- Tutty, L. M., Rothery, M. A. ve Grinnell, R. M. (1996). *Qualitative research for social work*. Ally and Bacon.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2023). *İstatistiklerle aile*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Aile-2023-53784>
- Van Lancker, W., Ghysels, J. ve Cantillon, B. (2015). The impact of child benefits on single mother poverty: Exploring the role of targeting in 15 European Countries. *International Journal of Social Welfare*, 24(3), 210-222. <https://doi.org/10.1111/ijsw.12140>
- Yüksel Güngör, B. ve Özaydın, M. M. (2023). Çalıştırmacı refah politikaları bağlamında çalışma hayatında yer alan bekar anneler: Toplum yararına çalışma programı örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(46), 69-96. <https://doi.org/10.46928/iticusbe.1252310>
- Walby, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Basil Blackwell Ltd.
- Wiesner- Hanks, M. E. (2009). *Erken modern dönemde Avrupa 1450- 1789*. (çev. Hamit Çalışkan). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

JEOPOLİTİK AÇIDAN KARADENİZ KIYI HATTINDA OSMANLI-RUSYA REKABETİ

OTTOMAN-RUSSIA COMPETITION ON THE BLACK SEA COASTLINE IN GEOPOLITICAL PERSPECTIVE

Müberra KOÇYİĞİT TÜRK¹

1. Dr., Bağımsız Araştırmacı,
muberrakocyigit09@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-5308-3634>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Appliation Date
09.09.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
01.11.2024

DOI
10.20875/makusobed.1545931

Öz

Karadeniz Kıyı Hattı, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya hâkim olmak için Osmanlı Devleti ile 18-19. yüzyılda rekabete girdiği bölgede kurulmuştur. Kafkasya'ya hakimiyet mücadelesi iki bölgesel gücün Kafkas kabileleri üzerinden ortaya koyduğu jeopolitik-askeri-ticari-teokratik-demografik rekabetine ve sınır güvenliğine dayanmıştır. Kıyı Hattıyla Rusya, Osmanlı-Kafkas kabileleri arasındaki ticari-siyasi bağı koparmıştır. Rusya, Kafkas kabilelerinin birleşmesini engellemiş ve onları sürgün etmiştir. Gidenlerin yerlerine kendine taraftar nüfusu yerleştirerek bölgenin demografisini değiştirmiştir. Hat boyunca kurulan askeri kaleler, liman kentlerine, yerleşim yerlerine dönüşmüştür. Tarihsel analiz yönteminden faydalanan çalışma, Osmanlı-Rus mücadelesini ve Kafkas yerli halkları üzerinden gelişen askeri kalelerin işlevini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma sonucunda bölgede demografik yapının Rusya lehine değiştiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kafkasya, Karadeniz, Rusya, Osmanlı Devleti, Jeopolitik.*

Abstract

The Black Sea coastline was established in the region where Russia competed with the Ottoman Empire to dominate the North Caucasus in the 18th-19th centuries. The struggle for dominance in the Caucasus was based on the geopolitical-military-commercial-theocratic-demographic competition and border security of the two regional powers over the Caucasian tribes. With the coastline, Russia severed the commercial-political ties between the Ottoman-Caucasian tribes. Russia prevented the unification of the Caucasian tribes and exiled them. It changed the demographics of the region by replacing those who left with its own population. The military fortresses established along the line turned into port cities and settlements. The study, which uses the historical analysis method, aims to examine the Ottoman-Russian struggle and the function of the military fortresses that developed over the Caucasian indigenous peoples. As a result of the study, it was understood that the demographic structure in the region changed in favor of Russia.

Keywords: *Caucasus, Black Sea, Russia, Ottoman Empire, Geopolitics.*

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Koçyigit Türk, M. (2025). Jeopolitik açıdan karadeniz kıyı hattında Osmanlı-Rusya rekabeti. *MAKU SOBED*, (41), 45-65.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1545931>

EXTENDED SUMMARY

The Black Sea coastline formed the military line of Russia's struggle to possess the Caucasus against the Ottoman Empire. The line was established in the region where Russia competed with the Ottoman Empire to dominate the North Caucasus in the 18th and 19th centuries. The struggle for dominance in the North Caucasus was based on the geopolitical-military-commercial-theocratic-demographic rivalry and border security of the two regional powers over the Caucasian tribes. The coastline's dominant position over the Caucasus, which is suitable for defence and its opening to two safe marine basins as well as its proximity to the Sea of Azov and the Eurasian steppes, have created geopolitical competition in the region. The line served military colonial activities. With the coastal line Russia broke the commercial and political ties between the Ottoman-Caucasian tribes. Russia prevented the unification of the Caucasian tribes pressured them to surrender and exiled the Caucasian indigenous peoples from the region.

This military fortification line, which includes Anapa, Vityazevo, Gostagevsky, Nikolaevsky, Raevskoye, Abinsk, Novorossiysk, Kabardinka, Gelencik, Divnomorskoye, Krinita, Arkhipo-Osipovka, Lermontov, Tuapse, Lazarevskoye, Golovinka, Sochi, Kartal, Pitsunda, Bombora, Dranda, Gagra, Sukhumi, Ilori, was a kind of military front line in the form of the Russians' military, commercial and demographic struggle against the Ottomans in the region. Russia changed the demographics of the region by replacing the departed ones with its own population of supporters. With this military line, Russia has established dominance on the North Caucasus coast by providing border security. The military fortresses established along the Black Sea coastline turned into port cities and settlements over time. Between 1830 and 1854, the Ottoman-Russian rivalry on the Black Sea coastline, which served Russia's geopolitical purposes, reached commercial-religious-demographic dimensions. The consequences following the establishment of the line were as follows:

Russia, which benefited from the Ottoman-Russian competition, took both commercial and military control over the Black Sea coast of the Caucasus, which was gradually opened to international trade after the Treaty of Küçük Kaynarca. With Russia's settlement in this region, the commercial coastline turned into a military line.

The Black Sea coastline was a kind of military colonization. For this reason, the first half of the 19th century is the beginning of Russian military colonization. In the field of military competition, the Russians ensured border security against the Ottoman Empire.

In the North Caucasus, which was the scene of competition between Islam and Christianity, the goal of uniting the eastern and western Caucasus under the flag of Islam was thwarted.

In the first half of the 19th century, the ethnic map of the Northwest Caucasus began to change. The Russians exiled the Circassian population from the region beyond the Kuban River and outside the Caucasian borders and replaced them with a supporter population in the region.

Military colonization took place with demographic colonization, and the Russian population became superior in the region. The displaced ones were not only the Circassians but also the communities such as Nogai, mountain Jews, and Abkhazians (relatives with the Circassians).

One of the most strategic outcomes of the Ottoman-Russian struggle was the settlement of some of the Adyghe tribes in the ethnically diverse North-western Caucasus in the regions planned by the Russians, their annihilation and the decrease in numbers or the forced migration of some others. The Shapsughs, Natuhais, and Ubykhs were the most affected people by the situation due to their location on the Black Sea coast. For example, the Ubykhs, who were the warriors of the Caucasus, stood out because they organized the tribes in the region. For this reason, they were among the most annihilated people. The Nogays were forced to relocate.

With the exile of 1864, Caucasian migrations from the Black Sea Novorossiysk Port and Tuapse Port were realized to the territory of the Ottoman Empire. Russia has transformed some of the military castles it established as a result of its struggle in the North Caucasus into port cities. In this context, the population in the North Caucasus, the homeland of the Caucasian tribes, changed in favor of the Russians.

1. GİRİŞ

Asya-Avrupa arasında berzah alanı olarak Kafkasya; Tolstoy, Puşkin, Dostoyevski'nin eserlerinde hayranlıkla söz ettiği, Arap Coğrafyacıların ise Cebel-ül Elsan (Diller Dağı) adını verdiği bölgedir (Akdemir ve Koçyiğit Türk, 2023, s. 134). Kafkasya'nın Taman Yarımadası'nı içine alan Karadeniz kıyılarında eski çağlardan bu yana uygun subtropikal ikliminde etkisi ile çeşitli topluluk ve kültürler var olmuş ve topluluklar bölgede kolonyal-ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu bölge hem Anadolu'nun hem de Kafkasya'nın gözcüsü niteliğine sahip deniz ile karanın birleştiği konumda yer almaktadır.

Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında antik dönemde Colhis Krallığı kurulmuş ve Yunan kolonileri bu bölgede ticari faaliyette bulunmuşlardır. Bu bağlamda bölge ticari, siyasi güçlerin hâkim olmak istediği jeopolitik ve jeoekonomik öneme sahip konumda olup, coğrafi ve tarihi niteliği ile çeşitli devlet ve toplulukların çekişmelerine sahne olmuştur. Kafkasya, Asya-Avrupa arasında sıkışık bir coğrafi bölge olmasına karşın yoğun bir tarihi rekabeti yaşamıştır. Bölge; Hazar'ın ötesinde İskit, Kimmer, Hun, Hazar vb., kavimlerinin Avrupa'ya yayılmasında köprü oluşturmıştır. İran'da kurulan devletler, Selçuklu Devleti, Moğollar bölgeye hâkimiyet kurma çabasına girmişlerdir. Öte yandan Kafkasya, topografik açıdan savunmaya elverişli coğrafi ortamı ile bölgesel aktörler arasında rekabeti kamçılamıştır. Bilhassa Rusya için Kafkasya iklim ve askeri savunmaya elverişli coğrafi ortamı ile cazip bölge haline gelmiştir. Nitekim Kaplan'a göre (2019, s. 192) güvensizlik, bir Rus milli duygusudur ve onlarda coğrafyaya egemen olma düşüncesi hâkimdir. Rusya'nın sade topografyası ve elverişsiz iklim kuşağına karşın dağlık topografyalar, denizel havzalar ilgisini çekmiş ve jeofelsefesini bu yöne kanallandırmıştır. Bu bağlamda Rusya'nın 18-19. yy. da Kafkasya'daki en büyük rakibi bölgeye ilgi duyan Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti sahip olduğu toprakları korumak isterken, Çarlık Rusya'sı yakın ve savunmaya elverişli deniz-kara havzaları üzerinden yayılmaya çalışmaktaydı. Karadeniz Kıyı Hattı bu tarihi rekabetin bir bölümünü oluşturmaktaydı.

Karadeniz Kıyı Hattı; Kafkasya'nın Taman Yarımadası üzerinde Azak Denizi'nden ayrılarak Anapa'dan başlayarak Batum'a değin devam eden bölgeyi içermektedir. Araştırma günümüz modern haritalarında yer almayan tarihi Çerkesya bölgesi üzerinden Osmanlı-Rusya rekabetini ele alarak, Karadeniz Kıyı Hattı'ndaki askeri boyutun günümüzde Kafkasya ile Türkiye'ye yansıyan jeopolitik ve demografik etkilerine ışık tutmayı hedeflemektedir. Çalışma, Karadeniz kıyı şeridinde Rusya'nın, kurduğu veya devraldığı askeri kalelerde Osmanlı Devleti'ne karşı Çerkesler üzerinden verdiği mücadeleyi ele almaktadır. Bu askeri hattın kurulması ile Kuzey Kafkasya'nın fethini tamamlayan Rusya'nın Osmanlı Devleti ile olan mücadelesi sonucu bölgenin demografisi Kafkas yerli halklarının aleyhine sonuçlanmış ve bölgede siyasi, ticari dengeler değişerek bölgenin sınır güvenliği ön plana çıkmıştır. Oluşturulmasındaki asıl amacı Kuzey Kafkasya'yı tamamen ele geçirmek olan bu askeri hat, Kafkas yerli halklarını yerinden ederek amacına ulaşmıştır.

Karadeniz Kıyı Hattında süren Osmanlı-Rusya rekabeti için tarihsel analiz yönteminden faydalanılmıştır. Bu yöntemde geçmişte yaşanmış tarihi olayların incelenerek, günümüzü anlamak ve geleceği yorumlamak söz konusudur. Bu bağlamda tarihsel analiz yöntemi, tarihi arka planın ve siyasi-sosyal olayların incelenmesinde önemli bir yaklaşım biçimidir (Kaya, 2013, s. 277). Çalışmada Rusya tarafından inşa edilen Karadeniz Kıyı Hattı'nın tarihsel anlamı, kuruluş amaçları ve verdiği kısa-uzun vadeli sonuçları tarihsel analiz yöntemi ile incelenmiştir.

Rus jeopolitiği, tarih boyunca coğrafi determinizm, kültürel yaklaşım, ve Avrasyacılık teorileri üzerine kuruludur. Rusya'nın belki de tarihi boyunca en büyük jeopolitik teorisi coğrafi determinizm olmuştur. Klasik Rus jeopolitiğinde Lev Meçnikov, uygarlık tarihini suyollarının kullanımı ile açıklamış ve üst seviye uygarlıkların okyanusları iyi kullananlar olduğunu ifade etmiştir (Hasanov, 2012, s. 140). Rusya hedeflediği bölgelerde akarsu boylarında taraftar nüfus yerleştirme ve ticaret yapma çabasına girmiştir. Öte yandan Rusların ele geçirmeye çalıştığı bölgelerin denizlerle çevrelenmiş savunmaya elverişli topografyalar olması dikkat çekicidir. Bu bölgelerden biri de Karadeniz Kıyı Hattı'dır. Bölgenin denize kıyısı olması ve dağlık Kafkas topografyası, Rusların Kafkasya'ya ilgisinin özeti gibidir. Kültürel yaklaşım teorisinde Danilevski, Dünya'da yaşanan olayların uzun süre aynı ortamı paylaşan ve dil-din-psikoloji-politik ortaklığa sahip toplulukların eseri olduğuna inanarak mekân üzerinden açıklamaya çalışmıştır (Hasanov, 2012, s. 138). Bu açıdan Rusya ele geçirmek istediği bölgelere, yakınlık inşa ettiği halkları seçerek yerleştirmiştir. Rusya, Karadeniz Kıyı Hattı'nda kendine taraftar ve kültürel olarak benzeyen halklar ile jeopolitika üretmiş ve onları Ruslaştırmaya çalışmıştır. Klasik Avrasyacılık ise Rus tarihinde önemli yer edinmiş ve Rusya'nın hem Avrupalı hem de Asyalı bir devlet olduğu temasına dayanmıştır. Buna göre Asyalı halklar, birbirleri ile akraba kabul edilmekte ancak özünde yayılmacılığı ifade etmekteydi. Bu bağlamda Kafkasya; Asya ve Avrupa'nın kesişme noktasında yer almakta ve Rus yayılmacılığının bir parçasını oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin

jeopolitik algısı, Osmanlılık üzerinden geniş bölgeleri içeren ancak Ruslardan farklı olarak ele geçirdiği bölgeleri dil-din açısından asimile etmeyen bir olguya dayanmaktaydı (Hasanov, 2012, s. 182). Kafkasya için Osmanlı Devleti, Karadeniz-Kırım Yarımadası üzerinden Kafkasya'yı elde tutma politikasına dayanmaktaydı.

Bu doğrultuda çalışmanın giriş bölümünde Kafkasya'nın önemi, söz konusu kıyı hattının genel tanımı ve çalışmanın amacına, teori ve yöntemine, değinilmiştir. İkinci bölümde Karadeniz Kıyı Hattı'nın konumu ve kuruluş amaçlarına haritalarla desteklenerek yer verilmiştir. Ayrıca hat boyunca oluşturulan kaleler hakkında bilgi verilerek fotoğraflarla gösterilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde kıyı hattının Kafkasya ve Türkiye'de yarattığı sonuçları ve günümüze yansımaları ele alınmıştır.

2. KARADENİZ KIYI HATTI'NIN KONUMU VE KURULUŞ AMAÇLARI

1801 yılında Tiflis'i alan Rusya, Kafkasya'nın diğer bölgelerinde hâkimiyet kurmak istemiş ancak bölgenin çoklu etnik yapısından ve kültürel dokusundan dolayı zorlanmıştı (Tanrıverdi, 2017, s. 545). Ancak bu çoklu yapı benzer nitelikler taşıyan akraba halkları temsil ediyordu. Bu bağlamda Rusya'nın Kuzeybatı Kafkasya'da son bir hamle ile bölgeyi temsil eden Çerkes kabilelerini sürgün ederek yerine taraftar nüfus yerleştirme fikri söz konusu idi. Karadeniz Kıyı Hattı bu konu ile bağlantılıydı.

Karadeniz Kıyı Hattı'nın yeri ve konumunun belirlenmesi bir bakıma modern haritalarda yer almayan tarihi Çerkesya topraklarının tespit edilmesine bağlıdır. Nitekim Karadeniz Kıyı Hattı bu tarihi Çerkesya bölgesinin parçalanarak Çerkeslerin sürgün edilmesi ile ilgilidir.

Siyasi Coğrafya bağlamında Çerkesya, Kuzeybatı Kafkas halkları olarak coğrafi, tarihi, kültürel, özel anlamları olan Kafkasya bölgesi idi. Çerkesya; Taman Yarımadası'nda Kuban Nehri ile onun kollarında, Terek Nehri'nde Mozdok kentine kadar kabileleri içermektedir. Tarihi Çerkesya; Adige, Kabardey kabileleri, Ubıh kabileleri ve günümüz Krasnodar Krayı'nın bir bölümü, Adigey, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar özerk cumhuriyetlerinin bulunduğu bölgeydi (Koçyiğit Türk, 2024, s. 42). (Harita 1). Bu bağlamda Karadeniz Kıyı Hattı; Rusya'nın tarihi Çerkesya bölgesinin parçalanıp, Çerkes halklarının 1864'te tasfiye edilerek Kuzey Kafkasya'nın tamamının ele geçirilmesi üzerine tasarlanmıştı.

Harita 1. Tarihi Çerkesya Bölgesi

Kaynak: Koçyiğit Türk, 2024, Kafkasya'dan Maverayı Kafkasya'ya Türkiye İçin Jeopolitikalar: 42.

Karadeniz Kıyı Hattı, Anapa ile Osmanlı Devleti sınırları arasında Karadeniz'in doğu kıyısındaki askeri tahkimat hattına denir. Bu hattın kuruluş tarihi 1830'lar olup, kurulma nedeni, Osmanlı Devleti

tarafından Çerkeslere bölge sınırları dışından getirilecek olan silah, askeri malzeme, yiyecek gibi yardımların önüne geçmektir. Nitekim Veselovsky (1995, s. 64)'de tahkimatın Çerkeslere silah ile barut getiren Türk gemilerine karşı nehir ağızlarına yapıldığından bahsetmektedir. Çerkesler ile Osmanlı Devleti arasındaki yardımlaşma bağıni kesmeyi hedefleyen Rusya, bu kıyı hattı üzerinde kaleler inşa edip bölgeyi savunmasızlaştırarak ele geçirmeyi amaçlamıştır. Anapa, Vityazevo, Gostagevsky, Nikolaevsky, Raevskoye, Abinsk, Novorossiysk, Kabardinka, Gelencik, Divnomorskoye, Krinitsa, Arkhipo-Osipovka, Lermontov, Tuapse, Lazarovskoye, Golovinka, Soçi, Kartal, Pitsunda, Bombora, Dranda, Gagra, Sohum, İlori'yi içermekte olan bu askeri tahkimat hattı, bir nevi askeri cephe hattı şeklinde Rusların Osmanlı'ya karşı bölgedeki askeri, ticari, demografik varlık mücadelesi olmuştur (Harita 2). Rus kaynaklarında verilen bu kalelerin dışında Berkok (1958, s. 473) Şhapsin, Vaye, Şasi, Mazga ve Doma kalelerinden söz etmektedir. Berkok, bu kalelerde Kafkas yerli halklarının Ruslara düzenlediği basınlardan bahsetmiştir.

Harita 2. Karadeniz Kıyı Hattı'nın Konumu

Kafkasya; Anadolu ile buluşma noktası olarak Rusya ve Osmanlı Devleti arasında çekişilen bir bölge haline gelmiştir. Bu çekişme süreci Çerkes halkları üzerinde Rusya'nın akarsu boylarında inşa ettiği Kafkas Hattı ile beraber Karadeniz kıyılarında askeri kaleler inşa etmesi sureti ile hız kazanmış ve bu hat boyunca kurulan kaleler, stratejik önemleri dolayısı ile zamanla liman kentlerine dönüşmüşlerdir. Karadeniz Kıyı Hattı'nın işlevleri:

•Hat vasıtası ile Çerkes halklarını ablukaya alarak siyasi yalnızlığa mahkûm etmek, ticari yoksunluk yaşatmak ve açlığa sevk ederek teslimiyet sağlamak. Bu hat ile Ruslar, Çerkes halklarını destekleyen Osmanlılar ve İngilizlerle irtibatı koparmıştı. Karadeniz Kıyı Hattı ile Kafkas halkları, denizden tuz alma konusunda mahrumiyet yaşamış, tuz ticareti yasaklanmış, otlak ve meralardan yoksun bırakılıp açlığa sevk edilmişti. Ruslar tuz ticaretini ele geçirmeye çalışarak Kafkas yerli halklarına boyun eğdirmek ve Osmanlı Devleti'nin etkisini yok etmeye çalışmışlardı. Karadeniz müstahkem hattı için N.N. Rasayevski şöyle demektedir: “Biz Dağlılarla her türlü ticareti yasakladık, ayrıca Rusya'dan tuz getirilmesini de önledik ve Osmanlı ile ticari ilişkilerini engelledik.” (Polovinkina, 1993, s. 39). Bu bağlamda Rusların Karadeniz Kıyı Hattı'nı ticari ilişkileri bloke ederek kendi lehine çevirdiği hat olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim planlarına göre tuz ticaretinde ibreyi kendine çeviren Ruslar, Kafkas kabilelerini kendine bağımlı kılmak istemişti. Bu nedenle hat ticari anlam da içermektedir.

•Osmanlı-Rus hattında sınır karakolu oluşturma. Karadeniz Kıyı Hattı, Rusların daha önce inşa ettikleri Kafkas Hattı'ndan farklı olarak yalnızca akarsu boylarında değil deniz kıyısına inşa edilmişti. Bu hat hem deniz hem de kara bağlantılı olup, daha büyük askeri stratejik öneme sahipti. Bu bölge, eski çağlardan beri ticari öneme sahip ve savunmaya elverişli dağlık topoğrafya olan Kafkasya'nın Karadeniz ve Azak Denizi üzerinden girizgâhıydı. Bu bağlamda bu sınır karakolu, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Çerkesler üzerinden yürüttüğü askeri kolonisiydi.

•Osmanlı-Çerkes iş birliğini bitirme ve bölgenin güvenliğini oluşturma. Karadeniz Kıyı Hattı, Osmanlı Devleti'nin Kırım üzerinden yorumladığı Kafkasya jeopolitiğinin en stratejik bölgesiydi. Bu hat, Osmanlı-Rus sınır bölgesi olması açısından da öneme sahipti. Zira bu bölge Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya ile bağlantı noktasını oluşturmakta idi. Yani 1828 sonrası sınır bölgesi idi. Rusya'nın amacı da Karadeniz Kıyı Hattı adını verdiği askeri stratejik hat üzerinden Osmanlı Devleti'nin bilhassa Çerkesler ile bağlantısını keserek sınır güvenliğini sağlamaktı.

•Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ticari-dini bağlarını kesme. Osmanlı Devleti'nin bölgede limanlar vasıtası ile Çerkes kabileleri ile ticari bağları bulunmaktaydı. Rus Kraliçesi II. Katerina'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tavrı nedeni ile Rusya'nın Kafkasya'daki askeri faaliyetlerinin dini gerekçeler sunarak İslam'a karşı Hristiyanlığı ön plana çıkardığı ve bu durum askeri karakolları ile birlikte Şark projesinin parçası olarak Anadolu-Tibet arası ticari istasyonların alınmasını içermektedir (Layton, 1994, s. 5).

•Rusların amaçlarından biri de bu hat vasıtası ile bölgede Osmanlı Devleti'ne karşı Çerkesleri yanına çekerek bölge ticaretini ele geçirmektir. Rusya, Kafkasları kontrol etmek için siyasi-ekonomik-idari bakımdan tam hâkimiyet sağlamak istiyordu (Smirnov, 1958, s. 173). Bu yollardan biri de Karadeniz Kıyı Hattı idi. 1829'da Batı Kafkasya kıyılarında hâkimiyet kurduktan sonra ticarî ablukaya alarak Çerkeslerin teslim olmasını beklemişlerdir (Güneş Yağcı, 2013, s. 268). Kuzey Kafkasya'daki ticaret, kalelerde Kazak köyleri ve dağlarda Ermeni tüccarlar vasıtası ile yapılmıyordu (Barret, 2016, s. 57). Bu nedenle Karadeniz Kıyı Hattı kaleleri içermekte idi.

•Askeri hat vasıtası ile Osmanlı Devleti'ni bölgeden çıkararak Kuzey Kafkasya'da hâkimiyet kurmak. Osmanlı-Rus çekişmesi sonucunda Kafkas halkları, 1864'de bu limanlardan Anapa, Novorossiysk, Gelencik, Tuapse, Sohum ve Soçi limanları üzerinden Osmanlı Devleti topraklarına sürgün edilmiştir.

•Rusya Karadeniz Kıyı Hattı ile Kafkasya'da konumunu sağlamlaştırmış ve bu bölgedeki Kafkas halklarını pasifize ederek onlara boyun eğdirmiştir. Bülbül'e göre (2017, s. 108), Rusya'nın bu bölgedeki politikası yerli halkların yalnızca siyasi-iktisadi istikrarına zarar vermesi değildi. Rus çıkarları için bölge etnik haritasının biçimlenmesi ve yerli halkların Ruslara karşı birleşmesinin engellemesi gerekiyordu. Askeri hat bu amaca hizmet ediyordu.

•Rusya, bu askeri hat ile güç kazandığı ve bölgeden sürgün ettiği Kafkas yerli halklarının yerine kendine taraftar nüfusu yerleştirmiştir.

•Karadeniz Kıyı Hattı; İsmail Berkok (1958, s. 417) tarafından, 1864'e değin süren Karadeniz sahil muharebeleri olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda bölgenin askeri önemi büyüktür. Bu hat ile Ruslar tarafından Kuzey Kafkasya'nın fethi tamamlanmıştır.

2.1. Karadeniz Kıyı Hattında Oluşturulan Kaleler

1774'de Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti Azak kıyılarının bir bölümünü, Kerç, Yenikale, Kinburun, kalelerini Çarlık Rusya'sına vermek durumunda kalmıştır. Bu anlaşma ile Kırım

Hanlığının Osmanlı Devleti'nden ayrı olduğu kabul edilmiş ve Doğu Çerkesya (Kabardey) Rusya'ya tabi olmuştur (Yuzefoviç, 2005, s. 56). 18. yy. da batı Çerkesya, batıda Karadeniz kıyısını takiben Taman Yarımadası'ndan Hamış (Hosta) Nehri'ne değin uzanırken, kuzey sınırını Lan Nehri'nin karıştığı yere kadar Kuban Nehri, doğu sınırını ise, Laba Nehri oluştuyordu. Kuzeydoğuda Batı Çerkesleri, Nogaylar ve Abazalar ile sınır oluştuyordu (Kushhabiev, 2015, s. 95). Bu bağlamda Ruslar ilk etapta Çerkesya'nın doğusunu ele geçirerek bölgeyi parçalamaya başlamıştır. Rusya, Kafkasya'yı fetih sürecini askeri hatlar ve generalleri vasıtası ile şekillendirmiştir. Kırım Hanlığı, 1783'de Rusya'ya ilhak edilince Osmanlı Devleti'nin dikkati Kafkas kıyılarına çevrilmiş ve Kuzey-Batı Kafkaslarda konumunu sağlamlaştırma, etkili bir nüfus kurmak adına Batı Çerkesya ile Abhazya'da bulunan kalelerin güçlenmesine çalışmıştır (Kushhabiev, 2015, s. 94).

Karadeniz Kıyı Hattı'nın kurulmasının ana nedeni Kuzey Kafkasya'nın fethini tamamlamak için Osmanlı-Çerkes ilişkisini kesmektir. Türk tüccarlarının Çerkesler ile olan bağına bilen Rus General İ. A. Velyaminov'un planı şöyledi: öncelikle Türk gemilerinin bulundukları her yere kaleler inşa etmek, Kuban Nehri üzerinden Çerkes kabilelerini baskılayarak tahıl stoklarını eritip yok ederek açlığa sevk edip teslim olmalarını sağlamak ve alınan bölgelere Rus köylerini inşa etmektir. Rusya'nın Karadeniz kıyı çizgisinde oluşturduğu askeri stratejik hat, Kafkas Hattı ile Kuzey Doğu Kafkasya'da Terek şehrinden başlatılan hattın Karadeniz kıyı çizgisindeki boyutunu temsil etmiştir. Karadeniz Kıyı Hattı'nın kurulmasına öncülük eden I. Nikolay'dır. Bu hat, anakara ile bağlantısı olmayıp, ani bir saldırı sırasında tek başına savunmaya bırakılmış tahkimatlardan oluşmaktadır. Ayrıca tahkimatlar sağlam inşa edilmemiş olup, Kafkas kabileleri tarafından sık sık saldırılara uğramıştır. Tahkimatlar da kilise ve rahip olmayıp, hastalıklar nedeniyle ölümler yüksek olmuştur.

Kafkaslarda kölelik konusu, Karadeniz ile bağlantılıydı. Köleler Kafkasya'dan sağlanmakta olup, Karadeniz limanlarından İstanbul'a getiriliyordu (Orhankazi, 2023, s. 1458). Karadeniz Kıyı Hattı'nda bilhassa 18. yy.da Anapa, Gelencik, Soğucak (Novorossiysk), Tuapse, Sohum dâhil olmak üzere Gagra'ya değin köle pazarı söz konusu idi. Bu pazarlar, özellikle Çerkes halklarının köle olarak Karadeniz üzerinden Osmanlı Devleti topraklarına taşınmasını içermekteydi. Osmanlı Devleti'nin Kuzeybatı Kafkasya'da Kafkasya'nın Karadeniz'e paralel bölgesinde kalelere sahip olma isteklerinden biri de Batı Çerkesleri vasıtası ile Kafkasya'nın diğer bölgelerine ticari ve İslam jeopolitiği üzerinden erişim sağlayarak bölgeyi elinde tutmaktır. 1829'da Osmanlı Devleti'nin Edirne Antlaşmasını imzalamasının ardından çekilmesi ile Rusya bölgede baskın hale gelmiş ve bu ticari hat, 1830'da Rusların askeri tahkimat hattına dönüşmüştü. Rusya bu hat üzerinde bulunan Çerkes kabilelerini kendi safına çekmek için bölgede İslamiyet'e karşı Hristiyanlığı yaymaya çalışmış bir yandan da kendine taraftar olan nüfusu bölgeye taşımıştır. Ayrıca Osmanlı-Rusya arasındaki bu sınır hattında askeri tahkimatlar ile güvenlik sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece 1830'dan itibaren Osmanlı-Rus rekabeti ticari boyuta ek olarak askeri, jeopolitik, teokratik ve demografik boyutta anlam kazanmıştır. Bu kavramları biraz açacak olursak, Karadeniz Kıyı Hattı, Rusya'nın Taman Yarımadası'nı ele geçirmek için askeri kalelerin oluşumuna elverişli bölgenin seçilmesi ile başlamıştır. Kıyı Hattı'nın dağlık, savunmaya elverişli Kuzey Kafkasya'nın Karadeniz ve Güney Kafkasya'ya olan hâkim konumu ve güvenli iki denizel havzaya (Karadeniz ve Hazar Denizi) açılması jeopolitik açıdan bölgeyi değerli kılmakta idi. Bu askeri hat vasıtası ile Ruslar, Çerkesler ile Osmanlı Devleti arasında Karadeniz üzerinden gelen yardımları engellemeyi umuyordu. Rusya Karadeniz Kıyı Hattı'nda yalnızca sıradan bir askeri tahkimat kurmakla kalmayıp aynı zamanda Dağıstan ve Çeçenistan'dan başlayarak Batı Kafkasya'da Çerkesya bölgesine uzanan ve Gazavat Hareketi olarak adlandırılan İslam bayrağı altında Kuzey Kafkas halklarının Ruslara karşı birleşmesini engellemek istiyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti Kafkas halklarına cihat çağrısında bulunuyordu. Ruslar bu birleşme hareketine karşı askeri tahkimatı Osmanlı Devleti'nin cihat çağrısına karşı kurmayı hedeflemekte idi.

Karadeniz Kıyı Hattı, aynı zamanda Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin yanında olmak isteyen Çerkes halklarının bölgeden tahliye edilerek Çarlık Rusya'sına taraftar nüfusun yerleştirilmesini hedefleyen bir demopolitikayı da içermekte idi. Ruslar, Karadeniz hattında askeri Kazak (Kozak) kolonizasyonu ile başladıkları yerleşim faaliyetlerine sivil yerleşim planları ile devam etmişlerdir. Kazak halkları esasen Kuzey Avrupa'da otoriteden hoşlanmayan, özgür halklardı ve olumsuz iklim, kötü coğrafi koşullarda yaşamaya alışıklandı. Çarlık Rusya'sı bu halkları Kafkasya ile Sibiryâ bölgesinde varlık göstermek ve bu bölgeleri ele geçirmek için demografik açıdan kendine taraftar nüfus olarak kullanmıştır. Öte yandan Rusya'nın farklı bölgelerinden zanaatkar, köylüler vd... halklar yerleşmeye başlamıştır (Nagaeva, 2021, s. 30). Rusya'nın bu demografik adımı Kuban Nehrine değin Rus, Ermeni, Gürcü, Kazak nüfusunu bölgeye yerleştirmekle başlamış ve 1864'de Kuzey Kafkas halklarının sürgün edilmesi ile devam etmiştir. Bohemya'dan, Moravya ile

Silezya'dan toprağı olmayan Çekler, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan bölgeye yerleşmiştir (Domaşek, 2007, s. 2).

Karadeniz Kıyı Hattı'nda Ruslar tarafından inşa edilen bu askeri hat üzerinde Osmanlı Devleti'nin desteklediğı Kafkas kabileleri İslam bayrağı altında Ruslara karşı mücadele vermiştir. Rusya, İslamiyet aracılığı ile Kafkas kabilelerinin Osmanlı ile yakınlık tesis edileceğini bildiğinden bölgede İslamiyet'in yayılmasına engel olmak istemiştir. Ruslar, Kafkas kabilelerinin özgürlüklerine olan tutkunlukları nedeniyle onları hiçbir şeyin inançlar kadar mahkûm edemeyeceğinin farkına varmışlardır. Bu durumu Rusların Dağıstan'dan başlayarak Batı Kafkasya'ya yayılan Gazavat Hareketini (İslam bayrağı altında cihat etme) engelleyerek Müslüman olan Kafkas kabilelerinin birleşme eylemine engel olmak istemesinden de anlamak mümkündür. Gazavat Hareketi; Kafkasya'da kırsal bölgede yaşayan Dağıstan ve Çeçenistan üzerinden Ruslara karşı verilen direniş faaliyetidir ve temeli dini birliğe dayanan tarikatlardır (Deniz, 2015, s. 197). Bu bağlamda Rusya İslam inancının etrafında kümelenen Müslüman halkların bölgeden sürgün edilmesini uygun bulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kafkas kabilelerini örgütleyerek aktif olması, Puşkin gibi bazı Rus yazarlarını da rahatsız etmiştir. Puşkin (1993, s. 22), “Çerkesler bizden nefret ediyorlar. Onları geniş otlaklarından sürüp çıkardık, aulları yıkıldı, koskoca kabileler mahvoldu. Her saat dağların daha içlerine çekiliyor, oralardan baskınlar yapıyorlar. Savaş dışı kalan Çerkeslerin dostluğuna güvenilmez” demiştir. Buna göre Puşkin, Doğu Karadeniz'in ele geçirilmesi için Osmanlı Devleti ile ticari yolların kesilerek Çerkeslerin Ruslara yaklaşabileceğini ifade etmiş ve fanatik Müslüman Çerkeslere karşı İncilin bu bölgede örgütlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Puşkin'in bu ifadelerinden Rusların Kafkasya'nın batı kıyılarında jeoekonomi ve teopolitika üzerinden askeri faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu askeri hat, aynı zamanda Kafkas kabileleri ile Rus ilişkilerini düzenlemenin bir yolu idi. Ruslar, Kafkas kabilelerine yaklaşarak onları aydınlatmanın yolu olarak gördükleri bu hat aracılığı ile Karadeniz ile irtibatı koparmayı amaçlamıştı. Böylece Rusya, 18-19. yy. da Çerkesleri kendi tarafına çekmek için Batı Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile dini-ticari ve askeri rekabete girmiştir.

1711'de Azak Kalesi Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkınca Karadeniz ve Kuzey Kafkasya'da yeni dönem başlamıştır (Bilge, 2005, s. 94). Böylece Kuzey Kafkasya'da Kalmuklar ve Çerkesler üzerinden Osmanlı-Rus rekabeti başlamıştır. Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'daki halkları bölgede etkisi olan Kırım Hanlığı üzerinden yetkisini sürdürmeye çalışırken, Ruslarda bazı Kafkas halklarını etkisi altına almaya çalışmıştır. Örneğin Gürcüler ve Ermenilerin bir bölümü akarsu boylarında oluşturulan Kafkas Hattı'na yerleştirilmiştir. Ayrıca Rusların Kafkasya'daki varlıklarından beri bazı Kabardey toplulukları Rusların yanında yer almıştır. Bilge'ye göre (2005, s. 99) Prut Seferi'nin ardından Osmanlı Devleti, Kafkas beylerine hediyeler ve mektuplar vasıtası ile onlardan Ruslara karşı kendi saflarında yer almalarını istemiştir.

1774'de Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kaybetmesi Karadeniz üzerinden Kuzey Kafkasya'nın önemini ön plana çıkarmıştır. Böylece Osmanlı Devleti Kırım üzerinden hilafeti aktive ederek bu yolla Kafkas jeopolitiğini şekillendirmeye çalışmıştır. Nitekim Çerkes kabileleri, Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi açıdan bağımsız, dini açıdan bağımlılık duymuşlardır. Çünkü Çerkesler, özgürlüklerine düşkün halklar olarak hiçbir devlete karşı siyasi bağlılık hissetmemişlerdir. 1812'de Bükreş Antlaşması ile Kuzey Kafkasya toprakları Rus Çarlığı ve Osmanlı Devleti arasında çekişilen bölge haline gelmiştir. Ruslar Anapa, Sohum, Faş, Anaklia, Kemhal kalelerini iade ederken, Kuban Nehri Osmanlı Devleti ve Rusya arasında sınır kabul edilmiştir. Böylece Ruslar bu bölgede Kafkas halkları üzerinde hâkimiyet kurmayı amaçlamıştır (Allen ve Muratoff, 1966, s. 18). 1864 öncesi Rusya'nın planı, Kafkas kabilelerini Kuban Nehri'nin kuzey tarafına ve Don bölgesine sürerek onların yerine Kazak nüfusunu yerleştirmektir.

14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı ağır şartları olan bir antlaşma olmasına karşın Ruslar açısından Kafkasya'ya yerleşmelerini kolaylaştırmıştı. Bu antlaşma üzerine Osmanlı Devleti, Çerkes bölgesi üzerindeki haklarından feragat edip, Kuban ötesi, Kuban Nehri'nin ağız kısmından başlayarak Karadeniz limanları ile Anapa, Soğucak, Gelencik, Sohum, Faş kalelerini Poti'nin güneyine kadar Ruslara devretmiştir. Rusların Taman Yarımadası üzerindeki amaçları Çerkes-Osmanlı bağıni kesmektir. Osmanlı-Çerkes bağlantısı Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında olmakla kalmayıp dini ve ticari bağlarının sürdüğü bölge olması açısından stratejiktir. Ancak antlaşmayı geçerli görmeyen Çerkes kabileleri, Rusya ile mücadeleye girmişti. Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'da Çerkeslere cihadı tavsiye ederken bu antlaşmanın ardından Rusya Kafkasya'daki baskınlığını Kafkas halklarına karşı artırmıştı. 1830'larda Kafkas Hattı'nın benzeri olarak Ruslar tarafından Karadeniz kıyısında kurulan askeri tahkimatlar şunlardı: Anapa, Vityazevo, Gostagevsky, Nikolaevsky, Raevskoye, Abinsk, Novorossiysk, Kabardinka, Gelencik, Divnomorskoye,

Krinita, Arkhipo-Osipovka, Lermontov, Tuapse, Lazarovskoye, Golovinka, Soçi, Kartal, Pitsunda, Bombora, Dranda, Gagra, Sohum, İlori.

Karadeniz Kıyı Hattı'nda oluşturulan tahkimatlar günümüz sınırlar doğrultusunda Rusya Krasnodar Krayı'nın kıyı kesimi ile Gürcistan Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nin kıyı kesimlerini içermekteydi. İlk kurulan tahkimatlar, 1830-1831 yılları arası Gelencik, Gagra, Bombora idi. Daha sonra 1834'de Abinsk, 1835'de Nikolayevsky, 1836'da Kabardinka, 1837'de Velyaminov adıyla inşa edilen Tuapse, Novotroitsk adıyla kurulan Krinita ve Mikhailovsky adıyla bilinen Arkipova-Osipovka kurulmuştur. En son inşa edilen 1842'de Gostagaevsky tahkimatı olmuştur.

Anapa, Karadeniz Kıyı Hattı'nın en kuzey noktası olmuştur. Anapa'nın asıl sakinleri bir Çerkes kabilesi olan Şegake'lerdi ve Buğur Nehri civarında yaşıyorlardı. Ayrıca Anapa, Soğucak ve çevresinde yine bir Çerkes kabilesi olan Natuhaylar bulunmakta idi. Anapa, Kuzey Kafkasya'ya hâkim, Azak Denizi ile Kuban Nehrine yakın, Karadeniz'e ve Rusya'ya sınır olan bölgede olması nedeni ile Osmanlı Devleti tarafından stratejik bulunmuş ve kale yapımına karar verilmiştir. 1781-1782'de Osmanlı kalesi olarak Anapa inşa edildi (Kushhabiev, 2015, s. 95). 1782'de Anapa, Osmanlı Devleti'nin askeri üssü idi ve Osmanlı Devleti Çerkesler ile beraber politik ve dini açıdan bu merkez üzerinden faaliyet yürütüyordu (Baddeley, 1989, s. 75). Anapa konumsal olarak Karadeniz vasıtası ile Çerkeslere askeri ve yiyecek yardımları için uygundu. Ayrıca Osmanlı Devleti için köle ticaretinin önemli limanlarından biriydi (Veselovsky, 1995, s. 4). Osmanlı Devleti'nin Anapa kalesini güçlendirerek Çerkesler ile temas kurmasının yalnızca Türk propagandaları ile ilgili olmadığını belirtmek gereklidir. Çerkeslerin Ruslara karşı Osmanlı Devletiyle birlikte bölgeyi savunma nedeni Rusya'nın emperyalist politikalarıdır (Paneş, 2008, s. 2). Bu bağlamda Anapa, Çerkesler için Rusların askeri kolonyal faaliyetlerine karşı gösterdikleri direnci ifade etmektedir. Rusya; Kafkasya'yı Karadeniz kıyısından kuşatıp, batı ile Kafkas halklarının irtibatlarının kesilmesini istiyordu ve bunun için en müsait olan üs Anapa idi. Rusya'nın Anapa Muharebesi'ndeki ana amacı; Kuban Havzası'nda ilerleyerek Karadeniz kıyısına gelip, kıyıda egemenlik kurmaktır. Bunun yanı sıra Rusya, işgal ettiği Kuban Vadisi'nde Kazak nüfusunu yerleştirmek istiyordu (Berkok, 1958, s. 395-396-417). Karadeniz kıyısındaki Çerkes kabileleri, Anapa'yı kurtarmaya çalışmış ve sağladıkları başarı Rusları şaşkına çevirmişti (Berkok, 1958, s. 406).

Osmanlı Devleti Kafkasya'daki varlığının Ruslara karşı tescilinin bölgeyi İslamlaştırmak olduğu fikrine sahipti. Bu amaçla bölgeye çeşitli görevliler göndererek İslam jeopolitiği üzerinden Kuzey Kafkasya'daki halkları kendine bağlamaya çalışmıştı. Ferah Ali Paşa bunlardan biri olarak bölgede hem İslamiyet'i yaymaya çalışmış hem de Şapsığ Beyi'nin kızı ile evlenmiştir. Ferah Ali Paşa, Anapa'da karargâh oluşturmuş ve Adige kabileleri ile Abazalar arasında İslamiyet'i yaymaya çalışmıştır (Habiçoğlu, 1993, s. 100). Osmanlı Devleti'nin Ferah Ali Paşa ile yürüttüğü Kafkas jeopolitikalarının ana amacı Kırım'ı Ruslardan geri almaktır. Bunun yanı sıra Kuzey Kafkasya'daki kabilelerin Osmanlı Devleti'nden yardım talebi de etkili bir durum olmuştur (Fedakar, 2009, s. 48). Nitekim 1783'de Osmanlı etkisi bölgede azalmaya başlayınca Nogaylar Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve Ferah Ali Paşa, 40.000 civarında Nogay'ı Besleney ile Abzehlerin içine yerleştirmiştir. Ayrıca Anapa'da kütüphane, cami, hamam gibi yapılar inşa etmiştir (Bilge, 2005, s. 142). Bucak Tatarlarının Osmanlı Devleti'ne sığınması nedeni ile Ferah Ali Paşa onları da Anapa çevresine yerleştirerek bölgeyi askeri ve demografik açıdan güçlendirmiştir (Fedakar, 2010). Bölge adeta bir kent haline dönmüştür. Fakat bir süre sonra Rusların bölgeyi alması ile Nogaylar bölgeden çıkarılarak Rus nüfusu yerleştirilmiştir (Tavkul, 2015, s. 92). Osmanlı Devleti ilerleyen süreçte bölgeyi demografik açıdan güçlendirmeye devam edip, Abhazya, Sinop ile Trabzon'dan 400 asker ailesini getirerek bölgeye yerleştirmiştir (Fedakar, 2010). (Foto 1).

Foto 1. Anapa Kalesi Eski Rus Kapıları 1917

Kaynak: <http://fotki.yandex.ru>

Anapa, jeoekonomik, askeri, teopolitik açılardan öneme sahip liman olarak Kuzey Kafkasya'daki kervanların bulunduğu bölgeydi ancak 1829 Edirne Antlaşması ile Rusların eline geçen Anapa, Karadeniz Kıyı Hattı'na eklenirken, 1846'da şehir olmuştur.

2020 nüfus verilerine göre Anapa'nın etnik dağılışı şöyledir: %87,71'i Rus, %4,07 Ermeni, %1,17'si Ukraynalılardan oluşturmaktadır (Rus Federal Devlet İstatistik Servisi, 2020). Bu bağlamda Anapa'nın gerçek sahipleri olan Çerkeslerin yerini Rusların aldığı görülmektedir.

Novorossiysk (Tsemez), 1696'da Çerkesler tarafından ticaret merkezi olarak kurulmuştur (Berkok, 1958, s. 417). Novorossiysk (Socuk Kale/Soğucak), 1720'de Türk kalesi olarak inşa edilmiştir. Soğucak, Osmanlı Devleti'nin en büyük köle pazarlarından biri olarak Anapa'dan önce Osmanlı Devleti tarafından inşa edilmiştir. O dönem Trabzon'a bağlı olan Soğucak, önce Kırım Hanlığı üzerinden Osmanlı Devleti'ne tabi olmuştur. Dolayısı ile o dönem bölgede Türk-Tatar etkileri sürmüştür. Ancak 1774 tarihinden itibaren bölgede Türk dönemi başlamış, Rusların Kırım'ı almaları ile 1819'a değin Osmanlı Devleti-Çerkes kabileleri ile birlikte bölgede hareket etmiştir. Anapa'ya yakın olması nedeni ile Anapa'nın kaybı Soğucak'ın kaybını tetiklemiştir. 1829'da Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya bıraktığı kale, Karadeniz Hattını oluşturmuştur. Ruslar tarafından kullanılma şekli Kafkas halklarının Osmanlı Devleti'nin gönderebileceği yardımları engellemek, Kafkas halklarını mücadelelerinde yalnızlaştırarak Kazak nüfusunu yerleştirmek suretiyledir. Bu bölge Çerkes kabilelerinden Şapsığların yaşadığı yerd. 1839'da Şapsığ bölgesinde bir takım misakı milli kararları alınmıştı ve bunlar şöyleydi: Hazar ve Karadeniz arasındaki bölge birleşik bir vatandır. Ruslar Kafkasya'nın milli ve ebedi olarak düşmanıdır ve Ruslar ile hiçbir şekilde özel ve ticari temaslarda bulunulmayacaktır (Berkok, 1958, s. 442). Bu bağlamda Kafkas halkları Ruslara karşı büyük olumsuz tavır içindedir denilebilir. Hem bu kalede hem de Anapa'da görev yapan Ferah Ali Paşa, Anadolu'dan gelen göçmenleri Soğucak'a yerleştirmiştir. Rusya, bölgeyi savunmaya çalışan Şapsığlara karşı demografik değişimler ön görmüştür. Böylece Ruslar, Karadeniz kıyılarında 300 Don Kazağı yerleştirmişlerdir (Deniz, 2015, s. 26). Kırım'ı kaybettikten sonra Osmanlı Devleti, Anapa ile birlikte önemini kavradığı Soğucak'ı Kırım'ı geri almak için bir üs olarak görmüştür. Anapa ve Soğucak, Osmanlı-Rus çekişmesi sırasında birkaç kez el değiştirmiştir.

Novorossiysk'te Kırım Savaşı öncesi ve sonrası yerleşik bir nüfus bulunmuş ve 19. yüzyılın 2. yarısında Novorossiysk, Rusya'ya bağlı Karadeniz bölgesinin merkezi olmuştur. 1888'de Kuban bölgesine katılan Novorossiysk, Rusya'nın Karadeniz'deki en büyük liman kenti haline gelmiştir. 2010 verilerine göre Novorossiysk'in nüfusunun %88,1'i Rus, %3,37 Ermeni ve %2,38'i Ukraynalılardan oluşmaktadır (Krasnodar Bölgesi Belediyesi, 2010). Bu bağlamda Anapa'da olduğu gibi Novorossiysk'te Rus nüfusu ağırlık kazanarak Çerkes nüfusunun yerini almıştır.

Gazavat Hareketi etrafında Şapsığlar, Abzehler, Ubıhlar, Natuhaylar Rusya'ya karşı birleşmişlerdir. Çerkesler (daha doğru bir deyişle Adige kabileleri), Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin yardımlarını alarak kıyı hattı boyunca kalelere baskınlar düzenlemişlerdir. Bu kalelerden biri de **Sohum**'dur. Günümüzde Gürcistan'ın Abhazya Özerk Cumhuriyeti'ne merkezi rol üstlenen Sohum, tarihi bağlamda Ceneviz kolonisi idi. Sohum Kalesini Fatih Sultan Mehmet, 1454 yılında fethettikten sonra Batum Sancağına bağlamıştı. Osmanlı Devleti buraya Sohum-Kale adını vermişti. 1724'te kale yeniden inşa edilmişti (Foto 2). Osmanlı Devleti'nin amacı Abhazya'da nüfuzunu yaymaktı (İstoriya Abhazii, 1991, s. 127).

18. yy. da ortaya çıkan Abhaz Prenslığı'ndeki iç çatışmalara karşı Osmanlı Devleti bölgenin hamisi olarak Abhazları uzlaştırmaya çalışıyordu (Kushhabiev, 2015, s. 95). Ruslar, Sohum'u işgal ettiğinde Kafkas halkları ve özellikle Abhazlar büyük üzüntü duymuşlardır (Berkok, 1958, s. 415). Sohum, 1810'da Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Rusya, Sohum'u askeri birliklerle bölgeyi elde tutmaya çalışmıştır. Sohum; Osmanlı Devleti ve Rusya arasında çekişilen bölge olmuş ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Karadeniz kıyılarında bu çekişme sonucu Osmanlı Devleti'nin elinden tamamen çıkmıştır. Bu sırada bölgenin yerli halkı Abhazların Çerkesler ile akrabalığı Osmanlı-Rus mücadelesinde Abhazların Ruslara karşı mücadele vermesini sağlamıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Abhazlar, Çerkesler ile beraber bölgeyi kontrol ederek bir süreliğine Sohum'un Osmanlı Devleti'nde kalmasına yardımcı olmuşlardır. Abhazya'da Kafkas yerli halkları Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ni destekleyerek ayaklanmışlardır. Bunun sonucunda Soçi şehrinin Adler bölgesinden Abhazya Oçamçıra'ya kadar Abhazya dâhil olmak üzere Karadeniz kıyıları Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Bu ayaklanma, Kafkasya'nın kuzeydoğusunda (Çeçen ve Dağıstan bölgelerinde de) ayaklanma başlatmıştır. Ancak bu olay Karadeniz kıyılarında Anadolu karasına doğru Doğubeyazıt ve Ardahan'ın, Kars'ın, Erzurum'un Ruslar tarafından işgalini de beraberinde getirmiştir. Sohum Kalesinde III. Ahmet tarafından yaptırılan Sohum kitabesi, Sohum'un kaybindan sonra II. Abdülhamit tarafından Topkapı sarayına getirilmiştir. Sohum Kalesi bu savaşın ardından hapishaneye dönüştürülmüştür. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinden bu yana Sohum'da etnik yapı dikkat çekici şekilde değişimler yaşamıştır. Sohum başta olmak üzere Karadeniz Kıyı Hattı askeri tahkimatlarında sıtma, kolera, veba gibi hastalıklar nedeni ile ölümler gerçekleşmiştir. 19. yy. ın ikinci yarısına değin Sohum'da nüfus tek etnik yapıdan oluşmuştur. Ancak 1877'de Abhazların çoğu sürgün edilmiş böylece bölgede Abhazlar ile Megrel, Alman, Rus, Ermeni, Estonyalı halklar bölgeyi temsil etmeye başlamıştır. Pontus Rumlarının etnik açıdan ağırlık kazandığı Sohum'dan 1949'da sınır dışı edilince Kartveller en büyük etnik grubu temsil etse de 1992'de Kartvel halkları azalarak Ermenilerin nüfusu çoğalmıştır (Valerievich, 2018, s. 93). Günümüzde Gürcistan'a bağlı özerk cumhuriyet olan Abhazya'nın başkenti Sohum'da nüfusun %51,10'u Abhazlar oluşturmaktadır. Buna karşın Gürcüler, 19,20'sini, Ermeniler %17,19'unu, Ruslar %9,16'sını oluşturmaktadır (Abhazya Cumhuriyeti Devlet İstatistik Dairesi, 2016).

Foto 2. Günümüzde Sohum Kalesi

Kaynak: https://ru.wikipedia.org/Marcin_Konsek.

Karadeniz Kıyı Hattı tahkimatlarından biri de **Gelencik'tir**. Gelencik, bölgede Ruslar tarafından ilk kurulan hat olarak Natuhaylara dönük olarak gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti Cenevizlilerden aldığı Gelencik'te 18 ve 19. yy. da köle ticareti yapmıştır. Edirne Antlaşması'nın akabinde Osmanlı Devleti Abhazya sınırına değin çekilince Rusya, Karadeniz kıyısında hatlar kurarak Türk-Kafkas ilişkisini ve yardımlaşmasını kırmak istemiştir. "Gelencik Hattı" olarak bilinen ve kalelerden oluşan, "Karadeniz Kordon Hattı" adını alan bu hat, Kuban Nehri'nin Azak Havzası'na döküldüğü noktadan başlayıp, Gelencik'e kadar devam etmiştir (Grigorianz, 1999, s. 40). Rusların eline geçmeden önce Osmanlı Devleti döneminde Soğucak Limanı ile birlikte Gelencik'te de bir kale inşa edilmiştir. Gelencik, 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Rusya'ya katılmış ve 1831'de General E.A. Berhman tarafından Karadeniz Kıyı Hattı olarak Rus tahkimatı olmuştur (Azerenkova, Bondar ve Vertışeva 1986, s. 246). Bu tahkimat, Natuhayları alt ederek Adigelerin en inatçı kabilelerinden Şapsıglara dönük olarak hazırlanmıştır. 1840'ta Rusya, Gelencik (Hafitsey)'e 40 gemi ve 10.000 kişilik kuvvet karaya çıkarmıştır (Berkok, 1958, s. 470). Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti tarafından işgal edilen Gelencik, savaş sonrası yine Rusların elinde olmuştur. 1864 sonrası Gelencikskaya isimli köy olmuş, 1915'de ise şehir özelliğini kazanmıştır. Gelencik günümüzde Krasnodar Krayı içinde yer alan bir şehirdir. Rusların bölgeyi almadan önce Şapsıgların yaşadığı bölge artık Rus nüfusunun ağırlık kazandığı yer olmuştur. Nitekim 2020 verilerine göre Gelencik'te nüfusun %87,12'si Rus, %1,86'sı Ermeni ve %1,26'sı Rumlardan oluşmaktadır (Rus Federal Devlet İstatistik Servisi, 2020). 1830-1831'de Gelencik'in dışında **Gagra**, **Bombora** tahkimatları yapılmıştır. Soçi'nin güneyinde bulunan ve 1830'da Çerkes baskınlarına karşın günümüz Abhazya sınırları içinde Gagra'da Kırım Savaşı'na değin sürececek olan Rus tahkimatı kurulmuştur. Bir Çerkes kabilesi olan Cigetler, Gagra'dan Agura Nehri'ne değin yaşamışlardır. Cigetlerin bir kısmı Rus taraftarı olmuştur. 1937'den sonra Gagra'dan Gelencik'e değin sıralı surlar inşa edilmiştir.

Karadeniz Kıyı Hattı askeri hattı üzerinde yer alan diğer kaleler şöyleydi: **Abinsk**, 1834'de Velyaminov tarafından Abin Nehri üzerinde kurulmuştur. Abinsk kalesi ile karadaki kuşatma, deniz kuşatması hattına bağlanmıştır (Berkok, 1958, s. 469). Abinsk Natuhayların yaşadığı bölge olmasına karşın 1863'te Batı Kafkasya'nı kolonizasyonu için inşa edilmiştir (Mihailov, 1911). Abinsk'te günümüzde Natuhayların aksine 2010 verilerine göre nüfusun %82,30'u Ruslar, %5,34'ü Ermeni, %2 Ukraynalılardan oluşmaktadır (Krasnodar Bölgesi Belediyesi, 2010). 1835'de Anapa'ya yakın konumda **Nikolayevsky** inşa edilmiştir. **Kabardinka**, Dob Nehri'nin ağız kısmında Kabardinskoye adıyla 1836'da tahkimat hattına eklenmiştir. Kabardinskoye, Gelencik'in kuzeybatında yer almakta olup, Kafkas Savaşı'nın ardından Rum, Ermeni, Rus nüfusu yerleştirilmiştir. Kabardinka günümüzde Krasnodar Krayı'nda Gelencik'e bağlı bir kırsal yerleşmedir. **Vityazevo**, 1837'de bir Kazak köyü olarak kurulmuştur. Novotroitsk tahkimatı adıyla 1837'de Pshada Nehri'nin ağzında kurulmuş olan **Krinita**, çoğunlukla Natuhaylar ve Şapsıgların yaşadığı bölge olarak daha sonra koloniye dönüştürülerek kırsal bir köy haline gelmiştir.

Arkhipo-Osipovka, eski çağlardan beri savunma amaçlı kullanılmıştır. Edirne Antlaşmasından sonra Rus tahkimatına dönüştürülmüştür. Mihaylovski adıyla 1837'de Vulcan Nehri'nin ağız kısmına kurulan tahkimat, Çerkes kabilelerinin yaşadığı bölgelerden biridir ve bilhassa Ubıhlar bu bölgeye saldırılar düzenlemiştir. 1864 Çerkes Sürgünü ile Vulanskaya adı ile köy şeklinde kurulmuştur. Köyün yakınında Mavi Akım'ın bağlı olduğu gaz kompresörü Beregovaya bulunmaktadır. **Kartal**, Mzymta Nehri'nin ağız kısmında Kutsal Ruh'un kalesi adıyla 1837'de kurulmuştur. Bu bölgede yani Mzymta Nehri civarında Cigetler yaşamaktaydı. Cigetlerin, Ubıhların etkisi ile Ruslara karşı çıkmalarına rağmen bir bölümü Rusya ile olumlu ilişkisi olmuştu. Dolayısı ile bu kalenin inşa sürecinde Cigetlerin bir bölümü Rusları desteklemişti.

Tuapse, yine bir Çerkes kabilesi olan Şapsıgların bulunduğu bölge idi ancak 1838'de Karadeniz Kıyı Hattı'nın bir parçası haline gelmişti. Tuapse Nehri'nin ağız kısmında bu kalenin kuruluş amacı da Osmanlı Devleti'nden gelen köle ve silah ticari yardımını engellemektir. 1864'e değin General Velyaminov'un adını taşıyan kale zaman zaman Şapsıgların saldırılarına uğramış ve yıkılmıştır. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti, işgal ettiği bölgede Türk üssü kurarak Çerkeslere silah yardımında bulunmuştur. 1864 Çerkes sürgünü ile Tuapse'ye Rus, Ermeni, Rum ve Gürcüler yerleştirilmiştir (Tyance, 2023). Velyaminovskaya kalesinin yerine Velyaminovskaya köyü kurulmuş ve daha sonra Tuapse'ye dâhil olmuştur. 2010 verilerine göre Tuapse'nin nüfusunun %75'i Rus, %8,5'i Ermeni, %1,9'u Ukraynalı ve %1,3'ü Çerkeslerden oluşmaktadır (Krasnodar Bölgesi Belediyesi, 2010). Bu bağlamda Tuapse'nin asıl yerlisi olan Çerkeslerin nüfusunun aksine Rus nüfusu baskın hale gelmiştir. **Lermantova** ise, Şapsıgların yaşadığı bölge idi. 1838'de Tenginsky tahkimatı olarak Şapsıg Nehri'nin ağız kısmına inşa edilmişti. 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan bölge günümüzde Karadeniz kıyısında yer alan bir köydür.

Soçi şehri tarihi açıdan Ubıhya olarak adlandırılan, Çerkes kabilesi Ubıhların yaşadığı bölge olmuştur. 1838 yılında Soçi Nehri'nin ağız kısmında Çerkeslere karşı Navaginskiy (Alexandria) kalesi kurulmuştur. Soçi ve çevresinde Ruslara karşı mücadele veren ve Kafkasya'nın denizci kabilesi Ubıhlar, Adige kabileleri ile birleşmek için harekete geçmişlerdir. Ruslar için Anapa ile Sohum arasında kalan Rus tahkimatının kurulmasının en önemli nedenlerinden biri Kafkasya'nın en savaşçı ve cesur halkı Ubıhların diğer Kafkas kabilelerini örgütlemesi olmuştur. Ubıhlar, Şapsığ ve Natuhaylar ile birlik oluşturmuşlardır. Ruslar, Ubıhları ihtiyaç duydukları ürünlerden mahrum bırakmış, ekili tarım alanlarını, bağlarını yok etmişlerdir. Kıyıdaki Rus tahkimatları nedeniyle Ubıhların Osmanlı Devleti ile ticari ilişkileri kesilmiştir. Şapsığlar, Ubıhlar ile birleşerek Rus tahkimatlarına saldırmışlardır. Rusların amacı güneye doğru Abhazy'a'yı elde tutmak için Ubıhlara karşı Ciget (Cigetler, Ubıhların doğu komşusu olup, Gagra ile Khosta Nehri arasında yaşıyorlardı) ve Abhazları birleştirmek ve böylece Şapsığ ve Natuhayları pasifize etmektir. Ruslar, bazı Ubıh ve Abhaz kabilelerini Ubıhları pasifleştirmek için yanına çekmiştir. Ancak 1841'de Ubıh-Şapsığ-Natuhay gibi Çerkes kabileleri Ruslara karşı direniş için birleşmeyi sürdürmüştür.

Rusya, 1830-1840'da Karadeniz kıyılarında 8 büyük çıkarma yapmıştır. **Soçi**'de yapılan çıkarma için N.N. Rayevskiy "Bizim Kafkasya'da yaptıklarımız, İspanyolların Amerika kıtasını ilk işgali sırasında yaptıkları felaketi hatırlatıyor. İnşallah Kafkasya'nın fethi, Rusya tarihinde, o fetihlerin İspanya tarihinde bırakmış olduğu gibi kanlı izler bırakmaz" diye ifade etmiştir (Polovinkina, 1993, s. 40). Öte yandan Şeyh Şamil'in Batı Kafkasya'ya yönelerek kabileleri Ruslara karşı İslam bayrağı altında birleştirme çabası Kafkasya'daki kabileleri harekete geçirmiştir. 1861'de Soçi'de toplanan Ubıh, Şapsığ ve Abzehler, Ruslara karşı direnişlerine devam edeceklerine dair karar almışlardır. Toplantı sonucu Ruslardan Çerkes topraklarından çekilmelerini, köy ve kalelerin kurulmamasını, askeri faaliyetlerin bitirilmesini istemiş, Rusların bu önerileri kabul ettiği takdirde Rus egemenliğini kabul edeceklerini taahhüt etmişlerdir. Ancak Ruslar bu durumu kabul etmemişlerdir. Yaşanan direnişlerin ardından Ubıhlar büyük oranda yok edilmiş ve diğer kabilelerinde direnişi kırılmıştır. Kafkas kabilelerini harekete geçiren Ubıhlara Rusya, Osmanlı topraklarına göç veya Kuban bölgesinde kalma şeklinde iki seçenek sunmuş ve Ubıhlar Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi tercih etmiştir. Navaginskoye kalesi yerine 1896'da Soçi Kalesi kurulmuş ve zamanla turistik merkez halini alan Soçi Krasnodar Krayı'na bağlı kent olmuştur. Ubıhların vatani olmaktan çıkmış olan Soçi'de nüfusun 2021'de %69'u Rus, %6,45'i Ermeni, %0,76 Gürcü, %0,55'i Ukraynalılardan oluşmaktadır Rus Federal Devlet İstatistik Servisi, 2020).

Lazarovsky adıyla Psezuapse Nehri'nin ağız kısmında 1838'de bir kale kurulmuştur. Kalenin ismi Amiral Mihail Petroviç Lazarev'den gelmektedir. Lazarovskoye, Şapsığların yaşadığı bölgelerden biri idi. Ancak Çerkes milis güçleri birleşik savaşıyorlardı. Bu kalede Ubıh, Şapsığ, Natuhay, Abzehler kaleye saldırarak özgürlükleri için mücadele ediyorlardı. Şapsığ ve Ubıhların saldırısına uğrayan kale, 1854'de terk edilmiştir. Lazarovskoye, 1869 ile 1873 arasında 43 Rum ailesi tarafından kurulmuştur (Azerenkova ve Bondar ve Vertışeva, 1986, s. 255-395). Lazarovskoye, Tuapse'ye bağlı iken, 1924-1945'te var olan Şapsığ ulusal bölgesine (Tuapse merkez olmak üzere Karadeniz bölgesinde kurulmuştur) devredilmiştir. Günümüzde Lazarovsky, Soçi'nin dört bölgesinden biridir. Tuapse'nin güney sınırına yakın Şepsi Nehri'nden (Şapsığların adından geldiği anlaşılmaktadır) Karadeniz kıyısına değin devam etmektedir. 2010 verilerine göre Lazavosky'de nüfusun %59,7'si Rus, %25,4 Ermeni, %4,8 ile Çerkesler gelmektedir (Rus Federal Devlet İstatistik Servisi, 2010).

Çerkeslerin yaşadığı yerlerde nüfusun etnik değişimi dikkat çekicidir. **Golovinka** Krasnodar'da Soçi'nin küçük bölgesidir. Şapsığların yaşadığı bölge olan bu yer 1839'da Golovinsky Kalesi adı altında Shakhe (Şah Nehri olarak ta bilinir) Nehri'nin ağız kısmında kurulmuştur. 1854'de kale boşaltılmış ve Çerkes nüfusunun büyük kısmı Osmanlı Devleti topraklarına gönderilmiştir. Golovinka, Soçi'ye bağlı kırsal alana dönüştürülmüştür. Günümüzde Golovinka'nın nüfusunun büyük bölümünü Ruslar oluşturmaktadır. **Raevskoye**, 1839'da Muskaga ve Tiviskay nehirlerinin birleştiği noktada inşa edilmiştir. Günümüzde, Novorossiysk'e bağlı bir köydür. **Gostagaevsky**, 1842'de Karadeniz Kıyı Hattı'nın son tahkimatı olarak kurulmuştur. Gostagaevsky, Anapa'ya yakın bir konumda aynı adı taşıyan nehir çevresinde inşa edilmiştir. Gostagaevsky'te bir Çerkes kabilesi olan Natuhaylar yaşamaktaydı. Krasnodar Bölgesi Devlet arşivi raporlarına göre bu bölgeye 337 Kazak ailesi yerleşmiştir. Tahkimat günümüzde kırsal bir yerleşim yeri olarak %91 Rus nüfusundan oluşmaktadır. Bu tahkimatların dışında birkaç tahkimat daha oluşturulmuş bir kısmı ise yapılması için planlanmıştır.

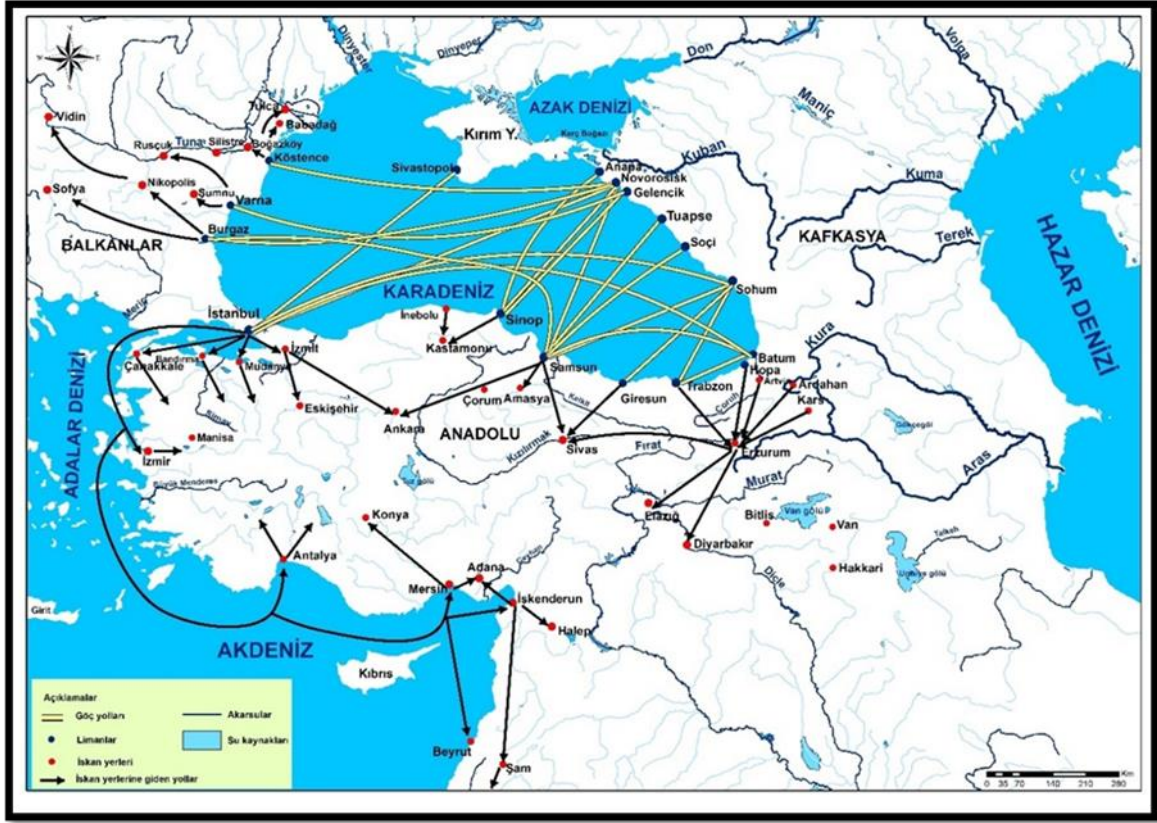
Rusların kılığa sevk ettikleri Kafkas toplulukları, yiyecek bulmak için bu tahkimatlara saldırılarını sürdürmüşlerdi. Uzun süren mücadelenin ardından Kafkas yerli halkları olan Natuhaylar, Cigetler, Ubıhlar, kendi topraklarındaki tahkimatlara gelerek Ruslardan yiyecek ve takas ticareti yapmalarını istemiştir

(Черноморская_береговая_линия, 2023). Rusların bu takas ticaretini yapmalarındaki amacı kültürel olarak beğenmedikleri yerli halkları Rus kültürü ile tanıştırmak ve kendilerine bağlamaktı. Oysaki bu halklar, yalnızca özgürlükleri için mücadele vermeyi tercih eden kültür seviyesi yüksek, savaşçı kabilelerdi. Ruslar, takas ticareti yoluyla manipüle etmeye çalıştıkları bu kabilelerin Osmanlı Devleti'nin desteği ile mücadeleyi bırakmayacağını bildiğinden bir yandan asimile ederek onları Rusya'ya bağlamaya çalışmışlardı.

Rusya zamanla hat üzerinde çeşitli değişiklikler yapmıştır. Karadeniz Kıyı Hattı, 1839'da Kuban Nehri'nin ağzından başlayarak Soçi'de Navaginskiy kalesine kadar 1. Kısımını, Navaginskiy'den Megrel'e kadar ikinci kısmını teşkil etmekte idi. 19.yüzyılın 2. yarısında tahkimatları restore eden Rusya, bu tahkimatları üçe ayırdı. 1. Kuban Nehri'nin ağız kısmından Gelencik'e, Nikolaevskaya köyü, Raevsky Kalesi, Anapa kaleleri, Divinomorskoye, Vityazeva köyleri, Novorossiysk ve Kabardinsky tahkimatından oluşuyordu. 2.Gelendzhik'ten Navaginskiy-Gelendzhik, Novotroitsky'den, Tenginsky'nin tahkimatları, Lazarev ve Velyaminovsky kaleleri, 3. güneydeki Navaginskiy tahkimatından İlori tahkimatına-Navaginskiy, Golovinsky, Kutsal Ruh, Gagra, Bombora, Pitsunda, Suhum-Kale, Fort Marambo, Dranda, İlori tahkimatları yer almakta idi. Ancak 1854'de ise kalelerin bırakılmasına karar verilmiştir (Brockhaus ve Efron, 1903, s. 644-648). Hattın kaldırılmasında birtakım gerekçeler bulunmaktadır. Kafkas Hattı'ndan başlayarak yayılan Gazavat Hareketi'nin Karadeniz kıyılarına gelmesi ve 1853'de Kafkas kabilelerini harekete geçirmesi Rusları tedirgin etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz üzerinden Şeyh Şamil'in Doğu Kafkasya'dan Kafkas kabileleri ile iş birliği yaparak Rusları bu askeri hatta sıkıştırmaları ile Mart 1854'de Rusya, askeri tahkimat hattını kaldırmıştır. Rusya, bu hat ile her ne kadar Kafkas halklarını açlığa sevk edip Ruslara mahrum bırakmaya çalışsa da istihkâmların büyük bölümü Çerkesler tarafından saldırılarla yok edilmiş, Çerkesler direnmeye devam etmiştir. Ayrıca, Kırım harekâtından alınan başarısızlık nedeni ile tahkimatların kaldırılması sonucu bölge Türk orduları ve Kafkas kabileleri tarafından işgal edilmiştir. Osmanlı orduları Kars çevresini kurtarmak için Sohum'da Ruslara karşı mücadele vermiştir. Öte yandan Kırım Savaşı sonucunda yapılan görüşmeler sırasında Karadeniz'in tarafsız olması gerektiği vurgusu Karadeniz Askeri Kıyı Hattı'nın yeniden yapılanmamasını ön görmüştür.

Askeri hattın kaldırılması ve çekişmeler sonucu bölgede Çerkeslerin gönlünü kazanamayan Rusya, onlara sürgün yolunu göstermiştir. Natuhaylar, Şapsığlar ve Ubıhların büyük bir bölümü Osmanlı Devleti'ne sürgün edilirken, diğer Çerkes kabileleri Kuban Nehri'nin ötesine, Urup Nehri'nin doğu bölümüne, Kafkas Dağları'nın güney eteklerine yerleştirilmiştir. Diğer kabilelerden farklı olarak Şapsığların bir bölümü ana toprakları olan Tuapse ve Lazarovskoye'ye dönmüşlerdir. Abhazlar Kuban'a taşınırken, Ciget ve Ubıhlar ise denize ve dağlara itilerek Osmanlı Devleti topraklarına göçe zorlanmışlardır (Kubaşıçeva, 2012, s. 6). Rusların kabileler üzerine planı yaklaşık olarak günümüz Çerkes bölgesini temsil eden yani Rusları destekleyen nüfus tarafından çevrelenme sureti ile dağlardan saldırı düzenleyemeyecekleri şekilde ablukaya alınarak yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Nogayların bir kısmı Ruslar tarafından Kuban Nehri'nin batısına ve Labinsk müstahkem hattına yerleştirilirken, büyük çoğunluğu Türkiye'ye göç etmiştir (Kubaşıçeva, 2010, s. 24). Anadolu'ya yapılan göçlerin bu müstahkem hattı ile bağlantılı olması dikkat çekicidir. Anapa, Novorossiysk, Gelencik, Tuapse, Soçi ve Sohum limanları bu sürgün olayının gerçekleştirildiği limanlardır (Harita 3).

Harita 3. Göçmenlerin Kafkasya'dan Sürgün Edildikleri Limanlar ve Yollar

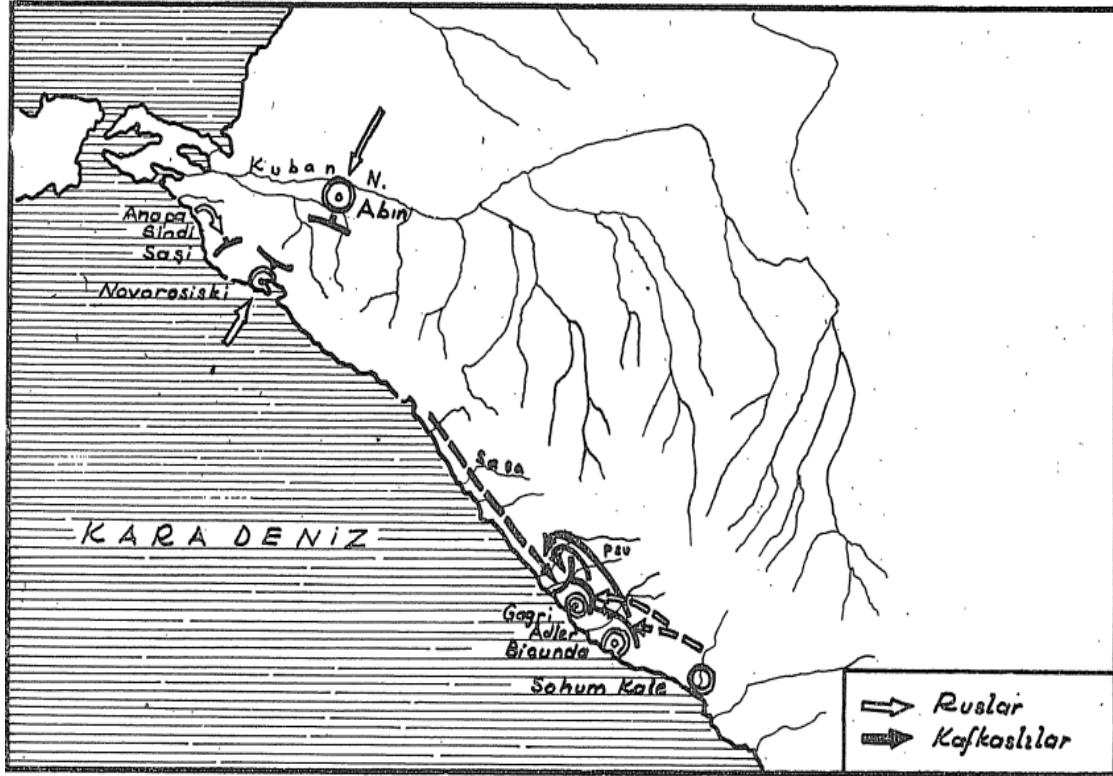
Kaynak: Koçyiğit Türk, 2024, Kafkasya'dan Maverayı Kafkasya'ya Türkiye İçin Jeopolitikalar: 113

1864'de direnişin bitmesi ile Kafkasya'dan Anadolu, Ortadoğu ve Balkanlara sürgün edilen ve Çerkeslerden boşalan yerlere Rusya'ya taraftar nüfus (Rus, Ukraynalı, Ermeni, Rum, Kazak) yerleştirmiştir. Kafkasya'da kalmak isteyenler ise Kuban Oblastı ile Kuban Nehri kollarına yerleştirilmiştir. 1864 sürgünü ile beraber Osmanlı Devleti topraklarına göç Sohum, Novorossiysk, Gelencik, Anapa, Soçi ve Tuapse limanlarından gerçekleşmiştir. Vatanına veda ederken bir Kafkasyalının dilinden: "Ey güzel vatan, bundan sonra senin şirin vadilerini dolduracak olan sisler alelâde bir duman değil, vatan evlâtlarının oralarda dökülen kanlarının tebahhuratı olacaktır" (Berkok, 1958; s. 528).

2.2. Osmanlı-Rus Mücadelesinde Kafkas Yerli Halklarının Tepkileri

Osmanlı-Rusya mücadelesi devam ederken Kafkas halklarının da kendi bağımsızlık mücadelesi sürüyordu. Ancak özgür yaşamaya alışık olan Kafkas halkları bir devletin egemenliği altında yaşamayı istememişlerdir. Nitekim Çerkesler; Edirne Antlaşmasına dayanarak 1838'de Osmanlı Devleti ve İngilizlere yazdıkları mektupta "Çerkesler asla boyun eğmeyeceklerdir. Zira Çerkesler ancak hür olarak yaşayabilirler!" şeklinde ifadeye bulunmuşlardır (Berkok, 1958, s. 447). Rusya; Kuzey Kafkasya'da yalnızca İslam hareketinin Kafkas halklarını bir araya getiren unsur olduğunu anlamıştır. Bu nedenle Çarlık Rusya'sının ilk eylemi tarihi Çerkesya bölgesini bölmek amacıyla bir Çerkes kabilesi olan Küçük Kabardeyleri yanına çekerek bölgede nüfuz kurmak olmuştur. Bu amaçla Korkunç, İvan Kabardey Prensesi Maria Çerkesskaya ile evlenmiştir. Ancak bu grup dışında Kafkas kabileleri Ruslara kolayca bağımlılık göstermemiştir. Nitekim Forsyth (2019, s. 258) Kabardeylerin Rus yürüncesindeki tek Çerkes grubu olduğunu ve diğer Çerkes gruplarının Kırım üzerinden Osmanlı Devleti'ne tabi olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan Kafkas yerli halkları, 1840 Kafkas Muharebelerinde Osmanlı Devleti ve İngilizlerden askeri yardım alamayınca Karadeniz Kıyı Hattı'ndaki kalelere gece baskınları düzenleyerek bu kalelerden silah-mühimmat elde etmeye çalışmışlardır (Berkok, 1958, s. 469). Bu bağlamda Kafkas halklarının Osmanlı-Rusya çekişmesinde kaderlerini iki tarafa da bırakmayarak mücadele ettiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Kafkas halkları, Ruslara karşı Karadeniz Kıyı Muharebelerini sürdürmüşlerdir (Harita 4).

Harita 4. 1830-1834 Muharebeleri

Kaynak: Berkok, 1958, Tarihte Kafkasya: 420

Karadeniz Kıyı Hattı; Rusya tarafından yalnızca Osmanlı Devleti'ne karşı değil, aynı zamanda Çerkesleri destekleyen İngilizlere dönük olarak yapılmıştır. İngilizler, Rusya'nın Kafkasya'da güçlenerek güneye inmesinden ve İran üzerinden İngiltere'nin sömürge yollarını ele geçirmesinden çekinmişlerdir. Nitekim Rusya'nın tarih boyunca Hindistan'a yakın olmak en büyük arzusu olmuştur. İngilizler sömürge yollarına giden engelin Rusya ve Osmanlı Devleti olduğunu düşünmüş ve bölgedeki faaliyetlerini Çerkesler üzerinden yürütmüştür. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı başarılar Rus yayılcılığının sinyallerini vermiştir. Davit Urquhart ve James Bell, İngiliz ajanları olarak Çerkesleri Ruslara karşı birliğe davet etmiştir. Öte yandan İngilizler ve Fransızların Kafkas kıyılarında keşif yaparak yerli halklar ile temas kurmak istedikleri bilinmektedir. Ancak faaliyetleri son derece çikarsaldır. Nitekim 1855'te İngilizler bölgede barış için acele etmemiş, Fransızlar, Rus sahillerini çevreleyerek Rus taarruzunu engellemek, bölgeye Fransız kuvvetlerini yerleştirerek Gürcistan, Türk, İngiliz, Adigelerin yardımı ile işgal etmek istiyorlardı (Berkok, 1958, s. 496-504). Bu bağlamda İngiliz ve Fransızların bölgeye dönük amaçlarının Kafkas halklarına yardım değil Rusya'nın güçlenerek sıcak denizlere inmesine engel teşkil ederek çıkarlarını korumak istedikleri anlamı çıkmaktadır.

Dağıstan'dan başlayarak Çeçenya ve Çerkesleri içine alan Gazavat Hareketi altında Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi veren Kafkas halkları, Müslüman olmaları nedeni ile Osmanlı Devleti'ne karşı daha büyük yakınlık duymuşlardır. Nitekim Rusya'nın Kafkasya'daki aktif askeri faaliyetlerine karşın, Kafkas halkları, Osmanlı Devleti ile aralarındaki münasebete dayalı olarak Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir (Berkok, 1958, s. 392). Bununla beraber 1864 sürgününe değin Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmemişlerdir.

2.3. Karadeniz Kıyı Hattı'nın Getirdiği Sonuçlar

1830-1854'da Rusya'nın jeopolitik amaçlarına hizmet eden Karadeniz Kıyı Hattı'nda Osmanlı-Rus rekabeti ticari-dini-demografik boyuta taşınmıştır. Hattın kurulmasının ardından doğan sonuçlar şunlardır:

- Osmanlı-Rus rekabetinden karlı çıkan Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra yavaş yavaş uluslararası ticarete açılan Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında hem ticari kontrolü hem de askeri kontrolü ele almıştır. Rusya'nın bu bölgeye yerleşmesi ile beraber ticari Kıyı Hattı askeri hattına dönüşmüştür.

•Karadeniz Kıyı Hattı bir nevi askeri kolonizasyon niteliği taşımıştır. Bu nedenle 19. yüzyılın ilk yarısı Rus askeri kolonizasyonunun başlangıcıdır. Askeri rekabet alanında Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı sınır güvenliğini sağlamıştır.

•İslamiyet ve Hristiyanlığın rekabetine sahne olan Kuzey Kafkasya'da Gazavat Hareketi'nin nüvesi olan Kuzey Kafkasya'da doğu ve batı Kafkasya'nın birleşme hedefi gerçekleştirilememiştir.

•19. yüzyılın ilk yarısında Kuzeybatı Kafkasya'nın etnik haritası değişmeye başlamıştır. Ruslar, bölgeden Çerkes nüfusunu Kuban Nehri'nin ötesine ve Kafkas sınırları dışına sürgün etmiş ve onların yerine bölgeye taraftar nüfusu yerleştirmiştir.

•Askeri kolonizasyon demografik kolonizasyonla beraber gerçekleşmiş, Rus nüfusu bölgede üstün hale gelmiştir. Yerinden edilmişler yalnızca Çerkesler değil, Nogaylar, Dağ Yahudileri, Abhazlar (Çerkesler ile akrabadır) gibi halklardır.

•Osmanlı-Rus mücadelesinin en stratejik sonuçlarından biri etnik çeşitliliğe sahip Kuzeybatı Kafkasya'da Adige kabilelerinin bazılarının Rusların planladığı bölgelere yerleştirilmesi, yok olması, bazılarının sayıca azalması veya göçe zorlanmasıdır. Şapsığlar, Natuhaylar, Ubıhlar Karadeniz kıyısında bulunmaları nedeni ile durumdan en çok etkilenen halklar olmuştur. Örneğin, Kafkasya'nın savaşçısı Ubıhlar bölgedeki kabileleri örgütlemesi nedeni ile göz çarpan halkları olarak Ruslara karşı mücadeleleri sırasında erimişler, Nogaylar ise yer değiştirmek zorunda kalmışlardır.

•Bu askeri hat, Ruslara karşı Çerkes kabilelerinin 1864 öncesi verdiği son mücadele sahasıdır. Yeşil'e göre (2017, s. 2671) Kafkas kabilelerinin 19. yy. da Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi vermesi Dünya'da çapında bölgenin tanınmasını sağlamıştır. 1864 sürgünü ile beraber Osmanlı Devleti topraklarına Sohum, Novorossiysk ve Tuapse limanlarından Kafkas göçleri gerçekleşmiştir.

•Rusya, Kuzey Kafkasya'da sürdürdüğü mücadele sonucu kurduğu askeri kalelerin bir kısmını zamanla liman kentlerine dönüştürmüştür.

3. SONUÇ

Kafkasya'nın önemi, savunmaya elverişli coğrafi ortamından kaynaklanmaktadır. Bu dağlık berzah alanının Hazar ve Karadeniz havzalarına açılması bölgeyi stratejik hale getirmiştir. Savunmaya elverişli topografyalarına güvenen Kafkas halkları, Rusya'ya karşı bağımsızlıkları uğruna mücadeleyi sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda bağımsızlık mücadelesinin yaşandığı son stratejik hat Karadeniz Kıyı Hattı'dır.

Karadeniz Kıyı Hattı, eski çağlardan günümüze ticari ve stratejik niteliğini korumuş bölge olarak en büyük rekabeti ticari ve askeri-demografik çekişme boyutu ile 18-19. yy. da Osmanlı ve Rusya arasında yaşamıştır. Bu yüzyıllar Çarlık Rusya'sının Osmanlı Devleti ile Kafkasya'nın tamamı üzerinde rekabet ettiği dönem olmuştur. İki tarafında Kuzey Kafkasya'da nüfuz kazanma çabası bölge üzerine rekabeti derinleştirmiştir. Ancak bu rekabet, Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kaybetmesi ile Kafkasya'nın stratejik öneminin ön plana çıkması sonucu daha büyük anlam kazanmıştır. Rusya'nın Karadeniz'e hâkimiyet kurmanın Kafkasya'nın ele geçirilmesi ile mümkün olduğunu bilmesi, Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında askeri tahkimatlar kurmasına neden olmuştur. Bu durum zamanla Rusya'nın Karadeniz'de genişlemesine fırsat vermiştir. Karadeniz ve Kafkasya'da ticari-kültürel ve askeri güce sahip olmak isteyen Rusya, bu amaçla Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarında Karadeniz Kıyı Hattı adıyla bir askeri hat kurmuş ve bölgede üstünlük kazanmıştır.

Karadeniz Kıyı Hattı, Rusya'nın Kafkasya'daki akarsular boyunca oluşturduğu Kafkas Hattı gibi askeri-demografik bir hat olmasına karşın bu hattı ondan ayrı kılan birkaç husus bulunmakta idi. Öncelikle hat güvenli Karadeniz kıyısına ve dağlık topoğrafyası ile askeri savunmaya elverişli Kafkasya'nın birleşim noktasında konumlandırılmıştı. Rusya'nın bu hattı kurmasındaki gerekçe Kafkasya'ya egemen olması konusunda engel teşkil eden Osmanlı Devleti'nin bölgede Çerkesler üzerinden bağlantı kurmasıydı. Bu bağlamda askeri hattın olumlu anlamda katkısı da olmuştur. Askeri hattın Ruslara karşı Kafkas kabilelerini İslam bayrağı altında birbirine yakınlılaştırarak dayanışmayı doğurduğu söylenebilir. Nitekim hat, milis güçlerini birleştiren kabileler arasında iç dinamiği etkileyerek birleşik bir Kafkasya devleti oluşturma fikrini uyandırmıştır. Gazavat Hareketi bunun bir sonucudur.

19. yüzyıl başları Osmanlı-Rus rekabetinin o kadar yüksek olduğu bir dönem olmuştur ki Rusya, Karadeniz kıyı hattı boyunca inşa ettiği askeri tahkimatları Kafkas kabileleri üzerinden askeri, dini, kültürel,

ticari ve demografik mücadeleye dönüştürmüştür. Rusya, Karadeniz kıyılarını kaleler ile işgal ederek askeri tahkimatlar yoluyla adım adım ilerlerken fethedilen yerler arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Ancak bu tahkimatlar Karadeniz'e bakan bir kale dizisi olmakla kalmayıp bölgenin aidiyetini demografi yoluyla ispatlama amacı ile Rusya'ya taraftar nüfusun yerleşmesini içermiştir. Rusya, Kafkas halklarının son mücadelesini verdiği Karadeniz Kıyı Hattı'ndaki limanlar üzerinden Kafkas yerli halklarını sürgün ederek bölgeye yerleştirdiği taraftar nüfus ile Kafkasya'da demografik mühendislik inşa etmiştir. Bu bağlamda bölge nüfusu sürgünlerle Çarlık Rusya'sı tarafından değiştirilmiş ve Kafkasya Ruslaştırılmaya çalışılmıştır. Bu durum Kafkasya'da günümüze Rus taraftar nüfusunun oluşumu biçiminde yansımıştır. Ancak bu durum Rusya'nın Kafkasya'da demografik mühendislik yaratmasıyla sınırlı kalmamış, Türkiye'nin de demografik açıdan nüfus yapısını değiştirerek günümüze yansımalarına neden olmuştur. 1864 Kafkas sürgünü ile Anadolu'ya gelen Kafkas halkları Türkiye'nin etnik yapısını etkilemiştir. Nitekim Türkiye; Dünya'da en büyük Kafkas diasporasına sahip ülke haline gelmiştir ve bu durum günümüzde de sürmektedir. Kafkasya'da ise Çerkesya adlı bölge, Çarlık Rusya'sı tarafından bu askeri hattın da etkisi ile haritalardan silinmiştir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abhazya Cumhuriyeti Devlet İstatistik Dairesi. (2016). *Mevcut nüfusun ulusal bileşimi*. web.archive.org/web/20190825175550/http://ugsra.org/ofitsialnaya-statistika.php?ELEMENT_ID=142
- Akdemir, İ. O. ve Koçyiğit Türk, M. (2023). Zihinlerdeki Kafkasya: Kafkasya'nın konumu ve sınırları üzerine jeopolitik analiz. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 132-157. <https://doi.org/10.62068/visbid.1392769>
- Allen, W.E.D. ve Muradoff, P. (1966). *1828-1921 Türk Kafkas sınırındaki harplerin tarihi*. Genelkurmay Basımevi.
- Azerenkova, A.S., Bondar I. Yu. ve Vertışeva N.S. (1986). *Kuban'daki ana idari ve bölgesel dönüşümler (1793-1985)*. Krasnodar Kitap Yayınevi.
- Baddeley, J. F. (1989). *Rusların Kafkasya'ya istilası ve Şeyh Şamil*. (Çev. S. Özden). Kayıhan Yayınları.
- Barret, T. (2016). Belirsizlik hatları: Kuzey Kafkasya sınır bölgeleri. (Çev. F. Özkan). *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, 2(3), 47-82.
- Berkok, İ. (1958). *Tarihte kafkasya*. İstanbul Matbaası.
- Bilge, S. (2005). *Osmanlı devleti ve kafkasya*. Eren Yayıncılık.
- Brockhaus ve Efron. (1903). Karadeniz kıyı şeridi. *Brockhaus ve Efron Ansiklopedisi* (s. 644-648).
- Bülbül, İ. (2017). XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kuban boyunda siyaset, etnik yapı ve iktisat. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2), 73-114. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.356266>
- Deniz, T. (2015). *Siyasi Coğrafya penceresinden sorunlar yumağı kuzey Kafkasya*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Domaşek, E.V. (2007). *История Чешских поселений Черноморского побережья Северного Кавказа (вторая половина XIX в.-1914 г.)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kuban Devlet Üniversitesi.
- Fedakar, C. (2010). Anapa Kuzey Kafkasya'da Kuban Nehri Havzasında eski bir sınır kalesi ve şehir. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: 18 Ağustos 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/anapa>
- Fedakâr, C. (2009). 1787-1791 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Kuzey Kafkasların tahkimi: Anapa Kalesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (04), 42-51.
- Forsyth, J. (2019). *Kafkasya*. (Çev. T. Binder). Ayrıntı Yayınları.
- Grigorianz, A. (1999). *Kafkasya halkları tarihi ve etnografik bir sentez*. (Çev. D. Yurdakul).Yeni Binyıl Yayınları.
- Güneş, S. (2013). Rus kaynaklarına göre 19. yüzyılda yaşanan Kafkas göçlerinin nedenleri ve sonuçları. M. Hacısalıhoğlu (Eds.) içinde, *1864 Kafkas tehciri Kafkasya'da Rus kolonizasyonu, savaş ve sürgün* (ss. 273-294). Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi.
- Güneş Yağcı, Z. (2013). Sefer Zaniko: Osmanlı'nın Kuzey Kafkasya politikasına etkisi. M. Hacısalıhoğlu (Eds.) içinde, *1864 Kafkas tehciri Kafkasya'da Rus kolonizasyonu, savaş ve sürgün* (ss. 247-271). Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi.
- Habiçoğlu, B. (1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler*. Nart Yayıncılık.
- Hasanov, A. (2012). *Jeopolitik. teorileri, metodolojisi, aktörleri, tarihi, karakteristiği, kavramları*. Babıali Kültür Yayıncılık.
- İstoriya Abhazii (1991). *Abhazya ders kitabı*. Alaşara Yayınevi.

- Kaplan, R. D. (2019). *Coğrafyanın intikamı. Yaklaşan çatışmalar ve kaderle savaş hakkında harita bize neler söyler?* Küre Yayıncılık.
- Черноморская_Береговая_Линия. (08 Temmuz 2023). Wikipedi’da https://ru.wikipedia.org/wiki/Черноморская_линия
- Kaya, İ. (2013). Nitel araştırma yöntemleri. Y. Arı ve İ. Kaya (Eds.) içinde, *Coğrafya araştırma yöntemleri* (ss. 277-301). Coğrafyacılar Derneği Yayınları.
- Koçyiğit Türk, M. (2024). *Kafkasya’dan Maverayı Kafkasya’ya Türkiye için jeopolitikalar* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Krasnodar Bölgesi Belediyesi (2010). Krasnodar Bölgesi Belediyelerinde uyruğa ve Rusça dil yeterliliğine göre nüfus. https://web.archive.org/web/20160305173103/http://krsdstat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/krsdstat/resources/e105100040b4a742a3f5e7367ccd0f13/pub-04-04.pdf
- Kubaşıçeva, Z. Y. (2012). К вопросу об этнолокализации Западных Адыгов в первой половине 60-х годов XIX в. *Вестник Майкопского Государственного Технологического Университета*, (1), 18-21.
- Kubaşıçeva, Z. Y. (2010). *Формирование этнической карты Северо-Западного Кавказа: (конец XVIII-начало 20-х гг. XX вв.)*. Майкоп.
- Kushhabiev, A. (2015). Osmanlı belgelerine göre 18. yüzyılın sonlarında Kuzey ve Batı Kafkasya’da Osmanlı politikasının bazı yönleri. *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 93-102.
- Layton, S. (1994). *Russian literature and empire. conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. Cambridge University Press.
- Mihailov, N.T. (1911). *Stavropol piskoposluğunun rehberi (Stavropol ili ve Kuban bölgesindeki şehirlere, köylere, köylere ve mezralara genel bakış)*. <https://www.okorneva.ru/naselennyye-punktyi-stavropolskoy-gubernii-i-kubanskoy-oblasti/abinskaya-stanitsa-tamanskiy-otdel/>
- Nagaeva, G.A. (2021). Исторические факторы формирования населенных пунктов (на примере Черноморского Побережья Краснодарского Края). *Известия Высших Учебных Заведений. Поволжский Регион. Гуманитарные Науки*, 3(59), 24-37.
- Orhankazi, S. (2023). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karadeniz köle ticaretinde Batum Limanı. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), 1450-1461. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1353211>
- Paneş, A.D. (2008). Геополитическое положение Черкесии В период Русско-Турецкой Войны 1806-1812 Гг. *Известия Высших Учебных Заведений. Северо-Кавказский Регион. Общественные Науки*, (3), 60-62.
- Polovinkina, T.V. (1993). Karadeniz müstahkem kıyı hattı. *Kafkasya Gerçeği /Üç Aylık Kültürel Dergi*, (12), 38-49.
- Puşkin, A.S. (1993). *Erzurum yolculuğu*. (Çev. Z. Baştımar). Yaba Yayınları.
- Smirnov, N. A. (1958). *Politika Rossii Na Kavkaze XVI-XIX Vekah*. Moskva.
- Tanrıverdi, M. (2017). Kafkasya’da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2), 538-557. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.356293>
- Tavkul, U. (2015). *Kafkasya gerçeği*. Selenge Yayınları.
- Тяпце. (24 Ağustos 2023). Wikipedi’da <https://ru.wikipedia.org/wiki/Тяпце>
- Rus Federal Devlet İstatistik Servisi (2020). *Tüm Rusya Nüfus Sayımı*. https://23.rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Tom5_tab1.xlsx

- Rus Federal Devlet İstatistik Servisi (2010). *Tüm rusya nüfus sayımı*.
https://23.rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Tom5_tab1.xlsx
- Valerievich, B.N. (2018). Динамика этнического состава населения Современной Сухумской Области (1868-2011 Гг.). *Абхазский Гуманитарный Научно-Исследовательский Институт Переименован В Д. И. Гулиа*. 2(2), 93-99.
- Veselovsky, N.I. (1995). *Военно-исторический очерк города Анапы*. Санкт-Петербург.
- Yeşil, M.M. (2017). Batılı kaynakların penceresinden 19. yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara karşı verdiği bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 2670-2690.
- Yuzefoviç, T. (2005). *Dogovori Rossii s vostokom političeskiye itorgoviye*. Gosudarstvennaya publiçnaya istoričeskaya biblioteka Rossii.

HASTA VE YAKINLARININ ŞİKAYETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: KAMU HASTANELERİ ÖRNEĞİ

EVALUATION OF COMPLAINTS OF PATIENT AND RELATIVES: THE EXAMPLE OF PUBLIC HOSPITAL

Sümeyye YILDIRIM¹

Öz

Hasta ve yakınlarının şikâyetlerinin dikkate alınması, sağlık hizmetlerinin kalitesini ve hasta memnuniyetini artırmada önemlidir. Ayrıca daha etkin ve güvenli sağlık hizmetinin sunulmasına ve hasta odaklı bakımın gerçekleştirilmesine de imkân sağlamaktadır. Çalışmada 2021-2024 yılında Karadeniz Bölgesinin merkez illerinde yer alan kamu hastanelerine dair şikâyetvar.com sitesinde yer alan şikâyetlerin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi amaçlanmıştır. İçerik analizi neticesinde hasta şikâyetini yapan kişilerin %77,81'inin kadın, %22,18'inin erkek, %82,64'ünün ise hasta olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hasta şikâyetinin en fazla olduğu birimler sırasıyla %27,77'lik oranla Acil Servis, %11,11'lik oranla Kadın Doğum, %7,14'lük oranla Göz Hastalıkları olmuştur. Şikâyet edilen kişilerin %69,75'ini hekim, %13,16'sını tıbbi sekreter oluşturmaktadır. Hasta ve yakınlarının şikâyetinin nedenleri "hasta-hekim iletişiminden kaynaklı sorunlar", "tıbbi uygulamadan kaynaklı sorunlar", "hasta-çalışan ilişkisinde iletişim ve davranış sorunları", "yönetsel sorunlar" ve hasta-hemşire ilişkisinde yaşanan sorunlar olmak üzere 5 temada incelenmiştir. Hasta şikâyetinin nedenlerinin büyük çoğunluğunu tıbbi uygulamadan kaynaklı ve hasta-hekim iletişiminden kaynaklı sorunlar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hasta Yakını, Hasta, Şikâyet, Hastane.

Abstract

Taking into account the complaints of patients and their relatives is important in increasing the quality of health services and patient satisfaction. It also enables the provision of more effective and safe health services and the implementation of patient-centered care. The aim of the study was to examine the complaints on sikayetvar.com regarding public hospitals located in the central provinces of the Black Sea Region in 2021-2024 using the content analysis method. As a result of the content analysis, it was concluded that 77.81% of the people making patient complaints were female, 22.18% were male, and 82.64% were patients. The units with the highest number of patient complaints were Emergency Services with a rate of 27.77%, Gynecology and Obstetrics with a rate of 11.11%, and Ophthalmology with a rate of 7.14%, respectively. 69.75% of the people complained about were physicians and 13.16% were medical secretaries. The reasons for complaints of patients and their relatives were examined in 5 themes: "problems arising from patient-physician communication", "problems arising from medical practice", "communication and behavioral problems in the patient-employee relationship", "administrative problems" and problems experienced in the patient-nurse relationship". The majority of the reasons for patient complaints are caused by problems arising from medical practice and patient-physician communication.

Keywords: Patient Relative, Patient, Complaint, Hospital.

1. Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi,
sumeyye@artvin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6543-2467>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
ResearchArticle

Başvuru Tarihi/Application Date
25.09.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
02.12.2024

DOI
10.20875/makusobed.1556100

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Yıldırım, S. (2025). Hasta ve yakınlarının şikâyetlerinin değerlendirilmesi: Kamu hastaneleri örneği. *MAKU SOBED*, (41), 66-85.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1556100>

EXTENDED SUMMARY

Purpose: Patients express the problems and dissatisfactions they experience through their complaints. This situation offers healthcare institutions the opportunity to improve their services. Taking patient feedback seriously both increases patient satisfaction and supports a continuous development process in healthcare services. The aim of the study was to examine complaints about public hospitals in the central provinces of the Black Sea region in 2021-2024. Within the scope of the purpose, the current situation of the complainants, the most complained healthcare personnel, the most complained unit, and the reason for the complaint were examined.

Design and Methodology: Content analysis, a qualitative research method, was used in the study. The complaints on the sikayetvar.com website between 2021-2024 were examined in the study. A total of 312 complaints were obtained regarding public hospitals in the central provinces of the Black Sea region, and content analysis was conducted on these complaints. Content analysis is a method used to analyze the content of various data, such as visual and verbal data. It allows events or facts to be reduced to defined categories so that they can be better analyzed and interpreted (Harwood and Garry, 2003, s. 479). Content analysis, which is among the qualitative research methods, is a research method that aims to systematically analyze the content of written, visual, or audio materials. This method allows researchers to obtain information about a specific topic and problem and to draw meaningful conclusions from this information (Alanka, 2024, s. 62). In content analysis, the data is first conceptualized. The conceptualized data is organized correctly by taking into account its common features. In the final stage, appropriate themes are obtained for the organized data (Yıldırım and Şimşek, s. 2005). Within this framework, complaints were first examined according to certain categories in the study and then collected under appropriate themes.

Findings: When the complaints received from sikayetvar.com are examined, 77.81% of the complainants are female and 22.18% are male. 82.64% of the complainants are patients, and 17.36% are relatives of the patients. 69.75% of the complainants are physicians, 11.03% are nurses, 13.16% are medical secretaries, 1.06% are healthcare workers, 0.71% are midwives, 2.13% are cleaners, 1.06% are laboratory technicians, and 1.06% are caregivers. When the complaints are examined, the unit where the most complaints are made is the Emergency Department (70) with a rate of 27.77%. Obstetrics and Gynaecology (28) is second, Obstetrics and Gynaecology (28) is third with a rate of 7.14% and Ophthalmology (18) is third. The reasons for patient complaints are grouped under 5 themes: “problems arising from patient-physician communication”, “problems arising from medical practice”, “communication and behavioral problems in patient-employee relationships”, “administrative problems”, and “problems experienced in patient-nurse relationships”. The majority of patient complaints arise from patients' inability to access services. Most of the patients' recent complaints have been about not being able to make an appointment and not being treated despite having an appointment. In particular, patients and their relatives are disturbed by the attitudes of nurses and doctors.

Research Limitations: The research is limited to 312 complaints received from the website sikayetvar.com. Complaints from districts in the Black Sea region were included from this study.

Implications: Within the framework of the findings, establishing mechanisms to respond quickly to patients' complaints will make patients feel valued. In addition, providing training and awareness programs to healthcare personnel on effective management of patient complaints will be effective in resolving complaints. In order to minimize possible complaints, it is thought that healthcare personnel informing patients correctly about appointment times, treatment processes and preferring transparent communication with patients will be effective in reducing complaints.

Originality/Value: Complaints from patients and their relatives play a critical role in improving the quality of healthcare services and patient satisfaction. Considering complaints also allows for more effective and safer healthcare services to be provided and patient-centered care to be effectively implemented. Although many studies have been conducted in the national and international literature on patient complaints (Argan and Arıcı, 2019; Guzel and Temel, 2022; Karaağaç et al., 2018; Reader et al., 2014; Wofford et al., 2004), no studies have been found on hospitals in the Black Sea Region. This study aims to fill an important gap.

1. GİRİŞ

Şikâyet, yaşanan ya da yaşanma ihtimali bulunan bir olumsuzluğun gündeme alınması, ilgililer veya çevredeki kişilere taşınması durumunu ifade etmektedir. Şikâyet yönetimi, insanların işletme ya da kamu kurumlarının sunduğu hizmetten ya da sattıkları ürünlerden duydukları memnuniyetsizliği yönetme sürecidir. İşletme ya da kurumda yaşanan olumsuzluklar çalışanlar tarafından yöneticilere iletilmektedir. Birçok yönetici şikâyetlerin kuruma sağlayacağı fayda konusunda fikir sahibi değildirler. Yapılan şikâyetlerin kurum imajını zedelediği yönündeki algı, şikâyetlerin bastırılmasına neden olmaktadır (Boston, 2020, s. 40). Ancak bir kurumun etkili bir şekilde yönetilmesi kurum içerisindeki müşteriler ile yöneticiler arasındaki ilişkinin sağlıklı yönetilmesine bağlıdır.

Sağlığın yönetilmesi, hizmet üretim sürecinde hizmet sunan ve hizmetten faydalananların iş birliği ile gerçekleşmektedir. Sağlık hizmetinden yararlananlar çeşitli istek, beklenti ve önerilere sahiptir. Bu bireylerin istek ve beklentilerinin karşılanması durumunda tatmin, karşılanmaması durumunda ise tatminsizlik oluşmaktadır. Dolayısıyla hizmetten faydalanma süreci sonunda bireylerin tatmin olma durumları dikkate alınarak teşekkür veya şikâyet gibi geri bildirimler ortaya çıkmaktadır. Hizmetin gelişmesini sağlayan her bir geri bildirim kurum açısından hayati öneme sahiptir (Yıldırım ve Kumru, 2021, s. 126). Özellikle dijitalleşmeyle hastaların ve yakınlarının şikâyetlerinin birincil ağızdan alınması mümkün hale gelmiştir. Bu sayede halkla ilişkiler uzmanları, sorunun tespit edilmesi ve çözülmesi noktasında daha aktif rol oynamışlardır (Gazaz ve Taraklı, 2023, s. 24). Dijitalleşme, sağlık hizmetlerinin etkin ve verimli bir şekilde sunulması, hastaların hastaneye hızlı erişmesi, paydaşlarla veri paylaşımının sürdürülebilir olmasını sağlamaktadır (Özen, 2020: 14). Ayrıca Hasta Hakları Yönetmeliğinin 42. maddesinde hastanın hakkının ihlali halinde, hastaya her türlü müracaat, şikâyet ve dava hakkının verilmesiyle (Hasta Hakları Yönetmeliği, 42. Madde) hastaların sorunlarına daha kolay bir şekilde ulaşılarak çözüm üretilmektedir.

Hasta, şikâyet etmeye dair bir gereksinim duyduğunda bu durum hasta için belli bir külfete neden olmaktadır (Namal, 2012, s. 91). Hasta, haklarının ihlal edildiğini düşünmesine rağmen, bazı zamanlarda herhangi bir şikâyetle bulunmamaktadır. Bunun nedenleri arasında endişe ve bedel olmak üzere iki farklı konu ön plana çıkmaktadır. Endişede hasta, hakkını korumak için yapacağı girişimlerin dikkate alınmayacağını düşünmektedir. Bedelde ise hasta, şikâyet ettiği için çeşitli olumsuzluklarla karşılaşacağını düşünmektedir (Şavran, 2024, s. 29). Bu durumlara rağmen şikâyetle bulunan hasta, muhatap oldukları kişi veya kurumun memnuniyetsizliklerini dikkate aldığını gördüklerinde kendilerinin obje olarak görülmediğinin farkına varıp, rahatlamaktadır. Bu açıdan şikâyetlere yaklaşım, sağlık sisteminin insancıl bir yapıda olup olmadığının test edilmesi noktasında da iyi bir araçtır. Bu nedenle şikâyetlerden öğrenme yolunun seçilmesi durumunda hastaneler kendilerini geliştirme şansı elde etmektedir (Namal, 2012, s. 91). Bu sayede hastanede oluşabilecek her türlü kötü duruma karşı önlem de alınabilmektedir. Özellikle hastaların memnuniyetinin artması daha kaliteli sağlık hizmet sunumunu da sağlamaktadır.

Hasta şikâyetleri, hasta güvenliğinin izlenmesi ve geliştirilmesinde değerli bir kaynak olarak gözükmektedir (Reader vd., 2014, s. 678). 2023 yılı hasta başvuru bildirim sistemi verilerine göre toplam 91059 başvurunun içerisinde 38002 hasta şikâyeti vardır (Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2023). Sağlık merkezlerine veya hastanelere gelen hastaların şikâyetleri, sunulan hizmetlerin kalitesi, hastanede kalış süresi, hizmet sağlayıcıların davranışları ve sunulan hizmetler için talep edilen tedavi maliyetleri ile ilgili olabilmektedir (Rangraz, 2016, s. 416). Şikâyetlerin çeşitli açılardan ele alınması sağlık kurumlarına yeni perspektifler sunmaktadır. Bu sayede sağlık hizmetinde oluşabilecek hataların azaltılması da mümkün olmaktadır. Hasta şikâyetlerinin dikkate alınmaması, hasta memnuniyetini olumsuz etkileyerek hasta ile hekim arasındaki ilişkinin bozulmasına, sağlık hizmetlerinin kalitesinin sürdürülebilirliğinin azalmasına yol açmaktadır. Bu açıdan hasta şikâyetlerinin dikkate alınması hem sağlık kurumlarının iyileştirilmesi hem de hastaların hastaneye ve hekime duydukları sadakatin artırılması noktasında elzemdir.

Dolayısıyla bu çalışmada Karadeniz Bölgesi'nde yer alan merkez illerdeki kamu hastanelerine dair şikâyetlerin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi amaçlanmıştır. Ulusal ve uluslararası literatürde hasta şikâyetiyle ilgili birçok çalışma yapılmasına rağmen (Argan ve Arıcı, 2019; Güzel ve Temel, 2022; Karaağaç vd., 2018; Reader vd., 2014). Karadeniz Bölgesi'nde hasta şikâyetine dair herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Türkiye'de kamu hastanelerine dair şikâyetlerin bölgesel bazda incelenmesi ve sağlık hizmetlerinde iyileştirme fırsatlarına odaklanması çalışmanın ön plana çıkan katkılarından biridir. Ayrıca bölgede ön plana çıkan şikâyetlerin ortaya konması bu şikâyetlerle ilgili düzenlemeler yapılmasına imkân sağlayabilir. Bu çalışma ile literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmak amaçlanmıştır. Çalışmada yöntem, bulgular, tartışma ve sonuca sırasıyla yer verilmiştir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmada 2021-2024 yılında Karadeniz bölgesinin merkez illerindeki kamu hastanelerine dair şikâyetlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Amaç çerçevesinde aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Şikâyet eden kişiler en çok kimlerden oluşmaktadır?

En çok şikâyet edilen sağlık personeli unvanı nedir?

En çok şikâyet edilen birimler hangileridir?

Hasta ve yakınlarının şikâyetlerinde en çok hangi nedenler ön plana çıkmıştır?

2.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi kullanılmıştır. 2021-2024 yılları arasında şikâyetvar.com sitesinde yer alan şikâyetler incelenmiştir. Bu platformun tercih edilme nedeni hasta şikâyetlerinin merkezi bir ortamda toplanmasına imkân vermesi ve hastalar tarafından yaygın olarak kullanılmasıdır. Karadeniz bölgesinde yer alan merkez illerdeki kamu hastanelerine dair yapılan toplam 312 şikâyet üzerinden içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizi, görsel ve sözel veriler gibi çeşitli verilerin içeriğini analiz etmek için kullanılan bir yöntemdir. Olayların veya olguların daha iyi analiz edilip yorumlanabilmesi için tanımlanmış kategorilere indirgenmesini sağlamaktadır (Harwood ve Garry, 2003, s. 479). Ayrıca içerik analizi, araştırmada toplanan nitel verilerin sistematik ve güvenilir bir biçimde analiz edilmesini ve araştırmacının ilgi duyduğu kategorilerle ilgili genellemeler yapılabilmesini sağlayan bir araştırma yöntemidir (Haggarty, 1996, s. 99). Nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan içerik analizi, yazılı, görsel ya da işitsel materyallerin içeriğini sistematik bir şekilde analiz etmeyi hedefleyen bir araştırma yöntemidir. Bu yöntem araştırmacıların belirli bir konu ve sorunla ilgili bilgiler elde etmesine ve bu bilgilerden anlamlı sonuçlar çıkarmasına imkân vermektedir (Alanka, 2024, s. 62). İçerik analizinde veriler ilk etapta kavramsallaştırılmaktadır. Kavramsallaşan veriler, ortak özellikleri dikkate alınarak doğru bir şekilde organize edilmektedir. Son aşamada ise organize edilen verilere uygun temalar elde edilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Bu çerçevede ilk etapta araştırmacı tarafından şikâyetlere dair Excel tablosu oluşturulmuştur. Tabloda hastanenin adı, cinsiyet, şikâyet eden kişiler, şikâyet edilenler, şikâyet nedeni, şikâyet edilen birim, yıl, şikâyetin içeriği gibi temel kategoriler üzerinden şikâyetler incelenmiştir. Bu sayede çalışmada şikâyetlere dair sıklık düzeyi (en çok şikâyet edilen birim vs.) ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra şikâyetin kaynağını daha açık bir şekilde ortaya koymak açısından tüm şikâyetler kodlanmış, benzer kodlar bir araya getirilerek kategorileştirilmiştir. Kategorilere uygun temalar belirlenmiştir. Araştırmanın geçerlik ve güvenilirliğini sağlamak için nitel araştırma deneyimi olan bir uzmanın görüşleri alınarak çalışmaya son hali verilmiştir.

3. BULGULAR

Bu kısımda hasta şikâyetlerinin genel durumu ve nedenleri hakkında elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Tablo 1’de şikâyet edenlerin cinsiyete göre dağılımına yer verilmiştir.

Tablo 1. Şikâyet Edenlerin Cinsiyeti

	Kadın	Erkek
Şikâyet Eden	242 (%77,81)	69 (%22,18)

Tablo 1’e göre şikâyetvar.com sitesinden alınan şikâyetler incelendiğinde şikâyet edenlerin %77,81’i kadın, %22,18’i erkektir.

Tablo 2. Şikâyet Eden Kişiler

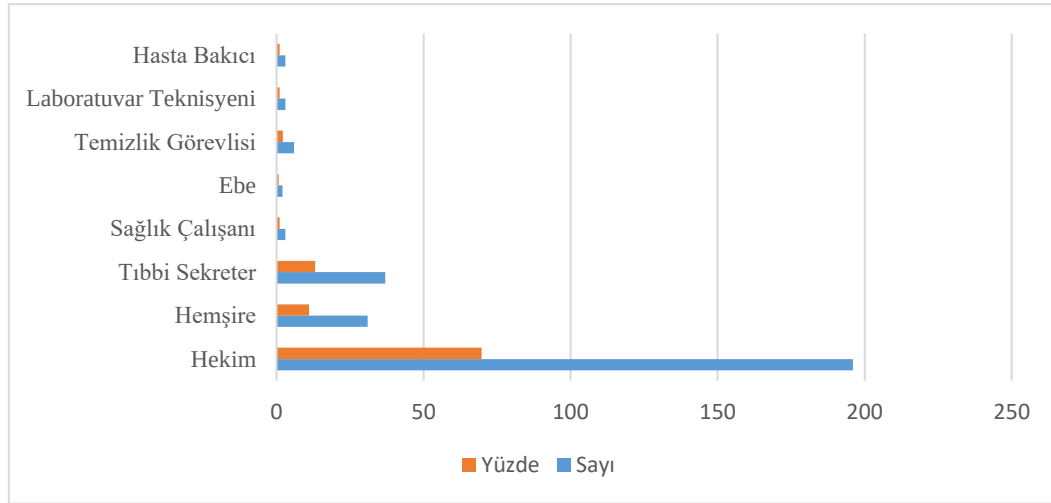
Hasta Yakını	Hasta
54 (17,36)	257 (82,64)

Tablo 2’ye göre şikâyet eden kişilerin %82,64’ü hasta, %17,36’sı ise hasta yakınıdır.

Tablo 3. Şikâyet Edilen Sağlık Personeli Unvanları

		Sayı	Yüzde (%)
Doğrudan Hasta ile İletişimde Bulunanlar	Hekim	196	69,75
	Hemşire	31	11,03
	Ebe	2	0,71
	Tıbbi Sekreter	37	13,16
Dolaylı Hasta ile İletişimde Bulunanlar	Sağlık Çalışanı	3	1,06
	Temizlik Görevlisi	6	2,13
	Laboratuvar Teknisyeni	3	1,06
	Hasta Bakıcı	3	1,06

2021-2024 yılları arasında şikayetvar.com üzerinden Karadeniz bölgesine dair en çok şikâyet edilen sağlık personeli unvanına Tablo 3'te yer verilmiştir. Tablo 3'e göre şikâyet edilen sağlık personeli verilerine göre örneklem dağılımı sağlık personeli grupları arasında farklılık göstermektedir. Örnekleme en çok şikâyet edilen grup hekimlerdir ve bu grup, toplam şikâyetlerin %69,75 gibi büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktadır. Diğer gruplar arasında hemşireler %11,03, tıbbi sekreterler %13,16 ile ikinci ve üçüncü en yüksek şikâyet oranlarına sahiptir. Diğer sağlık personeli gruplarının her biri ise %1 ila %2,13 arasında çok daha düşük oranlarda şikâyet edilmiştir. Şekil 1'de şikâyet edilen sağlık personelinin dağılımına yer verilmiştir.

Şekil 1. Şikâyet Edilen Sağlık Personelinin Dağılımı

Bu dağılım, şikâyetlerin çoğunlukla doğrudan hasta ile birebir iletişim kuran hekim ve hemşire gibi sağlık çalışanlarına yöneltildiğini göstermektedir. Daha düşük oranlara sahip temizlik görevlisi, laboratuvar teknisyeni ve ebe gibi meslek gruplarının ise nispeten daha az şikâyet aldığı gözlemlenmektedir. Bu durum, şikâyetlerin genellikle doğrudan hasta bakımına dahil olan veya hasta ile yüz yüze etkileşimde bulunan personele odaklandığını ortaya koymaktadır.

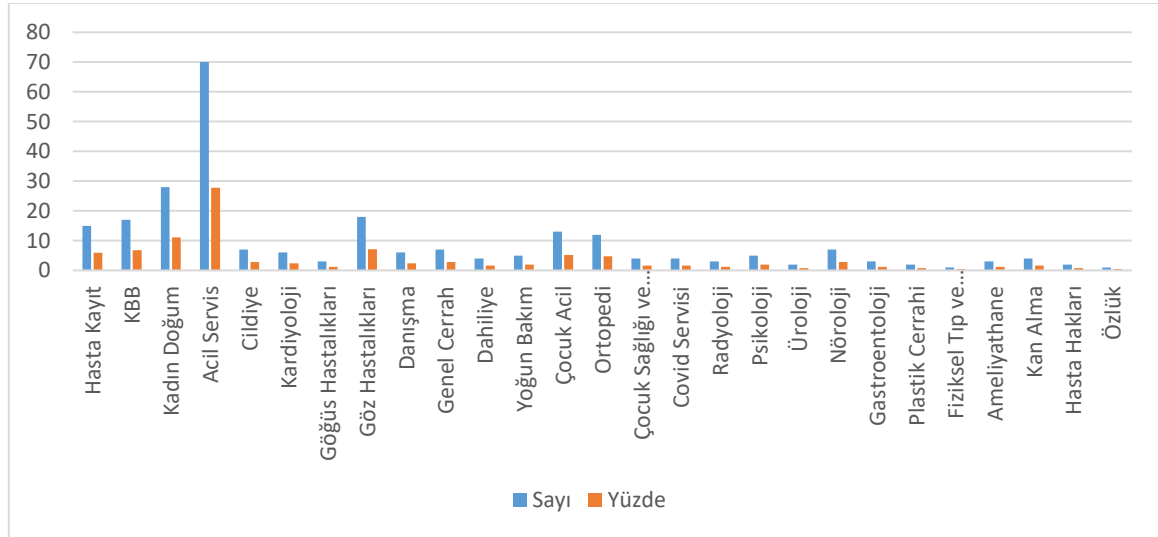
Tablo 4. Şikâyet Edilen Birim

	Sayı	Yüzde (%)
Hasta Kayıt	15	5,95
KBB	17	6,74
Kadın Doğum	28	11,11
Acil Servis	70	27,77
Cildiye	7	2,77
Kardiyoloji	6	2,38
Göğüs Hastalıkları	3	1,19
Göz Hastalıkları	18	7,14
Danışma	6	2,38
Genel Cerrah	7	2,77
Dahiliye	4	1,58
Yoğun Bakım	5	1,98
Çocuk Acil	13	5,15
Ortopedi	12	4,76
Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları	4	1,58
Covid Servisi	4	1,58

Radyoloji	3	1,19
Psikoloji	5	1,98
Üroloji	2	0,79
Nöroloji	7	2,77
Gastroentoloji	3	1,19
Plastik Cerrahi	2	0,79
Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon	1	0,39
Ameliyathane	3	1,19
Kan Alma	4	1,58
Hasta Hakları	2	0,79
Özlük	1	0,39

Tablo 4’te şikâyet edilen birimler incelenmiştir. Şikâyetler incelendiğinde şikâyetin en fazla yapıldığı birim %27,77 oranıyla Acil Servis (70) olmuştur. Acil serviste yoğunluğun fazla olması ve hekim sayısının yetersizliği bu birimin ön plana çıkma nedenlerinden biri olabilir. Ayrıca bireylerin genellikle acil olmasa da Acil Servisten tedavi olma isteği bu birime dair hekimden beklentilerinin artmasına yol açabilir. İkincisi %11,11’lik dilimle Kadın Doğum (28) birimidir. Bu birime gelen hastaların fiziksel ve duygusal açıdan hassas olmaları hekimlerin hareketlerine duyarlı olmalarını sağlayabilir. Süreç içerisinde yaşadıkları stres ve gerginlik düzeyi de bu durumu tetikleyebilir. Üçüncü olarak %7,14’lük dilimle Göz Hastalıkları (18) ön plana çıkmıştır. Sonrasını %6,74’lük dilimle KBB (17), %5,95’lik dilimle Hasta Kayıt (15) gibi birimler izlemektedir. Şekil 2’de şikâyetlerin birimlere göre dağılımı net bir şekilde görülmektedir.

Şekil 2. Şikâyetlerin Birimlere Göre Dağılımı

Tablo 5. Şikâyet Sayısının Hastanelere Göre Dağılımı

Hastane	Şikâyet Sayısı	Yüzde
H1	41	13,14
H2	48	15,45
H3	36	11,53
H4	40	12,82
H5	18	5,76
H6	36	11,53
H7	16	5,12
H8	11	3,52
H9	15	4,80
H10	24	7,69
H11	25	8,01
Toplam	312	100

Tablo 5’te hastanelere göre şikâyet sayısına yer verilmiştir. Toplam incelenen şikâyet sayısı 312’dir. Şikâyetlerin en çoğu %15,45 oranıyla H2, en az şikâyet %3,52’lik oranla H8’dir. Aşağıdaki Tablo 6’da hasta şikâyetinin nedenlerine dair bulgulara yer verilmektedir.

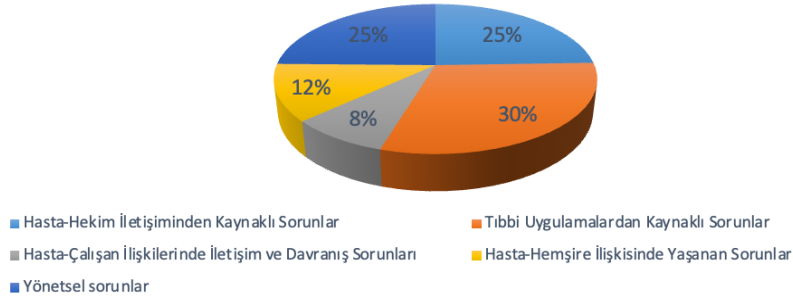
Tablo 6. Hasta Şikâyetinin Nedenlerine Dair İçerik Analizi

Temalar	Kategoriler	Kodlar	Sayı	Yüzde
Hasta-Hekim İletişiminden Kaynaklı Sorunlar	Hekimin Tutumu ve Davranışı	Kötü (6)	69	23,50
		Kaba Davranan (4)		
		Tersleyen (18)		
		Alay Eden (9)		
		Umursamayan (12)		
		Empati Kurmayan (3)		
		Saygısız (2)		
		İlgisiz (11)		
		Hastayı Kovma (2)		
		Göz Teması Kurmama (2)		
	Açıklayıcı Dil Kullanmama		2	0,68
Tıbbi Uygulamalardan Kaynaklı Sorunlar	Hizmet Sunumunda Eksiklikler ve İhmal	müdahale için hekim çağırma (1)	37	12,58
		hekimin ihmali (12)		
		hekimlerin branşlarına dair tedaviyi yapmaması (1)		
		hekim eksikliği (10)		
		branş hekiminin olmaması (2)		
		tahlil yapmama (1)		
		test sonucunun karışması (1)		
		sevk raporuna bakmama (1)		
		hastanın diyalize girememesi (1)		
		sevk için ambulans göndermeme (1)		
		test sonucunun geç çıkması (6)		
		Yetersiz muayene (17)	23	7,82
		Reçete verip gönderme (6)		
	Reçete Doktorluğu	hekimin rapor yazmaması (5)	9	3,06
		test yapmadan hastanın gönderilmesi (3)		
		hekimin test sonucuna bakmaması (1)		
	Tedavi ve Teşhis Yetersizlikleri	hekimin test sonucuna bakmaması (1)	14	4,76
		hasta mahremiyetinin yok sayılması (10)		
		Hastaların hayatını etkileyen karar alma (1)		
		Malpraktis (1)		
	Hasta Güvenliği ve Etik İhlal	Hasta polikliniğinin hijyen olmaması (2)	6	2,04
		hekimin ödemesi olmayan ilacı yazması (1)		
		hekimin reçeteyi başkasına yazdırması (1)		
		hekimin yanlış reçete yazması (4)		
Hasta-Çalışan İlişkilerinde İletişim ve Davranış Sorunları		tıbbi sekreterin üslubunun yanlış olması (6)	25	8,50
		tıbbi sekreterin egosunun olması (2)		
		soru sorulmasına tahammül olmaması (2)		
		tıbbi sekreterin azarlaması (6)		
		hastayla dalga geçmeleri (2)		
		hastanın korkutularak tedavi edilmesi (2)		
		bakıcıların hasta ihtiyaçlarını karşılamaması (1)		
		bakıcıların hastayla dalga geçmesi (1)		
		temizlikçilerin hastayı azarlaması (2)		
		Bakma zorunluluğunun olmadığı belirtilmesi (1)		
Yönetimsel Sorunlar	Hizmet Erişimi ve Zaman Yönetimi Problemleri	randevuya gitmemiş gözükme (1)	54	18,36
		randevu alamama (17)		
		randevusuz hastaya bakmama (5)		
		hastaların uzun süre beklemesi (10)		
		hastanın randevuya geç gelmesi (4)		
		randevu saatinden geç muayene olma (8)		
		depresyonların randevu olmadan bakılmaması (2)		
		Randevusuna rağmen tedavi edilmeme (3)		
		randevunun iptal edilmesi (1)		
		seçilen hekimde muayene olmama (1)		
		hastanın sarı alan talebinin reddedilmesi (2)		
	Rapor ve İlaç Yazma Süreçlerinde Eksiklikler	hekimin rapor yazmaması (2)	3	1,02
		Raporu yenilememesi (1)		
	Hastane Ortamının ve Fiziksel Koşulların Yetersizliği	hastanenin toz olması (4)	8	2,72
		hastane klimasının çalışmaması (1)		
		hastanede hijyen kurallarına uyulmaması (1)		
		hasta yatağının temizlenmemesi (1)		
		hastaların izole edilememesi (1)		
	İdari ve Operasyonel Sorunlar	doktorların greve girmesi (2)	8	2,72
		poliklinik sıralarının etkili işlememesi (1)		
		Hekimin hasta kotasının dolması (3)		
		hastane ile iletişim kuramama (1)		

		yabancı hasta ücretlerinin pahalı olması (1)		
Hasta-Hemşire İlişkisinde Yaşanan Sorunlar	İletişim Eksikliği	hastaya hakaret etmeleri (9)	20	6,80
		hemşirelerin olumsuz üslupları (1)		
		ters cevap vermeleri (3)		
		bilmişlik yapmaları (1)		
		hastaya bağırmaları (2)		
		hasta yakınlarının küçümsenmesi (1)		
		hastayı azarlamaları (3)		
		Hasta Güvenliği ve Konfor Eksikliği		
	hemşirelerin kan alırken acıtması (2)			
	kan almayı becerememesi (2)			
	Bilgilendirme ve Eğitim Eksiklikleri	hastalara tedavi ile ilgili bilgi vermemesi (6)	8	2,72
		eski gözlüğünü görmeden yeni gözlük yazmaması (2)		
	Mesleki Sorumlulukların İhmalı	hemşirelerin işini başkasına yaptırması (1)	2	0,68
		hastaya yeterince zaman ayırmama (1)		
	Toplam			294

Tablo 6'ya göre hasta şikâyetlerinin nedenleri “hasta-hekim iletişiminden kaynaklı sorunlar”, “tıbbi uygulamadan kaynaklı sorunlar”, “hasta-çalışan ilişkisinde iletişim ve davranış sorunları”, “yönetimsel sorunlar”, “hasta-hemşire ilişkisinde yaşanan sorunlar” olmak üzere 5 temada toplanmıştır. Hasta şikâyetleri en çok %30,26 ile tıbbi uygulamalardan, %24,58 ile hasta-hekim iletişiminden kaynaklı sorunlardan oluşmaktadır. Şekil 3'te genel anlamda hasta ve yakınlarının en çok şikâyet ettiklerin konuların dağılımına yer verilmiştir.

Şekil 3. Hasta ve Yakınlarının Şikâyet Nedenlerinin Dağılımı

3.1. Hasta-Hekim İletişiminden Kaynaklı Sorunlar

Bu tema, hekimin tutumu, davranışı ve açıklayıcı dil kullanmama olmak üzere 2 kategoride toplanmaktadır.

3.1.1. Hekimin Tutumu ve Davranışı

Hasta şikâyetlerinde hekimin kaba (4), kötü davranan (6), tersleyen (18), alay eden (9), umursamayan (12), empati kurmayan (3), saygısız (2), ilgisiz (11), hastayı kovan (2), hastayla göz teması kurmayan (2) tutum ve davranışlara sahip olduğu görülmektedir. Şikâyetlerin büyük çoğunluğu hekimlerin ilgisizliğinden kaynaklanmaktadır. Hasta yakınının biri “Annemin ultrason sonuçlarını göstermek için genel cerraha gittik. Hekim, annem içeri girer girmez ağzındaki sakızı hemen çöpe at diye kaba bir üslup kullandı. Daha 70 yaşındaki annemin ağzını açmasına fırsat vermeden annemi rencide ermeye devam etti. Annemin suratına bile bakmadan üstünlüğü muayeneyi sonlandırdı” şeklindeki şikâyetinde annesini hekimin azarlamasından rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir. Bir başka şikâyetinde “...Hekim saat 16.00’da reçete yazdı, ilacı alamadım. Hekim raporun bugün düşmeyebilir dedi, ertesi günü bekledim. Ertesi gün de olmadı pazartesi gününü bekledim. O gün de olmayınca hastaneyi arayarak sekretere ulaştım sorun yok dedi, sonra yine olmadı. Sonra raporda ilaç farklı yazılmış reçetede farklı yazılmış. Sekretere, neden böyle yapıyorsunuz kaç gündür ilacımı

alamadım neden düzeltmediniz diye konuştum. Sonra beni içeri aldılar. Hekim ne bağıırıyorsun evde çocuklarınıza bağıırmıyorsunuz burada bağııırıyorsunuz dedi bana. Ben sekreterle muhatabım kendisi araya girdi hem suçlu, ilacı yanlış yazmış. Ben de sizlik bir durum yok ben sekretere söylüyorum deyince kendisi yerinden kalktı, kolumdan tutup odadan dışarı attı.”

Bir başka şikâyetle hasta yakını, hekimin hastaya yönelik daha ilgili olması gerektiğini belirtmiştir. Hasta yakınının şikâyet etme nedeni hekimin hastayı azarlaması ve hastanın belirtilerini dikkate almamasıdır. Aşağıda şikâyetle yer verilmiştir:

“2 yaşındaki çocuğumun ateş ve öksürük şikâyeti ile acile başvurduk. Sadece ateşini ölçerek muhtemelen enfeksiyon var dedi ve çocuğumu muayene etmeden boğazına kulağına bakmadan antibiyotik tedavisi yazdı. Hekime enfeksiyonun nerede olduğunu öğrenmek için muayene etmesi konusunda ricada bulundum. Beni azarlar tavırla boğazdan kültür almadan enfeksiyon olup olmadığını bilemem antibiyotik kullanmak zorundasınız, bana işimi öğretmeyin şeklinde konuştu.”

Hasta yakınının biri çocuklarından topuk kanı alınmasına tepki gösterdiklerini bu duruma da hekimin kızdığını belirtmiştir: *“...devlet hastanesinde doğum yaptım. Doğum sonrası hekim kontrole geldiğinde, topuk kanı aldırma istemememize karşılık olarak, aşağılayıcı bir üslup ile "çocuğunuzun zekasının gerilemesini mi istiyorsunuz! " dedi. Düzgün bir üslup ile bunun gerekliliğini anlatmak yerine bebeğimiz hakkında böyle aşağılayıcı bir kelime kullanması bizi son derece rahatsız etti.”*

3.1.2. Açıklayıcı Dil Kullanmama

Hasta şikâyetlerinde ön plana çıkan iletişim sorunu hekimin hastaya karşı açıklayıcı bir dili tercih etmemesidir. Hasta yakını hekimin soru sorulmasına tepki gösterdiğini ve hastalıkla ilgili bilgilendirici olmaması sorununa değinmiştir: *“Kardiyoloji hekimine annemi muayene ettirdim. Başta bir sorun yoktu ama hekime iki kere soru sorulmuyor, ağzı yoruluyor herhalde. Biz de keyfimizden gitmiyoruz sonuçta, soru sormak bilgi almak hakkımız. Tamam, birçok insanla uğraşıyorlar ama sonuçta bu mesleği de kendileri seçtiler, insanlara yardıma adadılar kendilerini, hakkıyla yapsınlar. Gerçekten bu tip hekimler hastaneyi de etkiliyor.”*

Diğer bir şikâyetle hasta yakını, çocuğunun hastalığına dair bilgi verilmemesine karşı tepkili olduğunu şu ifadeleriyle belirtmiştir: *“Kızım 1.5 yaşında geniz eti ameliyatı olacak ama hekimler bilgi vermediler. Şu anda yatış yapıldı ve KBB hekimi bizi görmeden, bize bilgi vermeden evine gitti. Ertesi gün ameliyat olacak kızım ama saat kaçta olacağından haberimiz yok. Kaç saat aç kalması gerektiği hakkında da bir bilgi verilmedi. Sorulacak sorular var onlar da cevapsız. İnsanın içinde bir şüphe uyandırıyorlar. Geçen kan alma yerinde de kan alamadılar hep delik deşik oldu morardı kolları ve bizi kadın doğum hastanesine yönlendirdiler. Hastaneden ve çalışanlarından memnun değilim.”*

3.2. Tıbbi Uygulamalardan Kaynaklı Sorunlar

Tıbbi uygulamalarda yaşanan sorunlar, hizmet sunumunda eksiklik ve ihmal, reçete doktorluğu, tedavi ve teşhis yetersizlikleri, hasta güvenliği ve etik ihlal, yanlış ve eksik tıbbi uygulamalar şeklinde kategorilerde toplanmıştır.

3.2.1. Hizmet Sunumunda Eksiklik ve İhmal

Şikâyetlerde hekimin ihmali (12), hekimlerin branşlarına dair tedaviyi yapmaması (1), hekim eksikliği (8), branş hekiminin olmaması (2), tedavi edecek hekimin olmaması (2), müdahale için hekim çağırma (1), tahlil yapma (1), hastanın diyalize girememesi (1), sevk raporuna bakma (1), sevk için ambulans gönderme (1), test sonucunun geç çıkması (6), test sonucunun karışması (1) gibi hizmet sunumundan kaynaklanan sorunlara değinilmiştir.

Hasta, hekime gittiğinde belirtilerinin göz ardı edildiğini ve sonrasında daha ciddi sorunlarla karşılaştığını belirtmiştir. Şikâyetle dair ifadeye yer verilmiştir: *“13.02.2023'te gece saat 03.40 civarı acile şiddetli karın ağrısıyla gittim. Fakat sadece röntgen çektirip sizde gaz var deyip beni gönderdi. Ağrımın sadece sağ alt kadranda olduğunu söyleyememe rağmen, hiçbir tetkik yapmadan, kalkıp muayene bile etmeden oturduğu yerden gazdır deyip beni gönderdi. Ağrıdan 2 gün kıvrandım. Araştırma hastanesi aciline gittiğimde de acil*

şekilde ameliyata alındım. Hekimin oturduğu yerden hiç tetkik yapmadan, muayene dahi etmeden şudur deyip, tanı koyması, hekimin görevini yapmaması ve ihmali yüzünden 2 gün ağrıdan kıvrandım.”

Hasta, kan testi verdiğini ve testlerin karıştırıldığını belirtmiştir. “Hastanede kan testi sonucum başkası ile karışmış, bana hamilesin denildi. Sonra başka bir yerde Beta HCG testi yaptırdım. Hekim sonucun düşük çıktığını ve hamile olmadığımı söyledi. En son kadın doğumda tekrar kan aldılar, orada kan testi sonuçlarımın başkası ile karıştırılmış olduğunu söylediler. Çok duygu kırıcı, psikolojik olarak çöktüm.”

Diğer bir şikâyetinde, hastanede çoğu hastalığı tedavi eden branş hekiminin olmamasına dair ifadesine “Devlet Hastanesi'nde çoğu branş hekimi yok deri hastalıkları, göz, nöroloji gibi bu çağda yakışmıyor yakın zamanda inşallah tam teşekküllü hastane olur.”

Hasta, hekimin randevu saatini ertelemesinden dolayı mağduriyet yaşadığını belirttiği şikâyetinde “Plastik cerrahi hekimi sabah 8.30 randevusu verip 16.00 gibi ameliyathane önlüğü verdi. İki hasta beraber alınacağı için anneme haber vermek amacıyla annemi çağırmaya gittim, yokluğum bahane edilerek ameliyatım iptal edildi. Konuşmak için ameliyathaneye gittim. Bu sefer de hekim servise çıktı, artık gelmez denildi. Diğer hasta ameliyatta, ben önlüklü bekliyorum. Aklıma tek gelen şey hekimin bir tane az ameliyat yapayım demesi çünkü 12 saat beklettiğin hastanın randevusunu 10-15 dakika için iptal etmek akla mantığa sığmıyor. Mesai saati bitimi bile gelmemiş üstelik” şeklinde ifade etmiştir.

Şikâyetlerin çoğunluğu, hekimin mesai saati dolmadan hastaneyi terk etmesine yöneliktir. Şikâyetlerde hastalar durumu bu şekilde açıklamıştır:

“Nöroloji bölümünde annemi tedavi ettirmek için 14:10'a sıra aldım fakat hekimi sorduğumda hekimin çıktığını söylediler. Hastası olduğu halde bir hekim nasıl gidebilir, sebep de yok. Diğer hekimin insafına kaldık, araya sıkıştırıp bakarım dedi daha sonra da servise çıktı. Sekreter ise saat 16:30 olmadan dolmuşuna bindi ve gitti bakılamadan geri döndük sıramız da boşa gitti.”

“Annem için göz polikliniğinden sıra aldık. Annem çalıştığı için 16.00'daki randevusuna 3 dakika geciktik ve 16.03'te hastanedeydik. Gittiğimizde hekim yerinde yoktu. Hekim, hastasının geleceğini bildiği halde beklemeden gitmiştir. Sekreter tarafından annem aranmış annem geleceğinin bilgisini vermiştir. Randevu almak için ne kadar uzun tarih sonra boşluk bulunduğundan bilginiz vardır. Annem şu an mağdurdur.”

Tıbbi uygulamalarda yaşanan sorunların bir diğeri de reçete doktorluğudur. Hastalar hekimlerin tedavi etmeden ilaç yazmalarından şikâyetçi bir tutumdadır.

3.2.2. Reçete Doktorluğu

Hastalar ve hasta yakınlarının şikâyetlerinin yoğunlaştığı nokta hekimin yetersiz muayenesi (17) ve hastaya reçete verip göndermesidir (6). Hasta yakını bu durumu “Acildeki hekim çocuğumla güzel ilgilenmedi tomografi istedi. 3 gündür ateş kuma şekilde rahatsızlığı olan çocuğuma tahlil yapılması gerektiğini bile söylemedi. Tomografi sonucunu bayağı inceledi fakat bir açıklama yapmadı. Çocuğuma antibiyotik yazıp gönderdi. Hastalığıyla ilgili bir açıklama yapmadı. Başından sıvı için antibiyotik yazması, yüzümüze bakmaması, ilgi göstermemesi çok terbiyesizce. Biz oraya küçücük çocuğu getirmişiz antibiyotiği neye göre verdi, ne için verdiğini bile açıklamadı. Oturduğunuz yerden doktorluk yapacaksanız kalkın biz oturalım” şeklinde ifade etmiştir. Diğer bir hasta ise hekimin teste odaklanmamasını aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

“Hayatımda gördüğüm en kötü hastane. Hastaya, hastalığa yönelik ilgi yok. Bilgisizler. Kafa ezilmesi için gidiyorsun hiçbir test yapmadan iğne yazıp yolluyorlar. Ciddi kesik için gidiyorsun, test yapmadan sarıp yolluyorlar. Damar sorunu için gidiyorsun b12 yazıp yolluyor, o kadar iyiler. Tek dertleri saatlerini doldurmak. Bir de hap yazıp yollamak, 1-2 hekim iyi, gerisi boş..”

Görüldüğü gibi hastalar şikâyetini hem hekime hem de genel sağlık sistemine yöneltmektedir.

3.2.3. Tedavi ve Teşhis Yetersizlikleri

Şikâyetler içerisinde hekimin rapor yazmaması (5), test yapmadan hastanın gönderilmesi (3), hekimin test sonucuna bakmaması (1) gibi konular teşhis ve tedavi yetersizlikleri içerisinde değerlendirilmiştir.

Hastalardan bir tanesi hekimin yoğun olmasından ve rahatsız olmasından dolayı muayene gününü ileri bir tarihe ertelemesine dair şikâyetini “*Hasta sayısı 3-4 kişi olmasına rağmen bana kendisinin rahatsız ve yoğun olduğunu şu an bakamayacağını söyledi. Elime bir kâğıt parçası tutuşturup ayın 19’una sıra almamı istedi. Ağrım var, işitme kaybım var. Ben iyi durumda olsam aciliyetim olmasa zaten randevu alabilsem alır öyle gelirim. Hazır oradayken bakmıyorsunuz sonrası için ne diye geleceğim, saçmalık*” şeklinde belirtmiştir.

3.2.4. Hasta Güvenliği ve Etik İhlal

Hasta ve yakınlarının hasta mahremiyetinin hiçe sayıldığını (10), hastaların hayatını etkileyecek kararlar alındığını (1), doğum anında bebeğe zarar verildiğini (1) belirtilen ifadeler aşağıda yer verilmiştir. İfadelerin birinde hasta, polikliniğin hijyen olmamasından (2) duyduğu rahatsızlığa aşağıdaki şekilde değinmiştir.

“Kadın hastalıkları hekimine muayene oldum. Hekim içeride olmasına rağmen poliklinik hijyenik değildi. Benden bir önceki hastanın sedyedeki örtüsünü kendim değiştirdim. Muayene esnasında mahremiyet adına üzerimize örtecek örtü yoktu, daha da kötüsü benim muayenem bitmeden pat diye kapı açıldı ve içeri hasta alındı.”

Yukarıdaki ifadede de belirtildiği gibi hastalar mahremiyet konusunu vurgulamışlardır. Ayrıca hasta yaşadığı olumsuz deneyimden bahseden kendisinin de sağlık çalışanı olduğunu belirtmiştir.

“Kadın Doğum Uzmanı annemi biyopsiye aldı. En az on stajyerin karşısında hasta mahremiyeti hiçe sayılarak, lokal anestezi yapmadan işlemi gerçekleştirmiş. Hastamız canım yanıyor dediğinde acıymıyor, biliyorum, abartma, boşuna bağırma gibi sözler sarf edilmesi, kendim de bir sağlık çalışanı olarak beni üzmüştür.”

“...hekim kontrol etti. Yatış verdi. Gece ikide şiddetli sancım oldu, doğuma başladılar. Kontrol eden hekim bebeğin kilosunun 3.570 olduğunu söyledi. Ama bebek 4.290 doğdu. Bebek kakasını yedi ve doğumda kolunu kırdılar. Altıtan fazlasıyla dikiş attılar. Makat yırtılması oldu. Hekim doğumda dikiş yaparken böyle olacağını bilseydim sezaryene alırdım seni, zordu dedi. Doğumdan sonra ise çok zor doğum değildi dedi.”

Dolayısıyla hastaların yaşadığı durumların etik ihlale sebebiyet verdiği ve hasta güvenliğine zarar verdiği görülmektedir.

3.2.5. Yanlış ve Eksik Tıbbi Uygulamalar

Şikâyetle konu olan hususlardan bir diğeri yanlış veya eksik tıbbi uygulamalardır. Bu uygulamalar içerisinde hekimin yanlış reçete yazması (3), ödemesi olmayan ilacı yazması (2) ve kendi yazması gereken ilacı hemşirenin yazması (1) yer almaktadır.

“Damar yolu açarken kolum kan oldu. Peçete istediğimde odanızda var diye odaya gönderdiler. Eve geldik bir saat sonra yanlış reçete verildiği için arandık. Biz o reçeteyi alır almaz iğneleri kullanabilirdik. Kadın doğum için gittiğim hastanede Romatoid artrit reçetesi verildiğini fark ettik. Hemşirelerin tavırlarından ve bu dikkatsizliklerinden şikâyetçiyim.”

“...baştan savan tavırları ve işe yaramayan reçetesi neticesinde şikâyetin artarak devam etmesi aynı zamanda psikolojik etkilere de sebep olmuştur.”

“Tekrar hastaneye giden eşime hemşire F bloktaki hekimin poliklinik saatinde gelip reçeteyi inceleyip onaylaması gerektiğini söyledi. Ancak üç kere aynı ilacı verdi. Eşim eve geldiğinde o ilacı kullandığımız an çocuğum kıpkırmızı oldu ve öksürmeye başladı. Şimdi size soruyorum, hekimin onaylaması gereken reçetede ilacı hemşire nasıl yazabiliyor, ne hakla böyle bir sorumsuzluk yapabiliyor? Çocuklarımızı riske atıyorlar ve umurlarında bile değil.”

Şikâyetlerde tıbbi uygulamalarda yaşanan sorunlara değinilmiştir. Hasta şikâyetlerinin odaklandığı diğer bir nokta da yönetsel sorunlardır.

3.3. Yönetimsel Sorunlar

Yönetimsel sorunlar içerisinde hizmet erişimi ve zaman yönetimi, hizmetin ertelenmesi veya iptali, rapor ve ilaç yazma süreçlerindeki eksiklik, hastane ortamının ve fiziksel koşulların yetersizliği, idari ve operasyonel sorunlar kategorileri yer almaktadır.

3.3.1. Hizmet Erişimi ve Zaman Yönetimi

Bu kategoriye dair, randevuya gitmesine rağmen gitmemiş gözükme (1), randevu alamama (17) randevusuz hastaya bakmama (5), hastaların uzun süre bekletilmesi (10), hastanın randevuya geç gelmesi (4), hastanın randevu saatinden geç muayene olması (8), randevusu olmasına rağmen tedavi edilmeme (3), randevunun iptal edilmesi (1), hastanın seçtiği hekimde muayene olamaması (1), hastanın sarı alan talebinin reddedilmesi (2), depremzedelerin randevu olmadan bakılmaması (2) şikâyetleri yer almaktadır. Hasta şikâyetlerinin temel vurgusu randevu alamamadan kaynaklanan muayene olamamadır.

“Randevuma gitmeme ve kan tahlili vermiş olmama rağmen kayıtlarda gitmemiş gözüküyorum. Bu nedenle aynı bölümden tekrar randevu alamıyorum.”

“25 haftalık gebeyim (21. Haftadan beri MHRS uygulamasından randevu sistemleri açılmıyor 182’den de alamıyorum). Hekim 24. Hafta şeker testi olmam gerektiğini söylemişti. Ama iki haftadır belki test olurum diye gidiyorum. Randevu sistemi kapalı nasıl bu kadar hasta randevu bulup muayene oluyor. Girişteki bayan sabah erken gelin sıra vereyim diyor ama iki haftadır hiçbir şekilde ben ne aylık kontrolü mü oluyorum ne de şeker testimi yaptırabiliyorum.”

“Hastanenin Gastroenteroloji bölümüne üç aydır randevu alamıyorum. İki kez randevu aldım ancak her seferinde iptal oldu. Ülseratif kolit hastalığım var ve raporlu ilaç kullanıyorum. Rapor sürem bitti ve hastalığım tekrar nüksetti. Randevu günü geldiğinde hemen iptal oluyor. Nasıl randevu alacağım? Bu şekilde sadece bir tane doktor görünüyor ve ona da muayene olamıyoruz.”

“Bir aydır beklediğim göz randevusunu iptal etmişler. Zaten randevu bulmak zor, bakmış olmasam onca yol gidecektim. Tabiki bizim zararımızı karşılayacak insan görmüyorum ama biz bir zarar versek, karşılamakta yükümlüüz. Allah aşkına, hastane hastane kılığında çıkmış, podyuma dönmüş. İşlerinin başında değiller, her yerdeler. Aslında çok söylenecek şey var ama ben insanlığımıza bırakıyorum. Allah’ınızdan bulun.”

Diğer bir hasta ise farklı olarak depremzede olmasından kaynaklı sağlık hizmeti alırken öncelik beklediğini ancak kendisine verilmediğini belirtmiştir:

“Daha önce AFAD’tan aldığım bilgi doğrultusunda depremzedelerin randevu almadan ve sıra beklemeden istediği hastanede muayene olabileceğini öğrenmiştim. Rahatsızlandığım ve 5 gündür antibiyotik kullanmama rağmen daha kötü olduğum için dayanamadım ve Devlet Hastanesi’nin Kulak Burun Boğaz servisine uzman bir hekim için gittim. Depremzede olduğumu randevum olmadığını ve bu hakkın beni arayıp söylendiğini söyledim. Oradaki sekreter gidip hekime sormam gerektiğini söyledi ama içeride hasta vardı. Bunu sekretere söylediğimde hekimi telefonda aradı, hekim bunu reddetti ve bakmayacağını söyledi. Hasta kabuldeki kadın bana enkazdan o an çıkarsak randevu almadan gelebileceğimizi söyledi. Gerçekten siz dalga mı geçiyorsunuz insanlarla? Ben ne şartlarla oraya geliyorum ve sadece bana verilen hakkı istiyorum.”

3.3.2. Rapor ve İlaç Yazma Süreçlerindeki Eksiklik

Yönetimsel sorunlar içerisinde hekimin rapor yazmaması (2) ve yenilememesi (1) yer almaktadır.

“Psikiyatri hekimi insanların psikolojini tedavi etmek için değil de tamamen bozmak için oraya oturtulmuş gibi. Sağlık kurulu raporum bu hekim yüzünden gecikti alamadım.”

3.3.3. Hastane Ortamının ve Fiziksel Koşulların Yetersizliği

Hasta ve yakınları diğer şikâyetlerinin yanı sıra hastane ortamına ve fiziksel koşullara dair de şikâyetle bulunmuşlardır. Şikâyetler içerisinde hastanenin toz olması (4), hastane klimasının çalışmaması (1), hastanede

hijyen kurallarına uyulmaması (1), hasta yatağının temizlenmemesi (1), hastaların izole edilememesi (1) gibi konular yer almaktadır.

“Bugün ultrason çekirmek için gitmiştim siyah perdelerin asılı olduğu camın önünü açtım belki 1 aylık toz vardı dikkat edilmesi gereken bir yer hastaneler...”

3.3.4. İdari ve Operasyonel Sorunlar

Hekimin hasta kotasının dolması (3), hekimin greve girmesi (2), hastane ile iletişim kuramama (1), yabancı hasta ücretlerinin pahalı olması (1), poliklinik sıralarının etkili işlememesi (1) gibi konular idari ve operasyonel sorunlar arasında yer almaktadır.

“Yabancı hasta 110 TL muayene ücreti ödetiyorlar cildiye polikliniğinde. Zaten bir aydır bekliyorum randevu üç hafta sonraya verildi, gittiğimde vezne önce 55 TL istedi sonra her ne olduysa 110 TL'ye çıktı birden, sistemde 55 yazıldığı halde benden 110 TL talep etti hazne. Gitmiyorum hastaneye falan özel hastaneye giderim daha iyi.”

“Devlet Hastanesi'nde kan alma sıramatığından sıra aldım ve sıramı bekliyordum. 51 yandı, içeri girdim. 'Git, sıra al' diyen personele, 'Benim sıram 51, yanan numara 51 dedim. İçeri aldıklarınız kaç numara? ' deyince tartıştık. Meğer kimsenin numara derdi yokmuş. Sayın Başhekim Hanım, numarator koymuşsunuz ya, hani kaldırın atın. Herkes kafasına göre takılıyor. Aynısı röntgende de geçerli. 60 yandı, tam içeri girecek oldum. Kadının birisi pat diye içeri girdi. Görevli bayana, 'Sıra benim' dedim. Verdiği cevap, 'Onun sırası 43'tü.' Yahu, 43 nere, 60 nere? Herkes adalet istiyor ama kimse adaletli davranmıyor.”

“15 Haziran tarihine randevu aldım bir gün kala iptal edildi. Ayın 30'una aldım yine bugün aradılar ve iptal ettiler doktorlar grevdeymiş banane ya ben hasta değil miyim yetmedi Devlet Hastanesi'ni aradığımda orada oturan beyefendi bana ne sitem ediyorsunuz of hanımefendi kapatın dedi suratıma kapattı. Hasta değil de ölmemiz mi lazım anlamıyorum yardım edin ya lütfen.”

“Devlet Hastanesi'ne göz muayenesi için gittiğim bölümde beş kişiden fazla bakmadıklarını söylediler. 5 kişi nedir ya devletin hiçbir iş yapmadığını anlamış oldum. Kimse özele gidip para vermek zorunda değil. Çalışanın da hastanenin başında olanın da derhal değiştirilmesi lazım kendi ülkemde kendi hastanemde muayene olamıyorum yazık gerçekten yazık.”

“...Devlet Hastanesi'nde bebeğimiz dünyaya geldi. Yenidoğan bebek yardımı için SSK'ya başvurdum. SSK çalışanı hastaneden raporun çıkmadığını söylüyor. Doğumun gerçekleştiği ... Devlet Hastanesi'ni arıyoruz muhatap bulamıyoruz telefona cevap verilmiyor telefonu açıp 3 sn sonra geri kapatıyorlar gereğinin yapılmasını rica ederim.”

3.4. Hasta-Çalışan İlişkilerinde İletişim ve Davranış Sorunları

Hastaların şikâyetleri incelendiğinde sadece hekimlere göre değil, diğer sağlık personeline göre de şikâyetlerin olduğu görülmektedir. Özellikle tıbbi sekreterin üslubunun yanlış olması (6), tıbbi sekreterin azarlaması (6), tıbbi sekreterin egosunun olması (2), hastaların soru sormalarına tahammüllerinin olmaması (2), hastayla dalga geçmeleri (2), hastanın korkutularak tedavi edilmesi (2), bakıcıların hasta ihtiyaçlarını karşılamaması (1), bakıcıların hastayla dalga geçmesi (1), temizlikçilerin hastayı azarlaması (2), hastaya bakmak zorunda olmadığının belirtilmesi (1) gibi konular ön plana çıkmaktadır.

“Cerrahi yoğun bakımı personeli yatan hastalarla dalga geçiyor ihtiyaçlarını karşılamıyor hem yatan hastaya ihtiyaç olur diye su aldırıyor hem de hasta su isteyince hastaya su vermiyor. Saati soruyor doğru bilgi vermiyor. Hangi gün olduğunu soruyor pazartesi olmasına rağmen ne yapacaksın amca sanki işe mi gideceksin deyip salı bugün diye kahkahayla güliyorlar.”

“Pandemi çıktığı zamandan itibaren hastaneye hiç gitmemiştim Hasta kabulde çalışan gözlüklü adama giriş buradan mı yapılıyor diye sordum oradaki yazıyı oku diyor okudum hastalar giriş almak için triyaj sırasına girin yazıyordu. Öyle bir egoya bürünmüş ki sanki sekreter değil de hekim mübarek”

“...Hastanesi sekreterlerinin nezaket ve üslup konusunda bir eksiklik olduğunu düşünüyorum. Sekreterlerin, insanlara hizmet etmek için orada olduğunu ve onlara ters bir şekilde davranmamaları gerektiğini hatırlatmak isterim. Sekreterlerin, hekimlerden daha sert bir üslupla konuşmaması gerektiğine inanıyorum.”

Hasta, hastanedeki temizlikçinin temizliğinden dolayı rahatsızlığının arttığını belirtmesine rağmen temizlikçilerin hakaretine uğradığını belirtmiştir.

“... Devlet Hastanesi çocuk servisi temizlikçi çalışanları hasta yakınlarına hakaret edip mağdur ediyorlar. Ben astım hastasıyım, odayı bol çamaşır suyuyla siliyorlar. Çamaşır suyunu az kullanmaları konusunda rica ettim diye beni dövmeyle kalktılar.”

Hasta yakını, hasta çalışanlarının hastalara yönelik korkutucu dil kullanması neticesinde hastasının etkili bir şekilde tedavi edilmediğini belirtmiştir.

“... Devlet Hastanesi işitme testi odasında ölçüm yapan iki bayan çalışan hastaları tehdit ediyor. Panik atak hastası olan yaşlı babama: Seni Bakırköy'e yönlendiririz eğer duymazsan deyip adamcağızı korkutmuşlar. Bu adamın zaten raporu var kulaklık kullanıyor kontrole gelmiş. Korkusundan onu Bakırköy'e sevk etmesinler diye her şeye basmış. Ne hakla ne cüretle. Hastalara bu şekilde nasıl davranabilirler nasıl izin verilir ne şekilde göz yumulur bu duruma.”

Hasta yakınının diğeri de sekreterlerin kendilerine kötü davrandığını belirtmiştir.

“Hastam 100 yaşında. 22 Haziran tarihinde hastamı hastaneye getirdim. Hastam yürüyemediği ve çok uzun süre oturmadığı için sekreterden bizi alması konusunda rica ettim. Sekreter bana Bağırma, alacağız bir siz değilsiniz gibi tabirler kullanıyor, ben ne sesimi yükselttim veya bu şekilde kullanacağı bir tabir kullandım. Hastanede bir bu değil birçok çalışan bu halde, hastane değil toplama kampı gibi.”

3.5. Hasta-Hemşire İlişkisinde Yaşanan Sorunlar

Hasta ile hemşire arasında yaşanan sorunlar iletişim eksikliği, empati ve duygusal destek eksikliği, hasta güvenliği ve konfor eksikliği, bilgilendirme ve eğitim eksiklikleri, mesleki sorumlulukların ihlali ve agresif-kaba davranışlar olmak üzere 6 kategoride toplanmıştır.

3.5.1. İletişim Eksikliği

Bu kategoride hemşirelerin olumsuz üslupları (1), ters cevap vermeleri (3), bilmişlik yapmaları (1), hastayı azarlamaları (3), hastaya bağırma (2), hasta yakınlarının küçümsenmesi (1), hastaya hakaret etmeleri (9) gibi konular yer almaktadır.

“Hastanedeki hemşireniz tarafından eşim hakarete uğramıştır. Çocuğum üzerini ıslatmış, eşim yatakta bulunan pike ile çocuğumun üşümemesi için örtmüş. Eşime gelip koskoca pikeyi neden örtüyorsun deyip tekrardan azarlama eğilimine girmiştir. Ve çocuğumun ayağına damar yolu açmaya uğraşmış açamamış ve çocuğumun ayağını delik deşik etmiştir. Eşimin açamadınız çocuğun ayağı şişti ve kanadı sözleri üzerine de “Ben açamıyorum nöbetten çıkacağım çocuğa bakamıyorsun ben de açamıyorum yeni nöbete gelen arkadaş açsın” diyerek alaycı bir dille tekrardan eşime bakamıyorsun diye hakaretini etmiş ve odadan ayrılmıştır.”

“Devlet Hastanesi dahiliye biriminden bilgi almak için gittim. Hemşirelerin dinlemeden, çok bilmiş gibi hareketleri ve tavırlarıyla karşılaştım. Öğlen molası olmadan, içeride hasta beklerken birbirlerine 'ne yiyeceğiz ne yapalım?' derdindeler. Gerçekten dinlemeden, randevu alınız diyorlar. Aradan aldıkları insanlara ne oluyor acaba? Gerçekten saygıyı hak etmiyorlar. Gerekli birimler ilgilenmeli, denetimsiz bir hastane.”

“...acilinde 27 Kasım gece 03.00 sularında doktorun yönlendirmesiyle hemşirenin olduğu bölüme gittim. Karşılaştığım hakaret, ruhsal şiddet karşısında o kadar çaresiz kaldım ki bakanlığa şikâyetinde bulundum ama birebir konuşmalarda ispat olmadığı için hiçbir şey yapamıyorlar. Yaptığı ettiği her şey yanına kâr kaldı kadın hemşirenin.”

“17 Kasım Cuma günü saat 20:00 sıralarında çocuk acil servisinden aldığım hizmetten memnun değilim. Hemşireler birbirleriyle çok aşırı laubali davranıyor ve sorduğumuz sorulara ters cevaplar veriyorlar. Aşırı bilmişlik sergiliyorlar.”

“Ortopedi bölümüne çıktım ve hekim kan testi vermem gerektiğini söyledi. Kan alım odasına gittiğimde oradaki hemşire aşırı kaba ve sert konuşuyor. 2. Bölüme geçin dedi ben anlamadım sonra bana sert bir tepki verdi. Kanı almama gibi bir hakkım var deyip bağırdı ben de almayın o zaman deyip çıktım. Hastalara nasıl davranılması gerektiğini öğrenmeliler bence bu kadar kaba üsluba gerek yok...”

Hemşirenin hasta ile dalga geçer tarzda konuşmasına dair şikâyetle hasta: *Hemşireyle ilgili sorun yaşadım ve böyle bir olayın olmadığı savunuluyor ve bunun için tekrardan şikâyetle bulunuyorum. Panik atak geçirirken beni kolumdan çekip kan almaya çalıştı, gitmeyince de tüpleri elime verip 'Al bunları, git evde sarılarak ağlarsın' şeklinde ifade etmiştir. Aynı şekilde diğer hasta da hemşirenin kendisine bağırmasından ve kendisine hakaret etmesinden rahatsızlık duyduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:*

*06.09.2023 tarihinde saat 11:15'te psikiyatri bölümüne babam randevu almıştır. Randevu saatinden önce hastaneye gidip sırasını beklerken hekim olmadığını fark ettim. Hekimin nerede olduğunu sorduğumda rapor aldığı tarafıma iletilti. ilçesinden geldiği ve belinde platin olduğu için başka bir doktora yönlendirilmesi için ricada bulundu. Ancak hemşire A*** tarafından hastaneden çıkarılmak istendi ve hakarete uğradı. Bir hemşirenin bir psikiyatri hastasıyla bu şekilde konuşmamasını doğru bulmuyorum. Bu nedenle şikâyetçiyim. Babamın tansiyonu yükselerek acil serviste dil altı hap verildi ve şu an bekletiliyor.”*

3.5.2. Hasta Güvenliği ve Konfor Eksikliği

Hasta güvenliği ve konfor eksikliğinde hemşirelerin hastayı tehdit etmesi (2), hemşirelerin kan alırken acıtması (2) ve kan almayı becerememesi (2) gibi şikâyetler yer almaktadır. Hasta, hemşirenin kan alamadığını belirttiği ifadesinde *“Hasta kayıt, muayene vs. olduktan sonra hastamızı müşahade odasına alındı damar yolu açmaya gelen erkek hemşire kan almayı beceremeyip hastanın kolundan kan akmaya başladı. Kan aldığı enjektörü hasta yatağına sapladı, bu davranışın hijyenik olmadığını söyledim. Erkek hemşire istediğin yere şikâyet et dedi. Bir sağlık çalışanı bir hastaya nasıl böyle bir üslupla davranabilir”* diyerek hemşirenin kendisine kaba davranmasından da rahatsız olduğunu belirtmiştir.

Hasta yakını, hekimden sağlık hizmeti alamadıklarını aşağıda belirtmiştir:

“08.09.2023 tarihinde bir haftalık çocuğumla beraber eşimi kontrole getirdim. Tek bir bayan hekim vardı, küçük bebeğimiz var. Muayenemizi yazmanızı rica ettiğimizde aldığımız cevap 'hangi hekim yaptırdıysa o baksın oldu. Saat 9'dan beri bekliyoruz, saat 11:30 oldu. Bayan hekim hastasını bitirip gitti, bizi erkek hekime muayene olmak mecburiyetinde bıraktı. Yetkililerin hastane personellerini acilen denetlemesi ya da rotasyon yapması gerekir. Bu kadar başıboşluk olmaz.”

Şikâyetlerde hastaların kendilerini güvende hissetmediğine dair çıkarımlarının olduğu görülmektedir.

3.5.3. Bilgilendirme ve Eğitim Eksiklikleri

Hemşirelerin hastalara tedavi ile ilgili bilgi vermemesi (6), eski gözlüğünü görmeden yeni gözlük yazmaması (2) gibi şikâyetler bilgilendirme ve eğitim eksikliğini içermektedir.

“Devlet hastanesinden randevu aldım. Göz doktoru gözlüğümü görmeden göz derecesini veremeyeceğini söyledi. 10 yıldır göz muayenesi için hem devlete hem özele gittim böyle bir saçmalıkla karşılaşmadım. Eski gözlüğü görmeden numara veremeyen biri nasıl doktor olmuş? Vakit kaybı gerekli yerlere şikâyet edeceğim.”

3.5.4. Mesleki Sorumlulukların İhmali

Hasta ve yakınları hemşirelerin işini başkasına yaptırdığı (1), hastaya yeterince zaman ayırmadığı (1) gibi hemşirelerin mesleki sorumluluğuna dair şikâyetlerini dile getirmiştir.

“Devlet Hastanesi’nde ilgi sıfır. Koronavirüs olarak yatırdığımız bir hastamızla ilgilenilmiyor hemşireler kendilerinin yapması gereken, uygulaması gereken şeyleri refakatçiye yaptırıyorlar. Hasta hakkında bilgi almak istendiğinde iste tam tersi bir tavırla bilgi verilmemekle birlikte alaycı bir tavırla geri dönüş sağlanıyor. Kısacası iletişim kurmaktan bir haber umursamaz tavırlı bir kalabalıktan ibaret. Bu kadar ilgisizlik umursamazlık olmaz, olamaz!”

4. TARTIŞMA

Çalışmada şikâyetvar.com sitesinden elde edilen şikâyetler incelenmiştir. Şikâyetlerin incelenmesi neticesinde “hasta-hekim iletişiminden kaynaklı sorunlar”, “tıbbi uygulamalardan kaynaklı sorunlar”, “hasta-çalışan ilişkilerinde iletişim ve davranış sorunları”, “yönetsel sorunlar” ve “hasta-hemşire ilişkisinde yaşanan sorunlar” olmak üzere 5 tema elde edilmiştir.

Råberus ve arkadaşları (2019) İsveç’te ilçe hastanesinde inceledikleri şikâyetlerde hastaların hizmet erişimine, kalite sorunlarına, yapısal sorunlara ve iletişim sorunlarına dair şikâyet bildirdiklerini ortaya koymuştur. Skär ve Söderberg (2018) de İsveç’te yaptıkları araştırmada hastaların profesyonel bir şekilde karşılanmadıklarında en fazla memnuniyetsizliği yaşadıkları sonucuna ulaşmıştır. Hoşgör ve arkadaşları (2023) tarafından Ege Bölgesi’ndeki bir hastanede yapılan çalışmada hasta ve yakınlarının en fazla şikâyet ettiği hususun yönetim temasına bağlı olarak hastaların bekleme süreleriyle ilgili olduğu bulgulanmıştır. Yalçinkaya ve Güçlü (2023) yaptıkları çalışmada İstanbul’da hastaların personelin tavrından ve davranışlarından şikâyetçi olduklarını belirtmiştir. Yıldırım ve Kumru’nun (2021) İstanbul’daki özel ve kamu hastanelerine yönelik yaptıkları çalışmada kamuda şikâyetlerin çoğunluğunu sağlık hizmet sunumu ve idari işlemler (%49, 15), mesai saatlerine uyulmaması (%27, 40) ve sağlık personeliyle iletişim problemleri (%14,03) oluşturmaktadır. Özel hastanelerde ise tıbbi uygulamalar (%29,97) ve sağlık hizmetinin ücretlendirilmesi (%28,71) konuları ön plana çıkmaktadır. Güzel ve Temel (2022) Konya’daki hastanelere dair yaptıkları çalışmada yönetim ana temasında en çok ücretler, ilişkiler temasında ise kaba davranmanın ön plana çıktığı sonucuna ulaşmıştır. Şahinli ve Özdemir (2019) yaptıkları çalışmada en fazla şikâyetin hizmetten faydalanamama, bilgilendirilmeme, hekim seçememe, öncelik sırasının belirlenmemesinden kaynaklı olduğunu belirtmiştir. Reader ve arkadaşları (2014) şikâyet taksonomisini dikkate alarak yaptıkları çalışmada tedavi (%15,6) ve iletişim (%13,7), sağlık kuruluşlarının yönetimi (%35,1), sağlık personeli-hasta ilişkilerindeki sorunlar (%29,1) temalarının ön plana çıktığını belirtmiştir. Bir diğer çalışmada da ana şikâyet temaları, yönetim (%48,9), klinik (%28,6) ve ilişkiler (%22,5) olarak bulgulanmıştır. Sonrasında finans ve faturalama, hizmete dair sorunlar, sağlık hizmetlerine erişim ve hasta kabul, saygı, haysiyet ve önemsenme ve hasta güvenliği vakaları ön plana çıkmıştır (Hoşgör ve Hoşgör, 2019). Bir başka çalışmada da şikâyetlerin büyük çoğunluğu klinik (%23) ve yönetim (%23) alanlarına dair gerçekleştirilmiştir (O’Dowd vd., 2019). Yaman ve Kavuncu (2020)’nun yaptığı çalışmada da en çok şikâyet kurumsal anlamda gerçekleşmiştir.

Literatürdeki çalışmaların yanı sıra Karadeniz bölgesinde yapılan bu çalışmada bu bölgede tıbbi uygulamalardan (%30,26), hasta-hekim iletişiminden (%24,58) ve yönetsel sorunlardan (%24,82) kaynaklanan şikâyetler daha çok ön plana çıkmıştır. Hastaların sağlık hizmetlerine dair farkındalık düzeyinin artması, hasta haklarının belirginleşmesi gibi birçok husus hasta ve yakınlarının sağlık kurumlarına bakış açısını etkileyebilir. Hekimin hastaya ve hasta yakınına karşı ilgisiz ve kaba olması ön plana çıkmıştır. Hekimlerin yoğun hastanelerde ve polikliniklerde çok sayıda hasta görmek zorunda kalması, her bir hastaya yeterince zaman ayıramamalarına ve iletişimlerinin azalmasına neden olabilir. Özellikle iletişim sorunlarının eğitim eksikliği ve sağlık personelinin iş yükünden kaynaklandığı düşünülmektedir. Ayrıca hekimlerin hastalarla kurdukları iletişimde jargon kullanmaları, hastaların hekimlerle olan iletişimlerine zarar vermektedir. Hasta ve yakınlarının sağlık hizmeti alırken yaşadıkları aksaklıklarda bilgilendirilmemeleri, belirsizliğe ve aldıkları hizmetin yetersiz olduğunu düşünmelerine sebebiyet verebilir. Yönetsel sorunlardan kaynaklı şikâyetlerde hizmet erişimi ve zaman problemlerine dair kategorilerde çok şikâyet olmaktadır. Hastalar ve yakınları randevu alamamadan, uzun süre hastanede bekletilmekten, randevu saatinden geç saatte muayene olduklarından şikâyetçi olduklarını belirtmişlerdir. Özellikle hastanelerde randevuya daha fazla öncelik verilmesi ve randevu alınmadan bazı polikliniklerde tedavi edilmemesi bireylerde sağlıklarına dair endişe oluşturmaktadır. Aynı

zamanda hekimlerin eksikliği ve branş hekiminin olmaması bireylerin sağlık hizmetine erişimini sınırlandırmaktadır.

Çalışmada şikâyet edenlerin %77,81'inin kadın, %21,18'inin erkek olması, kadınların sağlıklarıyla ilgili sorunları paylaşmaya ve yardıma başvurmaya daha yatkın olduklarını göstermektedir. Erkekler ise genellikle sağlık sorunlarını hafife alma ve yardım aramaktan kaçınma eğiliminde olabilir. Hyder ve Morrow (2006, s. 44) çoğu kültürde erkeklerin çalışma hayatından kopmamak adına kadınlardan daha fazla semptomları inkâr ettiğini belirtmektedir. Skär ve Söderberg (2018) çalışmalarında kadınların erkeklere nazaran daha fazla şikâyet bildirdiklerini belirtmiştir. Bu çalışmadan farklı olarak Karaağaç ve arkadaşlarının (2018) yaptığı çalışmada şikâyetin %52'sini erkekler, %48'ini kadınlar yapmıştır.

Çalışmada şikâyet edenlerin %82,64'ünün hasta, %17,36'sının ise hasta yakını olduğu sonucuna ulaşılmıştır. En çok şikâyet edilen sağlık personeli unvanı, hekim, hemşire ve tıbbi sekreterdir. Bu unvandaki kişilerin hasta ile doğrudan iletişim kurması, hastanın ilk başvurduğu kişiler olması şikâyetlerin fazla olmasına yol açmaktadır. Ayrıca hastanın hastalığına dair duyarlılığının fazla olması da diğer bir neden olabilir. Benzer şekilde Şahinli ve Özdemir (2019) yaptıkları çalışmada hekimin en fazla şikâyet edildiğini belirtmiştir.

Çalışmada en çok şikâyetin yapıldığı birim Acil Servis, Kadın Doğum ve Göz Hastalıkları olmuştur. Acil serviste şikâyetin fazla olması, bireylerin acil servisi sıklıkla kullanmalarından kaynaklanabilir. Bu durumda hastaların gün içerisinde polikliniklerde randevu bulamaması ve tez zamanda tedavi olma istekleri etkili olabilir. Ayrıca sevk zincirinin etkili bir şekilde işlerliğinin olmamasının da bu duruma sebebiyet verdiği görülmektedir. Bireylerin aciliyeti olmayan durumlarda da Acil servisi tercih etmeleri, Acil serviste yoğunluğun fazla olmasına yol açmaktadır. Kadın Doğum polikliniğinde kadınların hassas bir yapıda olması, hekimden empati beklentileri, süreçte sağlık sıkıntısı yaşamak istememeleri gibi birçok hususun ön plana çıktığı söylenebilir. Göz Hastalıklarında hastaların yetersiz bilgilendirilmesi, gözlerinde oluşabilecek komplikasyonda görme yetisini yitireceğine dair kaygılar hekimlerle olan iletişimlerinin bozulmasına neden olmaktadır.

5. SONUÇ

Çalışma, Karadeniz bölgesindeki hasta şikâyetlerinin genel profiline dair bilgiler içermektedir. Çalışmada genellikle kadınların ve hastaların şikâyetlerinin fazla olduğu görülmektedir. Bu durumda bireylerin sağlık hizmetini doğrudan almaları etkilidir. Hastaların sağlık hizmetini değerlendireceği mecralar artıkça hastalar yaşadıkları sorunları daha etkili bir şekilde ifade etmektedir. En fazla şikâyet edilen meslek grubunu hekimler oluşturmaktadır. Hekimlerin ön plana çıkmasında hastalarla doğrudan iletişime geçen kişiler olması etkilidir. En fazla şikâyetin yapıldığı birimler Acil Servis, Göz Hastalıkları ve Kadın Doğumdur. Bu birimlerdeki yoğun şikâyetler, hizmetlerin kalitesinin iyileştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca çalışma hasta-hekim iletişimi, hizmet sunumundaki eksiklikler, teşhis ve tedavi yetersizlikleri ile randevu sisteminin işlememesi gibi sorunların öne çıktığını ortaya koymuştur. Özellikle, etkili iletişim eksikliğinden kaynaklanan şikâyetler, hastaların güvenini kıran ve memnuniyetini olumsuz etkileyen önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Hizmet sunumunda yaşanan eksiklikler ve randevu sistemindeki aksaklıklar ise hastaların sağlık hizmetlerine erişimini zorlaştırmaktadır. Hastaların ve yakınlarının hekim eksikliğinden kaynaklı olarak sağlık hizmeti alamadıklarını düşünmeleri de hastanelerde branş hekim sayısının az olduğunu düşündürmektedir. Hastaların ve yakınlarının hemşire ve hekimlerin tavrından rahatsızlık duyduğu görülmektedir. Hekimlerin veya hemşirelerin kaba davranması, hastaların şikâyet etme eğilimini artırmaktadır. Hasta ve yakınlarının hekimlerden empati beklentisi fazladır. Hastalar kendileri ile samimi iletişim kurulmasını beklemektedir.

Hastaların hastaneye gittiğinde iletişimin ötesinde hasta mahremiyetinin de ihlal edildiğini düşünmeleri, hasta güvenliği noktasında şikâyetlerin artmasına neden olmuştur. Özellikle mahremiyet vurgusunun fazla olması hastaların kendilerine dair saygı, hassasiyet beklentilerinin olduğunu göstermektedir. Bulgular çerçevesinde hastaların şikâyetine hızlı cevap vermek için şikâyet birimlerinin kurulması hastaların kendilerini değerli hissetmelerini sağlayacaktır. Ayrıca sağlık personelinin iletişim becerilerini geliştirecek eğitim programlarının düzenlenmesi şikâyetlerin çözümünde etkili olacaktır. Olası şikâyetleri en aza indirmek için sağlık personelinin hastaları randevu süreleri, tedavi süreçleri hakkında doğru bilgilendirmesinin ve hasta ile şeffaf iletişimi tercih etmelerinin şikâyetlerin azaltılmasında etkili olacağı düşünülmektedir. Hastaların sağlık hizmetini değerlendirecekleri memnuniyet anketlerinin yapılması ve değerlendirme neticesinde hastanelerde somut adımların atılması elzemdir. Ayrıca randevudan kaynaklı

gecikmelerde hastalara alternatif randevu seçeneklerinin sunulması hasta memnuniyetinin artırılmasında önemlidir.

Makale ile ilgili notlar

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tamamı, beyan edilen tek yazarı tarafından yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alanka, D. (2024). Nitel bir araştırma yöntemi olarak içerik analizi: teorik bir çerçeve. *Kronotop İletişim Dergisi*, 1(1), 64-84.
- Argan, M. T. ve Arıcı, A. (2019). Sağlık iletişiminde e-şikâyet: hastaların ve hasta yakınlarının şikayetvar.com paylaşımları üzerine bir araştırma. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 31, 339-355. <https://doi.org/10.31123/akil.533612>
- Boston, S. (2020). Hasta şikâyetleri yönetimi. *Dosya: Sağlık İletişimi*, 40-45. https://www.medipol.edu.tr/sites/default/files/document/SD_55_40-45.sayfalar_Sedat_Bostan.pdf
- Gazaz, G. ve Tarakcı, H. N. (2023). Dijital halkla ilişkilerde şikâyet yönetimi: şikayetvar.com'a yönelik bir inceleme. *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, 5(2), 17-38. <https://doi.org/10.53281/kritik.1348050>
- Güzel, Ş. ve Temel, Ş. (2022). Hastanelere yapılan şikâyetlerin içerik analizi ile incelenmesi ve kamu, özel, tıp fakültesi karşılaştırması: Konya ili örneği. I. Banerjee and N. Orkun (eds.) içinde, *2nd International Acharaka Medicine, Nursing, And Health Sciences Congress* (101-112). BZT Akademi Yayınevi.
- Haggarty, L. (1996). What is content analysis? *Medical Teacher*, 18(2), 99-101. <https://doi.org/10.3109/01421599609034141>
- Harwood, T. G. ve Garry, T. (2003). An overview of content analysis. *The Marketing Review*, 3(4), 479-498. <https://doi.org/10.1362/146934703771910080>
- Hasta Hakları Yönetmeliği. (16 Ocak 2019). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4847&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- Hoşgör, Gündüz, D. ve Hoşgör, H. (2019). Sağlık hizmeti tüketicileri perspektifinden özel hastane şikâyetlerinin incelenmesi (şikâyetvar. com örneği). *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(4), 823-842.
- Hoşgör, Gündüz, D., Güngördü, H. ve Hoşgör, H. (2023). Netnografik bir şikâyet araştırması: Bir özel hastane örneği (2018-2022). *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 9(1), 25-38. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2847364>
- Karaağaç, C., Erbay, E. ve Esatoğlu, A.E., (2018). Özel hastanelere yapılan çevrimiçi şikâyetlerin içerik analizi ile incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(24), 287-304. <https://doi.org/10.20875/makusobed.409890>
- Kırgın Toprak, D. ve Şahin, B. (2012). Sağlık bakanlığı hastanelerine yapılan hasta şikâyetlerinin değerlendirilmesi. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 3(1), 1-28.
- Namal, A. (2012). Sağlık hizmetleri kalitesinde önemli bir ölçüt: hasta şikâyetlerine verilen önem ve şikâyet sistemi inşa etmiş ülkelere örnekler. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Tıp Hukuku Tıp Tarihi Dergisi*, 90-104.
- O'Dowd, E., Lydon, S., Madden, C. ve O'Connor, P. (2019). A Systematic review of patient complaints about general practice. *Family Practice*, 37(3), 297-305. <https://doi.org/10.1093/fampra/cmz082>
- Özen, O. (2020). *Kamu hastanelerinde tanı ve tedavi süreçlerinde bekleme sürelerinin analizi* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Råberus, A., Holmström, I. K., Galvin, K. and Sundler, A. J. (2019). The nature of patient complaints: A resource for healthcare improvements. *International Journal for Quality in Health Care*, 31(7), 556-562.
- Rangraz, Jeddı, F., Haj, Mohammad, H. A. ve Shaeri, M. A. (2016). Study on patient complaint management in hospitals affiliated to kashan university of medical sciences and approaches for improvement. *Patient Safety and Quality Improvement Journal*, 4(3), 416-422. <https://doi.org/10.22038/psj.2016.7222>

- Reader, T. W., Gillespie, A. ve Roberts, J. (2014). Patient complaints in healthcare systems: A systematic review and coding taxonomy. *BMJ Quality & Safety*, 23(8), 678-689. <https://doi.org/10.1136/bmjqs-2013-002437>
- Skär, L. ve Söderberg, S. (2018). Patients' complaints regarding healthcare encounters and communication. *Nursing Open*, 5(2), 224-232. <https://doi.org/10.1002/nop2.132>
- Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2023). <https://shgmhastahakdb.saglik.gov.tr/TR-101684/2023-yili-hastahaklari-istatistigi.html>
- Şahinli, S. ve Özdemir, E. (2019). Hasta şikâyet başvuru içeriklerinin incelenmesi: İstanbul ili devlet hastanesi örneği. *Journal of Healthcare Management and Leadership*, 1, 16-21. <https://doi.org/10.35345/johmal.519633>
- Şavran, T. G. (2024). Sessizlik perdesini kaldırmak: hasta hakları ihlallerine karşı şikâyet etmeme davranışının arka planı. *Sosyal Bilimler ve Sağlık Bülteni*, 9, 25-41. <https://sosabulten.com/index.php/sosa/article/view/118/105>
- Yalçınkaya, D. ve Güçlü, A. (2023). Hastanelerde hasta şikâyetlerinin değerlendirilmesi: Bir vakıf üniversite hastanesi örneği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 26(1), 65-84. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hacettepesid/issue/76286/1102709>
- Yaman, Z. ve Kavuncu, B. (2020). Özel hastanelere yapılan çevrimiçi şikâyetlerin içerik analizi ile incelenmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 282-297. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.743201>
- Yıldırım, P. D. ve Şimşek, P. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, R. F. ve Kumru, S. (2021). Hasta şikâyetleri ve tatmininin sağlık bakanlığı iletişim merkezine yapılan başvurular ile değerlendirilmesi. *Eurasian Journal of Health Technology Assessment*, 5(2), 124-137. <https://doi.org/10.52148/ehta.1003278>

COVID-19 PANDEMİSİNDE TRAVMA SONRASI STRES BELİRTİLERİNİN ÇEŞİTLİ PSİKOLOJİK FAKTÖRLERLE İLİŞKİSİ*

THE RELATION OF POST-TRAUMATIC STRESS SYMPTOMS WITH VARIOUS PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE COVID-19 PANDEMIC

Ezgi ÜNAL GÜRBAY¹

1. Dr., İstanbul Nişantaşı Üniversitesi,
ezgiunal313@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-9018-3865>

Makale Türü Article Type
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
30.09.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
30.04.2025

DOI
10.20875/makusobed.1558427

*Bu çalışma, yazarın "Covid-19 Pandemisinde Üniversite Öğrencilerinde Travma Sonrası Stres Bozukluğu Görülme Oranı ve Stresle Baş Etme Tarzı, Psikolojik Sağlamlık, Travmayla Başa Çıkma Algısı, Covid-19 Korkusuyla İlişkisi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

Pandemilerin travmatik yaşantılar olarak algılanabilmesi nedeniyle, pandemilerde travma sonrası stres belirtileri yaygın şekilde görülebilmektedir. Yakın dönemde yaşanan Covid-19 pandemisi de bu boyutuyla ruh sağlığı alanında öne çıkmıştır. Ayrıca, travma sonrası stres belirtilerinin çeşitli psikolojik faktörlerle ilişkili olduğu bilinmektedir. Buradan hareketle, bu çalışmada, Covid-19 pandemisinde üniversite öğrencilerinde; stresle başa çıkma tarzı, psikolojik sağlamlık, travmayla başa çıkabilme algısı ve Covid-19 korkusu değişkenlerinden hangilerinin, ne düzeyde travma sonrası stres belirtilerini yordadığını belirlemek amaçlanmıştır. Çalışma, 274'ü kadın, 250'si erkek 524 katılımcıyla yürütülmüştür. Çalışma sonucunda, yordama gücüne göre sırasıyla; Covid-19 korkusunun, psikolojik sağlamlığın, travma odaklı travma ile başa çıkabilme algısının ve son olarak da boyun eğici ve çaresiz tarzda stresle baş etme yöntemlerinin travma sonrası stres belirtilerini yordadığı saptanmıştır. Bulgular ışığında, pandemi dönemlerinde, travma sonrası stres belirtilerini önlemek için pandemi korkusunu gidermeye, psikolojik sağlamlığı artırmaya, travma ile başa çıkmada travma odağını ve işlevsel olmayan stresle başa çıkma tarzlarının kullanımını azaltmaya yönelik girişimlerden fayda görüleceği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Travma Sonrası Stres Belirtileri, Stresle Başa Çıkma Tarzları, Psikolojik Sağlamlık, Travma ile Başa Çıkabilme Algısı, Covid-19 Korkusu.

Abstract

Since pandemics can be perceived as traumatic experiences, post-traumatic stress symptoms can be seen in pandemics. Hence, the recent Covid-19 pandemic has come forward in the field of mental health. These symptoms are known to be associated with various psychological factors. Therefore, it was aimed to determine which of the variables of coping style, psychological resilience, perception of coping with trauma and fear of Covid-19 predict post-traumatic stress symptoms in university students during the Covid-19 pandemic. The study was conducted with 524 participants. As a result, it was found that fear of Covid-19, psychological resilience, trauma-focused perception, and submissive & helpless methods of coping predicted the symptoms. Thus, during pandemics, interventions aimed at eliminating the fear of the pandemic, increasing psychological resilience, reducing the focus on trauma in coping with trauma and the use of dysfunctional stress coping styles will be beneficial in order to prevent post-traumatic stress symptoms.

Keywords: Covid-19, Post-Traumatic Stress Symptoms, The Ways of Coping, Psychological Resilience, The Perceived Ability to Cope with Trauma, The Fear of Covid-19

Bu makaleye atfta bulunmak için:

Ünal Gürbay, E. (2025). Covid-19 pandemisinde travma sonrası stres belirtilerinin çeşitli psikolojik faktörlerle ilişkisi. *MAKU SOBED*, (41), 86-102.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1558427>

EXTENDED SUMMARY

Background

Since pandemics can be perceived as traumatic experiences, post-traumatic stress symptoms can be commonly seen in pandemics. The recent Covid-19 pandemic has also come to the fore in the field of mental health with this dimension. Additionally, post-traumatic stress symptoms are known to be associated with various psychological factors. It is known that various psychological factors such as coping strategies, resilience and fear reactions are effective in the emergence of post-traumatic stress symptoms. In light of information acquired from literature, coping with stress, coping with trauma, psychological resilience and fear of Covid-19 emerge as factors that need to be considered in the context of post-traumatic stress symptoms in the Covid-19 pandemic.

Purpose

It was aimed to determine which of the variables of style of coping with stress, psychological resilience, perception of coping with trauma and fear of Covid-19 predict post-traumatic stress symptoms in university students during the Covid-19 pandemic.

Method

A total of 524 associate, undergraduate and graduate students who continued their education in different programs, faculties, and institutes of different universities in 69 different state and foundation universities in 28 different cities located in seven different geographical regions of Turkey in the 2021-2022 academic year participated in the study. 274 (52.3%) of the participants are female, 250 (47.7%) are male, and the age distribution varies between 18 and 33 (SD = 4.33, M = 24.31). Impact of Events Scale-Revised, The Ways of Coping Inventory, The Perceived Ability to Cope with Trauma Scale, Brief Resilience Scale, The Fear of Covid-19 Scale were used for the measurement. For the statistical analysis, firstly, frequency analysis was performed for the demographic data of the participants. Then, in order to examine the descriptive properties of all scales used in the research, mean, standard deviation, minimum and maximum score, and internal consistency coefficient (Cronbach's alpha) values were calculated. Then, Pearson Product Moment Correlation Coefficient analysis was applied to examine the relationships of all variables with each other. Finally, multiple linear regression analysis was applied by adding the scores from IES-R as the predicted variable and the scores from all other scales as the predictive variable.

Results and Conclusions

As the result of the study, it was determined that fear of Covid-19, psychological resilience, trauma-focused perception of coping with trauma, and finally submissive and helpless methods of coping with stress predicted post-traumatic stress symptoms, respectively. In light of these findings, it can be said that during pandemic periods, interventions aimed at eliminating the fear of the pandemic, increasing psychological resilience, reducing the focus on trauma in coping with trauma and the use of dysfunctional stress coping styles will be beneficial in order to prevent post-traumatic stress symptoms. In addition to these recommendations regarding practice, conducting future research that takes this study as an example and uses its methods and findings by addressing the issue with different variables in different groups will contribute to the literature on the subject and increase the generalizability of the findings, especially on the issue of the relationship between post-traumatic stress and the pandemic, which remains in the background in the national literature.

1. GİRİŞ

Ruh sağığı alanında travma, bireyin kendisinin veya yakınlarının yaşadığı, fiziksel ve ruhsal var oluşuna karşı büyük bir tehlike şeklinde ani gelen ağır travmatik durumlar şeklinde tanımlanmaktadır (Öztürk ve Uluşahin, 2008). Seda Bayraktar (2016) psikolojik travmayı, birey üzerinde ruhsal açıdan mühim ve tesirli yaralanma belirtilerine sebep olan deneyimler olarak tanımlamıştır. Franz Ruppert (2016), ruhsal travma sürecini; öncelikle kişiye yüksek düzeyde tehditkar ve katlanılamaz gelen bir durum, bu durumun içsel yaşanma şekliyle saniyeler içinde ihtimal dahilinde olan tüm fiziki, zihni ve hissi tepkilerin harekete geçmesi ve akabinde fiziksel ve ruhsal sistemin aşırı uyarılmasına karşı verilen aşırı stres tepkisi, sonuçta da bu içsel fırtına ve aşırı uyarılmayı durdurma uğraşlarının neden olduğu kısa, orta ya da uzun vadeli sonuçlar olarak özetlemiş ve bu ruhsal travma sürecini başlatan durumları travmatik yaşantılar olarak isimlendirmiştir. Alanyazında da bireyde travmaya yol açan yaşam olayları, travmatik yaşantı veya travmatik olay olarak adlandırılmaktadır (Öztürk ve Uluşahin, 2008; Bayraktar, 2016; Ruppert, 2016). Travmaya ilişkin alanyazında, bir yaşam olayının travmatik olay olarak görülmesi için gerekli bazı öğeler belirlenmiştir. Örneğin; Tedeschi ve Calhoun'a (2004) göre gerekli olan beş öğe yaşantının ani ve umulmadık olması, kontrol dışı olması, olağan dışı olması, kalıcı ve devamlılığı olan problemlere sebep olması ve yaşantıya dair diğerlerini suç görmenin var olmasıdır. Öztürk ve Uluşahin'e (2008) göre ise travmatik olayların ortak özellikleri, acı veren darbenin oldukça ağır ve ön görülemez şekilde umulmadık olması, kişinin olay üzerinde kontrolünün olmaması ve çevre desteklerinin yetersiz olmasıdır.

Pandemi, dünya çapında birden fazla ülkede veya kıtada, geniş kapsamlı şekilde yayılan ve etkili olan salgın hastalıklara verilen genel isimlendirmedir (Şeker vd., 2020). Dünya Sağlık Örgütü'nün (2010) yaptığı tanımlamaya göre pandemi, birden fazla ülkede milyonlarca insanı etkileyen ve global düzeyde yayılım gösteren geniş ölçekli salgındır. Pandemiye neden olan salgınlar, ortaya çıkan yeni virüsün bilinmezliği, yüksek düzey bulaşıcılığı ve neden olduğu semptomlar ile sağığı tehdit edici boyutu, bulaşıcılığının önlenbilmesi için alınan önlemlerle kısıtlayıcılığı gibi toplumda yarattığı etkilerle kişileri fiziksel olduğu kadar ruhsal olarak da etkilemektedir. Pandemilerin ruhsal boyutu üzerine birçok çalışması bulunan Steven Taylor (2022), salgına yol açan hastalığın ruhsal etkilerinin, fiziksel semptomlarına kıyasla daha belirgin, yaygın ve uzun vadeli olması nedeniyle; pandemilerin ruhsal ayak izinin, tıbbi ayak izinden daha büyük olduğunu belirtir. Araştırmacıların, Şiddetli Akut Solunum Yolu Sendromu (SARS), Ebola gibi çeşitli pandemilere ilişkin yürüttükleri farklı çalışmalarda duygudurum bozuklukları, anksiyete bozuklukları ve travma ile ilişkili bozukluklar gibi ruhsal bozuklukların, pandemiye ilişkin stres faktörleri tarafından tetiklenebildiği veya şiddetlendirilebildiği ve travmayla ilişkili bozuklukların, yaygın ölüm oranlarına maruz kalma ve sevdiklerinin ölümleri gibi pandemiyle ilgili stres kaynakları nedeniyle ortaya çıkabildiği saptanmıştır (Shultz vd., 2015; Wu vd., 2005). Pandemilerin, bu ruhsal etkileri göz önüne alındığında, ruhsal aygıtta yarattıkları travmatik deneyimler ile kişiler tarafından travmatik yaşantı olarak algılanabilecek yaşam olayları oldukları söylenebilir.

2019 yılının sonunda Çin'de başlayan koronavirüs kaynaklı vakalar, gittikçe artarak 2020 yılının başlarında küresel yayılma gösterip DSÖ'nün pandemi ilan ettiği ve aynı zamanda ülkemizde ilk vakanın da görüldüğü 11 Mart 2020 tarihine kadar geçen süreçte, dünya çapında Covid-19 pandemisi olarak isimlendirilen bir salgına yol açmıştır (Şeker vd., 2020). Koronavirüs ailesinin yeni karşılaşılan bir üyesi olan virüsün yol açtığı semptomlar ve bulaşıcılık hızı ve düzeyi nedeniyle, tüm dünyayla birlikte ülkemizde de kısa sürede sıkı önlemler alınarak izolasyon, kapanma ve karantina tedbirleri, eğitim ve çalışma hayatının uzaktan yürütülmesi, kültürel etkinliklerin durdurulması, seyahat kısıtlamaları, sokağa çıkma yasakları gibi bireysel ve toplumsal yaşamda ani ve çok yönlü değişikliklere neden olan çeşitli uygulamalara geçilmiştir. Hem hastalığın insan sağığı üzerindeki etkisinin hem de pandemi önlemlerinin getirdiği kısıtlamalar ve sonuçlarının, Covid-19 pandemisi sürecinde bireylerin ruh sağığı açısından zorlu bir dönemden geçmelerine neden olduğu bilinmektedir (Prati ve Mancini, 2021; Sommerlad vd., 2022; Brooks vd., 2020). Ülkemizde yayınlanan Kovid-19 Salgını ve Sonrası Psikolojik ve Sosyolojik Değerlendirmeler Raporu'na göre bireylerde yoğun korku ve anksiyeteye yol açan ve kısmen Covid-19 pandemisine özgü etkenler; a) geçmişte görülen virüslerden farklı şekilde, taşıyıcı olan kişinin belirti göstermeden bulaşa neden olabilmesi, b) hayati tehlike taşıyan risk gruplarının varlığı, c) salgının tamamıyla kontrol altına girme sürecinin ön görülememesi, d) aşı geliştirilmesinin vakit alması ve geliştirilince karşılaşılabilecek olan uzun vadeli yan etkilerin yol açtığı güvensizlik, e) virüsün mutasyona uğramasıyla salgında devam eden başka dalgaların ortaya çıkma ihtimali, f) ekonomiye olan kısa ve uzun vadeli etkileri olarak sıralanmıştır (Taştan, 2020). Covid-19 pandemisinin doğası ve sonuçları gereği bireylerin yaşam koşullarında kısıtlayıcı değişikliklere neden olması

ve ruhsal aygıtta travma benzeri süreçlere yol açması sebebiyle birey ruhsallığı açısından travmatik bir boyuta sahip olduğu dile getirilebilir.

Travma sonrası stres belirtileri, çoğu insan için yoğun stres kaynağı olarak görülebilecek sıra dışı bedensel veya ruhsal travmalardan sonra, olayların yineleyen şekilde tekrar yaşantılanması, tepkilerde yavaşlama ve aşırılık, dış dünyaya karşı ilgide düşüş, artmış fiziki aktivite, otonomik, disfonik ve bilişsel semptomların farklı düzeylerde görülmesi ile seyreden belirtiler kümesidir (Bayraktar, 2016). Travma sonrası stres belirtilerine neden olan düşünsel süreç bireyin travmatik yaşantı karşısında verdiği tepkilerle şekillenir; bireyin olay anında verdiği tepki, yaşadığı travma tepkileri ve travma sonrası verdiği tepkilere dair diğerlerinin negatif değerlendirmelerine bağlı olarak tehdit algısının travma sona ermiş olmasına karşın devam etmesi ve bireyin gündelik hayatına dönememesi ile sonuçlanır. Bireylerin çoğu travma bittikten bir süre sonra onu geride bırakabilirken travma sonrası stres belirtileri gösterenler, bu yaşantıyı zamana sınırlı bir olay olarak geride bırakamayarak kabuslar görme, kolay irkilme, travmayı hatırlama gibi travma kalıntılarını süregelen güncel bir tehditmiş gibi algılar ve bu tehditle baş edebilmek için travmaya dair anımsatıcılardan kaçınma, travmayla ilgili düşünceleri bastırmaya çalışma gibi davranışlarla travmanın olumsuz etkilerinin sürmesine neden olur (Sayar, 2020).

Covid-19 pandemisi sürecinde ve sonrasında, pandemi psikolojisi, psikolojinin özgün bir araştırma ve uygulama alanı olarak önem kazanmıştır. Steven Taylor'a (2022) göre bir araştırma alanı olarak pandemi psikolojisi, hem pandemiyle ilişkili psikopatolojileri anlama ve tedavi etmede hem de pandemi ve ilgili sorunları yönetmede faydalı olacak halk sağlığı önerilerini şekillendirmede önemli bir role sahiptir. Covid-19 sonrası ülkemizde yayınlanan çalışmasında Hakan Türkçapar (2020), Covid-19 enfeksiyonu ve pandemi sürecinde yaşananların travma tanımına önemli derecede uyduğunu ve bu nedenle birey bir ayı geçkin bir süredir rahatsızlık duyacak biçimde, kontrolü dışında tekrarlayan şekilde süreci hatırlıyorsa, kabuslarında süreci görüyor ve uykuda değilken süreci yeniden yaşıyormuş gibi hissediyorsa, süreci çağrıştıran ipuçlarına bedensel ve duygusal olarak aşırı tepkiler veriyorsa, hastalığı anımsatan mekanlardan, etkinliklerden, düşünce ve hislerden, konuşmalardan kaçınıyorsa, hayata karşı ilgisini yitirmişse, hisleri donuklaşmışsa, uyuma zorluğu, öfke patlamaları, odaklanma zorluğu ve huzursuzluk yaşıyorsa, aşırı irkilme tepkisi veriyor ve kendini diğer insanlardan farklı hissediyorsa travma sonrası stres belirtileri gösteriyor olabileceğini belirtmiştir.

Travma sonrası stres belirtilerinin ortaya çıkışında, baş etme stratejileri, dayanıklılık ve korku tepkileri gibi çeşitli psikolojik faktörlerin etkili olduğu bilinmektedir (Jones ve Barlow, 1990; Horowitz vd., 1980; Keane vd., 2006). Travma sonrası stres belirtilerinde etkisi olan baş etme stratejileri, stresle baş etme ve travma ile baş çıkma olarak iki alanda ele alınmaktadır. Stresle baş etme, kişinin bireysel kaynaklarının üstüne çıkan spesifik iç/dış isteklerle mücadele amacıyla kullanılan ve süregelen olarak değişen bilişsel ve davranışsal çabalar şeklinde açıklanmaktadır (Lazarus ve Folkman, 1984). Lazarus ve Folkman tarafından geliştirilen Etkileşimsel Model'de başa çıkma kavramı ön plandadır. Araştırmacılar, ortaya koydukları bu modelde, başa çıkma yöntemlerini duygu ve problem odaklı olarak ikiye ayırmış ve stresle baş etme konusunda işlevsel olmayan duygu odaklı başa çıkma tarzlarını, inkar, kaçınma, dikkat dağıtma, korkma, duygusal yaklaşım, hisleri yok sayma, mizahi aktivite, kendini eleştirme, madde kullanımı vs. olarak örneklendirirken; işlevsel olan problem odaklı başa çıkma tarzlarını ise sorunla yüzleşerek başa çıkma, direk harekete geçme, mantıksal analiz, plan yapma, problem çözme vs. olarak örneklendirmişlerdir.

Travma ile başa çıkma alanında birçok öncü çalışması bulunan Bonanno'ya göre (2004) algılanan başa çıkma yeteneği ile travmatik strese uyum arasındaki bağlantıyı açıklayan bir faktör olan travma ile başa çıkabilme algısı, bireyin çeşitli başa çıkma yöntemlerine başvurma yeteneğine olan inancıyla şekillenirken; bu inanç da kişilik ve travmatik yaşantı sırasında ortaya konan değerlendirmelere göre şekillenir. Bonanno, Pat-Horenczyk ve Noll (2011) travma ile başa çıkabilme algısı kapsamında, travma odaklı başa çıkabilme ve gelecek odaklı başa çıkabilme olmak üzere iki baskın başa çıkma yöntemi tanımlamışlardır. Travma odaklı başa çıkabilmeyi kişinin travmatik yaşantı hakkında derinlemesine düşünmesi veya yaşantıya ilişkin duygularla meşgul olması şeklinde açıklarken; gelecek odaklı başa çıkabilmeyi ise kişinin travmatik yaşantının ardından hedeflerini ve planlarını sürdürme yeteneği olarak açıklamışlardır.

Olumsuz yaşam olaylarından sonra kişinin ortaya koyabildiği uyum davranışı ve baş edebilme yeteneği dayanıklılık veya psikolojik sağlamlık olarak adlandırılmaktadır (Gizir, 2007; Block ve Kremen, 1996; Winders, 2014). Alanyazında, kavramın değişen tanımlarına bakıldığında, I) risk ve/veya zorluk, II) uyum, başa çıkma, yeterlilik III) koruyucu faktörler olarak üç ortak öge görülmektedir (Gizir, 2007). Travmaya ilişkin alanyazına bakıldığında ise psikolojik sağlamlık, travmatik yaşam olaylarına karşı kişinin

gösterebildiği uyumu belirten bir kavram olarak ortaya çıkarken (Luthar vd., 2006); araştırmalar, psikolojik sağlamlığı yüksek olan kişilerin travma yaşantılarının ardından da olumlu düşünebildiklerini ortaya koymuştur (Fredrickson vd., 2003; Bonanno vd., 2007).

Korku, tehdit algısının yarattığı bir duygudur ve hayvanların tehlikelerle baş etmesini sağlar; bu nedenle işlevsel bir yönü vardır fakat insanlardaki korkunun oldukça yüksek seviyelere ulaşp daha fazla olumsuz duygu uyandırarak psikopatolojik sorun riskini artırabildiği bilinmektedir (Gonzalez ve Martinez, 2014). Covid-19 pandemisi sürecinde korkunun dinamikleri üzerine çalışan Presti ve arkadaşları (2020), virüse yakalanma veya virüsü başkalarına bulaştırma korkusunun, iş ve yaşam dinamiklerindeki değişiklikler ve karantina, izolasyon gibi kısıtlamalarla birlikte, Covid-19'a ilişkin korku faktörünü geniş kesimler arasında artan stres algısı için önemli bir katalizör haline getirdiğini bildirmiştir. Covid-19 pandemisi bağlamında, alanyazında Covid-19 korkusu olarak isimlendirilen bu faktör, diğer salgın ve hastalıklardan farklı bir sürece sahip olan bu pandemiye karşı verilen psikolojik reaksiyonların en yaygın olanlarından biri olarak görülmektedir (Ahorsu vd., 2020). Çalışmalar, hastalığın ortaya çıkmasıyla ilişkili bu kalıcı korkunun, engellenemeyen düşünceler, artan kaygı ve duygusal uyuşma gibi genellikle TSSB ile ilişkili semptomlara yol açtığını ortaya koymuştur (Zammitti vd., 2021; Padmanabhanunni ve Pretorius, 2023). Araştırmacılar, travmatik olay sırasında yaşanan korkunun ve ardından bununla ilgili tekrarlanan anıların, korkuya verilen tepkinin hassaslaşmasına ve bunun sonucunda artan psikofizyolojik reaktiviteye yol açabileceğini ve Covid-19 pandemisinin de bu şekilde bir işleyişle Covid-19 korkusunun tetiklediği travma sonrası stres belirtilerinde artışa neden olduğunu da bulmuşlardır (Velotti vd., 2021; Luna-Rodríguez vd., 2022).

Yapılan literatür taramasından elde edilen veriler, ilgili çalışmaların ele aldığı değişkenler ve giriş kısmında bahsedilen tanım, kavram ve süreçler nedeniyle; stresle baş etme, travmayla başa çıkma, psikolojik sağlamlık ve Covid-19 korkusu faktörleri, Covid-19 pandemisinde travma sonrası stres belirtileri bağlamında ele alınması gereken faktörler olarak ortaya çıkmakta ve bu faktörlerin travma sonrası stres belirtilerini yordama potansiyeli olduğu düşünülmektedir. Buradan hareketle, bu çalışmada, Covid-19 pandemisinde üniversite öğrencilerinde; stresle başa çıkma tarzı, psikolojik sağlamlık, travma ile başa çıkabilme algısı ve Covid-19 korkusu değişkenlerinden hangilerinin, ne düzeyde travma sonrası stres belirtilerini yordadığını belirlemek amaçlanmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. Çalışma Deseni

Bu tez çalışmasında araştırma deseni olarak nicel araştırma desenlerinden kesitsel desen kullanılmıştır. Kesitsel desen kapsamında farklı sosyodemografik özelliklerdeki farklı katılımcılara tek ölçüm yapılarak veriler elde edilmiştir. Çalışma deseni kapsamında olası travma sonrası stres belirtileri bağımlı değişken olarak belirlenirken, stresle baş etme tarzı, psikolojik sağlamlık, travma ile başa çıkabilme algısı ve Covid-19 korkusu değişkenleri bağımsız değişken olarak belirlenerek ilgili analizlerle aralarındaki ilişkiler incelenmiştir.

2.2. Örneklem

Çalışmanın araştırma evrenini, Türkiye’de bulunan tüm üniversitelerde öğrenim gören bireyler, örneklemi Türkiye’nin çeşitli illerindeki devlet ve vakıf üniversitelerinde okuyan ön lisans, lisans ve lisansüstü öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem yöntemi olarak elverişlilik-ulaşılabilirlik ilkesine uygun olarak kolay örneklem ve kartopu yöntemine başvurulmuştur. Katılımcıların çalışmaya dahil edilme ölçütleri, Türkiye’deki üniversitelerden birinde ön lisans, lisans ya da lisansüstü öğrencisi olmak ve çalışmaya gönüllü onam vermiş olmak; çalışmadan dışlama ölçütleri ise aktif öğrenim hayatına devam etmiyor olmak ve çalışmadaki veri toplama araçlarının tamamını yanıtlamamış olmak olarak belirlenmiştir.

Örneklem büyüklüğünü hesaplamak için Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004) tarafından araştırmacılara örnek olması için $\alpha = 0,05$ için $\pm 0,03$, $\pm 0,05$ ve $\pm 0,10$ örneklem hataları için farklı evren büyüklüklerinden çekilmesi gereken örneklem büyüklükleri hesaplanarak oluşturulan tablodan yararlanılmıştır.

Tablo 1. $\alpha = 0,05$ için örneklem büyüklükleri

Evren Büyükliği	± 0,03 örnekleme hatası (d)			± 0,05 örnekleme hatası (d)			± 0,10 örnekleme hatası (d)		
	p=0,5 q=0,5	p=0,8 q= 0,2	p=0,3 q=0,7	p=0,5 q=0,5	p=0,8 q= 0,2	p=0,3 q=0,7	p=0,5 q=0,5	p=0,8 q= 0,2	p=0,3 q=0,7
100	92	87	90	80	71	77	49	38	45
500	341	289	321	217	165	196	81	55	70
750	441	358	409	254	185	226	85	57	73
1000	516	406	473	278	198	244	88	58	75
2500	748	537	660	333	224	286	93	60	78
5000	880	601	760	357	234	303	94	61	79
10000	964	639	823	370	240	313	95	61	80
25000	1023	665	865	378	244	319	96	61	80
50000	1045	674	881	381	245	321	96	61	81
100000	1056	678	888	383	245	322	96	61	81
1000000	1066	682	896	384	246	323	96	61	81
100 Milyon	1067	683	896	384	245	323	96	61	81

Kaynak: (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004)

Çalışmaya 2021-2022 eğitim öğretim yılında Türkiye'nin yedi farklı coğrafi bölgesinde yer alan 28 farklı şehirdeki 69 farklı devlet ve vakıf üniversitesinde, farklı program, fakülte, enstitü, bölümlerde öğrenim gören 524 ön lisans, lisans ve lisansüstü öğrencisi katılmıştır. Katılımcıların 274'ü (%52,3) kadın, 250'si (%47,7) erkektir ve yaş dağılımı 18 ile 33 arasında değişmektedir (ss= 4,33, M=24,31). Katılımcılara ilişkin diğer demografik veriler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Katılımcılara ilişkin demografik veriler

Eğitim durumu	N	%
Ön lisans	6	1,1
Lisans	411	78,4
Yüksek lisans	70	13,4
Doktora	37	7,1
Medeni hal		
Bekar	458	87,4
Evli	62	11,8
Dul	4	0,8
Coğrafi Bölge		
Marmara	307	58,6
Akdeniz	51	9,7
Karadeniz	29	5,5
Ege	22	4,2
İç Anadolu	40	7,6
Doğu Anadolu	25	4,8
Güneydoğu Anadolu	50	9,5
Gelir düzeyi		
Düşük	59	11,3
Orta	404	77,1
Yüksek	61	11,6
Covid-19 ile ilgili değişkenler		
Covid-19 için riskli bir kronik hastalığa sahip olanlar	52	9,9
Covid-19 geçirmiş olanlar	212	40,5
Yakın çevresinden biri Covid-19 geçirmiş olanlar	489	93,3
Covid-19 nedeniyle yaşadığı şehri geçici/kalıcı değiştirenler	136	26,6
Covid-19'a dair güncellemeleri takip sıklığı		
Nadiren	40	7,6
Arada sırada	220	42
Sık sık	264	50,4
Ev paylaşımı		
Aile ile yaşayanlar (ebeveyn, kardeş vb.)	377	71,9
Eş ve/veya çocuk ile yaşayanlar	43	8,2
Arkadaş/partnerle yaşayanlar	53	10,1
Tek yaşayanlar	51	9,7
Bildirilen psikolojik rahatsızlık		
Kaygı Bozukluğu	22	4,2
Depresyon Bozukluğu	11	2,1

Majör Depresyon Bozukluğu	3	0,6
Obsesif Kompulsif Bozukluk	5	1
Yaygın Kaygı Bozukluğu	3	0,6
Sosyal Kaygı Bozukluğu	3	0,6
Yeme Bozukluğu	2	0,4
Travma Sonrası Stres Bozukluğu	2	0,4
Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu	1	0,2

2.3. Veri Toplama Araçları

2.3.1. Kişisel Bilgi Formu

Örneklemin tanımlanması ve araştırılan değişkenlerle ilgisi olabileceği düşünülen demografik bilgilerin tespit edilmesi için araştırmacının geliştirdiği, 16 maddelik Kişisel Bilgi Formu hem çoktan seçmeli hem açık uçlu sorulardan oluşmaktadır. Formda yaş, cinsiyet, eğitim durumu, üniversite, bölüm, yaşanılan bölge, yaşanılan şehir, medeni hal, hane gelir seviyesi, Covid-19 açısından risk yaratan bir kronik rahatsızlığa sahip olup olunmadığı, kendisinin veya bir yakınının Covid-19 geçirmiş olma durumu, pandemi sürecinde yaşanılan evin kimlerle paylaşıldığı ve pandemi nedeniyle kalıcı ya da geçici olarak yaşanılan şehri değiştirmek durumunda kalınıp kalınmadığı, Covid-19'a ilişkin haber, gelişme ve vaka sayıları gibi güncellemeleri takip etme sıklığı, herhangi bir psikolojik rahatsızlığı olup olmadığı gibi çeşitli değişkenler sorgulanmaktadır.

2.3.2. Olayların Etkisi Ölçeği-Revize Formu

Olayların Etkisi Ölçeği-Revize Formu (OEÖ-R) travmatik stres belirtilerini tespit etmeyi hedefleyen, toplam 22 maddeden ve yeniden yaşama, kaçınma ve aşırı uyarılma olmak üzere 3 alt boyuttan oluşan 5'li likert tipi öz bildirim ölçeğidir. Ölçeğin orijinali Horowitz ve arkadaşları (1979) tarafından geliştirilmiş olup travmaya sebep olabilecek bir olayın ardından kişilerin travma sonrası stres seviyelerini belirlemek amacıyla hazırlanan 15 maddeden ve yeniden yaşama ve kaçınma olmak üzere 2 alt boyuttan oluşmaktadır. Weiss ve Marmar (1997) TSSB belirti gruplarından sadece iki tanesini değerlendiren orijinal ölçeği tekrar düzenleyerek bütün TSSB belirti gruplarını değerlendirecek biçimde ölçeğin gözden geçirilmiş formunu oluşturmuşlardır.

Ölçekte söz konusu belirtilerin hangi düzeyde deneyimlendiğinin 0 (hiç), 1 (çok az), 2 (bazen), 3 (genellikle), 4 (her zaman) olmak üzere değerlendirilmesi istenmektedir. Ölçekte yer alan 1, 2, 3, 6, 9, 14, 16, 20. maddeler yeniden yaşama, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 17, 22. maddeler kaçınma ve 4, 10, 15, 18, 19, 21. maddeler ise aşırı uyarılma alt boyutlarını oluşturmaktadır. Ölçekten alınabilecek en az puan 0, en çok puan 88 iken yüksek puanlar, yüksek travmatik stresi gösterir.

Ölçeğin Türkçeye adaptasyonu Çorapçıoğlu ve arkadaşları (2006) tarafından gerçekleştirilmiştir. TSSB tanısı olan 104 ve olmayan 65 katılımcıyla yürüttükleri çalışmada, ölçeğin iç tutarlılığı 0,94 olarak belirlenmiştir. Ölçek uyarlamasının geçerliği ilişki geçerliği yöntemiyle değerlendirilmiştir. Klinisyen Tarafından Uygulanan Travma Sonrası Stres Bozukluğu Ölçeği ile yeniden yaşama ($r = 0,69$), kaçınma ($r = 0,49$) ve aşırı uyarılma ($r = 0,63$) alt boyutlarının anlamlı ilişkiler gösterdiği belirlenmiştir.

2.3.3. Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği

Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği (SBTÖ) kişilerin stresle baş edebilmek için başvurdukları stresle başa çıkma yöntemlerinin tarzlarını ölçmeyi hedefleyen, toplam 30 madde ve kendine güvenli yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım, iyimser yaklaşım ve sosyal destek arama yaklaşımı olmak üzere 5 alt boyuttan oluşan 4'lü likert tipi öz bildirim ölçeğidir. Ölçeğin orijinali Folkman ve Lazarus (1980) tarafından geliştirilmiştir.

Ölçekte, söz konusu davranışların kişiye uygunluğunun %0, %30, %70 ve %100 seviyeleri arasında yüzdelik olarak puanlanması istenmektedir. Ölçeğin 8., 10., 14., 16., 20., 23. ve 26. maddeleri kendine güvenli yaklaşım; 2., 4., 6., 12. ve 18. maddeleri iyimser yaklaşım alt faktörünü; 3., 7., 11., 19., 22., 25., 27. ve 28. maddeleri çaresiz yaklaşım alt faktörünü; 5., 13., 15., 17., 21. ve 24. maddeleri boyun eğici yaklaşım alt faktörünü; ve 1., 9., 29. ve 30. maddeleri ise sosyal destek arayışı yaklaşımı alt faktörünü oluşturmaktadır. Ölçek puanlaması 0-3 arasında ($0 = \%0$, $1 = \%30$, $2 = \%70$, $3 = \%100$) değerlendirilmektedir. Ölçekte yer

alan 1. ve 9. maddeler ters kodlanır. Alt ölçeklerin birbirinden bağımsız olarak puanlandığı ölçek puanlamasında her alt boyuta dair beş farklı puan elde edilirken; bu puanlar, her bir alt ölçekten alınan puanları ilgili alt ölçekteki madde sayısına bölerek hesaplanmaktadır. Hesaplama sonucunda hangi alt boyuttan alınan puan daha yüksek ise stresle baş etmede o alt boyuta ilişkin yöntemin daha çok kullanıldığı ortaya konulur. Kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım ve sosyal destek arama yaklaşımı alt boyutlarından alınan puanlar arttıkça, kişinin işlevsel başa çıkma stratejilerini kullandığı; çaresiz yaklaşım ve boyun eğici yaklaşım alt boyutlarından alınan puanlar arttıkça işlevsel olmayan başa çıkma stratejilerini kullandığı düşünülmektedir.

Ölçeğin Türkçeye adaptasyonu Şahin ve Durak (1995) tarafından geliştirilmiştir. Orijinal ölçek kısaltılıp üniversite öğrencileri için adapte edilerek 30 maddelik forma dönüştürülmüştür. Adaptasyon kapsamında yapılan geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları 3 farklı araştırmayla yürütülmüştür. Bu 3 çalışmada 5 faktörlü yapının iyi uyum gösterdiği ortaya konmuştur. Ölçeğin alt boyutlarına dair iç tutarlılık katsayıları boyun eğici yaklaşım için 0,47 ile 0,72, kendine güvenli yaklaşım için 0,62 ile 0,80, sosyal destek arama için 0,45 ile 0,47, çaresiz yaklaşım için 0,64 ile 0,73 ve iyimser yaklaşım için 0,49 ile 0,68 arasında hesaplanmıştır. Ölçeğin tamamına ilişkin iç tutarlılık katsayısı ise 0,78 olarak belirlenmiştir. Ölçek uyarlamasının geçerliliğinin değerlendirilmesi amacı ile ölçek alt boyutlarının 4 farklı değişkenle olan ilişkilerine bakılmak üzere psikolojik rahatsızlıklarla ilişkileri, çeşitli kişilik boyutlarıyla ilişkileri, durumsal faktörlerle ilişkileri ve karşıt grup karşılaştırmaları incelenmiş ve sonuçların alanyazınla uyumlu şekilde beklenen yönde olduğu görülmüştür. Tüm çalışmalar ve hesaplamalar sonucunda, ölçeğin faktör yapısı, güvenilirlik katsayılarının uyumu, alt boyutların çeşitli değişkenlerle beklenen yönde ilişkileri ve ayırıcı gücü sayesinde üniversite öğrencilerinde stresle baş edebilmek için başvurulacak stratejileri belirlemek için uygulanabilecek geçerli ve güvenli bir ölçek olduğu ortaya konmuştur.

2.3.4. Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği

Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği (KPSÖ), psikolojik sağlamlık düzeyini ölçmeyi hedefleyen, 6 maddelik tek boyutlu ve 5'li Likert tipi öz bildirim ölçeğidir. Ölçeğin orijinali Smith ve arkadaşları (2008) tarafından geliştirilmiştir.

Ölçekte ilgili maddenin 1 (hiç uygun değil), 2 (uygun değil), 3 (biraz uygun), 4 (uygun) ve 5 (tamamen uygun) olmak üzere değerlendirilmesi istenmektedir. Ölçekte yer alan 2., 4. ve 6. maddeler tersten kodlanır. Bu maddeler çevrildikten sonra ölçekten alınan yüksek puanlar yüksek seviye psikolojik sağlamlığı, düşük puanlar düşük seviye psikolojik sağlamlığı ortaya koymaktadır.

Ölçeğin Türkçeye adaptasyonu ise Doğan (2015) tarafından yapılmıştır. Türkçe uyarlama çalışmasında yapı geçerliliği, açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleriyle araştırılarak toplam varyansın % 54'ünü açıklayan tek faktörlü bir yapı ortaya konmuştur. Ölçek maddelerinin toplam puanı yordama gücünü ortaya koymak için yapılan madde analizi sonucunda düzeltilmiş madde toplam korelasyonu değerlerinin 0,49 ile 0,66 arasında değiştiği ortaya konmuştur. Ölçek maddelerinin faktör yüklerinin 0,63 ile 0,79 arasında değiştiği bulunurken ölçeğin güvenilirliğini gösteren iç tutarlılık katsayısı 0,83 olarak belirlenmiştir. Ölçüt bağıntılı geçerlilik çalışmalarında ise KPSÖ ile Oxford Mutluluk Ölçeği, Ego Sağlamlığı Ölçeği ve Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği arasındaki ilişkiler araştırılarak KPSÖ ile söz konusu ölçekler arasında sırasıyla, 0,40 ($p < 0,001$), 0,61 ($p < 0,001$) ve 0,66 ($p < 0,001$) korelasyon ortaya konmuştur.

2.3.5. Travma ile Başa Çıkabilme Algısı Ölçeği

Travma ile Başa Çıkabilme Algısı Ölçeği (TBÇAO) kişilerin travmatik yaşantı ile başa çıkabilme algısının değerlendirilmesini hedefleyen, toplam 20 maddeden ve travma odağı ve gelecek odağı olmak üzere 2 alt boyuttan oluşan 7 maddelik Likert tipi öz bildirim ölçeğidir. Ölçeğin orijinali Bonanno ve arkadaşları (2011) tarafından geliştirilmiştir.

Ölçekte söz konusu maddelerin 1 (hiç mümkün değil) – 7 (son derece mümkün) olmak üzere değerlendirilmesi istenmektedir. Alt boyutların birbirinden bağımsız olarak puanlandığı ölçekte yer alan 1-12 arasındaki maddeler gelecek odağı alt boyutunu, 13-20 arasındaki maddeler ise travma odağı alt boyutunu oluşturmaktadır. Gelecek odağı alt boyutu pozitif düşünebilme, dikkati başka şeylere yöneltebilme, acı verici hisleri azaltabilme ve soğukkanlı olabilme gibi baş edebilme becerilerini içerirken, travma odağı alt boyutu travmatik olayla ilgili duygu ve düşüncelere sahip olma, travmaya odaklanma gibi alanları kapsamaktadır.

Ölçeğin Türkçeye adaptasyonu Arı ve Soysal (2019) tarafından yapılmıştır. Uyarlama çalışmasının güvenilirliğini ölçmek için yapılan doğrulayıcı faktör analizine göre ölçeğin iki faktörlü yapısı Türkiye örnekleminde doğrulanmış, GFI= 0,96 olarak hesaplanan uyum indeksi modelin uyumunun kabul edilebilir olduğunu göstermiştir. Ölçeğin güvenilirliğini ölçmek amacıyla hesaplanan Cronbach's alpha iç tutarlık katsayısı travma odağı için 0,79, gelecek odağı için 0,90, ölçeğin tamamı için ise 0,79 olarak hesaplanarak Türkiye örnekleminde geçerli bir ölçek olduğu ortaya konmuştur. Ölçeğin orijinal çalışmasında gelecek odağı alt boyutunun travma odağı alt boyutu ile pozitif korelasyon gösterdiği ortaya konmuşken; Türkçeye adaptasyon çalışmasında negatif korelasyon gösterdikleri belirlenmesi, araştırmacılar tarafından travma odağının Türkiye örnekleminde olumlu bir başa çıkma yöntemi olarak algılanmadığı şeklinde yorumlanmıştır.

2.3.6. Covid-19 Korkusu Ölçeği

Covid-19 Korkusu Ölçeği (CKÖ) kişilerin Covid-19'dan kaynaklanan korku düzeylerini ölçmeyi hedefleyen, 7 madde içeren tek boyutlu 5'li Likert tipi öz bildirim ölçeğidir. Ölçeğin orijinali Ahorsu ve arkadaşları (2020) tarafından farklı korku parametrelerine yönelik ölçeklerin detaylı şekilde incelenmesi ve uzman değerlendirmeleri ile katılımcı görüşmelerine dayandırılarak geliştirilmiştir.

Ölçekte koronavirüse ilişkin korku belirtilerinin 1 (kesinlikle katılmıyorum), 2 (katılmıyorum), 3 (kararsızım), 4 (katılıyorum) ve 5 (kesinlikle katılıyorum) şeklinde değerlendirilmesi istenmektedir. Ölçekte ters kodlanan madde bulunmamaktadır. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 7, en yüksek puan ise 35 iken; yüksek puanlar Covid-19'dan kaynaklanan korku düzeyinin yüksekliğine, düşük puanlar düşüklüğüne işaret ederken ölçekten alınan puanlar arttıkça korku düzeyi de artmaktadır.

Ölçeğin Türkçeye adaptasyonu aynı yıl içerisinde Satıcı ve arkadaşları (2020) tarafından yapılmıştır. Türkçe uyarlama çalışmasında, ölçeğin tek boyutlu yapısı doğrulanırken, faktör yüklerinin anlamlı bir şekilde 0,48 ile 0,72 arasında değiştiği ortaya konmuştur. Ölçeğin güvenilirliğini gösteren iç tutarlılık katsayısı 0,84 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin eş zamanlı geçerliliğini ortaya koymak için depresyon, kaygı, stres ve yaşam doyumuyla korelasyonları incelenmiş ve depresyon, stres ve kaygıyla pozitif yönde anlamlı korelasyon bulunurken, yaşam doyumu ile negatif yönde anlamlı korelasyon görülmüştür.

2.4. İşlem

Çalışmanın yürütülmesi sürecinde ilk olarak, veri toplama işlemi için gerekli olan etik izinlerin alınması için etik kurul onayı başvurusu gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı tarafından hazırlanan, çalışmaya ilişkin detaylı bilgi içeren ve katılımın gönüllülük esasına dayalı olduğunu bildiren Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu'nun hazırlanmasının ardından 18.11.2021 tarihinde Hamidiye Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu'na başvuruda bulunulmuş ve 14.12.2021 tarihli ve 36/1 sayılı karar ile etik kurul onayı alınmıştır. Ardından, Google Formlar platformunda hazırlanan çevrimiçi anket formu 03.03.2022 tarihinde araştırmacı tarafından, çeşitli sosyal medya ve iletişim platformları (Facebook, Instagram, Whatsapp, Telegram) üzerinden kartopu yöntemi kullanılarak bağlantı (link) paylaşımı yoluyla olası katılımcılara ulaştırılmaya başlanmıştır. Bir katılımcının ilgili anket formunu tamamlamasının yaklaşık olarak 15-20 dakika aralığında sürdüğü tespit edilmiştir. 29.05.2022 tarihine kadar veri toplama süreci bu şekilde çevrimiçi olarak devam ettirilmiştir. Süreç boyunca, Türkiye'nin 7 farklı coğrafi bölgesinde yaşayan ve 71 farklı devlet veya vakıf üniversitesinde ön lisans/lisans/lisansüstü programlarında öğrenim gören 17-35 yaş aralığında 556 üniversite öğrencisine ulaşılmıştır. Veri toplama işleminin ardından, veriler IBM Sosyal Bilimler İçin İstatistik Paket Programı'nın 22. sürümü kullanılarak araştırmacı tarafından istatistik programına aktarılıp uygun istatistiksel analizlerin yapılabilmesi için hazır hale getirilmiştir. Çalışmanın dışlama ölçütleri gereği aktif öğrenim hayatına devam etmeyen ve çalışmadaki veri toplama araçlarının tamamını yanıtlamamış olan katılımcıların verileri ve yaş dağılımına göre ekstrem uçlarda kalan katılımcıların verileri çıkarıldıktan sonra son haliyle 524 katılımcının veri girişi sağlanmıştır. İstatistiksel analiz sürecinde öncelikle, katılımcılara ilişkin verilen bilgiler kısmında kullanılmak üzere katılımcıların demografik verileri için frekans analizi yapılmıştır. Ardından, araştırmada kullanılan tüm ölçeklerin betimsel özelliklerini incelemek için ortalama, standart sapma, minimum/maksimum puan, iç tutarlılık katsayısı için de Cronbach's alpha değerleri hesaplanmıştır. Daha sonra, tüm değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkilerini incelemek için, verilere Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı analizi uygulanmıştır. Son olarak, OEÖ-R'den alınan puanlar yordanan değişken, diğer tüm ölçeklerden alınan puanlar ise yordayıcı değişken olarak eklenerek çoklu doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır.

3. BULGULAR

3.1. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Betimsel Özellikleri

Kullanılan tüm ölçeklerin betimsel özelliklerini incelemek amacıyla söz konusu ölçeklerin ve alt boyutlarının aritmetik ortalama, standart sapma, minimum/maksimum puan, Cronbach's alpha değerleri hesaplanmıştır. Bu hesaplamalar sonucunda, ölçeklerin güvenilirliğini belirlemek için hesaplanan iç tutarlılık katsayısının, SBTÖ'nün boyun eğici yaklaşım ve sosyal destek arama yaklaşımı alt boyutları hariç olmak üzere yüksek güvenilirliği gösteren 0,70 – 0,93 değerleri arasında olduğu görülmektedir. Yapılan hesaplamalar sonucu ulaşılan veriler Tablo 3'te detaylı olarak gösterilmiştir.

Tablo 3. Araştırmada kullanılan ölçeklerin betimsel özellikleri

Ölçekler	N	$\bar{x}$	SS	Minimum-Maksimum	Cronbach's alpha
OEÖ-R	524	34,56	19,19	0-88	0,93
OEÖ-R_YY	524	12,61	8,53	0-32	0,91
OEÖ-R_K	524	13,40	6,47	0-32	0,75
OEÖ-R_AU	524	8,55	6,21	0-24	0,85
SBTÖ_KGY	524	2,85	0,66	1-1.14	0,87
SBTÖ_İY	524	2,54	0,70	1-4	0,83
SBTÖ_SDAY	524	1,88	0,57	0-3	0,64
SBTÖ_ÇY	524	2,41	0,63	1-3.88	0,80
SBTÖ_BEY	524	1,97	0,49	1-3.67	0,58
TBÇAO_GO	524	54,18	13,76	17-84	0,89
TBÇAO_TO	524	38,84	7,24	9-56	0,70
KPSÖ	524	17,43	5,23	6-30	0,87
CKÖ	524	15,37	7,41	7-35	0,91

Not: OEÖ-R = Olayların Etkisi Ölçeği-Revize, YY = Yeniden Yaşama, K = Kaçınma, AU= Aşırı Uyarılma, SBTÖ = Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği, KGY = Kendine Güvenli Yaklaşım, İY = İyimser Yaklaşım, SDAY =Sosyal Destek Arama Yaklaşımı, BEY = Boyun Eğici Yaklaşım, ÇY = Çaresiz Yaklaşım, TBÇAO = Travma ile Başa Çıkabilme Algısı Ölçeği, GO = Gelecek Odaklı, TO = Travma Odaklı, KPSÖ = Kısa Psikolojik Sağlıklik Ölçeği, CKÖ = Covid-19 Korkusu Ölçeği

1.2. Araştırmada Kullanılan Değişkenlerin Birbirleriyle Olan İlişkileri

Araştırmada kullanılan değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkilerini belirlemek amacıyla, tüm ölçeklerden ve alt boyutlarından elde edilen verilere Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı analizi uygulanmıştır. Elde edilen korelasyon analizi sonuçları Tablo 4'te detaylı olarak verilmiştir.

Tablo 4. Tüm değişkenlerin birbirleriyle olan korelasyon katsayıları

Ölçekler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.OEÖ-R	1												
2.OEÖ-R_YY	0,94**	1											
3.OEÖ-R_K	0,83**	0,65**	1										
4.OEÖ-R_AU	0,92**	0,85**	0,64**	1									
5.KPSÖ	-0,42**	-0,40**	-0,26**	-0,47**	1								
6.CKÖ	0,57**	0,56**	0,42**	0,56**	-0,44**	1							
7.SBTÖ_KGY	-0,33**	-0,30**	-0,24**	-0,36**	0,68**	-0,35**	1						
8.SBTÖ_İY	-0,32**	-0,33**	-0,17**	-0,36**	0,67**	-0,39**	0,76**	1					
9.SBTÖ_BEY	0,29**	0,25**	0,27**	0,26**	-0,26**	0,19**	-0,24**	-0,08*	1				
10.SBTÖ_ÇY	0,37**	0,32**	0,31**	0,39**	-0,62**	0,28**	-0,52**	-0,49**	0,49**	1			

11.SBTÖ_SDAY	-0,07	-0,06	-0,08	-0,06	0,05	-0,02	0,10*	0,05	0,12**	-0,03	1		
12.TBÇAÖ_TO	0,25**	0,28**	-0,07	0,30**	0,61**	0,38**	0,63**	0,64**	-0,09*	0,30**	0,06	1	
13.TBÇAÖ_GO	0,17**	0,21**	0,03	0,20**	0,23**	0,16**	0,05	-0,10*	0,12**	0,20**	0,00	0,12**	1

Not : *p < 0,05, **p < 0,001

1.3. Travma Sonrası Stres Belirtilerini Yordayan Değişkenlerin Regresyon Analizi

Covid-19 pandemisinde üniversite öğrencilerinde; stresle baş etme, dayanıklılık ve Covid-19 korkusu değişkenlerinden hangilerinin, ne düzeyde travma sonrası stres belirtilerini yordadığını belirlemek için çoklu doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. SBTÖ'nün alt boyutlarından, KPSÖ'den, TBÇAÖ'nün alt boyutlarından ve CKÖ'den alınan puanlar yordayıcı değişken, OEÖ-R'den alınan toplam puanlar ise yordanan değişken olarak analize dahil edilmiştir. Değişkenler analize zorla ekleme metoduyla dahil edilmiştir. Analiz sonucu ulaşılan veriler Tablo 5'te detaylı olarak sunulmuştur. Tabloya göre, ilgili ölçeklerden alınan puanların OEÖ-R puanlarını yordama denklemlerinin ($F = 38,83$ $p < 0,001$) anlamlı olduğu görülmektedir. Bu bulguya göre en az bir değişkenin regresyon katsayısının istatistiksel olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Hangi değişkenlerin regresyon katsayılarının anlamlı olduğuna bakıldığında, SBTÖ'nün boyun eğici yaklaşım ve çaresiz yaklaşım alt ölçeğinin, TBÇAÖ'nün travma odaklı alt ölçeğinin, KPSÖ'nün ve CKÖ'nün regresyon katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. İstatistiksel olarak regresyon katsayılarının önem sırasını belirlemek için standartlaştırılmış regresyon (β) katsayılarına bakılmıştır. CKÖ'nün ($\beta = 0,48$, $t(524) = 12,27$, $p < 0,05$) ilk sırada, KPSÖ'nün ($\beta = -0,12$, $t(524) = -2,08$, $p < 0,05$) ikinci sırada, TBÇAÖ'nün travma odaklı alt ölçeğinin ($\beta = -0,10$, $t(524) = -2,07$, $p < 0,05$) üçüncü sırada ve SBTÖ'nün boyun eğici yaklaşım ($\beta = 0,09$, $t(524) = 2,40$, $p < 0,05$) ve çaresiz yaklaşım ($\beta = 0,09$, $t(524) = 1,89$, $p < 0,05$) alt ölçeklerinin birlikte dördüncü sırada olduğu görülmektedir. Dolayısıyla travma sonrası stres belirtilerini yordama gücü bakımından en etkili değişkenin Covid-19 korkusu değişkeni olduğu söylenebilir. SBTÖ'nün kendine güvenli yaklaşım ($\beta = -0,06$, $t(524) = -1,02$, $p > 0,05$), iyimser yaklaşım ($\beta = -0,08$, $t(524) = -0,12$, $p > 0,05$) ve sosyal destek arama yaklaşımı ($\beta = -0,04$, $t(524) = -1,21$, $p > 0,05$) alt ölçeklerinin ve TBÇAÖ'nün gelecek odaklı ($\beta = -0,05$, $t(524) = 1,36$, $p > 0,05$), alt ölçeğinin yordayıcı gücü saptanamamıştır. Standartlaştırılmış regresyon katsayılarının işaretleri göz önüne alındığında, OEÖ-R puanlarıyla KPSÖ puanlarının negatif yönde ilişkili olduğu; bir başka deyişle OEÖ-R puanları arttıkça, KPSÖ puanlarının azaldığı görülmektedir. Diğer yandan, OEÖ-R puanlarıyla CKÖ puanlarının ve SBTÖ'nün boyun eğici ve çaresiz yaklaşım alt ölçeklerinden, TBÇAÖ'nün travma odaklı alt ölçeğinden alınan puanların pozitif yönde ilişkili olduğu; bir başka deyişle OEÖ-R alınan puanlar yükseldik, bu ölçeklerden alınan puanların da yükseldiği görülmektedir. Bağımlı değişken ile bağımsız değişkenin ilişkisini ortaya koyan çoklu regresyon katsayısına (R) bakıldığında, 0,63 olan bu değer istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Açıklama katsayısı (Uyarlanmış R^2) ise bağımsız değişkenlerden beraber alınan puanlarının travma sonrası stres belirtilerine ilişkin gözlenen toplam varyansın %39'unu (Uyarlanmış $R^2 = 0,39$) açıklayabildiğini göstermektedir.

Tablo 5. SBTÖ, TBÇAÖ, KPSÖ ve CKÖ puanlarının OEÖ-R puanlarını yordamasına ilişkin regresyon analizi

Yordanan	Yordayıcı	β	T	P	sd	F	R	Uyarlanmış R^2
OEÖ-R	SBTÖ_KGY	-0,06	-1,02	0,30	9	38,83	0,63	0,39
	SBTÖ_İY	-0,08	-0,12	0,90				
	SBTÖ_SDAY	-0,04	-1,21	0,22				
	SBTÖ_BEY	0,09	2,40	0,01				
	SBTÖ_ÇY	0,09	1,89	0,04				
	TBÇAÖ_GO	0,05	1,36	0,17				
	TBÇAÖ_TO	0,10	2,07	0,03				
	KPSÖ	-0,12	-2,08	0,03				
	CKÖ	0,48	12,27	0,00				

Not: p < 0,05

4. TARTIŞMA

Çalışmada elde edilen bulgulara bakıldığında, yordama gücüne göre sırasıyla; Covid-19 korkusunun, psikolojik sağlamlığın, travma odaklı travma ile başa çıkabilme algısının ve son olarak da boyun eğici ve

çaresiz tarzda stresle baş etme yöntemlerinin travma sonrası stres belirtilerini yordadığı saptanmıştır. Bu değişkenlerden, Covid-19 korkusu, travma odaklı travma ile başa çıkabilme algısı ve boyun eğici ve çaresiz tarzda stresle baş etme yöntemleri, belirtileri negatif yönde yordarken, psikolojik sağlamlık ise pozitif yönde yordamaktadır. Bu bulgulara göre, pandemi döneminde üniversite öğrencilerinin Covid-19 korkuları başta olmak üzere, travma odaklı travma ile başa çıkabilme algıları ve boyun eğici ve çaresiz tarzda stresle baş etme yöntemlerini kullanmaları arttıkça travma sonrası stres belirtilerinin de arttığı; psikolojik sağlamlıkları arttıkça ise bu belirtilerin azaldığı söylenebilir.

Elde edilen bu bulgu, Covid-19 pandemisinde, çeşitli popülasyonlarda stresle başa çıkma tarzı, psikolojik sağlamlık, Covid-19 korkusu ve travma ile başa çıkabilme algısı değişkenlerinin TSSB'yi yordamasına ilişkin yürütülen diğer çalışmalardan elde edilen bulgularla tutarlılık göstermektedir. 11 ülkede, pandemide TSSB, depresyon, kaygı ve panik bozukluk için yaygınlık, vaka sayısı, gidişat ve koruyucu faktörler/risk faktörlerini inceleyen çalışmada, TSSB'yi yordayan risk faktörlerini araştırmak için yürütülen regresyon analizi, Covid-19 korkusunun, TSSB'yi 13 faktör arasından ikinci sırada pozitif yönde yordadığını ve çok yüksek düzeyde Covid-19 korkusunun, TSSB geliştirme riskini 6 kat oranında artırdığını ortaya koymuştur (Georgieva vd., 2021). Kanada'da Suriyeli göçmen anne babaların Covid-19 korkuları ile kaygı, stres, depresyon ve TSSB düzeyleri arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmada yürütülen regresyon analizinden elde edilen bulgular, Covid-19 korkusunun TSSB'yi pozitif yönde yordadığını ortaya koymuştur (Sharif-Esfahani vd., 2022). Pandeminin ikinci dalgasında, Türkiye'de, anne-babaların depresyon, kaygı, stres ve TSSB belirtilerini yordayan değişkenleri inceleyen çalışmada yürütülen regresyon analizinde, Covid-19 korkusu puanlarının OEÖ-R'den alınan puanları pozitif yönde yordadığı ve Covid-19 korkusu arttıkça TSSB belirtilerinin de arttığı tespit edilmiştir (Günlü vd., 2021). 2022 yılının Nisan ayında Çin'de hemşirelik bölümünde okuyan üniversite öğrencilerinde, sosyal destek, psikolojik sağlamlık, Covid korkusu ve TSSB arasındaki ilişkileri incelemeyi hedefleyen çalışmada, ilgili değişkenlerin yordayıcılığını belirlemek için yürütülen regresyon analizi sonuçları, psikolojik sağlamlığın negatif yönde, Covid-19 korkusunun ise pozitif yönde TSSB'yi yordadığını ortaya koymuştur. Çalışma sonucunda, öğrencilerin psikolojik sağlamlıkları arttıkça ve Covid-19 korkuları azaldıkça TSSB oranlarının azaldığı tespit edilmiştir (Zhang vd., 2023). ABD'de pandemi sürecinde, üniversite öğrencilerinde psikolojik rahatsızlık ve TSSB semptomlarıyla ilişkili risk ve sağlamlık faktörlerini inceleyen çalışmada yürütülen hiyerarşik regresyon modeliyle, psikolojik sağlamlığın TSSB semptomlarını negatif yönde yordadığı ve TSSB semptomolojisindeki toplam varyansın %35.1'ini açıkladığı ortaya konmuştur (MacDonald, 2022). Çin'de, ergenlerde, Covid-19 salgınında, travmayla başa çıkabilme algısı ile TSSB semptomları arasındaki ilişkileri inceleyen boylamsal çalışmada yürütülen regresyon analizi, TBÇAÖ'nün travma odaklı alt boyutundan alınan puanların yüksek düzey TSSB semptomlarını yordadığını ortaya koymuştur (Chen vd., 2022). Çin'de Covid-19 pandemisinde görev alan hemşirelerde, geç başlangıçlı TSSB ile baş etme stratejileri ve sosyal destek arasındaki ilişkilerin incelenmesini konu alan çalışmada yürütülen regresyon analizi, işlevsel olmayan baş etme stratejilerinden olan negatif baş etme stratejilerinin OEÖ-R'den alınan puanları pozitif yönde yordadığını göstermiştir (Jiang vd., 2021). Romanya'da Covid-19 geçirmekte/geçirmiş olan kişilerde baş etme stratejileri ve stresle ilişkili rahatsızlıklar arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmada, TSSB kriterlerini karşılayan katılımcıların kullandıkları baş etme stratejilerini belirlemek amacıyla yürütülen sıralı regresyon modelinde, işlevsel baş etme stratejileri olan yaklaşma stratejilerine ve problem odaklı stratejilere ilişkin bulgular bu çalışmaya benzer şekilde anlamlı çıkmazken; işlevsel olmayan baş etme stratejileri olan duygu odaklı stratejilere ilişkin bulgular anlamlı çıkmış ve toplam varyansın %11'ini açıkladığı bulunmuştur. TSSB'si olan katılımcıların işlevsel olmayan baş etme stratejileri olarak görülen kaçınma stratejileri ve duygu odaklı stratejileri daha fazla kullandıkları sonucuna varılmıştır (Dehelean vd., 2021).

Çalışmada belirlenen, travma sonrası stres belirtileri ve ilgili psikolojik değişkenler arasındaki ilişkiler, pandemi dönemlerinde ruh sağlığı alanında sağlanacak önleme, müdahale ve psikoeğitim çalışmalarında özellikle ele alınması gereken faktörleri ortaya koyması açısından önemlidir. İlgili çalışmalarda, özellikle üniversite öğrencilerinde, stresle baş etmede işlevsel stratejilerin kullanılması, psikolojik sağlamlığın artırılması, travma ile başa çıkmada gelecek odaklı yöntemlere başvurulması ve salgına konu hastalığa ilişkin korku düzeyinin düşürülmesi üzerine çalışılması travma sonrası stres belirtilerini azaltacaktır. Üniversitelerin ruhsal destek veren birim çalışanlarının öğrencilerle gerçekleştireceği önleme, müdahale veya psiko-eğitim çalışmalarında, ilgili psikolojik değişkenlerin travma sonrası stres belirtilerine etkilerini göz önüne alarak yapacakları değerlendirme ve stratejiler terapötik faydayı artıracaktır. Çalışmanın sonuçları, salgına ilişkin korkunun çeşitli psikoeğitim ve bilgilendirme programlarıyla azaltılmasının travma sonrası stres belirtilerini önemli ölçüde düşürebileceğini ortaya koymaktadır. Salgına ilişkin bilgilendirme hizmetlerinde öncelikli olarak salgınla ilgili bilgi kirliliğinin

önlenmesi, salgına ilişkin işlevsel olmayan aşırı ve yersiz korkunun yapılacak doğru bilgilendirmelerle azaltılması dikkatle ele alınması gereken konulardır. İlgili birimler ve uzmanlık alanları tarafından ikinci sırada odaklanılması gereken etken ise bireylerin psikolojik sağlamlıklarını nasıl artırabilecekleri olmalıdır. Ardından, travma ile başa çıkma konusunda travmatik olay olan salgına, onun koşullarına ve beraberinde getirdiği duygu ve düşüncelere odaklanmak yerine, dikkati başka şeylere yöneltebilme, pozitif düşünebilme, salgının getirdiği acı veren hisleri azaltabilme gibi gelecek odaklı becerilere yönelme gerekliliği ele alınmalıdır. Son olarak da stresle baş etmede işlevsel olmayan stratejilerin üzerinde durulmalı, bunların işlevsel olanlarla değiştirilebilmesi yönünde çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmelidir. Uygulamaya ilişkin bu önerilere ek olarak, gelecekte konuyu farklı gruplarda farklı değişkenlerle ele alarak, bu çalışmayı örnek alıp yöntem ve bulgularından faydalanan araştırmalar gerçekleştirilmesi, konuya ilişkin alanyazına katkı sağlayacak, bulguların genellenebilirliğini artıracak, özellikle ulusal alanyazında geri planda kalan travma sonrası stres ve pandemi ilişkisi konusundaki eksikliğin giderilmesine hizmet edecek ve bu çalışmanın sonuçlarını destekleyerek veya farklı boyutlar katarak ilgili bilimsel alt yapıyı derinleştirecektir.

Bu çalışma için Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulundan 14.12.2021 tarihli ve 36/1 sayılı kararla etik kurul onayı alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D. ve Pakpour, A. H. (2020). The fear of COVID-19 scale: development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 20, 1537–1545. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>
- Arı, E. ve Soysal, G. C. (2019). Travma ile başa çıkabilme algısı ölçeğinin (TBÇA) Türkçeye uyarlanması, geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Klinik Psikoloji Dergisi*, 3(1), 17-25. <https://doi.org/10.5455/kpd.2602443806062019m000007>
- Bayraktar, S. (2016). *Psikolojik travma*. Nobel Tıp Kitapevleri.
- Block, J. ve Kremen, A. M. (1996). IQ and ego resiliency: Conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(2), 349-361.
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 59(1), 20–28
- Bonanno, G. A., Galea, S., Bucciarelli, A. & Vlahov, D. (2007). What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources and life stress. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75(5), 671-682.
- Bonanno, G. A., Pat-Horenczyk, R. ve Noll, J. (2011). Coping flexibility and trauma: The perceived ability to cope with trauma (PACT) Scale. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 3(2), 117-129.
- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., ve Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: Rapid review of the evidence. *The Lancet*, 395(10227), 912-920. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
- Chen, C., Li, C., Chen, M., Wang, L., Zhu, Y., ve Zhu, Z. (2022). Coping and post-traumatic stress disorder symptoms among Chinese youth in the peak and remission periods of COVID-19. *Children and Youth Services Review*, 143, 106690. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2022.106690>
- Çorapçıoğlu, A., Yargıç, İ., Geyran, P. ve Kocabaşoğlu N. (2006). Olayların etkisi ölçeği (IES-R) Türkçe versiyonunun geçerlilik ve güvenirliği. *New Symposium Journal*, 44, 14-22.
- Dehelean, L., Papava, I., Musat, M. I., Bondrescu, M., Bratosin, F., Bucatos, B. O., ... Laza, R. (2021). Coping strategies and stress related disorders in patients with COVID-19. *Brain Sciences*, 11(10), 1287. <https://doi.org/10.3390/brainsci11101287>
- Doğan, T. (2015). Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3(1), 93-102.
- Dünya Sağlık Örgütü. What is a pandemic?. (2010). https://www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_questions/pandemic/en/
- Folkman, S. ve Lazarus R., S. (1980.) An analysis of coping in a middleaged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*. 21, 219–239. <https://doi.org/10.2307/2136617>
- Fredrickson, B. L., Tugade, M. M., Waugh, C. E. ve Larkin, G. R. (2003). What good are positive emotions in crisis? A prospective study of resilience and emotions following the terrorist attacks on the United States on September 11th, 2001. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(2), 365-376.
- Horowitz, M., Wilner, N. ve Alvarez, W. (1979). Impact of event scale: A measure of subjective stress. *Psychosomatic Medicine*, 41(3), 209-218.
- Horowitz, M. J., Wilner, N., Kaltreider, N., & Alvarez, W. (1980). Signs and symptoms of posttraumatic stress disorder. *Archives of General Psychiatry*, 37(1), 85-92. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1980.01780140087010>

- Georgieva, I., Lepping, P., Bozev, V., Lickiewicz, J., Pekara, J., Wikman, S., Loseviča M., Raveesh N. B., Mihai A. ve Lantta, T. (2021). Prevalence, new incidence, course, and risk factors of PTSD, depression, anxiety, and panic disorder during the COVID-19 pandemic in 11 countries. *Healthcare*, 9(6), 1-18. <https://doi.org/10.3390/healthcare9060664>
- Gizir, C. A. (2007). Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler üzerinde bir derleme çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(28), 113-128.
- Gonzalez, P., & Martinez, K. G. (2014). The role of stress and fear on the development of psychopathology. *The Psychiatric Clinics of North America*, 37(4), 535-546.
- Günlü, A., Asıcı, E., & Çetinkaya, M. (2021). Türkiye’de covid-19 salgınının ikinci evresinde ebeveynlerde depresyon, anksiyete, stres ve travma sonrası stres bozukluğunun incelenmesi. *Aile Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, 4(1), 94-124.
- Jiang, Y., Hu, B., Tu, B. ve Zhuang, Q. (2021). Late-onset PTSD and coping strategies for frontline nurses during the COVID-19 epidemic in China. *Nursing Open*, 8(6), 3055-3064. <https://doi.org/10.1002/nop2.1018>
- Jones, J. C. ve Barlow, D. H. (1990). The etiology of posttraumatic stress disorder. *Clinical Psychology Review*, 10(3), 299-328. [https://doi.org/10.1016/0272-7358\(90\)90064-H](https://doi.org/10.1016/0272-7358(90)90064-H)
- Keane, T. M., Marshall, A. D. ve Taft, C. T. (2006). Posttraumatic stress disorder: etiology, epidemiology, and treatment outcome. *Annual Review Clinical Psychology*, 2, 161-197. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.2.022305.095305>
- Lazarus, S. R., & Folkman S. (1984) Stress, appraisal, and coping, Springer Publishing Company.
- Luna-Rodríguez, G. L., Peláez-Hernández, V., Orea-Tejeda, A., Ledesma-Ruiz, C. D., Casarín-López, F., Rosas-Trujillo, A., Domínguez-Trejo B. ve Tepepa-Flores, L. E. (2022). Prevalence of post-traumatic stress disorder, emotional impairments, and fear in COVID-19 surviving patients. *Frontiers in Virtual Reality*, 3, 927058. <https://doi.org/10.3389/frvir.2022.927058>
- Luthar, S. S., Sawyer, J. A. ve Brown, P. J. (2006). Conceptual issues in studies of resilience. Past, present and future research. *Annals New York Academy of Sciences*, 1094, 105-115. <https://doi.org/10.1196/annals.1376.009>
- MacDonald, H. Z. (2022). Risk and resilience factors associated with college students’ psychological distress and PTSD symptoms during the COVID-19 pandemic. *Journal of American College Health*, 3, 1-15. <https://doi.org/10.1080/07448481.2022.2155053>
- Öztürk, O. M. ve Uluşahin A. (2008). *Ruh sağlığı ve bozuklukları*, Nobel Tıp Kitapevleri.
- Padmanabhanunni, A., ve Pretorius, T. B. (2023). Fear of COVID-19, Perceived stress, and PTSD: The serial mediating role of sense of coherence. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 13(11), 2399-2409. <https://doi.org/10.3390/ejihpe13110169>
- Prati, G., ve Mancini, A. D. (2021). The psychological impact of COVID-19 pandemic lockdowns: a review and meta-analysis of longitudinal studies and natural experiments. *Psychological Medicine*, 51(2), 201-211. <https://doi.org/10.1017/S0033291721000015>
- Presti, G., McHugh, L., Gloster, A., Karekla, M., ve Hayes, S. C. (2020). The dynamics of fear at the time of COVID-19: A contextual behavioral science perspective. *Clinical Neuropsychiatry*, 17(2), 65-71. <https://doi.org/10.36131/CN20200206>
- Ruppert F. (2016). *Travmatik yaşantılar*, Kaknüs Yayınları
- Satıcı, B., Göçet-Tekin, E., Deniz, M. E., ve Satıcı, S. A. (2021). Adaptation of the Fear of COVID-19 Scale: Its association with psychological distress and life satisfaction in Turkey. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 19, 1980-1988. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00294-0>

- Sharif-Esfahani, P., Hoteit, R., El Morr, C., & Tamim, H. (2022). Fear of COVID-19 and depression, anxiety, stress, and PTSD among Syrian refugee parents in Canada. *Journal of Migration and Health*, 5, 100081. <https://doi.org/10.1016/j.jmh.2022.100081>
- Sayar, K. (Ed.). (2020). *Kaygı çağı-salgın zamanında ruh sağlığı*. Kapı Yayınları.
- Shultz, J. M., Baingana, F., ve Neria, Y. (2015). The 2014 Ebola outbreak and mental health: Current status and recommended response. *Jama*, 313(6), 567-568. <https://doi.org/0.1001/jama.2014.17934>
- Smith, B. W., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P., ve Bernard, J. (2008). The brief resilience scale: assessing the ability to bounce back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15(3), 194-200. <https://doi.org/10.1080/10705500802222972>
- Sommerlad, A., Marston, L., Huntley, J., Livingston, G., Lewis, G., Steptoe, A., ve Fancourt, D. (2022). Social relationships and depression during the COVID-19 lockdown: Longitudinal analysis of the COVID-19 Social Study. *Psychological Medicine*, 52(15), 3381-3390. <https://doi.org/10.1017/S0033291721000039>
- Şahin, N. H. ve Durak, A. (1995). Üniversite öğrencileri için bir stresle başa çıkma tarzı ölçeği. *Türk Psikoloji Dergisi*, 10(34), 56-73.
- Şeker, M., Özer, A., Korkut, C., Tosun, Z ve Doğrul, M. (Ed.). (2020). *Covid-19 küresel salgın değerlendirme raporu*. Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Taştan, C. (Ed.). (2020). *Kovid-19 salgını ve sonrası psikolojik ve sosyolojik değerlendirmeler*. Polis Akademisi Yayınları.
- Taylor, S. (2022). The psychology of pandemics. *Annual Review of Clinical Psychology*, 18, 581-609. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-072720-020131>
- Tedeschi, R. G. ve Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1-18. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01
- Türkçapar, H., (2020). Covid-19 kaygısı ve travması. K. Sayar (Eds.) içinde, *Kaygı çağı: Salgın zamanında ruh sağlığı* (ss. 17-43). Kapı Yayınları.
- Velotti, P., Civilla, C., Rogier, G., & Beomonte Zobel, S. (2021). A fear of COVID-19 and PTSD symptoms in pathological personality: the mediating effect of dissociation and emotion dysregulation. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 590021. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.590021>
- Weiss, D. ve Marmar, C. (1997). The impact of Event Scale-Revised. J. P. Wilson ve T. M. Keane (Eds.) içinde, *Assessing psychological trauma and PTSD* (pp. 399-411). Guilford Press.
- Winders, S. (2014). From extraordinary invulnerability to ordinary magic: A literature review of resilience. *Journal of European Psychology Students*, 5(1), 3-9. <https://doi.org/10.5334/jeps.bk>
- Wu, K. K., Chan, S. K., ve Ma, T. M. (2005). Posttraumatic stress, anxiety, and depression in survivors of Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS). *Journal of Traumatic Stress*, 18(1), 39-42. <https://doi.org/10.1002/jts.20004>
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). *Spss uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Detay Yayıncılık.
- Zammiti, A., Imbrogliera, C., Russo, A., Zarbo, R., & Magnano, P. (2021). The psychological impact of Coronavirus pandemic restrictions in Italy. The mediating role of the fear of COVID-19 in the relationship between positive and negative affect with positive and negative outcomes. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 11(3), 697-710. <https://doi.org/10.3390/ejihpe11030050>
- Zhang, D., Qin, L., Huang, A., Wang, C., Yuan, T., Li, X., Yang L., Li, J., Lei Y., Sun L., Liu M., Liu H. ve Zhang, L. (2023). Mediating effect of resilience and fear of COVID-19 on the relationship between

social support and post-traumatic stress disorder among campus-quarantined nursing students: A cross-sectional study. *BMC Nursing*, 22, 1-9. <https://doi.org/10.1186/s12912-023-01319-4>

BIST 100 ENDEKSİNDE İKİLİ ALIM-SATIM STRATEJİSİ: UZAKLIK METODUNUN ETKİNLİĞİ VE EŞİK SEVİYELERİNİN ROLÜ

PAIRS TRADING STRATEGY IN THE BIST100 INDEX: THE EFFECTIVENESS OF THE DISTANCE METHOD AND THE ROLE OF THRESHOLD LEVELS

Çiğdem YERLİ¹

1. Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi,
cyerli@bartin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7629-7064>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
13.10.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
22.12.2024

DOI
10.20875/makusobed.1566348

Öz

Bu çalışma, uzaklık metodunun Borsa İstanbul (BIST) 100 endeksinde uygulanabilirliğini inceleyerek, stratejinin gelişmekte olan piyasalardaki finansal performansını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, 4 Ağustos 2020 ile 28 Temmuz 2024 tarihleri arasındaki dönemi kapsayan BIST 100 endeksindeki hisselerden oluşan bir veri seti kullanılmıştır. Çalışmada, eşik seviyelerinin seçimlerinin stratejinin kârlılığı ve risk-getiri profili üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Analiz sonuçları, eşik seviyelerinin stratejinin kârlılığını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir. Yüksek eşik seviyeleri ($\pm 2,5\sigma$), daha az ancak daha kârlı işlemler sunarak kazanan/kaybeden oranını iyileştirmektedir. Buna karşılık, düşük eşik seviyeleri ($\pm 1\sigma$) işlem sıklığını artırarak kârlılığı azaltabilmektedir. Strateji, daha yüksek mutlak getiriler sunsa da, volatilite nedeniyle risk-getiri oranı daha düşüktür. Bu bulgular, uzaklık metodunun BIST 100 endeksinde etkin bir şekilde uygulanabileceğini ve eşik seviyelerinin dikkatli seçiminin stratejinin performansını optimize etmek için kritik olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, uzaklık metodunun gelişmekte olan piyasalarda da uygulanabilir olduğu ve eşik seviyelerinin stratejinin kârlılığı ve risk profili üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İkili Alım Satım, Uzaklık Yöntemi, Finansal Performans.

Abstract

This study aims to evaluate the applicability of the distance method in the Borsa Istanbul (BIST) 100 index, assessing the financial performance of the strategy in emerging markets. A dataset comprising stocks from the BIST 100 index, covering the period from August 4, 2020, to July 28, 2024, was used in the research. The study provides a detailed examination of the impact of threshold level selection on the profitability and risk-return profile of the strategy. The analysis results show that threshold levels significantly affect the strategy's profitability. Higher threshold levels ($\pm 2.5\sigma$) improve the win/loss ratio by offering fewer but more profitable trades. In contrast, lower threshold levels ($\pm 1\sigma$) increase trading frequency but reduce profitability. While the strategy offers higher absolute returns, its risk-return ratio is lower due to volatility. These findings suggest that the distance method can be effectively applied to the BIST 100 index and that the careful selection of threshold levels is critical for optimizing the strategy's performance. In conclusion, it has been determined that the distance method is applicable in emerging markets and that threshold levels have a significant impact on the strategy's profitability and risk profile.

Keywords: Pairs Trading, Distance Method, Financial Performance.

Bu makaleye atfta bulunmak için:

Yerli, Ç. (2025). Bist 100 endeksinde ikili alım-satım stratejisi: Uzaklık metodunun etkinliği ve eşik seviyelerinin rolü. *MAKU SOBED*, (41), 103-119. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1566348>

EXTENDED SUMMARY

Introduction

Pairs trading strategies have gained significant attention in financial literature due to their widespread use in practice. Various types of pairs trading strategies exist in both practical and academic literature. The simplicity, adaptability, and high return performance of the distance method have made it one of the most preferred strategies. This study adopts the distance method as a pairs trading strategy due to its financial performance and widespread use, basing its approach on the work of Gatev et al. (2006). First, the applicability of the distance method to the BIST 100 index has been investigated, and the effectiveness of the strategy in emerging markets has been evaluated. In this context, a buy-and-hold strategy based on the BIST 100 index has been applied as a benchmark. Second, the effects of different threshold levels used in trading operations have been thoroughly examined, and the financial performance of the strategy has been comprehensively evaluated based on these threshold levels.

Methods

The dataset used in this research consists of stocks from the Borsa Istanbul (BIST) 100 index, covering the period from August 4, 2020, to July 28, 2024. No sectoral restrictions were applied when selecting the stocks. The lack of sectoral restrictions allowed for portfolio diversification. The method aims to identify pairs of securities with parallel price movements and to take positions based on price deviations between these pairs. All possible stock pairs were analyzed over a one-year period, referred to as the "formation period." During this period, stock pairs that tended to move together were identified by minimizing the sum of squared differences in their normalized daily price gaps. A total of 2346 pairs were formed using a dataset of 69 stocks. During the formation period, the five stock pairs with the smallest sum of squared differences were selected and traded during the "trading period," which is defined as a six-month period. A position is triggered if the normalized prices of a pair differ by more than two standard deviations measured during the formation period. In this case, a short position is taken in the stock with the higher normalized price, while a long position is taken in the stock with the lower normalized price. Positions are closed either when the prices converge again or when the trading period ends. If a pair converges within the trading period and the prices diverge by two standard deviations again, a position can be re-opened during the same trading period. The strategy's performance was also evaluated using different threshold values.

Results and Conclusion

This study examines the performance of pairs trading strategy and compares it to passive strategy, focusing on profitability and volatility in the BIST 100 index. Consistent with findings from Gatev et al. (2006) and Andrade et al. (2005), the pairs trading strategy generates high returns but with significant risks. This analysis shows that the strategy yielded an annual return of 105.84%, surpassing the passive strategy's 80.447% return, yet this high return came with a substantial volatility of 273.90%. This highlights the risk-return trade-off inherent in pairs trading. In line with Do and Faff (2010), the decline in arbitrage opportunities and heightened market volatility weakens the risk-return balance for pairs trading, especially in periods of greater market fluctuation. While the passive strategy offered lower absolute returns, it demonstrated greater stability with a higher Sharpe ratio (2.012), making it a more efficient method for generating returns under stable market conditions. Threshold levels played a critical role in determining the strategy's success. Lower threshold levels ($\pm 1\sigma$) captured smaller price deviations, leading to higher trade frequency and returns, aligning with Broussard and Vaihekoski's (2012) findings. However, these levels also increased transaction costs, offsetting some of the gains. In contrast, higher threshold levels ($\pm 2.5\sigma$) presented fewer trading opportunities, reducing volatility and offering more conservative, risk-adjusted returns. The comparison between the pairs trading and passive strategies reveals that while pairs trading offers higher absolute returns, it comes with greater volatility and lower risk-adjusted returns. Investors seeking higher returns must carefully optimize threshold levels to manage the associated risks and maximize performance.

1. GİRİŞ

Piyasa uygulayıcıları, uzun yıllardır nicel alım-satım modellerine yoğun ilgi göstermektedir. Özellikle 1980'lerde bilgisayar teknolojisindeki önemli gelişmelerle birlikte, istatistiksel arbitraj stratejilerinin kullanımı yaygınlaşmış ve hedge fon stratejistleri ile yatırım bankalarının özel alım-satım birimleri arasında popülerlik kazanmıştır (Gatev vd., 2006, s. 799). İkili alım-satım stratejisinin temel amacı, piyasa verimsizliklerinden faydalanmaktır. Stratejinin mantığı basit olmakla birlikte etkili bir yaklaşıma dayanır: fiyatları tarihsel olarak birlikte hareket eden iki menkul kıymet belirlenir, bu kıymetlerin fiyat farkı açıldığında göreceli olarak düşük fiyatlı olan satın alınır ve yüksek fiyatlı olan satılır. Bu şekilde, fiyatların uzun vadede tekrar yakınsamaya döneceği varsayımıyla kâr elde edilmeye çalışılır.

Uygulamada ve literatüre farklı eşli alım-satım stratejileri bulunmaktadır. Mesafe yaklaşımı, oluşum dönemi boyunca mesafe metriklerini kullanarak birlikte hareket eden menkul kıymetleri tanımlar ve alım-satım sinyalleri için basit parametrik olmayan eşik kuralları kullanır, bu da yöntemi şeffaf ve geniş ölçekli ampirik uygulamalar için uygun hale getirir (Gatev vd., 2006, s. 799; Do ve Faff, 2010, s. 83). Eşbütünleşme yaklaşımı, birlikte hareket eden menkul kıymetleri bulmak için eşbütünleşme testleri uygular ve alım-satım sinyalleri genellikle eşik kuralına dayalı algoritmalar tarafından üretilir, bu da daha ekonometrik olarak güvenilir bir denge ilişkisi sunar (Vidyamurthy, 2004, ss. 74-75). Stokastik kontrol yaklaşımı, ikili alım-satımda optimal portföy tutumlarını belirlemeye odaklanır ve stokastik kontrol teorisini kullanarak değer ve optimal politika fonksiyonlarını belirler, böylece oluşum dönemini atlar (Elliott vd., 2005; Jurek ve Yang, 2007; Liu ve Timmermann, 2013). Son olarak, diğer yaklaşımlar - makine öğrenimi (Huck, 2009, 2010), kopula yöntemleri (Krauss ve Stübinger, 2017; Rad vd., 2016) ve temel bileşenler analizi (Avellaneda ve Lee, 2010) - alternatif çerçeveler sunarak ikili alım-satım araştırmalarının genişleyen alanına katkıda bulunmaktadır.

İkili alım satım stratejilerinin uygulanmasında en önemli yöntemlerden biri, mesafe yöntemi olarak bilinir. Bu yöntemde, bir çiftteki birlikte hareket, iki normalize edilmiş fiyat serisi arasındaki mesafenin, yani kare farklar toplamının hesaplanmasıyla ölçülür. Alım-satım, oluşum döneminde belirlenen bir eşik seviyesi aşıldığında başlatılır. Bu yöntemin altında yatan varsayım, fiyat seviyeleri arasındaki mesafenin zamanla sabit olduğudur; bu, kısa dönemlerde ve risk-getiri profilleri birbirine çok yakın olan çiftler için geçerli olabilir. Ekonomik modelden bağımsız olduğu için, bu yöntemin model hatalarına maruz kalmama avantajı vardır. Mesafe yönteminin basitliği ve kolayca uyarlanabilirliği güçlü yönleridir. Ancak, en büyük dezavantajı, seçilen hisse senedi kümesine oldukça bağımlı olmasıdır. Do ve Faff (2010, ss. 92-93) belirttiği gibi, çok farklı hisseler arasındaki en yakın çiftler bile, örneklemedeki en yakın çift olmalarına rağmen mutlak birlikte hareket göstermeyebilir, bu da verimsiz çiftlerle alım-satım yapmaya yol açabilir. Bu, geniş bir hisse senedi kümesi ile önlenebilir, ancak bu da zahmetli hesaplamaları beraberinde getirir. Öte yandan, çok yakın çiftler yeterince sapma göstermeyebilir veya mutlak sapma, çift yakınsasa bile işlem maliyetlerini karşılayacak kadar büyük olmayabilir (Gatev vd., 2006, s. 811). Olumsuz yönlerine rağmen, basitliği nedeniyle, mesafe yöntemindeki varyasyonlar piyasa uygulayıcıları tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaktadır ve genellikle eşikler, stratejinin örneklem dışı geri testinden elde edilen getirileri en üst düzeye çıkarmak amacıyla ayarlanmaktadır.

Avellaneda ve Lee (2010), Do ve Faff (2010, 2012), Gatev vd. (2006), Vidyamurthy (2004), Rad vd. (2015) ve Bogomolov (2013) gibi çalışmalarda, çeşitli ikili alım-satım stratejilerinin farklı hisse senedi piyasalarındaki ampirik performansı doğrulanmıştır. Bu çalışmalar, ikili alım-satım stratejisinin performansının birçok faktöre bağlı olmasına rağmen, finansal kriz dönemlerinde bile fazla getiri sağlayan güçlü bir strateji olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, finansal performansı ve yaygın kullanımı nedeniyle ikili alım-satım stratejisi olarak uzaklık metodunu benimsemektedir ve Gatev vd. (2006) çalışmasını takip etmektedir. Çalışmanın katkıları iki temel boyutta öne çıkmaktadır. İlk olarak, uzaklık metodunun BIST 100 endeksinde uygulanabilirliği incelenmiş ve stratejinin gelişmekte olan piyasalardaki etkinliği değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, kıyaslama stratejisi olarak BIST 100 endeksine al-tut stratejisi uygulanmış ve dinamik bir strateji olan ikili alım-satım stratejisinin, pasif bir strateji olan al-tut stratejisine kıyasla finansal performansı analiz edilmiştir. İkinci olarak, alım-satım işlemlerinde kullanılan farklı eşik seviyelerinin strateji üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak incelenmiş ve bu eşik değerlerine göre stratejinin finansal performansı kapsamlı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü, ikili alım satım stratejisini uygulamak için kullanılan yöntemlerden uzaklık yöntemi ile ilgili bir literatür incelemesi sunmaktadır. Üçüncü bölüm, BIST 100 hisse senedi çiftlerinin oluşturulma prosedürünü, kullanılan verileri ve alım satım kuralları için metodolojiyi ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Dördüncü bölümde, elde edilen ampirik sonuçlar sunulmakta, son bölümde ise çalışmanın genel sonuçları ve bulguların değerlendirmesi yer almaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Mesafe yaklaşımı, Gatev vd. (2006) tarafından yazılan bir makale ile tanıtılmıştır. Çalışmaları, 1962'den 2002'ye kadar olan dönemde tüm likit ABD CRSP hisseleri üzerinde gerçekleştirilmiştir. İlk olarak, her hisse senedi için kümülatif toplam getiri endeksi oluşturulmuş ve 12 aylık bir oluşum döneminin ilk gününe normalize edilmiştir. İkinci olarak, n hisse senedi göz önüne alındığında, $n(n - 1)/2$ olası çift kombinasyonu için fiyat zaman serileri arasındaki karesel farklar toplamı hesaplanmıştır. Tarihsel olarak en düşük toplama sahip ilk 20 çift, takip eden altı aylık işlem döneminde değerlendirilmiştir. Spread, iki tarihsel standart sapmadan daha fazla sapma gösterdiğinde işlemler açılır ve yakınsama gerçekleştiğinde, işlem dönemi sonunda veya listeden çıkarılma durumunda kapatılır. Strateji, en iyi 5 çift için yıllık %15,72 ve en iyi 20 çift için %17,28 getiri sağlamıştır. Gatev vd. (2006), birbirinden bağımsız çift portföylerinin riske göre getirilerinin yüksek korelasyon gösterdiğini ve bu getirilerin henüz keşfedilmemiş gizli bir risk faktörünün telafisi olduğunu öne sürerler.

Andrade vd. (2005), 1994'ten 2004'e kadar Tayvan hisse senedi piyasasında Gatev vd. (2006) (GGR) yaklaşımını yeniden uygulamışlardır. İlk olarak, çalışmanın bulgularını örneklem dışı verilerle doğrulamışlardır. Ardından, bilgisiz talep şoklarını ikili alım satımın risk ve getiri özellikleriyle ilişkilendirirler. Andrade vd. (2005), spread sapmasının arkasındaki baskın faktörün bilgisiz alımlar olduğunu bulmuş ve ikili alım satım kârlarının, bilgisiz alıcılara likidite sağlamanın bir karşılığı olduğu sonucuna varmışlardır.

Papadakis ve Wysocki (2007), GGR'nin ikili alım satım kuralını ABD hisse senedi piyasasının bir alt kümesinde, 1981-2006 yılları arasında muhasebe olaylarının ikili alım satım kârlılığı üzerindeki etkisini analiz etmek için kullanmışlardır. Çalışmalarında, işlemlerin genellikle kazanç açıklamaları ve analist tahminleri etrafında açıldığını bulmuşlardır. Bu tür işlemler, olaysız dönemlerdeki işlemlere kıyasla önemli ölçüde daha az kârlıdır; bu durum, yatırımcıların yetersiz tepki vermesiyle açıklanabilir. Muhasebe olaylarından sonra işlemlerin kapatılmasının üç haftaya kadar geciktirilmesi, ek fazla getiri sağlamaktadır. Bu araştırma, bu tür olaylardan sonra hisse fiyatlarında yaşanan sapmanın, ikili alım satım kârlılığını etkileyen önemli bir faktör olduğunu öne sürmektedir. Ancak, Do ve Faff (2010), GGR'nin genişletilmiş örnekleminde bu sonuçları yeniden üretememiş ve bulguların geçerliliğini sorgulamıştır.

Başka bir çalışmada, Perlin (2009) mesafe yöntemine dayalı stratejiyi uygulayarak Brezilya piyasası için kârlı sonuçlar elde etmiştir. Sonuç olarak, stratejinin kârlılığının işlem sıklığı ile arttığını belirlemiştir. Ayrıca, günlük işlem stratejilerinin haftalık ve aylık stratejilere göre daha üstün getirilere sahip olduğunu bulmuştur.

Do ve Faff (2010), GGR tarafından önerilen ikili alım satım stratejisini yeniden incelemişlerdir ve çalışmalarının motivasyonu, çok az sayıda ikili alım satım inşa yönteminin zamanın testine ve bağımsız incelemeye dayanabilmiş olmasıdır. Yazarlar, GGR'nin çalışmasını, orijinal araştırmanın yayınlanmasından on yıl sonra, Haziran 2008'e kadar olan verileri içerecek şekilde genişletmişlerdir. Bu genişletme, stratejinin kârlılığındaki düşüşün devam ettiğini ve fazla getirisinin artık istatistiksel olarak anlamlı olmadığını doğrulamıştır. Bu düşüşü, son yıllarda arbitraj fırsatlarındaki azalmalara bağlamışlar; bu da, ayrışan ancak asla yakınsamayan çiftlerin oranındaki artışla ölçülmüştür. Özellikle, yazarlar 2007-2009 piyasa düşüşü sırasında ikili alım satım performansının özellikle güçlü olduğunu bulmuşlardır.

Broussard ve Vaihekoski (2012), GGR ile benzer bir strateji kullanmışlardır. Çift pozisyonunu başlatmak için eşik değeri ya da tetikleyici seviyesini, oluşum dönemi boyunca fiyat farklarının standart sapmasının iki katı olarak başlangıçta belirlenmiştir. Çalışma, getirilerin bu eşığa duyarlılığını, standart sapmanın 0,5 katından üç katına kadar değişen bir aralıkta analiz etmiştir. Çalışma, eşik değeri ne kadar küçükse ortalama getirinin o kadar yüksek olduğunu, yani daha düşük eşiklerin daha küçük fiyat sapmalarından potansiyel kârlar elde etmeye izin verdiğini sonucuna varmıştır. Ancak, daha düşük eşiklerin, elde edilen getirileri dengeleyebilecek daha yüksek işlem maliyetlerine yol açabileceği belirtilmiştir. Yazarlar, taahhüt edilen sermaye ile yıllık %30,48 ve çiftlere eşit ağırlık verilmiş tam yatırım yapılan bir

şemada %69,37 getiri elde etmişlerdir. Andrade vd. (2005)'de olduğu gibi, yazarlar yüksek getirilerin piyasa likiditesizliğinden kaynaklandığını savunmuşlardır.

Chen vd. (2019), çift yönlü alım satımın kârlılığının, bir çiftin iki ayağı arasındaki bilgi yayılımındaki gecikmelerden kısmen kaynaklandığını doğrulamışlardır. Ayrıca, çift yönlü alım satımın kârlılığı, bilgi ortamının daha zayıf olduğu durumlarda en yüksek seviyeye ulaşmaktadır. Ayrıca, stratejileri 2008'deki finansal kriz sırasında kötü performans sergilemiştir. Chen vd. (2019)'nin bu konuda tek önemli istisna olduğunu belirtmek gerekir; bu durum, getiriler arasındaki korelasyonlara dayalı çift seçiminin, GRR yaklaşımına kıyasla oldukça farklı bir işlem stratejisi ortaya çıkardığını göstermektedir.

Huck (2013), S&P 500 örneği üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, GGR çift yönlü alım satım getirilerinin oluşum dönemi uzunluğuna oldukça hassas olduğunu tespit etmiştir. Altı, on sekiz ve yirmi dört aylık sürelerle güçlü pozitif sonuçlar elde edilmiştir. İlginç bir şekilde, GGR'nin on iki aylık oluşum dönemi için anormal getirilerde bir düşüş gözlemlenmiştir. Daha sonraki bir çalışmada, Huck (2015), volatilite zamanlamasının çift yönlü alım satımı üzerindeki etkisini incelemiştir. S&P 500 ve Nikkei 225 bileşenlerinden oluşan uluslararası bir örneklem üzerinde yaptığı araştırmada, çift yönlü alım satım getirilerinin volatilite zamanlamasıyla daha fazla iyileştirilemeyeceğini bulmuştur.

Jacobs ve Weber (2015), uluslararası piyasalar ve ABD hisse senedi evreni üzerine kapsamlı bir çalışma sunmaktadır. Yazarlar, ikili alım-satım kârlarının arbitraj engelleriyle, özellikle volatilite, alış-satış spreadleri, firma büyüklüğü ve likidite gibi göstergelerle güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu göstermektedir. Genel olarak, arbitrajı engelleyen faktörlerin artması, ikili alım-satım kârlılığı üzerinde olumlu bir etki yapmaktadır. İkili alım-satım kârlılığının ülkeler arası analizinde, yazarlar getirilerin gelişmekte olan piyasalarda ve geniş hisse senedi evrenlerine sahip piyasalarda daha yüksek olduğunu kanıtlamaktadır. Diğer sonuçlar, arbitraj sınırlamaları ile kârlılık arasındaki ilişkinin piyasa kesitinde de doğrulandığını göstermektedir. Açığa satış kısıtlamaları, istatistiksel olarak anlamlı olmasa da, ikili alım-satım kârlılığını artırmaktadır. Bu etki, açığa satışın yasaklandığı piyasalarda genellikle daha yüksek arbitraj sınırlamaları bulunmasından kaynaklanıyor olabilir. Son olarak, ABD piyasasında yapılan 100.000'den fazla tam işlem analizi, ikili alım-satım kârlarının büyük çoğunluğunun sapmadan sonraki ilk birkaç gün içinde elde edildiğini güçlü bir şekilde göstermektedir. Hızlı işlem yapmanın, uygulayıcılar için kilit önem taşıdığını göstermişlerdir.

Smith and Xu (2017), 1980-2014 dönemi boyunca ikili alım satım stratejisi kapsamında hisse senedi çiftlerini belirlemek için alternatif yöntemleri incelemektedir. Analiz, iki ana tekniğe odaklanmaktadır: mesafeye dayalı yöntem ve eşbütünleşmeye dayalı yöntem. Ayrıca, ticaret sisteminin farklı parametre yapılandırmalarının kârlılık üzerindeki etkilerini de araştırmaktadırlar. Bulgular, eşbütünleşme yaklaşımının, en uygun örnek içi parametre ayarları altında bile yalnızca 1980'lerde anlamlı getiriler sağladığını göstermektedir. Buna karşılık, mesafeye dayalı yöntem genel olarak eşbütünleşmeden daha iyi performans göstermiş ve incelenen tüm alt dönemlerde önemli ölçüde pozitif, risk düzeltilmiş getiriler sağlamıştır. Ancak, işlem maliyetleri tamamen dahil edildiğinde, bu getirilerin özellikle son yıllarda büyük ölçüde ortadan kalktığı gözlenmiştir.

Wang vd. (2018), Tayvan hisse senedi piyasasında çiftli alım satım stratejisinin kârlılığını, frekans-mesafe filtreleri, alım satım açma eşikleri, yeniden yatırım mekanizmaları, ticaret süresi uzunlukları, sektör sınırları ve açığa satış kısıtlamaları gibi faktörleri dikkate alarak araştırmaktadır. Yazarlar 1990-2016 yılları arasında Tayvan 50 Endeksi hisse senetlerini içeren işlemler için yıllıklaştırılmış anlamlı ortalama getiriler (%1,84-%3,04) bildirmiştir. Daha katı eşikler, sektör sınırları ve alternatif yeniden yatırım mekanizmaları kârlılığı artırmazken, mesafe filtreleri ve kısa alım satım süreleri daha etkili bulunmuştur. Açığa satışın serbestleştirilmesi alım satım faaliyetlerini artırmış ancak eşli alım satım stratejisinin kârlılığını azaltmıştır.

Gupta ve Chatterjee (2020), hisse senedi çiftleri arasındaki denge ilişkilerini kâr amacıyla değerlendiren bir strateji olarak eşli alım satım stratejisini incelemektedir. Yazarlar, lider-izleyici etkilerini içeren ve zaman içinde sürekli olarak değişebilen yeni bir mesafe ölçütü sunmaktadır. Hindistan, Amerika ve Japonya'daki şirketlere ait veri setlerini kullanarak, bu ölçütün en küçük kareler yöntemiyle birlikte optimize edilmesinin, diğer yöntemlere kıyasla tutarlı bir şekilde daha yüksek kârlar sağladığını göstermektedir.

Agarwal (2022), hisse senedi çiftlerinin belirlenmesi için eşbütünleşme ve fiyat tahmini için uzun kısa vadeli bellek (LSTM) yöntemini kullanarak, ABD hisse senedi piyasasında agresif ve defansif portföylerde eşli alım satım stratejisinin performansını analiz etmişlerdir. Sonuçlar, LSTM'nin agresif hisse

senetlerinde daha yüksek tahmin doğruluğu sağladığını, ancak defansif portföylerde çiftler ticaretinin 2016-2017 döneminde daha yüksek kârlılık sunduğunu göstermektedir.

Da Silva vd. (2023), kopula yöntemi ile eşli alım satım stratejisinin performansını incelemiştir. 1990 ile 2015 yılları arasındaki günlük S&P 500 hisse senedi getirileri üzerinde yapılan analizlerle, bu yaklaşımın istatistiksel ve ekonomik performansı değerlendirilmiştir. Ampirik analizler, tam veri seti üzerinde ve sabit zaman dilimleri ile boğa/ayı piyasası koşullarına göre kategorize edilen alt dönemler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar, karışık kopula stratejisinin, ortalama getiriler ve Sharpe oranı açısından, işlem maliyetleri dikkate alınsa da alınmasa da, geleneksel mesafe yönteminden daha üstün bir performans sergilediğini, özellikle kriz dönemlerinde daha belirgin bir üstünlük sağladığını göstermiştir.

Brunetti ve De Luca (2023), endeks opsiyon piyasalarının etkinliğini eşli alım satım stratejisi yoluyla incelemektedir. 1 Mayıs 2007 ile 31 Aralık 2017 tarihleri arasındaki günlük verileri kullanarak, Euro Bölgesi'ne ait beş hisse senedi endeksine odaklanmaktadır. Yanlış fiyatlanmış opsiyonlar üzerinde uygulanan basit bir eşli alım satım stratejisinin kârlılığı değerlendirilmiştir. Fiyatlama hataları sıkça ortaya çıkmasına rağmen, istatistiksel arbitraj anlamı kârlar sağlamamış ve bu durum, endeks opsiyon piyasalarının etkin olduğu görüşünü desteklemiştir. Bulgular, çeşitli sağlamlık kontrolleri altında da tutarlılığını korumuş ve gözlemlenen kârların işlem gören opsiyonların paraya yakınlık durumu ile yakından ilişkili olduğunu, ancak opsiyonların vadeleri veya finansal piyasa dalgalanmalarının genel ölçütleriyle bir bağlantısı olmadığını ortaya koymuştur.

Ulusal literatürde ikili alım satım stratejisini uygulayan oldukça sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Muslumov vd. (2009) GGR metodolojisini kullanarak Borsa İstanbul'da ikili alım satım stratejisinin performansını ölçmektedir. Yazarlar, 1 Ocak 1990 ile 20 Nisan 2007 tarihleri arasında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda (İMKB) işlem gören hisselerin günlük düzeltilmiş kapanış fiyatlarını kullanmıştır. Mesafe bazlı ikili alım satım metodolojisi, en iyi 20 çift portföyü için ortalama %5,4 fazla getiri sağlamaktadır. Bu sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı olsa da, işlem ve açığa satış maliyetleri göz önünde bulundurulduğunda, kendi kendini finanse eden portföyler için ekonomik anlamda yeterince güçlü değildir.

Bolgün vd. (2010), 2002-2008 döneminde İMKB'de günlük verilerle varlık fiyatlarının ortalamaya dönüşüne dayalı ikili alım satım stratejisini uygulamışlardır. Hisse senedi çiftlerini sektörlere göre kategorize etmemişler, bu nedenle İMKB-30 endeksinden seçilen farklı hisselerin ortalamaya dönüş özelliklerini gözlemleyebilmişlerdir. Sonuçlar, seçilen hisse senedi çiftlerinin, endeks içindeki bireysel hisseler ve endeksle karşılaştırıldığında ortalama %3,36 günlük getiri sağladığını göstermektedir. Ancak, 2002-2008 döneminde İMKB-30 endeksinin günlük ortalama getiri performansı %0,038 olarak belirlenmiştir. İşlem kısıtlamaları ve komisyonlar, çiftlerdeki fazla getiriyi büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır. Bununla birlikte, performans analizi, ikili alım satım stratejisinin piyasa portföyüne kıyasla daha düşük volatilité ile fazla getiri sağladığını ortaya koymaktadır.

Bolgün vd. (2012), Türk hisse senetleri piyasasında model odaklı istatistiksel arbitraj stratejileri uygulamış ve işlem sinyalleri oluşturmak için mesafe yönteminin optimize edilmiş parametreler kullanmışlardır. Sinyal aktivasyonu üzerine, seçilmiş İMKB hisselerine uygulanan kısıtlı en küçük kareler regresyonu ile türetilmiş sentetik bir ETF'de uzun pozisyon ve Türk Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsası (Turkdex) endeks vadeli işlemlerinde kısa pozisyon olarak piyasa nötr bir portföy oluşturmuşlardır. İMKB ve Turkdex'te Şubat 2005 ile Temmuz 2011 arasındaki günlük verileri kullanarak varlık fiyatlarının karşılaştırmalı ortalamaya dönüşüne dayalı ikili alım satım stratejisi uygulamışlardır. Sonuçlar, ikili alım satım stratejisinin %901 getiri sağladığını ve %111 getiri sağlayan İMKB-30 endeksinin basit al ve tut stratejisini önemli ölçüde geride bıraktığını göstermiştir. Ayrıca, Sharpe ve Sortino oranlarında da üstün performans gözlemlenmiştir.

Horasanlı ve Özdamar (2012), bu çalışmada eşli alım satım stratejisinin kârlılığını, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Ulusal-100 Endeksi'nden seçilen hisse senetlerine uygulamaktadır. Daha önce gerçekleştirilen araştırmaların aksine, hisse senedi çiftleri al-sat stratejileri için geliştirilen kurallar, söz konusu hisse senedi çiftleri arasındaki deterministik yayılma ile ADF filtrelemesinin bir bileşimi olarak elde edilmiştir. Araştırmada kullanılan veri seti, 04.01.2007 ile 31.03.2010 dönemini kapsamaktadır. Elde edilen bulgular, hisse senedi çiftleri al-sat stratejisinin endekse kıyasla üstün bir performansa işaret ederken, ADF istatistiğine dayalı filtrelemenin senet seçim metodolojisini daha güvenilir kıldığı görülmüştür. Ayrıca, satın al ve tut stratejisi ile karşılaştırıldığında, hisse senedi çiftleri al-sat stratejisinin daha yüksek bir performans sergilediği gösterilmiştir.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

3.1. Veri Seti

Bu araştırmada kullanılan veri seti, Borsa İstanbul (BIST) 100 endeksindeki hisseleri içermekte olup 4 Ağustos 2020 ile 28 Temmuz 2024 tarihleri arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu dönemin seçilmesinin sebebi analizlerin güncel ve geçerli olmasını sağlamaktır. Bu çalışmada hisse seçiminde sektörel kısıtlama yapılmamış ve strateji BIST 100 endeksindeki tüm hisselerle uygulanmıştır. Sektörel kısıtlama yapılmamasının önemli avantajlarından biri, portföyün çeşitlendirilmesine olanak tanımasıdır. Farklı sektörlerden hisselerin dâhil edilmesi, sektör bazlı riskleri minimize ederek stratejinin daha geniş bir piyasa dilimine yayılmasını sağlamaktadır. Ayrıca, sektörel sınırlamalar olmaksızın piyasa genelinde ortaya çıkan fiyat sapmalarının değerlendirilebilmesi, stratejinin kârlılığını artırma potansiyeli sunar. Çeşitli sektörlerdeki hisse senetleri arasındaki korelasyonların değerlendirilmesi de yatırımcılara daha fazla işlem fırsatı sunarak stratejinin etkinliğini artırır. Bunun yanı sıra, stratejinin tüm piyasa koşullarında genel geçerliliğini test etme imkânı tanınması, sektör bağımlılığını azaltarak stratejinin piyasa bazlı dalgalanmalardan daha az etkilenmesini sağlamaktadır. Sonuç olarak, sektörel kısıtlamaların olmaması, stratejinin geniş kapsamlı uygulanabilirliğini artırmakta ve farklı piyasa dinamiklerinde daha tutarlı bir performans sergilemesine olanak tanımaktadır.

Analize dahil edilen hisseler, eksik veri içermeyenlerden seçilmiş ve bu seçime toplam 69 hisse senedi dahil edilmiştir. Analizlerde günlük kapanış fiyatları kullanılmış ve veriler Yahoo Finance'ten temin edilmiştir. Bu süreç, 974 günlük gözlem içermektedir. Bütün analizler MatLab2023b'de yapılmıştır.

3.2. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada, Gatev vd. (2006) tarafından geliştirilen ve yaygın olarak kullanılan uzaklık yöntemini uygulanmaktadır. Bu teknik, istatistiksel arbitraj kavramına dayanmaktadır. İstatistiksel arbitraj, klasik arbitraj gibi risksiz olmasa da, olasılıklara dayalı olarak yüksek kazanç potansiyeline sahip fırsatlar yaratmayı amaçlar. Bu strateji, iki varlık arasındaki fiyat ilişkisini istatistiksel olarak değerlendirerek, bu varlıklar arasındaki fiyat farklarının belirli bir dönemde normale dönme eğiliminde olduğu varsayımına dayanır. Eğer bir varlık çiftinde fiyat sapmaları meydana gelir ve bu sapmaların zamanla kapanması bekleniyorsa, bu durumdan faydalanarak kâr elde etmek mümkündür. Bu metodolojinin avantajları oldukça açıktır: Do vd.nin (2006) belirttiği gibi, GGR'nin yaklaşımı ekonomik modelden bağımsızdır ve bu nedenle model yanlışlıklarına ve hatalı tahminlere maruz kalmaz. Uygulaması kolaydır, veri manipülasyonuna karşı dayanıklıdır ve istatistiksel olarak anlamlı, risk ayarlı fazla getiriler sağlar.

GGR tarafından kullanılan teknik, birbirine paralel hareket etme eğiliminde olan menkul kıymetleri bulmayı ve bu menkul kıymetler arasındaki fiyat sapmalarını kullanarak, bu sapmaların tekrar yakınsamasını bekleyerek pozisyon almayı hedefler. Bu stratejide, ana hisseler seçilir ve bu hisse senetlerinin tüm olası çiftleri, "oluşum dönemi" olarak adlandırılan dönem boyunca analiz edilir. GGR'den farklı olarak, oluşum döneminin başlangıcında tüm hisse fiyatları Denklem (1) kullanılarak normalize edilir:

$$P_{it}^* = \frac{P_{it} - E(P_{it})}{\sigma_i} \quad (1)$$

Burada, P_{it}^* i varlığının t anındaki normalize edilmiş fiyatı, P_{it} i varlığının t anındaki gerçek fiyatı, $E(P_{it})$ i varlığının t anındaki ortalama fiyatı ve σ_i i varlığının standart sapmasıdır. Normalize edilmiş fiyat, gerçek fiyatın ortalama fiyatından sapmasını ve bu sapmanın varlık fiyatının standart sapmasına oranını temsil eder. Bu, farklı varlıklar arasındaki fiyat hareketlerinin standartlaştırılarak daha anlamlı bir şekilde karşılaştırılmasını sağlar.

Daha sonra, "birlikte hareket etme" eğiliminde olan hisse çiftleri, normalize edilmiş günlük fiyat farklarının kareleri alınarak ve bu farkların karelerinin toplamını minimize eden çiftler bulunarak belirlenir. Temelde, bir çift bulmak, normalize edilmiş kümülatif getirilerin zaman serileri olarak birbirine benzeyen iki varlığı bulmak anlamına gelir. Bu yöntemle uzaklık yöntemi denir ve iki menkul kıymet arasındaki fiyat hareketlerinin birbirine benzer olup olmadığını ölçmeye dayanır.

Verilen formül, ana varlık (AH) ile çift varlık (EH) arasındaki mesafeyi hesaplamak için kullanılır. Formül şu şekildedir:

$$Uzaklık = \sum_{t=0}^T (EH_i - AH_j)^2 \quad (2)$$

Burada, $t=0$ 'dan T 'ye kadar olan zamanda i eş hisse, EH , normalize fiyatı ve j ana hissenin, AH , normalize fiyatı arasındaki uzaklığın karesinin toplamıdır. Bu formül, iki varlık arasındaki fiyat farklarının karelerinin toplamını hesaplar ve bu şekilde iki varlık arasındaki benzerlik veya farklılık ölçülür.

Bu çalışmada, belirlenen 69 hisse ile 2346 farklı çift elde edilebilir. Bir yıllık oluşum döneminde kare farkların toplamı en küçük olan beş hisse senedi çifti seçilir ve bu beş çift, "işlem dönemi" olarak adlandırılan sonraki altı aylık dönemde işlem görür. Buradaki temel fikir, bu hisse senedi çiftlerinin oluşum döneminde benzer fiyat hareketleri sergilemiş olmaları ve bu nedenle işlem döneminde de benzer fiyat hareketleri sergilemeye devam etmelerinin beklenmesidir. Dolayısıyla, işlem döneminde bir çift içerisindeki hisse senetleri birbirinden uzaklaşmaya başlarsa, bu senetlerin tekrar yakınsama eğiliminde olacağı varsayılır ve buna göre bu hisse senetleri üzerinde pozisyonlar alınır. Hisse senetleri yalnızca altı aylık işlem dönemi boyunca işlem görür ve bir hisse senedi çiftinde pozisyon açma tetikleyicisi, bir çiftin normalize edilmiş fiyatlarının oluşum dönemi boyunca ölçülen iki standart sapmadan daha fazla farklılık göstermesidir. Bir çiftte pozisyon açmak, en yüksek normalize edilmiş fiyata sahip hisse senedinde kısa pozisyon almak ve en düşük normalize edilmiş fiyata sahip hisse senedinde uzun pozisyon almak anlamına gelir. Esasen, bu pozisyon alma stratejisi, hisse senedi fiyatlarının daha fazla ayrılmak yerine yakınsama eğiliminde olacağına inanılarak yapılır. Bir pozisyon ya çift gerçekten yakınsadığında ya da altı aylık işlem dönemi sona erdiğinde kapatılır. Eğer bir çift işlem dönemi içinde yakınsarsa ve hisse senetleri tekrar iki standart sapma kadar ayrılırsa aynı işlem dönemi içinde pozisyon tekrar açılabilir. Her uzun ve kısa pozisyonun nominal bir para birimi üzerinden alındığı varsayılmaktadır.

Bu eşleştirme süreci her ayın başında, sürekli olarak tekrarlanır. Böylece, tam bir yıl içinde on iki oluşum dönemi başlatılmış olur. Aynı şekilde, tam bir yıl içinde on iki işlem dönemi başlatılır. Ancak, örneklemin ilk yılı yalnızca oluşum dönemi olarak hizmet eder ve bu dönemde herhangi bir işlem yapılamaz.

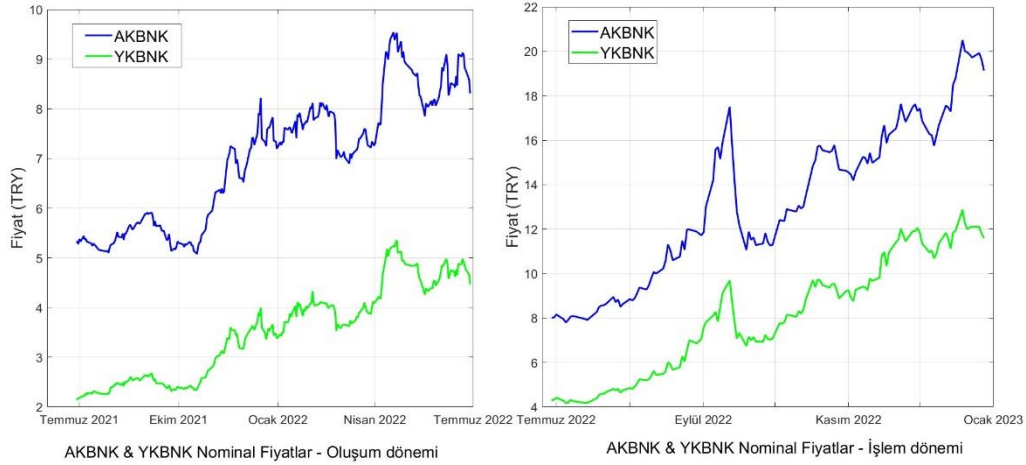
4. BULGULAR

Aşağıda, tekniğin nasıl işlediğini daha iyi açıklamak için stratejinin görsel bir temsilini sunulmaktadır (Şekil 1, 2 ve 3). Bu, BIST 100 endeksi analizinden gerçek bir örnektir ve tam 18 aylık bir döngü boyunca bir hisse senedi çiftini göstermektedir. Bu döngü, 12 aylık bir oluşum dönemi ve ardından gelen 6 aylık bir işlem dönemini içerir. Hisse senetleri AKBNK ve YKBNK'dır. Gösterilen zaman dilimi 28 Haziran 2021'den 1 Ocak 2023'e kadardır. Şekilde, oluşum dönemi ile işlem dönemi dikey kırmızı noktalı çizgi ile ayrılmıştır.

Oluşum döneminin başında hisse senedi fiyatları normalize edilir. Oluşum dönemi boyunca, normalize edilmiş fiyatlar arasındaki günlük farklar hesaplanır, kareleri alınır ve tam bir yıllık dönemin sonunda bu farkların karelerinin toplamı hesaplanır. Bu toplam daha sonra diğer tüm hisse senedi çiftleriyle karşılaştırılır ve eğer bu toplam en küçük 5 toplam arasında yer alıyorsa, bu hisse senedi çifti işlem için seçilir. Oluşum dönemi boyunca normalize edilmiş fiyatlar arasındaki farkın standart sapması hesaplanır, çünkü bu daha sonra işlem açmak için bir sinyal olarak kullanılacaktır. İşlem döneminin başında hisse senedi fiyatları tekrar normalize edilir.

Şekil 1, çiftler arası işlem analizinin ana aşamaları olan oluşum ve işlem dönemleri sırasında iki banka hissesi, AKBNK ve YKBNK'nin nominal fiyat hareketlerini göstermektedir. Sol panel, 28 Haziran 2021'den 1 Temmuz 2022'ye kadar uzanan oluşum dönemindeki fiyat hareketlerini göstermektedir. Her iki hisse senedi de genel bir yukarı yönlü trend sergilerken, AKBNK'nin YKBNK'ye kıyasla daha belirgin bir volatiliteye ve daha yüksek fiyat seviyelerine sahip olduğu gözlemlenmektedir. Bu fiyat hareketlerindeki farklılık, mesafeye dayalı çiftler arası işlem stratejisi için potansiyel olarak karlı bir çift olabileceğini göstermektedir; çünkü bu tür fiyat farkları yanlış fiyatlandırma fırsatlarını tespit etmek için önemlidir. Sağ panel, 1 Temmuz 2022'den 1 Ocak 2023'e kadar olan işlem dönemini göstermektedir. AKBNK ile YKBNK arasındaki fiyat farkı devam etmekle birlikte, her iki hisse senedi de yukarı yönlü ivmelerini sürdürmektedir. AKBNK'nin daha yüksek bir fiyat eğilimini koruduğu, YKBNK'nin ise daha istikrarlı ve daha az volatil bir büyüme yolunu izlediği görülmektedir. Fiyat dinamiklerindeki bu istikrar, çiftin güçlü bir ilişkiyi sürdürdüğünü ve çiftler arası işlem stratejilerinde daha fazla araştırma için uygun olduğunu göstermektedir.

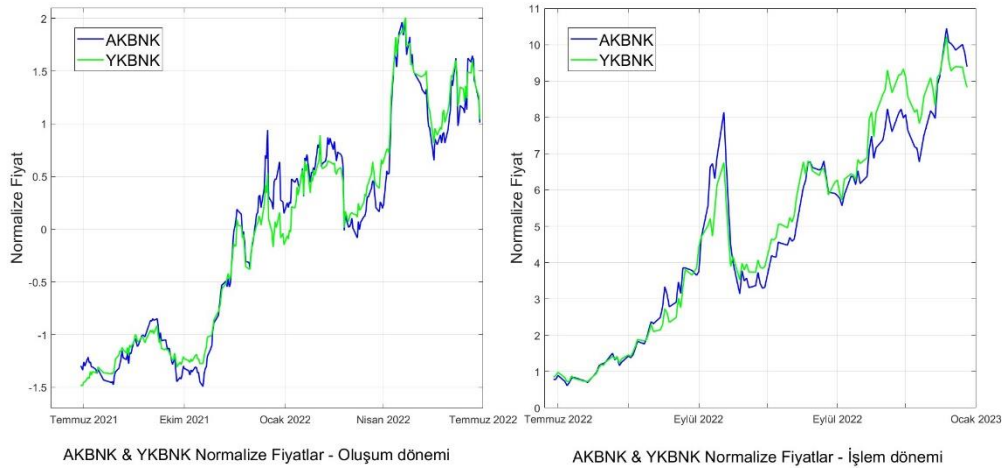
Şekil 1. AKBNK ve YKBK hisse çiftinin oluşum ve işlem döneminde nominal fiyatları

Şekil 2, mesafeye dayalı çiftler arası işlem stratejisinde kritik aşamalar olan oluşum (sol panel) ve işlem (sağ panel) dönemleri sırasında AKBNK ve YKBK'nin normalize edilmiş fiyat hareketlerini göstermektedir. Fiyatların normalize edilmesi, iki hisse senedinin fiyat dinamikleri arasındaki nispi sapmaların daha sağlam bir şekilde karşılaştırılmasını sağlar. Temmuz 2021'den Temmuz 2022'ye kadar uzanan oluşum döneminde, AKBNK ve YKBK'nin normalize edilmiş fiyatları birbirini yakından takip etmekte, hareketlerinde güçlü bir korelasyon sergilemektedir. Bu sıkı birlikte hareket, çiftler arası işlemler için ideal bir çift olabileceğini göstermektedir; çünkü fiyatları, bir sapma yaşandıktan sonra tekrar dengeye dönme eğilimindedir.

Temmuz 2022'den Ocak 2023'e kadar olan işlem döneminde, fiyat eğilimleri birbirine yakın bir şekilde devam etmekte, ancak çeşitli noktalarda küçük sapmalar gözlemlenmektedir. Bu geçici sapmalar, ortalamaya dönüş varsayımına dayalı işlem stratejileri için fırsatlar sunmuş olabilir. Ancak, kısa süreli sapmalara rağmen, iki hisse senedinin fiyat hareketleri arasındaki ilişki güçlü kalmıştır ve her ikisi de dönem boyunca benzer bir yukarı yönlü trend izlemiştir. İşlem dönemindeki hafif hizalama dalgalanmaları, piyasa verimsizliklerini veya bir hisseyi diğerinden daha fazla etkileyen dış faktörleri yansıtır olabilir ve bu da çiftler arası işlem stratejisi kullanan yatırımcılar için potansiyel giriş ve çıkış noktaları sunmaktadır.

Şekil 2. AKBNK ve YKBK hisse çiftinin oluşum ve işlem döneminde normalize fiyatları

İşlem dönemi boyunca 6 pozisyon açılışı (ve 6 pozisyon kapanışı) olduğu görülmektedir (Şekil 4). Gölgeleştirilmiş alanlar, bir pozisyonun açık olduğu zamanı göstermektedir. Tekrar belirtmek gerekirse, hisse senetlerinin normalize edilmiş fiyatları, oluşum döneminde hesaplanan 2 standart sapmadan daha fazla farklılık gösterdiğinde bir pozisyon açılır ve çiftin fiyatları tekrar yakınsadığında ya da işlem dönemi sona erdiğinde pozisyon kapanır. Temmuz 2022 – Ocak 2023 döneminde gerçekleştirilen dinamik ikili alım satım stratejisi uygulaması kapsamında, hisse senedi çiftleri üzerinde çoklu pozisyon açma-kapama işlemleri yürütülmüştür. Bu dönemde ISCTR & SAHOL çifti, 11. günde ISCTR kısa ve SAHOL uzun pozisyonu ile başlatılarak 127. günde sonlandırılmış ve -%33,73 getiri elde edilmiştir. ISCTR & YKBK çifti üzerinde üç

kez pozisyon açıp kapatma işlemi yapılmış, kapanışlar sırasıyla 73., 116. ve 127. günlerde gerçekleşerek toplam %10,31 getiri sağlanmıştır. Benzer şekilde AKBNK & YKBNK çifti üzerinde altı farklı pozisyon oluşturulmuş, kapanışlar 40., 44., 77., 90., 119. ve 127. günlerde tamamlanmış ve toplam %7,85 getiri elde edilmiştir. Diğer yandan, SISE & VESBE çiftindeki tek pozisyon, 2. günde açılıp 127. günde kapatılmış ve sonuçta -%54,95 oranında getiri kaydedilmiştir. Son olarak, SAHOL & TUPRS çifti için üç pozisyon oluşturulmuş, bunların kapanışları 9., 34. ve 127. günlerde gerçekleştirilmiş ve toplamda -%25,45'lik bir getiri ile sonuçlanmıştır.

Şekil 3. AKBNK ve YKBNK hisse çiftinin işlem döneminde pozisyon açma seviyeleri – 2σ

Şekil 4. AKBNK ve YKBNK hisse çiftinin işlem döneminde pozisyonları – 2σ

AKBNK & YKBNK Normalize Fiyatlar (Getiri: %7,85)

Tablo 1. Temmuz 2022-Temmuz 2023 oluşum döneminde seçilen 5 hissenin tanımlayıcı özellikleri

Hisse Kodu	EH/AH	Ortalama	Standart Sapma	Uzaklık
ISCTR	Ana	1,82	0,36	5,69
SAHOL	Eş	20,14	3,97	5,69
ISCTR	Ana	1,82	0,36	5,88
YKBNK	Eş	4,47	0,92	5,88
AKBNK	Ana	8,31	1,29	6,08
YKBNK	Eş	4,47	0,92	6,08
SISE	Ana	21,42	4,54	7,06
VESBE	Eş	9,88	1,47	7,06
SAHOL	Ana	20,14	3,97	8,91
TUPRS	Eş	38,17	8,29	8,91

Tablo 1, seçilen hisse senedi çiftlerinin tanımlayıcı istatistiklerini sunmakta ve özellikle "ana" hisse ile ona karşılık gelen "çift" hisse arasındaki fiyat sapmalarını değerlendirmek için ikili işlem analizinde kullanılan anahtar metrikleri vurgulamaktadır. Değerlendirilen hisse senetleri arasında ISCTR, SAHOL, YKBNK, AKBNK, SISE, VESBE ve TUPRS bulunmaktadır. Sütunlar, hisse senedi tanımlayıcılarını, hisse senedinin "ana" mı yoksa "çift" mi olduğunu, tarihi ortalama fiyatı, standart sapmayı ve uzaklığı listelemektedir. Uzaklık, mesafeye dayalı çift işleminde kritik bir ölçüt olup, mevcut fiyatın tarihi

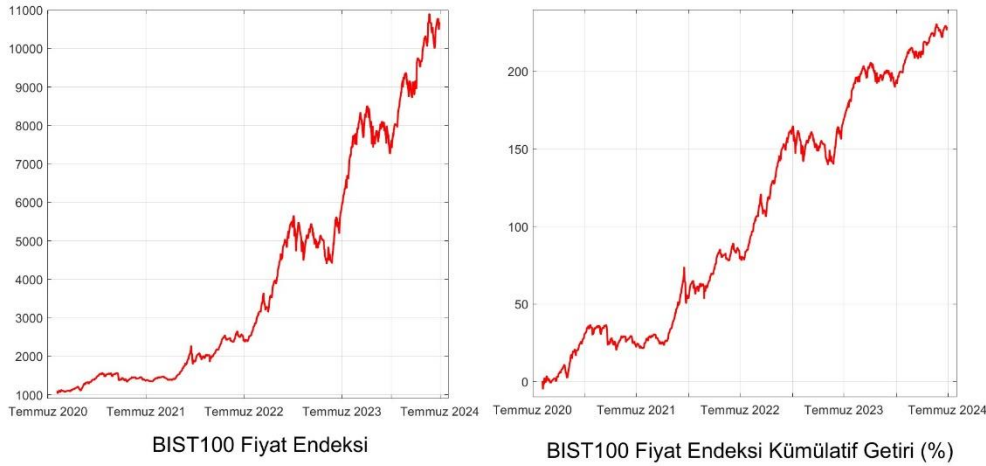
ortalamadan olan sapmasının kareleri alınarak standart sapmaya göre normalize edilir. Kareler toplamı değerlerinin yüksek olması, ortalamadan daha büyük sapmaları gösterir ve potansiyel olarak yanlış fiyatlama fırsatlarını işaret eder. Örneğin, SAHOL ve TUPRS çifti 8,9134 uzaklık göstererek, tarihsel ilişkilerinden önemli bir fiyat sapması olduğunu yansıtırken, ISCTR ve SAHOL çifti 5,6937 uzaklık mesafesi ile daha az ancak hala dikkate değer bir sapma göstermektedir. Bu istatistikler, beklenen ilişkilerinden önemli ölçüde sapmış olan hisse çiftlerini tanımlamada oldukça önemlidir ve çift işlemlerinde potansiyel arbitraj fırsatlarını gösterebilir.

Tablo 2. Ağustos 2020- Ağustos 2024 işlem istatistikleri - 2σ

Tam işlem dönemi sayısı:	36 ay
Dönemde ortalama işlem sayısı:	9,49
Toplam işlem sayısı:	427
Pozitif Getirili Çift Sayısı:	90
Negatif Getirili Çift Sayısı:	85
Sıfır Getirili Çift Sayısı:	0
Kazanan/kaybeden oranı:	1,06

$\pm 2\sigma$ eşik seviyesinde uygulanan ikili alım-satım stratejisi, BIST 100 endeksinde 36 ay boyunca toplam 427 işlem gerçekleştirmiştir, dönemde ortalama işlem sayısı 9,49 olarak kaydedilmiştir. Pozitif getirili çift sayısı 90, negatif getirili çift sayısı ise 85 olarak belirlenmiş olup, sıfır getirili çift bulunmamaktadır. Stratejinin kazanan/kaybeden oranı 1,06'dır, bu da stratejinin kârlı işlemler gerçekleştirme olasılığının zarar edenlere göre biraz daha yüksek olduğunu göstermektedir. Stratejinin, sadece anlamlı fiyat sapmalarında işlem yaparak kârlılık sağladığı görülmektedir. $\pm 2\sigma$ eşik seviyesi, daha büyük fiyat sapmalarını hedefleyerek daha güvenilir işlem sinyalleri üretmiş ve kısa vadeli dalgalanmalardan kaçınmıştır. Sonuç olarak, bu eşik seviyesi, yüksek volatiliteye sahip BIST 100 endeksinde başarılı ve verimli bir ikili alım-satım stratejisi oluşturmak için etkili olmuştur.

Şekil 5. BIST 100 Fiyat Endeksi ve Kümülatif Getiri (%) Ağustos 2020 – Ağustos 2024

Tablo 3. İkili alım satım ve pasif stratejinin performans karşılaştırması

	İkili alım satım stratejisi	Pasif strateji
Yıllık getiri	%105,84	%80,447
Yıllık volatilité	%273,90	%29,371
Sharpe oranı	0,37	2,012

Kıyaslama stratejisi olarak basit al ve tut olarak bilinen pasif strateji seçilmiştir. Al ve tut stratejisi, basitliği ve finansal analizde yaygın kabul görmesi nedeniyle, ikili alım satım stratejisinin değerlendirilmesinde sıklıkla bir karşılaştırma ölçütü olarak kullanılmaktadır. Bu strateji, uzun bir süre boyunca varlıkların satın alınıp elde tutulmasını içerir ve aktif alım satım kararlarından ziyade piyasa performansına dayalı pasif bir yatırım yaklaşımını yansıtır. İkili alım satım getirilerinin al ve tut stratejisiyle karşılaştırılması, araştırmacıların ve uygulayıcıların, piyasa nötr ve aktif olan ikili alım satım stratejisinin, risk düzeltilmiş getiriler açısından üstünlük sağlayıp sağlamadığını değerlendirmelerine olanak tanır.

Şekil 5'te pasif strateji olarak seçilen BIST 100 endeksinin Temmuz 2020 ile Temmuz 2024 tarihleri arasındaki seyri görülmektedir. Sol grafik, BIST 100 Fiyat Endeksi'nin Temmuz 2020 ile Temmuz 2024 arasındaki dönemdeki fiyat hareketlerini göstermektedir. Endeksin bu dönemde önemli bir artış gösterdiği gözlemlenmiştir. Özellikle 2022 yılından itibaren başlayan belirgin bir yükseliş trendi, endeksin 2024'e yaklaşırken 10.000 seviyesini aşmasına neden olmuştur. Bu yükseliş, BIST 100 endeksinde işlem gören hisse senetlerinin genel performansında güçlü bir büyümeye işaret etmektedir. Sağdaki grafik ise, aynı dönemde BIST 100'ün kümülatif getirilerini yüzdesel olarak göstermektedir. Endeksin kümülatif getirisi 2020 yılından itibaren sürekli artarak %200'ün üzerine çıkmıştır. Bu, endekste yer alan hisse senetlerinin yatırımcılarına yüksek getiriler sunduğunu göstermektedir. Genel olarak, BIST 100'ün 2020-2024 döneminde hem fiyat hem de kümülatif getiri açısından istikrarlı bir yükseliş trendi sergilediği görülmektedir.

Bu çalışmanın bulguları, ikili alım satım stratejisinin kârlılığı ve volatilitesi açısından literatürle uyum göstermektedir. Gatev vd. (2006) ve Andrade vd. (2005) gibi çalışmalarda olduğu gibi, ikili alım satım stratejisi yüksek getiriler sunsa da, bu getiriler önemli risklerle birlikte elde edilmektedir. Çalışmamızda, %105,84'lük yıllık getiri pasif stratejinin %80,44'lik getirisini aşmasına rağmen, %273,90'luk yüksek volatilité ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu, stratejinin daha fazla risk taşıdığını ve Sharpe oranının (0,37) düşük olduğunu göstermektedir. Do ve Faff (2010)'un arbitraj fırsatlarının azalmasıyla ilgili bulgularıyla uyumlu olarak, stratejinin risk-getiri dengesi volatilité dönemlerinde zayıflamaktadır. Pasif stratejinin daha düşük volatilitéyle daha verimli bir getiri sağladığı görülmektedir (Sharpe oranı 2,012).

Sonuç olarak, ikili alım-satım stratejisi yüksek getiri potansiyeli sunarken, artan riskler yatırımcıların dikkatli olmasını gerektirir. Eşik seviyelerinin optimize edilmesi, stratejinin risk-getiri dengesini iyileştirmede kritik bir rol oynayabilir.

4.1. Eşik Değeri Analizi

İkili alım-satımda eşik seviyeleri, hisse çiftlerindeki alım-satım işlemlerinin başlamasına ve sonlanmasına karar verir. Spread bu seviyeleri aştığında, bir işlem sinyali üretilir ve bu, çiftin ortalama ilişkiden yeterince saparak potansiyel bir işlem fırsatı sunduğunu gösterir. Daha düşük bir eşik seviyesi (örneğin, $\pm 1 \sigma$) daha sık sinyal verir ancak genellikle daha küçük sapmaları yakalar ve bu da daha fazla işlem yapılmasına yol açar. Buna karşılık, daha yüksek bir eşik seviyesi (örneğin, $\pm 2,5 \sigma$) daha az sıklıkla sinyal verir ve daha büyük sapmalara odaklanarak daha önemli kâr fırsatları sunabilir.

Stratejinin başarısı, pozisyonların açılıp kapatılacağı noktaları belirleyen eşik seviyelerinin seçimine büyük ölçüde bağlıdır. Şu ana kadar, alım satım işlemini başlatan eşik seviyesi için $\pm 2 \sigma$ spread değerini dikkate alınarak önceki analizler gerçekleştirilmiştir. Bu kısımda, Broussard ve Vaihekoski (2012) çalışması takip edilerek BIST 100 endeksi kapsamında uygulanan ikili alım-satım stratejisinin kârlılığını, işlem sıklığını ve risk-getiri profilini nasıl etkilediğini anlamak için farklı eşik seviyelerinin ($\pm 1 \sigma$, $\pm 1,5 \sigma$, $\pm 2 \sigma$ ve $\pm 2,5 \sigma$) etkisi araştırılmaktadır.

Tablo 4. Farklı eşik seviyelerine göre Ağustos 2020- Ağustos 2024 işlem istatistikleri

	$\pm 1 \sigma$	$\pm 1,5 \sigma$	$\pm 2 \sigma$	$\pm 2,5 \sigma$
Tam işlem dönemi sayısı	36 ay	36 ay	36 ay	36 ay
Dönemde ortalama işlem sayısı	13,58	11,07	9,49	8,11
Toplam işlem sayısı	611	498	427	365
Pozitif Getirili Çift Sayısı	85	87	90	95
Negatif Getirili Çift Sayısı	90	88	85	80
Sıfır Getirili Çift Sayısı	0	0	0	0
Kazanan/kaybeden oranı	0,94	0,99	1,06	1,19

Analiz, farklı eşik seviyelerine göre işlem sayısının önemli ölçüde değiştiğini ortaya koymaktadır. $\pm 1 \sigma$ seviyesinde, strateji her dönem ortalama 13,58 işlem yaparak 45 işlem ayı boyunca toplam 611 işlem gerçekleştirmiştir. Eşik seviyesi arttıkça, ortalama işlem sayısı azalmıştır: $\pm 1,5 \sigma$ seviyesinde 11,07 işlem (toplamda 498 işlem), $\pm 2 \sigma$ seviyesinde 9,49 işlem (427 işlem) ve $\pm 2,5 \sigma$ seviyesinde 8,11 işlem (365 işlem).

İşlem sıklığındaki bu azalma beklenmektedir, çünkü daha yüksek eşik seviyeleri, bir pozisyonun açılabilmesi için ortalamadan daha büyük sapmalar gerektirir. Artan eşik, yanlış sinyallerin veya kısa vadeli gürültülerin işlemleri eşik olasılığını azaltır, ki bu özellikle BIST 100 gibi daha yüksek volatilitéye sahip piyasalarda önemlidir. Daha küçük dalgalanmaları filtreleyerek, daha yüksek eşik seviyeleri yalnızca önemli sapmaların işlemlere yol açmasını sağlar ve böylece daha güvenilir ortalamaya dönüş fırsatlarına odaklanarak stratejinin kârlılığını artırma potansiyeline sahiptir.

İkili alım-satım stratejisinin kârlılığı, pozitif getiri sağlayan çiftlerin sayısıyla ölçüldüğünde, eşik seviyesi arttıkça iyileşmektedir. $\pm 1 \sigma$ seviyesinde, 85 çift pozitif getiri sağlarken 90 çift negatif getiri ile sonuçlanmıştır ve bu seviyedeki kazanan-kaybeden oranı 0,94 olup, hafif bir şekilde negatif sonuçlara eğilim olduğunu göstermektedir. Eşik seviyesi $\pm 1,5 \sigma$ 'ya yükseldiğinde, pozitif getiri sağlayan çiftlerin sayısı 87'ye çıkarken, negatif çiftler 88'e düşmüş ve neredeyse eşit bir kazanan-kaybeden oranı olan 0,99 elde edilmiştir. Bu eğilim devam ederek $\pm 2 \sigma$ seviyesinde 90 pozitif ve 85 negatif çiftle (kazanan/kaybeden oranı 1,06) ve en yüksek eşik seviyesi olan $\pm 2,5 \sigma$ 'da 95 pozitif ve 80 negatif çiftle sonuçlanmış, kazanan/kaybeden oranı 1,19'a ulaşmıştır. Sonuçlar, Broussard ve Vaihekoski (2012) çalışması ile uyumludur.

Daha yüksek eşik seviyelerinde kârlılıktaki iyileşme, stratejinin daha az anlamlı sapmaları filtreleme ve ortalamaya dönüş olasılığı daha yüksek olanlara odaklanma yeteneğine bağlanabilir. Sapmalar daha büyük olduğunda (örneğin, $\pm 2,5 \sigma$ seviyesinde), bunların rastgele dalgalanmalar olma olasılığı daha düşüktür ve gerçek yanlış fiyatlandırmaları veya geçici piyasa verimsizliklerini temsil etme olasılığı daha yüksektir. Sonuç olarak, daha yüksek eşiklerde tetiklenen işlemler, daha belirgin fiyat düzeltmelerinden yararlandıkları için pozitif getiri sağlama olasılığı daha yüksektir.

Hiçbir eşik seviyesinde sıfır getiri gösteren bir çift bulunmamıştır. Bu durum, stratejinin her zaman bir kazanç veya kayıpla sonuçlandığını ve her işlem kararının kesin bir sonuç doğurduğunu göstermektedir. Bu bulgu, BIST 100 endeksinde ikili alım satım metodolojisinin, uygulanan eşik seviyesinden bağımsız olarak işlem fırsatlarını belirlemedeki etkinliğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda piyasa verimsizliklerinin mevcut olduğunu da ima eder ve bu, ikili alım satımın, fiyatlama anormalliklerinin sıkça görüldüğü bir piyasada kârlı olabileceği teorik varsayımıyla uyumludur.

Eşik seviyesi seçimi, işlemde agresif ve muhafazakâr yaklaşımlar arasında bir denge kurmayı gerektirir. $\pm 1 \sigma$ eşik seviyesi, en küçük sapmaları bile değerlendirmeyi amaçlayan, potansiyel olarak daha yüksek getirilere yol açan, ancak aynı zamanda artan işlem maliyetleri ve piyasa volatilitesine maruz kalma riskini beraberinde getiren agresif bir stratejiyi temsil eder. Bu yaklaşım, işlem maliyetleri daha düşük olan kurumsal yatırımcılar veya yüksek likiditeye sahip piyasalarda faaliyet gösterenler için uygun olabilir.

Buna karşılık, $\pm 2,5 \sigma$ eşik seviyesi daha muhafazakâr bir yaklaşımdır ve gerçek arbitraj fırsatlarını temsil etmeyen küçük dalgalanmaları göz ardı ederek önemli sapmalara odaklanır. Bu yaklaşım, işlem maliyetlerini en aza indirir, piyasa gürültüsüne maruz kalmayı azaltır ve tutarlı getiriler elde etme olasılığını artırır; bu da onu, BIST 100 endeksi gibi daha yüksek volatilitelere sahip piyasalarda veya riskten kaçınan yatırımcılar için çekici bir seçenek haline getirebilir.

Daha yüksek eşik seviyeleri (örneğin, $\pm 2,5 \sigma$), BIST 100 için daha uygun olabilir çünkü piyasa gürültüsü nedeniyle tetiklenen yanlış sinyallere karşı bir tampon sağlar. Ayrıca, piyasa duyarlılığındaki ani değişimler göz önüne alındığında, daha büyük sapmalara odaklanan bir strateji, gerçek arbitraj fırsatlarını yakalama olasılığını artırır ve işlem maliyetleri nedeniyle kârlılığı azaltabilecek gereksiz işlemlerden kaçınır.

Tablo 5. Farklı eşik seviyelerine göre getiri-risk karşılaştırması

	İkili alım satım stratejisi - 1 σ	İkili alım satım stratejisi - 1,5 σ	İkili alım satım stratejisi - 2 σ	İkili alım satım stratejisi - 2,5 σ	Pasif strateji
Yıllık getiri	%163,97	%134,57	%105,84	%79,50	%80,447
Yıllık volatilité	%251,71	%272,37	%273,90	%283,67	%29,371
Sharpe oranı	0,65	0,50	0,37	0,28	2,012

Yukarıdaki tablo, farklı eşik seviyeleriyle ($\pm 1 \sigma$, $\pm 1,5 \sigma$, $\pm 2 \sigma$, $\pm 2,5 \sigma$) uygulanan ikili alım satım stratejisinin performansını, yıllıklandırılmış getiri, yıllıklandırılmış volatilité ve Sharpe oranı açısından pasif bir yatırım stratejisiyle karşılaştırmaktadır. Bu metrikler, özellikle BIST 100 endeksi bağlamında, risk ayarlı getirileri ve işlem stratejilerinin genel etkinliğini değerlendirmede kritik bir rol oynamaktadır. Sharpe oranı hesaplanırken, risksiz oran sıfır olarak alınmıştır.

Yıllıklandırılmış getiri, bir yıl boyunca bileşik getiri oranını temsil eder ve stratejilerin genel kârlılığı hakkında fikir verir. $\pm 1 \sigma$ eşik seviyesindeki ikili alım satım stratejisi, %163,97 ile en yüksek yıllık getiri elde ederek, %80,447 getiri sağlayan pasif stratejiyi önemli bir farkla geride bırakmıştır. Eşik seviyesi arttıkça yıllıklandırılmış getiri kademeli olarak azalmıştır: $\pm 1,5 \sigma$ için %134,57, $\pm 2 \sigma$ için %105,84 ve $\pm 2,5 \sigma$ için %79,50.

Eşik seviyelerinin artmasıyla yıllıklandırılmış getirideki bu düşüş, işlem fırsatlarının azalmasından kaynaklanmaktadır. Daha düşük eşik seviyelerinde (örneğin, $\pm 1 \sigma$), strateji daha fazla fiyat sapmasını yakalar ve bu da daha fazla kârlı işlem yapılmasına yol açar. Ancak, işlem başlatma eşiği yükseldikçe, daha az sayıda işlem gerçekleştirilir ve bu da toplam getirinin azalmasına neden olur. Yine de, en yüksek eşik seviyesinde ($\pm 2,5 \sigma$) bile, ikili alım satım stratejisinin getirisi, pasif stratejiyle karşılaştırıldığında rekabetçi kalmakta ve BIST 100 endeksinde alfa üretme yeteneğini göstermektedir.

Volatilité, bir işlem stratejisinin getirileriyle ilişkili risk veya belirsizliğin bir ölçüsüdür. Daha yüksek volatilité, getirilerdeki daha büyük dalgalanmaları gösterir ve bu da daha öngörülemez bir performansa yol açabilir. İkili alım satım stratejisi, eşik seviyesi arttıkça artan yıllıklandırılmış volatilité sergilemiştir: $\pm 1 \sigma$ 'da %251,71, $\pm 1,5 \sigma$ 'da %272,37, $\pm 2 \sigma$ 'da %273,90 ve $\pm 2,5 \sigma$ 'da %283,67. Bu durum, pasif stratejinin çok daha düşük olan %29,371 yıllıklandırılmış volatilitesiyle keskin bir tezat oluşturmaktadır.

İkili alım satım stratejisinin daha yüksek eşik seviyelerinde artan volatilitesi, ortalamaya dönüş stratejilerinin doğasıyla açıklanabilir. Eşik seviyeleri arttıkça, strateji, ortalamadan daha büyük sapmalara dayalı olarak daha az ama daha önemli pozisyonlar alır. Bu daha büyük sapmalar, genellikle daha yüksek belirsizlik ve potansiyel tersine dönüşlerle ilişkilidir ve bu da stratejiye daha fazla risk getirir. Buna karşılık, pasif strateji, varlıkları kısa vadeli dalgalanmalara tepki vermeden elinde tuttuğundan, daha düşük volatilitéyi korur ve bu da daha istikrarlı ve öngörülebilir bir getiri akışına işaret eder.

Sharpe oranı, risk ayarlı getirinin yaygın olarak kullanılan bir ölçüsüdür ve alınan her birim risk için ne kadar fazla getiri elde edildiğini gösterir. Daha yüksek bir Sharpe oranı, bir stratejinin daha iyi risk ayarlı getiriler sunduğunu gösterir. İkili alım satım stratejileri arasında en yüksek Sharpe oranı $\pm 1 \sigma$ seviyesinde, 0,65 olarak gözlemlenmiştir. Bu, stratejinin riskine kıyasla önemli ölçüde fazla getiri sağladığı anlamına gelir. Eşik seviyesi arttıkça Sharpe oranı düşmüştür: $\pm 1,5 \sigma$ 'da 0,50, $\pm 2 \sigma$ 'da 0,37 ve $\pm 2,5 \sigma$ 'da 0,28. Buna karşılık, pasif strateji, 2,012 gibi oldukça yüksek bir Sharpe oranına ulaşarak, risk ayarlı getiri açısından tüm ikili alım satım stratejilerini önemli ölçüde geride bırakmıştır.

Daha yüksek eşik seviyeleriyle düşen Sharpe oranı, daha yüksek eşiklerin işlem sıklığını azaltırken bireysel işlemlerin kârlılığını artırabilse de, aynı zamanda daha büyük risk getirdiğini ve bu nedenle risk ayarlı getirilerin daha az avantajlı hale geldiğini göstermektedir. $\pm 2,5 \sigma$ seviyesindeki nispeten düşük Sharpe oranı (0,28), stratejinin saygın bir yıllıklandırılmış getiri elde etmesine rağmen, önemli ölçüde volatilité yaşadığını ve bu nedenle risk ayarlı bir perspektiften daha az verimli olduğunu gösterir.

Her ne kadar tüm ikili alım satım stratejileri, mutlak getiriler açısından pasif stratejiden daha yüksek getiri elde etmiş olsa da, bu durum önemli ölçüde artan volatilité pahasına gerçekleşmiştir. Pasif strateji, düşük volatilité ile istikrarlı ve öngörülebilir bir getiri sunarak, riskten kaçınan yatırımcılar için daha cazip bir seçenek haline gelmiştir. Buna karşılık, ikili alım satım stratejileri, piyasa verimsizliklerinden yararlanmayı hedefleyen ve risk alma konusunda daha toleranslı olan yatırımcılar için daha uygun bir seçenek olarak öne çıkmaktadır.

Sharpe oranı, pasif stratejinin risk ayarlı getiriler oluşturma konusunda daha verimli olduğunu açıkça göstermektedir. 2,012'lik bir Sharpe oranıyla pasif strateji, alınan riske göre daha tutarlı getiriler sağlamıştır. Buna karşılık, ikili alım satım stratejileri arasındaki en yüksek Sharpe oranı ($\pm 1 \sigma$ seviyesinde 0,65) bu stratejilerin, daha yüksek getiri elde etmelerine rağmen, risk yönetimi konusunda daha az verimli olduklarını göstermektedir.

Çalışmanın ampirik sonuçları Broussard ve Vaihekoski (2012)'nin çalışmasıyla paralellik göstermektedir. İkili alım-satım stratejisinde eşik seviyesi seçimi, risk-getiri dinamiklerini doğrudan etkilemektedir. Çalışmada düşük eşik seviyeleri ($\pm 1 \sigma$), daha küçük fiyat sapmalarını yakalayarak işlem sıklığını artırmış ve daha yüksek getiriler sağlamıştır. Bu, düşük eşik seviyelerinin daha agresif bir yatırım stratejisi olarak işlev gördüğünü ve yüksek Sharpe oranlarına katkıda bulunduğunu göstermektedir. Ancak, düşük eşik seviyelerinin işlem maliyetlerini artırarak net getirileri dengeleyebileceği, Broussard ve Vaihekoski (2012)'nin çalışmasıyla uyumlu olarak kritik bir noktadır. Öte yandan, daha yüksek eşik seviyeleri ($\pm 2,5 \sigma$) daha az işlem fırsatı sunmuş, daha muhafazakâr bir yaklaşım sergilemiş ve bu durum daha düşük volatilité ve risk ayarlı getirilerle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak, eşik seviyesinin stratejinin performansı üzerindeki etkisi, işlem maliyetleri ve risk-getiri dengesi göz önünde bulundurularak dikkatle optimize edilmelidir.

Bu analiz, eşik seviyelerinin hem getiriler hem de risk ayarlı performansı üzerindeki etkisini vurgulamakta, yatırımcıların strateji seçimlerinde bu faktörü göz önünde bulundurmaları gerektiğini

göstermektedir. Eşik seviyesi seçimi, ikili alım satım stratejisinin risk-getiri dinamikleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Daha düşük eşik seviyeleri ($\pm 1 \sigma$) daha agresif bir yaklaşımı temsil eder ve daha küçük, daha sık sapmaları yakalayarak daha yüksek getiriler ve nispeten daha iyi bir Sharpe oranına katkıda bulunmuştur. Ancak, eşik seviyeleri arttıkça stratejiler daha muhafazakar hale gelerek daha büyük sapmalara odaklanmıştır. Bu durum, işlem sıklığını ve fırsat sayısını azaltırken, aynı zamanda daha yüksek volatiliteye ve daha düşük risk ayarlı getirilere yol açmıştır.

5. SONUÇ

Bu çalışma, uzaklık yöntemini kullanarak ikili alım satım stratejisinin BIST 100 endeksine uygulanmasıyla risk-getiri performansını incelemiştir. Gatev vd. (2006) tarafından kullanılan mesafe yöntemi temel alınmıştır. İlk olarak, metodoloji detaylı bir şekilde açıklanmış ve bir örnek üzerinden uygulamalı olarak gösterilmiştir. Ardından, yöntemin farklı eşik seviyelerine karşı risk-getiri performansı açısından duyarlılığı değerlendirilmiştir.

Analiz sonuçları, BIST 100 endeksinde ikili alım satım stratejisinin kârlılığının ve risk-getiri profilinin, seçilen eşik seviyeleriyle önemli ölçüde etkilendiğini göstermektedir. Daha yüksek eşik seviyeleri ($\pm 2,5 \sigma$), daha az ancak daha kârlı işlemler sağlayarak kazanan/kaybeden oranını iyileştirmekte ve potansiyel olarak daha yüksek risk ayarlı getiriler sunmaktadır. Buna karşılık, daha düşük eşik seviyeleri ($\pm 1 \sigma$) daha sık işlem yapılmasına neden olarak piyasa volatilitesine ve işlem maliyetlerine maruz kalmayı artırarak toplam kârlılığı azaltabilmektedir. Dolayısıyla, eşik seviyelerinin seçimi, ikili alım satım stratejisinin performansını optimize etmek için yatırımcının risk iştahı, işlem maliyet yapısı ve BIST 100 endeksinin kendine özgü özellikleriyle uyumlu olmalıdır.

İkili alım satım stratejisi ile pasif stratejilerin karşılaştırılması, ikili alım satımın daha yüksek mutlak getiriler sağlasa da bunu daha yüksek volatilitelerle gerçekleştirdiğini ve bu nedenle Sharpe oranı ile ölçüldüğünde daha düşük risk ayarlı getiriler sağladığını ortaya koymaktadır. Pasif strateji ise daha düşük mutlak getiriler sunmasına rağmen, BIST 100 endeksinde daha istikrarlı ve verimli bir getiri elde etme yöntemi olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, stratejiler arasındaki seçim, yatırımcının risk toleransına, işlem deneyimine ve yatırım hedeflerine bağlıdır. Daha yüksek getiriler arayışında olup daha yüksek riskleri göze alabilen yatırımcılar için, dikkatlice belirlenmiş eşik seviyeleriyle uygulanan ikili alım satım stratejisi, piyasa verimsizliklerinden yararlanma fırsatı sunar. Öte yandan, pasif strateji, istikrarlı ve uzun vadeli servet birikimi için güvenilir bir seçenek olmaya devam etmektedir.

İkili alım satım, piyasa nötr cazibesine rağmen çeşitli sınırlamalarla karşı karşıyadır. Komisyon ücretleri ve fiyat kayması gibi işlem maliyetleri, özellikle küçük fiyat farklılıklarından yararlanırken kârları önemli ölçüde azaltabilir. Likidite riski de bir başka endişe kaynağıdır; likiditesi düşük piyasalarda işlemleri gerçekleştirmek zorlu olabilir ve bu da olumsuz fiyat hareketlerine veya gecikmeli işlemlere yol açabilir. Strateji, varlık çiftleri arasındaki ilişkilerin istikrarlı olmasını varsayar, ancak birleşmeler veya düzenleyici değişiklikler gibi yapısal değişiklikler bu ilişkilerin bozulmasına neden olabilir. Ayrıca, geçmiş verilere aşırı uyum sağlamak, değişen piyasa koşullarında zayıf performansa yol açabilir; bu nedenle, modellerin finansal piyasalardaki gelişmelere uyum sağlaması çok önemlidir.

Ayrıca, gelecekteki araştırmaların daha kapsamlı veri setleri, farklı piyasa koşulları ve farklı varlık sınıfları üzerinde yapılması, ikili alım satım stratejisinin genelleştirilebilirliğini ve sağlamlığını artırabilir. Yatırımcılar, eşik seviyelerini belirlerken dinamik piyasa koşullarını, işlem maliyet yapısını ve likidite durumunu sürekli olarak izlemeli ve gerektiğinde stratejiyi uyarlamalıdır. Yapısal kırılmaların ve düzenleyici değişikliklerin etkilerinin yakından takip edilmesi, stratejinin uzun vadeli başarısı için kritik öneme sahiptir. Bunun yanı sıra, makine öğrenimi tabanlı yaklaşımlar veya yüksek frekanslı veri kullanımı gibi ileri tekniklerin entegrasyonu, stratejinin performansını ve risk yönetimini daha da iyileştirmeye yardımcı olabilir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Agarwal, A., Ankit, A., Meena, D. K., & Beniwal, R. (2022, December). Comparative study on pairs trading using machine learning algorithms. In *2022 4th International Conference on Advances in Computing, Communication Control and Networking (ICAC3N)* (pp. 242-248). IEEE. <https://doi.org/10.1111/exsy.12649>
- Andrade, S., Di Pietro, V. ve Seasholes, M. (2005). Understanding the profitability of pairs trading. *Unpublished working paper, UC Berkeley, Northwestern University*.
- Avellaneda, M. ve Lee, J. H. (2010). Statistical arbitrage in the US equities market. *Quantitative Finance*, 10(7), 761-782. <https://doi.org/10.1080/14697680903124632>
- Bolgün, K. E., Kurun, E. ve Güven, S. (2010). Dynamic pairs trading strategy for the companies listed in the Istanbul stock exchange. *International review of applied financial issues and economics*, 2(1), 37.
- Bolgün, K. E., Kurun, E. ve Güven, S. (2012). Adaptive pairs trading strategy performance in Turkish derivatives exchange with the companies listed on Istanbul stock exchange. *Journal of Derivatives & Hedge Funds*, 18, 113-126.
- Broussard, J. P. ve Vaihekoski, M. (2012). Profitability of pairs trading strategy in an illiquid market with multiple share classes. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 22(5), 1188-1201. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2012.06.002>
- Brunetti, M., & De Luca, R. (2023). Pairs trading in the index options market. *Eurasian Economic Review*, 13(1), 145-173. <https://doi.org/10.1007/s40822-022-00221-9>
- Chen, H., Chen, S., Chen, Z. ve Li, F. (2019). Empirical investigation of an equity pairs trading strategy. *Management Science*, 65(1), 370-389. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2017.2825>
- Da Silva, F. A. S., Ziegelmann, F. A., & Caldeira, J. F. (2023). A pairs trading strategy based on mixed copulas. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 87, 16-34. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2022.10.007>
- Do, B. ve Faff, R. (2010). Does simple pairs trading still work?. *Financial Analysts Journal*, 66(4), 83-95. <https://doi.org/10.2469/faj.v66.n4.1>
- Elliott, R. J., Van Der Hoek, J. ve Malcolm, W. P. (2005). Pairs trading. *Quantitative Finance*, 5(3), 271-276. <https://doi.org/10.1080/14697680500149370>
- Gatev, E., Goetzmann, W. N. ve Rouwenhorst, K. G. (2006). Pairs trading: Performance of a relative-value arbitrage rule. *The Review of Financial Studies*, 19(3), 797-827. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhj020>
- Gupta, K., & Chatterjee, N. (2020). Selecting stock pairs for pairs trading while incorporating lead-lag relationship. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 551, 124103. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2019.124103>
- Horasanlı, M., & Özdamar, A. (2012). Kointegrasyon ve deterministik yayılma bazlı hisse senedi çiftleri al sat stratejisi. *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(94), 97-118.
- Huck, N. (2009). Pairs selection and outranking: An application to the S&P 100 index. *European Journal of Operational Research*, 196(2), 819-825. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2008.03.025>
- Huck, N. (2010). Pairs trading and outranking: The multi-step-ahead forecasting case. *European Journal of Operational Research*, 207(3), 1702-1716. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2010.06.043>
- Huck, N. (2013). The high sensitivity of pairs trading returns. *Applied Economics Letters*, 20(14), 1301-1304. <https://doi.org/10.1080/13504851.2013.802121>
- Huck, N. (2015). Pairs trading: does volatility timing matter?. *Applied economics*, 47(57), 6239-6256. <https://doi.org/10.1080/00036846.2015.1068923>

- Jacobs, H. ve Weber, M. (2015). On the determinants of pairs trading profitability. *Journal of financial markets*, 23, 75-97. <https://doi.org/10.1016/j.finmar.2014.12.001>
- Jurek, J. W. ve Yang, H. (2007, April). Dynamic portfolio selection in arbitrage. In *EFA 2006 meetings paper*. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=882536> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.882536>
- Krauss, C. ve Stübinger, J. (2017). Non-linear dependence modelling with bivariate copulas: Statistical arbitrage pairs trading on the S&P 100. *Applied Economics*, 49(52), 5352-5369. <https://doi.org/10.1080/00036846.2017.1305097>
- Liu, J. ve Timmermann, A. (2013). Optimal convergence trade strategies. *The Review of Financial Studies*, 26(4), 1048-1086. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhs130>
- Muslumov, A., Yuksel, A. ve Yuksel, S. A. (2009). The profitability of pairs trading in an emerging market setting: evidence from the Istanbul stock exchange. *Empirical Economics Letters*, 8(5), 1-6.
- Papadakis, G. ve Wysocki, P. (2007). Pairs trading and accounting information. *Boston university and mit working paper*.
- Perlin, M. S. (2009). Evaluation of pairs-trading strategy at the Brazilian financial market. *Journal of Derivatives & Hedge Funds*, 15, 122-136. <https://doi.org/10.1057/jdhf.2009.4>
- Rad, H., Low, R. K. Y. ve Faff, R. (2016). The profitability of pairs trading strategies: distance, cointegration and copula methods. *Quantitative Finance*, 16(10), 1541-1558. <https://doi.org/10.1080/14697688.2016.1164337>
- Smith, R. T., & Xu, X. (2017). A good pair: alternative pairs-trading strategies. *Financial Markets and Portfolio Management*, 31, 1-26. <https://doi.org/10.1007/s11408-016-0280-x>
- Wang, J. J., Lee, J. P., & Zhao, Y. (2018). Pair-trading profitability and short-selling restriction: Evidence from the Taiwan stock market. *International Review of Economics & Finance*, 55, 173-184. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2017.07.021>
- Vidyamurthy, G. (2004). *Pairs trading: Quantitative methods and analysis* (Vol. 217). John Wiley & Sons.

BÜYÜME KORKUSU ÖLÇEĞİ REVİZYONU: BÜYÜME KORKUSU ÖLÇEĞİ II GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI

REVISION OF GROWTH FEAR SCALE: GROWTH FEAR SCALE II VALIDITY AND RELIABILITY STUDY

Ece Naz ERMİŞ¹, Melis Seray ÖZDEN YILDIRIM², Nida ATEŞ³

Öz

2018 yılında Ateş ve Özden Yıldırım tarafından geliştirilen Büyüme Korkusu Ölçeği'nin dört alt boyutundan biri olan sorumluluğu içselleştirmede zorlanma ve bağımsız yaşama hazırlık boyutunun Cronbach Alpha değerinin yeterli düzeyde olmaması ve ölçeğin bazı maddelerinin anlam ve içerik bakımından karmaşık bilgiler sunması sebepleri ile ölçeğin tüm maddelerinin ve alt boyutlarının yeniden gözden geçirilerek farklı bir örnekleme geçerlik ve güvenirliklerinin test edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda alanyazına "Büyüme Korkusu II Ölçeği" adında daha güvenilir ve geçerli bir ölçme aracı sunmak hedeflenmiştir. Örneklem grubu toplam 341 yetişkinden oluşmaktadır. Açımlayıcı faktör analizi (AFA) sonucunda maddelerin faktör yükleri 0,57 ile 0,97 arasında bulunmuştur. Ölçeğin dört faktörlü, 26 maddeli yapısı doğrulanmıştır. İkinci düzey AFA bulgularına göre alt faktörlerin faktör yükleri ise 0,47 ile 0,79 arasında bulunmuş ve bu doğrultuda, Büyüme Korkusu Ölçeği II'nin dört alt faktörden oluşan tek faktörlü bir yapı olduğu tespit edilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi sonrasında Büyüme Korkusu Ölçeği Revizyon halinin uyum iyiliği değerleri kabul edilen sınırlar arasında bulunmuştur. Maddelerin faktör yükleri 0,50 ile 0,95 arasında olduğu gözlemlenmiştir. İkinci düzey DFA bulgularına göre alt boyutların faktör yükleri 0,49 ile 0,70 arasında olduğu bulunmuştur. Ölçeğin genel iç tutarlılık değerlerinin 0,86 ile 0,93 arasında değiştiği görülmüştür. Ölçeğin toplam güvenirlik katsayısı 0,93'tür. Tüm bu bulgular ilgili literatür ışığında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Büyüme Korkusu, Beliren Yetişkinlik, Peter Pan Sendromu.*

Abstract

Depending on the fact that the Cronbach Alpha of the dimension of difficulty in internalizing responsibility and preparation for independent living, which is one of the four sub-dimensions of the Growth Fear Scale developed by Ates and Ozden Yıldırım in 2018, was not sufficient at the expected level and some items of the scale presented complex information in terms of meaning and content, it was aimed to revise all items and sub-dimensions of the scale and test their validity and reliability in a different sample. In this study it was intended to present a more reliable and valid measurement tool called "Fear of Growth Scale II" to the literature. The sample group consisted of 341 adults. As a result of the study the exploratory factor analysis (EFA), the factor loadings of the items were found between .57 and .97. The exploratory factor analysis (EFA), the four-factor, 26-item structure of the scale was confirmed. According to the findings of the second level EFA, the factor loadings of the sub-factors were found between .47 and .79, and in this direction, it was determined that the Fear of Growth Scale II was a single-factor structure consisting of four sub-factors. After confirmatory factor analysis, the goodness of fit values of the revised version of the Fear of Growth Scale were found to be within the accepted limits. The factor loadings of the items were between .50 and .95. According to the second level CFA findings, the factor loadings of the sub-dimensions were found to be between .49 and .70. The overall internal consistency values of the scale ranged between .86 and .93. The total reliability coefficient of the scale was .93. All these findings were discussed in the light of the relevant literature.

Keywords: *Growth Fear, Emergency Adulthood, Peter Pan Syndrome.*

1. Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kültür Üniversitesi, e.ermis@iku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3054-2014>
2. Doç. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi, m.ozden@iku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0283-4522>
3. Dr., Bağımsız Araştırmacı, nidaates@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-5584-7378>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
27.10.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
30.01.2025

DOI
10.20875/makusobed.1574686

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Ermiş, E. N., Özden Yıldırım, M. S. ve Ateş, N. (2025). Büyüme korkusu ölçeği revizyonu: Büyüme korkusu ölçeği II geçerlik ve güvenirlik çalışması. *MAKU SOBED*, (41), 120-138. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1574686>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

In 2018 The Growth Fear Scale was developed by Ates and Ozden Yildirim, but the Cronbach Alpha of the some subdimensions of the scale was not sufficient at the expected level. The aim of this study was to present a more reliable and valid measurement tool called “Fear of Growth Scale II” to the literature.

Literature Review

The researchers reviewed literature depending on the first version of The Growth Fear Scale and compared the subdimensions of the first version and the second revision of the scale.

Methodology

The similar sub-dimensions and items were evaluated in terms of clarity, meaningfulness, comprehensibility, simplicity and contamination. In this study it is intended to revise the first version of the scale and to repeat the validity and reliability studies with up-to-date analysis methods in order to increase the studies on fear of growth and to reach objective results.

The sample group consisted of 341 adults. This study was conducted with different samples of 140 adults for EFA, 178 adults for CFA, and 23 adults for test-retest analysis. Exploratory factor analysis, reliability and validity, and test-retest analyses were conducted with SPSS 21.00. Lisrel 8.51 was used for confirmatory factor analysis.

Results and Conclusions

As a result of the exploratory factor analysis (EFA), the factor loadings of the items were found between .57 and .97. In addition to the results the four-factor, 26-item structure of the scale was confirmed. Based on the findings of the second level EFA, the factor loadings of the sub-factors were found between .47 and .79, and it was determined that the Fear of Growth Scale II was a single-factor structure consisting of four sub-factors. After confirmatory factor analysis, the goodness of fit values of the revised version of the Fear of Growth Scale were found to be within the recognised limits. The factor loadings of the items were between .50 and .95. According to the second level CFA findings, the factor loadings of the sub-dimensions were found to be between .49 and .70. The overall internal consistency values of the scale ranged between .86 and .93. The reliability coefficient of the total scale was .93. According to the results of the criterion-related validity analysis, there was a significant positive relationship between the Fear of Growth Scale II and the Fear of Growth Scale and a significant negative relationship with the Psychological Well-Being Scale. It was found that the Pearson correlation coefficient findings between the sub-factors obtained from the test-retest reliability of the Fear of Growth Scale II and the first and second applications were between .72 and .90.

1. GİRİŞ

Yaşam süresinin uzamasıyla beraber teknolojik, kültürel ve ekonomik yaşamdaki değişimler de bireylerin yaşam biçimlerinde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Yaşam boyu gelişim anlayışı çerçevesinden ele alındığında günümüzde bireylerin önceki nesillere göre eğitim sürelerinin uzadığı buna bağlı olarak da iş hayatına daha geç atıldıkları dolayısıyla da kök ailelerinden ayrışıp kendi ailelerini de daha geç kurdukları gözlenmektedir (Arnett, 2000). Özellikle gelişimsel süreçler açısından ele alındığında çocukluk, ergenlik, yetişkinlik gibi gelişimsel dönemler arasındaki geçişlerin kimi kişiler için çok da kolay olmadığı görülmektedir. Beliren yetişkin olarak tanımlanan 18-29 yaş aralığındaki bu kişiler ne bir ergen ne de bir yetişkin olarak tanımlanamamaktadır. Bir çocuk ya da ergen gibi ebeveynlere bağımlılıkları yoktur ama yetişkinlik döneminin de sorumluluklarını henüz üstlenmemişlerdir (Doğan ve Cebioğlu, 2011). Büyümenin beraberinde getirdiği olgunlaşma, sorumluluk alabilme ve bağımsızlaşıp bireyleşme süreci bu kişiler için beraberinde bir endişe ve korkuyu da getirmektedir. Kişilerin kendilerini yetişkin olarak tanımlayamaması ve yetişkinliğin gerektirdiği sorumluluklardan kaçması büyüme korkusu olarak ifade edilmektedir (Ateş ve Özden Yıldırım, 2020).

Arnett (2000) beliren yetişkinlik üzerine çalışmalar yapmış ve kavramı bağımsızlık, sorumluluk, özgürlük, fırsatlar ve hedefler açısından tanımlamaya çalışmıştır. Bu kavram Dan Kiley'in (1983) Peter Pan Sendromu olarak ortaya koyduğu kavramla benzerlik göstermektedir. Bu sendrom, 30'lu yaşların sonrasında da devam eden ve bir bakıma hiç bitmeyen bir süreçtir. Beliren yetişkinlik dönemi yetişkinliğe geçişte bir evre gibi kabul edilirken, Peter Pan Sendromu daha uzamış ve artık geçiş evresi olmaktan çıkmış bir olgu olduğu için ruhsallığı da tehdit etmesiyle tanımlanmaktadır fakat henüz Dünya Sağlık Örgütü açısından bir patoloji şeklinde ele alınmamaktadır (Ateş ve Özden Yıldırım, 2018).

Hem Kiley'in (1983) kavramsallaştırdığı sendrom hem de Arnett'in (2000) tanımladığı beliren yetişkinlik kavramı yaş olarak genç yetişkinlik döneminde olan ama yetişkin olmanın gerekliliklerine dair zorlukları yoğun şekilde yaşayan kişileri ortak bir paydada buluşturmaktadır. Beliren yetişkinlik döneminin sonunda yetişkin kimliğine kavuşması beklenen kişinin Peter Pan Sendromu'nun da eklenmesiyle 28-29 yaşlarını geçtiği halde kendini halen bir yetişkin birey olarak tanımlayamaması "büyüme korkusu" nu düşündürmektedir. Büyüme korkusu, bu bireylerin sorunlarının daha net anlaşılması açısından önemlidir. Ateş ve Özden Yıldırım (2018) da bahsi geçen bu iki kavramın benzerliklerinden yola çıkarak kişilerin yetişkin olmaya dair yaşadıkları zorlukların daha iyi anlaşılması amacıyla Büyüme Korkusu Ölçeği'ni geliştirmişlerdir. Ölçek, yaşı genç yetişkinlik dönemini karşılayan ama yetişkin olmanın gerektirdiği sorumlulukları taşıyamayan kişilerin sıkıntılarının kaynağının büyüme korkusundan olup olmadığını saptamaya yöneliktir.

Büyüme Korkusu Ölçeğinin alt boyutları Sosyal-Duygusal Yalnızlık, Romantik İlişkileri Sürdürmede Zorlanma, Evlenmeye Karşı Olumsuz Tutumlar, Bağımsız Yaşama Hazırlık ve Sorumluluğu İçselleştirmede Zorlanma olarak tanımlanmıştır (Ateş ve Özden Yıldırım, 2018). Ölçeğin ilk versiyonunun alt boyutlarının Cronbach Alpha değerleri 0,52 ile 0,75 arasında değişmektedir. Ölçeğin dördüncü alt boyutu olan Bağımsız Yaşama Hazırlık ve Sorumluluğu İçselleştirmede Zorlanma'da bu boyutu temsil eden maddelerin faktör yüklerinin (0,51 – 0,61 arasında) beklenen düzeyde olmasına rağmen, Cronbach Alpha değeri 0,52 olarak saptanmış ve iç tutarlılığı olumsuz etkileyebileceği düşünülmüştür. Bunun sebebi olarak da bu boyutu temsil eden maddelerin hem bağımsız yaşama hazırlığı hem de sorumluluğu içselleştirmede zorlanmayı ölçecek şekilde iki kavramı da temsil ettiği düşünülmüştür (Ateş ve Özden Yıldırım, 2018). Bu doğrultuda ölçeğin tüm maddelerinin açıklık, anlamlılık, kısa ve anlaşılabilirlik açısından değerlendirilmesinin yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca bu boyutta, olumlu ifadelerle, olumsuz içeriği anlatan sorular bir arada bulunmaktadır. Örneğin "Çok fazla sorumluluk almanın hayattan keyif almayı engellediğine inandığım için, genellikle sorumluluklardan uzak durmaya çalışırım." gibi. Bu maddeden fazla puan almış olmak, sorumluluğu tam olarak içselleştiremediği şeklinde olumsuz bir manayı ifade etmektedir. Fakat sosyal beğenilirlik uğruna sorulara dürüst cevapların verilmemesini ortadan kaldırmak için bu alt boyutun maddeleri olumsuz içeriği temsil etmelerine rağmen, olumlu kelimelerden oluşmuştur (Ateş ve Özden Yıldırım, 2018).

Ateş ve Özden Yıldırım (2018) tarafından oluşturulan Büyüme Korkusu Ölçeği bilimsel çalışmalarda sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Ölçeğin ilk versiyonunda Bağımsız Yaşama Hazırlık ve Sorumluluğu İçselleştirmede Zorlanma alt boyutunun güvenilirlik referansı istenenin aşağısında kalmış olması araştırmanın temel sınırlılığı olarak belirtilmiştir. Buna ek olarak, bu çalışmanın araştırmacıları tarafından Büyüme Korkusu Ölçeği'nin maddelerinin birden fazla anlam içeriğine sahip olduğu, bazı maddelerin açık olmadığı

ve daha anlaşılır olması açısından yalınlaştırılmaya ihtiyaç duyulduğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Örneğin Büyüme Korkusu Ölçeği'nin 5.maddesi "Sorumlulukları yerine getirmek benim için en çok patronum ya da önemseydiğim önemli kişilerle aramı iyi tutmak için önemlidir" gibi bir bağlaçla iki farklı ifadeyi bir arada içeren binişik maddeler ayrı iki farklı madde olarak ifade edilmesi gerektiği düşünülmüştür. Bu doğrultuda benzer diğer tüm alt boyutlar ve maddeler açıklık, anlamlılık, anlaşılabilirlik, yalınlık ve binişiklik açısından da bir değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Buradan hareketle büyüme korkusu konusunda yapılan çalışmaların arttırılıp objektif sonuçlara ulaşılabilmesi için ölçeğin ilk versiyonunun revize edilerek, geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarının güncel analiz yöntemleriyle tekrarlanması amaçlanmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, tarama modeline göre yapılmış betimsel bir çalışmadır. Bu tür çalışmalar var olan bir olguyu, o şekli ile kendi koşullarıyla beraber ele alan ve olduğu hali ile tarif etmeyi amaçlayan bir yaklaşımdır. Ayrıca konuyla ilgili tüm değişkenler detaylıca açıklanır (Karasar, 2016).

2.2. Çalışma Grubu

Büyüme Korkusu Ölçeği' nin revizyon çalışması kapsamında ölçeğin hazırlanma sürecinden itibaren geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları dahil uygulanmak üzere İstanbul ilinde ikamet eden ve çalışmaya gönüllü olarak dahil olan en az liseyi bitirmiş toplam 341 kişi ile çalışılmıştır. Ulaşılabilir örneklem (convenience sampling) yöntemiyle çalışma gerçekleştirilmiştir. Toplam 3 farklı örneklem üzerinden çalışma yürütülmüştür. Açıklayıcı faktör analizi ve güvenilirlik analizine dair uygulamalar 140 yetişkin ile gerçekleştirilmiştir. 119 kadın, 21 erkekten oluşan örneklem yaş ortalaması 23'tür. Doğrulamalı faktör analizi için 178 yetişkinle çalışılmıştır. 149 kadın, 29 erkekten oluşan örneklem yaş ortalaması 24'tür. Test tekrar test güvenilirlik yöntemi toplam 23 kişi ile iki hafta arayla yürütülmüştür. 14 kadın, 9 erkekten oluşan örneklem yaş ortalaması 30'dur.

2.3. Veri Toplama Araçları

2.3.1. Büyüme Korkusu Ölçeği II Madde Havuzu

Büyüme Korkusu Ölçeği'nin (Ateş ve Özden Yıldırım, 2018) maddeleri tek tek incelenmiş, olumlu ve olumsuz ifadelerin birlikte kullanıldığı, uzun cümle olarak ifade edilmiş maddeler üzerinde daha net ve kısa anlatım amaçlanarak yeniden düzenleme yapılmıştır. Böylece maddelerin açık ve anlaşılır olması hedeflenerek, bu ölçeğin güvenilirlik ve geçerlik düzeyini arttırmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda bağlaçlarla bağlanan ve çoklu anlam içeriği olan karmaşık maddeler ayrıştırılarak farklı maddeler şeklinde yazılmıştır. Bu şekilde ölçeğin 14 maddeden oluşan ilk versiyonu 27 maddeye ulaşmıştır. Buna ek olarak, ölçeğin ilk versiyonunda bulunan Evlenmeye Karşı Olumsuz Tutumlar iki farklı alt boyut olarak çocuk sahibi olmaya dair olumsuz tutumlar ve evliliğe dair olumsuz tutumlar şeklinde ikiye ayrılmış bir biçimde düzenlenmiştir. Madde havuzunda sosyal duygusal yalnızlık, sorumluluğu içselleştirmede zorlanma, romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma, çocuk sahibi olmaya dair olumsuz tutumlar ve evliliğe dair olumsuz tutumlar adlı 5 alt boyut planlanmıştır. Yapılan tüm bu düzenlemeler Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden iki öğretim üyesi tarafından kontrol edilmiştir.

2.3.2. Büyüme Korkusu Ölçeği

Kişilerin büyümek ve yetişkin olmakla ilgili korkularını ölçmek amacıyla geliştirilen (Ateş ve Özden Yıldırım, 2018), BKÖ, 5'li Likert tipi bir ölçektir. Bağımsız Yaşama Hazırlık ve Sorumluluğu İçselleştirmede Zorlanma, Evlenmeye Karşı Olumsuz Tutumlar, Sosyal-Duygusal Yalnızlık, Romantik İlişkileri Sürdürmede Zorlanma, olmak üzere 4 alt boyuttan ve 14 maddeden oluşmaktadır. DFA sonucuna göre maddelerin faktör yükleri 0,51 ile 0,87 arasında olup ölçeğin 7., 9. ve 11. maddeleri ters yönde puanlanmaktadır. Orijinal çalışmada ölçeğin tümü için güvenilirlik katsayısı 0,75'tir. Alt boyutların iç tutarlılık katsayılarının 0,52 ile 0,75 arasında değiştiği gözlenmiştir (Ateş ve Özden Yıldırım, 2018).

2.3.3. Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

Psikolojik İyi Oluş Ölçeği, Telef (2013) tarafından Türkçeye uyarlanmış, Diener ve arkadaşları (2010) tarafından da geliştirilmiştir. 8 maddeden ve tek boyuttan oluşan ölçek yedili Likert tipidir. Ölçekten elde edilen en az fazla puan 56 olurken, en az puan da 8 dir. Kişinin birçok psikolojik kaynak ve güce sahip olmak ölçekten fazla puan almakla ilişkilidir. Ölçek maddelerinin faktör yükleri 0,54 ile 0,76 arasında hesaplanmıştır. Ölçeğin güvenirlik katsayısı 0,80 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada Cronbach Alfa değeri 0,85'tir.

2.4. İşlem

Bu çalışma için İstanbul Kültür Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Etik Kurulundan 19.01.2023 tarih ve 2023/23 sayılı onay alınmıştır. Araştırmanın verileri çevrimiçi platformda Google forms üzerinden bildirilmiştir onam formu ile gönüllülük esasına dayanarak toplanmıştır.

2.5. Analiz Stratejisi

Açımlayıcı faktör analizi, güvenirlik ve geçerlik ile test tekrar test güvenirlik yöntemine dair yapılan ölçümler SPSS 21.00 ile gerçekleştirilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi için ise Lisrel 8,51 kullanılmıştır.

3. BULGULAR

3.1. AFA Sonuçları

Verilerin dağılımlarının normallik varsayımını sağlayıp sağlamadığını araştırmak için çarpıklık ve basıklık referansları kontrol edilmiştir. Bu çalışmada ilgili değerlerin +0,019 ile +0,259 arasında olduğu bulunmuştur. +1,5 ile -1,5 arasında bulunan değerlerin normal dağılımı işaret ettiği ifade edilmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Böylelikle, Büyüme Korkusu II Ölçeği'nin yapı geçerliğini inceleme amacıyla kullanılan verilerin dağılımlarının, normallik varsayımını doğruladığı düşünülmüştür.

Örneklem büyüklüğünün faktör analizi için uygunluğunu tespit eden Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Uygunluğu Ölçüsünün 0,863 olduğu ortaya konmuştur Faktör analizinin uygulanabilirliği için KMO değerinin minimum 0,60 olması gerekir (Büyüköztürk, 2011). AFA sonucunda tespit edilen KMO referansının faktör analizinin gerçekleştirilebilmesi için uygun olduğu gözlenmiştir.

Toplam 27 madde ile AFA yapılmıştır. Maddelerin faktör yüklerini uygun bir şekilde ayrıştıran ve birden fazla alt boyuta sahip olduğu öngörülen yapılar için sıklıkla tercih edilen temel eksen (principal axis) analiz yöntemiyle beraber eğik döndürme (direct oblimin) (Gorsuch, 1983; McDonald, 1985) uygulanmıştır. AFA sonuçları Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1. Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Maddeler	1	2	3	4
S11	0,86			
S9	0,85		0,11	
S12	0,84			0,11
S8	0,83			
S10	0,80			
S13	0,68		0,30	
S14	0,65		0,23	
S16	0,61		0,24	
S15	0,58			
S17	0,51		0,43	0,16
S26		0,95		
S27	0,11	0,93	0,10	
S25		0,89		
S24		0,72		
S23	0,19	0,58		
S2			0,87	
S4			0,84	
S3			0,81	
S6			0,80	
S1			0,73	0,15
S7	0,16		0,71	0,10
S5			0,66	
S20		0,11		0,97
S21		0,11		0,85
S19				0,64
S18		0,16		0,59
S22		0,20		0,57

Tablo 1’de görüldüğü üzere S17 maddesi hem birinci (0,51) hem de üçüncü faktöre (0,43) yüksek bir faktör yüküyle yüklenmesi ile binişiklik yaratan bir madde olduğu düşünülmüş, S17 maddesi ölçek dışı bırakılmıştır. Bu maddenin atılması sonrası tekrar uygulanan AFA sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Madde Atıldıktan Sonra Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Maddeler	1	2	3	4
S11	0,87			
S9	0,86		0,10	
S12	0,83			0,11
S8	0,83			
S10	0,80			
S13	0,66		0,30	
S14	0,65		0,23	
S16	0,60		0,24	
S15	0,58			
S26		0,96		
S27	0,11	0,90	0,12	
S25		0,89		
S24		0,72		
S23	0,19	0,58		
S2			0,87	0,11
S4			0,85	
S3			0,81	
S6			0,79	
S1			0,73	0,15
S7	0,17		0,71	0,10
S5			0,66	
S20		0,12		0,97
S21		0,12		0,85
S19				0,64
S18		0,16		0,59
S22		0,20		0,57

Birinci faktöre, S9, S12, S8, S10, S13, S14, S16, S15, S11, maddelerinin 0,58 ile 0,87 faktör yükleri arasında yüklendiği görülmektedir. Çocuk sahibi olmak ve evliliğe karşı olumsuz tutumları içeren bu maddeler birbirleri ile anlam ve içerik açısından tutarlılık göstermektedir. Bu doğrultuda bu faktöre “çocuk sahibi olma ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar” adı verilmiştir.

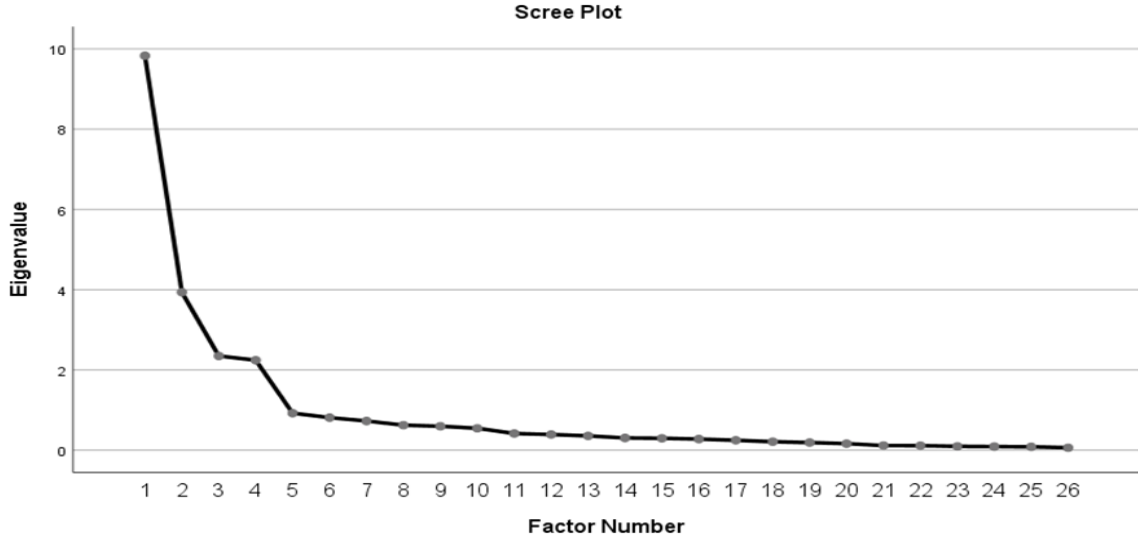
İkinci faktöre S26, S27, S25, S24 ve S23 maddelerinin 0,58 ile 0,96 faktör yükleri arasında yüklendiği görülmektedir. Arkadaşlık ilişkilerinde sosyal duygusal yalnızlığı ve diğerlerinden farklı olduğunu hissetmeyi içeren bu cümleler mana ve ifade açısından birbirleriyle tutarlılık göstermektedir. Bu doğrultuda bu faktöre “sosyal duygusal yalnızlık” adı verilmiştir.

Üçüncü faktöre S4, S3, S6, S1, S7, S5, S2, maddelerinin 0,66 ile 0,87 faktör yükleri arasında yüklendiği görülmektedir. Romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma konusunu içeren bu maddelerin tutarlılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu faktöre “romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma” adı verilmiştir.

Dördüncü faktöre S20, S21, S19, S18 ve S22 maddelerinin, 0,57 ile 0,97 faktör yükleri arasında yüklendiği görülmektedir. Ev, iş veya okulla ilgili sorumlulukları yerine getirmede zorlanma konusunu içeren bu maddeler birbirleriyle tutarlıdır. Bu faktöre “sorumlulukları içselleştirmede zorlanma” adı verilmiştir.

AFA sonucuna göre ölçeğin dört faktörlü olduğu dikkati çekmektedir. Öz değerler grafiği (scree plot) Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Yamaç-Birikinti Grafiği

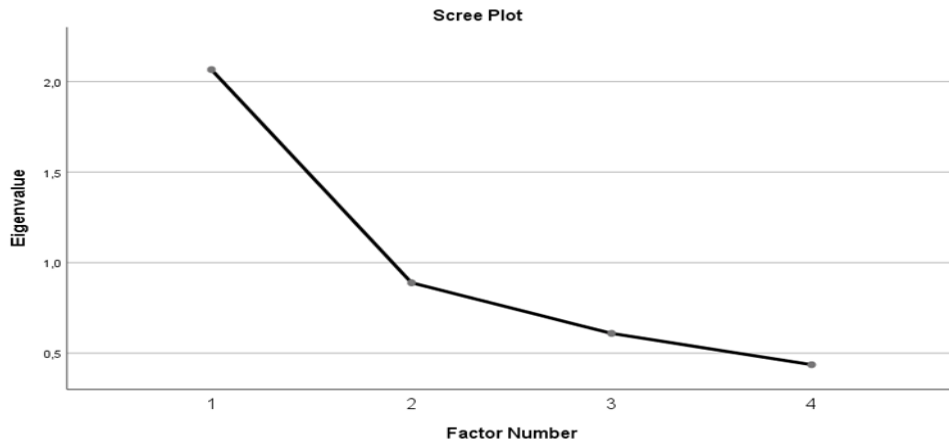
Şekil 1’de sunulduğu gibi öz değerlerin dağılımı dört faktörlü yapıyı ortaya koymaktadır. Daha düz bir dağılım dördüncü faktörden itibaren dikkati çekmektedir. Dört faktörün açıkladığı toplam varyans % 70,6 olarak bulunmuştur. Birinci faktör 9,82 özdeğeri (eigen value) ile ölçeğin toplam varyansının %37,8’ini, ikinci faktörün 3,93 özdeğeri ile toplam varyansın %15,14’ünü, üçüncü faktörün 2,34 özdeğeri ile toplam varyansın %9’unu ve dördüncü faktörün ise 2,24 özdeğeri ile toplam varyansın %8,62’sini açıkladığı gözlenmiştir. Buna ek olarak, ikinci düzey AFA bütün faktörlerin toplam puanı hesaplanarak yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 3’tedir.

Tablo 3. Büyüme Korkusu II Ölçeği’nin İkinci Düzey AFA Sonuçları

Faktörler	1
Faktör 1: Romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma	0,79
Faktör 2: Çocuk sahibi olma ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar	0,58
Faktör 3: Sosyal duygusal yalnızlık	0,53
Faktör 4: Sorumlulukları içselleştirmede zorlanma	0,47

Birinci faktör 2,06 öz değeri ile toplam varyansın % 51,64'ünü açıklamaktadır. Alt faktörlerin faktör yükleri ise 0,47 ile 0,79 arasındadır. Bu doğrultuda, Büyüme Korkusu II Ölçeği'nin dört alt faktörden oluşan tek faktörlü yapı olduğu ifade edilebilir. Öz değerlerin (scree plot) dağılımına dair sonuçlar Şekil 2'dedir.

Şekil 2. İkinci Düzey AFA Yamaç-Birikinti Grafiği

Şekil 2'de sunulduğu şekliyle öz değerlerin dağılımında, daha düz bir dağılım birinci faktörden itibaren görülmüş ve tek faktörlü yapının %51,64 ile açıkladığı varyansın yeterli olması sebebiyle tek faktörlü yapının uygun olduğu düşünülmüştür. %40 ile % 60 arasında bulunan varyansın uygun olduğu ifade edilmektedir (Scherer vd., 1988).

3.2. İç Tutarlılık Analizleri

Alt faktörlerin Cronbach Alpha değerleri, maddelerin, tüm maddeler özelinde madde silindiğinde Cronbach Alpha değerleri (α) ve madde toplam korelasyonları iç tutarlılık analizleri kapsamında Tablo 4'te ortaya konmuştur.

Tablo 4. Büyüme Korkusu II Ölçeği İç Tutarlılık Analizleri

Faktörler	Madde no	Madde toplam korelasyon	Madde silindiğinde Cronbach Alpha değeri
Romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma Cronbach Alpha: .92	S1	0,71	0,92
	S2	0,86	0,90
	S3	0,78	0,91
	S4	0,84	0,90
	S5	0,62	0,93
	S6	0,80	0,91
	S7	0,80	0,91
Çocuk sahibi olma ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar Cronbach Alpha: .93	S8	0,80	0,92
	S9	0,77	0,92
	S10	0,74	0,92
	S11	0,77	0,92
	S12	0,79	0,92
	S13	0,79	0,92
	S14	0,75	0,92
	S15	0,62	0,93
	S16	0,73	0,92
Sorumlulukları içselleştirmede zorlanma Cronbach Alpha: .86	S18	0,66	0,83
	S19	0,68	0,83
	S20	0,81	0,80
	S21	0,69	0,82
	S22	0,56	0,86
	S23	0,59	0,92
Sosyal duygusal yalnızlık Cronbach Alpha: .91	S24	0,70	0,90
	S25	0,86	0,87
	S26	0,88	0,87
	S27	0,86	0,87
Tüm maddeler Cronbach Alpha: 0,93			

Madde ile faktör arasındaki korelasyonunun (madde toplam korelasyon değerinin) 0,20'den fazla olması gerektiği belirtilmektedir (Büyüköztürk, 2011). Ölçeğin maddelerinin madde toplam korelasyonu 0,59 ile 0,88 arasında bulunmuştur. Güvenirlik için Cronbach Alpha değerinin 0,70 ve üstünde olması gerektiği ifade edilmektedir (George ve Mallery, 2003). Alt faktörlerin Cronbach Alpha referanslarının 0,86 ile 0,93 arasında ve güvenilir olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ölçeğin tüm maddelerinin Cronbach Alpha değeri ise 0,93 bulunmuş ve güvenirlilik için uygun olduğu ortaya konmuştur.

3.3.Büyüme Korkusu Ölçeği'nin Dış Kriter Geçerliği

Dış kriter geçerliği kapsamında Büyüme Korkusu Ölçeği II ile Büyüme Korkusu Ölçeği ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği arasındaki ilişkilere bakılmıştır. Bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Büyüme Korkusu Ölçeği II ile Kriter Değişkenleri Arasındaki Pearson Korelasyon İlişkileri

	Büyüme Korkusu Ölçeği	Psikolojik İyi Oluş Ölçeği
Büyüme Korkusu Ölçeği II	0,83**	-0,64**

* $p \leq 0,01$

Revize edilmiş olan Büyüme Korkusu II Ölçeği ile ölçeğin revize edilmemiş hali arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Büyüme Korkusu II Ölçeği ile olumlu ruh sağlığının önemli bir belirteci olduğu düşünülen psikolojik iyi oluş arasında negatif bir ilişkinin olabileceği beklentisi ile yapılan analiz sonucunda ters orantılı ve istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Yapı geçerliğinin dış kriter geçerliği kapsamında yapılan bu çalışmada beklendik yönde anlamlı ilişkiler bulunması sebebiyle Büyüme Korkusu II Ölçeği'nin ölçüt geçerliğinin desteklendiği düşünülmektedir.

3.4.Büyüme Korkusu II Ölçeği'nin Test Tekrar Test Güvenirlik Sonuçları

Test tekrar test güvenirlilik yöntemi doğrultusunda Pearson korelasyon katsayılarına dair sonuçlar Tablo 6'da ortaya konulmuştur.

Tablo 6. Büyüme Korkusu II Ölçeği'nin Test Tekrar Test Güvenirlik Sonuçları

Faktörler	Pearson korelasyon katsayıları
Romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma	0,90**
Çocuk sahibi olma ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar	0,89**
Sosyal duygusal yalnızlık	0,72**
Sorumlulukları içselleştirmede zorlanma	0,72**

** $p < 0,01$

Korelasyon ilişkilerinde, $0,70 < r$ şeklinde olması yüksek düzeyde bir ilişkiye işaret etmektedir (Büyüköztürk, 2011). Tablo 6'da sunulan test-tekrar test bulgularına bakıldığında, alt faktörler ile gerçekleştirilen ilk ve ikinci uygulama arasındaki pearson korelasyon katsayısı bulgularının 0,72 ile 0,90 arasında oldukları gözlenmiştir. Bu doğrultuda birinci ile ikinci uygulama arasındaki pearson korelasyon bulgularının pozitif yönde, istatistiksel olarak anlamlı ve yüksek düzeyde olduğu ortaya konmuştur ($p < 0,01$). Ölçeğin her iki ölçümde de zamana karşı kararlı veriler sunduğu gözlenmiştir.

3.5.Büyüme Korkusu II Ölçeği'nin Doğrulamalı Faktör Analizi Bulguları

Büyüme Korkusu Ölçeği'nin DFA standardize yük bulguları, t değerleri ve standart hata bulguları Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Büyüme Korkusu Ölçeği II'nin DFA Standardize Yük Bulguları

Alt faktörler ve alt faktörlere yüklenen maddeler	Standardize faktör yük değerleri	Standart hata	t
Romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma			
S1	0,85	0,27	14,06*
S2	0,91	0,18	15,47*
S3	0,82	0,31	13,46*
S4	0,80	0,35	12,8*
S5	0,64	0,59	9,4*
S6	0,88	0,23	14,71*
S7	0,84	0,29	13,74*
Çocuk sahibi olma ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar			
S8	0,88	0,23	14,60*
S9	0,84	0,30	13,57*
S10	0,72	0,48	10,91*
S11	0,84	0,29	13,67*
S12	0,80	0,36	12,59*
S13	0,79	0,37	12,53*
S14	0,77	0,41	11,95*
S15	0,67	0,55	9,89*
S16	0,76	0,42	11,76*
Sorumlulukları içselleştirmede zorlanma			
S18	0,50	0,75	6,97*
S19	0,61	0,63	8,72*
S20	0,95	0,10	16,25*
S21	0,91	0,17	15,21*
S22	0,55	0,70	7,71*
Sosyal duygusal yalnızlık			
S23	0,61	0,62	10,85*
S24	0,74	0,45	8,35*
S25	0,78	0,39	16,25*
S26	0,82	0,33	15,62*

Tablo 7’de görüldüğü üzere Büyüme Korkusu II Ölçeğinin alt boyutlarına ait maddelerin faktör yükleri 0,50 ile 0,95, hata değerleri 0,10 ile 0,70 ve t değerleri ise 6,97 ile 16,25 arasında değişmektedir. Ayrıca t değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur (*p<0,05).

Ölçeğin uyum iyiliği değerlerinde Hu ve Bentler’in (1999) önerdiği 0,90 ve 0,95 aralığında bulunması beklenen Incremental Fit Index (IFI), Comparative Fit Index (CFI), Nonnormed Fit Index NNFI ve 0,06 ile 0,08 arasında olması beklenen Root-Mean-Square Error of Approximation (RMSEA) değerleri incelenmiştir. Buna ek olarak, Şimşek’in (2007) sunduğu uyum indeksi sınıflamasında ki-kare değerinin serbestlik derecesine oranının (χ^2 / df) 2’den küçük ya da 2 ile 5 arasında olması ayrıca Standardized Root Mean Square Residual (S-RMR) .05’ten küçük ya da 0,05 ile 0,08 arasında olması gerekliliği göz önünde bulundurulmuş ve bu değerler de incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda IFI değeri 0,86, CFI değeri 0,85, NNFI değeri 0,84 ve RMSEA değeri 0,103, $\chi^2 / df= 2,86$, SRMR değeri ise 0,091 olarak bulunmuş kabul edilebilir uyum iyiliği bulunamamıştır. Bu doğrultuda aynı alt boyutun maddeleri olan ve ki kare değerinde en büyük düşüşü sağlayacak S21 ile S20 (ki-kare değerinde beklenen düşüş 108,4) maddeleri, S1 ile S2 (ki-kare değerinde beklenen düşüş 70,2) maddeleri, S15 ile S10 (ki-kare değerinde beklenen düşüş 38,3) maddeleri ve S14 ile S13 (ki-kare değerinde beklenen düşüş 31,2) maddeleri arasında toplam 4 modifikasyon yapılmıştır. Modifikasyonlar sonrası değişen uyum iyiliği değerleri Tablo 8 ile verilmiştir.

Tablo 8. Modifikasyonlar Sonrası Uyum İyiliği Değerleri

Modifikasyonlar	χ^2	df	χ^2 / df	RMSEA	SRMR	IFI	CFI	NNFI
1. Modifikasyon	727,32	292	2,49	0,092	0,064	0,88	0,88	0,86
2. Modifikasyon	667,98	291	2,29	0,086	0,062	0,90	0,90	0,88
3. Modifikasyon	652,14	290	2,24	0,084	0,062	0,91	0,91	0,89
4. Modifikasyon	597,03	289	2,06	0,078	0,062	0,91	0,91	0,90

Tablo 8 incelendiğinde, 4 modifikasyon sonucunda $\chi^2 / df= 2,06$, RMSEA değeri 0,078, SRMR değeri 0,062, IFI ve CFI 0,91, NNFI değeri 0,90 olarak bulunmuş ve kabul edilebilir uyum iyiliği değerleri ortaya konmuştur. Modifikasyonlar sonrası ölçeğin standardize yük bulgularına Tablo 9’da yer verilmiştir.

Tablo 9. Modifikasyonlar Sonrası Büyüme Korkusu Ölçeği II’nin DFA Standardize Yük Bulguları

Alt faktörler ve alt faktörlere yüklenen maddeler	Standardize faktör yük değerleri	Standart hata	t
Romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma			
S1	0,79	0,37	12,42*
S2	0,86	0,26	14,15*
S3	0,84	0,30	13,50*
S4	0,82	0,33	13,02*
S5	0,65	0,58	9,49*
S6	0,89	0,20	15,02*
S7	0,87	0,24	14,51*
Çocuk sahibi olma ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar			

S8	0,89	0,21	15,00*
S9	0,84	0,29	13,62*
S10	0,71	0,50	10,62*
S11	0,85	0,27	14,00*
S12	0,82	0,33	13,08*
S13	0,76	0,42	11,80*
S14	0,73	0,46	11,14*
S15	0,64	0,60	9,22*
S16	0,74	0,45	11,31*
Sorumlulukları içselleştirmede zorlanma			
S18	0,78	0,40	11,23*
S19	0,79	0,38	11,37*
S20	0,65	0,58	8,91*
S21	0,60	0,64	8,04*
S22	0,67	0,55	9,27*
Sosyal duygusal yalnızlık			
S23	0,72	0,49	10,85*
S24	0,58	0,66	8,35*
S25	0,95	0,11	16,65*
S26	0,91	0,17	15,61*
S27	0,87	0,23	14,59*

Tablo 9’da görüldüğü üzere modifikasyonlar sonrası Büyüme Korkusu II Ölçeğinin alt boyutlarına ait maddelerin faktör yükleri 0,58 ile 0,95, hata değerleri 0,11 ile 0,66 ve t değerleri ise 8,04 ile 16,65 arasında değişmektedir. Ayrıca t değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur (*p<0,05). Ölçeğin alt faktörleri arasındaki korelasyon değerleri Tablo 10’da belirtilmiştir.

Tablo 10. Büyüme Korkusu Ölçeği II 'nin Alt Boyutları Arasındaki Korelasyon Değerleri

Alt boyutlar	1	2	3	4
1. Romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma	1			
2. Çocuk sahibi olma ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar	0,46*	1		
3. Sorumlulukları içselleştirmede zorlanma	0,38*	0,44*	1	
4. Sosyal duygusal yalnızlık	0,32*	0,33*	0,31*	1

Büyüme Korkusu Ölçeği II 'nin alt boyutları arasındaki ilişki değerleri pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

3.6. Büyüme Korkusu Ölçeği II'nin İkinci Düzey DFA Analizi Sonuçları

İkinci düzey DFA analizi yük bulguları Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11. Büyüme Korkusu Ölçeği II'nin İkinci Düzey DFA Analizi Yük Bulguları

Alt faktörler	Standardize faktör yük değerleri	t
Romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma	0,64	6,62*
Çocuk sahibi olma ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar	0,70	7,51*
Sorumlulukları içselleştirmede zorlanma	0,62	6,06*
Sosyal duygusal yalnızlık	0,49	5,08*

*p<.05.

2. düzey DFA bulgularına göre alt faktörlerin faktör yüklerinin 0,49 ile 0,70 arasında, t değerlerinin ise 5,08 ile 7,51 arasında olduğu gözlenmiştir. t değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur (p<0,05). Ayrıca, gözlenen değişkenlerin hata değerleri 0,11 ile 0,66 arasında değişmektedir.

İkinci düzey DFA analizine göre Büyüme Korkusu Ölçeği II'nin uyum iyiliği değerleri Tablo 12'de sunulmuştur.

Tablo 12. Büyüme Korkusu Ölçeği II'nin İkinci Düzey DFA Analizi Uyum İyiliği Değerleri

	χ^2	df	χ^2 / df	RMSEA	SRMR	IFI	CFI	NNFI
Büyüme Korkusu Ölçeği II	597,46	291	2,05	0,077	0,062	0,92	0,91	0,90

Tablo 12'de görüldüğü üzere, ikinci düzey DFA sonucunda $\chi^2 / df = 2,05$, RMSEA değeri 0,077, SRMR değeri 0,062, IFI 0,92, CFI 0,91, NNFI değeri 0,90 olarak bulunmuş ve kabul edilebilir uyum iyiliği değerleri ortaya konmuştur.

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Gelişim anlayışı son zamanlarda yaşam boyu bakış açısı ile ele alınmaktadır. Bu kapsamda değişen güncel yaşam koşulları göz önüne alındığında; uzayan eğitim süreleri, çalışma sahasında kadın ve erkeklerin eşit şekilde varlığı, ötelenmiş veya ertelenmiş evlenme süreçleri gibi değişkenlerin varlığı ile beliren yetişkinlik olarak tanımlanan dönemin çıktıları önem kazanmıştır. Beliren yetişkinlik döneminin özelliklerini tanımlayan Arnett (2000) başta ergenliğin sonu ile ilk erişkinlik arasında bir dönem olarak ele almış ve 18-25 yaş arasını kapsadığından söz etmiştir fakat sonra ekonomik, kültürel ve demografik alanda gerçekleşen değişimlerle yaş sınırının 29'a kadar uzadığından söz etmiştir. Arnett, bu dönemin sonunda tam anlamıyla yetişkinlik dönemine erişildiğinden ve hem iş hem sosyal hem de aile yaşamına dair sorumlulukların daha çok üstlenildiğinden bahsetmiştir. Tam da bu dönemin fiziksel ve bilişsel olgunluğuna erişmiş olmalarına rağmen duygusal açıdan dönemin getirdiği gelişim görevlerinden kaçınan ve yetişkinlik sorumluluklarını almaktan çekinen yetişkinlerin büyüme korkusu yaşadıkları düşünülmektedir. Bu sebeple çoğunlukla 18-35 yaş aralığını kapsayan ve olgunluklarına rağmen ruhsal hazır oluştta hissetmeyen yetişkinlerin içinde bulundukları durumu anlamak önemlidir.

Son yıllarda ilgi çeken ve hakkında çalışmalar yapılan konulardan biri de büyüme korkusu kavramıdır. Üzerinde daha fazla araştırma yapılması konunun ve dönemin yetişkinlik sorunlarını anlaşılmasına katkı sunacaktır. Bu amaçla Ateş ve Özden Yıldırım tarafından 2018 yılında geliştirilerek alanyazına kazandırılmış olan büyüme korkusu ölçeğinin revizyon çalışması yapılması amaçlanmıştır. Geliştirilen ölçeğin güvenirlik katsayısı 0,75, alt boyutları arasındaki güvenirlik katsayıları ise 0,52 ile 0,75 arasında bildirilmiştir. Dördüncü alt boyut olan Bağımsız Yaşama Hazırlık ve Sorumluluğu İçselleştirmede Zorlanma alt boyutunun güvenirlik kat sayısı 0,52'dir. Bu alt boyutun nispeten düşük güvenirlik katsayısı tüm ölçeğin iç tutarlılığına etki etmektedir. Bu durumun sebebi olarak, katılımcıların cevap verirken boyutu

temsil eden maddeleri, alt boyuttaki her iki kavramı da düşünerek cevaplamaya çalışarak puanladıkları düşünülebilir. Bağımsız yaşama hazırlık ile sorumluluğu içselleştirmeye dair ayrı ayrı değerlendirmelerin oluşu bu alt boyutun güvenilirliğini düşürmüş olabilir. Ayrıca bu boyutta, olumsuz manayı teşkil eden maddeler olumlu kelimelerle ifade edilmiştir. Bu durum da maddeleri anlamakta zorluk yaratmış olabilir. Geliştirilmiş ölçek çalışmasında ileri araştırmalarda iç tutarlılığı etkileyen bu durumun yeni bir örnekleme revizyon çalışması ile ele alınması önerildiği için de bu çalışma yapılmıştır.

Ölçek yine 18-35 yaş aralığını kapsayarak genişletilmiş hali ile 26 madde, 4 alt boyut olarak düzenlenmiş ve geçerlik-güvenirlik analizleri ile incelenmiştir. “Büyüme Korkusu Ölçeği II” şeklinde isimlendirilen 5’li Likert tipi ölçekten alınacak en az puan 26 olurken en fazla puan ise 130 şeklinde hesaplanmıştır. Bu durumda büyüme korkusunun fazla olması, ölçekten yüksek puan almakla ilişkilidir. Ölçeğin alt boyutları Sosyal-Duygusal Yalnızlık, Romantik İlişkileri Sürdürmede Zorlanma, Sorumluluğu İçselleştirmede Zorlanma ve Çocuk Sahibi Olma ve Evliliğe Karşı Olumsuz Tutumlar olarak tanımlanmıştır. Alt boyutların isimlendirilmesinde maddelerin yapısı ve özellikleri dikkate alınmıştır. Sosyal-Duygusal Yalnızlık alt boyutu toplam 5 maddeden (23,24,25,26,27), Romantik İlişkiyi Sürdürmede Zorlanma alt boyutu toplam 7 maddeden (1,2,3,4,5,6,7), Çocuk ve Evliliğe Karşı Olumsuz Tutumlar alt boyutu toplam 9 maddeden (8,9,10,11,12,13,14,15,16), ve Sorumluluğu İçselleştirmede Zorlanma alt boyutu toplam 5 maddeden (18,19,20,21,22) oluşmaktadır. Bu maddeler arasında ters yönde puanlanan madde bulunmamaktadır.

Çalışma kapsamında başta veri setinin analize uygunluğu test edilmiş ve uç verilerin olmadığı tespit edilmiştir. Ölçek, AFA için 140, DFA için ise 178 katılımcıya uygulanmıştır. Açıklayıcı faktör analizi (AFA) ve Doğrulamalı faktör analiz (DFA) sonuçları ölçeğin geçerliliğini doğrulamıştır. Ölçekte bulunan S17 maddesi hem birinci (0,51) hem de üçüncü faktöre (0,43) yüksek bir faktör yükü ile yüklenmesi ile bulaşıklık yaratan bir madde olduğu düşünülmüş, S17 maddesi ölçek dışı bırakılmıştır.

AFA sonucunda ölçeğin dört faktörlü yapısı doğrulanmıştır. Sonrasında bütün faktörlerin toplam puanı alınarak, ikinci düzey AFA yapılmıştır. Alt faktörlerin faktör yükleri ise 0,47 ile 0,79 arasında bulunmuş ve bu doğrultuda, Büyüme Korkusu II Ölçeği’nin dört alt boyuttan oluşan tek faktörlü bir yapı olduğu saptanmıştır.

Doğrulamalı faktör analizi sonrasında Büyüme Korkusu Ölçeği Revizyon halinin uyum iyiliği değerleri kabul edilen sınırlar arsında bulunmuştur. Ölçeğin 4 boyutu ve 26 maddesi doğrulanmış ve genel güvenilirlik değerlerinin 0,86 ile 0,93 arasında olduğu görülmüştür. Ölçeğin toplam güvenilirlik katsayısı .93 tür. Ölçeğin alt boyutlarının iç tutarlılık katsayıları, sosyal-duygusal yalnızlık, romantik ilişkileri sürdürmede zorlanma, sorumluluğu içselleştirmede zorlanma ve çocuk ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar olarak sırası ile 0,91, 0,92, 0,86 ve 0,93 olarak bulunmuştur. Tüm bu bulgular incelendiğinde, ölçeğin bu örneklem grubunda geçerli ve güvenilir olduğu ortaya konmuştur. Çalışmanın bulguları, literatürü desteklemiş ve literatüre bazı özgün sonuçlar sağlamıştır.

Ölçüt bağıntılı geçerlik analizi bulguları değerlendirildiğinde, Büyüme Korkusu Ölçeği II ile Büyüme Korkusu Ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı, Psikolojik İyi Oluş Ölçeği ile de ters orantılı ve istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunduğu görülmüştür. Büyüme Korkusu Ölçeği II ölçek toplam puanında yüksek puan büyüme korkusunun fazlalığını ifade ederken, Psikolojik İyi Oluş ölçeğinden alınan yüksek puan iyi oluşun yüksekliğini ifade eder ve büyüme korkusunun fazla oluşu ile ters yönde ilişkilendirir. Yapı geçerliğinin dış kriter geçerliği kapsamında yapılan korelasyonların beklendiği yönde anlamlı ilişkiler bulunduğu gözlenmiştir.

Test-tekrar test güvenilirliği sonucunda bulunan korelasyon katsayısının alanyazında .70’in üzerinde olmasının kabul edilebilir güvenilirlik referansı olduğu belirtilmektedir (Fraenkel ve Wallen, 1990). Dolayısıyla Büyüme Korkusu Ölçeği II’nin test-tekrar test güvenilirliği sonucu alt faktörler ile gerçekleştirilen ilk uygulama ile ikinci uygulama arasındaki pearson korelasyon katsayısı bulgularının 0,72 ile 0,90 arasında oldukları gözlenmiştir. Böylelikle ölçeğin zamana karşı değişmezliğinin korunduğu tespit edilmiştir. Yeniden gözden geçirilme çalışması yapılan ölçeğin, bireylerde büyüme korkusu kavramını ölçmekte güvenilir bir ölçüm aracı olduğuna işaret etmektedir.

Büyüme Korkusu Ölçeği’nin revize edilmesiyle birlikte madde sayısı 14’ten 26’ya genişletilmiş ve böylelikle ölçeğin kavramı daha yalın, açık ve tekil ifadelerle ölçmesi sağlanmıştır. Buna ek olarak, ölçeğin ilk versiyonundaki “bağımsız yaşama hazırlık ve sorumluluğu içselleştirmede zorlanma” adlı alt boyutun ismi revize ölçekte “sorumluluğu içselleştirmede zorlanma” olarak değiştirilmiş ve bu alt boyutun güvenilirlik

katsayısı 0,52'den 0,86'ya yükseldiği bulgulanmıştır. Ayrıca ölçeğin ilk versiyonunda “evlenmeye karşı olumsuz tutumlar” adlı alt boyut hem evlilik hem de çocuk sahibi olmaya dair maddeler içermekteydi. Bu durumun da bir karmaşa yaratacağı düşünüldüğünden revize versiyonunda “çocuk sahibi olmaya dair olumsuz tutumlar” ve “ evliliğe dair olumsuz tutumlar” şeklinde iki ayrı alt boyut planlanmıştır. Ancak faktör analizi sonrasında bu iki alt boyutun yine tek bir boyut altında toplandığı gözlenmiştir. Bu doğrultuda bu alt boyuta “çocuk sahibi olma ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar” ismi verilmiştir. Revizyon madde havuzu oluşturulurken 5 farklı alt boyut planlanırken, faktör analizi neticesinde 4 alt boyuta ulaşılmıştır. Diğer alt boyutlarda ise alt boyut isimleri aynı şekilde korunmuş, yalnızca bazı maddelerde açıklık, anlaşılabilirlik açısından küçük düzenlemeler yapılmıştır.

Alanyazında daha önce bu kavramı ölçen geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracına rastlanılmamıştır. Büyüme korkuları üzerine yapılan çalışmalarda da başka bir kavramın yardımı ile bu kavramın ölçülmeye çalışıldığı görülmüştür. Kuşaklararası fark ve büyüme korkusu üzerine yapılan bir çalışmada standart bir yeme bozukluğu değerlendirme aracı olan yeme bozukluğu envanterinin (Garner, Olmstead ve Polivy, 1983) yetişkinlik korkuları alt ölçeğini kullanılmıştır (Smith vd., 2017). Yeme bozukluğu envanteri tarafından ölçüldüğü şekliyle, olgunluk korkuları çocukluğa dönme arzusunun, yetişkin olma ve yetişkin yaşamının talepleriyle yüzleşme korkularını ifade etmektedir. Bu alt faktörün ölçmeye amaçladığı şey ile büyüme korkusu II ölçeğinin genel yapısı örtüşmektedir. Beliren yetişkinlik üzerine yapılan bir başka gözden geçirme çalışmasında bu yaş grubundaki genç yetişkinlerin büyümeye özgü kaçınmaları ve yetişkin yaşamın zorluklarına dair konular üzerine halihazırda çok az çalışma olduğunu ortaya koymuştur (Hasyim vd., 2024). Çalışma “çeyrek yaşam krizi” kavramına vurgu yapmaktadır. Çeyrek yaşam krizi terimi ilk olarak Robbins ve Wilner (2001) tarafından kullanılmıştır. Rahat bir yaşamdan gerçekliğe dayalı bir yaşama geçiş yapan 20-29 yaş arası kişilerde görülür ve genellikle gelecekle ilgili endişe ve kaygıya neden olur. Çeyrek yaşam kriziyle ilgili sorunlar, iç dinamiklerin yanı sıra dış etkilere de kaynaklanabilir. Maneviyat, kaygı ve yüksek bir amaca bağlılık, çeyrek yaşam krizleri üzerinde en etkili iç değişkenlerdir. Yaş, cinsiyet ve sosyal destek ise en büyük etkiye sahip dış faktörlerdir. Bu krizlerine verilen tepkiler çoğu zaman, duruma öfke duyma, dehşete düşme, güçsüz hissetme, amaçsız veya herhangi bir yaşam hedefinden yoksun hissetme ve sorumluluklardan yılmak gibi belirli duyguların şeklini alır. Çeyrek yaşam krizi genellikle sonrasında stres, umutsuzluk, travma sorası stres bozukluğu ve diğer psikolojik sorunlara yol açmaktadır. Erken yetişkinler genellikle kariyer seçimlerinde, aşk ilişkilerinde ve hayattaki başarılarında belirsizlikten etkilendikleri için, kimlik karmaşası çeyrek yaşam krizinin bir başka yönüdür. Journal of Vocational Behavior'da rapor edilen çalışma bulgularına göre, kimlik karmaşası bir kişinin depresyon, anksiyete ve yaşam memnuniyeti eksikliği geliştirme riskini artırmaktadır (Clark, 2016). Yapılan bazı çalışmalarda spiritüel inanışlar ve beliren yetişkinlik dönemindeki kaygılar arasında negatif yönlü ilişkiler bulunmuştur (İhsani ve Utami, 2022). Yine ruh sağlığı kliniğine başvuran erken yetişkinlerle yapılan bir başka araştırmada dönemin ruhsal sorunları ve gelişimsel görevleri ile baş etmede bilinçli farkındalık düzeyinin ve açık iletişim becerilerinin olumlu katkısı olduğu tespit edilmiştir (Agarwal vd., 2020). 20-29 yaş arası katılımcılarla yapılan bir kimlik ve psikolojik iyi oluş hali çalışmasında kişiler tarafından, birden fazla role uyum sağlamak, beklentileri karşılamak ve çevreden gelen baskı hislerini bastırmak konusunda zorlandıkları bildirilmiştir. Aynı katılımcılar kim oldukları konusunda kendilerini rahatsız ve şaşkın hissettiklerini belirtmişlerdir. Daha derin bir kimlik duygusu arayışı sıklıkla baskı, belirsizlik ve gelecek kaygısı gibi duygulara yol açar (Robinson vd., 2013). Bunun nedeninin, içinden geçtikleri dönemin, geleceği iyileştirme potansiyeline sahip farklı görevler için sorumluluk üstlenmede zorluklar sunması bakımından çalkantılı olan beliren yetişkinlik dönemi olmasından kaynaklanmaktadır (Arnett, 2015; Atak ve Çok, 2010). Bu bulgular Robinson ve arkadaşlarının (2013) 20'li yaşlardaki katılımcıların hayal kırıklığı ve kimlik karmaşası olarak kendini gösteren bir çeyrek yaşam krizi yaşadığını ortaya koyan çalışmasının bulgularıyla tutarlıdır. Buna ek olarak tüm bu bulgular büyüme korkusunun kavramsallaştırılmasının önemine işaret ettiği düşünülmektedir. Güncel alan yazın da incelendiğinde büyüme korkusu değişkeninin kullanıldığı araştırma modellerine sıklıkla rastlanması da bu çalışmanın önemini ayrıca vurgulamaktadır (Gümüş Demir ve Akoğlu, 2022; Ateş ve Özden-Yıldırım, 2020). Bu doğrultuda büyüme korkusunu geçerli bir güvenilir bir şekilde ölçen ölçme aracına ve bu revizyon çalışmasına duyulan ihtiyacın da altını çizmektedir.

Alanyazında büyüme korkusunu ölçmek için kullanılan bir ölçek olmamasına rağmen, beliren yetişkinlik, ruh sağlığı kliniklerine başvuran erken yetişkinlerin yaşamsal zorlukları, olgunluk korkuları, çeyrek yaşam krizleri şeklinde ifade edilen ve araştırılan aynı zamanda bu durumun beraberinde meydana gelen ruhsal problematiklerin de varlığı sebebiyle büyüme korkusu ölçeğinin hem geliştirilmesi hem de bu çalışma ile yeniden gözden geçirilmesini oldukça önem arz etmektedir. Örneği verilen çalışmaların hepsinde esasen biraz da büyüme korkusu kavramından bahsedilmiş fakat daha önce kavramsallaştırılmadığından

ötürü genç yetişkinlik dönemine has bir yaşamsal kriz olarak ele alınmıştır. Büyüme korkusu ölçeğinin bu gözden geçirilmiş formu ile farklı değişkenler ve desenlerle kavram genişletilerek ele alınabilir. Büyüme korkusu ile birlikte çalışılan değişkenler bu kavramın ilerlemesine katkıda bulunabilir ve gelecekteki kuşakların yaşayacakları yaşamsal yetişkinlik krizlerinin araştırmalarında bir yapı sunabilir. Büyüme korkularına yol açan faktörlere bakarak, genç yetişkinlerin günlük durumlarda nasıl tepki verdiklerini ve ruh sağlıklarını korumak için sosyal ve psikolojik yardıma duydukları ihtiyacı daha iyi anlayabilmek adına ölçeğin, koruyucu ruh sağlığına destek sağlayabileceği düşünülmektedir. Büyüme korkusunun içindeki yetişkinlik ikilemleri için bir dizi çözüm ve bilgi üretmek adına ölçeğin kullanılacağı yeni çalışmalar oldukça önemlidir.

Ergenlikten erken yetişkinliğe geçiş yapan bireyler ruh sağlığı sorunları geliştirmeye daha yatkındır. Bu sebeple büyüme korkusu ile alakalı yapılan araştırmalar ruh sağlığı alanında genç yetişkinleri, yirmili yaşlarda yaygın olarak görülen; umutsuzluk, çaresizlik, olumsuz öz değerlendirme, zorlu koşulların karamsarlığına düşme, anksiyete, depresyon ve kişilerarası ilişkilere yönelik endişe duygularıyla ayırt edilen duygusal yaşam krizlerini doğru anlamak ve yerleşik hale gelmeden müdahale edebilmek adına da çok önemlidir.

Bu çalışma için İstanbul Kültür Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Etik Kurulundan 19.01.2023 tarihli ve 2023/23 sayılı kararla etik kurul onayı alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Agarwal, S., Guntuku, S.C., Robinson, O.C., Dunn, A. ve Ungar, L.H. (2020). Examining the phenomenon of quarter-life crisis through artificial intelligence and the language of twitter. *Frontiers Psychology*, 11, 341. <https://doi:10.3389/fpsyg.2020.00341>
- Arnett, J. (2015). *Emerging adulthood: The winding road from late adolescence to the twenties*. Oxford University Press.
- Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469-480. <https://doi.org/10.1037/0003066X.55.5.469>
- Atak, H. ve Çok, F. (2010). Beliren yetişkinlik (emerging adulthood): İnsan yaşamında yeni bir dönem. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 17(1), 39-50.
- Ateş, N. ve Özden Yıldırım, M.S. (2018). Büyüme korkusu ölçeği'nin (BKÖ) geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(24), 159-175. <https://doi.org/10.20875/makusobed.380022>
- Ateş, N. ve Özden Yıldırım, M.S. (2020). Büyüme korkusu ile psikolojik belirtiler arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 402-410. <https://doi.org/10.33206/mjss.559423>
- Özden Yıldırım, M.S. ve Ateş, N. (2020). Büyüme korkusu ile erken dönem uyumsuz şemalar ve algılanan ebeveynlik biçimleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(4), 872-884. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.550699>
- Büyüköztürk, Ş. (2011). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Pegem Akademi.
- Clark, C. (2016). The course and causes of confusion in emerging adulthood: The risk of deadly choices in the transition to adulthood. *Journal Vocational Behaviour*, 134-143. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S438866>
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D., Oishi, S. ve Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97(2), 143–156. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9493>
- Doğan, A. ve Cebioğlu, S. (2011). Beliren yetişkinlik: Ergenlikten yetişkinliğe uzanan bir dönem. *Türk Psikoloji Yazıları*, 14(28), 11-21.
- Fraenkel, J.R. ve Wallen, N.E. (1990). *How to design and evaluate research in education*. McGraw-Hill Education.
- Garner, D.M., Olmstead, M.P. ve Polivy, J. (1983). Development and validation of a multidimensional eating disorder inventory for anorexia-nervosa and bulimia. *International Journal of Eating Disorders*, 2(2), 15–34. [https://doi.org/10.1002/1098-108X\(198321](https://doi.org/10.1002/1098-108X(198321)
- George, D. ve Mallery, P. (2003). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference. 11.0 update*. Allyn ve Bacon.
- Gorsuch, R.L. (1983). *Factor analysis*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Gümüş Demir, Z. ve Akoğlu, B. (2022). Yetişkin bireylerde büyüme korkusu, ayrılık anksiyetesi ve savunma mekanizmaları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 6(21), 287-302. <https://doi.org/10.31455/asya.1128484>
- Hasyim, F.F., Setyowibowo, H. ve Purba, F.D. (2024). Factors contributing to quarter life crisis on early adulthood: A systematic literature review. *Psychology Research and Behavior Management*, 1-12. <https://doi:10.2147/PRBM.S438866>

- Hu, L. ve Bentler, P.M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6, 1–55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Ihsani, H. ve Utami, S.E. (2022). Indonesian journal of psychological research the role of religiosity and self-efficacy towards a quarter-life crisis in Muslim college students. *Indonesia Journal Psychological Research*, 3(1), 31-37. <https://doi.org/10.32505/inspira.v3i1.4309>
- Kiley, D. (1983). *The Peter Pan Syndrome: Men who have never grown up*. Dodd Mead.
- McDonald, R.P. (1985). *Factor analysis and related methods*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Robbins A. ve Wilner A. (2001). *Quarter life crisis: The unique challenges of life in your twenties*. Penguin Publishing Group.
- Robinson, O.C., Wright, G.R.T. ve Smith, J.A. (2013). The holistic phase model of early adult crisis. *Journal of Adult Development* 20(1), 27–37. <https://doi.org/10.1007/s10804-013-9153-y>
- Scherer, R.F., Luther, D.C., Wiebe, F.A. ve Adams, J.S. (1988). Dimensionality of coping: Factor stability using the ways of coping questionnaire. *Psychological Reports*, 62(3), 763-770. <https://doi.org/10.2466/pr0.1988.62.3.763>
- Smith, A., Bodell, L.P., Holm-Denoma, J., Joiner, T., Gordon, K., Perez, M. ve Keel, P. (2017). “I don’t want to grow up, I’m a [Gen X, Y, Me] kid” Increasing maturity fears across the decades. *International Journal of Behavioral Development*, 41(6), 655-662.
- Şimşek, Ö.F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş: Temel ilkeler ve Lisrel uygulamaları*. Ekinoks Yayıncılık.
- Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2013). *Using multivariate statistics*. Pearson.
- Telef, B.B. (2013). Psikolojik iyi oluş ölçeği: Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(3), 374-384. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.2414.4480>

EK:**Büyüme Korkusu Ölçeği II (REVİZE EDİLMİŞ HALİ)**

Bu ölçme aracı, bireylerin kendileriyle ilgili algılamalarını belirlemeyi amaçlamaktadır. Aşağıda verilen ifadelerin DOĞRU ya da YANLIŞ cevapları bulunmamaktadır. Lütfen HER BİR İFADEYİ ayrı ayrı dikkatle okuyup, yandaki cevap bölümünde size uygun olan daireyi işaretleyin. *Romantik ilişkilerle ilgili sorularda şuan bir romantik ilişkiniz yoksa, ya geçmişteki ilişkilerinizde kendi tutum ve davranışlarınızı gözeterek ya da okuduğunuz cümle doğrultusunda nasıl davranacağınızla ilgili tahmin yürüterek cevaplayınız.	Kesinlikle Katılıyorum. (5)	Katılıyorum. (4)	Kararsızım. (3)	Katılmıyorum. (2)	Kesinlikle Katılmıyorum. (1)
1. Romantik ilişkilerde, partnerime karşı olan ilk baştaki arzum genelde çok uzun sürmez.					
2. Romantik ilişkiyi sürdürmeye dair hevesim çabuk kaçar.					
3. Romantik ilişkiyi sürdürmek benim için zordur.					
4. Romantik ilişkinin sorumluluklarını almak benim için zordur.					
5. Romantik ilişkilerim genellikle kısa sürelidir.					
6. Romantik ilişkiyi sürdürmek benim için sıkıcıdır.					
7. Romantik ilişkinin sorumluluklarını almak benim için sıkıcıdır.					
8. Çocuk sahibi olma fikri benim için bunalıcıdır.					
9. Çocuk sahibi olmayı ertelemenin daha mantıklı olduğuna inanırım.					
10. Çocuk sahibi olmak için çabalamayı mantıklı bulmam.					
11. Çocuk sahibi olmanın sorumluluğunu almak benim için zordur.					
12. Çocuk sahibi olmanın sorumluluğunu almak benim için sıkıcıdır.					
13. Evlilik /evlenme fikri benim için bunalıcıdır.					
14. Evlenmeyi ertelemenin daha mantıklı olduğuna inanırım					
15. Evlenmek için çabalamayı mantıklı bulmam.					
16. Evliliğin sorumluluğunu almak/alacak olmak benim için zordur.					
17. Ev/iş/okulla ilgili sorumluluk almanın hayattan keyif almayı engellediğine inanırım.					
18. Ev/iş/okulla ilgili sorumluluklardan uzak durmaya çalışırım.					
19. Ev/iş/okulla ilgili sorumluluklarımı sadece önemseydiğim kişilerle aramı bozmamak için yerine getiririm.					
20. Ev/iş/okulla ilgili sorumluluklarımı sadece önemseydiğim kişilerle aramı iyi tutmak için yerine getiririm.					
21. Ev/iş/okulla ilgili sorumluluklarımı eksiksiz yerine getiren insanların başkalarının gözüne girmek için böyle davrandıklarını düşünürüm.					
22. Arkadaş çevrem içinde kendimi o grubun bir parçası gibi hissedemem.					
23. Arkadaş çevrem içinde kendimi onlardan daha farklı hissederim.					
24. Arkadaş çevrem içinde kendimi yalnız hissederim.					
25. Arkadaş çevrem içinde kendimi dışarıda hissederim.					
26. Arkadaş çevrem içinde kendimi onlardan soyutlanmış hissederim.					

Ölçek 4 alt boyuttan oluşmaktadır. Ters madde yoktur. Ölçekten alınacak en yüksek puan 130 en düşük puan ise 26. Puanın yüksek oluşu büyüme korkusunun fazla olduğunu göstermektedir. Ölçek için ayrıca izin alınmasına gerek yoktur. Araştırmacı makaleyi referans sunarak ölçeği kullanabilir.

Çocuk sahibi olmak ve evliliğe karşı olumsuz tutumlar alt boyutu: 8,9,10,11,12,13,14,15,16 maddelerinden oluşur.

Sosyal duygusal yalnızlık alt boyutu: 22,23,24,25,26 maddelerinden oluşur.

Romantik ilişkiyi sürdürmede zorlanma alt boyutu: 1,2,3,4,5,6,7 maddelerinden oluşur.

Sorumlulukları içselleştirmede zorlanma alt boyutu: 17,18,19,20,21

DİJİTAL OYUNLARDA TARİHİ VE KÜLTÜREL DOKUNUN TOPLUMA YANSITILMASI*

REFLECTING HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN DIGITAL GAMES TO SOCIETY

Berk SAVİ¹, Serkan İLDEN²

1. Dr. Öğrencisi, Kastamonu University,
berksavi@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2526-9167>
2. Prof. Dr., Kastamonu University,
serkanilden@kastamonu.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-9347-3733>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date
31.10.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
17.03.2025

DOI
10.20875/makusobed.1576717

*Bu çalışma, 1. yazarın “Çok oyunculu strateji oyunlarında Türk prototipinin irdelenmesi” başlıklı tez çalışmasının belirli noktalarına dayanmaktadır.

Öz

Dijital oyunlar, içeriklerinde yer alan karakterler, mekanlar ve temalar aracılığıyla tarihsel ve kültürel değerleri topluma yansıtmaya potansiyeline sahiptir. Türkiye’de bu alanda üretilen oyunlar henüz sınırlı olsa da gelişme göstermektedir. Bu çalışmada, dijital oyunların tarihsel ve kültürel unsurları nasıl aktardığı incelenmiştir. Özellikle, dijital oyunların, bazen bilinçli bir şekilde eğitici bir tavır sergilediği, bazen de bilinçaltında bilgi birikimi oluşturmayı hedeflediği gözlemlenmiştir. Araştırmada, tarihsel olayların ve kültürel dokuların oyunlar aracılığıyla aktarılmasının etkileri değerlendirilmiş ve mevcut yaklaşımlar incelenmiştir. Çalışma, dijital oyunların kültürel bir iletişim aracı olarak önemini vurgulamakta ve bu alanda daha fazla üretimin teşvik edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Oyunlar, Tarihsel Değerler, Kültürel Aktarım, Bilinçaltı Bilgi Birikimi, Dijital Kültür, Oyun Tasarımı, Kültürel İletişim, Türkiye Oyun Sektörü.

Abstract

Digital games have the potential to reflect historical and cultural values to society through their characters, settings, and themes. While games produced in this field in Turkey are still limited, the industry shows signs of growth. This study examines how digital games convey historical and cultural elements. It has been observed that digital games sometimes adopt an intentionally educational approach, while at other times aim to build knowledge subconsciously. The research evaluates the impact of conveying historical events and cultural textures through games and reviews existing approaches. The study highlights the importance of digital games as a medium of cultural communication and emphasizes the need to encourage further production in this domain.

Keywords: Digital Games, Historical Values, Cultural Transmission, Subconscious Knowledge Accumulation, Digital Culture, Game Design, Cultural Communication, Turkish Gaming Industry.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Savi, B. ve İlden, S. (2025). Dijital oyunlarda tarihi ve kültürel dokunun topluma yansıtılması. *MAKU SOBED*, (41), 139-153.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1576717>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

This study aims to examine how historical and cultural elements are represented in digital games and their broader impact on society. It investigates how digital games integrate historical and cultural narratives and how these representations influence players' understanding, perception, and knowledge of history and culture. The study also considers the implications of these portrayals for both game developers and educators, emphasizing the role of digital games as cultural and educational artifacts.

Research Questions

How do digital games incorporate historical and cultural narratives?

What is the impact of these narratives on players' understanding of history and culture?

How do players perceive the authenticity and educational value of historical and cultural elements in digital games?

How do different game genres shape players' perception and learning of historical and cultural narratives?

Literature Review

The literature review examines previous studies on the incorporation of historical and cultural themes in digital games. It discusses the educational potential of games, the accuracy of historical representation, and the broader cultural impact of gaming. Research suggests that digital games can serve as immersive educational tools, enhancing players' engagement with history and culture. However, the accuracy of these representations varies, which in turn affects their perceived authenticity and educational value. Some studies highlight how games that blend historical accuracy with interactive storytelling can deepen engagement and learning. However, concerns remain regarding historical distortions and the reinforcement of cultural stereotypes in digital media. Moreover, research on online multiplayer games suggests that social interaction in games significantly affects the perception of cultural values, as players engage with cooperative and competitive dynamics that mirror real-world social structures.

Methodology

This research employs a qualitative approach, using case studies of digital games that prominently feature historical and cultural narratives. The study includes content analysis of selected games, surveys with players, and interviews with game developers to understand design intentions and audience reception. The data analysis identifies patterns in how historical and cultural narratives are presented and assesses their effects on players' perceptions and understanding. The study considers both mainstream and independent games to ensure a comprehensive examination of diverse representation approaches. Additionally, this research investigates how various game genres, such as strategy, role-playing, and online multiplayer games, contribute to the learning and transmission of historical and cultural values.

Results and Conclusions

Findings indicate that digital games frequently mix historical facts with fictional elements to create compelling narratives. While this enhances player engagement, it can also lead to misconceptions about historical events and cultural practices. Many players appreciate the educational potential of digital games, particularly when developers incorporate research-based historical elements. However, concerns persist about the oversimplification or misrepresentation of history, which can influence how players perceive different cultures and time periods. The study concludes that while digital games hold significant potential as educational tools, they require careful design to balance entertainment with historical accuracy. Furthermore, different game genres present varying degrees of historical and cultural engagement—while strategy games may emphasize historical accuracy and decision-making, narrative-driven role-playing games can foster empathy and a deeper understanding of diverse cultural experiences.

Implications

The research suggests that game developers should collaborate with historians, cultural experts, and educators to ensure historically and culturally accurate game design. This would enhance both the entertainment value and educational potential of games, providing players with more meaningful and accurate historical experiences. Educators can also integrate digital games into curricula as supplementary tools, provided that they help students critically evaluate game content. Future research could explore the long-term effects of digital games on historical knowledge retention and cultural awareness, as well as how emerging technologies such as virtual and augmented reality could enhance historical storytelling in digital gaming. Additionally, given the impact of online multiplayer games on social values, future studies could investigate how cooperative and competitive gaming environments contribute to the reinforcement of societal norms and behaviors.

1. GİRİŞ

Teknolojinin ilerlemesi ile görsel sanatlar ve tasarımda farklı disiplinler ortaya çıkmıştır. Dijital araçların gelişimi ve sanatçıların oyunlar üzerindeki etkisiyle, video oyunlarındaki kültürel izlenimler, 1950'lerden beri süregelen eğlence ve reklam amacının ötesine geçerek bir aktarım diline dönüşmüş ve sanatsal değer kazanmıştır. Video oyunlarındaki en belirgin kültürel aktarımlar, yapısal formlar ve tarihsel kurgular üzerinden gerçekleşmektedir. Genellikle tarihsel serüvenleri savaş anlatılarıyla ele alan bu oyunlar, gerçekçi bir yaklaşımla oyunculara sunulurken hem savaş tarihi hem de stratejik düşünme konusunda bilgi birikimi sağlamaktadır. Bu üslup, yalnızca dijital çağda ortaya çıkmış bir yöntem değildir; tarih öncesi dönemlere kadar uzanmakta ve geçmişten günümüze savaş kültürünü ve bilgilerini topluma oyunlar aracılığıyla aktarmaktadır. Böylece, geleneksel eğitim yöntemlerini sıkıcı bir formdan çıkarıp aktif ve etkileşimli bir forma dönüştürmektedir. Yüzyıllar içinde gelişen yöntemler, teknolojiler ve imkanlar, oyunların hem içeriğini hem de görselliğini zenginleştirmiş ve yeni disiplinlerin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır.

“Savaş oyunlarının tarihi en az insanlık ve savaş tarihi kadar eskidir. İlk savaş oyunları, Darby’ye göre, günümüzün masaüstü oyunlarına benzeyen, kemik ve ahşap gibi materyallerin kullanıldığı oyunlardı. Günümüzde oynanmaya devam eden satranç, harekete geçmek, saldırmak, savunmak ve düşmanı (öteki oyuncuyu) şaşırtmakla ilgilidir” (Sayılğan, 2017).

Stratejik düşünceyi geliştirme, zekâ gelişimi sağlama ve görsel estetik anlayışını ileri taşıma potansiyeline sahip birçok oyun türü bulunmaktadır. Bu oyunlar, türlerine göre sınıflandırılarak farklı kategorilerde yer almakta ve kendi alanlarında dikkat çekici üretilere dönüşmektedir. Sanat ve tasarım öğelerinin gerçeklikle ilişkilendirilmesi, tarihsel yapısal değerlerin ve serüvenlerin zaman ile mekân ilişkisi içerisinde görsel ve dinamik bir biçim kazanması, dijital oyunların hikâye anlatımı, görsel tasarım ve oyun mekanikleri gibi disiplinlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Her ulusun, kendi etnik değerlerini yansıtan dijital oyunlar üretmesi önemlidir. Aynı zamanda, gelişmekte olan ülkelerin de kendi kültürel öğelerini içeren oyun prodüksiyonları gerçekleştirmesi, dijital oyun sektöründe varlık gösterebilmeleri açısından gereklidir. Bu durum, toplumların dijital oyunları bireysel ya da çok oyunculu bir sosyal etkileşim aracı olarak kullanmasından kaynaklanmaktadır. Günümüzde bilgisayarlar, tabletler ve akıllı cihazlar gibi çoğu teknoloji ürünü, dijital ve mobil oyunları çalıştırmaya uygun işletim sistemleriyle tasarlanmaktadır. Bu cihazların çeşitli platformlarda çalışabilir olması, oyunların kullanıcı kitlesini genişletmekte ve dijital oyun sektörüne yeni olanaklar sunmaktadır.

Dijital oyunlar, yalnızca eğlenceli vakit geçirme araçları değil, aynı zamanda toplumsal değerlerin edinilmesi ve sosyal etkileşimin geliştirilebilmesi için önemli bir platform sunmaktadır. Çevrim içi oyunlar, oyuncular arasında takım çalışması, liderlik, empati ve stratejik düşünme gibi toplumsal değerlerin aktarılmasında kritik bir rol oynar. Bu makale, dijital oyunların toplumsal değerleri nasıl aktardığını ve bu değerlerin sanal ortamdan gerçek dünyaya etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Literatür taraması ve güncel araştırmalar ışığında dijital oyunların sosyal dinamikleri, toplumsal normlar ve değerlerin oyun ortamında nasıl inşa edildiği ele alınacaktır.

2. DİJİTAL OYUNLARDA TARİHİ DOKU VE KÜLTÜR

Dijital oyunların gün geçtikçe kazandığı yükselen ivme, sanat disiplinlerini içinde barındırarak yenilikler ve yaratıcı içerikler ile yapıtlar oluşturulmasına olanak sağlamaktadır. Pozitif yönlerine ağırlık verilerek oyunların geliştirilmesi ve toplumsal aktarımların inşa edilmesinde dijital oyunların ve içerisindeki sanat disiplinlerinin kullanılmasının kaçınılmaz hale geldiği söylenebilmektedir. Bu bağlamda dijital oyunların sanat yapıtı olup olmadığı tartışmasının ortadan kaldırılması ve kesin karara varılması gerekmektedir. Ancak her dijital oyunun içerisinde sanatçı veya sanatsal disiplinlerin yer almaması değişkenliğe sebep olmaktadır. Dijital oyunların form, biçim, içerik, kurgu ve birçok açıdan sanatsal değerleri olması ve onların özgün üsluplarla sanatçıların elinden çıkması oyunları bir sanat yapıtına dönüştürmektedir.

“Gallow (2006, s. 107) sanatçılar tarafından gerçekleştirilen oyun değişikliklerinin genellikle değişime uğratılan oyunun kurallar sistemini tamamen ortadan kaldırdığını ve böylece onu bir oyun olmaktan çıkarttığını vurgular. Bu söylemi her ne kadar dijital oyun sektöründeki sanatçıları desteklese de günümüzde değişkenler çok fazladır. Paralel bir biçimde dijital sanat küratörü Domenico Quaranta (2006, s. 299) da oyun sanatçılarının dijital oyunları oyunsal yönleri ile değerlendirmek yerine onları içlerinden yapıtlarında kullanabilecekleri ‘objeler’ alabilecekleri birer ilham kaynağı olarak gördüklerini savunur” (Sezen, 2013).

Oyun geliştirme sürecinde sanat ve tasarım departmanı, konsept sanatçıları/tasarımcıları (concept artists/designers), karakter sanatçıları (character artists), çevre sanatçıları (environment artists) ve teknik sanatçılar (technical artists) gibi uzmanlardan oluşan geniş bir ekip tarafından yönlendirilir. Bu ekip, oyunun estetik yönünü oluştururken, prodüksiyonun diğer aşamalarına da doğrudan etki eder. Ancak, oyun geliştirme sürecinde sanat departmanının katkıları yalnızca görsellikle sınırlı değildir. Bir oyunun sanatsal değerini belirleyen asıl faktör, onun oynanış (gameplay) sistemleri ve etkileşim tasarımıdır.

Oyun tasarımı perspektifinden bakıldığında, bir oyunun sanat olarak değerlendirilmesi, yalnızca görsel kalite veya sanatsal stil ile değil, aynı zamanda mekanik tasarımı ve oyuncuya sunduğu deneyimle de ilgilidir (Salen & Zimmerman, 2004). Örneğin, minimalist grafiklere sahip ancak güçlü anlatım teknikleri ve mekanik derinliğiyle öne çıkan *Thomas Was Alone* (Bithell, 2012) veya oyuncunun etik kararlarını mekanik bir sistemle ilişkilendiren *Papers, Please* (Pope, 2013) gibi oyunlar, sanatsal etkiyi sadece görsellikle değil, oyun tasarımı yoluyla da oluşturur.

Oyun teorisyeni Jesper Juul (2005), dijital oyunları sanat olarak değerlendirirken geleneksel sanat anlayışından farklı bir metodolojiye ihtiyaç duyulduğunu vurgular. Bu bağlamda, oyun geliştirme sürecinde sanat ve tasarım ayrımını doğru yapmak önemlidir. Sanat departmanının çalışmaları bir oyunun görsel kimliğini oluştururken, oynanış mekanikleri ve sistem tasarımı oyunun esas sanatsal değerini belirleyen unsurlardır. Bu yüzden, oyunları yalnızca görsellik üzerinden değerlendirmek, interaktif medya olarak taşıdıkları sanatsal potansiyeli göz ardı etmek anlamına gelir.

Dijital oyunlar, konsept sanatı, görsel tasarım ve işitsel sanat unsurlarından faydalanarak bir ulusun veya milletin kültürel değerlerini vurgulamak için etkili bir araç olarak kullanılabilir. Örneğin, 2000'li yılların popüler oyunlarından 'Red Alert' ve 'Age Of Empires' gibi yapımlarda, konsept sanatçıların ve oyun yazarlarının iş birliğiyle ulusların kültürel değerlerine ve tarihsel bilgilere hikâye anlatımı yoluyla yer verildiği görülmektedir. Bu özellikler, oyunların kültürel ve tarihsel aktarım aracı olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Kültürel ve sanatsal öğeler tüm oyun türlerinde etkili bir şekilde kullanılabilir. Bu çalışmada özellikle incelenen türler arasında strateji temelli olan gerçek zamanlı strateji (RTS) ve sıra tabanlı strateji (TBS) oyunları yer almaktadır. Ancak, bu türlerle sınırlı kalmaksızın dijital oyunlar, geniş bir yelpazede kültürel ve tarihsel değerleri aktarma potansiyeline sahiptir. (Resim: 1,3,4).

Resim 1. 'Red Alert 2' dijital oyun kesiti

Kaynak: Westwood Studios, EA Pacific (23 Ekim 2000)

'Red Alert 2' içerisinde Eyfel Kulesi'nin yer aldığı bir sahnede, kulenin detaylıca işlendiği ve oyuncuya isometrik bir bakış açısıyla sunulduğu görülmektedir. Bu aksonometrik perspektif, geleneksel Asya sanatında ve minyatürlerde sıkça rastlanan bir teknikle benzerdir. Oyunda Eyfel Kulesi'nin tarihi özellikleri ve coğrafi konum bilgileri bilimsel verilerle harmanlanarak oyunculara aktarılmıştır. 'Red Alert' serisi, bu üslubu hem kalıcı bir görsel etki yaratmakta hem de tarihi bir aktarım sunmaktadır. Buna paralel olarak, Türk sanatçı Tarık Tolunay'ın gazete ve mizah dergilerinde çizerek yaptığı işlerden ilhamla ürettiği NFT formatındaki eserleri, bu formun çağdaş bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Resim 2. ‘Fractal İstanbul – Haydarpaşa Panorama’

Kaynak: Tarık Tolunay, Dijital Çizim Tekniği (Yüksek Gramajlı Kâğıt Üzerine Baskı), 2019.

Oyunun parçası olmamakla birlikte, ‘*Fractal İstanbul – Haydarpaşa Panorama*’ isimli eser, özellikle ‘*Age Of Empires*’ ve ‘*Red Alert*’ serisindeki biçim ve yapısal formun iyileştirmiş bir kesiti gibi görüldüğü söylenebilir (Resim 2).

Tolunay’ın çizimlerinde görüldüğü üzere, yapısal ve kültürel formların coğrafi özelliklerle biçimlendirdiği görseller, etnik bir temele dayanmaktadır. Bu bağlamda, etnik formların oluşumunda coğrafi, kültürel ve diğer sosyokültürel değerlerin etkili olduğu anlaşılabılır. Gelecekte, etnik değerlerin yer aldığı dijital oyunların üretilmesinin bir gereksinim haline dönüşeceği öngörülmektedir. Teknolojinin gelişimiyle birlikte bu durumun bir gereklilik olarak kabul edilmesinin başlıca sebepleri, sanatı dönüştürmekte ve hem sanatçıyı hem de kullanıcıyı sürece dahil etmektedir. Dijital çağın içine doğmuş ve hem insanlar hem de teknolojik cihazlarla interaktif ilişkiler kuran kuşakların gelişiminde dijital oyunların etkisi göz ardı edilemez. Bu gereksinimi karşılayan bir örnek, ABD merkezli dijital oyun firmalarından Firaxis Games’in gerçekleştirdiği çalışmadır. Firaxis, gençlerin toplumsal değerleri oyunlar aracılığıyla öğrenebileceğini ortaya koyan bir projeye imza atmıştır. Bu doğrultuda, *GlassLab* ve *Take-Two Interactive* ortaklığıyla, “*Civilization*” adlı oyun serisine yenilik getirilmiş ve “*CivilizationEDU*” isimli oyun 2016 yılının ikinci yarısında indirilebilir hale getirilmiştir. Bu oyun, kâr amacı gütmeksizin 2017 güz döneminde okullarda kullanılmak üzere bir eğitim materyali olarak sunulmuştur (Seppala, 2016).

Sanat ve tasarım, toplum ile birey arasındaki ilişki ve etkileşimleri ele alan ve bu bağlamda ortaya çıkan sonuçları inceleyen disiplinler olarak değerlendirildiğinde, dijital oyunların toplumsal ilişkileri gözetenek yenilikçi yaklaşımlar sergilemesi gerektiği söylenebilir. “*CivilizationEDU*” örneği, dijital oyunların toplumsal değerlerin aktarılmasında nasıl etkili bir araç olabileceğini göstermektedir. Toplumsal değerlerin inşası, dijital oyunlar aracılığıyla kültürel ve tarihsel öğelerin aktarılmasında önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Red Alert ve Age of Empires gibi strateji odaklı oyunlar, görsel olarak zengin ve hikâye anlatımı açısından güçlü içerikleriyle bu aktarımı desteklemektedir. Ancak bir oyunun, belirli bir ülkenin veya coğrafyanın kültürel ve etnik değerlerini yansıtmaması için o bölge tarafından üretilmiş olması gerekmez. Video oyunları, sinema gibi, küresel bir kültürel yapıdan beslenir ve çeşitli kültürel etkileri bir araya getirir (Wikipedia Contributors, t.y.). Örneğin, Japonya merkezli Irem Software Engineering tarafından 1981’de üretilen orijinal Red Alert, altı farklı ülkenin kültürel ve coğrafi özelliklerini bir araya getirerek küresel temsiller sunmuştur (Irem Software Engineering, 1981). Serinin ikinci oyunu ise ABD’de geliştirilmiş ve görsel estetikle tarihi bağlamı birleştirerek geniş bir kitleye hitap etmiştir (Arcade Longplay, t.y.). Benzer şekilde, ABD kökenli Age of Empires serisi de tarihsel ve stratejik temaları küresel bir bağlamda işleyerek, tek bir ulus veya coğrafya yerine çoklu kültürel bağlamlar yaratmıştır. Bu örnekler, video oyunlarının sadece ulusal ya da bölgesel bir bakış açısını yansıtmakla kalmayıp, farklı kültürler arasındaki etkileşimi artırma potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Dijital oyunlar, toplumsal değerlerin küresel izleyici kitlesine sunulmasında yenilikçi bir araç olarak değerlendirilebilir.

Resim 3. ‘Red Alert 2’ Dijital oyun kesiti

Kaynak: Westwood Studios, EA Pacific (23 Ekim 2000)

Dikili taş türlerinden olan Washington Anıtı’nın bir oyuna eklenerek, oyun içerisinde onu savunmaya yönlendirmesi, oyuncuda toplumuna ait değerleri savunma güdüsünü kazandıran bilinç altı bir bilgi birikimi oluşturmaktadır. Bu durum, oyuncuya oynadığı oyunda bu değerleri korurken, gerçek hayatta da bu değerleri koruma gerekliliğini yansıtmaktadır. Bu bağlamda, diğer ulusların da dijital oyunlara yapacakları yatırımları artırarak, yeni kuşaklara toplumsal değerleri aktarabilme potansiyeline sahip oldukları söylenebilir.

Resim 4. ‘Red Alert 2’ Dijital oyun kesiti

Kaynak: Westwood Studios, EA Pacific (23 Ekim 2000)

‘Red Alert 2’ adlı strateji oyunundan bir sahneyi gösteren bu görselde (Resim 4), Özgürlük Anıtı’nı savunan askerler ve anıta yaklaşan saldırı birimleri yer alır. Özgürlük Anıtı’nın bu tür bir strateji oyununda korunması gereken bir hedef olarak sunulması, yapının kültürel ve tarihi değerini vurgulamakta ve oyunculara, toplumsal değerlere dair koruma içgüdüğü aşılamaktadır. Bu tür bir öge, oyuncuya verilen görevin yalnızca stratejik bir hedefi değil, aynı zamanda kültürel sembolizmi de içermesi nedeniyle, oyuncunun görev bilincini güçlendirir.

Benzer bir biçimde, Civilization VI oyununda Kanuni Sultan Süleyman'ın bir tasviri olan Suleiman karakteri dikkat çekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü bir sultanı olan Süleyman'ın karakter tasarımı, dönemin kıyafetleri, mimarisi ve kültürel motifleriyle oyuna aktarılmıştır. Bu unsurlar, özellikle genç Türk oyuncular için tarihsel ve kültürel bağları kuvvetlendiren bir araç olarak hizmet edebilir. Oyunda tasarlanan mekân, kostüm ve karakterlerin gerçekçi bir yaklaşımla sunulması, oyuncuların tarihi bir figürle bağ kurmalarını ve kendi kültürel miraslarına dair farkındalık kazanmalarını sağlar.

Resim 5. 'Civilization VI- Gathering Storm', Suleiman karakteri üç boyutlu modelleme görüntüsü

Kaynak: Stephanie Gitlin, (2016)

Suleiman karakterinin kıyafet tasarımındaki detaylar, Kanuni Sultan Süleyman döneminin ihtişamını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel zenginliğini başarılı bir şekilde yansıtmaktadır. Karakterin kıyafetinde kullanılan ipek dokusu, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun sanata ve estetiğe verdiği önemi değil, aynı zamanda bu dönemdeki ekonomik refah ve lüks yaşam standardını da ifade eder. İpeğin kendine has dokusu, kıyafete yumuşak bir parlaklık kazandırarak göz alıcı bir zarafet katar. Bunun yanı sıra, kıyafetteki yeşil ve altın tonları, dönemin zenginliğini, gücünü ve hükümlanlık ifadesini destekleyen simgesel renkler olarak dikkat çeker. Yeşil, İslam dünyasında huzur ve refahın rengi olarak görülürken, altın tonları imparatorluğun zenginlik ve gücünü temsil eder. Bu renk kombinasyonu, karakterin kıyafetinde sadece estetik bir tercih değil, aynı zamanda bir mesaj aracı olarak kullanılmıştır.

Kumaş üzerindeki işlemler, Osmanlı kültürüne ait geleneksel Türk motiflerinden esinlenmiştir. Bu motifler, sanat ve zanaatın Osmanlı toplumundaki yerini ve önemini vurgular. Osmanlı sanatı, özellikle çini, halı ve tekstil ürünlerinde yer alan kendine özgü süslemeleriyle tanınır. Suleiman'ın kıyafetindeki detaylar da bu motiflerin oyunda yeniden hayat bulmasını sağlar. Bu işlemler sayesinde, kıyafet tasarımı bir yandan Osmanlı estetik anlayışını yansıtırken, diğer yandan da karakterin tarihsel bağlamını güçlendirir. Başındaki kavuk, Osmanlı padişahlarının sembolü olarak bilinen ve sadece imparatorluk ailesine özgü olan bir başlık türüdür. Bu tasarım, oyun içerisindeki Suleiman karakterine otoriter bir hava katmakta ve tarihi bir otantiklik sunmaktadır. Kavuk, imparatorluk gücünün ve Osmanlı hanedanının prestijinin bir simgesi olarak kullanılmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın tarıma verdiği önem, oyunda ekonomik kazanımlar üzerinden somutlaştırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, tarım ve toprak düzenine büyük önem vermiş bir imparatorluk olarak bilinir. Oyunda bu önem, Sultan Süleyman karakteri üzerinden tarım gelirlerinin diğer uygarlıklara kıyasla daha yüksek tutulmasıyla yansıtılmaktadır. Bu özellik, oyunculara Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal üretimden elde ettiği refahı anlamaları için bir fırsat sunar. Oyundaki hikâye örgüsü, tarımdan elde edilen bu yüksek kazancı, Osmanlı toplumunun sürdürülebilir kalkınma modelinin bir parçası olarak sunar.

Ayrıca, oyunda ticaret sistemi de dönemin Osmanlı ekonomisinin genişleme ve büyüme stratejileri doğrultusunda ele alınmıştır. Suleiman karakterinin dönemi, Osmanlı'nın ticaret ağlarının genişlediği, yeni

pazarlara erişim sağladığı bir dönemi simgeler. Osmanlı, geleneksel ticaret rotalarını kontrol altında tutarken, diğer imparatorluklara kıyasla daha güçlü bir ticaret ağı kurmuştur. Oyunda bu durum, Suleiman karakterine verilen farklı bir ticaret sistemi ile gösterilmektedir. Karakter, sadece şehirler arası ticareti değil, aynı zamanda uluslararası ticareti de kontrol edebilme kapasitesine sahiptir. Oyundaki ticaret sistemine ek olarak, donanmaya bağlı olarak tasvir edilen pazar gemileri ve arabalar, görsel detaylarla bu ticari genişlemeyi temsil eder. Bu detaylar, oyuncuların Osmanlı İmparatorluğu'nun deniz ticaretindeki hakimiyetini ve ticari stratejilerini daha iyi anlamalarını sağlar.

Bu unsurlar bir araya geldiğinde, oyundaki Suleiman karakterinin kıyafetinden ekonomik kazanımlarına kadar her detay, Kanuni Sultan Süleyman dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü, zenginliğini ve genişlemeci politikasını yansıtan bir bütünlük oluşturur.

Resim 6. 'Civilization VI- Gathering Storm', Yeniçeri tasarımları

Kaynak: Fraxis Games (2019)

Bu görselde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ünlü yeniçeri askerleri oyun içinde tasvir edilmiştir. Yeniçeriler, Osmanlı askeri sisteminin en prestijli birlikleri olarak bilinir ve burada karakteristik kıyafetleri ve silahlarıyla temsil edilmektedir. Görseldeki yeniçeri tasarımları, dönemin kıyafet detaylarını ve savaş kültürünü yansıtan unsurlar barındırır. Örneğin, yeniçerilerin geleneksel kıyafetlerindeki kırmızı tonlar, Osmanlı askeri üniformalarının göze çarpan renklerinden biridir. Başlarında taşıdıkları başlık, sadece Osmanlı ordusuna özgü bir semboldür ve imparatorluğun askeri güç yapısını vurgular.

Yeniçerilerin sakal biçimleri ve rütbelerinin, dönemin Osmanlı toplumu içinde statüyü yansıttığı görülmektedir. Bu detaylar, oyuncuya Osmanlı askeri düzeninin sosyal hiyerarşisine dair bir ipucu sunar. Ayrıca, kullanılan silahlar, Fatih Sultan Mehmet dönemine ait Şahi toplarının ve Osmanlı kadırgalarının tasarımlarını içerir. Şahi topları, Osmanlı'nın askeri üstünlüğünü gösteren önemli silah sistemlerinden biriydi ve bu detayların oyunda yer alması, tarihi doğruluğa verilen önemi gösterir.

Bu tür görsel detaylar, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünü ve stratejik yeniliklerini oyuncuya daha iyi aktarmak için kullanılmıştır (Resim 6).

Resim 7. 'Civilization VI- Gathering Storm', Osmanlı kadırgası tasarımları

Kaynak: Fraxis Games (2019)

Bilhassa Türkiye’de dijital oyunlara ayrılan süreler bakıldığında, sosyal ilişkiler çerçevesinde dijital oyunlara olan ilginin artmakta olduğu gözlemlenmektedir. Bu artış, dijital oyunların yönlendirilmesine ve kültürel aktarımların farklı disiplinler aracılığıyla sağlanması gerektiğine işaret etmektedir. Ancak, bu noktada dijital oyunlar yalnızca bir araç değil, aynı zamanda küresel kültürün iç içe geçtiği ve birden fazla disiplinin birleşiminden doğan bir yapıdır. Oyunların bu yapısı gereği tarihsel ve kültürel bilgilerin aktarılması açısından oldukça etkili bir araç olduğu söylenebilir. Özellikle *Civilization VI* oyununda görüldüğü gibi, dijital oyunlar tarihsel ve kültürel bilgilerin aşılmasında etkili bir zemine sahiptir.

“Teknolojinin bugünkü kadar gelişmiş olmadığı 18 yıl önce Amerika’daki lise öğrencileri üzerine yaptığı araştırmada bile öğrencilerin eğitim süreçleri boyunca kitap okumaya ayırdıkları zamanın ortalama beş bin saati bulmazken, bilgisayar oyunlarında ise on bin saati geçtiğini ortaya koymuştur. Teknolojinin yayılma hızı ve Türkiye’nin teknolojik ürünlere hızlı adaptasyonu göz önüne alındığında günümüzde durum Türkiye için de benzerdir” (Süygün, 2019, s. 39).

Bu bulgular, dijital oyunların toplumsal değerlerin inşasında oynadığı rolü destekler niteliktedir.

Türkiye’de yapılan çalışmalar, dijital oyunlara ayrılan sürenin haftada 14 saatten fazla (günde ortalama 2 ile 5 saat arasında) olduğunu ortaya koymuş, ancak bu rakamlar zaman içinde değişiklik gösterebilir. Akbayır (2016) tarafından yapılan bir araştırmaya göre, Türkiye’de dijital oyunlara ayrılan ortalama süre 3,6 saat olarak tespit edilmiştir. Ancak, bu veri güncel olmayabilir ve daha yeni bir araştırma raporları bu süreyi güncelleyebilir. Bu sebeple dijital oyunların amaç ve hedeflerinin doğru yönlendirilmesi ve toplum ilişkilerinde çıkar elde edilmesi gerekmektedir. Türkiye’de dijital oyunlara ayrılan süreler, özellikle pandemi dönemiyle birlikte önemli bir artış göstermiştir. Acer’ın desteklediği Digital Report Türkiye’nin dijital oyun alışkanlıkları dosyasına göre, katılımcıların %35’i en fazla 1-2 saat oyuna zaman ayırırken, pandemi döneminde bu süre %69 oranında artmıştır ve oyunlara yapılan harcamalar %48 oranında yükselmiştir (Marketing Türkiye, 2020). Bu bulgular, dijital oyunların toplumsal değerlerin inşasında önemli bir araç olabileceğini göstermektedir. Özellikle "Civilization VI" gibi oyunlar, tarih ve kültürel bilgilerin oyunculara aktarılması için uygun bir zemin sunmaktadır. Ayrıca, 2020 yılında yapılan bir araştırmaya göre, Türkiye’de internet kullanımına ayrılan günlük süre 7 saat 29 dakikadır. (Destex Digital, 2020). Bu veriler, dijital oyunların günlük yaşamda önemli bir yer tuttuğunu ve bu alanda yapılacak çalışmaların toplumsal değerlerin aktarılmasında etkili olabileceğini göstermektedir. Sonuç olarak, dijital oyunların toplumsal değerlerin inşasında etkili bir araç olabileceği ve bu alanda yapılacak çalışmaların önem taşıdığı söylenebilir.

Aynı üslup ile birçok tarihi lideri bir oyun figürüne çevirerek dikkat çeken strateji tabanlı oyun üreticisi *Fraxis Games* çatısı altında yeniden yaratılan *CivilizationEDU*’nun başarısından, ABD’de yayımlanan bir haberde “öğrencilerin ilgisini çekmeye ve 21. yüzyılın temel becerilerini geliştirmeye yardımcı olmak için 25 yıldır kuşakları büyüleyen, sevilen tarihten ilham alan, sıra tabanlı strateji serisi” olarak bahsedilmektedir (*Take-Two Interactive Software*, 2016).

Dijital oyun görüntüleri farklı formlarla, estetik değerler kazanabilmektedir. Bir oyundaki biçim ve form tek bir sanatçı elinden çıkmışçasına aynı üslupta ele alınır. Doku ve ışık gölge dengelerinin aynı biçimde ilerlediği görülebilmektedir. Bu sayede oyuncuya gerçek ortam ve sanal ortam arasındaki farkı sağlayabilmesi ve akılda kalıcılık açısından etkili izlenimler bırakabilmektedir. Toplumların sosyal çerçevede kendi geçmişlerine özgü biçimleri görmek ve geçmiş dönemleri deneyimleyerek, bilgi edinmek veya rakipleriyle mücadele etmek amacıyla kullanmış olması dijital oyunlardaki önemin giderek arttığını göstermektedir. Bu alanda ulusların toplumsal ve karakteristik özelliklerin dijital oyun görüntüleri içerisinde görmesi farklı sınıflardan insanlarla kendi ırklarını temsil ederek rakiplerinin özelliklerini öğrenmesi dikkat çekici bir aktarım sağlamaktadır.

3. DİJİTAL OYUNLARDA TARİHİ DOKU VE KÜLTÜREL ETKİLER: OYUN TÜRLERİNİN VE DENEYİMLERİNİN AKTARIMDAKİ ROLÜ

Dijital oyunlar, oyuncuların sosyal becerilerini geliştirmeleri ve toplumsal değerleri öğrenmeleri için önemli bir araçtır. Granic ve arkadaşlarının (2014) yaptığı bir çalışmaya göre, dijital oyunlar, bireyler arasındaki sosyal bağları güçlendirerek toplumsal değerlerin aktarımında büyük bir rol oynar. Çevrim içi çok oyunculu oyunlar, oyuncuların etkili iletişim kurarak görevlerini yerine getirmelerini sağlar, bu süreçte empati, liderlik ve dayanışma gibi değerler doğal olarak gelişir. Örneğin, çevrim içi oyunlar, oyunculara toplumsal normları, iş birliğini ve sosyal sorumluluğu öğrenme fırsatı sunar (Granic vd., 2014).

Dijital oyunlar, yalnızca eğlence amaçlı değil, aynı zamanda toplumsal değerlerin öğrenilmesi ve aktarılması için etkili bir araçtır. Çocuklar ve gençler, oyunlar aracılığıyla kültürel normlar, etik kurallar ve toplumsal beklentiler hakkında bilgi edinebilirler. Örneğin, tarihi temalı strateji oyunları, oyunculara farklı medeniyetlerin tarihini ve değerlerini öğretirken, aynı zamanda bu değerlerin günlük hayattaki önemini anlamalarını sağlar. Ayrıca, oyunlardaki hikâye anlatımı ve karakter ilişkileri, oyuncuların empati becerilerini geliştirmelerine katkıda bulunur. Örneğin, *Life is Strange* gibi hikâye odaklı oyunlar, oyuncuların farklı bakış açılarını anlamalarını teşvik eder. Eğitim amaçlı kullanılan simülasyon oyunları ise oyunculara etik karar verme süreçlerini deneyimleme imkânı sunar.

Bu bağlamda, dijital oyunlar kültürler arası etkileşimi de destekleyebilir. Çeşitli kültürel temaların işlendiği oyunlar, oyuncuların farklı toplumların değerlerini ve yaşam tarzlarını keşfetmesine yardımcı olur. Örneğin, *Never Alone (Kisima Ingitchuna)* adlı oyun, Alaska yerlilerinin kültürüne odaklanarak bu toplumun hikâyelerini ve değerlerini geniş bir kitleye ulaştırmıştır.

Çevrim içi oyunlar, oyunculara takım çalışması yeteneklerini geliştirme fırsatı sunar. Özellikle MMORPG türündeki oyunlar, oyuncuları birbirleriyle iş birliği yapmaya zorlar (Yee, 2006). Bu oyunlar, oyuncuların stratejik düşünme, rol paylaşımı ve aktif dinleme gibi becerileri geliştirmelerine yardımcı olur. Cole ve Griffiths (2007) gibi araştırmacılar, "World of Warcraft" gibi oyunların oyunculara takım çalışmasının önemini kavratmak için etkili bir platform sunduğunu belirtmişlerdir).

Takım çalışmasının dijital oyunlardaki rolü, bireylerin sosyal bağlarını güçlendirmesi ve iş birliği becerilerini geliştirmesi açısından son derece önemlidir. MMORPG (Massively Multiplayer Online Role-Playing Game) türündeki oyunlar, oyuncuları sürekli bir etkileşim içinde tutarak stratejik düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirmelerine olanak tanır. Örneğin, *World of Warcraft* gibi oyunlar, oyuncuların belirli görevleri yerine getirmek için rollerini net bir şekilde tanımlamalarını ve etkin bir şekilde iş birliği yapmalarını gerektirir. Bu süreçte oyuncular liderlik, kriz yönetimi ve çatışma çözme gibi beceriler edinirler. Ayrıca, bu tür oyunlar oyuncuların farklı geçmişlerden gelen bireylerle birlikte çalışmasını sağlayarak kültürler arası iletişim becerilerini de geliştirir. Bunun yanı sıra, iş birliğini teşvik eden çevrim içi oyunların, özellikle genç oyuncular arasında toplumsal güven ve dayanışma duygularını artırdığı gösterilmiştir. Örneğin, bilimsel araştırmalar, bu oyunların bireylerin yalnızca dijital ortamda değil, gerçek dünyada da etkili bir şekilde takım çalışması yapabilme yeteneklerini geliştirdiğini öne sürmektedir.

Çevrim içi oyunlarda, oyun içi kurallar ve etik kodlar, sosyal normların gelişimini şekillendirir. Ducheneaut ve Moore (2004) oyunların, oyuncuların sosyal becerilerini ve sorumluluk bilincini geliştirme sürecinde kritik bir rol oynadığını belirtmektedirler. Oyunlar, iş birliği ve adil oyun gibi değerleri ön planda tutar; bu değerlerin ihlali topluluklar içinde hoş karşılanmaz. Özellikle "*League of Legends*" gibi çok oyunculu çevrim içi oyunlarda, takım üyelerinin desteklenmesi ve kurallara uyulması beklenir. Oyuncuların bu kurallara uymaması, topluluk tarafından eleştirilir ve bu durum sosyal sorumluluk bilincinin gelişmesine yardımcı olur (Ducheneaut & Moore, 2004). Bu tür oyunlarda kazanılan normlar, bireylerin çevrim dışı hayatta da belirli

sosyal kurallara uyum sağlama kapasitelerini artırabilir. Çoğu çevrim içi oyun, iş birliği, takım çalışması ve adil oyun gibi değerleri ön planda tutar; bu değerlerin ihlal edilmesi ise topluluk içinde hoş karşılanmaz ve tepkiyle karşılaşılır.

Örneğin, League of Legends gibi çok oyunculu çevrim içi oyunlarda, takım üyelerini desteklemeyen, oyun kurallarını ihlal eden ya da kasıtlı olarak rakiplere avantaj sağlayan oyuncular diğer oyuncular tarafından eleştirilir. Bu tür geri bildirimler, oyuncuların sosyal sorumluluk bilincini geliştirmelerini sağlarken aynı zamanda toplum içinde kabul gören normların içselleştirilmesine katkıda bulunur. Özellikle bu tarz oyunlarda, oyuncuların performanslarının yanı sıra davranışlarına dair değerlendirmeler yapılması, bireylerin kendilerini toplumsal kurallara göre ayarlamalarını teşvik eder. Bu durum, oyun topluluğunda pozitif bir sosyal iklim yaratılmasını sağlar ve oyuncuların hem oyun içinde hem de çevrim dışı yaşamlarında etik ve sosyal normlara uygun davranışlar geliştirmelerine yardımcı olur.

Dijital oyunlar, oyunculara empati, sabır ve stratejik düşünme gibi beceriler kazandırırken, bu beceriler gerçek dünyada sosyal ilişkilerde de önemli bir rol oynar. Bessière ve arkadaşlarının (2007) çalışması, çevrim içi oyunlarda edinilen değerlerin bireylerin sosyal kaygılarını azalttığını ve grup içindeki uyumu artırdığını göstermektedir. Ayrıca, bu değerler iş hayatında da takım çalışmalarına uyum sağlamayı kolaylaştırmaktadır (Kowert & Quandt, 2015).

Dijital oyunlar, oyunculara kazandırdığı beceriler ve değerler açısından sadece oyun dünyasıyla sınırlı kalmaz, aynı zamanda gerçek dünyadaki sosyal ilişkileri ve profesyonel yaşamı da olumlu etkiler. Örneğin, strateji oyunları oyuncuların uzun vadeli planlama ve kritik düşünme becerilerini geliştirirken, bu beceriler iş hayatında etkin kararlar almayı kolaylaştırabilir. Araştırmalar, dijital oyunlarda kazanılan liderlik, empati ve problem çözme becerilerinin bireylerin iş yerindeki performanslarına olumlu katkı sağladığını göstermektedir. Özellikle takım tabanlı çevrim içi oyunlar, bireylerin ekip içinde uyum sağlamalarına ve grup içindeki rollerini daha iyi anlamalarına yardımcı olur. Bu durum, iş hayatındaki verimliliği ve iş birliğini artırabilir. Ayrıca, dijital oyunlar, oyuncuların stresle başa çıkma mekanizmalarını güçlendirebilir. Örneğin, rekabetçi oyunlar, bireylerin zorlayıcı durumlarla başa çıkma kapasitelerini artırarak duygusal dayanıklılık kazanmalarını sağlayabilir. Bu etkiler, oyuncuların yalnızca sosyal çevrelerinde değil, aynı zamanda günlük hayatlarında da daha etkin bir şekilde iletişim kurmalarına ve problem çözmelerine olanak tanır.

Dijital oyunların toplumsal değerler üzerindeki etkileri yalnızca olumlu değildir. Aşırı rekabetçi oyunlar, oyuncular arasında düşmanlık ve öfke gibi negatif duygulara yol açabilir (Anderson & Bushman, 2001). Bu tür oyunlar, oyuncuların agresif tutumlar sergilemesine veya sosyal izolasyon yaşamasına neden olabilir. Ayrıca, şiddet içeren oyunlar, oyuncuların saldırgan davranışları teşvik edebilir (Anderson & Bushman, 2001). Oyun tasarımcılarının etik ve sosyal sorumluluk ilkeleri doğrultusunda içerik üretmesi, bu olumsuz etkileri minimize edebilir. Bu tür oyunlar, bireylerin saldırgan davranışlar sergilemesine veya sosyal izolasyon yaşamasına neden olabilir. Bu yüzden, oyunların sunduğu toplumsal değerlerin aktarımı için oyun yapısının ve içeriklerinin doğru şekilde tasarlanması gerekmektedir.

Dijital oyunların oyuncular üzerinde olumlu etkiler yaratmasının yanı sıra, bazı oyun türleri ve oynama alışkanlıkları olumsuz sonuçlar doğurabilir. Bu tür oyunlar, özellikle bireylerin sosyal etkileşimlerini olumsuz etkileyebilir ve gerçek dünyadaki toplumsal değerlerle uyumsuz davranışların ortaya çıkmasına yol açabilir. Araştırmalar, şiddet içeren veya aşırı rekabetçi oyunların, oyuncular arasında agresif tutumların gelişmesine neden olabileceğini ve bu tutumların zamanla sosyal ortamlarda olumsuz sonuçlara yol açabileceğini göstermektedir. Özellikle şiddet temalı oyunlarda, oyunculara sunulan ödüller, saldırgan davranışları teşvik edebilecek şekilde yapılandırıldığında, bireylerin gerçek hayattaki sosyal etkileşimlerinde hoşgörü veya empati gibi değerlere daha az yer verme olasılığı doğabilir. Özellikle çevrim içi platformlarda, bazı oyunlar bireylerin rekabetten dolayı stres yaşamasına veya düşük özgüven gibi negatif duygular geliştirmesine neden olabilir. Örneğin, bir oyuncunun sürekli olarak başkalarının eleştirilerine maruz kalması veya başarısızlıkla sonuçlanan çabalarının sosyal baskı altında değerlendirilmesi, bireylerin kendilerini değersiz hissetmelerine yol açabilir. Bu durumlar, bireylerin sosyal izolasyon yaşamalarına, kendine güvenlerinin azalmasına ve depresyon gibi zihinsel sağlık sorunlarıyla karşılaşmalarına neden olabilir.

Bunun yanı sıra, dijital oyunların sunduğu sanal kimlikler, oyuncuların gerçek dünya değerlerinden kopmasına neden olabilir. Sanal dünyada sahip olunan farklı bir kimlik, bireylerin gerçek hayattaki kimliklerinden uzaklaşmasına ve toplumsal sorumluluklarını ikinci plana atmasına yol açabilir. Bessière ve arkadaşlarının (2007) yaptığı bir çalışmada, özellikle genç kullanıcıların sanal ortamlarda kendi gerçek kimliklerinden uzaklaşarak alternatif bir kimlik inşa ettikleri ve bu kimlik üzerinden toplumsal normları yeniden tanımladıkları tespit edilmiştir. Bu, bireylerin gerçek dünyada toplumsal sorumluluklardan

uzaklaşmalarına ve toplumsal değerleri sorgulamalarına yol açabilir. Dijital oyunların toplumsal değerler üzerindeki olumsuz etkileri, oyuncuların oyuna dair deneyimleri ve oyun içeriklerinin doğasından kaynaklanabilir. Dijital oyunların toplumsal değerlerin inşası sürecinde olumlu bir rol oynayabilmesi için oyun tasarımcılarının etik ve sosyal sorumluluk ilkelerine göre içerik üretmesi büyük önem taşır. Örneğin, şiddet içermeyen ve yardımlaşmayı teşvik eden oyunlar, bireylerin toplumsal değerlerle uyumlu bir şekilde gelişmesine katkı sağlayabilir.

4. SONUÇ

Dijital oyunların sanatsal olarak değerlendirilebilmesi, öncelikle oyunların görsel ve içerik tasarımında sanatçı bakış açısının etkili olup olmamasıyla ilişkilidir. Ancak, her dijital oyun sanatsal bir ifade ya da aktarım unsuru olarak nitelendirilemez. Oyun yapım firmalarının ticari amaçları doğrultusunda, sanatla ilişkisi sınırlı oyunlar geliştirdiği sıkça görülmektedir. Bu bağlamda, dijital oyunlarda sanat, kültürel değerlerin aktarımı ifade kazanımları açısından değerlendirilmesi gerektiği, özellikle kültürel öğelerin oyun içeriklerine nasıl yansıtıldığı üzerinden ele alınmalıdır. Resim, müzik veya sinema gibi geleneksel sanat dallarıyla kıyaslandığında dijital oyunlar, sanatsal bir yapıt olmaktan ziyade bu disiplinlerden ilham alarak interdisipliner yapısıyla kültürel aktarım ve toplumsal etkileşim yaratma potansiyeline sahiptir.

Günümüzde çağdaş sanatçılar ve tasarımcılar, dijital oyun disiplinlerinden yararlanarak farklı perspektifler geliştirmektedir. Örneğin, "RTS ve TBS" türü oyun geliştiricileri, kültürel ve etnik öğeleri oyuna, satış platformlarına ve oyun içi içeriklere, dahil ederek bu değerleri yeni nesillere aktarmaktadır. NFT açısından oyunlarda görülen örnekler birçok platformda "Achievement" olarak geçtiği topluluk pazar alanlarında satıldığı gözlemlense de az sayıda oyunun bu özelliği kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Ancak bu durum, dijital oyunların doğrudan "sanat eseri" olarak kabul edilmesi anlamına gelmez; daha ziyade oyun tasarımcılarının ve geliştiricilerinin, kültürel öğeleri oyun mekaniklerine ve görsel tasarımlarına entegre etme biçimleri önem kazanmaktadır. Burada sanatın rolü, kültürel öğelerin oyun içeriklerinde nasıl işlendiği ve bu öğelerin oyuncular üzerinde nasıl bir etki yarattığıdır. Toplum ilişkileri bağlamında dijital oyunlar, her geçen gün daha geniş bir etki alanına ulaşmaktadır. Dijital oyunların bireylerin kültürel ve toplumsal değerleri öğrenmesine olanak tanıdığı, eğlenerek öğrenmeye dayalı bir yapıda toplumsal farkındalığı artırdığı gözlemlenmektedir. Örneğin, tarihi ve kültürel öğelerin zengin bir şekilde işlenmesi, oyuncuların bu değerlerle etkileşime geçmesini kolaylaştırmaktadır. Ancak, bu etkilerin ölçülmesi ve doğrulanması için daha fazla bilimsel araştırma ve veri gerekmektedir. "Kanıtlanmıştır" gibi iddialı ifadeler yerine, bu tür içeriklerin eğitsel ve kültürel faydalar sağlayabileceği belirtilmelidir.

Dijital oyunlar, disiplinler arası bir yapıya sahiptir ve birçok sanat disiplininin pratik becerilerinden faydalanmaktadır. Örneğin, resim, müzik, heykel gibi sanat dallarının dijital ortamlara taşınması, oyunların estetik değerlerini artırmaktadır. Bununla birlikte, dijital oyunların tasarımında toplumsal değerlere uygun içerikler oluşturulması, sosyal etkileşim ve oyuncu deneyimini olumlu yönde etkileyebilir. Çevrim içi oyunlar, özellikle takım çalışması, empati ve liderlik gibi değerlerin geliştirilmesine katkı sunarken, aynı zamanda oyuncular arasında güçlü sosyal bağlar kurulmasını desteklemektedir. Dijital oyunların sanatsal ve kültürel açıdan değerlendirilmesi, yalnızca bu oyunların içeriğinde yer alan görsellik ve estetik değerlerle sınırlı değildir. Toplumsal değerlerin aktarımı ve oyuncuların sosyal etkileşimlerini güçlendirme potansiyeli, dijital oyunları eşsiz bir kültürel araç haline getirmektedir. Bu bağlamda, dijital oyunlar sayesinde edinilen değerlerin, bireylerin sosyal çevresine ve genel yaşamlarına olumlu katkılar sağladığı söylenebilir.

Toplumsal özelliklerin figürlere ve mekânlara aktarımında, dijital oyun tasarımcıları, özellikle oyun mekaniği tasarımcıları, seviye tasarımcıları ve görsel tasarımcılar, oyunun estetik ve kültürel değerlerini şekillendirmektedir. Ancak, oyun çalışmalarında bir yapıtın sanat statüsüne ulaşmasını sağlayan temel unsur, öncelikle oyunun oynanış mekaniklerine dayanmaktadır. Oyunlar, yalnızca görsel sanat öğeleriyle değil, aynı zamanda interaktif yapı, kurallar sistemi ve oyuncuyla kurduğu etkileşim üzerinden bir sanat formu olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle, görsel sanatlara dayalı bir tasarım anlayışıyla geliştirilen bir oyun, gameplay açısından zayıf kaldığında sanat değeri taşıyabilir.

Toplumların sosyal aktivitelerinde kendi kültürel değerlerini oyunlar aracılığıyla farklı biçim ve formlarda görmesi, bilinç dışı edinimlere ve kültürel kalıcılığa katkıda bulunabilir. Dijital oyunlardaki toplumsal özellikler; toplumların tarihi, kültürel, coğrafi ve sosyal ilişkilerinden beslenerek oyun dünyasına aktarılmaktadır. Ancak, bu imgeler ve estetik öğeler yalnızca destekleyici unsurlardır. Oyun sanatında esas değer, oynanış mekaniklerinin özgünlüğü ve oyuncu ile kurulan interaktif deneyim ile ortaya çıkar. Örneğin, görsel unsurlardan tamamen arınmış bir metin tabanlı macera oyunu (text adventure), içerdiği mekanik yapı

ve oyun içi etkileşim ile sanatsal bir değer taşıyabilir. Bu bağlamda, görsel tasarım unsurlarına dayanan kültürel imgelerin varlığı, tek başına bir oyunun sanat oyunu olarak değerlendirilmesi için yeterli değildir. Asıl sanat, oyunun sunduğu deneyim ve etkileşim biçimiyle şekillenmektedir.

Dijital oyunlar çok disiplinli ya da disiplinler arası bir yapıda çalıştığından, dolaylı olarak içerisinde birçok sanat disiplini barındırabilir. Bunlara örnek olarak resim, heykel, müzik, gibi sanat disiplinlerinin pratik becerilerini dijital çizim ve tasarım araçlarıyla, dijital ortamlara taşımaktadır. Bu sayede sosyal etkileşimlerin dijital ortamlarda birçok kitleye ulaşabilmektedir.

Sosyal etkileşim ve toplum ilişkilerinin sanatın her disiplininde ele alınması gerektiği, dijital oyun disiplinlerinin sanatsal yönleriyle kıyaslanmıştır. Görsel kesitler aracılığıyla karşılaştırmalı yöntemle etnik bir inceleme ile sağlanmıştır. Dijital oyunlar, günümüz toplumunda toplumsal değerlerin aktarımı ve sosyal etkileşimin güçlendirilmesi açısından önemli bir platform haline gelmiştir. Çevrim içi oyunlar, özellikle takım çalışması, yardımlaşma, empati ve liderlik gibi değerlerin bireylere kazandırılmasında etkilidir. Bununla birlikte, bu oyunların tasarımında toplumsal değerlere uygun içerikler sunulması ve oyuncuların sosyal etkileşimlerini destekleyen bir yapı sunulması, oyunların olumlu etkilerinin artırılmasına katkı sağlayacaktır. Dijital oyunlar sayesinde edinilen toplumsal değerlerin gerçek dünyadaki etkileri ise bireylerin sosyal çevresine, iş yaşamına ve genel sosyal ilişkilerine olumlu katkı sağlayabilecek yapıdadır.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

Makale ile ilgili notlar

Destekleyen Kurum: Kastamonu Üniversitesi

Teşekkür: Bu çalışmanın hazırlanmasında desteklerini esirgemeyen değerli hocalarıma, aileme ve arkadaşlarıma teşekkür ederim. Özellikle, rehberliğiyle çalışmama katkıda bulunan danışmanım Serkan İLDEN'e minnettarım. Ayrıca, araştırma sürecinde fikirleriyle bana ilham veren tüm meslektaşlarıma ve her daim yanımda olan sevdiklerime içtenlikle teşekkür ederim. Bu makaleyi, dijital oyunların toplumsal etkilerini araştıran herkese ithaf ediyorum.

KAYNAKÇA

- Anderson, C. A., ve Bushman, B. J. (2001). Effects of violent video games on aggressive behavior, aggressive cognition, aggressive affect, physiological arousal, and prosocial behavior: A meta-analytic review of the scientific literature. *Psychological Science*, 12(5), 353-359. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00366>
- Arcade Longplay. (t.y.). *Red Alert (1981)*. YouTube. Erişim tarihi: 2 Ocak 2025, <https://www.youtube.com/watch?v=4iHMzi86KuE>.
- Bessière, K., Seay, A. F., ve Kiesler, S. (2007). The ideal elf: Identity exploration in world of warcraft. *CyberPsychology ve Behavior*, 10(4), 530-535. <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.9994>
- Bithell, M. (2012). *Thomas Was Alone* [Video oyunu]. Bithell Games.
- Business Wire. (2016, Haziran 23). *Take-Two Interactive Software, Inc. announces CivilizationEDU to be released for North American high schools in 2017*. <https://www.businesswire.com/news/home/20160623005149/en/>
- CivilizationEDU. (t.y.). <https://civilization.fandom.com/wiki/CivilizationEDU>
- Cole, H., ve Griffiths, M. D. (2007). Social interactions in massively multiplayer online role-playing gamers. *CyberPsychology ve Behavior*, 10(4), 575-583. <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.9988>
- Destex Digital. (2020, Eylül 15). *Türkiye'nin 2020 dijital istatistikleri*. Destex Digital. https://www.destexdigital.com/blog/turkiyenin-2020-dijital-istatistikleri/?utm_source=chatgpt.com
- Ducheneaut, N., ve Moore, R. J. (2004). The social side of gaming: A study of interaction patterns in a massively multiplayer online game. In *Proceedings of the 2004 ACM conference on Computer Supported Cooperative Work* (ss. 360-369). <https://doi.org/10.1145/1031607.1031677>
- Educraft. (t.y.). <https://educraft.tech/civilization/>
- Engadget. (2016, Haziran 24). *'CivilizationEDU' takes the strategy franchise to school*. <https://www.engadget.com/2016-06-24-civilizationedu-takes-the-strategy-franchise-to-school.html>
- Fraxis Games. (2019, Şubat 14). *Civilization VI: Gathering Storm – First Look: Ottomans*. Civilization. <https://civilization.com/news/entries/civilization-vi-gathering-storm-first-look-ottomans-suileman-pc-release-date-february-14-2019/>
- Gallow, A. R. (2006). *Gaming: Essays on algorithmic culture*. University of Minnesota Press.
- Gitlin, S. (2019). *Suleiman Ottoman*. Fraxis Games. <https://www.artstation.com/artwork/IVzmD5>
- Granic, I., Lobel, A., ve Engels, R. C. M. E. (2014). The benefits of playing video games. *American Psychologist*, 69(1), 66-78. <https://doi.org/10.1037/a0034857>
- Irem Software Engineering. (1981). *Red Alert*.
- Jagoda, P. (2017). Videogame criticism and games in the twenty-first century. *American Literary History*, 29(1), 205–218. <https://doi.org/10.1093/alh/ajw075>
- Juul, J. (2005). *Half-real: Video games between real rules and fictional worlds*. MIT Press.
- Kowert, R., ve Quandt, T. (2015). *The video game debate: Unravelling the physical, social, and psychological effects of digital games*. Routledge.
- Marketing Türkiye. (2020, Aralık 7). *Dijital oyun araştırma*. Marketing Türkiye. https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/dijital-oyun-arastirma/?utm_source=chatgpt.com

- Museum of The Game. (t.y.). *Red Alert (Dijital Oyun)*. Museum of the game. Erişim tarihi: 2 Ocak 2025, <https://www.arcade-museum.com/Videogame/red-alert>
- Pope, L. (2013). *Papers, Please* [Video oyunu]. 3909 LLC.
- Quaranta, D. (2006). Game aesthetics: How video games are transforming contemporary art. In M. Bittanti ve D. Quaranta (Eds.), *Game Scenes: Art in the Age of Video Games* (ss. 297-308). Johan ve Levi.
- Salen, K., & Zimmerman, E. (2004). *Rules of play: Game design fundamentals*. MIT Press.
- Sayılğan, Ö. (2017). Dijital oyunlarda savaş anlatısı ve muhalif bir öznellik biçimi olarak “kurbani oynamak”: This War of Mine. *Moment Dergisi*, 378.
- Sezen, D. (2013). Bir sanatsal ifade aracı olarak dijital oyunlar. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 134.
- Süygün, M. S. (2019). Dış ticaret ve lojistik eğitiminde dijital oyun tabanlı öğrenme. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37.
- Westwood Studios. (2000, Ekim 23). *Red Alert 2 (Dijital oyun)*. EA Pacific.
- Yee, N. (2006). The psychology of massively multi-user online role-playing games: Motivations, emotional investment, relationships and problematic usage. In *Avatars at Work and Play* (ss. 187-207). Springer. https://doi.org/10.1007/1-4020-3898-4_9

SOSYAL MEDYA DİNDARLIĞI ÖLÇEĞİ GÜVENİRLİK GEÇERLİLİK ÇALIŞMASI

SOCIAL MEDIA RELIGIOSITY SCALE RELIABILITY AND VALIDITY STUDY

Mustafa MEMİŞ¹

Öz

Din psikolojisi alanındaki ölçek çalışmalarına yönelik yapılan literatür incelemesinde, bireylerin dindarlık anlayışları üzerinde sosyal medyanın şekillendirici etkisini belirlemeye yönelik bir dindarlık ölçeğinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla yapılan bu ölçek çalışmasıyla, bireylerin sosyal medyanın etkisiyle şekillenen dindarlık düzeylerini ölçmeye yönelik ileride yapılması muhtemel çalışmalarda kullanılmak üzere “Sosyal Medya Dindarlığı Ölçeğinin” geliştirilmesinin alanda büyük bir boşluğu dolduracağı kanaati oluşmuştur. Araştırmaya literatür taraması ile başlanmış, 24 maddeden oluşturulan ölçek madde havuzu oluşturularak, maddelere yönelik alınan uzman görüşleri neticesinde 7 madde ölçekten çıkarılmıştır. Ölçeğe yönelik Açımlayıcı Faktör Analizine yönelik ilk pilot çalışma 170 öğrenciyle yapılarak binişik 3 madde analiz dışı bırakılmıştır. 170 öğrencinin katılımı ile Doğrulayıcı faktör Analizi, 85 öğrencinin katılımı ile de ölçeğe ait test-tekrar test güvenirliği uygulaması yapılmıştır. Testler sonucunda maddeler arası yüksek düzeyde ilişkinin var olduğu, iç tutarlılığı açısından güvenilirliğe ve geçerli bir yapıya sahip olduğu tespit edilen, analizlerde kararlı yapıda olduğu görülen ölçek, 4 faktörlü 14 maddelik son şeklini almıştır.

Anahtar Kelimeler: *Din Psikolojisi, Sosyal Medya, Dindarlık, Sosyal Medya Dindarlığı, Ölçek Geliştirme*

Abstract

In the literature review conducted on scale studies in the field of psychology of religion, it was determined that there was no religiosity scale to determine the shaping effect of social media on individuals' understanding of religiosity. Therefore, with this scale study, it was concluded that the development of the "Social Media Religiosity Scale" to be used in possible future studies to measure the religiosity levels of individuals shaped by the influence of social media would fill a major gap in the field. The research was started with a literature review, a scale item pool consisting of 24 items was created, and 7 items were removed from the scale as a result of expert opinions received on the items. The first pilot study for the Exploratory Factor Analysis for the scale was conducted with 170 students and 3 overlapping items were excluded from the analysis. Confirmatory Factor Analysis was conducted with the participation of 170 students, and the test-retest reliability application of the scale was conducted with the participation of 85 students. As a result of the tests, it was determined that there was a high level of relationship between the items, that it had a reliable and valid structure in terms of internal consistency, and that it had a stable structure in the analyzes, and the scale took its final form with 14 items and 4 factors.

Keywords: *Psychology of Religion, Social Media, Religiosity, Social Media Religiosity, Scale Development.*

1. Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi,
mustafamemis@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1811-5677>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi ResearchArticle

Başvuru Tarihi/Apply Date
10.01.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
10.05.2025

DOI
10.20875/makusobed.1617459

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Memiş, M. (2025). Sosyal medya dindarlığı ölçeği güvenirlik geçerlilik çalışması. *MAKU SOBED*, (41), 154-169.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1617459>

EXTENDED SUMMARY

Social media has created a significant impact and change on social structure and various areas of individuals' daily lives. In particular, studies on how religious beliefs and practices are expressed in the digital world have revealed the concept of "social media religiosity" (Smith, 2021, p.45).

Social media has made it easier for individuals to connect with religious groups as well as with each other. Individuals living in geographically distant countries and regions have come together through social media to share their religious feelings, thoughts, and practices (Johnson, 2020, p.78).

Social media and virtual environments allow religious content to spread quickly and to a wide audience in a short time. Users can easily share religious content they like with each other, ensuring that the content reaches a wider audience (Lee, 2022, p.33). This situation also brings about the situation where individuals are affected by each other in terms of their understanding of religiosity. In addition, individuals who cannot come together on special days and nights in a religious sense can increase each other's religious sensitivity and emotional levels by sending religious congratulatory messages to each other through developing virtual communication networks and social media. In fact, there may be individuals who do not have a religious lifestyle, but participate in religious reminders or celebrations created through social media, and interact with religious feelings and excitement, even if not in the form of religious rituals. This situation indicates that social media has become one of the influential factors on the religiosity levels of individuals today.

In the literature review, it was seen that there was no scale study aimed at measuring the understanding of religiosity shaped through social media channels, and this scale was developed to fill this gap.

The scale development study began with a literature review and then the creation of a scale question pool consisting of 24 items, and then expert opinions were sought. In line with the opinions of the experts who evaluated the scale items in terms of "clarity, necessity and originality", 7 items were removed from the scale. The scale form, which was evaluated in terms of content validity with its final form of 17 questions, took its final form and moved on to the testing stages.

The test applications of the study were carried out in three different stages with a total of 425 university students with different demographic characteristics. The scale was shaped by conducting the first test, Exploratory Factor Analysis, with 170 participants; the second pilot application, Confirmatory Factor Analysis, with 170 people; and a test-retest reliability study with 85 people. During the study, care was taken to ensure that the number of participant samples was five to ten times the number of scale items, and the desired sample size was achieved in all pilot applications.

The first pilot application, Exploratory Factor Analysis, was conducted with 170 students, the Promax oblique rotation method was applied in the analysis and the item loading values were examined. While no item with a factor loading value below 0.40 was observed, three items with high values in more than one factor were identified and excluded from the analysis. Exploratory Factor Analysis was applied to the remaining 14 items again, and it was determined that the scale had a four-factor structure and the relevant items were distributed appropriately across factors, there was no item with a factor loading below 0.40 and there were no other items with values in different factors.

Then, in order to test the reliability and validity of the scale, Confirmatory Factor Analysis was applied with a different sample group consisting of 170 people, and as a result of the analysis, it was seen that the scale consisting of 14 items and 4 factors exhibited a harmonious structure and there was a medium-high level of relationship between the scale items. In the analysis, according to the item contents, the first factor was named as "Interest and Interaction Towards Religious Content", the second factor as "The Role of Religious Values in Daily Life and the Effects of Personal Beliefs", the third factor as "Obtaining Information on Religious Issues and Digital Use of the Quran" and the fourth factor as "Religious and Moral Effects of Social Media and the Internet". In the study, Bartlett Sphericity Test and KMO Sample Adequacy Test were performed for validity analysis and the obtained results showed that the sample size was suitable for factor analysis.

In the reliability analysis conducted for the scale, it was seen that Cronbach Alpha coefficients were between 0.77 and 0.84 for the entire scale and for each factor. These results show that the internal consistency of the scale is reliable. In addition, test-retest reliability analysis was conducted in the third stage applied with 85 people and it was determined that the scale had a stable structure. As a result, the developed "Social Media Religiosity Scale" gave satisfactory results for university students aged 18 and over.

1. GİRİŞ

İçerisinde yaşamakta olduğumuz ve dijital çağ olarak adlandırılan yeni dönemde, internet teknolojilerinin günlük hayata dahil olmasına paralel olarak birçok sosyal paylaşım ağı ve sitesinin hayatımıza çok hızlı bir şekilde nüksettiğini ve günlük yaşamın vazgeçilmezleri arasına girdiğini; haberleşme, sohbet, sosyalleşme kültürünü adeta yeniden şekillendirdiğini görmekteyiz. Bu durum özellikle Z kuşağı olarak adlandırılan yeni nesil ve sonrasında yaygın şekilde gözlenirken, teknolojik gelişme ve yeniliklere uyum sağlamak zorlanmayan daha eski jenerasyonlarda yer alan bireylerin yeni süreçte hızla adapte olduklarını, dolayısıyla sosyal medya kullanımından çok da uzak olmadıklarını hatta birçoğunun aktif olarak kullanabildiğini gözlemleyebilmek mümkündür.

İnternet ve sosyal medyanın gündelik yaşamda aktif ve yaygın kullanımına paralel olarak bilgi paylaşımından akademik araştırmalara, eğlenceden eğitime ve ticaretten iletişime kadar bireysel yaşamın vazgeçilmez unsurları olan birçok alanda insanlığın faydasına sayılabilecek (Ekşi ve Çiftçi, 2017, s.182) hızlı ve köklü değişimler yaşanmıştır ve yaşanmaya da devam etmektedir.

Benzer şekilde iletişim teknolojilerinin ve sosyal medyanın gelişimine paralel olarak bireylerin sosyalleşme şekilleri, arkadaş gruplarıyla bir araya gelme yöntemleri de hızlı bir değişim geçirerek dijitalleşmeye doğru kaymış, adeta evrim geçirmiş durumdadır. Özellikle bilgi teknolojileri ve sosyal medya ile daha fazla içli dışlı olan son nesil, yüz yüze iletişim ve sohbetten daha ziyade sosyal medya aracılığıyla irtibat kurmayı tercih etmektedir. Bilgi edinmek, sohbet etmek ve dertleşmek, eğlenmek, alışveriş yapmak hatta toplumsal olaylara katılım ve birlikte hareket etme ya da olaylar karşısında tepki gösterme (Oyman, 2016, s.126) hususlarında tercih edilen kanal artık sosyal medyadır denebilir. Öyle ki, internet teknolojilerini bu denli yoğun kullanan özellikle genç nesil için “internet gençliği” tabirinin kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Ögel, 2012, s.18-22). B una neden olarak, dijital ortamları daha az riskli görüyor olmaları veya günlük meşguliyet arz etmeleri bakımından daha az zahmetli görüyor olmaları zikredilebilir. Dolayısıyla sanal mecraların ve daha özelde sosyal medyanın, çağın en etkili ve yaygın, aynı zamanda modern iletişim araçları olduğu söylenebilir.

Sanal ortam ve sosyal medyada gerekli gördüğünde bireylerin kendini gizlemek suretiyle daha özgür ve risksiz hareket edebildiğini düşünmeleri, bireyleri reel ilişkilerden daha ziyade sosyal medyaya ve sanal ilişkilere meylettirmektedir. Her gün yüz yüze gelen insanlardan farklı birileriyle sohbet ederek yakın çevresine anlatamadığı hislerini anlatarak rahatlama arama (Trendeki yabancı olgusu), aradığı ruh ikizine ulaşmaya çalışmak ya da sosyal kaygılardan kurtulma çabası (Tosun, 2017, s.11-12), sosyal medyayı bireylere daha cazip hale getirmiştir.

Birçok riski beraberinde getiriyor olsa da çağımızda sosyal medya vasıtasıyla sosyalleşme, ikili ilişkiler ya da grup ilişkileri kurma, tercih edilen yol ve yöntem haline almıştır. Dolayısıyla bireyin günlük yaşamının ayrılmaz bir parçası haline gelmiş olan sosyal medya hem bireysel hem de toplumsal yaşama derinlemesine nüfuz etmiş, toplumsal kültür ve değer yargıları üzerinde de köklü değişimlere neden olmuştur. Sosyal medya aracılığıyla dini gruplar arasında da sosyalleşme imkânı bulan bireyler, zamandan ve mekândan bağımsız bir şekilde grup üyeleri ile temas halinde olma ve etkileşimde bulunma fırsatı elde etmişlerdir (Müller ve Friemel, 2024, s.14).

Postmodern dünyada toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelen sosyal medya, bireysel ve kolektif dinî pratiklerde paradigmatik dönüşümlere yol açmıştır. Modern toplumlarda popüler kültürün merkezî bir unsuru olan bu dijital platformlar, sadece gündelik yaşamı değil, aynı zamanda inanç sistemlerini, dinî yaşam biçimlerini ve dindarlık algılarını da dönüştürmektedir (Oyman, 2016, s.127). Bireylerin dinî inanç ve uygulamalara ilişkin söylemlerini sosyal medya üzerinden performe etmesi, “sosyal medya dindarlığı” olarak kavramsallaştırılan yeni bir dinî ifade biçiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Sosyal medya, bireylerin coğrafi sınırları aşarak hem yakın çevreleriyle hem de küresel ölçekte diğer bireyler ve dini gruplarla bağlantı kurmasını kolaylaştırmıştır (Kaplan & Haenlein, 2010, s.61). Bu dijital platformlar, dinî içerik paylaşımı, etkileşim ve kolektif manevi katılım için ortak bir alan oluşturarak (Bingaman, 2023, s.3), coğrafi olarak dağınık bireylerin dinî pratiklerini sürdürmesine olanak tanımaktadır. Dini sohbet grupları, ibadet paylaşımları ve sanal kutlamalar gibi faaliyetler, bireylerin dinî yaşantılarını desteklemekte ve dindarlık anlayışlarını şekillendirmede yapıcı bir rol oynamaktadır.

Din, bir değerler bütünü ve yaşam tarzı sunan (Sambur, 2007, s.24), tanımı uzlaşıya açık (Yapıcı, 2021, s.7) dinamik bir olgudur. Dindarlık ise dinin bireysel pratiğe yansıyan öznel tezahürü ya da dinin insan hayatına

nüfuz derecesi olarak ifade edilebilir (Tekin, 2004, s.53). Bu bağlamda, dijitalleşmenin gündelik hayatı dönüştüren etkisi, dini pratikleri ve dindarlık ifadelerini de kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Sanal ortam, dindar bireylere kaynak erişimi ve dini etkileşim için yeni imkânlar sunarak dindarlığın performatif boyutlarını genişletmiştir.

Dindar bireyler, dijital platformlardaki dini içeriklere (ders, vaaz, sohbet) zaman-mekân kısıtı olmaksızın erişerek inançlarını pekiştirmekte ve manevi destek almaktadır. Bu sanal katılım, coğrafi engelleri aşarak dini etkinliklere sürekli erişim imkânı sunmaktadır.

Sosyal medya, hem dindar bireylerin dini içerik ve topluluklara erişim aracı olarak hem de performatif dindarlık sergilemek isteyenlerin imaj yönetimi için kullandığı bir platformdur. Dindarlar, dijital ortamda dini bilgi ve etkileşim fırsatlarını değerlendirirken; bazı bireyler ise yalnızca sosyal onay amacıyla dini gösterimlerde bulunmakta, sembolik katılımlarla kendilerini dindar olarak sunmaktadır. Dindar olduğu ya da dindar gözükme istediği için sosyal medyadaki dini faaliyetlere katılım durumunu en iyi ifade edebilecek olan kavram “sosyal medya dindarlığı” kavramıdır. Toplu ibadetlere katılmadığı halde sosyal medya mesaj gruplarında tebrik mesajları paylaşan, cenaze ya da taziyelere katılmadığı halde sosyal medyadan taziye yayınlayan bireyler, kutsal kabul edilen gün ve gecelerde herhangi dini bir ritüel, faaliyet yapmadığı ya da dua etmediği halde gün ya da gecenin önemine dair paylaşımlarda bulunup, çevresindeki tanıdıklarına kutlama mesajı gönderen bireyler bunun tipik birer örneğidir.

Toplumdaki modernleşme ve sekülerleşmeye paralel olarak din algısında da değişim kaçınılmaz olmuş, bu değişimde sosyal medya önemli bir yer tutmuştur (Cerrah, 2015, s.3-6). Aynı zamanda sosyal medya önemli bilgi edinme aracı haline gelmiştir (Önen, 2023, s.21). Günümüzde sadece internet nesli olarak adlandırılan yeni kuşak değil, günümüz teknolojilerine hızlı bir şekilde adapte olmayı başarmış olan ve yaş itibarıyla daha eski jenerasyonlarda yer alan bireylerin de aktif olarak sosyal medyayı kullanabildikleri gözlenmektedir. Hatta söz konusu jenerasyonun, dini içerikli paylaşım ve kutlamalar yapma, dini sohbetler dinleme ve dini içerikli sayfa veya grup paylaşımlarını takip etme hatta beğeni atma hususlarında internet neslinden daha önde olduğu dahi söylenebilir. Özellikle dini video ve sohbetler için YouTube; dini içerikli paylaşımlar için Instagram, Twitter ve Facebook; dini bilgi için Wikipedia evrensel bir kullanım ağına sahiptir. Ancak söz konusu amaçla kullanılan bu mecralarda karşılaşılan sözlü, yazılı veya görsel her dini içeriğin doğruluğu kesin olmamakla beraber, zaman içerisinde ve yaygınlık kazandıkça doğru kabul edilmeye başlanmaktadır (Kaplan ve Heinlein, 2010, s.62). Dolayısıyla doğruluğu şüpheli söz konusu bilgiler dikkate alınmak suretiyle gerçekleştirilecek dini ibadet, dua ya da ritüellerin bireylere faydadan ziyade zarar vereceği açıktır. Bu durum, sanal ortam ve sosyal medyanın sağlıklı dini bilgiye ulaşma hususunda nasıl bir tehlike arz ettiğinin ve sağlıklı dini bilgiye ulaşma hususunda ne derece dikkatli olunması gerektiğinin önemli bir göstergesi durumundadır. Bu nedenle bireylerin dini içerikli bilgi edinme ve paylaşımları hususunda sosyal medyayı ne derece dikkate aldıkları ya da ne düzeyde kullandıkları hususunun ölçülebilmesi adeta bir gerekliliğe dönüşmüştür. Konuya ilişkin yapılan araştırmalar, bireylerin dini bilgiye ulaşma noktasında aileye, dini-resmi kurum ve gruplara ve sosyal medyaya başvurdıklarını göstermektedir (Bildik, 2019, s.134). Hatta dini yüksek öğrenim görmekte olan öğrenciler üzerinde yapılan bir araştırmada dahi, öğrencilerin temel derslerle alakalı bilgilere ulaşma noktasında yararlandıkları kaynaklar arasında dini içerikli web siteleri ve sosyal medyanın önemli paya sahip olduğu sonucu elde edilmiştir (Demir, 2019, s.151.).

Literatürde yapılan incelemede, sosyal medya ile din ve dindarlık kavramlarını birlikte ele alan çalışmaların var olduğu ancak yapılması muhtemel bir nicel çalışmada kullanılmak üzere geliştirilmiş olan ve bireylerin sosyal medya dindarlık düzeylerini ölçebilecek bir ölçme aracının mevcut olmadığı gözlenmiştir. Dolayısıyla yapılan bu ölçek geliştirme çalışmasıyla, literatürdeki bu boşluğun doldurulması ve ileriki dönemlerde konuyla alakalı yapılması muhtemel nicel çalışmalarda kullanılmak üzere “Sosyal Medya Dindarlığı Ölçeği”nin geliştirilmesi uygun görülmüştür.

2. YÖNTEM

2.1. Sosyal Medya Dindarlığı Ölçeği Geliştirme Süreci

Sosyal Medya Dindarlığına dair bir ölçek geliştirmek amacıyla ilk adım olarak kapsamlı bir literatür taraması yapılmıştır. Bu süreçte, konuya ilişkin mevcut bilimsel çalışmalar derinlemesine incelenmiştir (Bayrakçı ve Çuhadar, 2024; Geredeli, 2024; Küçük Aydın, 2023; Özdemir, 2023; Karagöz vd., 2020; Çömez Polat, 2019; Dereli, 2019; Bodur ve Korkmaz, 2017; Ayaz, 2015; Ekşi ve Çiftçi, 2017; Oyman, 2016; Coştu, 2009)

Ölçek geliştirme sürecinde iki temel yöntem kullanılır: Birincisi, daha önce geçerlik ve güvenirliği sağlanmış bir ölçeğin uyarlanması; ikincisi ise tamamen yeni bir ölçek oluşturmaktır (Karakoç ve Dönmez, 2014, s.39-49). Sosyal Medya Dindarlığı Ölçeği (SMDÖ) için ikinci yöntem tercih edilmiş, yani yeni bir ölçek geliştirilmesi yoluna gidilmiştir.

SMDÖ geliştirilirken izlenmiş olan yol şu şekildedir: Ölçek geliştiren araştırmacı tarafından 24 soruluk madde havuzu oluşturulmuştur. Alanında uzman beş bilim insanına 24 soru sunulmuştur. Uzmanlar oluşturulan bu 24 soruyu “açıklık, gereklilik ve özgünlük” bakımından değerlendirmiştir. Uzmanların görüşleri baz alınarak 24 soruluk madde havuzundan istenilen kriterleri taşıyamayan 7 soru çıkartılmıştır.

Bu 17 soruluk aday ölçek formu (Yurdugül, 2005, s.771) kapsam geçerliliği açısından değerlendirildikten sonra, ölçek nihai halini alana kadar pilot uygulama ve nihai çalışma gerçekleştirilmiştir (Erkuş, 2002, s.25-64). Pilot çalışmada, farklı demografik özelliklere sahip 170 üniversite öğrencisine 17 maddelik ölçek uygulanmış ve bu çalışmalar sonucunda ölçek son haline getirilmiştir.

SMDÖ’nün sorularının birbirleriyle ilişkili olması nedeniyle, Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) sırasında Promax eğik döndürme yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntem, faktörlerin birbiriyle ilişkili olduğu durumlarda önerilen bir tekniktir (Büyüköztürk, 2002, s.476-477). Faktör analizinin uygulanması sonucunda, maddelerin faktör yük değerleri incelenmiştir ve faktör yükü 0,40’ın altında olan bir madde tespit edilmemiştir. Bununla birlikte, aynı anda birden fazla faktörde yüksek değer alan üç madde tespit edilerek analiz dışı bırakılmıştır. Kalan 14 madde ile yeniden bir Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmış ve bu maddelerin tamamının ilgili faktörlere uygun bir şekilde dağıldığı tespit edilmiştir. Bu analiz sonucunda, ölçeğin dört faktörlü bir yapıya sahip olduğu ortaya çıkmıştır.

Bu aşamada, ölçek formu, pilot çalışmadan farklı olarak 170 kişilik bir gruba uygulanmıştır. Farklı olan bu ikinci 170 kişilik gruptan elde edilen verilere Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) uygulanmış ve sonuçlar, ölçeğin uyumlu bir yapı sergilediğini göstermiştir. Bulgular bölümünde detaylı bir şekilde açıklandığı üzere, DFA sonuçları ölçeğin mükemmel bir uyum gösterdiğini doğrulamıştır.

2.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubu, toplamda 425 katılımcıdan oluşmaktadır. Bu 425 katılımcının verileri üç farklı aşamada kullanılmıştır: 170 katılımcının verileri açıklayıcı faktör analizinin (AFA) yapıldığı pilot çalışmada, 170 katılımcının verileri doğrulamalı faktör analizinin (DFA) yapıldığı çalışmada ve 85’i ise ölçeğin test-tekrar test güvenirliğinin yapıldığı çalışmada kullanılmıştır. Katılımcı sayısı belirlenirken, ölçek maddelerinin sayısının beş ila on katı kadar bir örneklem büyüklüğüne sahip olunmasına özen gösterilmiştir (Can, 2016, s.319; DeVellis, 2014, s.157). Hem pilot çalışmada hem de nihai çalışmada gerekli katılımcı sayısına ulaşılmıştır.

AFA ve DFA için verilerin elde edildiği katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1’de sunulmuştur:

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Kişisel Özellikler	n	%
Cinsiyet	Erkek	112	26,4
	Kadın	313	73,6
Medeni Durum	Bekar	394	92,7
	Evli	31	7,3
Sınıf Düzeyi	Hazırlık	31	7,3
	1. Sınıf	109	25,6
	2. Sınıf	129	30,4
	3. Sınıf	129	30,4
	4. Sınıf	27	6,4
Yaş	Min/Maks- Ort/Ss	18/54	23.09/5.46

Katılımcıların yaş ortalamasının 23.09 olduğu, %73,6 oranında kadın, %26,4 oranında erkek olduğu, %7,3 oranında hazırlık öğrencisi, %25,6 oranında 1. sınıf, %30,4 oranında 2. sınıf, %30,4 oranında 3. sınıf %6,4 oranında 4. sınıf olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmadan elde edilen verilerde, katılımcıların %92,7 oranında bekar ve %7,3 oranında evli olduğu saptanmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

2023 yılı şubat ayında başlatılan ilk deneme çalışması ve mart ayında gerçekleştirilen ikinci deneme uygulaması, çevrim içi olarak gerçekleştirilmiştir. Etik izin alındıktan sonra, toplamda 425 gönüllü kadın ve erkek katılımcıyla çalışma yürütülmüştür. Ölçeğin geçerliliğini değerlendirmek amacıyla Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) uygulanmıştır. Güvenilirlik analizi için Cronbach's Alfa iç tutarlılık katsayısı hesaplanmış, faktörler arası ilişkiler ise Pearson korelasyon katsayısı ile analiz edilmiştir.

SPSS-26 yazılımı güvenilirlik ve AFA işlemleri için, AMOS-22 yazılımı ise DFA işlemleri için kullanılmıştır. Faktör analizinin veri setine uygunluğunu belirlemek amacıyla korelasyon matrisi, Bartlett testi ve KMO testi uygulanmış; faktörlerin belirlenmesinde ise yamaç grafiği ve özdeğer istatistikleri dikkate alınmıştır. Faktörlerin yorumlanması, anlamlandırılması ve isimlendirilmesi sürecinde Promax eğik döndürme tekniği kullanılmıştır. Faktör sayısının belirlenmesinde, açıklanan varyans oranının yüksekliği, yamaç grafiği ve özdeğerlerin 1'den büyük olması kriterleri esas alınmıştır.

Ölçeğin güvenilirliğini değerlendirmek için Cronbach's Alfa değeri dikkate alınmış, ayrıca maddelerin toplam korelasyonları ve faktörler arası korelasyonlar incelenmiştir.

2.4. Ölçeğin Derecelendirme Sistemi

Katılımcılara Sosyal Medya Dindarlığını ölçmek amacıyla, her bir madde için "Tamamen Katılmıyorum" (1), "Katılmıyorum" (2), "Kararsızım" (3), "Katılıyorum" (4) ve "Tamamen Katılıyorum" (5) olmak üzere derecelendirmeye dair farklı beş seçenek sunulmuştur. Örneğin, "11. Sosyal medyada paylaşılan dua ve metinleri okumayı ve takip etmeyi önemserim." maddesi için katılımcılardan bu seçeneklerden birini seçmeleri istenmiştir.

Ölçekte, bir tanesi olumsuz ifadelidir olmak üzere toplam 14 soru yer almaktadır. Örneğin, "Dini gün ve gecelerde sosyal medya üzerinden bana mesaj gönderilmesini önemsemem." ifadesi olumsuz bir maddeyi temsil etmektedir. Ölçekten alınabilecek toplam puanlar 14 ile 70 arasında değişmektedir; bu puanlar, sırasıyla "Tamamen Katılmıyorum" ile "Tamamen Katılıyorum" düzeylerini ifade etmektedir.

3. BULGULAR

Çalışmamızın bu bölümünde ölçeğimizin geçerlilik ve güvenilirlik analizine ait teknik detaylar ile elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

1.1. Geçerlilik Analizi

Geçerlilik analizinin ilk aşaması, elde edilen verilerin faktör analizine uygunluğunu belirlemek amacıyla KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) Örneklem Yeterlilik Testi ve Bartlett Küresellik Testi'nin yapılmasıdır. KMO testinden elde edilen sonuçlar, 0,80 ve üzeri değerlere "mükemmel", 0,70-0,80 arası "iyi", 0,60-0,70 arası "orta", 0,50-0,60 arası "kötü" ve 0,50'nin altındaki değerler ise "kabul edilemez" olarak değerlendirilmektedir (Yurtkoru, 2018, s.80). Bu çalışmada, KMO testinden 0.86 değeri elde edilmiştir. Ayrıca Bartlett testinin sonuçları anlamlı bulunmuş ve χ^2 değeri 1757,101, p değeri ise 0,00 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar, örneklemin faktör analizine uygunluk açısından mükemmel bir düzeyde olduğunu göstermektedir.

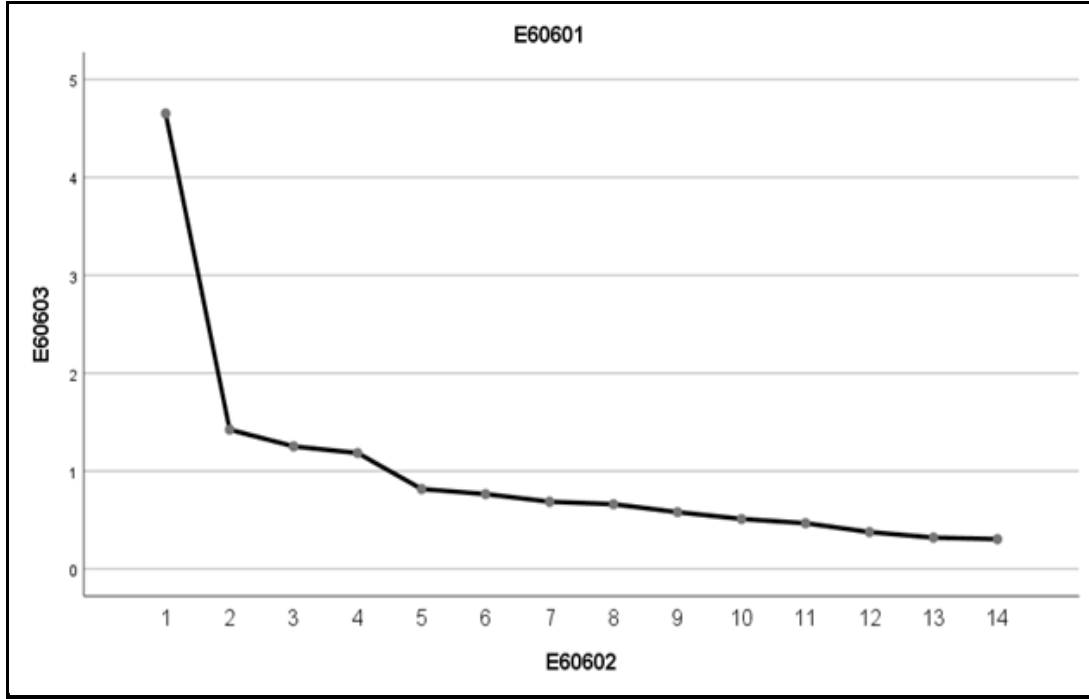
3.2. Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA)

Örneklem büyüklüğünün faktör analizine uygunluğu belirlendikten sonra, verilerin analizi için "temel bileşenler analizi" tekniği uygulanmıştır. Temel bileşenler analizi, değişkenleri azaltmayı ve anlamlı kavramsal yapılar oluşturmayı amaçlayan, en sık kullanılan ve anlaşılması kolay bir istatistiksel yöntemdir (Büyüköztürk, 2018, s.13-14).

Bu aşamada, ölçeğin faktör sayısını belirlemek için yamaç grafiği, özdeğerler ve açıklanan varyans oranları değerlendirilmiştir. Şekil 1'deki yamaç grafiği, eğimin önce düştüğünü ve 5. noktadan itibaren düzleştiğini göstermektedir. Ayrıca, özdeğerlerin 1'den büyük olduğu dört faktör tespit edilmiştir. Yamaç grafiği ve paralel analiz birlikte değerlendirildiğinde, anlamlı bulunan faktör sayısının dört olduğu ve beşinci faktörden sonraki faktörlerin paralel olduğu belirlenmiştir (Koçak vd., 2016, s.345).

Yamaç grafiği ile ilgili görsel Şekil 1'de verilmiştir:

Şekil 1. Sosyal Medya Dindarlığı Ölçeği Yamaç Grafiği.

Yamaç grafiğine bakıldıktan sonra faktör yük değerini belirlemek için “Component Matrix” tablosu incelenmiş ve ölçeğin çok boyutlu olduğu tespit edildiğinden rotasyon işlemi yapılmıştır. Rotasyon işleminde promax rotation (eğik döndürme) tekniği tercih edilmiştir. Rotasyon işlemi neticesinde ulaşılan özdeğerler, faktör yükleri, açıklanan varyans ve toplam varyans değerleri tablo 2’de verilmiştir:

Tablo 2. Açıklanan Toplam Varyans Tablosu

Bileşen	Başlangıç Özdeğer			Yüklenen Faktörlerin Karelerinin Dağılımı			Rotasyon Sonrası Dağılım
	Toplam	Varyans %	Birikimli %	Toplam	Varyans %	Birikimli %	Toplam
1	4,65	33,23	33,23	4,14	29,56	29,56	3,93
2	1,42	10,16	43,39	,93	6,66	36,22	2,68
3	1,25	8,95	52,34	,65	4,67	40,89	1,33
4	1,18	8,46	60,80	,49	3,46	44,35	,65

Birinci ana uygulamada elde edilen verilere yapılan AFA analizinde değişik faktörlerde ilişki düzey aralığı 0,10’nın altında kalacak şekilde birden fazla faktörde yer alan üç madde ölçekten çıkarılmıştır. İkinci deneme uygulamasında ise yük değeri 0,40’tan aşağıda, negatif ve diğer faktörlerle birlikte değer alan bir madde görülmemiştir. Tekrar edilen döndürme işlemleri neticesinde 14 maddenin öz değeri 1’in üzerindeki dört faktörde kümelendiği ve bunların da ölçeğin toplam varyansının %60,80’ini açıkladığı tespit edilmiştir. Faktör analizinde varyans oranları ne kadar yüksek olursa, ölçeğin faktör yapısı da o kadar güçlü olmaktadır (Gorsuch, 1974; Lee ve Comrey, 1979. Akt. Tavşancıl ve Keser, 2001, s.87) Faktör sayısı arttıkça açıklanan varyansın artması beklenmektedir. Bununla birlikte sosyal bilimlerde açıklanan varyansın %40-%60 arasında olması kabul edilmektedir (Yaşlıoğlu, 2017, s.77). Bu bağlamda ölçeğin açıklanan varyansının yeterli düzeyde

olduğu ifade edilebilir. Bu çalışmada açıklanan varyansın %60,80 çıkması faktör yapısının yeterli düzeyde olduğunu göstermektedir.

Faktör analizinin ardından elde edilen “Döndürülmüş Bileşen Matrisi (Rotated Component Matrix)” dağılımları Tablo 3’te verilmiştir. Bu değerler dört faktörden oluşan ölçeğin geçerli bir yapıda olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Bileşenler Matrisi (Component Matrix)

	Maddeler	1	2	3	4
1	Sosyal medyada yer alan dinî içerikli paylaşımlar ilgimi çeker.	,877			
2	Sosyal medyada çıkan dinî içerikli paylaşımları takip etmek benim için önemlidir.	,770			
3	Sosyal medyada beğendim dini karakterlerin videolarını takip etmekten hoşlanırım.	,643			
4	Sosyal medyada insanlarla karşılıklı dinî içerikli mesaj ve videolar paylaşmaktan hoşlanırım.	,612			
5	Sosyal medyada yer alan dinî içerikli paylaşımlardan duygusal anlamda etkilenirim.	,608			
6	Sosyal medyada yer alan beğendiğim dinî içerikli sayfalara üye olup paylaşımlarını takip etmek benim için önemlidir.	,576			
7	Dinî içerikli sohbetleri internet üzerinden dinlemeyi tercih ederim.	,539			
8	Dinî gün ve gecelerde çevremdeki insanlara sosyal medya üzerinden düzenli olarak kutlama mesajı atmayı önemserim.		,922		
9	Sosyal medyada yayınlanan dinî içerikli kutlama mesajlarına geri bildirimde bulunmak benim için önemlidir.		,601		
10	Dinî gün ve gecelerde sosyal medya üzerinden bana mesaj gönderilip gönderilmemesini önemsemem.		,478		
11	Dinî konularda kafama takılan meseleler hakkında sanal ortamda bulduğum cevapların benim için yeterli olduğuna inanırım.			,543	
12	Kur’an’ı sanal uygulamalar üzerinden okumayı ve dinlemeyi tercih ederim.			,415	
13	Sosyal medya ortamında zaman geçirmenin zaman kaybı olduğunu düşünürüm.				,521
14	İnternet ortamı ve sosyal medyanın dinî ve ahlaki yönden sakıncalı içerikler barındırdığını düşünürüm.				,420

Yapılan faktör analizinin ardından birinci faktörün 7 maddeden oluştuğu ve yük değerlerinin 0.539 ile 0.877 arasında değiştiği, ikinci faktörün 3 maddeden oluştuğu ve yük değerlerinin 0.478 ile 0.922 arasında değiştiği, üçüncü faktörün 2 maddeden oluştuğu ve yük değerlerinin 0.415 ve 0.543 olduğu, dördüncü faktörün 2 maddeden oluştuğu ve yük değerlerinin 0.420 ve 0.521 olduğu belirlenmiştir.

Maddelerin içerikleri değerlendirilerek birinci faktöre “Dinî İçeriklere Yönelik İlgi ve Etkileşim”, ikinci faktöre “Dinî Gün ve Gecelerde Kutlama ve Geri Bildirim Davranışları”, üçüncü faktöre “Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur’an’ın Dijital Kullanımı” ve dördüncü faktör için “Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlaki Etkileri” olarak isimlendirilmiştir.

Araştırmada SMDÖ faktör yük değerlerinin 0,922-0,415 arasında olduğu görülmektedir. Bu değerler SMDÖ'nün yüksek düzeyde ilişkili maddelerden oluştuğunu göstermektedir (Büyüköztürk, 2020, s.134).

Ölçek içi korelasyonlar. Bir ölçeğin yapı geçerliği, o ölçeği oluşturan alt ölçekler arası korelasyonların incelenmesi aracılığıyla da test edilmektedir. Bu amaçla Sosyal Medya Dindarlığı Ölçeği'nin alt ölçekleri arasındaki basit doğrusal korelasyon katsayısı hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Faktörler Arası İlişkiyi Gösteren Korelasyon Analizi

Faktör		Dinî İçeriklere Yönelik İlgi ve Etkileşim	Dinî Gün ve Gecelerde Kutlama ve Geri Bildirim Davranışları	Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur'an'ın Dijital Kullanımı	Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlaki Etkileri
Dinî İçeriklere Yönelik İlgi ve Etkileşim	Pearson Korelasyonu	1	,508	,544	,524
	Anlamlılık		,000	,000	,000
Dinî Gün ve Gecelerde Kutlama ve Geri Bildirim Davranışları	Pearson Korelasyonu		1	,596	,583
	Anlamlılık			,000	,000
Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur'an'ın Dijital Kullanımı	Pearson Korelasyonu			1	,517
	Anlamlılık				,000
Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlaki Etkileri	Pearson Korelasyonu				1
	Anlamlılık				
** Korelasyon 0,05 düzeyinde anlamlıdır.					

Tablo 4 incelendiğinde, ölçekte yer alan bütün faktörler arasında orta seviyede, pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Çünkü “korelasyon katsayısının, mutlak değer olarak 0,50'nin altında olması düşük düzeyde, 0,50 ile 0,70 arasında olması orta düzeyde, 0,70'nin üstünde olması ise yüksek düzeyde bir ilişki olduğu” şeklinde kabul edilmektedir (Büyüköztürk, 2020, s.32). Ölçeği oluşturan faktörler arasındaki ilişkinin yönü ve düzeyine detaylı şekilde bakıldığında elde ettiğimiz sonuçlar şu şekildedir:

Dinî İçeriklere Yönelik İlgi ve Etkileşim faktörüyle Dinî Gün ve Gecelerde Kutlama ve Geri Bildirim Davranışları, ($r=0.508$; $p<0,05$) ve Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur'an'ın Dijital Kullanımı ($r=0.544$; $p<0,05$) Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlaki Etkileri ($r=0.524$; $p<0,05$) arasında pozitif yönlü orta düzeyde ilişki bulunmuştur.

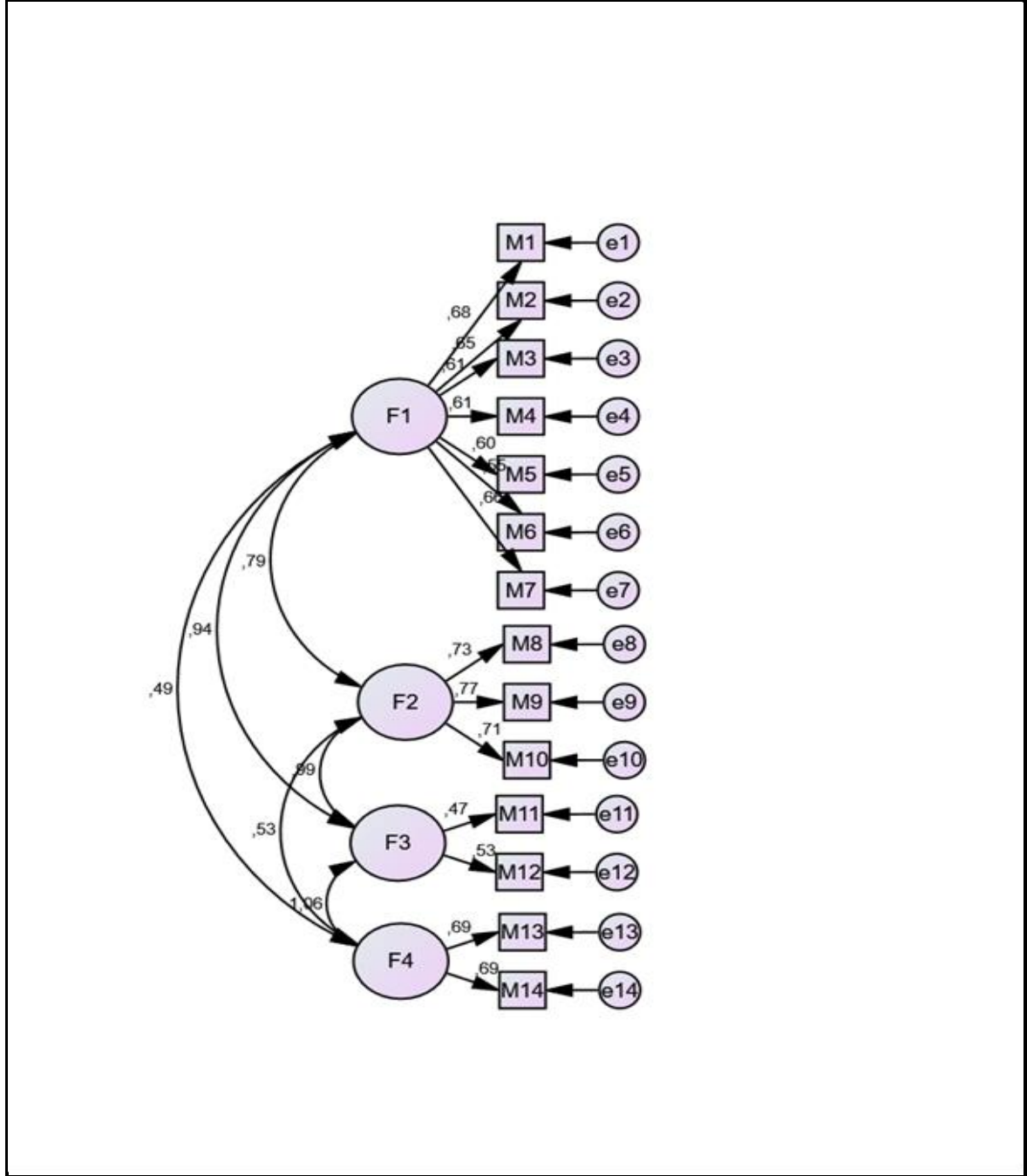
Dinî Gün ve Gecelerde Kutlama ve Geri Bildirim Davranışları faktörüyle Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur'an'ın Dijital Kullanımı ($r=0.596$; $p<0,05$), Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlaki Etkileri ($r=0.583$; $p<0,05$) arasında pozitif yönlü orta düzeyde ilişki bulunmuştur.

Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur'an'ın Dijital Kullanımı ile Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlaki Etkileri ($r=0.517$; $p<0,05$) arasında pozitif yönlü orta düzeyde ilişki bulunmuştur.

3.3. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA)

SMDÖ'nün DFA'sını gösteren yol şeması Şekil 2'de verilmiştir:

Şekil 2. Doğrulayıcı Faktör Analizi Yol Şeması

Nihai çalışmada verilerin AFA’da beliren çoklu faktör yapısına uygunluğu AMOS programı kullanılarak yapılan DFA ile incelenmiştir. Yapılan DFA sonucunda faktör yük değeri 0,40’tan küçük madde olmadığı belirlenmiştir. Bununla birlikte faktörler arası ilişkinin 0,47 ile 0,77 arasında değer aldığı ve faktörlerin orta/yüksek seviyede birbirini açıkladığı görülmüştür.

SMDÖ’ye ait DFA ile elde edilen uyum indeksleri Tablo 4’te sunulmuştur:

Tablo 5. Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksi Sonuçları

Uyum İndeksi	Mükemmel Düzey	Kabul Edilebilir Düzey	Araştırma Sonucu	Değer
X^2/sd	$0 \leq X^2/df \leq 2$	$2 \leq X^2/sd \leq 5$	2,74	Kabul edilebilir
RMSEA	$0,00 \leq RMSEA \leq 0,05$	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,08$	0,07	Kabul edilebilir
SRMR	$0,00 \leq SRMR \leq 0,05$	$0,05 \leq SRMR \leq 0,10$	0,07	Kabul edilebilir
NFI	$0,95 \leq NFI \leq 1,00$	$0,90 \leq NFI \leq 0,95$	0,94	Kabul edilebilir
RFI	$0,95 \leq RFI \leq 1,00$	$0,90 \leq RFI \leq 0,95$	0,90	Kabul edilebilir
CFI	$0,95 \leq CFI \leq 1,00$	$0,90 \leq CFI \leq 0,95$	0,90	Kabul edilebilir
GFI	$0,95 \leq GFI \leq 1,00$	$0,90 \leq GFI \leq 0,95$	0,90	Kabul edilebilir
IFI	$0,95 \leq IFI \leq 1,00$	$0,90 \leq IFI \leq 0,95$	0,91	Kabul edilebilir
TLI / NNFI	$0,95 \leq TLI \leq 1,00$	$0,90 \leq TLI \leq 0,95$	0,93	Kabul edilebilir
PGFI	$0,95 \leq PGFI \leq 1,00$	$0,50 \leq PGFI \leq 0,95$	0,61	Kabul edilebilir
PNFI	$0,95 \leq PNFI \leq 1,00$	$0,50 \leq PNFI \leq 0,95$	0,65	Kabul edilebilir

Tablo 5’te görüldüğü üzere, Ki kare değeri $x^2=194,833$, Serbestlik Derecesi (sd)=71, Anlamlılık değeri (p)=0,00; (x^2/sd)=2,74, Tahmin Hatalarının Ortalamasının Karekökü (RMSEA)=0,07, Standartlaştırılmış Hata Kareleri Ortalamasının Karekökü (SRMR)=0,07, Normlaştırılmış Uyum İndeksi (NFI)=0,94, Göreli Uyum İndeksi (RFI) = 0,90, Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (CFI)=0,90, Fazlalık Uyum İndeksi (IFI)=0,91, Turker-Lewis İndeksi veya Normlaştırılmamış Uyum İndeksi (TLI/NNFI)=0,93, Sıkı İyilik Uyum İndeksi (PGFI)=0,61 ve Sıkı Normlaştırılmış Uyum İndeksi (PNFI)=0,65 şeklindedir. Elde edilen bu değerler, 4 faktör ve 14 maddeli yapının kabul edilebilir düzeyde uyum sağladığını göstermektedir (Tabachnick ve Fidell, 2007).

3.4. Güvenirlilik Analizleri

Güvenirlilik düzeyini kestirmek için birden çok teknik vardır, bunlar temel olarak üç başlıkta toplanabilir (Karasar 2009, s.148; Gözüm ve Aksayan, 2003, s.4).

- İç Tutarlılık (Internalconsistency)/Tutarlılık (Homogeneity)
- Değişmezlik (Stability)
- Bağımsız gözlemciler arası ve içindeki uyum

Bu çalışmanın güvenirlilik sınamasında “İç tutarlılık” ve “Değişmezlik” testleri kullanılmıştır.

3.4.1. İç Tutarlılık/Tutarlılık

AFA ve DFA analizleri neticesinde uyum düzeyi yüksek olan 4 faktörden ve 14 maddeden oluşan ölçeğimiz için güvenirlilik analizi uygulanmıştır. Güvenirlilik analizinde ölçeğin iç tutarlığını ortaya koyan Cronbach’s Alfa değerlerinin ne düzeyde olduğuna yani ölçek maddelerinin homojen bir yapı arz edip etmediğine bakılmıştır. Tablo 6’da ölçeğin üç alt faktörüyle birlikte tamamının Cronbach’s Alfa değerleri ile maddelerin toplam korelasyonları görülmektedir:

Tablo 6. Faktörlerin Güvenilirlik Analizi

	Madde Sayısı	Cronbach's Alfa	Madde Toplam
Dinî İçeriklere Yönelik İlgi ve Etkileşim	7	0,81	0,51-0,68 arası
Dinî Gün ve Gecelerde Kutlama ve Geri Bildirim Davranışları	3	0,79	0,35-0,59 arası
Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur'an'ın Dijital Kullanımı	2	0,77	0,50-0,65 arası
Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlaki Etkileri	2	0,76	0,45-0,54 arası
Sosyal Medya Dindarlığı Ölçeği (Tüm maddeler)	14	0,84	0,51-0,60 arası

Tablo 6'te görüldüğü gibi, Cronbach's Alfa güvenilirlik katsayıları şu şekildedir: Ölçeğin tamamı için 0,84, Dinî İçeriklere Yönelik İlgi ve Etkileşim faktörü için 0,81, Dinî Gün ve Gecelerde Kutlama ve Geri Bildirim Davranışları faktörü için 0,79, Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur'an'ın Dijital Kullanımı faktörü için 0,77 ve Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlaki Etkileri faktörü için 0,76. Bu sonuçlar, ölçek maddeleri arasında yeterli düzeyde iç tutarlılık olduğunu göstermektedir. Ayrıca, sosyal bilimler alanında bir testin güvenilirlik katsayısının 0,70 veya üzerinde olması, test puanlarının güvenilirliğinin yeterli olduğu anlamına gelmektedir (Yurtkoru vd., s.89). Ayrıca, maddelerin kendi aralarındaki tutarlılığı belirlemek amacıyla yapılan madde analizi sonucunda, maddelerin toplam korelasyonlarının 0,35 ile 0,68 arasında değiştiği görülmüştür. Bu durum, ölçeğin maddelerinin tutarlı ve ayırt edici nitelikte olduğunu göstermektedir. Çünkü, "bir araştırmada madde toplam korelasyonunun 0,30'un üzerinde olması, maddelerin iç tutarlılığının bir göstergesi" olarak kabul edilmektedir. Bu sonuçlar araştırmada geliştirilmiş olan ölçeğin dört faktörüyle birlikte tümünün güvenilir olduğunu göstermektedir.

3.4.2. Değişmezlik

Değişmezlik için test-tekrar test veya paralel form güvenirliliği kullanılabilir. Bu araştırmada paralel form dış ölçüt geçerliği için kullanılmıştır. Değişmezlik testi için test-tekrar test güvenirliliği kullanılmıştır.

3.4.2.1. Test-Tekrar Test Güvenirliliği (Test-Retest)

Test tekrar test uygulaması, aralıksız ve aralıklı olmak üzere iki şekilde yapılabilir. Aralıksız yöntemde test, gruba aralıksız veya kısa bir moladan sonra yeniden uygulanır. Aralıklı yöntemde ise, uygulamalar arasında iki ila dört hafta geçmesi önerilmektedir (Gözüm ve Aksayan, 2003, s.5). Geliştirilen ölçeğin güvenirliliğini bulmak için iki uygulamadan elde edilen puanlar arasındaki korelasyon hesaplanır. Test puanları sürekli bir değişken ve eşit aralıklı (interval) ölçek nitelikleri taşıdığı için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon eşitliği kullanılmalıdır (Karasar, 2009, s.149; Gözüm ve Aksayan, 2003, s.5).

14 maddelik ölçeğin güvenirliliğini değerlendirmek amacıyla, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde hazırlık, 1., 2., 3., ve 4. sınıflarda öğrenim gören 85 öğrenciye, eğitim araştırmalarında önerilen iki haftalık zaman aralığı (Fraenkel ve Wallen, 2008) kullanılarak ölçek tekrar uygulanmıştır. İki hafta öncesi ve sonrası alınan puanların tutarlılığını test etmek için Pearson momentler çarpım korelasyon katsayısı kullanılmıştır (Karasar, 2009). Elde edilen sonuçlar, ölçeğin iki uygulama arasında yüksek düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki gösterdiğini ($r(77)=0.81$, $p<0.05$) ortaya koymuştur. Bu bulgu, ölçeğin belirli bir zaman aralığında kararlı bir yapıya sahip olduğunu desteklemektedir (Erkuş, 2005).

4. SONUÇ

Yapılan çalışmada "Sosyal Medya Dindarlığı Ölçeği" geliştirilmesi amaçlanmış olup, yapılan analizler sonucunda ölçeğin geçerli ve güvenilir bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya literatür taraması ile başlamış ve 24 maddelik bir ölçek taslağı oluşturulmuştur. Bu maddeler, beş akademisyen tarafından değerlendirilmiş ve uzmanların geri bildirimleri doğrultusunda 7 madde ölçek madde havuzundan çıkarılarak ölçeğin taslak formu oluşturulmuştur.

Geçerlilik analizi için Bartlett Küresellik Testi ve KMO Örneklem Yeterlilik Testi yapılmış ve sonuçlar, örneklem sayısının faktör analizine uygun olduğunu göstermiştir. Bu aşamada, 170 katılımcı ile pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler üzerinde yapılan Açıklayıcı Faktör Analizinde (AFA), Promax eğik döndürme yöntemi kullanılmış ve faktör yük değerleri 0,40'ın üzerinde olan üç madde analiz dışında bırakılarak, 14 maddeden oluşan dört faktörlü bir yapı elde edilmiştir.

Maddelerin içeriklerine göre birinci faktör “Dinî İçeriklere Yönelik İlgi ve Etkileşim”, ikinci faktör “Dinî Değerlerin Günlük Hayattaki Rolü ve Kişisel İnançların Etkileri”, üçüncü faktör “Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur’an’ın Dijital Kullanımı” ve dördüncü faktör “Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlaki Etkileri” olarak adlandırılmıştır.

Çalışmanın sonraki aşamasında, farklı bir örneklem grubuyla nihai uygulama gerçekleştirilmiştir. Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) sonuçlarına göre, ölçeğin 14 madde ve 4 faktörden oluşan yapısı mükemmel bir uyum göstermiştir. Doğrulamalı Faktör Analizi sonuçlarına göre, ölçek maddeleri arasındaki ilişkiler orta-yüksek seviyede bulunmuştur.

Güvenirlilik analizinde, Cronbach Alfa katsayıları ölçeğin tamamı ve her bir faktör için 0,77 ile 0,84 arasında bulunmuştur. Bu sonuçlar, ölçeğin iç tutarlılığının güvenilir olduğunu göstermektedir. Ayrıca, test-tekrar test güvenirliği analizinde, ölçeğin kararlı bir yapıya sahip olduğu belirlenmiştir.

Sonuç olarak, geliştirilen "Sosyal Medya Dindarlığı Ölçeği", 18 yaş ve üzeri üniversite öğrencileri için tatmin edici sonuçlar vermiştir ve bu ölçeğin farklı gruplarla yapılacak gelecekteki çalışmalarda da incelenmesi önerilmektedir.

Bu çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan 24.04.2024 tarihli ve 24 sayılı kararıyla izin alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ayaz, O. (2015). *Sosyal medyanın ergenlerin dini sosyalleşmesine etkileri: Sakarya/Akyazı örneği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Bayrakçı, S. ve Çuhadar, M. (2024). Sosyal medya ve popüler dindarlık: Facebook'taki tasavvuf sayfaları üzerine bir inceleme. *Eskiyei*, 54, 895-928. <https://doi.org/10.37697/eskiyei.1474431>.
- Bildik, E. (2019). *Dini bilgi edinme sürecinde sosyal medya* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Birgaman, K. A. (2023). Religion in the digital age: An irreversible process. *Religions*, 14(108), 1-14. <https://doi.org/10.3390/rel14010108>.
- Bodur, H. ve Korkmaz, S. (2017). İlahiyat öğrencilerinde sosyal medya kullanımı ve dindarlık ilişkisi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30, 329-351.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 32(32), 470-483. <https://doi.org/10.14527/517>
- Büyüköztürk, Ş. (2020). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (27. baskı). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Can, A. (2016). *SPSS ile bilimsel araştırma süresince nicel veri analizi* (4. baskı). Pegem Akademi Yayınları.
- Cerrah, L. (2015). *Sosyal medyada din algısı (Twitter Örneği)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Coştu, Y. (2009). *Toplumsallaşma sürecinde dindarlığı etkileyen faktörler: Samsun örneği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Çağ, P. ve Yıldırım, İ. (2013). Evlilik doyumunu yordayan ilişkisel ve kişisel değişkenler. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(39), 13-23.
- Çömez Polat, F. (2019). *Türkiye'de değişen dindarlık göstergeleri ve sosyal medya* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul üniversitesi.
- Demir, İ. (2019). *Dini bilgi edinme kaynağı olarak sosyal medya (İlahiyat fakültesi öğrencileri örneği)* [Yayımlanmamış Doktora tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Dereli, M. D. (2019). *Sanala veda sosyal medya ve dönüşen dindarlık*. Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- DeVellis, R. F. (2014). *Ölçek geliştirme: Kuram ve uygulamalar*. (Tarık Totan Çev. ve Ed.). Nobel Akademik Yayıncılık. (Orijinal çalışma 1991'de yayınlandı).
- Ekşi, H. ve Çiftçi, M. (2017), Lise öğrencilerinin problemli internet kullanım durumlarının dinî inanç ve ahlaki olgunluk düzeylerine göre yordanması. *The Turkish Journal on Addictions*, 4(2), 181-206.
- Erkuş, A. (2021). *Psikolojide ölçme ve ölçek geliştirme I: Temel kavramlar ve işlemler*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Geredeli, M. (2024). *Sosyal medya mahremiyet ve dindarlık ilişkisi üzerine bir araştırma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Gorsuch, R. L. (1974). *Factor analysis*. W. B. Saunders Company.
- Güngör, D. (2016). Psikolojide ölçme araçlarının geliştirilmesi ve uyarlanması kılavuzu. *Türk Psikoloji Yazıları*, 19(38), 103-111.
- Kaplan, A. M. ve Hainlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *BusinessHorizons*, 53(1), 59-68. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>

- Karakoç, F. Y. ve Dönmez, L. (2014). Ölçek geliştirme çalışmalarında temel ilkeler. *Tıp Eğitimi Dünyası*, 13(40), 39-49. <https://doi.org/10.25282/ted.228738>.
- Kocagöz, E., Göksu, N., Bakan, İ. ve Karakuş, F. N. (2020). Mahremiyet ve dindarlık perspektifinden sosyal medya platformlarında görsel paylaşımının incelenmesi: KSÜ öğrencileri üzerinde bir uygulama. *Kahramanmaraş Sütçü İmam üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 83-101.
- Koçak, D., Çokluk, Ö. ve Kayrı, M. (2016). Faktör sayısının belirlenmesinde map testi paralel analiz K1 ve yamaç birikinti grafiği yöntemlerinin karşılaştırılması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(1), 330-359.
- Küçük Aydın, E. (2023). Dindarlık ve sosyal medya bağımlılığı ilişkisi üzerine bir araştırma: Giresun örneği [Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi]. Uludağ üniversitesi.
- Lee, H. B., ve Comrey, A. L. (1979). Distortions in a commonly used factor analytic procedure. *Multivariate Behavioral Research*, 14(3), 301–321. https://doi.org/10.1207/s15327906mbr1403_2.
- Müller, J. ve Friemel, T. N. (2024). Dynamics of digital media use in religious communities—A theoretical model. *Religions*, 15(7): 762, 1-14. <https://doi.org/10.3390/rel15070762>.
- Oyman, N. (2016). Sosyal medya dindarlığı. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 125-167.
- Ögel, K. (2012). *İnternet bağımlılığı* (3. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özdemir, M. (2023). *Sosyal medya ve dindarlık ilişkisi üzerine bir araştırma: Ereğli/Beyköy örneği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Sambur, B. (2007). *İslam'ın aktüel değeri*. Katkı Yayınları.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2007). *Using multivariate statistics*. Allyn and Bacon.
- Tavşancıl, E. ve Keser, H. (2001). İnternet kullanımına yönelik likert tipi bir tutum ölçeğinin geliştirilmesi. *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 45-60. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000043
- Tavşancıl, E. (2014). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tekin, M. (2004). Dindarlık bağlamında amel-i salih kavramına sosyolojik bir yaklaşım. H. Hökelekli (eds.) içinde, *Dindarlık Olgusu Sempozyumu* (ss. 49-63). Kurav Yayınları.
- Tosun, L. P. (2017). *Sosyal ağlar ve sosyal psikoloji*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Seçer, İ. (2018). *Psikolojik test geliştirme ve uyarlama SPSS ve LISREL uygulamaları* (2. baskı). Anı Yayıncılık.
- Yapıcı, A. (2007). *Ruh sağlığı ve din*. Karahan Kitabevi.
- Yurdugül, H. (2005). Ölçek geliştirme çalışmalarında kapsam geçerliği için kapsam geçerlik indekslerinin kullanılması. *XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi*, 1, 771-774.
- Yurtkoru, E. S., Çinko, M. ve Durmuş, B. (2018). *Sosyal bilimlerde SPSS'le veri analizi* (7. baskı). Beta Basım Yayın.

EKLER

Faktör		Maddeler
Dinî İçeriklere Yönelik İlgi ve Etkileşim	1	Sosyal medyada yer alan dinî içerikli paylaşımlar ilgimi çeker.
	2	Sosyal medyada çıkan dinî içerikli paylaşımları takip etmek benim için önemlidir.
	3	Sosyal medyada beğendim dini karakterlerin videolarını takip etmekten hoşlanırım.
	4	Sosyal medyada insanlarla karşılıklı dinî içerikli mesaj ve videolar paylaşmaktan hoşlanırım.
	5	Sosyal medyada yer alan dinî içerikli paylaşımlardan duygusal anlamda etkilenirim.
	6	Sosyal medyada yer alan beğendiğim dinî içerikli sayfalara üye olup paylaşımlarını takip etmek benim için önemlidir.
	7	Dini içerikli sohbetleri internet üzerinden dinlemeyi tercih ederim.
Dinî Gün ve Gecelerde Kutlama ve Geri Bildirim Davranışları	8	Dinî gün ve gecelerde çevremdeki insanlara sosyal medya üzerinden düzenli olarak kutlama mesajı atmayı önemserim.
	9	Sosyal medyada yayınlanan dinî içerikli kutlama mesajlarına geri bildirimde bulunmak benim için önemlidir.
	10	Dinî gün ve gecelerde sosyal medya üzerinden bana mesaj gönderilip gönderilmemesini önemsemem.
Dinî Konularda Bilgi Edinme ve Kur'an'ın Dijital Kullanımı	11	Dinî konularda kafama takılan meseleler hakkında sanal ortamda bulduğum cevapların benim için yeterli olduğuna inanırım.
	12	Kur'an'ı sanal uygulamalar üzerinden okumayı ve dinlemeyi tercih ederim.
Sosyal Medya ve İnternetin Dinî ve Ahlakî Etkileri	13	Sosyal medya ortamında zaman geçirmenin zaman kaybı olduğunu düşünürüm.
	14	İnternet ortamı ve sosyal medyanın dinî ve ahlakî yönden sakıncalı içerikler barındırdığını düşünürüm.

TÜRK EDEBİYATINDA TESPİT EDİLEN TUHFETÜ'L-UŞŞÂK MESNEVİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION OF THE TUHFETU'L-UŞŞÂK MESNEVIS IDENTIFIED IN TURKISH LITERATURE

Ramazan Tugay ÖZDEMİR¹

1. Dr., Bağımsız Araştırmacı,
rtugayozdemir@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5318-1031>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
07.02.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
30.04.2025

DOI
10.20875/makusobed.1635544

Öz

Tuhfetü'l-Uşşâklar, klasik Türk edebiyatında tasavvufi aşkı konu alan önemli bir mesnevi koleksiyonudur. Şems-i Hayâlî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Halilî, Hamdullâh Hamdî, Nef'î, Neşâtî, Niyâzî-i Mısırî ve Üsküplü Atâ gibi şairler tarafından yazılan bu eserlerde aşk, yalnızca dünyevi bir duygu değil, insanı Hakk'a ulaştıran bir yolculuk olarak ele alınır. Sülûk kavramı çerçevesinde aşk, bireyin nefsini aşmasını, manevi tekâmüle ulaşmasını sağlayan bir rehber olarak görülür. Şairler, ilahi aşkın dönüştürücü gücünü vurgularken peygamberler, sahabeler ve mutasavvıflardan örnekler vererek aşkın sabır, özveri ve irade gerektirdiğini anlatırlar. Özellikle Niyâzî-i Mısırî ve Neşâtî, aşkı insanın benliğinden sıyrılarak Allah'a yönelmesi olarak açıklar. İstiare, teşbih ve kinaye gibi sanatlarla aşkın tasavvufi boyutu derinleştirilir. Aruz vezni ve mesnevi nazım biçimi, anlatımın akıcılığını artırarak okuyucunun ilahi aşkı daha derinden hissetmesini sağlar. Bu çalışmada XV – XIX. yüzyıllar arasında kaleme alınmış Tuhfetü'l-Uşşâk türündeki dokuz eser hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Türk Edebiyatında Tuhfetü'l-Uşşâklar, Şems-i Hayâlî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Hamdullah Hamdî, Nef'î, Neşâtî, Niyâzî-i Mısırî.*

Abstract

Tuhfetü'l-Uşşâklar is an important mesnevi collection in classical Turkish literature that explores the theme of Sufi love. Written by poets such as Şems-i Hayâlî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Halilî, Hamdullâh Hamdî, Nef'î, Neşâtî, Niyâzî-i Mısırî, and Üsküplü Atâ, these works present love not merely as a worldly emotion but as a journey leading one to the Divine. Within the framework of sülûk, love is depicted as a guide that enables individuals to transcend their egos and attain spiritual perfection. Poets emphasize the transformative power of divine love, illustrating the importance of patience, devotion, and willpower through examples from prophets, companions, and Sufi figures. Niyâzî-i Mısırî and Neşâtî, in particular, describe love as a path where one abandons the self and turns towards God. Literary devices such as metaphor, simile, and allusion enrich the mystical depth of love. The use of the aruz meter and mesnevi form enhances the fluency and rhythm of the narration, allowing readers to feel the essence of divine love more profoundly. This study provides information about nine works titled Tuhfetü'l-Uşşâk that were written between the XVth and XIXth centuries.

Keywords: *Tuhfetu 'l-Ussâks in Turkish Literature, Şems-i Hayâlî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Hamdullah Hamdî, Nef'î, Neşâtî, Niyâzî-i Mısırî.*

Bu makaleye atfta bulunmak için:

Özdemir, R. T. (2025). Türk edebiyatında tespit edilen tuhfetü'l-uşşâk mesnevileri üzerine bir değerlendirme. *MAKU SOBED*, (41), 170-186. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1635544>

EXTENDED SUMMARY

In Ottoman-era literature, the works written under the title *Tuhfetü'l-Uşşâk* hold a significant place in both Sufi and literary traditions. These *mesnevis* explore divine love, the spiritual journey, and the quest for truth. While reflecting the intellectual and literary perspectives of their time, they share a common foundation in divine love and the doctrine of *Wahdat al-Wujud* (Unity of Being). Sufism was deeply integrated into Ottoman culture, with mystics perceiving love not merely as a worldly emotion but as a crucial aspect of the journey to divine truth. *Tuhfetü'l-Uşşâk* texts focus on the purification of the soul and attaining knowledge of the divine, portraying love as a transformative force leading to self-discovery and ultimate truth. Among the poets contributing to this tradition, Şems-i Hayâlî, a *tekke* (dervish lodge) poet from Erzincan, played a key role in disseminating Sufi thought. His *Tuhfetü'l-Uşşâk*, centered on Mevlânâ Rumi and *Wahdat al-Wujud*, emphasizes divine love as the foundation of spiritual transformation. The work illustrates how Sufi philosophy manifests in daily life, exploring themes such as the *murshid*-disciple relationship and the seeker's trials on the spiritual path. Inspired by Mevlânâ's *Mesnevi*, the work presents love as a force guiding the soul toward inner completion. Another notable figure, Gelibolulu Mustafa Âlî, a leading historian and literary figure of the Ottoman period, takes a philosophical approach to love in his *Tuhfetü'l-Uşşâk*. He examines both human and divine love, presenting it as a tool for spiritual refinement. His allegorical style and artistic language emphasize love as more than an emotion—it is a means to cleanse oneself from worldly desires and attain divine wisdom. Mustafa Âlî portrays love as a disciplinary force that shapes the soul, elevating it beyond the material world. Similarly, Halîlî, in his *Tuhfetü'l-Uşşâk*, describes love as both a trial and a spiritual process. Drawing inspiration from Mevlânâ's *Mesnevi*, he explores how divine love purifies and perfects the human soul. His work emphasizes that the greatest journey is self-exploration, and he employs rich Sufi terminology to convey deep mystical insights. Hamdullâh Hamdî, following the classical *mesnevi* tradition, allegorically narrates the soul's spiritual journey in his *Tuhfetü'l-Uşşâk*. He portrays love as a purifying fire, illustrating the trials one must endure to attain divine truth. His work reflects influences from both Persian and Ottoman *mesnevi* traditions, incorporating mystical metaphors and allegories. Though widely known for his satirical poetry, Nefî demonstrated a profound Sufi sensibility in his Persian *qasida* titled *Tuhfetü'l-Uşşâk*. His work follows the Ottoman *divan* poetry tradition of *Na't* (hymns of praise for the Prophet) while incorporating *Wahdat al-Wujud* influences. Nefî's poetry, rich in metaphor and simile, celebrates the Prophet's love and divine affection, blending classical Sufi traditions with aesthetic refinement. One of the most expressive Sufi poets of the period, Niyâzî-i Mîsrî, explores *Wahdat al-Wujud* in his *Tuhfetü'l-Uşşâk*, deeply influenced by Ibn al-Arabî. His work describes the dissolution of the self in divine love, portraying an intense longing for Allah. Though written in simple language, his poetry conveys profound mystical meanings. Niyâzî-i Mîsrî emphasizes the necessity of a *murshid* (spiritual guide) in the seeker's journey, making his work central to understanding Ottoman Sufi thought. Üsküplü Atâ, rooted in the tradition of Ahmed Yesevî, describes love as a force of spiritual transformation in his *Tuhfetü'l-Uşşâk*. Inspired by Yesevî dervishes, he likens love to a river, stating that those seeking divine truth must immerse themselves in its current. His poetry vividly illustrates how love strips individuals of their egos, guiding them toward unity with God. The simplicity of his work made it widely accessible, contributing significantly to the spread of Sufi teachings. Despite being composed in different periods by different poets, the *Tuhfetü'l-Uşşâk* corpus in Turkish literature reflects a shared spiritual and literary vision. These texts consistently explore the soul's ascension, the depth of divine love, and the longing for absolute truth. The Ottoman period witnessed a strong harmony between Sufi understanding and literary expression, with these works serving as both literary heritage and reflections of mystical thought. More than just poetic works, the *Tuhfetü'l-Uşşâk* texts offer crucial insights into how mystics conceptualized love. Each of these *mesnevis* highlights the transformative power of love, the struggle for truth, and the role of spiritual discipline. In this sense, they stand among the most powerful works of Ottoman Sufi literature, securing a distinguished place in literary history.

1. GİRİŞ

Klasik Türk edebiyatı, İslami düşüncenin ve tasavvufun derin etkilerini taşıyan edebî eserler açısından zengin bir birikime sahiptir. Bu edebî mirasın en önemli unsurlarından biri de mesnevi türüdür.

“Arapça 's n y' üçlü kökünden türemiş 'mesnevi' sözü, bu dilde kendi arasında kafiyeli mısralardan oluşmuş nazım şekli anlamında kullanılmamıştır. 'Mesnevi' edebiyat terimi olarak ilk defa İran edebiyatında kullanılmış olmakla birlikte, bu nazım şeklinin ilk örnekleri Arap edebiyatında görülmektedir. Araplar, kendi arasında kafiyeli beyitlerden oluşan bu nazım şekline 'müzdevce', aruzun 'recez' bahri ile yazıldığı için 'recez' ya da çoğul olarak 'urcûze' demişlerdir. Mesnevi terimi ve nazım şekli Türk edebiyatına İran edebiyatından geçmiş XI.-XIX. yüzyıllar arasında bu türde sayısız eserler yazılmıştır” (Ünver, 1986, s. 430).

İslam medeniyetinin temel düşünsel ve kültürel yapısının bir yansıması olan mesneviler, şairlere dünya görüşlerini ve manevi yolculuklarını şiirsel bir dille anlatma fırsatı sunmuştur. Bu bağlamda, Tuhfetü'l-Uşşâk başlığı altında yazılan mesneviler, özellikle tasavvufi aşkın derinliklerini anlamak açısından önemlidir.

Tuhfetü'l-Uşşâk mesnevileri, aşkı yalnızca dünyevi bir duygu olarak ele almaz; aksine, insanın ilahi hakikate ulaşması için bir vasıta olarak görür. Aşk, tasavvufi düşüncede hem bir eğitim aracı hem de insanın manevi olgunluğa ulaşmasında önemli bir basamaktır. Tasavvufun temelinde yer alan “insanın Allah’a olan yolculuğu” ve “nefsin arınması” gibi kavramlar, bu mesnevilerde aşk üzerinden sembolize edilir. Şairler, aşkı bir dönüşüm aracı olarak kullanır ve bu dönüşüm sürecinde âşığın yaşadığı zorluklar, sabır ve sadakat gibi değerler üzerinde dururlar. Tuhfetü'l-Uşşâk başlığı altında yazılan mesneviler hem edebî hem de tasavvufi düşüncenin ortak bir noktada buluştuğu önemli eserlerdir.

Mesnevi geleneği içinde Tuhfetü'l-Uşşâk başlıklı eserler, Türk edebiyatının farklı dönemlerinde kaleme alınmış ve her biri, yazıldığı dönemin düşünsel ve kültürel yapısını yansıtan eserler olarak öne çıkmıştır. Mesnevi geleneği içinde “Tuhfetü'l-Uşşâk” başlığıyla kaleme alınan eserler, Türk edebiyatının farklı dönemlerine yayılan bir gelenek oluşturur. Eldeki bilgilere göre bu başlık altında yazılan ilk eser, XV. yüzyıl şairlerinden Kasımî’ye aittir. *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı bu mesnevi, şairin hayal gücüyle şekillendirdiği alegorik aşk anlatımıyla, takip eden yüzyıllarda aynı başlıkla yazılan eserlere örneklik teşkil etmiştir.

Sonraki dönemlerde Hamdullâh Hamdî, Halîlî ve Gelibolulu Mustafa Âlî gibi isimler bu geleneği sürdürmüş; aşkı hem bireysel bir deneyim hem de tasavvufi bir yolculuk olarak işlemişlerdir. XVII. yüzyılda ise Nef’î, Neşâtî, Niyâzî-i Mısırî ve Üsküplü Atâ gibi şairler tarafından benzer başlıklarla eserler kaleme alınmıştır. Mevcut bilgiler ışığında, bu başlık altında yazılan son örneğin Şems-i Hayâlî’nin *Divân-ı Şems-i Hayâlî*’si içinde yer alan Tuhfetü'l-Uşşâk mesnevisi olduğu anlaşılmaktadır.

Böylelikle yaklaşık üç yüzyıllık bir zaman dilimine yayılan bu gelenekte, aşk teması her şairin bağlı bulunduğu dönemin estetik, dinî ve kültürel atmosferine uygun olarak yeniden yorumlanmıştır. Söz konusu eserlerde aşk, insanın manevi yolculuğunu, Hakk’a olan bağlılığını ve içsel dönüşümünü temsil eden temel bir tema olarak ele alınmıştır.

Şems-i Hayâlî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Halîlî, Hamdullâh Hamdî, Nef’î, Neşâtî, Niyâzî-i Mısırî ve Üsküplü Atâ gibi şairler tarafından yazılan bu eserlerde aşk, insanın manevi yolculuğunu ve Allah’a olan bağlılığını ifade eden bir tema olarak ele alınmıştır. Bu şairlerin her biri, tasavvufi aşkı kendi dönemlerinin estetik ve kültürel normlarına uygun bir şekilde işlemiş ve aşkın dönüştürücü gücünü ön plana çıkarmıştır.

Tasavvufi aşk, insanın Allah’a duyduğu derin sevgi ve bu sevginin sonucu olarak nefsin terbiye edilmesi süreciyle ilgilidir. Tasavvufi öğretilere göre insan, Allah’tan gelen bir varlık olduğu için tekrar ona dönme isteği duyar. Bu dönüş yolculuğunda en önemli araç ise aşktır. Tuhfetü'l-Uşşâklar, bu aşk yolculuğunu detaylı bir şekilde ele alarak, âşığın çektiği zorlukları ve sonunda ulaştığı manevi olgunluğu anlatır. Aşk, sadece bireysel bir deneyim olarak kalmaz, aynı zamanda insanın Hakk’a ulaşma sürecinde yaşadığı bir dönüşüm olarak görülür.

Tuhfetü'l-Uşşâk mesnevileri, aşkın sadece bireysel bir duygu değil, aynı zamanda toplumsal ve dinî açıdan da ele alınabileceğini gösterir. Şairler, aşkı anlatırken peygamber kıssalarına, dinî şahsiyetlere ve tasavvufi öğretilere sıkça atıfta bulunur. Bu eserler, aşkı İslami düşünce içinde değerlendirir ve okuyucuya aşkın ilahi boyutunu anlamak için bir rehber sunar. Peygamberlerin ve dinî şahsiyetlerin öğretileri, aşkın ilahi hakikate ulaşma sürecinde ne kadar önemli bir rol oynadığını vurgular.

Bu çalışma, Tuhfetü'l-Uşşâk başlığı altında yazılan mesnevilerin edebî ve tasavvufi değerini incelemeyi amaçlamaktadır. Tespit ettiğimiz eserlere göre sekiz Özellikle bu eserlerin içerik, biçim ve üslup açısından birbirleriyle olan benzerlikleri ve farklılıkları ele alınacaktır. Şems-i Hayâlî’nin *Divân-ı Şems-i Hayâlî*’si, Gelibolulu Mustafa Âlî’nin *Tuhfetü'l-Uşşâk Mesnevisi*, Halîlî’nin *Tuhfetü'l-Uşşâk Mesnevisi* ve

Niyâzî-i Mısırî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk Risalesi gibi eserler üzerinden, aşkın tasavvufi bir yolculuk olarak nasıl ele alındığı ve bu eserlerde hangi sembollerin kullanıldığı derinlemesine incelenecektir.

Ayrıca, bu mesnevilerde kullanılan edebî sanatlar, dilin zengin bir şekilde kullanılması ve aşkın ilahi boyutunu derinleştiren üslup özellikleri detaylandırılacaktır. Tuhfetü'l-Uşşâklar, Türk edebiyatının klasik döneminde aşkın ilahi boyutunu en derin şekilde işleyen eserler arasında yer alırken, aynı zamanda tasavvufi düşüncenin edebî formda nasıl sunulduğunu da göstermektedir.

2. TÜRK EDEBİYATINDA TESPİT EDİLEN TUHFETÜ'L-UŞŞÂKLAR

2.1. Kâsımî, Tuhfetü'l-Uşşâk (XV. yüzyıl)

Kâsımî'nin (ö.940/1534) künyesi Muhyiddin Mehmed Efendi b. Hatîb Kâsım Efendi b. Yakûb Efendi b. Ahmed Efendi b. Mehmed Efendi b. Ebubekr b. El-Hâc Emir Ali şeklindedir. Hatibzâde ve İbnü'l-Hatîb unvanlarıyla tanınan Muhyiddin Mehmed, devrinin önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Amasya'da eğitim görmüş, burada tefsir, hadis, fıkıh, kıraat gibi temel İslâmî ilimlerde kendini yetiştirmiştir. Ayrıca cıfr, musiki ve vefk gibi daha özel alanlarda da bilgi ve maharetiyle öne çıkmıştır. Eğitim hayatının ardından Amasya ve Bursa'daki çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, bu süreçte Şehzade Ahmed'in hocası olarak görev almıştır. Daha sonra İstanbul'a tayin edilen Muhyiddin Mehmed, Edirne ve tekrar Amasya'daki öğretim faaliyetlerinin ardından Yavuz Sultan Selim tarafından İstanbul'a tekrar davet edilmiştir. Sultan Selim'in Ayasofya civarında inşa ettirdiği medresenin ilk müderrisi olarak görev almıştır. Ardından Semâniye medreselerinden birinde ders vermeye başlamış ve ölümüne kadar burada öğretim faaliyetini sürdürmüştür. 2 Zilkade 940 (15 Mayıs 1534) tarihinde vefat eden şairin cenaze namazı, dönemin büyük âlimlerinden Kemalpaşazâde tarafından kıldırılmış ve naaşı Eyüp'te defnedilmiştir. Kaynaklarda kanaatkârlığı, züht hayatı ve ibadete olan düşkünlüğüyle anıldığı görülmektedir (Turgut, 2020, s. 84). Bursalı Mehmed Tahir onun hakkında "Fazilet sahibi edip bir zat olup Amasyalıdır. Çeşitli ilimlerdeki tam vukufu herkesçe müsellemdir. İstanbul'da müderris iken 940 H. de vefat ederek Eyyüp Ensari civarına defnolundu" demiştir (Bursalı Mehmed Tahir, 2016, s. 439).

Muhyiddin Mehmed'in bilinen eserleri arasında *Ravzü'l-Ahyâri'l-Müntehab min Rebî'i'l-Ebrâr*, *Risâle fî Mevzû'âtî'l-'Ulûm*, *Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid 'ale'l-Ferâ'iz*, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye*, *İnbâ'ü'l-Iştâfâ fî Hakkı Âbâ'i'l-Mustafâ*, *Risâle-i Cıfr* ve *Tuhfetü'l-Uşşâk* yer almaktadır. Bu eserler, şairin yalnızca edebiyat alanında değil, aynı zamanda dinî ilimler, siyaset ve sembolik yorumlar alanındaki birikimini de ortaya koymaktadır (Turgut, 2020, s. 84).

Yazarın bir eseri de *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı mesnevisidir. XV. yüzyılın sonlarında yazıldığı tahmin edilen *Tuhfetü'l-Uşşâk*, Osmanlı döneminde Türkçe kaleme alınmış ilk *Tuhfetü'l-Uşşâk* mesnevisi olma özelliğini taşımaktadır. 1201 beyitlik bu eser, dervişlere kader, tevekkül ve ölüm gibi konularda nasihatler vermek amacıyla yazılmıştır. İncinur Atik Gürbüz 2019 yılında yayımladığı *Kasîmî, Tuhfetü'l-Uşşâk* isimli kitabında, eserin İzmir Millî Kütüphanesi (nr. 778/2) ve Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu'nda (nr. 3995) yer alan iki nüshasını esas alarak metni yayımlamıştır (Gönel, 2014).

2.2. Hamdullâh Hamdî, Tuhfetü'l-Uşşâk (XV. yüzyıl)

Hamdullâh Hamdî (ö.909/1503) meşhur mutasavvıf Akşemseddin'in küçük oğlu olarak XV. yüzyılın yarısında dünyaya gelmiş ve mesnevi türünde büyük bir şöhret kazanmıştır. Her ne kadar devrin ileri gelenlerinden ve çevresinden ilgi görmese de yazmaktan vazgeçmemiş ve Hamse türünde başarılı eserler vermiştir. Hamdullâh Hamdî'nin *Hamse*'sinde yer alan eserler şunlardır: *Yusuf u Züleyha*, *Leyla vü Mecnun*, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, *Kıyâfet-nâme* ve *Mevlid*.

"Tuhfetü'l-Uşşâk mesnevisinin yazılış tarihi belli değildir. Gibb, eserin dil ve üslup sadeliğine dayanarak, Tuhfetü'l-Uşşâk'ın şairin ilk eserlerinden olduğunu ileri sürmüştür" (Al-Shaman, 1991, s. 169).

İran edebiyatında çokça işlenen belli başlı aşk mesnevileri Türk edebiyatında da ilgi görmüş ve Türk şairleri tarafından da benzerleri yazılmıştır. "Şairimiz Hamdî, Genceli Nizâmî ve Câmî'yi takip ederek, Yusuf u Züleyha ve Leyla vü Mecnun mesnevilerini yazmıştır. Hamdî, beklediği takdir ve himayeyi bulamayınca taklitçilik yolundan vazgeçerek, yenilik getirmek düşüncesiyle kendi hayalinde bir konu bulmuştur" (Al-Shaman, 1991, s. 170). Böylece Hamdullâh Hamdî, bu eserin konusunu özgünlükle seçip yeni bir yola girmiştir. Mesnevi, tasavvufi ve alegorik bir aşk hikâyesinde oluşmuştur. Kendi devrinin kültür akımları ve ilim çevresinin etkisi de eser içinde görülmektedir.

Hamdullâh Hamdî, XV. yüzyıl klasik Türk edebiyatının önde gelen şairlerinden biridir. Edebî kişiliği, özellikle özgün konulara yönelmesi ve hayal gücüyle şekillendirdiği kurgusal yapılar sayesinde dönemin diğer şairlerinden ayrılır. *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı eseriyle, İran edebiyatında sıkça işlenen aşk anlatılarının dışına çıkarak, alegorik ve tasavvufî unsurları özgün bir şekilde harmanlamıştır. Bu yaklaşımı, onun hem döneminde hem de sonrasında edebiyat tarihçileri tarafından dikkatle incelenen, seçkin şairler arasında yer almasını sağlamıştır.

“Hamdi, eserinde gazellerde üstünlük göstermiş, Arapça ve Farsça ile nazım kudretini belirtmeye çalışmıştır. Arapça beyitlerin vezni bozuktur. Tuhfetü'l-Uşşâk edebi önemi yanında, dilinin sadeliği bakımından da oldukça mühim bir eser sayılır. Yer yer saf Türkçe kelimeler ve güzel tabirler göze çarpar. XV. ve XVI. yüzyılda görülen imla özelliklerine, Tuhfetü'l-Uşşâk'ta açıkça rastlanmaktadır” (Al-Shaman, 1991, s.173).

Şair eserini mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün veznini tercih ederek yazmıştır.

2.3. Halîlî, *Tuhfetü'l-Uşşâk* (15. yüzyıl)

Kaynaklarda, şair Halîlî (ö.880/1475-1476) hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

“Şair birçok zaman Halîlî-yi Âmidî ile karıştırılmıştır. Bunun nedeni her iki şairin de aynı dönemde yaşamış olmalarıdır. Ancak Keşfu'z-Zunûn'da Halîlî-yi Âmidî hakkında daha farklı bilgiler yer almaktadır. Bu nedenle Tuhfetü'l-Uşşâk şairi olan Halîlî'nin farklı bir şair olduğu kanısına varılmıştır. Tuhfetü'l-Uşşâk yazarı Halîlî, aynı dönemde yaşamış olması nedeniyle Halîlî-yi Mar'aşî ile de karıştırılmıştır. Halîlî-yi Mar'aşî'nin hem Mevlevîlikle bir alâkasının olmaması hem de şiirlerinde Mar'aşî nisbesini açıkça kullanması, Tuhfetü'l-Uşşâk yazarı olamayacağını kanıtlamaktadır” (Temiz, 2016, s. 282).

Halîlî, eserini oluştururken Mevlânâ Celâleddin-i Rumî'den etkilenmiştir. Eserde birçok yerde Mevlânâ'ya iktibas yapmıştır. “Onun beyitlerine atıflarda bulunmuş ve kendisinden övgü ile söz etmiştir. Eserine Mesnevi'deki gibi ‘Dinle!’ sözü ile başlaması da bunun açık bir göstergesidir” (Temiz, 2016, s. 285).

Halîlî, *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı mesnevisinde genel olarak dinî ve tasavvufî konulara yer vermiştir. Tasavvufun prensipleri, özelliklerini açıklamış, bunun yanında İslam'ın temelini oluşturan namaz, oruç gibi kavramlardan da bahsetmiştir. Esere Mevlânâ gibi “dinle” diye başlayan şair, Allah yolunu arayanların bu yola nasıl ulaşacaklarını anlatır. Daha sonra “İlk Cevherin Yaratılışı Hakkında” başlıklı bölümde ilk yaratılış ve ruhların yaratılışından bahseder. Bundan sonraki bölümler sırasıyla şöyledir: Cisimler Âleminin Mertebeleri Hakkında, Sözün Özeti Hakkında Mesnevi, Temsil, Vahdaniyetin İspatı, Soru, Cevap, Nasihat, Pîr-i Kâmil ve Onun Talebi Hakkında, Pîr-i Nâkıs Hakkında, Sözün Özeti Hakkında Mesnevi, Yedi Zikir ve Yedi Seyir, Zikredenlerin Dereceleri Hakkında, Yedi Vadi Hakkında, Kâmil İnsan Hakkında, Taklit Ehli, İstidlal Ehli ve Keşif Ehli Hakkında, Tevhidin Bölümleri Hakkında, Kıyametin Türleri Hakkında.

Esere genel olarak bakıldığında güçlü bir tasavvuf etkisi görülmektedir. Namaz, Oruç, Zikir, Kâmil insanın özellikleri genel olarak eserin içeriğini oluşturmaktadır. Eser fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezninde yazılmıştır. Mevlânâ'nın Mesnevi adlı eserine nazire olarak Farsça yazılan *Tuhfetü'l-Uşşâk* seksen iki bölüm ve yedi yüz yetmiş beş beyitten meydana gelmektedir.

2.4. Üsküplü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk* (1505-1506)

Şair Üsküplü Atâ'nın doğum zamanı ve doğum yeri hakkında kaynaklarda somut bilgiler yer almamaktadır. Şairin XV. yüzyılın ikinci yarısında doğduğu ve XVI. yüzyılın başlarında vefat ettiği söylenmektedir. “Bir müddet kadılık yapan şair, 1523'te vefat eder. Latifî, Atâ'nın II. Selim devrinin sonunda; Mehmet Süreyya ise 1552 yılından sonra vefat ettiğini bildirir. Nail Tuman, Latifî'nin II. Selim (d.1524-ö.1574) devrinde; Mehmet Süreyya'nın 1552 yılından sonra vefat etti ifadesini birleştirerek Atâ'nın II. Selim devrinde hayatta olduğunu belirtmekle yetinir. Riyazî Sultan Selim-i Kadim devrinde vefat ettiğini belirtiyor. Mehmet Süreyya aslında 1552'de vefat eden iki Atâ'dan söz ediyor ki bu bilgi aynı mahlası kullanan şairlerin vefat tarihlerinin birbirine karıştığını düşündürüyor” (Aksoyak, 2017, s.11).

Bugün Kuzey Makedonya'da yer alan Üsküp'te doğmasından dolayı Üsküplü Atâ olarak bilinmektedir. “Atâ'dan söz eden kaynakların hepsi şairin Üsküplü olduğunu ve ecdadının Acem diyarından geldiğini kaydeder. Şairin, kendisinin Ahmed Yesevî neslinden geldiğini iddia etmesi de tezkireler tarafından

özenle kaydedilir. Atâ, Tuhfetü'l-Uşşâk mesnevisinin sonunda Ahmed Yesevî neslinden geldiğini iddia eder” (Aksoyak, 2017, s. 13).

Şair eğitimini yarım bırakır ve daha sonrasında bundan pişman olduğunu Tuhfetü'l-Uşşâk'ta belirtir. O kendince ömrünü zahiri ilimlerde geçirmiş ama asıl önemli olanın Tanrı'ya olan ilim olduğunu bu eserinde söylemiştir. “Eğitimini yarıda bırakan şair, Nakşibendi mektebine girer ve Üsküp'te inzivaya çekilir. Bu ekolde pek çok “müşahede” ve “mükâşefe”ye sahip olur” (Aksoyak, 2017, s. 15). Şairin eserleri şöyledir:

- a. Divan
- b. Mevrit
- c. Tuhfetü'l-Uşşâk

Üsküplü Atâ *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı eserini, İran şairi Kâtibî'nin Dehhâb adlı mesnevisine nazire olarak yazmıştır.

“Şemsüddin Muhammed Kâtibî (ö.1437) Timurlular zamanında yaşamış hamse sahibi bir şairdir. Divan'ı ile Gülşen-i Ebrâr, Mecmau'l-bahreyn, Sînâme, Dil-rübây54 ve Dehbâb adlarında beş mesnevisi bulunmaktadır. Ahlâkî öğüt ve hikâyeleri içeren Dehbâb mesnevisini oğlu İnayet için yazmıştır. On babdan meydana geldiği için Dehbâb'da her bâbın ardından 5 hikâye anlatılır. Her beytinde cinas ve tecnis denilen edebî sanata yer verildiğinden, eser Tecnîsat olarak da bilinir” (Aksoyak, 2017, s. 30).

Eserin yazılış tarihi 1505 yılı olarak eserin sonlarında gösterilmektedir. Şair, eserde Emîr Buhârî ve şeyhi Abdullah İlahî'yi anmaktadır. “Dolayısıyla eser yazılırken Emir Buhârî İstanbul'da ikamet etmektedir. Şair, Emir Buhârî'yi görüp onun ayağına yüz sürmek istediğine göre İstanbul'dan uzak bir yerde olmalıdır. Dolayısıyla eserini de İstanbul'un dışında belki de Üsküp'te kaleme almıştır” (Aksoyak, 2017, s. 31).

Şair eserini aruzun *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla kaleme almıştır. Üsküplü Atâ da tıpkı Arabî gibi sık sık cinas sanatına başvurmuş, mecaz ve istiarelerden yararlanmış.

“*Tuhfetü'l-Uşşâk içinde Arapça, Farsça kelime ve tamlama barındırmasına rağmen Türkçe söz varlığı bakımından oldukça zengindir. Şair, yer yer tercüme ettiği esere bağlı kalmıştır. Bu tercih, eserdeki Farsça tamlama ve tabirlerin sayısını artırmıştır. Bununla birlikte eserin “tecnîs” sanatı ile kaleme alınması da Türkçe kelimelerle cinas yapma zorunluluğu doğurmuştur*” (Aksoyak, 2017, s. 40).

2.5. Gelibolulu Mustafa Âlî, Tuhfetü'l-Uşşâk (1562)

Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1008/1600) XVI. yüzyılın tanınmış şairlerinden bir isimdir. “Kaynaklarda Âlî, Âli Çelebi, Gelibolulu Mustafa Çelebi; doğum yeri, mahlası ve adı birleştirilerek Gelibolulu Mustafa Âlî adlarıyla tanındı” (Aksoyak, 1995, s. 1). Şair küçük yaşlardan itibaren çeşitli ilimlerde eğitim almıştır.

Gelibolulu Mustafa Âlî; edebiyat, tarih, maliye, fıkıh ve mantık konularına kadar pek çok eser vermiştir. Ahdî, Hasan Çelebi, Beyânî, Riyâzî, Faizî gibi birçok müellif tezkirelerinde ondan övgüyle bahsetmiştir. Şemseddin Sami ise *Kâmûsu'l-Âlâm* adlı eserinde onun hakkında bilgilere yer vermiştir.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin kaynaklardan tespit edildiğine göre içinde Türkçe ve Farsça yazdığı divanlar da olmak üzere 53 adet eseri bulunmaktadır. Şair bu eserleri yazdıktan sonra eklemeler ve çıkarmalar yaparak düzenlemiştir. “Şairimiz birçok eserini yeniden ve sık sık ele almakta; eklemeler ve çıkarmalar yapmaktadır. Bu durumda eserlerin yazılış yılları konusunda çeşitli ifadelerle rastlanmaktadır” (Aksoyak, 1995, s.30).

Gelibolulu Mustafa Âlî her ne kadar tarihçi yönüyle ele alınsa da onun edebî şahsiyeti de eserlerinde önemli bir yer tutar. Kaleminin edebî açıdan güçlü olması onun ne kadar başarılı bir şair, yazar olduğunu da göstermektedir.

“*Bütün eserlerinde görülen en önemli özellik kendisini ve eserini sunduğu şahsı akıl ve mantık ölçüleri dışında övmesidir. Bunun ile yetinmeyen şair, eserlerinde bir edebiyat değerlendirmesi yapar ve diğer şairlere adeta not verir. Bu fikirler bazen değerlendirme olmaktan çıkıp açık bir saldırganlığa, alay etmeye dönüşür*” (Aksoyak, 1995, s. 38).

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı mesnevisinin adı birçok tezkirede geçer. “Âlî'den söz eden tezkirelerden Riyâzî'nin dışındakiler *Tuhfetü'l-Uşşâk* hakkında bilgi verirler” (Aksoyak, 1995, s. 39).

Riyazî'nin dışında Ahdî, Hasan Çelebi, Beyânî, Bursalı Tahir gibi yazarlar eser hakkında bilgiler vermiştir. “Şair, bu mesnevisini Kütahya'da Şehzâde Selim'in sarayında divan kâtibiyken yazmaya başlamıştır. Âlî, Tuhfetü'l-Uşşâk'ta verdiği bilgiye göre, bu mesneviyi 1562 yılında, Kütahya'da yazmıştır” (Aksoyak, 1995, s. 41).

Gelibolulu Mustafa Âlî bu mesneviyi remel bahrinin “fe'ilâtün fe'ilâtü fe'ilün” kalıbını kullanarak yazmıştır. “Eserde silik yerlerin yanı sıra veznin tutarsız olduğu beyitler de vardır” (Aksoyak, 1995, s. 43).

Tuhfetü'l-Uşşâk'ın elde bulunan tek nüshası 3039 beyitten oluşmaktadır. Eser klasik mesnevi düzenine göre oluşturulmuştur.

“Eserin girişinde besmele, hamdele, tevhis, temsil-i mergûb ve kaide başlıklarını taşıyan manzumelerden sonra bendlerinde sırasıyla vâcibü'l-vücûd, insan, mevcûdât fi's-semâ, mevcûdat fi'l-arz ve âlem-i beka konuları işlenir. Daha sonra, Allah'ın sonsuz ihsanları konusunda bir manzume, Hz. Peygamber övgüsünde iki naat yer alır, naatlardan ilki mesnevi, ikincisi terci-i bent biçimindedir” (Aksoyak, 1995, s. 59).

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk mesnevisinin giriş bölümündeki başlıklar şöyle sıralanabilir:

- a. Besmele
- b. Tevhit
- c. Münacat
- d. Naat
- e. Miraç
- f. Mucizat
- g. Medh-i Cihar-yâr
- h. Zamanın padişahlarına övgü
- i. Sebebi telif

Bu giriş bölümünden sonra asıl konuya giriş bölümü yer almaktadır. “Giriş bölümünden sonra eser, bir makale bir hikâye ve bir münacat biçiminde devam eder. Eserde 20 makale bulunmaktadır. Her makalenin ardından bir hikâye ve her hikâyenin ardından bir münacat gelir” (Aksoyak, 1995, s. 63). Makale başlıkları ise şöyledir:

- a. Hakiki aşk
- b. Mecazi aşk
- c. Allah'ın bağışlayıcılığı
- d. Aşkın müşkülleri
- e. Aşkın iradi değil, zaruri olması
- f. Aşk menzillerini aşmak isteyen bir mürşide bağlanmasının gerekliliği
- g. Hakiki aşka ulaşmak için dikkat edilmesi gerekenler
- h. Âşığın ne kadar ağlarsa aşkının o kadar artacağı, âşığın pek çok istekleri olacağı ve bu isteklerine ömrünün yetmeyeceği
- i. Maşukun âşığın durumunu bildiği ve âşığın maşukun yaptıklarından haberdar olduğu konusu
- j. Aşkın gerekleri
- k. Âşıқта kanaatin yokluğu
- l. Âşığın sabretmesinin gerekli olması
- m. Âşıkların duasının kabul edilip edilemeyeceği
- n. Maşukun âşığa iltifat etmesi
- o. Âşık ile maşukun vücudunun bir olması
- p. Âşığın maşuka tabi olması
- q. Ayrılık derdi
- r. Hasetçilerin ayıplanması
- s. Kavuşmanın sevinci
- t. Aşkın son bulması

“20 makale, 20 hikâye ve 20 münacattan sonra Tuhfetü’l-Uşşâk “Fî-Hâtîmeti’l-kitâb ve Fasli’l-hitâb” bölümüyle son bulur” (Aksoyak, 1995, s. 71).

2.6. Nef’î, Tuhfetü’l-Uşşâk (XVI. yüzyıl sonları ya da XVII. yüzyıl başları)

Nef’î on yedinci yüzyılın önde gelen şairleri arasında yer almaktadır. Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur.

“Âlî Mustafa Efendi’nin Mecmau’l-bahreyn adlı eserindeki bilgilerden ve Hâfız Ahmed Paşa’nın 1034’te (1625) sadarete gelişi üzerine ona yazdığı kasidesinde kendi hayatına dair düştüğü kayıtlardan hareketle 980 (1572) yıllarında doğduğu tahmin edilmektedir. Asıl adı Ömer olup Erzurum’un Pasinler (Hasankale) ilçesindendir. Pasinler sancak beyi Mirza Ali’nin torunu, Mıcingerd (Sarıkamış) sancak beyi Mehmed Bey’in oğludur” (Akkuş, 2006, s. 523).

Nef’î daha genç yaşta şiir öğrenmeye başlamıştır. Eğitim hayatına Pasinler’de başlamış, Erzurum’da devam etmiş, bu eğitimi esnasında Farsça da öğrenmiştir. Başlarda zararlı anlamına gelen “Darrî” mahlasını kullanırken daha sonra Gelibolulu Âlî tarafından yararlı anlamına gelen “Nef’î” mahlası verilmiştir. “İ. Ahmed’in ilk saltanat yıllarında İstanbul’a giden Nef’î’nin sadrazam tarafından Sultan Ahmed’e tanıtıldığı muhakkaktır. Nef’î sunduğu kasidelerle kısa zamanda sultanın iltifatını kazanarak yakınları arasına girmiş ve ilk olarak Dîvân-ı Hümayun’da maden mukataacılığı görevine getirilmiştir” (Akkuş, 2006, s. 523).

Nef’î sunduğu kasidelerle övgülere mazhar olmuştur. Yalnız yazdığı hicivler nedeniyle de başına belalar almış ve bazen sürgüne gönderilmiştir.

“Yakın dostları dahil insanları rencide edecek derecede sövgüye varan hicivler yazmaktan geri durmadı. Hırçın kişiliği ve davranışları, özellikle sınır tanımayan yergileri gözden düşmesine ve devlet adamlarının hedefi durumuna gelmesine yol açtı. Kıskançlıklara sebep olan şöhretinin de etkisiyle sıkıntılar yaşadı, şiirlerinden anlaşıldığına göre üç defa görevinden uzaklaştırıldı. Naîmâ’nın yer verdiği bir rivayete göre IV. Murad, sarayda şairin Sihâm-ı Kazâ adlı eserini okurken taht yakınına yıldırım düşmesi uğursuzluk kabul etmiş ve Nef’î’ye hicvi yasaklayıp onu görevinden azletmiştir” (Akkuş, 2006, s. 524).

Padişaha sunduğu kaside sebebiyle padişahın övgüsünü kazanıp Edirne’den tekrar İstanbul’a dönmüştür. Ancak hiciv yazmaktan geri duramaması kendi sonunu hazırlamış ve ölüme mahkûm edilmiştir. Sarayın odunluğunda boğdurulan şairin cesedi daha sonra denize atılmıştır.

Nef’î eserlerinden de anlaşıldığına göre sert bir mizaca sahip olarak karşımıza çıkar. Övgüde de yergide de sınır taşımayan şairde sert, acımasız ve isyancı bir karakter görülür. “Hayatı bir savaş meydanı olarak gören mücadeleci şahsiyeti gerilimli bir ömür sürmesine yol açmış ve Nef’î zaman zaman hırçın, tutarsız, saldırgan olmuştur” (Akkuş, 2006, s. 524).

Kendisini diğer İran şairleriyle karşılaştıran ve kendini daha üstün tutan şairin bu özelliği fahriyelerinde görülmektedir. Birçok şairi de etkilemiş ve şiirlerine nazireler yazılmıştır. Kendine ait özel bir üslup tutturan şairin eserleri şöyledir:

- a. Türkçe Divan
- b. Farsça Divan
- c. Tuhfetü’l-Uşşâk
- d. Sihâm-ı Kazâ

Nef’î’nin *Tuhfetü’l-Uşşâk* mesnevisi, *Farsça Divan*’ında yer alan 97 beyitten oluşan bir kasidedir. Şair eserini “Fuzûlî’nin *Enîsü’l-Kalb* adlı eserine nazire olarak yazmıştır” (Akkuş, 2006, s. 525). Farsça yazılan bu eser bir naattır. Mefâ’ilün Mefâ’ilün Mefâ’ilün Mefâ’ilün vezni kullanılarak yazılmıştır. Tercümesi Ali Nihad Tarlan tarafından yapılmıştır.

2.7. Neşâtî, Tuhfetü’l-Uşşâk (1663-64)

Neşâtî (ö.1085/1674), XVII. yüzyıl klasik Türk edebiyatının önemli şairlerindendir. “Edirneli olup adı Ahmed’dir” (Kaya, 2007, s. 18). Şair sadece bu isimle değil başka isimlerle de anılmıştır. “Nişancı Ahmed Dede ve Neşâtî Süleyman Dede şeklinde ananlar da vardır. Sâkıb Dede’nin verdiği bilgilerden onun asil bir

aileye mensup olup genç yaşta çeşitli ilimleri öğrendiği ve aynı zamanda şeyhi olan Gelibolu Mevlevihanesi postnişini Ağazade Mehmed Dede'den çok istifade ettiği öğrenilmektedir" (Kaya, 2007, s. 18).

Neşâtî asil bir aileye mensup olup genç yaşta çeşitli ilimler öğrenmiştir. Gelibolu Mevlevihanesi postnişini Ağazâde Mehmed Dede'nin vefatından sonra bir süre Konya ve İstanbul'da kalmış sonra tekrar Edirne'ye dönmüştür. "1670 yılında tayin edildiği Edirne Mevlevihanesi'nde dört yıl şeyhlik yaptı ve bu görevde iken vefat edip Murâdiye Câmii haziresine defnedildi" (Akçay, 2020, s. 19).

Neşâtî XVII. yüzyıldan itibaren etkisini gösteren Sebk-i Hindî akımının öncülerinden biri olmuştur.

"Sağlam bir dile ve zarif bir üslûba sahip olan Neşâtî'nin şiirlerinde titiz bir sanatkârın derinliği ve duygulu ifadesi görülür. Kısa ve öz yazmayı tercih eden, rediflere çok yer veren şair kelimeleri seçerek ve âdeta tartarak kullanmıştır. Samimi bir eda ile aşkı terennüm ettiği şiirlerinin çoğu kaside tarzında olmasına rağmen asıl başarısını gazel sahasında göstermiştir" (Kaya, 2007, s. 19).

Şair Neşâtî hem kendisinden önceki şairlerden etkilenmiş hem de kendinden sonra yetişen şairleri etkilemiştir. "Neşâtî kasidede Nef'î'den, gazelde Nâilî-i Kadîm, Fehîm-i Kadîm gibi isimlerden etkilenmiştir. (...) Şiirlerinde övgü ile bahsettiği diğer Türk şairleri içinde Necâtî, Bâkî, Sabrî, Bahâî Mehmed Efendi ve Emrullah Emrî bulunmaktadır" (Kaya, 2007, s. 19).

Neşâtî'nin eserleri şöyle sıralanabilir:

- a. Dîvân
- b. Şehrengiz-i Edirne
- c. Hilve-i Enbiya
- d. Şerh-i Müşkûlat-ı Örf
- e. Kavait-i Deriyye
- f. Tuhfetü'l-Uşşâk
- g. Mektup

Şairin Tuhfetü'l-Uşşâk adlı eseri Farsça yazılmıştır. Bu eser Sultan Veled'in yetmiş beytinin beşer beyitle mesnevi biçiminde şerhinden ibarettir. "*Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*" kalıbıyla ve mesnevi nazım şekliyle yazılan 452 beyitlik Farsça Tuhfetü'l-Uşşâk'ın başındaki 24 beyitlik manzum sebe-i telif bölümünde Neşâtî, "Şâhidî gibi" Sultan Veled'in kitabından her biri parlak bir inci gibi olan yetmiş beyit seçip bu beyitlerin arasına beşer beyit koyarak eseri kaleme aldığını ve adını Tuhfetü'l-Uşşâk koyduğunu ifade eder (Akçay, 2020, s. 20). Kaynaklarda adı geçmeyen eserden ilk defa Mahmut Kaplan tarafından tanıtılmıştır. Gülçiçek Akçay'ın da eser üzerine 2020 yılında yaptığı *Neşâtî – Tuhfetü'l-Uşşâk (İnceleme – Metin – Çeviri)* isimli çalışması vardır.

2.8. Niyâzî-i Mısırî, Tuhfetü'l-Uşşâk (XVII. yüzyıl)

Türk-İslam tarihinin önemli mutasavvıflarından görülen Niyâzî-i Mısırî (ö. 1105/1694) XVII. yüzyılın başlarında doğmuştur. Asıl adı Mehmed, doğum yeri Malatya'nın Aspozi kasabasıdır. "Şiirlerinde, ilim tahsili için bir süre Mısır'da kaldığından "Mısırî" mahlasıyla "Niyâzî" mahlasını kullanmış, bu ikisinin birleşiminden meydana gelen Niyâzî-i Mısırî, Mısırî Niyâzî ve Şeyh Mısırî diye tanınmıştır" (Aşkar, 2007, s.166).

Niyâzî-i Mısırî gençlik yıllarında sufilere karşı gelmiş ve onların meclislerine gitmemiştir. Zamanla onun bu görüşü değişmiş ve bir Halvetî şeyhine bağlanmıştır. Niyâzî-i Mısırî "Nakşibendî dervişi olan babası Soğancızâde Ali Çelebi'nin bundan memnun olmayıp kendi şeyhine götürmek istediğini, fakat bu şeyhi kâmil bulmadığı için babasının teklifini reddettiğini söyler" (Aşkar, 2007, s. 166). Daha sonra Niyâzî-i Mısırî'nin şeyhi Malatya'dan ayrılmıştır. Mısırî de zahiri ilimlerdeki öğrenimini sürdürmek için Diyarbakır'a gitmiş, orada bir sene kalmış daha sonra da Mardin'e geçerek mantık ve kelam alanlarında okumalar yapmıştır. "1640 yılında Kahire'ye gidip Ezher medreselerinde ilim tahsiline başladı. Bu sırada oturmakta olduğu Şeyhüniyye Külliyesi'ndeki Kadîrî Tekkesi'nin şeyhine intisap etti. Adını vermediği bu şeyhin, ilim ve tasavvuf yolunda büyük bir gayretle çalışırken bir gün kendisine zahir ilmi talebinden tamamen vazgeçmedikçe tarikat ilminin kendisine açılmayacağını söylemesinden etkilenen Niyâzî ikisi arasında tercih konusunda kararsız kaldı. Abdülkadir-i Geylani rüyasında zuhur ederek zahir ilmini öğrenip onunla amel etmesini, tarikat ilmini ise bir mürşide ulaşılarak elde edebileceğini, ancak kendisini irşat edecek kişinin bu şehirde olmadığını söylemesi üzerine üç yıldır ikamet etmekte olduğu Kahire'den şeyhinin izniyle ayrıldı" (Aşkar, 2007, s. 167). Şair,

buradan ayrıldıktan sonra Mısır, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerini dolaşmış 1646 yılında İstanbul'a gitmiştir. Küçükayasofya çevresinde Sokullu Mehmed Paşa Camii Medresesi'nde halvete girmiş, daha sonra Kasımpaşa'da Uşşaki Âsitânesi'nde bir süre misafir kalmıştır. İstanbul'dan da ayrılan şair Anadolu şehirlerini dolaşmaya başlamıştır. Uşak'ta Ümmî Sinan'ın halifelerinden Şeyh Mehmed Efendi'nin zaviyesinde iken Elmalı'dan Uşak'a gelen Ümmî Sinan'a bağlanıp onunla Elmalı'ya gitti. Dokuz yıl burada hizmet ettikten sonra 1656 yılında halife olarak atanmasından sonra Uşak, Çal ve Kütahya'da irşat görevini yerine getirdi. Hakkında dedikodular çıkınca 1661 yılında Bursa'ya müritleriyle birlikte yerleşti. Daha sonra Anadolu'da birçok yeri dolaşan şair kendisine karşı başlatılan hareketlerden dolayı Limni'ye sürgün edilmiş ve burada vefat etmiştir.

Niyâzî-i Mısrî, Halvetiyye tarikatının dört ana kolundan Ahmediyye'nin Mısıriyye şubesinin piri olarak kabul edilmektedir. Arapça ve Farsça olmak üzere birçok eser kaleme almıştır.

Niyâzî-i Mısrî'nin bütün bu eserlerinin içinde Tuhfetü'l-Uşşâk da önemli bir yer tutmaktadır. Bu eser "Muhiddîn Arabî'nin "Tuhfetü'l-Uşşâk ve Zübdetü'l-Esrar" adlı risalesinin genişletilmiş bir tercümesi, bir başka deyişle küçük şerhidir" (Öztekin, 2004, s. 273). Niyâzî-i Mısrî bu şerhlerin yanında risaleye bazen kendi Türkçe beyitlerini ve Yunus Emre'nin dörtlüklerini aynı zamanda Halvetî meşayih silsilesini de eklemiştir. Risalede başlıca şu konular bulunur:

- a. İnsanın yaratılışının sebebi
- b. Allah'ın varlığı
- c. Kâinatın varlığı
- d. İtikat ve İman
- e. Eylem
- f. Tasavvufta Melamilik
- g. Ölümünden sonraki yaşam
- h. İnsanlar ve yıldızlar
- i. Cebrail ve akl-ı küll
- j. İbadet
- k. Aşk
- l. Geçmiş ve Gelecek
- m. Cebrilik
- n. Tasavvuf terimi olarak zülf
- o. Şeytan

2.9. Şems-i Hayâlî, Tuhfetü'l-Uşşâk [Divân-ı Şems-i Hayâlî (1863/64)]

Şems-i Hayâlî (ö.1294/1877) Leblebici Baba olarak da tanınmaktadır. Asıl adı Süleyman'dır. Abdurrahman Efendi'nin oğlu olup Erzincan'ın Zatkı (Değirmenköy) köyünde doğmuştur. Babası Abdurrahman Efendi çiftçidir. Kendisi okuma yazma bilmeyen ümmî bir şairdir. "İyi bir tasavvuf kültürüne sahip olduğu ve müridi olduğu dergâhta özel bir eğitimden geçtiği şiirlerinden anlaşılmaktadır" (İlbak, 2010, s. 3). "Kendisinin iyi bir tarikat eğitimi aldığı eserinde görülür. 'Tuhfetü'l-Uşşâk'ta mürşidi şeyhi olarak, Muhammed Hayyat Vehbi Terzi Baba'dan sık sık söz eder" (İlbak, 2010, s. 4).

İslamiyet'in doğuşundan itibaren etkili olan tasavvuf düşüncesi *Tuhfetü'l-Uşşâk* ya da *Divân-ı Şems-i Hayâl* adlarıyla bilinen eserinde de karşımıza çıkar. Ümmî bir şair olması sebebiyle dostlarından Hilmi Efendi'ye ricada bulunarak şiirlerinin bir divanda toplamasını talep etmiştir. Hilmi Efendi'nin gayretleriyle bir araya getirilen bütün şiirleri; "*İsm-i güzîni 'Tuhfetü'l-'uşşâk' olundu tesmiye / Aşkile bu okundukça müzdâd olur eşvâkımız*" beytinden de anlaşıldığı üzere bizzat Süleyman Efendi'nin kendisi tarafından *Tuhfetü'l-Uşşâk* adını verdiği divanda toplanmıştır (İlbak, 2010, s. 11). Yazar eserinde aruz vezninin yanında hece veznine de yer vermiştir. İstiare, tenasüp, mecaz, teşbih, kinaye, tekrar, tecrit, iktibas, telmih, tezat, leff ü neşr, nida, istifham, mübalağa gibi edebî sanatlara da başvurarak eserini oluşturmuştur. Nazım türü olarak ise bir divanın içinde olabilecek nazım türlerine yer vermiştir. Bunlar şöyle gösterilebilir: Tevhit, münacat, naat, methiye, mersiye, nasihatname.

Şems-i Hayâlî eserini hazırlarken dinî öğelerden yararlanmış. Bunların başında elbette Kur'an-ı Kerim, hadis gibi İslam'ın temelini oluşturan ana kaynaklar gelmektedir. Bunun yanında Hz. Âdem, Hz. Nuh,

Hızır, Hz. Ebu Hanife gibi İslam inancında önemli kabul edilen kişilere de yer vermiştir.

Tasavvufi yönü güçlü olan şair eserlerinde tasavvufi kavramlardan ve mutasavvıflardan da söz etmiştir. Eserde Bahaeddin Nakşibendî, Hasan-ı Bahrî, Abdülkadir Geylânî, Hallâc-ı Mansur, Fuzûlî, Nesimî, Hafız Rüşdî, Veysel Karanî gibi tasavvufta yer alan güçlü şahsiyetlerin de isimlerini anmıştır.

Bu dinî ve tasavvufi kişilerin yanında birçoğu Firdevsî'nin *Şeh-nâme* adlı eserinde geçen isimlerden de bahsedilmiştir. Arap ve İran hikâyelerinde sık sık karşımıza çıkan hikâye kahramanları da eserde kendini göstermektedir. Bunlara örnek olarak şu isimler gösterilebilir: Dahhak, Ferhad ve Şirin, Gürcistan, Mekke, Medine, Minâ, Zâl-i Rüstem, Nil, Sultan Abdülaziz, Bağdad, Felatun, Kistrâ, Ken'an, Kuh-ı Kâf, Leyla ile Mecnun, Meyhâne, Habeş, Şarap, Nemrud, Kerem ile Aslı, Sultan Melik. Dinî ve ticari olarak önemli görülen yer isimlerinden de söz edilmektedir.

Şair eserinde aruzun bahr-i hezec, bahr-i remel, bahr-i rezec gibi bahirlerini kullanırken hecenin ise 11'li ölçüsünü tercih etmiştir.

3. TÜRK EDEBİYATINDA TESPİT EDİLEN TUHFETÜ'L-UŞŞÂK ESERLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. Tema Açısından Değerlendirme ve Karşılaştırma

Tuhfetü'l-Uşşâk başlığıyla kaleme alınan mesneviler, klasik Türk edebiyatında özellikle tasavvufi aşk anlayışının yansıtıldığı seçkin örnekler arasında yer alır. Bu eserlerde aşk, yalnızca bireysel bir duygu ya da dünyevi bir meyil olarak değil, ilahi hakikate ulaşmanın ve kişinin benlikten sıyrılarak Allah'a yönelmesinin bir aracı olarak kurgulanır. Bu yönüyle aşk, şairin içinde bulunduğu dönemin inanç yapısını, edebî zevkini ve tasavvufi yönelimlerini yansıtan güçlü bir tematik çekirdeğe dönüşür.

Erken dönem örneklerden olan Kasımî'nin *Tuhfetü'l-Uşşâk* mesnevisinde, aşk daha çok nasihat ve öğütler üzerinden şekillenir. Dervişlere hitaben yazılan bu eser, kader, tevekkül, ölüm gibi insanın iç dünyasını sarsan konuları aşk ekseninde işler. Bu didaktik tavır, aşkın yön gösterici ve yol açıcı tarafına vurgu yapar. Benzer şekilde, Hamdullâh Hamdî'nin eseri de alegorik bir aşk yolculuğunu konu edinerek aşkı hakikate erişmenin metaforu olarak sunar.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Tuhfetü'l-Uşşâk* mesnevisi ise aşkı, tasavvufi bir hakikat arayışından çok, bireyin ahlaki gelişimiyle ilişkilendirir. Burada aşk, toplumsal faziletler, insani erdemler ve bireysel eğitim süreciyle iç içe geçirilerek didaktik bir düzleme oturtulur. Aşk, bir "terbiye aracı" olarak yeniden yorumlanır.

Şems-i Hayâlî ve Niyâzî-i Mısırî gibi şairlerde aşk, doğrudan Allah'a vuslat anlamı taşır. Onların eserlerinde aşk, bir yanma, pişme ve yok olma hâlidir; bireyin benliğini yakarak aşkın hakikate ulaşmasını sağlayan tasavvufi bir çile sürecidir. Özellikle Niyâzî-i Mısırî'nin mensur metninde aşk, felsefî boyutta ele alınır; bilgi, teslimiyet ve tevekkül gibi değerlerle iç içe geçer.

Halîlî ve Neşâtî gibi şairler ise aşkı çok daha içrek, sembolik ve sezgisel bir düzeyde ele alır. Onların metinlerinde aşk, bireyin iç dünyasında katettiği manevi bir yolculuktur. Yoğun metaforlar ve sembollerle örülen bu anlatımlarda, aşk hem hakikatin perdesi hem de onu aşmanın vasıtasıdır.

Dolayısıyla bu geleneğe ait eserlerde aşk teması yalnızca ortak bir tema değil, her şairin bireysel, kültürel ve dönemsel bir yansıması olarak çeşitlilik gösteren zengin bir anlatı alanıdır. *Tuhfetü'l-Uşşâk* başlığı altında toplanan metinler, tasavvufi aşkın klasik Türk edebiyatı içindeki çok boyutlu ifadesini sunar.

3.2. Biçim Açısından Değerlendirme ve Karşılaştırma

Tuhfetü'l-Uşşâk mesnevileri biçimsel yapıları bakımından genel olarak klasik mesnevi geleneğine bağlı kalmakla birlikte, şairlerin edebî tavırlarına ve dönemsel poetik yönelimlerine göre farklılıklar ve yenilikler göstermektedir. Eserlerdeki yapı, kullanılan vezin, bölümlleme tarzı, hatta türler arası geçişler bu farklılıkların başlıca göstergelerindendir.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Tuhfetü'l-Uşşâk* mesnevisi, remel kalıbında yazılmış olup klasik mesnevi geleneğine uygun olarak tevhit, münacat, naat, methiye gibi bölümlerle başlar. Biçim olarak klasik yapıya bağlıdır ancak öğreticilik amacı taşıdığından, aruz veznindeki zaman zaman görülen aksaklıklar anlamı zedelemeyiz.

Hamdullâh Hamdî'nin eseri, klasik mesnevi formunu benimsemekle birlikte, içerik açısından alegorik bir anlatı yapısı taşır. Bu yapı, bölümler arası geçişlerin daha akıcı ve bütüncül olmasını sağlamıştır. Alegorik anlatım, klasik mesnevi biçimine özgünlük katarak, biçimi içeriğe uyarlayan bir yapı sunar.

Halîlî'nin *Tuhfetü'l-Uşşâk*'ı, özellikle Mevlânâ'nın Mesnevisi ile biçimsel benzerlikler taşır. Girişteki "Dinle!" hitabı ile başlayan bu eser, doğrudan tasavvufi bir çağrı niteliği taşır. Klasik bölümlere anlayışından çok, bütüncül bir anlatı akışına sahiptir. Biçim, tasavvufi sezgiyle birleşerek özgün bir yapıya dönüşmüştür.

Şems-i Hayâlî'nin mesnevisi, biçim açısından en dikkat çekici örneklerden biridir. Eserin içinde bulunduğu divan içerisinde yer alması, onu hem divan şiiri kalıplarına hem de halk edebiyatı yapısına yaklaştırır. Hem aruz hem de hece vezni ile yazılmış olması, klasik biçim anlayışına meydan okuyan bir yenilik olarak değerlendirilebilir.

Niyâzî-i Mısırî'nin mensur olarak kaleme aldığı *Tuhfetü'l-Uşşâk*, klasik mesnevi formunun dışında bir yapı sergiler. Biçimsel olarak risâle türüne daha yakındır. Bölümler net değildir, anlatım daha serbesttir. Bu yönüyle biçim, öğretici ve içrek tasavvufi içeriği destekleyecek şekilde serbest bir yapıya kavuşmuştur.

Kasımî, Neşâtî, Nef'î ve Üsküplü Atâ gibi şairlerin eserleri hakkında biçimsel veriler sınırlı olsa da aruz vezniyle yazıldıkları bilinmektedir. Özellikle Kasımî'nin eseri, klasik mesnevi biçimiyle yazılmış 1201 beyitlik bir yapı sunar.

Sonuç olarak *Tuhfetü'l-Uşşâk* mesnevileri, biçim açısından yalnızca geleneksel formu devam ettirmekle kalmayıp, dönemin edebî çeşitliliğini, tasavvufi anlatımın doğası gereği esneklik kazanan yapısını ve şairin kişisel üslubunu da biçime dâhil eden bir çeşitlilik göstermektedir.

3.3. Üslup Açısından Değerlendirme ve Karşılaştırma

Tuhfetü'l-Uşşâk geleneğine ait eserlerin üslubu, şairlerin bireysel anlatım tarzlarını, edebî meşreplerini ve hitap ettikleri kitlenin özelliklerini yansıtan en güçlü göstergelerdendir. Eserlerin dili, anlatım biçimi, sözcük seçimi ve imgelerle kurdukları ilişki, her bir metni ayrı bir söylem düzlemine taşımaktadır.

Şems-i Hayâlî, sade ve içten diliyle öne çıkar. Hem halk şiiri etkisi hem de divan şiiri geleneğine olan yatkınlığı, onun dilini iki kaynaktan beslenen bir mecraya dönüştürür. Betimlemelerinde samimiyet, duygu aktarımında doğrudanlık hâkimdir. Hece ve aruz veznini birlikte kullanması, onun anlatımda özgürlük arayışını da yansıtır.

Niyâzî-i Mısırî'nin dili ise oldukça ağır, felsefi ve soyut bir karakter taşır. Tasavvufi kavramlara, remizlere ve sembollere sıklıkla yer verir. Mensur anlatımı, dili daha özgür kılsa da anlamın derinliğini artırır. Onun dili, okuyucudan sezgi ve bilgi talep eder.

Halîlî'nin üslubu alegorik ve semboliktir. Mevlevî etkisi taşıyan söylemi, imgelerle örülmüş anlam katmanlarına sahiptir. Dili mistik, çağrışımlarla yüklü ve sezgiye dayalıdır. Okuyucunun anlamı çözmek için derinleşmesi gerekir.

Neşâtî, estetik söyleyişi ve lirik diliyle tanınır. Onun dili süslenmiş ama içi boştur diyemeyiz; aksine, her süs anlamlı bir duyguya yaslanır. Şiirsel ifadeler, mecazlar ve çağrışımlar onun anlatımına derinlik katar.

Gelibolulu Mustafa Âlî, resmi ve öğretici bir üslup benimser. Bürokratik kökeni, onun diline de yansımıştır. Açıklayıcı, tertipli ve maksada yönelik bir anlatım kullanır. Süsten çok anlatımın berraklığına ve mesajın açıklığına önem verir.

Hamdullâh Hamdî, klasik divan şiiri üslubunu kullanır. Anlatımında tezatlar, mecazlar, alegorik kurgular öne çıkar. Onun dili sanatlıdır; söyleyişin biçimi, anlamdan bağımsız bir değer taşır.

Kasımî ise sade, didaktik ve halka hitap eden bir anlatım kullanır. Dervişlere nasihat eden yönü, onun dilinde süs yerine açıklığı tercih ettiğini gösterir.

Nef'î'nin genel olarak eleştirel ve yoğun üslubu, bu esere ne ölçüde yansıdı bilinmemekle birlikte, metnin de güçlü bir retorikle örülü olduğu tahmin edilebilir.

Sonuç olarak bu eserlerde üslup, yalnızca bir anlatım biçimi değil, aynı zamanda aşkın nasıl temsil edildiğini belirleyen edebî bir tavidir. Her bir şairin dili, onun aşkı nasıl yaşadığını, nasıl hissettiğini ve nasıl aktardığını gösterir.

Tablo 1. Türk Edebiyatında Tuhfetü'l-Uşşâklar

Şair	Tema	Biçim (Yapı – Vezin – Tür)	Üslup
Kasımî	Aşk, kader, tevekkül ve ölüm gibi tasavvufi kavramlar etrafında dervişlere nasihat amaçlı.	1201 beyitlik klasik mesnevi. Vezni aruzdur. Bölümler net değil, nasihatname tarzına yakın.	Duru, öğretici ve sade. Didaktik yönü güçlü. Dönemin dinî halk diliyle beslenen sade anlatımı.
Hamdullâh Hamdî	Alegorik bir aşk yolculuğu üzerinden tasavvufi tekâmül süreci.	Aruz vezniyle yazılmış klasik mesnevi. Alegorik bir kurguya sahip. Karakterler simgesel.	Zengin mecazlarla süslü, hayal gücü kuvvetli, sembolik anlatım ön planda.
Halîlî	İlâhî aşkın içsel etkileri, Mevlânâ'nın öğretisine yakınlık.	Aruz ölçüsüyle kaleme alınmıştır (vezin bilgisi tahminidir). Girişte "Dinle!" hitabıyla başlar.	Derin semboller, tasavvufi remizler ve Mevlânâ tarzı söylem. Alegorik bir içe dönüklük hâkimdir.
Gelibolulu Âlî	Aşkın ahlâkî terbiye yönü. Kişisel gelişim, güzel ahlâk, ahlâkî öğütler.	Remel bahrinde yazılmıştır (Fe' ilâtün Fe' ilâtü Fe' ilün). 1562'de yazılmış klasik yapı. Vezin zayıflıkları vardır.	Dönemsel Osmanlı bürokrat dili; açıklayıcı, yer yer didaktik, yer yer estetik anlatım.
Nef'î	Aşk ve tasavvuf teması genel olarak yer alır. Ayrıntılı bilgi sınırlıdır.	Mesnevi türünde olduğu bilinir. Yazma nüsha hakkında detaylı bilgiler eksiktir.	Üslubu hakkında doğrudan bilgi bulunmasa da Nef'î'nin genel dil tarzı edebî ve serttir.
Neşâtî	İlâhî aşk, içsel arayış ve tasavvufi sezgi.	Aruz vezniyle yazıldığı bilinir. Yapı ve bölümler hakkında sınırlı bilgi vardır.	Neşâtî'nin lirik, yoğun hayal unsurları taşıyan ve süslü dili esere de yansımıştır.
Niyâzî-i Mısırî	Aşk, hakikat bilgisine ulaşmada aracı. Tasavvufi irfan sistemi çerçevesinde aşk.	Mensur olarak yazılmıştır. Mesnevi değil; risâle formundadır. Didaktik bir anlatım tercih edilmiştir.	Ağır, kavramsal, felsefi yoğunluğu olan bir dil. Derin semboller, yüksek soyutlama gücü.
Üsküplü Atâ	İlahi aşk, teslimiyet, tasavvufi yolculuk.	Aruz vezniyle kaleme alınmıştır. Yapı hakkında detaylı bilgi sınırlıdır.	Anlatımı sade ve öğretici; tasavvufi gelenekle uyumlu, mecazlardan arındırılmış bir dil hâkimdir.
Şems-i Hayâlî	İlahi aşk, velilerin hayatı, peygamber sevgisi, halkla temas kuran bir tasavvuf anlayışı.	Hem aruz hem hece vezni kullanılmıştır. Divân içinde yer alan bölümlerde çeşitlilik vardır (tevhit, münacat, naat, vb.).	Halk şiiri diliyle divan geleneğini birleştiren sade, samimi, yalın ama içli bir anlatım.

4. SONUÇ

Türk edebiyatında mesnevi geleneği, özellikle aşk ve tasavvuf temalarını işleyerek İslami düşünce ve kültürel yapıyı yansıtan önemli bir tür olmuştur. Tasavvuf, İslam düşüncesinin insan, evren ve aşk anlayışını belirleyen ana öğretilerinden biridir ve bu anlayış, edebiyat alanında da derin etkiler bırakmıştır. Tasavvufun merkezinde yer alan ilahi aşk, insanın manevi tekâmül yolculuğunu simgelemektedir. Tuhfetü'l-Uşşâklar, tasavvufi aşkın en belirgin şekilde ifade edildiği mesnevilerdir ve bu eserlerde aşk, sadece dünyevi bir duygu olarak değil, insanı Hakk'a ulaştıran kutsal bir araç olarak ele alınır.

Tuhfetü'l-Uşşâk başlığı altında yazılan bu eserlerin her biri, Türk edebiyatı içinde farklı dönemlerde farklı şairler tarafından kaleme alınmış olsa da aşkın ilahi boyutunu işleyen ortak bir temaya sahiptir. Şems-i Hayâlî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Halîlî, Hamdullâh Hamdî, Nef'î, Neşâtî, Niyâzî-i Mısırî ve Üsküplü Atâ gibi şairlerin eserlerinde, aşk, insanın manevi yolculuğunun merkezine oturmuş bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mesnevilerde aşk, insanın Hakk'a ulaşma yolculuğundaki zorluklarını, çektiği ıstırapları ve sonunda hakikate erişmenin getirdiği mutluluğu anlatan bir rehber niteliğindedir.

Tuhfetü'l-Uşşâklar başlığı altındaki mesnevilerde en temel tema, aşkın ilahi bir boyuta ulaşmasıdır. Tasavvufi düşüncede aşk, insanın Allah'a olan özlemi ve ona ulaşma gayretiyle özdeşleştirilmiştir. Bu eserlerde aşk, insanı Hakk'a yönlendiren ve ona rehberlik eden bir unsur olarak karşımıza çıkar. Şairler, aşkı, insanın iç dünyasında yaşadığı bir dönüşüm aracı olarak işlerler. Bu anlamda aşk, dünyevi bir varlığa duyulan bir his değil, insanın kendi nefisini aşarak ilahi olana yönelmesi, ilahi hakikate erişme arzusudur. Bu bağlamda aşk, insanın manevi olarak olgunlaşmasını sağlayan bir araç olarak görülmektedir.

Tasavvufi düşüncede aşk, insanın Allah ile olan ilişkisinde merkezi bir yer tutar. İnsan, Allah'tan gelmiştir ve bu dünyada bir misafir olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla insanın en temel amacı, bu dünyadan tekrar Allah'a dönmektir. Tuhfetü'l-Uşşâklar da işte bu dönüşü aşk üzerinden anlatır. Aşk, insanın Allah ile olan bağı kuvvetlendiren ve onu ilahi hakikate ulaştıran bir güçtür. Mesnevilerde bu aşk yolculuğu, aşğın çektiği ıstıraplar ve sabrın sonunda ulaştığı hakikate kavuşma olarak betimlenir.

Örneğin, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk Mesnevisi, aşkın insana sadece bir his değil, onun Hakk'a ulaşması için bir köprü olduğunu açıkça ortaya koyar. Şair, aşkın dünyevi boyutunu aşp, ilahi olana yönelmenin yollarını ve zorluklarını dile getirir. Aşk burada hem bir eğitim aracı hem de insanın kendini tanımmasının ve Hakk'ı bulmasının bir vasıtasıdır.

Bu eserlerde tasavvufun öğretilerinin sıkça yer aldığı görülmektedir. Tasavvufi düşüncenin temel kavramları olan aşk, irfan, sülûk, mürşit-mürît ilişkisi gibi konular, Tuhfetü'l-Uşşâklarda önemli yer tutar. Şairler, bu eserlerinde aşkı sadece bir tema olarak ele almakla kalmazlar, aynı zamanda aşkın insanın ruhsal yolculuğundaki önemini de vurgularlar. Aşk, insanın nefisini terbiye etmesi, kendi iç dünyasında bir dönüşüm yaşaması ve sonunda ilahi olana ulaşması için bir vasıta olarak betimlenir.

Tuhfetü'l-Uşşâklarda sıkça bahsedilen bir diğer unsur da peygamberler, halifeler ve önemli dinî şahsiyetlerdir. Bu dinî şahsiyetler, eserlerde sadece tarihî figürler olarak yer almazlar, aynı zamanda ilahi aşkın ve tasavvufi öğretinin önemli temsilcileri olarak karşımıza çıkarlar. Peygamberlerin, özellikle Hz. Muhammed'in hayatı ve aşk anlayışı, bu eserlerde aşkın ilahi boyutunu anlamak için bir rehber olarak sunulur. Tasavvufi düşüncede peygamberler, ilahi hakikati insanlara ileten, onları Hakk'a yönlendiren kişilerdir. Bu bağlamda, Tuhfetü'l-Uşşâklarda peygamber kıssalarına, dört halifenin hikâyelerine ve diğer dinî şahsiyetlerin öğretilerine sıkça yer verilir.

Mesnevilerde dinî hikâyeler ve tasavvufi öğretilerin anlatılmasının amacı, aşkın sadece bireysel bir duygu olmadığını, aşkın ilahi bir boyut kazandığında insanın manevi tekâmülünde ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermektir. Örneğin, Niyâzî-i Mısrî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk adlı eserinde aşkın, insanın varoluş sebebini anlamasına ve Allah'a olan yolculuğunu gerçekleştirmesine nasıl rehberlik ettiğini görmek mümkündür. Niyâzî-i Mısrî, aşkın insana ilahi hakikati gösteren bir rehber olduğunu ve bu yolculuğun sonunda Allah'a ulaşmanın mümkün olduğunu savunur. Eserde, peygamberlerin ve dinî şahsiyetlerin yaşamları, aşkın ilahi boyutunu anlamak için birer model olarak sunulmuştur.

Tuhfetü'l-Uşşâklar başlığı altında yazılan mesneviler, içerik açısından olduğu kadar biçim açısından da büyük bir zenginlik göstermektedir. Bu eserlerde kullanılan edebî sanatlar, dilin estetik bir şekilde kullanılması ve mesnevi formuna sadık kalınarak yazılan şiirler, şairlerin ne kadar büyük bir edebî yeteneğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Aruz ve hece vezinlerinin ustaca kullanıldığı bu eserlerde, istiare, teşbih, kinaye, telmih, mübalağa gibi edebî sanatlar sıkça kullanılmıştır. Bu sanatlar, aşkın ilahi ve dünyevi boyutlarını derinleştirirken, okurun duygusal bir deneyim yaşamasına da olanak tanır.

Şems-i Hayalî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk adlı eserinde, edebî sanatlar özellikle dikkat çekmektedir. Şair, dilin zengin imkanlarını kullanarak aşkın derinliklerini betimler ve bu aşkın insanı nasıl bir dönüşüme uğrattığını gözler önüne serer. İstiare ve kinaye gibi sanatlar, bu mesnevilerde aşkın dünyevi anlamını aşarak ilahi olanla buluşmasının yollarını açar. Şairin dili, okuyucuyu aşkın derinliğine çeker ve onu Hakk'a ulaşma yolculuğunun bir parçası haline getirir.

Eserlerin biçimsel zenginliğini artıran bir diğer unsur, aruz vezninin ustalıkla kullanılmasıdır. Tuhfetü'l-Uşşâklar başlığı altında yazılan mesnevilerde aruzun çeşitli kalıpları kullanılarak hem ritmik bir akış sağlanmış hem de duygusal yoğunluğun daha etkili bir biçimde aktarılması amaçlanmıştır. Özellikle fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün ve mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün gibi aruz kalıpları, aşkın ilahi ve dünyevi boyutlarını ifade etmek için uygun bir zemin sunmuştur. Bu vezinler, eserin duygusal yoğunluğunu artırırken aynı zamanda şairin dil üzerindeki hâkimiyetini de gözler önüne serer.

Gelibolulu Mustafa Âlî, aruz vezni kullanmadaki ustalığıyla bilinir ve Tuhfetü'l-Uşşâk Mesnevisi'nde de bu yeteneğini sergiler. Mesnevilerde kullanılan vezinlerin, aşkın derinliğini ve tasavvufi düşüncenin karmaşıklığını yansıtacak biçimde seçilmesi, bu eserlerin sadece içerik açısından değil, biçim açısından da klasik Türk şiirinin en güzel örnekleri arasında yer almasını sağlamıştır. Hamdullâh Hamdî gibi şairler de eserlerinde hem aruz hem de hece veznine yer vererek, aşkın çok yönlü doğasını edebî bir incelikle işlemeyi başarmışlardır.

Tuhfetü'l-Uşşâklar başlığı altında yazılan mesnevilerde, tasavvufi aşkın insanın manevi yolculuğunda ne kadar önemli bir yere sahip olduğu açıkça görülmektedir. Tasavvufi düşüncede aşk, insanın nefsini arındırması ve hakikate ulaşması için bir vesile olarak kabul edilir. Bu bağlamda, aşk, sadece dünyevi bir his olarak kalmaz; insanı, Allah'a ve onun ilahi sıfatlarına yakınlaştıran bir araç olarak işlev görür. Tasavvufi öğretide aşk, insanın Allah'a olan derin özlemini ve ona olan bağlılığını temsil eder. Bu mesnevilerde de aşk, insanın ilahi hakikate ulaşma sürecinde kat ettiği aşamaları simgeler.

Tasavvufi düşüncenin temel kavramlarından biri olan süluk, bu eserlerde sıkça işlenir. Süluk, bir müridin bir müşşidin rehberliğinde Hakk'a ulaşma yolculuğunu ifade eder. Tuhfetü'l-Uşşâklarda aşk, bu yolculuğun merkezinde yer alır ve insanın ilahi hakikate ulaşma sürecinde yaşadığı zorluklar, çektiği ıstıraplar ve nihayetinde ulaştığı manevi olgunluk, aşk üzerinden anlatılır. Halîlî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk Mesnevisi bu anlamda aşkın bir süluk yolculuğu olarak ele alınmasını en iyi şekilde gösteren eserlerden biridir. Halîlî, aşkı, insanın ilahi hakikate ulaşmak için kat ettiği bir yol olarak tanımlar ve bu yolculuğun her aşamasında aşkın insanı nasıl dönüştürdüğünü, onu nefsinden arındırdığını detaylı bir şekilde işler.

Aşkın tasavvufi boyutunda, insanın Allah'a duyduğu sevgi, zamanla dünyevi aşklardan sıyrılarak ilahi bir aşk haline gelir. Bu süreçte insan, nefsini arındırır ve her aşamada daha da olgunlaşarak hakikate yaklaşır. Bu bağlamda, Neşâtî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk adlı mesnevisi, aşkın insanı nefsinden arındırarak ilahi hakikate yönlendirdiği bu süreci etkileyici bir biçimde yansıtır. Neşâtî, aşkı, insanın Hakk'a ulaşması için gerekli olan bir basamak olarak betimler ve bu süreçte aşğın yaşadığı ıstırapları ve zorlukları ayrıntılı bir şekilde dile getirir.

Tuhfetü'l-Uşşâklar mesnevilerinde aşk, sadece ilahi bir duygu olarak değil, aynı zamanda insanın kendini tanıma ve anlama süreci olarak da ele alınır. Tasavvufi düşüncede insanın en önemli görevlerinden biri, kendini bilmek ve bu bilginin sonunda Hakk'ı bulmaktır. Aşk, bu kendini bilme sürecinde insanı dönüştüren, ona yeni bir bakış açısı kazandıran en önemli araçlardan biridir. Aşk, insanın kendi nefsini tanımasına ve onun sınırlarını aşmasına yardımcı olur. Bu bağlamda aşk, insanı dünyevi olandan uzaklaştırarak ilahi olana yönelten bir güç olarak işlev görür.

Niyâzî-i Mısırî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk adlı eseri, bu anlamda insanın kendini tanıma sürecini aşk üzerinden ele alan önemli eserlerden biridir. Mısırî, aşkın insanın iç dünyasında bir dönüşüm yarattığını ve bu dönüşüm sonucunda insanın hakikate daha da yaklaştığını savunur. Aşk, insana hem kendi sınırlarını hem de bu sınırları aşarak Hakk'a ulaşmanın yollarını gösterir. Bu eserlerde aşk, insanın nefsini terbiye eden, onu dünyevi olandan ilahi olana yönlendiren bir eğitim aracı olarak betimlenmiştir.

Bu dönüşüm sürecinde âşğın yaşadığı zorluklar, çektiği acılar ve nihayetinde ulaştığı manevi olgunluk, mesnevilerin en önemli temalarından biridir. Aşk, insanı arındırır ve ona hakikati gösterir. Hamdullâh Hamdî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk adlı mesnevisinde de aşk, insanın içsel bir yolculuk yaşadığı ve bu yolculuk sonucunda kendini bulduğu bir süreç olarak işlenir. Hamdullâh Hamdî, aşkı bir öğretmen gibi betimler ve aşkın insana hakikati öğretme gücünü vurgular. Aşık, bu yolculukta hem kendini tanır hem de hakikate ulaşma yolunda önemli adımlar atar.

Tuhfetü'l-Uşşâklar başlığı altında yazılan mesneviler, Türk edebiyatının klasik döneminde önemli bir yer tutmaktadır. Bu eserler, aşkı hem dünyevi hem de ilahi bir deneyim olarak ele alırken, aynı zamanda tasavvufi düşüncenin derinliklerini de okuyucuya sunmaktadır. Her bir mesnevi, aşkın ilahi boyutunu ve insanın Hakk'a ulaşma sürecini anlatırken, edebî zenginliğiyle de dikkat çeker. Şems-i Hayalî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Halîlî, Hamdullâh Hamdî, Nef'î, Neşâtî, Niyâzî-i Mısırî ve Üsküplü Atâ gibi şairler, bu mesnevilerde aşkın dönüştürücü gücünü, tasavvufi öğretinin ışığında dile getirmişlerdir. Aşk, insanın manevi tekâmülünde önemli bir araç olarak görülmektedir. Aşk, insanı nefsinden arındıran ve ona Hakk'ı bulma yolunda rehberlik eden bir güçtür. Aynı zamanda bu eserler, tasavvufun insan ve evren anlayışını da şiirsel bir dille yansıtır. Eserlerin biçimsel zenginliği, kullanılan edebî sanatlar ve aruz vezninin ustaca kullanımı, bu mesnevilerin sadece içerik olarak değil, biçimsel olarak da büyük bir zenginlik taşıdığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Tuhfetü’l-Uşşâklar, Türk edebiyatında aşkın ilahi boyutunu en derinlemesine işleyen eserler arasında yer almaktadır. Bu eserler, sadece aşkın insan üzerindeki etkilerini değil, aynı zamanda insanın ilahi hakikate ulaşma sürecini de etkileyici bir biçimde anlatmaktadır.

Makale ile ilgili notlar

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akçay, G. (2020). *Neşâtî, tuhfetü'l-uşşâk (inceleme-metin-çeviri)*. Paradigma Akademi.
- Aksoyak, İ. H. (1995). *Gelibolulu mustafa âlî'nin tuhfetü'l-uşşâk mesnevisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi] Ankara Üniversitesi.
- Aksoyak, İ. H. (2017). *Ahmed yesevî'nin rumelili bir takipçisi üsküplü atâ, tuhfetü'l-uşşâk*, Ahmet Yesevi Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi.
- Al-Shaman, M. S. (1991). Hamdullâh hamdî'nin tuhfetü'l-uşşâk adlı mesnevisi. *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları (Fahir İz Armağanı)*, 15, s. 169-256.
- Atik Gürbüz, İ. (2025). “Tuhfetü'l-Uşşâk (Kâsımî)”. *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tuhfetu-l-ussak-kasimi>. [Erişim Tarihi: 25 Mart 2025].
- Bursalı M. T. (2016). *Osmanlı müellifleri* (Haz. Yekta M. Saraç). Türkiye Bilimler Akademisi.
- İlbak, Ü. (2010). *Divan-ı şems-i hayâlî tuhfetü'l-uşşâk metin ve inceleme*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kanar, M. (2016). Nef'î'nin tuhfetü'l-uşşâk adlı farsça kasidesi. *Doğu Esintileri*, 4, 1-29.
- Öztekin, N. (2004). Niyâzî-i mısırî'nin tuhfetü'l-uşşâk'ında panteizmin izleri. *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, 3, s. 273-290.
- Temiz, M. E. (2016). Halîlî ve tuhfetü'l-uşşâk adlı mesnevisi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 279-296.
- Turgut, A. (2020). Muhyiddin mehmed, hatibzâde, *TDV İA*, 31(84).
- Ünver, İ. (1986). Mesnevi, türk dili. *Aylık Dil Dergisi*, LI (415-416-417), 430-563.

KENDİ KENDİNE LİDERLİK: BİLİMSEL BİRİKİMİN BİBLİYOMETRİK İZLERİ

SELF-LEADERSHIP: BIBLIOMETRIC TRACES OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Sefa CEYHAN¹, Gökhan DEMİRAY²

1. Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi,
sefa.ceyhan@nisantasi.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3788-0756>

2. Öğr. Gör. Dr., İstanbul Nişantaşı Üniversitesi,
gokhan.demiray@nisantasi.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-6417-1293>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
17.02.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
15.03.2025

DOI
10.20875/makusobed.1641107

Öz

Bu çalışma, kendi kendine liderlik kavramının Türkiye'deki akademik literatürdeki gelişimini bibliyometrik yöntemlerle incelemektedir. Kendi kendine liderlik, bireylerin kendi düşünce, duygu ve davranışlarını bilinçli olarak yönlendirdiği, içsel motivasyonlarını artırarak performanslarını geliştirdiği bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada, Google Akademik veri tabanında yapılan taramalar sonucunda 390 makale incelenmiş ve analiz için 46 makale seçilmiştir. Sonuçlar, Türkiye'de kendi kendine liderlik konusundaki çalışmaların genellikle bireysel ve örgütsel performans, iletişim, inovasyon ve öz yeterlilik gibi değişkenlerle ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, konuya dair çalışmaların büyük ölçüde eğitim sektörü ve akademik bağlamla sınırlı olduğu dikkat çekerken hizmet sektörüne dair araştırmaların yetersiz kaldığı görülmüştür. Kendi kendine liderliğin sektörel bağlamda özellikle emek yoğun hizmet sektörlerinde çalışan motivasyonu, iş tatmini ve müşteri memnuniyeti üzerindeki etkilerinin daha fazla incelenmesinin önemli teorik ve pratik katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Kendi Kendine Liderlik, Bibliyometrik, Üretim ve Hizmet Sektörü, Örgütsel Davranış.

Abstract

This study examines the development of the concept of self-leadership in the Turkish academic literature using bibliometric methods. Self-leadership is defined as a process in which individuals consciously direct their own thoughts, emotions, and behaviors, enhancing their intrinsic motivation and improving their performance. In this study, a total of 390 articles were identified through searches in the Google Scholar database, and 46 articles were selected for analysis. The results indicate that studies on self-leadership in Turkey are generally associated with variables such as individual and organizational performance, communication, innovation, and self-efficacy. However, it was observed that most studies on the topic are limited to the education sector and academic contexts, while research on the service sector remains insufficient. It is suggested that further studies investigate the impact of self-leadership in sectoral contexts, particularly in labor-intensive service industries, concerning employee motivation, job satisfaction, and customer satisfaction.

Keywords: Leadership, Self Leadership, Bibliometric, Manufacturing and Hospitality Industry, Organizational Behavior.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Ceyhan, S. ve Demiray, G. (2025). Kendi kendine liderlik: Bilimsel birikimin bibliyometrik izleri. *MAKU SOBED*, (41), 187-199.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1641107>

EXTENDED SUMMARY

In today's business world, the understanding of leadership is undergoing a significant transformation. Modern approaches that go beyond traditional leadership approaches allow individuals to develop their own leadership skills. In this context, the concept of self-leadership emerges as an important phenomenon involving the ability of individuals to direct their own behavior and increase their work performance. Changing business dynamics and employee expectations make it necessary to examine the effects of self-leadership on individual and organizational success. Self-leadership helps individuals to manage themselves more effectively by increasing their intrinsic motivation (Karamanlioğlu et al, 2024). This concept covers cognitive and behavioral strategies that enable individuals to achieve their goals. Especially in today's working environments, the development of self-leadership skills of individuals has a direct impact on factors such as job satisfaction, motivation and performance. The literature emphasizes that there is a strong relationship between self-leadership and individual performance (Uğurluoğlu, 2010; Doğan and Şahin, 2008). Especially in the service sector, the development of self-leadership skills of employees positively affects important business results such as customer orientation, service quality and customer satisfaction. However, it has been observed that in some cases, although employees are empowered, they fail to perform as expected. This situation is associated with individual differences, organizational culture and environmental factors. For employees to use their self-leadership skills effectively, organizations need to provide the appropriate environment and encourage employees in this direction. Supportive leadership and positive work environment provided within the organization can help individuals to develop self-leadership skills (Doğan and Şahin, 2008).

This study aims to examine the current state of self-leadership research in Turkey through bibliometric analysis. Bibliometric analysis is a method that evaluates the distribution and trends of studies published in a particular research field and the relationships between researchers. Within the scope of the study, 390 articles were analyzed in Google Scholar database and 46 articles dealing with the concept of self-leadership were included in the analysis. In this analysis, the distribution of the articles according to years, the distribution according to the number of authors, the journals in which they were published, the keywords used, and the citation status of the articles were evaluated. According to the findings, it has been observed that studies on self-leadership in Turkey have increased especially in the last decade. However, it has been observed that the issue is mostly addressed in the context of individual motivation and job performance but limited in the organizational context. For example, it has been determined that studies on service sector employees are more common, but studies on the production sector are limited. This situation reveals the need for sector-based research in self-leadership studies. In addition, it has been observed that most of the articles analysed are concentrated in certain universities and academic collaborations are limited. This suggests that self-leadership research in Turkey needs to be supported by broader academic collaborations. When the keywords used in the studies were analysed, it was seen that terms such as 'self-management', 'intrinsic motivation', 'cognitive strategies' came to the fore. This situation reveals that researchers have addressed the issue mostly at the individual level, but fewer studies have been conducted in the context of organizational factors and leader-member interaction.

As a result, the importance and effects of the concept of self-leadership in the business world are increasing. However, the studies conducted in Turkey need to be more comprehensive and should be addressed in relation to organizational factors, cultural differences and leadership styles. Studies to be conducted in different sectors and in different occupational groups will contribute to evaluating the effect of self-leadership on business results from a broader perspective. In addition, more collaboration between researchers can increase integration with international literature on the subject. This study aims to reveal the current research trends on self-leadership in Turkey and to guide future studies. Since self-leadership is a factor that directly affects individuals' job performance and career development, it is thought that new research in this field will provide important contributions in the business world.

1. GİRİŞ

İnsan yetenekleri ve iş uygulamalarındaki sürekli değişim ve ilerlemelerle karakterize edilen modern iş ortamında, liderlik kavramı değişimlerden geçmektedir. Bu değişim, tek kişilik liderlik modelinden, liderlik sorumluluklarının ekip üyeleri arasında dağıtıldığı paylaşılan liderlik yaklaşımına geçişi ifade etmektedir. Her ekip üyesi kendi uzmanlık alanları veya bilgi alanları dahilinde liderlik rollerini üstlenmeye yetkilidir (Çelik ve Polat, 2017). Bu bakış açısı, işyerinde önemli ölçüde yetki ve özerkliğe sahip olan nitelikli işgücünün hem kendisini hem de meslektaşlarını etkilemesinin önemini vurgulamaktadır. Kendi kendine liderliğin önemi hem iş dünyasına hem de bireye sağladığı katkılar nedeniyle her geçen gün artmaktadır (Politis, 2006; Uğurluoğlu, 2010).

Son yapılan kapsamlı çalışmalar kendi kendine liderlik ile bireysel performans sonuçları arasında orta düzeyde güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir (Harari, 2021; Knotts vd., 2021). Bunun yanında işletmelerde müşteri odaklı yaklaşımlar çerçevesinde, çalışanların kendi kendine liderlikleri müşteri odaklılık kavramlarını ve davranışlarını geliştirerek müşteri memnuniyetini ve sadakatini artırmada önemli bir proaktif mekanizma olarak görülmektedir (Kim vd., 2011; Kwak ve Moon, 2021). Olumlu çıktıların aksine, yönetim uygulamalarında gözlenen bir olguya dikkat etmek gerekmektedir. Yetkilendirilmiş çalışanlar, liderlik ve örgütsel destek elde edip, ek kaynaklar ve yetkiler kazandıktan sonra kendi kendine liderlik göstermemekte veya performanslarını artırmamaktadır. Bunun sebebi olarak psikolojik yaklaşımların insan davranışlarının, kişisel ve çevresel faktörlerin etkileşimi sonucu oluştuğunu önermesidir (Schaufeli, 2015).

Bu liderlik yaklaşımının içerdiği davranış odaklı stratejiler sayesinde kişiler hangi davranışı neden ve ne zaman yaptığının farkına varmaktadır. Bu sayede verimsiz çabalar ortadan kaldırılabilmektedir (Doğan ve Şahin, 2008). Bu bilgilerden hareketle kendi kendine liderlik kavramının örgütlerin başarısına etkisi kaçınılmazdır (Dewi, 2025). Özellikle yoğun emeğin gerektiği, bireysel stratejilerin de etkili olduğu hizmet sektörleri kapsamında turizm işletmelerinde konunun önem taşıdığı düşünülmektedir. Bunun yanında kavrama yönelik çalışmaların kategorize edilerek incelenmesi ve durum tepsinin yapılması sonraki çalışmalar için yol gösterici olacaktır. Diğer sektörlerde olduğu gibi, turizm sektöründe çalışanların kendi kendine liderliklerini etkileyen olası öncüllerin tespit edilmesi önem kazanmaktadır (Sun vd., 2025). Ancak, literatür genel olarak kendi kendine liderliğin öncüllerini belirleme konusunda çok az çalışmaya sahip olduğu ve hizmet sektörü bağlamında bu konuya daha da az odaklanıldığı ortaya çıkmaktadır (Su vd., 2022).

Konu hakkındaki literatürün gelişmesi ve ilerlemesi, mevcut çalışmalardan ulaşılan bulguların derlenip sentezlenmesiyle elde edilebilmektedir (Paul ve Criado, 2020). Bu açıdan ulusal literatürde kendi kendine liderlik kavramının veri tabanlarından faydalanarak yapılan bibliyometrik çalışmaya rastlanılamamıştır. Bu bilgilerden hareketle makalenin amacı kendi kendine liderlik literatürünün ulusal yazında kapsamlı şekilde bibliyometrik analizini gerçekleştirmektir. Bu amaca bağlı olarak bilimsel çalışmalar konusundaki durum tespitinin yapılması, gelişmelerin ve araştırmaların eğilimlerini görerek sonraki araştırmalar için yol gösterici olmak hedeflenmektedir.

2. KENDİ KENDİNE LİDERLİK

Belirli durumlarda çalışanlar tarafından sergilenen özdenetim düzeyinin yani kendi kendini kontrol edebilmenin bir liderlik ikamesi olarak işlev görebileceğini öne sürülerek kavram yönetim literatürüne kazandırılmıştır (Kerr ve Jermier, 1978). Süreç içerisinde 1980'lerin sonlarında ortaya çıkan kendini yöneten ekipler üzerine mevcut literatürde (Manz ve Sims, 1980), öz liderlik ekip üyeleri arasındaki öz yönetim sürecinin tamamlayıcı bir unsuru olarak kavramsallaştırılmıştır. Öz liderlik, bireylerin başarıyı yakalayabilmek adına belirli bilişsel ve davranışsal stratejilerden faydalanarak, kendi davranışlarını etkiledikleri, yönlendirdikleri ve kontrol altında bulundurdıkları bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır (Manz, 1986). Kendi kendine liderlik veya öz liderlik, bireylerin kişisel ve profesyonel etkililik elde etmek için düşünce ve davranışlarını düzenledikleri bir bireysel süreçler olarak ifade edilebilir. İçsel motivasyonu ve kendi kendini yönlendirmeyi geliştiren bilişsel ve davranışsal stratejileri içermektedir (Neck ve Houghton, 2006). Kendi kendine liderlik, kişilerin kendi davranışlarını etkilemek için kullandıkları, kendi kendine hedef belirleme, kendi kendini izleme ve kendi kendini güçlendirme gibi bir dizi strateji olarak tanımlanmaktadır. Bireylerin kişisel ustalık elde etmelerini ve performanslarını artırmalarını sağlayan bilişsel olduğu kadar motivasyonel boyutları da içermektedir (Ross, 2014).

Kendi kendine liderliği oluşturan üç temel bileşen bulunmaktadır. Bunların ilki davranışsal stratejilerdir. Bunlar, motivasyonu ve üretkenliği artırmak için kullanılan kendi kendine hedef belirleme, kendi

kendini gözlemlene, kendi kendini ödüllendirmeyi kapsamaktadır (Wiyono, 2018). Diğer bileşen bilişsel stratejilerdir. Bu bileşen, duyguların ve performansın düzenlenmesine yardımcı olan kendi kendine konuşma ve zihinsel imgeleme gibi yapıcı düşünce kalıplarını içermektedir (Woods vd., 2021). Üçüncü bileşen ise içsel motivasyondur. Bu bileşen, kişisel değerleri hedeflerle uyumlu hale getirerek bağlılığı ve kararlılığı artırarak içsel motivasyonu teşvik etmektedir (Aziz ve Abiddin, 2024).

Kendi kendine liderlik kavramının geçmişten günümüze kadar çeşitli kavramlarla ilişkisi incelenmiştir. Bunlar; performans, örgütsel değişim, girişimcilik, farklılıkların yönetimi, iş tatmini, başarı ve etik konuları bu kavramlardan birkaçıdır (Arlı ve Avcı, 2017). Bu liderlik yaklaşımı öz liderlik, işyeri performansı ve kişisel gelişim de dahil olmak üzere çeşitli alanlarda kritik öneme sahiptir. Öz yeterliliği, dayanıklılığı ve liderlik yeteneklerini geliştiren özelliktedir (Ahanonu ve Jooste, 2016).

3. YÖNTEM

Bu araştırmada kendi kendine liderlik başlıklı makalelerin bibliyometrik analiz çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada herhangi bir yıl sınırlandırmasına gidilmemiş olup, kendi kendine liderlik kavramının genel bir görünümünü sunabilmek hedeflenmiştir. Araştırma kapsamında sadece makaleler seçilmiştir. Bu seçimin sebebi, makalelerin bilimsel gelişmelerin takip edilebilmesi için önemli bir gösterge niteliği taşımasıdır. Ayrıca bu çalışma kapsamında ulaşılan araştırma bulguları erişilebilirlik kapsamında sınırlıdır. Araştırma verilerinin elde edilebilmesi için Google Akademik veri tabanı tercih edilmiştir. Google Akademik veri tabanının tercih edilme sebebi, herhangi indeks ya da dil kısıtlaması olmaksızın sınırsız verileri sunabilme yeteneğidir. Araştırmada, kendi kendine liderlik kavramına ilişkin olabildiğince çok kaynağa ulaşılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, “Kendi Kendine Liderlik”, “Self Liderlik” ve “Öz Liderlik” ifadeleriyle 30.12.2024 – 31.12.2024 tarihleri arasında tarama yapılmıştır. Tarama işlemi sırasında toplamda 390 makaleye ulaşılmıştır. Söz konusu sayı içerisinde kendi kendine liderlik kavramını değişken olarak ele alan elli bir makale tespit edilmiş, dört makalenin tam metnine ulaşılamamış ve beş makale tekrar ettiği için çıkarılmıştır. Nihai olarak 46 makale analize tabi tutulmuştur. Bu sürecin özeti ise Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Makale Tarama Süreci

Tarama Yapılan Veri Tabanı	Google Akademik
Tarama Yapılan Tarih	30.12.2024 – 31.12.2024
Konu ile İlgili Toplam Makale Sayısı	390
Tarama Yapılan Anahtar Kelimeler	Kendi Kendine Liderlik, Self Liderlik, Öz Liderlik
Tam Metnine Ulaşılamayan Makale Sayısı	4
Kaydedilen Makale Sayısı	51
Çakışan Makaleler	5
Analize Tabi Tutulan Makale Sayısı	46

Bibliyometrik araştırmalarda genel bir çerçevenin sunulabilmesi için kimi parametreler kullanılması gerekmektedir. Bu parametreler ilgili çalışmaların profilini belirlemede yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla bu araştırma kapsamında kullanılan parametreler şu şekilde belirlenmiştir; (1) değişkenler, (2) yazar sayıları, (3) yıllara göre dağılım, (4) kuruma göre dağılım, (5) sayfa sayısına göre dağılım, (6) anahtar kelime dağılımı, (7) örneklem dağılımı ve (8) yayınlanan dergi dağılımı. Bu doğrultuda oluşturulan araştırma soruları ise şu şekildedir; (1) Makalelerin değişkenlere göre dağılımı nedir? (2) Makalelerin yazar sayılarına göre dağılımı nedir? (3) Makalelerin yıllara göre dağılımı nedir? (4) Makale yazarlarının çalıştıkları kuruma göre dağılımı nedir? (5) Makalelerin sayfa sayısına göre dağılımı nedir? (6) Makalelerde kullanılan anahtar kelimelerin dağılımı nedir? (7) Makalelerin uygulandığı örnekleme göre dağılımı nedir? (8) Makalelerin yayınlanan dergilere göre dağılımı nedir?

4. BULGULAR

Araştırma bulgularında ilk olarak kendi kendine liderlik konulu makalelerin değişkenlere göre nasıl dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Bu doğrultuda kelime bulutu oluşturulmuş ve Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Kendi Kendine Liderlik Konulu Makalelerin Değişkenlere Göre Dağılım Bulutu

Şekil 1 incelendiğinde kendi kendine liderlik konusunda yapılan makalelerde ele alınan değişkenlerin sıklığı görülmektedir. Buna göre bireysellik, iletişim, performans, inovasyon ve iş gibi kavramların daha ön planda olduğu ifade edilebilmektedir. Başka bir deyişle, konu ile ilgili yapılan çalışmaların sadece yönetim ve liderlik kapsamında değil aynı zamanda psikoloji ve davranış ile ilgili alanları da içerdiği ifade edilebilir. Kendi kendine liderlik konusunda yapılmış makalelerin yazar sayılarına ilişkin sonuçlar ise Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Kendi Kendine Liderlik Konusunda Yapılmış Makalelerin Yazar Sayıları

Yazar Sayısı	Sıklık	Yüzde
Beş Yazarlı	1	2.17
Dört Yazarlı	2	4.35
İki Yazarlı	18	39.13
Tek Yazarlı	18	39.13
Üç Yazarlı	7	15.22
Toplam	46	100

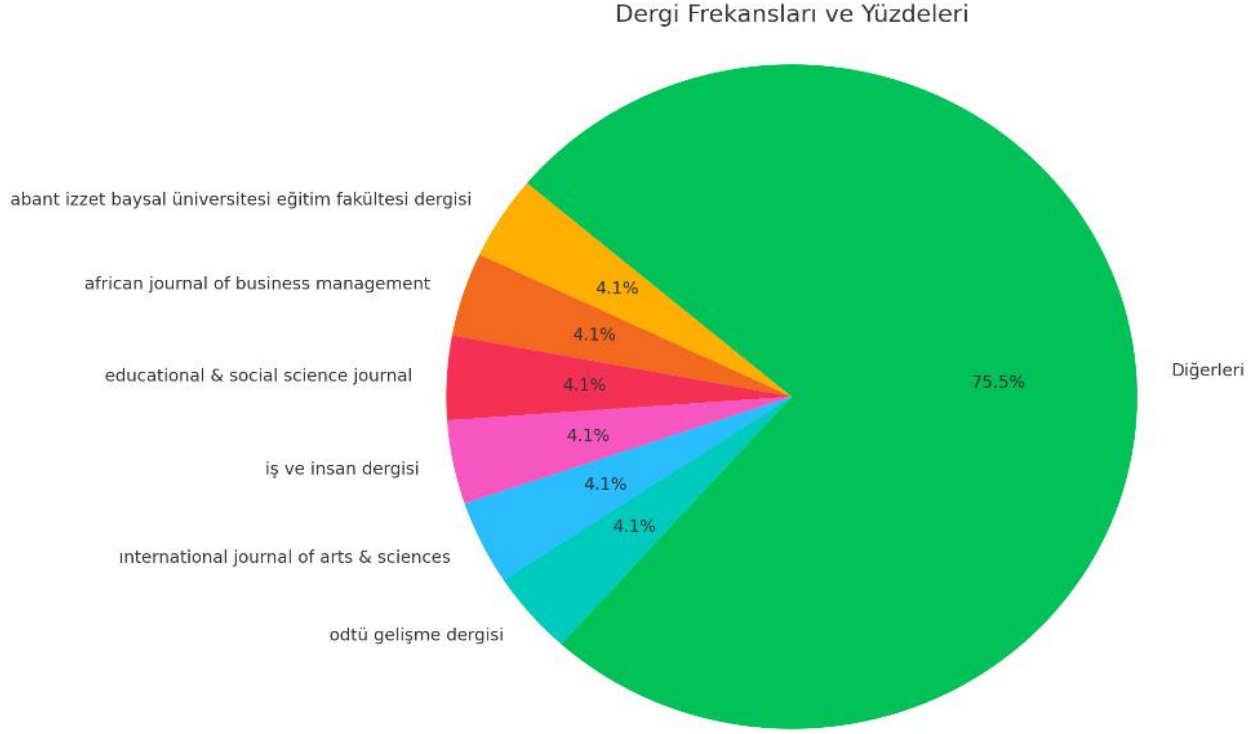
Tablo 2 dikkate alındığında, ilgili makalelerin çoğunlukla kolektif bir çalışmanın ürünü olduğu ifade edilebilir. Başka bir deyişle iki, üç, dört ve beş yazarlı yayın sayısının (28) tek yazarlı yayın sayısına (18) kıyasla fazla olduğu ifade edilebilmektedir. Tablo 3’te ise söz konusu makalelerin yıllara göre dağılımı yer almaktadır. Tablo 3’ten elde edilen veriler, konu ile ilgili en fazla makalenin 2019 yılında yayınlandığını göstermektedir. En az sayıda makale ise 2008 ve 2014 yıllarında yayınlanmıştır.

Tablo 3. Kendi Kendine Liderlik Konusunda Yapılmış Makalelerin Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Sıklık	Yüzde
2024	3	6.52
2023	6	13.04
2022	7	15.22
2021	3	6.52
2020	4	8.70
2019	8	17.39
2018	3	6.52
2017	2	4.35
2016	2	4.35
2015	2	4.35
2014	1	2.17
2011	2	4.35
2010	2	4.35
2008	1	2.17
Toplam	46	100

Şekil 2’de kendi kendine liderlik konusunda yapılan makalelerde ele alınan anahtar kelimelere ilişkin kelime bulutu bilgileri görülmektedir. İlgili şekil incelendiğinde liderlik, kendine liderlik, yaşam doyum ve zekâ gibi anahtar kelimelerin yoğunlukla kullanıldığı görülmektedir. Bu durum kendi kendine liderlik kavramının az değişkenle ve az anahtar kelimeyle çalışıldığına işaret etmektedir.

Şekil 3. Kendi Kendine Liderlik Konulu Makalelerin Yayınlandığı Dergilere İlişkin Sıklık ve Yüzde Bilgileri

Tablo 5’te konu ile ilgili yayınlanan makalelerdeki sayfa sayılarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Buna göre en fazla sayfa sayısı olan makalenin yirmi sekiz sayfa olduğu, en az sayfa sayısının ise 5 olduğu ifade edilebilmektedir.

Tablo 5. Kendi Kendine Liderlik Konusunda Yapılmış Makalelerin Sayfa Sayıları

Sayfa Sayısı	Sıklık	Yüzde
10 Sayfa	3	6.52
11 Sayfa	2	4.35
12 Sayfa	1	2.17
13 Sayfa	2	4.35
14 Sayfa	7	15.22
15 Sayfa	3	6.52
16 Sayfa	2	4.35
17 Sayfa	2	4.35
18 Sayfa	2	4.35
20 Sayfa	2	4.35
22 Sayfa	2	4.35
23 Sayfa	1	2.17
24 Sayfa	1	2.17
25 Sayfa	1	2.17
26 Sayfa	1	2.17
27 Sayfa	1	2.17
28 Sayfa	2	4.35
5 Sayfa	3	6.52
6 Sayfa	2	4.35
8 Sayfa	4	8.70
9 Sayfa	2	4.35
Toplam	46	100

Tablo 6’da konu ile ilgili yayınlanan makalelerdeki yazarların çalıştıkları üniversite / kurum bilgileri yer almaktadır. Söz konusu bilgiler doğrultusunda konu ile ilgili en çok yayın yapan akademisyenler Hacettepe Üniversitesinde yer almaktadır (6 yazar - %8.11). Bu sıralamayı her biri beş yazarla Kocaeli ve Pamukkale Üniversiteleri takip etmektedir (%6.76). Tablo 6’da yer alan birçok üniversite tek yazarla temsil edilmekte olup (1.35), Gaziantep ve Selçuk Üniversitesi gibi köklü üniversitelerin düşük sıklıkta yer alması dikkat çekmektedir. Öte yandan toplamda 36 farklı kurumdan konu ile ilgili yayın yapılmış olmasının çeşitliliğin yüksek olduğunu ve farklı bölgelerden akademisyenlerin katkı sağladığını ifade etmek mümkündür.

Tablo 6. Yazarların Çalıştıkları Üniversite

Üniversite	Sıklık	Yüzde
Hacettepe Üniversitesi	6	8.11
Kocaeli Üniversitesi	5	6.76
Pamukkale Üniversitesi	5	6.76
Atatürk Üniversitesi	4	5.41
Düzce Üniversitesi	3	4.05
İstanbul Üniversitesi	3	4.05
Milli Eğitim Bakanlığı	3	4.05
29 Mayıs Üniversitesi	2	2.70
Altınbaş Üniversitesi	2	2.70
Bahçeşehir Üniversitesi	2	2.70
Cumhuriyet Üniversitesi	2	2.70
Fırat Üniversitesi	2	2.70
Hasan Kalyoncu Üniversitesi	2	2.70
Kara Harp Akademisi	2	2.70
Marmara Üniversitesi	2	2.70
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	2	2.70
Niğde Üniversitesi	2	2.70
On dokuz Mayıs Üniversitesi	2	2.70
Trabzon Üniversitesi	2	2.70
Türk Alman Üniversitesi	2	2.70
Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi	2	2.70
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	1	1.35
Başkent Üniversitesi	1	1.35
Gazi Üniversitesi	1	1.35
Gaziantep Üniversitesi	1	1.35
Gençlik ve Spor Bakanlığı	1	1.35
İstanbul Rumeli Üniversitesi	1	1.35
Jandarma Sahil Güvenlik Akademisi	1	1.35
Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi	1	1.35
Kıbrıs İlim Üniversitesi	1	1.35
Milli Savunma Bakanlığı	1	1.35
Ostim Teknik Üniversitesi	1	1.35
Sağlık Bilimleri Üniversitesi	1	1.35
Selçuk Üniversitesi	1	1.35
Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı	1	1.35
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	1	1.35
Yıldız Teknik Üniversitesi	1	1.35
Üsküdar Üniversitesi	1	1.35
Toplam	74	100

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Kendi kendine liderlik konusunda yazılan makalelerin genel bir profilinin belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, söz konusu kavramın genel bir çerçevede sunulması hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda, 30.12.2024 ve 31.12.2024 tarihleri arasında literatür taraması yapılmış, 390 makale incelenmiş ve 46 makale değerlendirmeye alınarak analize tabi tutulmuştur. Bu makalelerin analizden sekiz farklı parametre dikkate alınmıştır. Bunlardan ilki, makalelerde kullanılan değişkenlerin dağılımıdır. Elde edilen sonuçlar göstermektedir ki; kendi kendine liderlik kapsamında yapılan makalelerde yoğunlukla iletişim, performans ve inovasyon gibi değişkenler kullanılmıştır. Bu durum, kavramın henüz doyumuna ulaşmadığı ve araştırılması gereken birçok değişkenle ele alınması gerektiğini gözler önüne sermektedir. Su vd., (2022)'nin belirttiği gibi işletmelerde çalışanların kendi kendine liderlik yapmalarının müşteri memnuniyetini ve sadık müşterileri etkili şekilde artırabileceği ifade edilmektedir. Bununla birlikte hizmet sektöründe çalışanların işyerindeki kendi kendine liderlik davranışlarının öncülleri ve turizm sektörü bağlamında literatürde yeterince araştırılmamıştır. Kavram bu açıdan ilgili alanda araştırmaya açık bir konu olmakla birlikte daha çok önem arz etmektedir.

İkinci parametre ise makalelerdeki yazar sayılarıdır. Bu parametre sonuçlarına göre ilgili makalelerin çoğunlukla ortak bir çalışmanın ürünü olduğu ifade edilebilmektedir. Bir diğer parametre ise makalelerin yayınlandığı yıllara göre dağılımıdır. Elde edilen sonuçlara göre, en fazla makale 2019 yılında yayınlanmış, en az makale ise 2008 ve 2014 yılları arasında yayınlanmıştır. Dördüncü parametre olan anahtar kelime dağılımı ise dikkate değer bulgular sunmaktadır. Elde edilen sonuçlar ilgili makalelerde yaşam doyumu ve

zekâ gibi anahtar kelimelerin yoğunlukla kullanıldığını göstermektedir. Değişken dağılımındaki duruma benzer olarak bu durum da söz konusu makalelerin sınırlı düzeyde kavramla ele alındığını gösteren bir başka niteliktir. Ancak esas sorunun beşinci parametrede ele alınan örneklem dağılımı olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim araştırma sonuçları göstermektedir ki; kendi kendine liderlik konusunda yazılan makalelerin büyük bir çoğunluğu öğrenci ve öğretmen ikileminde sınırlı kalmıştır. Bu durum çok önemli sorun olarak gündeme getirilebilir. Nitekim liderlik gibi bir kavramın davranışsal perspektifte ele alınması ciddi önceliğe sahiptir. Özellikle emek yoğun sektörler olan konaklama işletmeleri gibi alanlarda araştırmaların yapılması sektörel ve akademik açıdan önemli bulgular sunacaktır.

Konaklama sektöründe çalışanların tutum ve davranışlarıyla ilgili olumsuz durumlar yaşanabilmektedir (Demiray, 2023). Kendi kendine liderlik yaklaşımı konaklama sektöründeki olumsuzluklar için çözüm olabilir. Zhang ve Xu, (2021) ile Stewart vd., (2011)'nin değindiği gibi, kendi kendine liderlik, çalışanların işle ilgili tutumları ve davranışları olumlu şekilde etkilemektedir. Araştırmanın bir diğer parametresi ise makalelerin yayınladığı dergilere göre dağılımıdır. Elde edilen sonuçlar, söz konusu makalelerin yayımlandığı dergilerin normal bir dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Araştırmanın son iki parametresi ise söz konusu makalelerin sayfa sayıları ve yazarların çalıştıkları kurumlardır. Sayfa sayıları incelendiğinde ilgili makalelerin ortalama 15 sayfa aralığında olduğu ifade edilebilir. Yazarların çalıştıkları kurumlar ise çeşitli üniversiteler ve kamu kurum ve kuruluşlarından oluşmaktadır. Kendi kendine liderlik kavramının örgütsel davranış alanındaki diğer değişkenlerle ilişkisi de yeterince incelenmemiştir. Özellikle iş tatmini, örgütsel bağlılık, iş performansı ve tükenmişlik gibi değişkenlerle kendi kendine liderlik arasındaki ilişkilerin araştırılması, kavramın örgütsel sonuçları hakkında daha kapsamlı bir anlayış sunacaktır.

Özet olarak bu araştırma sonucunda elde edilen bulgular göstermektedir ki; kendi kendine liderlik konusundaki makalelerin özellikle hizmet ve üretim sektörünü kapsayan daha geniş örneklemelerde çalışılması gerekmektedir. Ayrıca, söz konusu kavramın özellikle örgütsel davranış alanını kapsayan farklı değişkenlerle ele alınması gerekmektedir. Son olarak kendi kendine liderlik konusunda yapılacak daha sonraki çalışmaların teorik bir altyapıya dayandırılması da önem taşımaktadır. Gelecekteki araştırmalarda, kendi kendine liderlik kavramının farklı kültürlerdeki çalışanlar üzerindeki etkileri de incelenmelidir. Kültürel farklılıkların kendi kendine liderlik davranışları üzerindeki etkileri, kavramın evrensel geçerliliği hakkında önemli bilgiler sağlayacaktır.

Makale ile ilgili notlar

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Arlı, Ö. ve Avcı, A. (2017). Öz kendilik değerlendirmesinin öz liderlik davranışları üzerinde etkisi: ilköğretim öğretmenleri üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(22), 455-468. <https://doi.org/10.20875/makusobed.310932>
- Ahanonu, E., L. ve Jooste, K. (2016). Adolescents' interpretation of the concept of wellness: a qualitative study. *Journal of Caring Sciences*, 5(4), 337-345. <https://doi.org/10.15171/jcs.2016.035>
- Aziz, S. A. A. ve Abiddin, N. Z. (2024). Fostering academic excellence: the synergy of self-leadership, knowledge exchange and innovative practices in higher education. *Edelweiss Applied Science and Technology, Learning Gate*, 8(5), 1101-1111. <https://doi.org/10.55214/25768484.v8i5.1810>
- Çelik, M. ve Polat, H. Y. (2017). Kamu ve özel okul yöneticilerinin kendi kendine liderlik stratejileri açısından karşılaştırılması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 93-112.
- Demiray, G. (2023). Bilgi uçurma (whistleblowing) algısına yönelik otel işletmelerinde bir araştırma. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 636-654. <https://doi.org/10.52122/nisantasisbd.1381183>
- D'intino, R. S., Goldsby, M. G., Houghton, J. D., ve Neck, C. P. (2007). Self-leadership: A process for entrepreneurial success. *Journal of leadership & organizational studies*, 13(4), 105-120. <https://doi.org/10.1177/10717919070130040101>
- Doğan, S. ve Şahin, F. (2008). Kendi kendine liderlik ölçeğinin Türkçe uyarlaması, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 139-164.
- Harari, M. B., Williams, E. A., Castro, S. L. ve Brant, K. K. (2021). Self-leadership: a meta-analysis of over two decades of research. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 94(4), 890-923. <https://doi.org/10.1111/joop.12365>
- Karamanlıoğlu, A. U., Sarı, H. ve Ulus, C. (2024). Kapsayıcı liderlik ve sürdürülebilirlik stratejilerinin çalışan bağlılığı üzerindeki rolü: nitel bir çalışma. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 11(108), 1169-1178. <https://doi.org/10.5281/zenodo.12603294>
- Kerr, S. ve Jermier, J. M. (1978). Substitutes for leadership: their meaning and measurement. *Organizational Behavior and Human Performance*, 22(3), 375-403. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(78\)90023-5](https://doi.org/10.1016/0030-5073(78)90023-5)
- Kim, Y. T., Kim, S. H. ve Choi, K. H. (2011). An empirical study on self-leadership, job satisfaction and customer orientation of employees in hotel industry: moderating role of organizational commitment. *Culinary Science and Hospitality Research*, 17(2), 182-197. <https://doi.org/10.20878/cshr.2011.17.2.013013013>
- Knotts, K., Houghton, J. D., Pearce, C. L., Chen, H., Stewart, G. L. ve Manz, C. C. (2022). Leading from the inside out: a meta-analysis of how, when, and why self-leadership affects individual outcomes. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 31(2), 273-291. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2021.1953988>
- Kwak, J. ve Moon, J. (2021). The effect of self-leadership on job satisfaction and customer orientation: The role of supervisor support. *East Asian Journal of Business Economics*, 9(2), 75-84. <https://doi.org/10.20498/eajbe.2021.9.2.75>
- Manz, C. C. (1986). Self-leadership: Toward an expanded theory of self-influence processes in organizations. *Academy of Management Review*, 11(3), 585-600. <https://doi.org/10.2307/258312>
- Manz, C. C. ve Sims Jr, H. P. (1980). Self-management as a substitute for leadership: A social learning theory perspective. *Academy of Management Review*, 5(3), pp. 361-367. <https://doi.org/10.2307/257111>
- Neck, C. P. ve Houghton, J. D. (2006). Two decades of self-leadership theory and research: past developments, present trends, and future possibilities. *Journal of Managerial Psychology*, 21(4), 270-295. <https://doi.org/10.1108/02683940610663097>

- Paul, J. ve Criado, A. R. (2020). The art of writing literature review: What do we know and what do we need to know? *International Business Review*, 29(4), 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2020.101717>
- Politis, J. D. (2006). Self-leadership behavioural-focused strategies and team performance: the mediating influence of job satisfaction. *Leadership & Organization Development Journal*, 27(3), 203-216. <https://doi.org/10.1108/01437730610657721>
- Ross, S. (2014). A conceptual model for understanding the process of self-leadership development and action-steps to promote personal leadership development. *Journal of Management Development*, 33(4), 299-323. <https://doi.org/10.1108/JMD-11-2012-0147>
- Schaufeli, W. B. (2015). Engaging leadership in the job demands-resources model. *Career Development International*, 20(5), 446-463. <https://doi.org/10.1108/CDI-02-2015-0025>
- Stewart, G. L., Courtright, S. H. ve Manz, C. C. (2011). Self-leadership: a multilevel review. *Journal of Management*, 37(1), 185-222. <https://doi.org/10.1177/0149206310383911>
- Su, L., Houghton, J. D., Chen, S. ve Zou, W. (2022). Does organizational empowerment promote self-leadership in hotel management? an analysis based on employees' cultural value orientation. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 53, 165-175. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2022.10.003>
- Sun, P., Lyu, M., ve Liu, H. (2025). Can talented tour guides truly not be retained? Exploring the development of tour guides' career resilience under stressful conditions. *Tourism Management*, 109, 105157. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2025.105157>
- Uğurluoğlu, Ö. (2010). Kendi kendine liderlik stratejileri üzerine bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(1), 175-191.
- Wiyono, B. B. (2018). The effect of self-evaluation on the principals' transformational leadership, teachers' work motivation, teamwork effectiveness, and school improvement. *International Journal of Leadership in Education*, 21(6), 705-725. <https://doi.org/10.1080/13603124.2017.1318960>
- Woods, A. S., Napiersky, U. ve Rivkin, W. (2022). Learning to self-lead: Examining self-leadership strategies, personality traits and learning attainment. *Applied Psychology* 72(3), 1324-1338. <https://doi.org/10.1111/apps.12422>
- Zhang, H. ve Xu, H. (2021). Improving internal branding outcomes through employees' self-leadership. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 46, 257-266. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2020.12.013>

EKLER

Ek1. Çalışmada Analiz Edilen Makalelerin Detaylı Listesi

Sıra	Başlık	Yazar(lar)	Yıl
1	Ergoterapistlerde Öz Liderlik Becerileri ile İş Yaşam Kalitesi Arasındaki İlişki	Abaloğlu	2021
2	Spor Bilimleri Fakültesi Öğrencilerinin Duygusal Zekâ ve Öz-Liderlik Düzeylerinin İncelenmesi	Alper vd.,	2023
3	Öz Kendilik Değerlendirmesinin Öz Liderlik Davranışları Üzerinde Etkisi: İlköğretim Öğretmenleri Üzerine Bir Araştırma	Arlı ve Avcı	2017
4	Kendi Kendine Liderliğin Yaşam Bağlılığına Etkisi Üzerine Bir Araştırma	Arslan ve Gül	2023
5	Öz-Liderlerin Kariyer Yönelimleri	Batuk	2020
6	Yüksek Performanslı İş Sistemlerinin Öz-Liderlik Üzerindeki Etkisi	Batuk	2021
7	İş Yaşamında Bilinçli farkındalık ve Duygu Düzenlemenin Öz-Liderlik Becerileri Üzerine Etkileri	Bilgin ve Koçyiğit	2023
8	Öz Liderlik Becerisi ve Kariyer Geleceği Algısının Çevrimiçi Öğrenmeye Hazır Olmaya Etkisi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma	Bozkurt	2022
9	Self-Leadership: Volleyball Student-Players and Their Competition Achievement	Bozyiğit	2018
10	The Importance of Leadership Education in University: Self-Leadership Example	Bozyiğit	2019
11	Spor Bilimleri Öğrencilerinin Kendi Kendine Liderlik Düzeylerinin İncelenmesi	Bozyiğit ve Çetin	2019
12	Sağlık Çalışanlarının Öz Liderlik Düzeylerinin Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi	Çakmak ve Ugurluoğlu	2019
13	Kamu ve Özel Okul Yöneticilerinin Kendi Kendine Liderlik Stratejileri Açısından Karşılaştırılması	Çelik ve Polat	2017
14	Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Yöneticilerinin Öz-Liderlik ve Öz-Yönetim Algılarının İncelenmesi	Değirmendere ve Güngör	2024
15	Investigation of school principals' perceptions on self- leadership and positive childhood experiences	Dilber vd.,	2022
16	Öz Liderlik Becerilerinin Türkçe Öğretmen Adaylarının Metin Dilbilim Dersindeki Başarılarına Etkisi	Dilidüzgün ve Emir	2016
17	Kendi Kendine Liderlik Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması Geçerlilik ve Güvenilirlik	Doğan ve Şahin	2008
18	Öğretmenlerin Öz-yönetim ve Öz-kontrol ile Öz-liderlik Becerilerinin İncelenmesi	Ercoskun ve Erişmiş	2023
19	Hemşirelik Öğrencilerinde Öz-Liderlik ile Kontrol Odağı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi	Eren vd.,	2024
20	Doğa Yürüyüşçülerinin Öz-Liderliklerinde Duygusal Zekânın Rolü	Ertaş ve Işık	2022
21	Öğretmenlerde Bireysel İnovasyon ile Öz Liderlik Arasındaki İlişki	Fidan	2019
22	Yeni Nesil Öğrencilerin Öz Eğitiminde Özgürlük ve Öz Liderlik İşbirliği: Özgürleştiren Liderlik	Fidan	2020
23	Öz Liderlik Stratejileri ve Bireysel Yenilikçilik: Başarılı Yaşlanma Üzerine Bir Araştırma	Fidanboy	2022
24	Öğretmen Adaylarında Öz Liderlik Becerilerinin Yordayıcısı Olarak Öğrenilmiş Güçlülük ve Denetim Odağı	Garipağaoğlu ve Güloğlu	2015
25	Öğretmenlerin Öz Liderlik Rollerini ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki	Göksoy vd.,	2014
26	Gençlik Liderlerinde Öz Liderlik Davranışlarının İş Doyum Düzeyine Etkisi	Görmüş ve Aydın	2020
27	A Comparison of Self-Leadership Characteristics of the Students of Department of Fine Arts and the Others The Case of Gazi University	Erdem	2019
28	Okul Yönetimi ve Öz Liderlik	İra ve Gül	2019
29	Sağlık Çalışanlarının Öz Liderlik Davranışlarının İletişim Becerileri Üzerindeki Etkisi	Kağan vd.,	2021
30	Dağıtım Liderlik, Karmaşık Sistemlerde Liderlik ve Öz Liderlik Teorileri Kapsamında Makrodan Mikroya Liderlik	Kayral	2016
31	The Impact of Self-Leadership Skills of Healthcare Employees on Institutional Performance and Job Performance	Kayral ve Dülger	2019
32	Öz Liderlik ve Öz Yeterliliğin Üniversite Bağlılığına Etkisi: Müzik Öğretmeni Adayları Üzerine Bir Araştırma	Kılıç vd.,	2023
33	Oryantiring Sporcularının Problem Çözme Becerileri ve Kendi kendine Liderlik Algılarının Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi	Kural vd.,	2023
34	Kick Boks Sporcularının Öz Liderlik Algıları ile Sporda Kişiler Arası Davranış Düzeylerinin İncelenmesi	Mutlu ve Algül	2019
35	Türkçe Öğretmeni Adaylarının 21. Yüzyıl Becerilerinde İletişim ve Öz Liderliğin Yordayıcı Rolü	Özcan ve Bayraktar	2024
36	The Effect of Teachers' Self Leadership Perceptions on Job Satisfaction	Özdemir	2020

37	A Research on the Effect of Individual Values on Self Leadership Behavior	Pınar ve Aşkun	2022
38	Classroom Teacher Candidates' Self-Leadership Behaviour	Semerci vd.,	2010
39	Öğretmenlerin Kendi Kendine (Öz) Liderlik Düzeylerinin İncelenmesi	Sivri	2022
40	Kendi Kendine Liderlik Ölçeği Kısa Formunun Benzeşim, Ayrışım ve Yordayıcı Geçerliliği	Şahin	2015
41	An Investigation of the Generalizability of The Self Leadership Questionnaire to a Turkish Context	Tabak vd.,	2011
42	Çalışanların Öz Liderlik Algılamalarının İzlenim Yönetimi taktikleri Kullanımına Etkisi: Savunma Sanayinde Bir Araştırma	Tabak vd.,	2011
43	Toplulukçu Kültürün Öz Liderlik Algısı Üzerine Etkisi: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma	Tuna	2019
44	Üretim Yönetimi Sürecinde Personele Sağlanan Koçluk ile Öz Liderlik Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi	Turan	2018
45	Kendi Kendine Liderlik Stratejileri Üzerine Bir Araştırma	Uğurluoğlu	2010
46	Öz-Liderliğin İnovatif Girişimcilik Üzerine Etkisinin Araştırılması: Bir Model Önerisi	Yüksel vd.,	2022

TÜRKİYE’DE İHBARCILARIN KORUNMASI: İNGİLTERE, FRANSA VE ABD’DEN ÇIKARIMLAR

WHISTLEBLOWER PROTECTION IN TURKIYE: INSIGHTS FROM ENGLAND, FRANCE, AND THE UNITED STATES

İsmail Safa AYDIN¹

1. Öğr. Gör. Dr., Karabük Üniversitesi,
ismailsafaaydin@karabuk.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-4716-8586>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Applyation Date
17.02.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
24.04.2025

DOI
10.20875/makusobed.1641579

Öz

Toplumların etik değerlerinin ve şeffaf yönetim anlayışının güçlenmesiyle birlikte, yolsuzluk, etik dışı davranışlar ve kamuya zarar verebilecek olan eylem ve faaliyetlerin ifşa edilmesi modern demokrasilerin en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Bu bağlamda, whistleblowing, yasa dışı ve etik olmayan faaliyetleri ortaya çıkararak toplumun genel yararını koruma noktasında toplumlar için kilit bir rol üstlenir. İhbarcılarının cesaretlendirilmesi ve korunması, devletlerin şeffaflık, hesap verebilirlik ve güvenilirlik ilkelerine sadık kalmasını sağlarken, kamu yararının korunmasında da etkin bir mekanizma oluşturur. Ancak her ülke, ihbarcılara yönelik tutumunu kendi sosyal, politik ve hukuki geleneklerine göre belirlemiştir. Dolayısıyla bu konudaki yasal düzenlemeler ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bu çalışma, ihbarcılığa ilişkin etkin bir düzenlemenin yalnızca yasal çerçeve oluşturmakla sınırlı kalmaması gerektiğini, aynı zamanda ihbarcıları koruyacak ve teşvik edecek kapsamlı mekanizmaların geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. İncelenen ülkeler arasında, ihbarcıların korunması ve teşvik edilmesi konusunda farklı yaklaşımlar bulunmakta olup, diğer ülkeler güçlü yasal ve kurumsal mekanizmalar oluştururken, Türkiye’de bu alanda eksiklikler gözlemlenmektedir. Türkiye’nin ihbarcılığı teşvik eden ve ihbarcıları misillemeye karşı koruyan daha sağlam bir yasal çerçeve oluşturması, özellikle hukuki ve mali güvencelerin artırılması yönünde reformlar gerçekleştirmesi, ihbar mekanizmasının etkinliğini artırmada kritik bir adım olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi İhbarcılığı, İhbarcı, Kamu Yararı, İfşa, İhbar.

Abstract

As ethical values of societies are promoted and consciousness of transparent administration grows, disclosure of corruption, unethical behavior, and activities that can harm people have developed into one of the most primal attributes of modern democracies. In this context, whistleblowing plays a key role in protecting the general interest of society by exposing illegal and unethical activities. Encouraging and protecting whistleblowers is an effective mechanism for protecting the public interest while ensuring that governments adhere to the principles of transparency, accountability and reliability. However, each country has determined its attitude towards whistleblowers according to its own social, political and legal traditions, and legal regulations on this issue differ from country to country. There are different approaches to protecting and incentivising whistleblowers among the countries analysed, and while other countries have established strong legal and institutional mechanisms, Turkey is lacking in this area. A more robust legal framework that incentivises whistleblowing and protects whistleblowers from retaliation, as well as reforms to increase legal and financial safeguards, would be a critical step in improving the effectiveness of the whistleblowing mechanism.

Keywords: Whistleblowing, Whistleblower, Public Interest, Disclosure, Denunciation.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Aydın, İ. S. (2025). Türkiye’de ihbarcıların korunması: İngiltere, Fransa ve ABD’den çıkarımlar. *MAKU SOBED*, (41), 200-216.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1641579>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Whistleblowing plays a crucial role in ensuring transparency and accountability in governance by exposing unethical and illegal activities that may harm public interests. However, the legal frameworks and societal attitudes toward whistleblowing vary significantly across countries. While some countries provide strong legal protections and financial incentives to encourage whistleblowers, others have limited regulatory mechanisms, leading to potential risks and challenges for individuals who disclose misconduct. This study examines the role of whistleblowing in protecting public interest by comparing the legal frameworks of Türkiye, England, France, and the United States. The research aims to identify best practices and provide policy recommendations for strengthening whistleblower protection in Türkiye.

Research Questions

How do the legal frameworks of Türkiye, England, France, and the United States approach whistleblowing?

What are the key differences in whistleblower protection mechanisms among these countries?

How do legal and cultural factors influence whistleblowing practices and perceptions?

What policy recommendations can be made to improve whistleblower protection in Türkiye?

Literature Review

The study explores various legal and theoretical perspectives on whistleblowing. Historical developments, including Qui Tam laws in England, the False Claims Act in the U.S., and the European Union Whistleblowing Directive, are analyzed. The research also discusses the ethical dimensions of whistleblowing and how societal norms impact individuals' willingness to report wrongdoing. Previous studies suggest that strong legal protections, financial incentives, and organizational support are key factors in encouraging whistleblowing. However, negative societal perceptions and fear of retaliation remain significant barriers, particularly in collectivist cultures like Türkiye.

Methodology

This study employs a comparative analysis methodology, examining the whistleblowing laws and practices in Türkiye, England, France, and the United States. The selection of countries is driven by legal traditions; Turkish law and French law have Continental European legal traditions, while England and America have Anglo-Saxon legal traditions. Data is collected through an extensive literature review, legal document analysis, and comparative assessment of whistleblower protection mechanisms. Key aspects such as legal definitions, protection measures, reporting mechanisms, and enforcement practices are evaluated.

Results and Conclusions

Based on the comparative analysis, the study recommends the following measures for Türkiye:

Legal Regulations

- Enact an Integrated Whistleblower Law
- Provide Effective Legal Protection Against Retaliation
- Evaluation of Reward Mechanisms

Cultural Factors

- Social Awareness Activities
- Supporting Cultural Transformation

Implementation Recommendations

- Anonymous and Secure Whistleblowing Systems
- Making Internal Whistleblowing Mechanisms Mandatory
- Establishment of an Independent Whistleblowing Office

By implementing these recommendations, Türkiye can create a more effective whistleblowing framework, fostering transparency, accountability, and public trust in governance.

1. GİRİŞ

Kamu yararının sağlanmasında önemli araçlardan birisi bilgi ihbarcılığıdır. Öncelikle, kanun ve etik dışı eylem ve davranışları ortaya çıkarması sayesinde örgütte şeffaflığı artırmakta ve hesap verilebilirliği güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra, yolsuzluk, usulsüzlük ve kamu zararına yol açan uygulamaların önlenmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca, ihbarcılık mekanizması bireylerin adalet duygusunu güçlendirerek, toplumda hukukun üstünlüğüne olan güveni de artırmaktadır. Bilgi ihbarcılığı, son yıllarda artan bir şekilde önem kazanmaktadır. Bu eylemler kamu ve özel sektördeki usulsüzlüklerin ortaya çıkarılmasını sağlarken, aynı zamanda da yönetim süreçlerinin kalitesini artırmaya katkıda bulunmaktadır. İhbarcılık kavramı, tarihsel olarak farklı toplumlarda çeşitli şekillerde uygulanmış ve zamanla gelişim göstermiştir. Bununla birlikte, ihbarcılığın teşvik edilmesi ve ihbarcılarının korunmasına yönelik düzenlemeler ülkeden ülkeye farklılık içermektedir. Her ülke bu konudaki hukuki ve kurumsal çerçevesini kendi politik, kültürel ve sosyal dinamiklerine göre şekillendirmiştir.

Tarih boyunca farklı toplumlarda ihbarcılığa dair çeşitli uygulamalar görülmektedir. Örneğin Antik Yunan'da kenti korumak amacıyla doğruyu söyleyen ve korkmadan konuşan bireyleri korumak amacıyla özel bir pozisyon bulunmaktadır (Hennequin, 2020, p. 804). İngiltere'de 13. yüzyılda kabul edilen Qui Tam yasası ile hem kral hem de kendi adına dava açma hakkı tanınmıştır. Qui Tam bir bireyin hükümet adına dava açması veya kovuşturma başlatması ve bu dava sonucunda anlaşma ve gelirin paylaşılmasını ifade eden latince cümlelerin kısaltmasıdır (Artemiev, 2017, p. 18). Amerika'da 1863'te ortaya çıkan False Claim Act ihbarcılara özel koruma ve teşvik sağlayan bir yasa olarak Qui Tam hükümlerini de içermektedir.

İhbarcılık kavramına yüklenen anlam topluma göre değişmekte ve her zaman olumlu da olmamaktadır. Bu algının yerleşmesinde çocukluk döneminde aileden başlayarak, eğitim ve arkadaşlık ilişkilerinde ihbarcılığın kötü bir davranış olarak atfedilmesi etkilidir (Çiftçi, 2017, s. 152). Okul çağındaki çocuklar arasında "ispioncu" olarak etiketlenme korkusu, bireylerin adaletsizlikleri veya yanlış davranışları bildirme konusunda çekingen davranmalarına neden olmaktadır. Bu düşünceyle büyüyen çocukların iş ve toplumsal hayatlarında da benzer şekilde davranmaları söz konusudur. Dolayısıyla toplumda ihbarcılığa karşı olumsuz bir tutum oluşmaktadır. Bu durum bireylerin hukuki ve ahlaki sorumluluklarını yerine getirmelerini engelleyebilmekte ve toplumsal çıkarların zarar görmesine yol açabilmektedir.

Günümüz örgütsel yapılarında ihbarcılığın konumu incelendiğinde, bilgi çağının gereklilikleri doğrultusunda bu kavramın örgütler için teşvik edilmesi gereken ve stratejik bir öneme sahip bir kavram olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bilgi ihbarcılığı çeşitli sebeplerle yapılırken, bu eylem sonucunda kişisel, kurumsal ve toplumsal düzeyde faydalar da ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, bu tür eylemlerin ifşa edilmesi bireyde ahlaki olarak doğru davranma hissi oluşturur. Buna ek olarak çalışanların birbirlerini denetleme mekanizmasını güçlendirerek, ihbar edilme riskinin farkında olan bireylerin etik dışı davranışlardan kaçınmasını sağlar (Meriç, 2020, s. 114). Yasal olmayan bir faaliyetin durdurulması ve böylece kurumun zarar görmesinin engellenmesi kurumsal bir fayda sağlar (Kan, 2025, s. 160). Ayrıca, yasadışı ya da etik olmayan davranışların ortaya çıkarılması, benzer eylemlerde bulunmayı düşünen kişileri caydırarak bu tür davranışların önüne geçilmesine katkı sunar ve toplumsal fayda sağlar (İnan, 2021, s. 26).

Kamu yararının sağlanması amacıyla yapılan bilgi ihbarcılığı bireysel, örgütsel ve toplumsal nedenlere dayandırılabilir. Bir örgütte çalışan ya da eskiden çalışmış bir kişinin takdir edilmek, itibar ve saygınlık kazanmak ya da ahlaki olarak uygun davranışta bulunmak amacıyla bilgi ihbarcılığı eyleminde bulunması bireysel nedenlerden olarak sayılabilir (Ayar ve Özmen, 2017, s. 465). Nadiren de olsa bilgi ihbarcılığı yapan kişinin maddi bir kazanç elde etmesi ya da terfi alması gibi durumlar da bireysel nedenlere dahil edilebilir (Üner, 2024, s.780). Kişinin örgüte karşı hissettiği bağlılık ve sorumluluk bilinciyle hareket ederek ahlaki ya da etik olmayan eylemleri bildirmesi örgütsel sebeplerdir. Kişinin içinde bulunduğu toplumla olan bağı nedeniyle, bilgi ihbarcılığı yaparak kişisel ve kurumsal fayda sağlaması, aynı zamanda kamusal yararın da oluşmasına katkıda bulunur ve bunlar ihbarcılığın toplumsal nedenleri arasında yer alır.

Bu çalışmada, ihbarcılık mekanizmalarının kamu yararının korunmasındaki rolü ele alınarak, Türkiye, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yasal düzenlemeler karşılaştırmalı bir analiz yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmanın temel amacı, farklı ülke modellerini değerlendirerek Türkiye için ihbarcılık alanında uygulanabilecek öneriler geliştirmektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Whistleblowing Kavramı ve İhbarcılık

“Whistleblowing” kavramı İngilizcede “ıslık çalmak” anlamına gelmektedir. Kavramın suç işleyecek olan kişilerin, polis tarafından ıslık çalınarak uyarılması ve suçun önlenmesinden türetildiği ileri sürülmektedir (Yıldız Özsalmanlı, 2021, s. 398). Kavramın ilk olarak 1963 yılında güvenlik sebebiyle ortaya çıkan tehlikelerin yer aldığı bir hukuki evrakta kullanıldığı belirtilmektedir (Cemaloğlu ve Akyürek, 2017, s. 125).

Whistleblowing kavramı için Türkçede farklı terimler kullanılmaktadır; bunlardan biri de yaygın olarak kullanılan “bilgi uçurma” ifadesidir. Altıntaş (2019, s. 33)’a göre bu kavramın Türkçedeki karşılığı olarak erdemli raporlama kavramının kullanılması gerekmektedir. Ona göre içerdekileri olumsuz anlam sebebiyle bilgi uçurma, ihbar, ifşa ve izhar gibi kavramların whistleblowing yerine kullanılması uygun değildir. Whistleblowing, örgütte meydana gelen zararlı, ahlaksız veya hileli durumları ortadan kaldırdığı için olumlu bir anlama sahip olması gerektiği düşünülmektedir. Bu nedenle, söz konusu kavram örgütün çıkarları ve kamu yararının sağlanması açısından önemli faydalar sağlayabilecek bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, literatürde ihbarcılık terimini kullanan çeşitli çalışmalar da mevcuttur (Candan ve Kaya, 2016; Yürür ve Nart, 2016; Çetinel ve Taslak, 2017; Çiftçi, 2017; Aydan, 2018; Aydan ve Kaya, 2018; Şen, 2020; Konyalı, 2021; Kaya ve Solak, 2023). Mevcut literatür incelendiğinde, kavramın Türkçede kullanımına ilişkin ortak bir görüş birliğinin bulunmadığı görülmektedir. Bu çalışmada ise “ihbarcılık” teriminin kullanılması uygun bulunmuştur.

Whistleblowing eylemini gerçekleştiren birey (whistleblower), kamu ya da özel sektör farkı gözetmeksizin, etik ve hukuka aykırı faaliyetleri ile ahlaka uygun olmayan davranışları ortaya çıkaran kişidir (Kan ve Altay, 2024, s. 109). Bu bireyler genellikle örgütte daha önce çalışmış ya da hâlihazırda çalışan kişilerden oluşmaktadır. Bu durum, ihbarcıların, etik veya ahlak dışı durumları bildirdikleri kurumlarda diğer çalışanlar tarafından baskı ve tepkilere maruz kalmalarına yol açabilmektedir. İhbar eylemi, temelde ahlaki bir davranış olmasına rağmen, örgütsel ortamda etik dışı davranışlara uyum sağlanmasının beklendiği durumlar, tepkinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Ancak, örgütün gelişimi ve olumlu yöndeki değişim süreçlerinin daha etkili bir şekilde sağlanabilmesi için, ihbarcılığın önündeki engellerin ortadan kaldırılması gerektiği görüşü de yaygın bir şekilde kabul edilmektedir (Cemaloğlu ve Akyürek, 2017, s. 135). Bu çalışmada ise söz konusu bireyler ihbarcı olarak tanımlanacaktır.

2.1.1. Kamu Yararı Kavramı

Kamu yararı ya da toplumsal fayda olarak belirtilen kavram geçmişten günümüze tartışılmaktadır. Bu kavramın kapsamı ve anlamı zaman içerisinde değişikliğe uğrasa da toplumun ortak çıkarlarına ifade etmekte bir ölçüt olarak kullanılmaya devam etmektedir. Kavramın tanımlanmasında farklı yazarlar çeşitli yorumlar getirmiştir. Bentham, kamu yararını fayda perspektifinden ele alırken, politik sistemlerin değerini ‘en büyük mutluluk ilkesi’ ile ölçmüş ve bu ilkeyi toplumun genel mutluluğunu teşvik eden bir standart olarak görmüştür (Lieberman, 2008, p. 616). Mill bireysel özgürlüğü kamu yararının temel bir bileşeni olarak ele almış ve özgürlüğün, başkalarının refahına zarar vermediği sürece bireylerin mutluluğu ve toplumsal gelişimi için vazgeçilmez olduğunu savunmuştur (Safı, 2020, p. 657). Jean-Jacques Rousseau ise genel irade kavramıyla kamu yararını, bireylerin özel çıkarlarından bağımsız olarak toplumun ortak iyiliğini hedefleyen ve özgürlüğü sağlayan bir iradeye dayandırmıştır (Orhan, 2012, s. 6). Bu düşünürlerin kamu yararına ilişkin farklı görüşlerinin temelinde, toplum ile birey arasındaki ilişkiye dair ortaya koydukları anlayışların yanı sıra özgürlük, eşitlik, adalet ve ahlak gibi temel ilkelerle ilgili düşünceleri de yer almaktadır.

Jeremy Bentham, faydacılık teorisinin öncüsü olarak kabul edilmektedir. Bentham (1823, p. 7) kamu yararı hakkında düşüncesini “*Topluluk, üyeleri olarak kabul edilen bireysel kişilerden oluşan hayali bir organdır. Öyleyse topluluğun çıkarı nedir? Onu oluşturan çeşitli üyelerin çıkarlarının toplamı.*” şeklinde belirtmektedir. Bentham bu görüşünü, kendinden önce gelen birçok düşünürden etkilenecek ortaya çıkarmıştır. Bentham’ı etkileyen düşünürlerin başında Francis Bacon, Thomas Hobbes, David Hume, Priestley, Helvetius ve Beccaria gelmektedir (Özkurt, 2003, s. 4). Bentham’ın düşüncesi, kamu yararını bireylerin çıkarlarının toplamı olarak tanımlar ve bunun ölçülebilir bir maddi değere sahip olduğunu savunur (Büyükhoca, 2021, s. 34; Cengiz, 2019, s. 141).

John Stuart Mill, Bentham’ın kamu yararındaki faydacılık anlayışını daha da genişleterek, bu anlayışın sadece ölçülebilir maddi değerlerle sınırlı olmaması gerektiğini savunmaktadır. Klasik bir liberal düşünür olan

Mill'e göre kamu yararının, yalnızca bireylerin toplam çıkarını gözetmekle kalmayıp, aynı zamanda bireysel özgürlüklerin de korunması gerekmektedir (Bayram ve Çavuşoğlu, 2016, s. 417). Bireysel özgürlüklerin korunması ile toplumsal adalet de ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla kamu yararına sadece nicel anlamda değil, niteliksel anlamda da değer yüklenmektedir. Mill, kamu yararının ekonomik boyutunun yanı sıra diğer boyutlara da sahip olduğunu belirterek, bireysel hak ve özgürlükleri koruyan bir devletin sınırlı bir güce sahip olması gerektiğini savunmaktadır (Pınarcı, 2013, s. 74).

Jean-Jacques Rousseau ve Bentham, Mill'den farklı olarak daha bütüncül ve bireylerin ortak iyiliğini benimseyen ve bunu da ahlakla temellendiren bir toplum düzeni amacındadırlar. Bu doğrultuda kamu yararını genel irade kavramı ile ilişkilendirmişlerdir. Rousseau, kamu yararını bireylerin toplam faydasından ziyade daha yüksek ve ortak bir yarar anlayışıyla, genel irade aracılığıyla açıklamaktadır. Kamu yararının korunması amacıyla bireylerin kendi iradelerini genel iradeye devretmeleri gerektiğini söyleyerek, bir toplum sözleşmesi ile toplumun bütünleşmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu bütünleşmenin yurttaşlık bilincine sahip bireylerin kendilerini toplumun ayrılmaz unsuru olarak görmeleri sonucunda kendi faydalarına ek olarak, toplumun da ortak faydasını ve iyiliğini gözetmeleri ile ortaya çıkacağını belirtmektedir (Kalfa ve Ataay, 2015, s. 464). Böylece Rousseau kamu yararına ahlaki bir sorumluluk yüklemekte ve onu genel irade ile ilişkilendirmektedir.

Bu temel siyasal yaklaşımların yanı sıra, kamu yararının hukuki boyutu da önemli bir yer tutmaktadır. Hukuki boyut, temelde hukuk devleti ilkesine dayanır ve kamu yararı kavramı idare hukukunun bir parçası olarak yer alır ve aynı zamanda idarenin faaliyetlerini de yönlendiren önemli bir unsurdur. İdare, kamu yararını sağlamak amacıyla idari işlemler yürütürken, kamu hizmetleri de bu amaca yönelik olarak sunulmaktadır. İdarenin yürüttüğü tüm faaliyetler, hukuka uygunluk denetimine tabi olup, idarenin eylem ve işlemlerinin kamu yararına uygun olup olmadığı da denetlenmektedir (Tombaloğlu, 2014, s. 370). Ayrıca, idare, takdir yetkisini kullanırken de kamu yararını gözetme amacı taşımaktadır. Dolayısıyla kamu yararı, idare hukukunda toplumsal faydayı sağlama amacı güden her türlü eylem ve işlemde dikkate alınan ve yol gösterici bir kavram olarak ön plana çıkmaktadır (Uyanık, 2013, s. 148).

2.1.2. Kamu Yararının Korunması

Kamu yararının korunması modern toplumların temel hedeflerinden birisini oluşturmaktadır. Ancak kurumsal yapıdaki kanun ve etik dışı uygulamalar bu hedef için bir tehdittir. Bilgi ifşası ile kamu yararının sağlanması mümkün hale gelmektedir. Bilgi ihbarı kamu yararının korunmasında; şeffaflığın ve güvenin sağlanması, hukuk üstünlüğünün teşvik edilmesi, toplumun güvenliğinin artırılması ve tehditlerin azaltılması gibi temel işlevleri yerine getirdiği söylenebilir (Çetinel ve Taslak, 2017, s. 91).

Kamu yararının korunması ile bilgi ihbarcılığı arasında güçlü bir ilişki vardır. İhbarcılık, kamu kaynaklarının kötüye kullanımını önleyerek toplumsal refaha katkı sağlar. Ancak, kamuoyunun bilme hakkı ile örgütlerin çalışanlarından sadakat ve gizlilik beklentisi arasında bir çatışma söz konusudur (Danışman, 2012, s. 229). Bu çatışmanın zaman zaman örgüt yararı ve toplumsal yararı karşı karşıya getirmesi de mümkündür. Larmer (1992, p. 126) işverene sadakat ve kamu yararını çatışması için *“İşverenler ihbarcılığı çok nadiren onaylar ve genellikle bunun kendi çıkarlarına olmadığını düşündüklerinden, ihbarcılığın çalışanın bir ihanet eylemi olduğu sonucu çıkar, ancak bu ihanet kamusal iyilik adına yapılmış bir ihanettir.”* şeklinde bütüncül bir düşünce sunmaktadır. Bu yaklaşım, ahlaki bir gerekçeyle yapılan ihbarın işverene ihanet olarak görülmemesi gerektiğini, aksine kamu yararına hizmet ettiğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde Vandekerckhove (2010, p. 20), ihbarcılığın bireysel bir koruma meselesinden çok, yanlışların düzeltilmesi, örgütlerin topluma karşı sorumlu tutulması ve kamu çıkarlarının korunmasına hizmet eden bir süreç olduğunu vurgular. Bu sebeplerle örgütlerde ihbarcılık mekanizmalarının güçlendirilmesi, kamu yararını korumanın en etkili yollarından da birisidir. Öte yandan ihbarcılık, kamu yararının korunmasında yalnızca kanun ve etik dışı eylem ve davranışları ortaya çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda kamu kurumlarına olan güveni artırarak toplumsal adaletin sağlanmasına da katkıda bulunur (Özbek, 2024, s. 60). Bilgi ihbarcılığı sayesinde, vatandaşlar ile devlet arasındaki ilişki güçlenmekte ve karşılıklı güven artmaktadır. Bu durum, demokratik sistemlerin sağlıklı ve etkili bir şekilde işlemesine de önemli bir katkı sağlamaktadır. Brown (2008, p. 26)'a göre de ihbarcılık kamu sektöründe sanıldığından daha yaygındır ve örgütsel bütünlük ve şeffaflık için kritik bir rol oynamaktadır. Ayrıca ihbarcılar, kamu yararının korunmasında adeta bir erken uyarı sistemi olarak da işlev görmektedir. Yolsuzluk, dolandırıcılık veya etik dışı uygulamaları ortaya çıkararak, kamu kaynaklarının daha doğru ve etkili bir şekilde kullanılmasını sağlarlar.

Bugün Avrupa Birliği, bilgi ihbarının kamu yararına olduğunu düşünmekte ve bunun genel bir dürüstlük kültürünün oluşturulmasına katkıda bulunarak kamu şüpheliğini azaltıp dolandırıcılıkla

mücadeleyi kolaylaştırdığına inanmaktadır (Stolowy ve Stolowy, 2022, p. 33). *Avrupa Birliği İhbarcılık Direktifi* (European Parliament and Council, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L1937>) bu doğrultuda çıkartılan önemli bir mevzuattır. Bu belgeyle Avrupa Birliği genelinde ihbarcılarının korunması hedeflenmektedir. Belgede bu hedef, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesinde yer alan ifade özgürlüğü kavramı ile kamu zararına yol açan durumların ihbar edilmesi arasında bir bağlantı kurularak açıklanmaktadır. Ayrıca toplumsal düzenin gereklerine uygun şekilde yapılan ihbarlar ile kamu yararının sağlanması ile işverenin menfaatlerini de aynı anda korumayı amaçlamaktadır (Özbek, 2024, s. 47).

2.2. İhbarcılık ile Kamu Yararının Korunmasında Ülkeler

İhbarcılık, bireylerin hukuka aykırı veya etik dışı faaliyetleri bildirmesini teşvik eden ve bu bildirimleri güvence altına alan yasal düzenlemelerle desteklenmesi gereken kamu yararına yönelik faaliyetleri kapsamaktadır. Fakat ihbarcılığa yönelik düzenlemelerin etkinliği, yalnızca yasaların varlığıyla değil, aynı zamanda toplumsal algılar ve kurumsal destek mekanizmalarına da bağlı olarak şekillenmektedir.

Bu bölümde, ihbarcılığın kamu yararını nasıl koruduğu, ihbarcılarının karşılaştıkları zorluklar ve farklı ülkelerde uygulanan yasal düzenlemelerin etkinliği ele alınacaktır. Özellikle Türkiye, İngiltere, Fransa ve ABD gibi ülkeler üzerinden karşılaştırmalı bir analiz yapılarak, farklı hukuki sistemlerde ihbarcı koruma mekanizmalarının nasıl şekillendiği ve uygulamada hangi zorlukların bulunduğu değerlendirilecektir.

2.2.1. Türkiye’de İhbarcılık

Demokratik toplumların temel unsurları incelendiğinde, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerinin varlığı oldukça önem arz etmektedir. Türkiye’de yolsuzluk, usulsüzlük ve kamu kaynaklarının kötüye kullanımı gibi sorunlarla mücadelede ihbarcılık önemli bir mekanizma olarak öne çıkmaktadır. Türkiye’de bu sorunlarla başa çıkmaya yönelik çıkartılmış çeşitli yasalar bulunmaktadır. Fakat bu yasaların ihbarcılara yeterince koruma sağlayıp sağlamadığı ve etkili olup olmadığı tartışılmaktadır. Ayrıca bu alandaki gelişmelere ne kadar uyum sağladığı ve diğer ülkeler ile kıyaslandığında hangi noktada bulunduğu gibi başlıklar da diğer tartışma konularıdır.

Türkiye’de ihbarcılığa yönelik olarak çıkartılan kanunlar arasında *4857 Sayılı İş Kanunu* (Resmî Gazete, 25134, 10 Haziran 2003), *6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu* (Resmî Gazete, 28339, 30 Haziran 2012), *5271 Sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu* (Resmî Gazete, 25673, 17 Aralık 2004), *4483 Sayılı Memur ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun* (Resmî Gazete, 23591, 4 Aralık 1999), *3628 Sayılı Mal Bildiriminde Bulunulması, Rüşvet ve Yolsuzlukla Mücadele Kanunu* (Resmî Gazete, 20508, 4 Mayıs 1990), *5176 Sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun* (Resmî Gazete, 25486, 25 Mayıs 2004) ve *Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri ile Başvuru Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik* (Resmî Gazete, 25785, 13 Nisan 2005) sayılabilir.

4857 Sayılı İş Kanunu 18/3-c bendi işçilerin ifşa ve ihbar haklarına yönelik düzenleme içermektedir. Bu maddede “*Mevzuattan veya sözleşmeden doğan haklarını takip veya yükümlülüklerini yerine getirmek için işveren aleyhine idari veya adli makamlara başvurmak veya bu hususta başlatılmış sürece katılmak*” ifadesi ile iş sözleşmesinin fesih için geçerli bir sebep olmayacağı açıklanmaktadır. Böylece kanun ya da etik dışı eylem ve uygulamaları ifşa eden veya işverenleri aleyhine yargı yoluna başvuran işçiler için temel güvence sağlanmaktadır (Kayırgan ve Nalbant, 2024, s. 299). Kanunun 25. maddesine göre işçi işverenin şeref ve haysiyetine yönelik eylem ve beyanları ile işverene yönelik asılsız isnat ve ithamları iş sözleşmesinin fesih nedenlerin biri olarak sayılmaktadır. Buna karşılık işçi tarafından yapılan suçlama ve isnat gerçeği yansıtıyorsa, işveren ahlak ve iyi niyet kurallarına aykırı olduğu sebebiyle işçinin iş sözleşmesini feshi edemez (Kayırgan ve Nalbant, 2024, s. 301). 93. maddede iş müfettişlerinin ihbarda bulunan işçilerin ve başka kişilerin isimlerini ve kimliklerini açıklamamakla yükümlü olduklarını belirtilmektedir. Kanunun 96. maddesi “*İş denetimi ve teftişine yetkili iş müfettişleri tarafından ifade ve bilgilerine başvurulmuş işçilere, işverenlerin gerek doğrudan doğruya ve gerek dolayısıyla telkinlerde bulunmaları, işçileri gerçeği saklamaya yahut değiştirmeye sevk veya herhangi bir suretle zorlamaları veya işçilerin ilgili makamlara başvurmaları, haber ve ifade vermeleri üzerine, bunlara karşı kötü davranışlarda bulunmaları yasaktır.*” hükmüyle idari ve adli makamlara başvurmaları veya iş müfettişlerine bilgi vermeleri sebebiyle sözleşmelerinin feshedilmesine karşı koruma sağlamaktadır. *6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu*’nun 8. maddesi iş yeri hekimleri ve iş güvenliği uzmanları hakkında düzenlemeler içermektedir. Buna göre işyeri hekimi ve iş güvenliği uzmanları görev

aldıkları yerde iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili eksiklik ve aksaklıkları iş verene bildirmekle görevlidirler. İş verenin gerekli önlemleri almadığı takdirde bu durum bakanlığa bildirilir. Bu bildirim sebebiyle bu kişilerin iş sözleşmesine son verilemeyeceği ve hak kaybına uğratılamayacağı belirtilmiştir (md. 8-2). Bunun yanı sıra, Türk iş hukukunda işçilerin sosyal medya üzerinden gerçekleştirdiği ihbarların önemi de dikkat çekmektedir. İşçinin sosyal medya üzerinden yapacağı ifşa ve ihbarların dakikalar içerisinde binlerce kişiye ulaşması sebebiyle ifşa edilen durumun hukuka aykırılığından ve eylemin bu şekilde ihbar edilmesinde kamu yararının bulunmasından emin olunması önem arz etmektedir (Üner, 2024, s. 791). İşçinin işverene karşı sadakat borcu kapsamında değerlendirilen iş ile, iş yeri ile ve işverenle ilgili ticari bilgilerin üçüncü kişilere aktarılmaması da bilgi ihbarcılığı konusunda değerlendirilebilir. Bu konularla ilgili yapılacak olan ihbarlar için kamu yararının sağlanması gibi bir değer karşısında, sadakat borcu gibi daha bireysel bir değer fedası edilmesi uygun görülmektedir (Ayдын, 2002, s. 85).

5271 sayılı *Ceza Muhakemesi Kanunu*'nun 158. maddesi suç ihbarına ilişkin usulleri düzenlemektedir. Buna göre, ihbarlar Cumhuriyet Başsavcılığı, kolluk kuvvetleri, valilik ve kaymakamlık makamlarına yapılabilir. Kanun, ihbarcının kimlik bilgilerinin gizli tutulacağını ve belirtilen makamların bu bilgileri üçüncü kişilerle paylaşamayacağını düzenlenmiştir. Buna ek olarak UYAP ve CİMER üzerinden yapılacak şikayetler de bu madde kapsamında değerlendirilmekte olup, elektronik ortamda kayıt altına alınarak ilgili birime iletilmektedir.

4483 sayılı *Memur ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkındaki Kanun*'un 4. maddesi, herkesin kamu görevlilerinin işlediği iddia edilen suçlara ilişkin ihbar ve şikâyetle bulunabileceğini hükme bağlamaktadır. Ancak, ciddi bir suç teşkil etmeyen veya somut delil içermeyen ihbarlarda, ihbarcıya ait kimlik bilgilerini içermeyen başvuruların dikkate alınmayacağı belirtilmiştir. İhbarlar yazılı veya sözlü olarak yapılabilen olup, yazılı başvuruların ihbarcı tarafından imzalanmış olması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca, ihbarcılarının tehdit ve baskıdan uzak kalabilmeleri amacıyla kimlik bilgilerinin rızaları olmaksızın açıklanamayacağı bilgisi de yer almaktadır.

3628 sayılı *Mal Bildiriminde Bulunulması, Rüşvet ve Yolsuzluklarla Mücadele Kanunu*, kamu görevlilerinin mal beyanında bulunmasını zorunlu hale getirmiş ve rüşvet ile yolsuzlukla mücadele kapsamında ihbar mekanizmasını da düzenlemiştir. Kanunun 18. maddesi uyarınca, herkes kamu görevlileri hakkında rüşvet, yolsuzluk, kara para, zimmet ve haksız mal edinme suçlarıyla ilgili olarak Cumhuriyet Başsavcılıklarına ihbarda bulunabilir. Ayrıca, 4483 sayılı Kanun'a benzer şekilde ihbarcılarının kimlik bilgilerinin gizli tutulacağı hükme bağlanmış, ancak asılsız ihbar durumunda, hakkında kovuşturma yapılan kişinin istemi üzerine ihbarcının kimliğinin açıklanabileceği belirtilmiştir.

5176 sayılı *Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun* ve bu kanuna ilişkin çıkartılan *Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri ile Başvuru Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik* ile kamu görevlilerinin etik davranış davranmadıkları denetlenmektedir. Söz konusu düzenlemeler uyarınca, etik kurallara aykırı davranış sergileyen kamu görevlileri hakkında herkes tarafından ihbarda bulunulabilmekte; ancak bu ihbarların yazılı, elektronik posta ve sözlü başvuru olarak yapılması ve ihbarcının kimlik bilgilerinin belirtilmesi zorunlu kılınmaktadır (*Yönetmelik*, md. 32). Bununla birlikte, doğrudan Kamu Görevlileri Etik Kurulu'na başvuruda bulunulabilmesi için en az genel müdür veya eşdeğer seviyedeki kamu görevlileri hakkında ihbarda bulunulması gerekmekte olup, diğer kamu görevlileri hakkındaki şikayetlerin ilgili kurumların disiplin kurullarına iletilmesi öngörülmektedir. (*Yönetmelik*, md. 33). Etik Kurul'a yapılan şikayetlerin sonuçları hem ilgili kamu görevlilerine hem de başvuru sahiplerine bildirilmektedir (*Yönetmelik*, md. 38). Ancak, en az genel müdür ve eşdeğer konumda bulunmayan kamu görevlileri hakkında yapılan başvuruların, etik ihlallerin değerlendirilmesi konusunda özel bilgi ve uzmanlığa sahip olmayan disiplin kurullarına yönlendirilmesi eleştirilmektedir. Etik davranış ilkelerinin bir tür disiplin kuralı olarak değerlendirilmemesi ve disiplin kurullarındaki üyelerin etik ilkeler konusunda yeterli bilgi ve uzmanlığa sahip olmaması, başvuru sayılarının azalmasına neden olan temel faktörlerden biri olarak görülmektedir (Şen, 2020, s. 103).

2.2.2. İngiltere'de İhbarcılık

İngiltere'de ihbarcılıkla ilgili temel yasal düzenleme 1998'de kabul edilen *Public Interest Disclosure Act (PIDA)* yasasıdır. Bu yasanın kabul edilmesinde, 1980'li ve 1990'lı yıllarda meydana gelen çeşitli skandalların kamuoyunda yarattığı tepkilerin etkisi olmuştur. Piper Alpha Felaketi (1988), BCCI Bankası Skandalı (1991) ve Clapham Tren Kazası (1988) aslında bu kanunun çıkartılması zorunluluğunu ortaya çıkaran

temel olayların başında gelmektedir. Bu skandallardan sonra yapılan kamuoyu araştırmaları, çalışanların bu felaketler gerçekleşmeden önce bu risklerin farkında olduğunu, ancak yetkili birimlere haber vermekten çekindiklerini ya da yanlış kişiye veya konulara yönelik ihbarda bulunduklarını ortaya koymuştur (Kan ve Altay, 2024, s. 113).

PIDA, belirli bilgilerin kamu yararının korunması amacıyla ifşa edilmesini ve ifşa eden kişinin korunmasını sağlanması amacıyla çıkartılmıştır. Kanunun ilk bölümlerinde “korunan ifşalar” kavramı tanımlanmış ve kapsamı belirlenmiştir. Buna göre, bir çalışanın ifşa ettiği bilgilerin hukukten korunan bir ifşa niteliği taşıyabilmesi için belirli koşulları sağlaması gerekmektedir. Bunlar koşullar şu şekilde sıralanmaktadır.

- Bir suçun işlenmiş olması
- Hukuki bir yükümlülüğün yerine getirilmemesi,
- Adaletin sağlanmasının engellenmesi,
- Bireylerin sağlık ve güvenliğinin tehlikeye atılması,
- Çevrenin zarar görmesi,
- Yukarıda belirtilen durumlardan birisinin kasıtlı olarak gizlenmesi

Bu bağlamda, söz konusu unsurları taşıyan ifşalar, hukuki koruma kapsamına alınmaktadır. *PIDA*, yukarıda belirtilen kriterlerin meydana gelmesinde değil, aynı zamanda bu durumların meydana gelme ihtimalinin bulunması halinde de koruma sağlamaktadır. Bununla birlikte, diğer kanunlar tarafından suç olarak kabul edilen bilgilerin ifşasının *PIDA* kapsamında yer almadığı belirtilmiştir. Örgütlerin ihbarcılık politikası oluşturmaya ilişkin herhangi bir yasal zorunluluk bulunmamakla birlikte, bu yönde adımlar atmaları teşvik edilmektedirler (Stolowy ve Stolowy, 2022, p. 23).

Kanun, bilgi ifşasında bulunabilecek kişi gruplarını ayrıntılı bir şekilde tanımlamaktadır. Buna göre, kamu ve özel sektör çalışanları, taşeron çalışanlar ve stajyer vs. gibi geçici çalışan kişiler bilgi ifşası yapabilirler. Ayrıca, iş ilişkisi biten eski çalışanların da ifşa etme hakkı bulunmaktadır. Bununla birlikte, danışmanlık hizmeti sunan kişiler, gönüllü çalışan bireyler ve kamu hizmetlerinde görev alan bağımsız kişiler de kanun kapsamında “çalışan” statüsünde değerlendirilmekte olup bilgi ifşasında bulunma hakkına sahip kılınmıştır.

PIDA’nın dikkat çeken kısımlardan birisi de nitelikli bilgi ifşasının bakanlara yönelik olarak da gerçekleştirilebilmesine imkân tanınmasıdır. Bu kapsamda, bilgi ifşasının korunabilmesi için belirli şartların sağlanması gerekmektedir. Buna göre, ifşanın iyi niyetle yapılmış olması, ilgili bakan tarafından atanmış bir kişi tarafından gerçekleştirilmesi veya ifşanın yönlendirildiği organın en az bir üyesinin bakan tarafından atanmış olması gibi şartlar bulunmaktadır (md. 43E). Ancak bu düzenleme, çeşitli eleştirilere konu olmuştur. Öncelikle bakanlığa yönlendirilen bilgi ifşalarına yanıt verme zorunluluğu getirmemesi, eleştirilerin odak noktasını oluşturmaktadır (Kan ve Altay, 2024, s. 114). Ayrıca, ifşanın iyi niyetle yapılması şartı öngörülmesine rağmen, “iyi niyet” kavramının yasal çerçevede açık bir şekilde tanımlanmamış olması da bir diğer eleştiri konusudur.

PIDA’nın ihbarcıları yeterince koruma sağlamadığı ve yasadaki eksikliklerin gidermesi yönündeki eleştiriler doğrultusunda Protection of Whistleblowing Bill gündeme getirilmiştir. Bu yasa teklifi temel olarak aşağıdaki düzenlemeleri içermektedir (House of Lordslibrary, 2024);

- İhbarcıların korunmasını sağlamak ve ihbar süreçlerini denetlenmek amacıyla bağımsız bir İhbarcı Ofisi’nin kurulması,
- İhbarcılara yönelik kötü muamelede bulunulması ve ihbar süreçlerinin kötü yönetilmesine dair yeni suç tanımlarının getirilmesi,
- Bu yasanın daha kapsamlı olması sebebiyle *PIDA*’nın yürürlükten kaldırılması.

Bu düzenlemeler, ihbarcıların daha etkin bir şekilde korunmasını ve ihbar mekanizmalarının daha şeffaf hale getirilmesini amaçlamaktadır

PIDA’nın eksik kaldığı çeşitli yasal boşlukları doldurarak daha etkin bir koruma sağlamayı amaçlayan bu yasa teklifi, 2022 yılında Lordlar Kamarası’na sunulmuş fakat yasa 2024 yılının yaz aylarında gerçekleşen genel seçimler sebebiyle yasama süreci duraksamıştır. Buna ek olarak, 26 Ekim 2024 tarihinde yürürlüğe giren

Worker Protection Act işyerlerindeki cinsel taciz vakalarının ihbar edilmesine ilişkin düzenlemeler içermektedir.

2.2.3. Fransa’da İhbarcılık

Fransa, ihbarcılara yönelik koruma mekanizmalarını güçlendirmek amacıyla 2016 yılında, dönemin Maliye Bakanı Michel Sapin’in adını taşıyan *Sapin II Yasası* (*Şeffaflık, Yolsuzlukla Mücadele ve Ekonomik Hayatın Modernizasyonuna Dair 2016-1691 sayılı Kanun-Loi Sapin II*) ile önemli düzenlemeler getirmiştir. Bu yasadan önce, 1980’lerden 2000’lere kadar olan dönemde bilgi ihbarcılarına yönelik olan koruma sektörel düzeyde ve dağınık bir yapıya sahipti (Koumpli, 2022, p. 2). *Sapin II Yasası*, genel anlamda yolsuzlukla mücadeleye ve ihbarcılık mekanizmalarının güçlendirilmesine odaklanmış olup, kamu veya özel sektör ayrımı gözetmeksizin çalışanlara yolsuzluk, rüşvet ve insan hakları ihlalleri gibi konularda ihbarda bulunma hakkı tanımıştır. Ayrıca, yasa, ihbarcılığın kapsamını genişleterek korunma seviyelerini arttırmış ve ihbarcıları mobbing, tehdit ve işten çıkarma gibi yaptırımlara karşı güvence altına almıştır.

Ocak 2021’de Fransa Adalet Bakanlığı, *Sapin II Yasası*’nın kapsamının genişletilmesine yönelik bir rapor yayımlamıştır. Bu doğrultuda, 16 Şubat 2022 tarihinde Fransız Senatosu, *AB İhbarcılık Direktifi* ile uyum sağlamak amacıyla ihbarcılarının korunmasını daha da güçlendiren bir yasa tasarısını kabul etmiştir. Söz konusu yasa, Fransa’nın ihbarcı koruma mekanizmalarını Avrupa Birliği standartlarına uygun hale getirmeyi ve daha etkin bir yasa çerçeve oluşturmayı amaçlamaktadır.

Sapin II Yasası’nın 6. maddesi, Fransa’da ihbarcıları “*doğrudan maddi çıkar beklemeden, iyi niyetle ve kamu yararını gözeterek bir kişi veya kurumun yasa dışı faaliyetlerini, ciddi bir ihlali veya tehlikeyi bildiren kişi*” olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma göre, ihbarcılarının kamu yararı amacıyla hareket etmeleri, iyi niyetli olmaları ve öncelikli olarak kurum içindeki veya yasal olarak belirlenen kanallara başvurulması gerekmektedir. Ayrıca yasanın ilk halinde ihbarcılarının maddi çıkar beklentisinden tamamen bağımsız olmaları şartı bulunmaktaydı. Ancak, AB İhbarcılık Direktifi doğrultusunda, ihbar eden kişilerin tanımı genişletilmiş ve ihbarcılarının, kurum içindeki kanalları kullanmaksızın doğrudan yetkililere başvurabilmelerinin önü açılmıştır. Yeni ihbarcı tanımına göre bilgi ihbarcıları “*doğrudan maddi çıkarı olmaksızın ve iyi niyetle, bir suç, suç teşkil eden bir davranış, kamu yararına yönelik bir tehdit veya risk, Fransa tarafından usulüne uygun olarak onaylanmış veya kabul edilmiş bir uluslararası taahhüdün ihlali veya ihlalini gizleme girişimi, böyle bir taahhüde dayanarak bir uluslararası örgütün tek taraflı bir eylemi, Avrupa Birliği hukuku, hukuku veya tüzüğüne ilişkin bilgileri ihbar eden gerçek kişiler*” olarak tanımlanmaktadır. Böylece ihbarcılar artık yalnızca kendi çıkarlarından bağımsız ve iyi niyetle hareket etmeleri yeterli olmuştur. Ayrıca doğrudan mesleki faaliyetlerinden elde etmedikleri bilgileri de rapor etme hakkına sahip olmuşlardır (Koumpli, 2022, p. 4).

Fransa’da 50’den fazla çalışanı bulunan özel şirketler, kamu kurumları, 10.000 ve üzeri çalışana sahip olan idareler ve belediyeler, ihbarcılığın sağlanması amacıyla iç bildirim kanallarını sağlamakta yükümlüdür. Bu sebeple kurum içerisinde bilgi ihbarının yapılacağı bir iç mekanizmanın bulunması gerekmektedir. Bu mekanizma etkili olmazsa, daha üst mercilere başvurulması yolu ile süreç devam etmektedir. Yeni yasa ile, ihbar sürecinin öncelikli olarak kurum içinden başlatılması zorunluluğu kaldırılmıştır. Bununla birlikte, bilgi ihbarına ilişkin için gerekli prosedürleri oluşturmadığı tespit edilen kurumlara yönelik herhangi bir yaptırım ise bulunmamaktadır. Bilgi ihbarına dair bir raporun gerekli birime iletilmesini engelleyen kişiler için 1 yıla kadar hapis ve 15.000 Euro’ya kadar para cezası uygulanabilmektedir. İhbarcılarının yazılı rızalarının alınması zorunlu tutulurken, korunmaları amacıyla kimlik bilgileri gizli tutulmaktadır. Ayrıca ihbarcılarının olaya ilişkin gerekli bilgi ve belgeleri sunması gerekmektedir. Ancak, önlenmesi mümkün olmayan ciddi bir tehlike söz konusu ise ihbar sürecindeki ara adımlar atlanarak doğrudan yetkili mercilere başvurulabilmektedir. Eğer belirlenen süre içerisinde gerekli adımlar atılmadıysa, bilgi ihbarcısı yönetsel, yargısal ya da diğer yetkili idari birimlere başvurabilir (Hennequin, 2020, p. 806). Fransa’da resmi kamu hizmeti portalı, kurum dışından ihbar mercileri arasında Defender of Rights (Défenseur Des Droits), yargı organları, AB hukukunun ihlali durumunda yetkili AB kurumları veya diğer yetkili makamlar olarak saymaktadır (Service Public, 2025). Fransa’da ihbarcı korunma mekanizmasından yalnızca mevcut çalışanlar değil, işten ayrılmış eski çalışanlar, işe başvuran adaylar, ilgili kurumun hissedarları ya da ortakları, kurumun dış çalışanları ve geçici personel, tedarikçiler ve müşteriler de faydalanabilmektedir.

Fransa’da kamu sektöründe, görevini yerine getirirken bir suç veya kabahatten haberdar olan bir yetkili makam, kamu görevlisi veya memur, bunu gecikmeden Başsavcıya bildirmek ve suçla ilgili tüm gerekli bilgileri, tutanakları ve belgeleri sağlamakta zorunludur (Code de Procédure Pénale, 2023, md. 40). İhbarcı

dilerse Sapın II Yasası ile kurulan Fransa'nın Yolsuzlukla Mücadele Kurumu'na (Agence Française Anticorruption - AFA) da ihbarda bulunma hakkına sahiptir.

Fransa'da Defender of Rights vatandaşların haklarını korumak, kamu hizmetlerinde adaleti sağlamak ve vatandaşların ayrımcılığa uğramasını engellemek amacıyla 2011 yılında kurulmuştur. Klasik anlamda ombudsman işlevi gören bu kurumun görev ve yetkileri, geleneksel ombudsmanlara kıyasla daha geniş kapsamlıdır. 2024 yılında yayınlanan rapora göre, kamu bilinci ve destek sistemlerindeki eksiklikler hala devam etmekte olup, bu durum bilgi ihbarında bulunan bireyleri savunmasız bırakmaktadır (Défenseur des droits, 2024). Aynı rapora göre, 2023 yılında bilgi ihbarı konusu ile ilgili olarak kuruma yapılan başvuru sayısı (306), önceki yıla göre (134) önemli bir artış göstermiştir ve bu artışta 2022 yılında kabul edilen yeni yasanın etkili olduğu belirtilmektedir.

2.2.4. Amerika Birleşik Devletleri'nde İhbarcılık

ABD'de ihbarcılık konusunda diğer ülkelerden farklı uygulamalara sahip olup zaman içinde ihbarcılar koruyan yasaların sayısında belirgin bir artış görülmüştür. Dworkin ve Callahan'ın (1998) yapmış oldukları çalışma, ABD'de ihbarcı koruma mevzuatında artış olsa da bu durumun işverenlerin de mahkemeler aracılığıyla ihbarcılara karşı gizlilik anlaşmaları yapma oranlarının da benzer şekilde arttığını ve bu durumun bir denge oluşturduğunu ortaya koymuştur.

Federalizm ile yönetilen ABD'de, ihbarcılar koruyan çeşitli yasalar hem federal hem de eyalet düzeyinde uygulanmaktadır. Bu yasalar arasında *False Claim Act of 1863 (FCA)* ve *Insider Trading and Securities Enforcement Act of 1988* gibi önemli düzenlemeler yer almakta olup, zaman içinde bazı değişikliklere uğramış olsalar da günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır (Kaya ve Solak, 2023, s. 722). FCA, yalnızca ABD hükümetini etkileyen suçlarla ilgili olan bilgi ihbarlarını ele almakta ve "qui tam" davaları çerçevesinde işlemektedir. Dolayısıyla bir bireyin hükümet adına dava açması veya kovuşturma başlatması ve başarılı bir dava veya uzlaşma sonucunda elde edilen gelirden de pay alması süreci işlemektedir (Doyle, 2021, p. 1). Bu süreçte, açılan dava Adalet Bakanlığı'na (Department of Justice) bildirildikten sonra ile dava bakanlık sürecine dahil olabilir veya ihbarcı davayı tek başına yürütmeye devam edebilir. FCA kapsamında, Adalet Bakanlığı'nın yürüttüğü davalarda ihbarcılar tazminatın %15-25'ini, tek başına yürütülen davalarda ise %25-30'unu almaktadır (Stolowy ve Stolowy, 2022, p. 21).

İhbarcılık konusunda ABD'de bir diğer yasal düzenleme olarak 1996'da çıkartılan *Amerika Devletleri Arasında Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi* önemlidir. Sözleşmenin 3. maddesi uyarınca, taraf devletler, yolsuzluk eylemlerini iyi niyetle bildiren kamu görevlileri ve vatandaşları, kimliklerinin gizli tutulması da dahil olmak üzere korumak amacıyla, kendi iç hukuklarında gerekli önlemleri alarak sistemler oluşturur. (Inter-American Convention Against Corruption, 1996, md. 3).

Bu yasal düzenlemelerden sonra, özellikle *Sarbanes-Oxley Act (SOX)*, 2002 yılında Enron ve Worldcom skandallarının ardından önemli değişikliklere yol açmıştır. SOX, halka açık şirketlerde ihbar sistemlerinin kurulmasını zorunlu hale getirerek, ihbarcıların misillemelere karşı da korunmasını sağlamayı amaçlanmıştır (Kaya ve Solak, 2023, s. 723). Bu yasa, *The Dodd-Frank Act* ile işbirliği içinde çalışarak ve birbirini tamamlamaktadır. *The Dodd-Frank Act*, SOX'un ihbarcı koruma hükümlerini genişleterek, yasadışı faaliyetlerin ihbar edilmesiyle ilgili ödüllendirme mekanizmalarını da düzenlemiştir. Yasaya göre, 922. bölümde belirtilen şekilde bilgi ihbarcısı, "*federal menkul kıymetler yasalarının olası ihlali hakkında Securities and Exchange Commission'a (SEC) bilgi sağlayan ve bu bilgiyi SEC kurallarına uygun şekilde sunan herhangi bir birey*" olarak tanımlanmaktadır. Bu bilgiler sonucunda elde edilen para cezalarının %10 ve %30'u arasındaki bir ödül ihbarcılara verilmektedir. Ödül almak için verilen bilginin yeni, somut ve yasadışı faaliyetin ortaya çıkartılmasında kritik öneme sahip olmasının yanında verilen ceza miktarının da 1 milyon dolardan fazla olması gerekmektedir (U.S. SEC, 2024). Yasa aynı zamanda ihbarcılarının kimliklerinin gizlenmesi ile işten çıkartılma, terfi engellenmesi, maaş kesintisi ve taciz gibi misillemelere karşı da koruma sağlamaktadır.

ABD'de kamu görevlilerinin bilgi ihbarlarını teşvik etmek ve onlara koruma sağlamak amacıyla yürürlüğe giren *The Whistleblower Protection Act (WPA)* ve *Whistleblower Protection Enhancement Act (WPEA)* yasaları bu alandaki hukuki düzenlemelerin temelini oluşturur. 1989 yılında kabul edilen WPA, kamu yararını gözeterek, kamu kurumlarının içerisindeki her türlü yasadışı faaliyetlerin açığa çıkarılmasını amaçlamakta ve ihbarda bulunan kişilerin işten çıkarılma vb. çeşitli misillemelere karşı hukuki koruma altına alınmalarını sağlamaktadır. 2012 yılında kabul edilen WPEA ise WPA'daki eksiklikleri ortadan kaldırmak ve

bilgi ihbarcılarının mevcut haklarını güçlendirmek amacıyla yürürlüğe girmiştir. Bu düzenleme, mevcut yasal çerçevenin etkinliğini artırmayı hedeflemektedir.

3. YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı bilgi ihbarcılığına yönelik olarak çeşitli ülkelerin kanunlarının ve bu ülkelerdeki uygulamalarının incelenmesi ile bu ülkelerden Türkiye'ye bilgi ihbarcılığına yönelik olarak öneriler getirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda İngiltere, Fransa ve ABD seçilmiştir. Bu ülkeler bilgi ihbarcılığı konusunda köklü geçmişlerinin olması, farklı hukuki ve siyasi sistemlere sahip olması ve bilgi ihbarcılığı konusunda farklı yaklaşımlara sahip olmaları sebebiyle seçilmiştir. Türkiye ve Fransa Kıta Avrupası Hukuk Sistemi'ni kullanırken, İngiltere ve ABD Anglo-Sakson Hukuk Sistemini uygulamaktadır. Bilgi ihbarcılığına yönelik ilk çalışmaların Anglo-Sakson kültürün hâkim olduğu ülkelerde başlamasıyla birlikte, Kıta Avrupası bu konuda daha çekingen bir yaklaşım izlemiştir (Alp, 2021, s. 5). Bu nedenle, Anglo-Sakson hukuk sistemi ile Kıta Avrupası hukuk sisteminin karşılaştırılması, yapısal ve kültürel farklılıkları anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. ABD federal bir yönetim modelini benimserken, Türkiye, İngiltere ve Fransa üniter devlet yapısına sahiptir. Fransa ve İngiltere *Avrupa Birliği İhbarcılık Direktifi* doğrultusunda mevzuatları yenilerken, ABD özellikle finansal teşvik ve güçlü hukuki korumasıyla dikkat çekmektedir. Bunlar bu ülkelerin seçilmesinin temel sebeplerini oluşturmaktadır. Ayrıca literatürde Türkiye'yi ve çeşitli ülkeleri inceleyen çalışmalar bulunurken (Abazi, 2020; Kayırgan ve Nalbant, 2024; Apaza ve Chang, 2017; Thüsing ve Forst, 2016), bu dört ülkeyi karşılaştıran bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmış olup, seçilen ülkelerin bilgi ihbarcılığı ile ilgili yasal çerçeveleri, uygulamaları ve kamu yararını koruma mekanizmaları ele alınmıştır. Her ülkenin bilgi ihbarcılığına ilişkin yasal düzenlemeleri, resmî belgeler, akademik makaleler, kitaplar ve raporlar üzerinden toplanmıştır. Veri toplama sürecinde, özellikle son 20 yılda (2005-2025) yayımlanan kaynaklara odaklanılmış, ancak tarihsel bağlamı anlamak için daha eski düzenlemeler de incelenmiştir. Analiz, nitel bir yaklaşımla gerçekleştirilmiş olup, yasal metinlerin içerik analizi ve literatürdeki bulguların tematik sentezi yapılmıştır. Ülkeler; yasal tanımlar, ihbarcı koruma mekanizmaları, raporlama kanalları, teşvik sistemleri, misillemeye karşı korumalar ve uluslararası uyum gibi kriterler üzerinden karşılaştırılmıştır. Bu kriterler, literatür taraması ve çalışmanın amaçları doğrultusunda belirlenmiştir. Çalışmanın kapsamı, ağırlıklı olarak yasal çerçeveler ve belgelenmiş uygulamalarla sınırlıdır. Ülkelerdeki ihbarcılık pratiklerinin günlük işleyişi veya bireysel ihbarcı deneyimlerine ilişkin saha verileri, veri toplama kısıtları nedeniyle bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

4. TÜRKİYE, İNGİLTERE, FRANSA VE ABD'NİN İHBARCILIK ÜZERİNDEN KIYASLANMASI

Türkiye, İngiltere, Fransa ve ABD'deki ihbarcılık düzenlemeleri farklı yasal çerçeveler ve koruma mekanizmaları ile şekillenmiştir. Türkiye'de ihbarcılık çeşitli yasalarla düzenlenmiş olsa da ihbarcılarının korunmasına yönelik yaptırımların yetersizliği ve mali teşviklerin bulunmaması caydırıcılığı azaltmaktadır. İngiltere'de *PIDA* yasası kapsamında ihbarcı koruması sağlansa da yasal süreçlerin yetersizliği ve uygulamadaki eksiklikler eleştirilmektedir. Fransa'da *Sapin II Yasası* ile ihbarcı hakları güçlendirilmiş, ancak kamu bilinci ve destek mekanizmalarının eksikliği dikkat çekmektedir. ABD ise ihbarcılarını en güçlü şekilde koruyan ülkelerden biri olup, özellikle *Dodd-Frank Act* ile mali teşvikler sağlayarak ihbarcılığı teşvik etmektedir. Ancak, uzun yargı süreçleri ve şirketler tarafından yapılan baskılar, sistemin eksik yönleri arasında yer almaktadır. Bu yaklaşımlar göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin ihbarcı koruma mekanizmalarını güçlendirmesi ve misillemeye karşı daha etkili yasal düzenlemeler geliştirmesi gerekmektedir. Ancak bu düzenlemelerin yalnızca yasal değişikliklerle sınırlı kalmayıp, toplumsal algılarla da desteklenmesi gerekmektedir. Nitekim, iç ihbarcılığı teşvik eden faktörler arasında misilleme korkusunun azaltılması ve organizasyonel koruma mekanizmalarının varlığı kritik öneme sahiptir (Mrowiec, 2022, s. 152). Aile temelli toplulukçu bir yapıya sahip olan Türk toplumunda, ihbarcılık genellikle olumsuz bir bağlamda değerlendirilmekte ve güçlü sosyokültürel normlar tarafından şekillenmektedir (Çiftçi, 2017, s. 162). Toplumsal kültür içinde ihbarcılık "ispiyonculuk" olarak algılanmakta ve bu eylemi yapan kişiler, çalışma arkadaşları veya komşuları tarafından genellikle dışlanma ve olumsuz tepkilere maruz kalabilmektedir (Gençkaya, 2009, s. 28). Bu durum, ihbarcılık mekanizmalarının etkin işlemesi için yalnızca yasal düzenlemelerin yeterli olmayacağını, aynı zamanda toplumsal farkındalığın artırılması ve ihbarcılığın etik bir sorumluluk olarak kabul edilmesini sağlayacak kültürel dönüşümlerin de gerekli olduğunu göstermektedir.

Aşağıdaki tabloda Türkiye, İngiltere, Fransa ve ABD bilgi ihbarcılığına yönelik olarak çeşitli kriterler üzerinden kıyaslanmaktadır.

Tablo 1. Türkiye, İngiltere, Fransa ve ABD'nin İhbarcılıkta Kıyaslanması

Kriterler	Türkiye	İngiltere	Fransa	ABD
Temel Yasal Düzenleme	Dağınık şekilde birçok yasa (4857, 6331, 5271, 4483, 3628, 5176 sayılı yasalar)	Public Interest Disclosure Act (PIDA, 1998)	Sapin II Yasası (2016) ve 2022 güncellemesi	False Claims Act (1863), Sarbanes-Oxley Act (2002), Dodd-Frank Act (2010), Whistleblower Protection Act (1989), Inter-American Convention Against Corruption (1996)
İhbarcılığın İçeriği	Kamu görevlileri için belirli düzenlemeler olsa da kapsam sınırlıdır.	Kamu ve özel sektör çalışanları, stajyerler, taşeron işçilerdir.	Kamu ve özel sektör çalışanları, işten ayrılanlar, müşteriler, tedarikçilerdir.	Özel ve kamu sektörü çalışanları, eski çalışanlar, danışmanlardır.
İhbarcının Korunması	Kimlik gizliliği var, ancak koruma mekanizmaları yetersizdir.	İş güvencesi var, ancak yeterli koruma tartışmalıdır.	İş güvencesi var, işten çıkarma yasağı ve cezai yaptırımlar mevcuttur.	Misillemelere karşı geniş koruma sağlanır.
Ödül Sistemi	Yok	Yok	Yok	İhbarcılara tazminatın %15-30'u verilir.
Örgütler İçin Zorunluluklar	İhbar mekanizmaları oluşturma zorunluluğu yok.	İhbar mekanizmaları teşvik ediliyor, ancak zorunlu değildir.	50'den fazla çalışanı olan firmalar için iç ihbar mekanizması zorunludur.	Halka açık şirketler için ihbar mekanizması zorunludur.
Kurum Dışı İhbar	CİMER, savcılıklar ve etik kurullar üzerinden yapılabilir.	Bakanlara ve bağımsız kuruluşlara doğrudan bildirim yapılabilir.	Defender of Rights, AB kurumları gibi dış mercilere ihbar yapılabilir.	SEC ve Adalet Bakanlığı'na doğrudan ihbar yapılabilir.
Misillemeye Karşı Koruma	Var ama etkin değil, yasal süreçler uzundur.	İşten çıkarma ve mobbing yasağı vardır.	İşten çıkarma yasağı vardır, ihbarcılarının korunması için cezai yaptırımlar mevcuttur.	İşten çıkarma, terfi engellenmesi vb. yaptırımlara karşı güçlü koruma sağlanır.
Uluslararası Uyum	Avrupa Birliği standartlarına tam uyum yoktur.	AB İhbarcılık Direktifi ile uyumlu hale getirilmeye çalışılmaktadır.	AB İhbarcılık Direktifi'ne uyum için 2022'de ek düzenlemeler yapılmıştır.	Çeşitli federal yasalarla kapsam genişletilmektedir.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye'de ihbarcılık konusundaki mevzuatın oldukça dağınık olduğu dikkat çekmektedir. Fransa ve İngiltere'de tüm sektörleri kapsayan bir yasa ile ihbarcılar koruma altına alındığı görülmektedir. ABD'nin ihbarcılarını teşvik etmek amacıyla ödül verilmesi ile diğer ülkelerden ayrılmaktadır. İhbarcılarının korunması ve ödüllerle teşvik edilmesi ihbarcılığı olumlu yönde etkilemektedir. Bu doğrultuda AB üyeliği hedefindeki Türkiye'nin *AB İhbarcılık Direktifi*'ne uyum sağlayacak şekilde yasalarını güçlendirmesi gerekmektedir.

5. SONUÇ

Bu çalışmada, farklı ülkelerdeki bilgi ihbarcılığına yönelik düzenlemeleri incelenmiştir. İhbarcılığın kamu yararının korunmasındaki rolü oldukça önem arz etmektedir. Bu sebeple Türkiye'deki durum diğer ülkelerle karşılaştırılmıştır. İhbarcılıkla ilgili yasal düzenlemeler her ülkede farklılık gösterse de kamu yararının korunması, şeffaflığın artırılması, hesap verebilirliğin sağlanması ve hukuk üstünlüğünün tesis edilmesi açısından ihbarcılığın kritik bir mekanizma olduğu açıktır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde ihbarcılara finansal ödüller sunulması ve geniş kapsamlı hukuki koruma sağlanması, ihbar mekanizmasının etkin çalışmasına olanak tanımaktadır. İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde ise ihbarcılarının iş güvencesi, misillemelere karşı koruma ve iç ihbar mekanizmalarının zorunluluğu gibi uygulamalar ön plana çıkmaktadır. Avrupa Birliği genelinde yürürlüğe giren İhbarcılık Direktifi de ihbarcılarının korunmasına yönelik ortak bir çerçeve sunmaktadır. Türkiye'de ise ihbarcılıkla ilgili düzenlemeler çeşitli yasal çerçevelerde yer almakta, ancak bütüncül bir düzenleme eksikliği ile ihbarcılarının korunması ve teşvik edilmesi açısından sınırlılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'de etkili bir ihbarcılık sistemi oluşturulması için aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

Yasal Düzenlemeler

- **Bütüncül Bir Bilgi İhbarcılığı Yasası Çıkarılması:** Türkiye’de ihbarcılıkla ilgili mevcut düzenlemeler dağınık bir yapıda olup, tüm sektörleri kapsayan tek bir yasa bulunmamaktadır. İhbarcılarının korunması, iş güvencesinin sağlanması ve ihbar süreçlerinin şeffaflaştırılması açısından eksiklikler de mevcuttur. Kamu ve özel sektörü içerecek şekilde kapsamlı bir ihbarcılık yasası, sistemin etkinliğini artıracaktır.
- **Misillemelere Karşı Etkin Hukuki Koruma:** İhbarcılarının işten çıkarılma, mobbing veya diğer misillemelere karşı korunması için caydırıcı yaptırımlar içeren net hukuki düzenlemeler yapılmalıdır. ABD örneğindeki gibi iş güvencesi ve misilleme yapanlara cezai yaptırımlar bu korumayı güçlendirebilir.
- **Ödül Mekanizmalarının Değerlendirilmesi:** ABD’de olduğu gibi, kamu zararı ve yolsuzlukların ifşasını teşvik etmek amacıyla ihbarcılara finansal ödüller sunulması değerlendirilmelidir. Bu, ihbarcılığı cesaretlendirecek önemli bir adım olabilir.

Kültürel Faktörler

- **Toplumsal Farkındalık Çalışmaları:** Türkiye’de ihbarcılık, kültürel normlar nedeniyle genellikle “ispiyonculuk” gibi olumsuz bir algıya sahiptir. İhbarcılığın etik bir sorumluluk ve vatandaşlık görevi olarak benimsenmesi için eğitim kampanyaları ve farkındalık çalışmaları yürütülmelidir. Bu, aile temelli toplulukçu yapının birey üzerindeki baskısını azaltabilir.
- **Kültürel Dönüşümün Desteklenmesi:** Türkiye’de kültürel normlar, ihbarcılığın algısını etkileyebilecek şekilde aileye ve topluma bağlılığa büyük önem atfetmektedir. Birey içinde bulunduğu sosyal çevreye duyduğu sadakati, aslında ahlaki bir değer olarak görmekte ve topluluk içinde uyumunu korumayı da öncelikli hale getirmektedir. Bu bakış açısına sahip olan bireyler, hukuka aykırı veya etik dışı durumları bildirme konusunda da daha çekimser olmaktadır. Genel anlamda bu durum, etik olmayan veya hukuka aykırı davranışların bildirilmesini bireysel ve toplumsal sadakatsizlik olarak yorumlayan bir anlayışın yaygın olmasına neden olmaktadır. Bireylerin ihbar mekanizmalarını kullanma konusunda çekimser olmaları ihbarcılık sistemlerinin etkinliğini de sınırlayabilmektedir. İhbarcılığın sadakatsizlik değil, toplumsal fayda sağlayan bir davranış olduğu vurgulanmalıdır.

Uygulama Önerileri

- **Anonim ve Güvenli İhbar Sistemleri:** CİMER gibi mevcut sistemler geliştirilerek ihbarcılarının anonim şekilde şikâyetinde bulunmaları sağlanmalıdır. Güvenli ve erişilebilir raporlama kanalları, bireylerin çekincesini azaltacaktır.
- **Kurum İçi İhbar Mekanizmalarının Zorunlu Hale Getirilmesi:** Fransa’daki gibi, şirketler ve kamu kurumları için iç ihbar mekanizmaları oluşturma zorunluluğu getirilmelidir. Bu, ihbar süreçlerini şeffaf ve düzenli hale getirecektir.
- **Bağımsız İhbarcılık Ofisi Kurulması:** ABD ve İngiltere’deki modellerden esinlenerek, ihbarların uzmanlar tarafından değerlendirileceği bağımsız bir İhbarcılık Ofisi kurulabilir. Bu ofis, özel sektör ve kamu sektöründeki ihbarları objektif bir şekilde inceleyebilir.

Bu çalışmada, Türkiye, İngiltere, Fransa ve ABD’de ihbarcılığa ilişkin yasal düzenlemeler karşılaştırılmış ve her ülkenin benimsediği farklı yaklaşımlar analiz edilmiştir. Türkiye’de ihbarcılıkla ilgili çeşitli yasal düzenlemeler bulunsada ihbarcılarının korunmasına yönelik mekanizmaların yetersizliği ve mali teşviklerin eksikliği sistemin etkinliğini sınırlamaktadır. Bu karşılaştırmalı analiz, ihbarcılığa ilişkin etkin bir düzenlemenin yalnızca yasal çerçeve oluşturmakla sınırlı kalmaması gerektiğini, aynı zamanda ihbarcılarını koruyacak ve teşvik edecek kapsamlı mekanizmaların geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Türkiye’nin ihbarcılığı teşvik eden ve ihbarcılarını misillemeye karşı koruyan daha sağlam bir yasal çerçeve oluşturması, özellikle ihbarcılara yönelik hukuki ve mali güvencelerin artırılması yönünde reformlar gerçekleştirmesi gerekmektedir. Gelecekte yapılacak çalışmalar, farklı ülke uygulamalarından edinilen deneyimlerin ışığında, Türkiye’de daha etkin bir ihbarcılık sisteminin oluşturulmasına katkı sağlayabilir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abazi, V. (2020). Truth distancing? Whistleblowing as remedy to censorship during COVID-19. *European Journal of Risk Regulation*, 11(2), 375–381. <https://doi.org/10.1017/err.2020.49>
- Alp, M. (2021). Avrupa Birliği'nin 2019/1937 sayılı Birlik hukukuna aykırılıkları bildirenlerin korunması (whistleblowing) yönergesi ışığında işçinin hukuka aykırılıkları ifşa etmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(1), 1-37.
- Altıntaş, M. (2019). *Örgütsel sağlık ve erdemli raporlama (whistleblowing) arasındaki ilişkinin araştırılması: eğitim ve sağlık kuruluşları örneği*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ahi Evran Üniversitesi.
- Apaza, C. R., & Chang, Y. (Eds.). (2017). *Whistleblowing in the world: Government policy, mass media and the law*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-48481-5>
- Artemiev, R. (2017). *Qui tam legal concept and practice: Evolution of the legislation in the United Kingdom and the United States of America*. [Doktora Tezi]. University of Westminster.
- Ayar, M. ve Özmen, C. (2017). Açık etme (whistleblowing) ve ispiyonlama. 5. *Örgütsel Davranış Kongresi Kitabı* (s. 464-470). Marmara Üniversitesi.
- Aydan, S. (2018). İhbarcılık: bir kavram analizi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(41), 78-100.
- Aydan, S. ve Kaya, S. (2018). Sağlık sektöründe ihbarcılık: Bir üniversite hastanesinde çalışan hemşire ve sekreterler üzerine bir uygulama. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21(1), 1-29.
- Aydın, U. (2002). İş hukuku açısından işçinin bilgi uçurması (whistleblowing). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(29), 70-100.
- Bayram, M. ve Çavuşoğlu, H. (2016). John Stuart Mill'in yararcı anlayışında özgürlük. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 408-418.
- Bentham, J. (1823). *A fragment on government and an introduction to the principles of morals and legislation*. <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bentham1780.pdf>
- Brown, A. J. (2008), *Whistleblowing in the Australian public sector*, ANUE Press.
- Büyükhoca, K. (2021). *Jeremy Bentham'ın faydacı ahlak anlayışı üzerine bir soruşturma*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Candan, H. ve Kaya, T. (2016). İhbarcılık (whistleblowing) ve algılanan örgütsel destek arasındaki ilişkinin incelenmesine yönelik bir kamu kurumunda araştırma. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 305-330.
- Cemaloğlu, N., ve Akyürek, M. İ. (2017). Örgütlerde whistleblowing (bilgi uçurma). *Turkish Journal of Educational Studies*, 4(3), 123-142.
- Cengiz, E. (2019). Haz ve acının matematiği: J. Bentham'ın faydacı ahlakının imkânı. *Dört Öge*, (15), 141-153.
- Çetinel, M. H. ve Taslak, S. (2017). Çalışanların ihbarcılık (whistleblowing) eğilimi ile örgütsel adalet algısı ilişkisinin kavramsal boyutu. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 78-96.
- Çiftçi, B. (2017). Türkiye'de toplumsal kültürün örgütlerde ihbarcılık üzerine etkisi: Hofstede'in kültürel boyutlar teorisi bağlamında bir değerlendirme. *International Journal of Academic Value Studies*, 3(10), 147-166. <https://doi.org/10.23929/javs.196>
- Défenseur des droits. (2024). *Rapport d'activité 2022-2023*. https://www.defenseurdesdroits.fr/sites/default/files/2024-09/ddd-rapport-LA_2022-23_20240610.pdf

- Doyle, C. (2021). *Qui tam: an abridged look at the False Claims Act and related federal statutes* (R40786). Congressional Research Service. <https://crsreports.congress.gov>
- Dworkin, T. M. ve Callahan, E. S. (1998). Buying silence. *American Business Law Journal*, 36(1), 151-191.
- European Parliament and Council. (2019). Directive (EU) 2019/1937 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2019 on the protection of persons who report breaches of Union law. *Official Journal of the European Union*, L 305/17. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L1937>
- Gençkaya, Ö. F. (2009). *Türk kamu yönetiminde çıkar çatışması*. Türkiye’de Yolsuzluğun Önlenmesi için Etik Projesi Akademik Araştırma Çalışması.
- Hennequin, E. (2020). What motivates internal whistleblowing? A typology adapted to the French context. *European Management Journal*, 38(4), 538–547. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2020.02.001>
- House of Lords Library. (2022). *Whistleblowing in the UK*. <https://lordslibrary.parliament.uk/research-briefings/lln-2022-0044/>
- İnan, A (2021). *Muhasebe hilelerinin açığa çıkarılmasında şirket çalışanlarının bilgi uçurma (whistleblowing) niyetini etkileyen faktörlerin incelenmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yalova Üniversitesi.
- Kalfa, C. ve Ataay, F. (2015). Rousseau ve çoğunlukçu demokrasi anlayışı. *Alternatif Politika*, 3(3), 457-489.
- Kan, M.E. ve Altay, Ö. (2024). Bilgi uçurmaya (whistleblowing) yönelik hukuki düzenlemeler: İngiltere ve Japonya örneği. *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 108-126. <https://doi.org/10.48066/kusob.1425229>
- Kan, M. E. (2025). Kamu kurumlarında örgütsel desteğin çalışan sesliliği ve çalışanların bilgi uçurma davranışları üzerine etkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 157-174. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.1512719>
- Kaya, M. K. ve Solak, E. (2023). İhbarcılık kavramının karşılaştırmalı hukuk ışığında Türk şirketler hukuku kapsamında değerlendirilmesi. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 81(3), 699–748. <https://doi.org/10.26650/mecmua.2023.81.3.0001>
- Kayırgan, H. ve Nalbant, M. (2024). Analyzing whistleblowing provisions in Turkish law in the European context. *Annales de la Faculté de Droit d’Istanbul*, 75. <https://doi.org/10.26650/Annales.2024.75.0011>
- Konyalı, G. (2021). Uluslararası hukukta ihbarcılık kavramı ve ihbarcılarının korunması. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1), 412-428. <https://doi.org/10.21492/inuhfd.887700>
- Koumpli, C. (2022, September). The new whistleblowing laws of France. In S. Gerdemann (eds), içinde, *Proceedings of the 2nd European Conference on Whistleblowing Legislation*, <https://doi.org/10.17875/gup2023-2354>
- Larmer, R. A. (1992). Whistleblowing and employee loyalty. *Journal of Business Ethics*, 11(2), 125-128.
- Lieberman, D. (2008). Bentham’s democracy. *Oxford Journal of Legal Studies*, 28(3), 605-626. <https://doi.org/10.1093/ojls/gqn014>
- Meriç, A. (2020). Hile denetiminde whistleblowing ve whistleblowing niyetini etkileyen faktörler: Kayseri’de faaliyet gösteren muhasebeciler ile ampirik bir çalışma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (85), 111-128. <https://doi.org/10.25095/mufad.673713>
- Mrowiec, D. (2022). Factors influencing internal whistleblowing: A systematic review of the literature. *Journal of Economics & Management*, 44, 142-186. <https://doi.org/10.22367/jem.2022.44.07>
- Orhan, Ö. (2012). J.J. Rousseau’da genel irade kavramı. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 1-25.

- Özbek, M. B. (2024). *Whistleblowing kavramının AIHM kararları ve uluslararası düzenlemeler çerçevesinde değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gedik Üniversitesi.
- Özkurt, H. (2003). *Jeremy Bentham'ın faydacı ahlak ve hukuk teorisi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Pınarcı, E. (2013). *John Stuart Mill'in liberalizm anlayışı*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Protection of Interest Disclosures Act. (1998). *UK Legislation*. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/23>
- Safi, İ. (2020). John Stuart Mill'in siyaset felsefesinde demokrasi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4), 655-664. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.470926>
- Sarbanes-Oxley Act (SOX). (2002). *U.S. Congress*. <https://www.congress.gov/bill/107th-congress/house-bill/3763>
- Stolowy, N. ve Stolowy, H. (2022). Name and shame: a comparative and international analysis of whistleblowing laws. *Journal of Business Law*, 5, 357-382. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4380430>
- Service Public. (10 Ocak 2025). *Whistleblower protection in France*. <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F32031?lang=en>
- Şen, M. L. (2020). Yolsuzluğun önlenmesinde etkili bir araç: ihbarcılık. *Sakarya İktisat Dergisi*, 90-109.
- Thüsing, G. ve Forst, G. (Eds.) (2016). *Whistleblowing around the world: A comparative analysis of whistleblowing in 23 countries*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-25577-4_1
- Tombaloğlu, N. (2014). Anayasa Mahkemesi kararlarında kamu yararı kavramı. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), 353-388.
- Uyanık, H. (2013). *Ekonomik kamu yararı kavramının Türk idare hukukundaki anlam ve işlevi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- U.S. SEC (2024). *SEC office of the whistleblower*. <https://www.sec.gov/spotlight/dodd-frank/whistleblower.shtml>
- Üner, B. G. (2024). İfşa ve ihbar hakkı. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10(2), 775-795. <https://doi.org/10.54699/andhd.1484157>
- Vandekerckhove, W. (2010). European whistleblower protection: tiers or tears? In D. Lewis (Ed.), *A global approach to public interest disclosure*. Edward Elgar.
- Yıldız Özsalmanlı, A. (2021). İngiltere'de kamu personelinin "whistleblowing" eylemi ve yönetim etiği açısından önemi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 389-408. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.742499>
- Yürür, S. ve Nart, S. (2016). Örgütsel adalet algısı kamu çalışanlarının ihbar etme niyetinin belirleyicisi midir? *Amme İdaresi Dergisi*, 49(3), 117-148.

PAZARYERİ HÖYÜK (BUCAK, BURDUR) YER RADARI ARAŞTIRMASININ ÖN SONUÇLARI*

PRELIMINARY RESULTS FROM GPR SURVEY AT PAZARYERİ HÖYÜK (BUCAK, BURDUR)

Ralf H. BECKS¹, Çağlayan BALKAYA², Bilge Ayça POLAT BECKS³, Olcay ÇAKMAK⁴

1. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
ralfbecks@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9497-2286>

2. Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi,
caglayanbalkaya@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0191-8564>

3. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
aycapolat@mehmetakif.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0001-6632-7389>

4. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi,
olcaycakmak@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4282-4481>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
19.02.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
10.05.2025

DOI
10.20875/makusobed.1642398

*Pazaryeri Höyük Kurtarma Kazısı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile Burdur Müzesi yürütücülüğünde gerçekleştirilmiş olup, başta Genel Müdürlüğümüz ve Müze Müdürlüğümüz olmak üzere çalışmamıza olanak sağladıkları için içtenlikle teşekkür ederiz. 4318-YL1-15 Proje numarası ile çalışmayı destekleyen Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığına teşekkür ederiz. 0597-Güdümlü-19 Proje numarası ile çalışmayı destekleyen Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi 'ne Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığına teşekkürlerimizi sunarız.

Öz

Burdur'un Bucak ilçesine bağlı Ürkütlü köyü'nün doğusunda konumlanan Pazaryeri Höyük, 2017 yılında Prof. Dr. Ralf H. Becks'in başkanlığındaki "Şeref Höyük / Komama ve Çevresi Yüzey Araştırması" sırasında keşfedilmiştir. Yaklaşık 10 dönüm büyüklüğündeki küçük ve yassı höyüğün merkezinde büyük ve derin bir kaçak kazı çukuru açılarak zarar verilmiştir. Burdur Müzesinin koordinasyonunda, alanın stratigrafik yapısının, mimari özelliklerinin ve kaçak kazı toprağındaki olası buluntuların belirlenmesi amacıyla 2019 yılında kurtarma kazılarına başlanmıştır. Buluntular, höyüğün Erken Tunç Çağı 2-3 (M.Ö. 2600-2000) evrelerinde yerleşim gördüğünü göstermektedir. Yörenin en büyük ve önemli merkez yerleşmesi konumundaki Şeref Höyük ile benzer evrelerde olan höyüğün muhtemelen yerleşim dışı bir uydu mahallesi olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Höyükte arkeojeofizik uygulama yer radarı yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Elde edilen umut verici sonuçlar doğrultusunda belirlenen 5 m × 8 m boyutlarındaki bir alanda gerçekleştirilen arkeolojik açma höyüğün belirli bir tasarım dahilinde inşa edildiğini göstermiştir. Buna göre, höyük, Batı Anadolu Kültürleri ile uyumlu megaron ve megaroid tipli büyük yapılardan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Burdur, Göller Yöresi, Pazaryeri Höyük, Erken Tunç Çağı, Arkeojeofizik, Yer Radarı, Şeref Höyük.

Abstract

The Pazaryeri Mound, located to the east of Ürkütlü Village in the Bucak district of Burdur, was discovered in 2017 during the "Şeref Mound / Komama and Surroundings Surface Survey" led by Prof. Dr. Ralf H. Becks. The small and shallow settlement mound, approximately 10 acres in size, had been damaged by a large, deep illegal excavation pit in its center. In 2019, rescue excavations were initiated under the coordination of the Burdur Museum to determine the stratigraphic structure, architectural features, and possible finds in the disturbed soil. The results suggest that the mound was occupied during the 2nd to 3rd phases of the Early Bronze Age (2600-2000 BC). Given that it shares similar phases with the Şeref Mound, the region's largest and most significant central settlement, it is believed that the Pazaryeri Mound served as an off-site satellite settlement. The archaeogeophysical investigation of the mound was carried out using the ground-penetrating radar method. Based on the promising results, the archaeological excavation, which was carried out on an area of 5 m × 8 m, revealed that the mound was built according to a specific design. According to this, the mound consists of large structures of the megaron and megaroid type, which correspond to the Western Anatolian cultures.

Keywords: Burdur, Lakes Region, Pazaryeri Höyük, Early Bronze Age, Archaeogeophysics, Ground Penetrating Radar, Şeref Höyük.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Becks, R. H., Balkaya, Ç., Polat Becks, B. A. ve Çakmak, O. (2025). Pazaryeri höyük (Bucak, Burdur) yer radarı araştırmasının ön sonuçları. *MAKU SOBED*, (41), 217-230. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1642398>

EXTENDED SUMMARY

The Pazaryeri Mound, located east of the village of Ürkütlü in the Bucak district of Burdur, Turkey, is an archaeological site of remarkable importance that offers insights into the socio-cultural dynamics of the Early Bronze Age. The mound, which was discovered in 2017 during the “Şeref Mound / Komama and Surroundings Surface Survey” led by Prof. Dr. Ralf H. Becks, has attracted attention due to its unique settlement features and the damage caused by illegal excavations. These unauthorized activities, which took place in the winter of 2016-2017, have raised significant concerns about the preservation of the site and highlighted the need for systematic documentation and protection through scientific methods. This study aims to address these issues by providing a comprehensive understanding of the site's stratigraphy, architecture and cultural significance.

The Pazaryeri Mound plays an essential role in understanding settlement patterns during the Early Bronze Age, particularly in the under-represented region of Pisidia. While much of the research has focused on large sites such as the Şeref Mound, smaller satellite settlements such as Pazaryeri offer valuable perspectives on the dynamics within the broader regional network. This study seeks to answer crucial questions: What do the stratigraphic layers reveal about the historical occupation of the site? How does the architectural design of Pazaryeri compare to other contemporary settlements, particularly the Şeref mound?

The mound, which covers an area of around 10 acres, was significantly disturbed by illegal excavations in the winter of 2016-2017. A large pit of about 8 m × 9.7 m and 5 m deep was dug in the middle of the mound, probably by people looking for burial chambers. This excavation caused considerable damage to the cultural deposits and architectural features of the site. The disturbed soil exposed a variety of artifacts from the Early Bronze Age, including pottery fragments and small figurines such as the Çaykenarı idol, which were later collected and taken to the Burdur Museum for conservation. These illegal activities underline the urgent need for systematic archaeological documentation and conservation.

To address these concerns, the study employed Ground Penetrating Radar (GPR), a non-invasive geophysical method that allows for the visualization of subsurface features without the need for extensive excavation. GPR sends electromagnetic waves into the ground and detects the reflected signals, providing critical information about the stratigraphy and buried structures. The GPR survey, covering an area of 1292 m², used a 500 MHz frequency antenna to produce detailed two-dimensional radargrams and time slices. This method enabled the identification of potential archaeological features such as walls, buildings, and megaron structures, which are characteristic of Western Anatolian cultures during the Early Bronze Age.

The results of the GPR survey were promising, showing high amplitude reflections indicative of subsurface architectural elements. These results were confirmed by the subsequent archaeological excavations, which uncovered distinct architectural floor plans, including large megaroidal structures indicative of organized settlement planning. These structures indicate that the Pazaryeri Mound was part of a larger settlement network and may have functioned as a satellite settlement of the dominant Şeref Mound. The stratigraphy uncovered at the site indicates several phases of occupation, suggesting that the site was inhabited over a longer period of time. The artifacts found, including pottery and figurines, shed light on the material culture of the region and the role of Pazaryeri in regional trade networks.

The use of GPR method proved invaluable, not only in preserving the integrity of the site, but also in gaining a better understanding of its spatial organization. This non-invasive method enabled precise planning of excavations in areas that had been disturbed by illegal excavations, allowing important archaeological features to be preserved. The integration of GPR data with excavation results led to a more comprehensive understanding of the architecture of Pazaryeri and its connections to other settlements in the region.

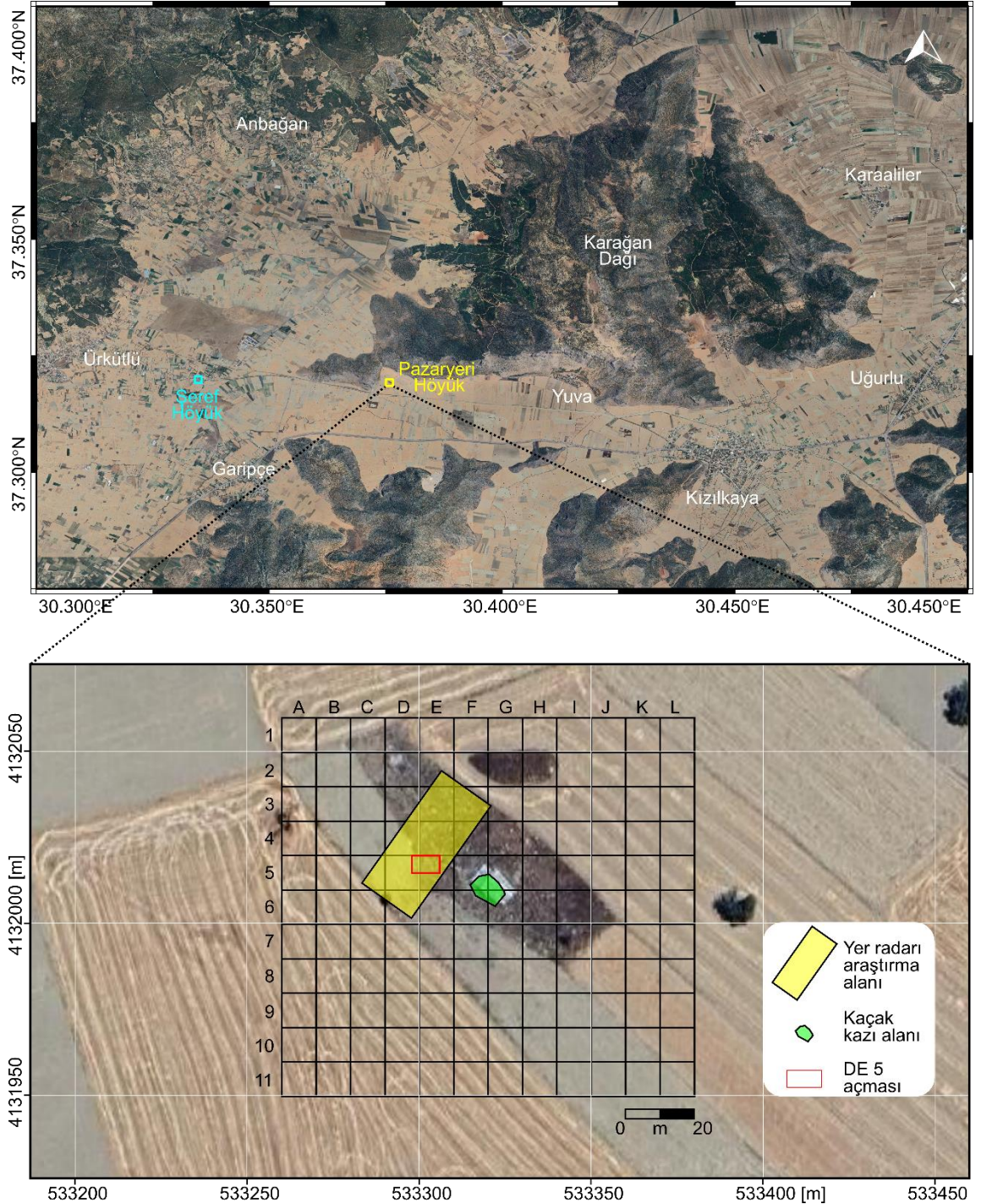
This study makes an important contribution to the study of Early Bronze Age settlements in Pisidia, particularly the role of smaller sites such as Pazaryeri in a broader socio-economic system. The comparative analysis of Pazaryeri and larger centers such as the Şeref Mound reveals a complex network of interconnected settlements, all of which contributed to the cultural and economic development of the region. It is recommended that an environmental analysis be added to the GPR investigations, which could provide additional context for the historical significance of the site. By further exploring the relationships between the settlements and their regional networks, future investigations will deepen our understanding of Early Bronze Age society in western Anatolia.

To summarize, the Pazaryeri Mound is an important site for understanding the early development of settlement structures and cultural practices in the Pisidian region. The interplay between illegal excavations and modern technological approaches underscores the importance of continued archaeological research, especially in the face of ongoing threats to cultural heritage. The results of this study provide a solid foundation for future investigations aimed at uncovering the rich archaeological narratives embedded in the Pazaryeri Mound and providing valuable insights into the socio-political and economic dynamics of the Early Bronze Age in the region.

1. GİRİŞ

Pazaryeri Höyük; Bucak ilçesi, Ürkütlü köyü sınırları içerisinde, Karağan Dağı ile Bozburun kaya kütlesi arasında geçit veren Dervent mevkinin güneyindeki küçük ovalık bir alana konumlanmaktadır. Ürkütlü köyünün 6 km doğusunda, Yuva köyünün ise 3 km batısında bulunan höyük, köyler arasındaki asfalt yolun 130 m kuzeyindedir (Şekil 1). Oldukça alçak bir yapıya sahip olduğundan, ilk kez 2017 yılında gerçekleştirilen Şeref Höyük / Komama Yüzey Araştırmaları sırasında keşfedilmiş ve literatüre girmiştir. 2016-2017 kışında kaçak kazıya uğrayan höyüğün tam merkezinde, iş makinesi ile yaklaşık $8 \text{ m} \times 9,7 \text{ m} \times 5 \text{ m}$ boyutlarında büyük bir çukur açılmıştır (Resim 1, sol panel). Kaçak kazıcıların, höyüğü bir tümülüs olarak düşündükleri ve merkezinde bir mezar odası aradıkları anlaşılmaktadır. Gerçekleştirilen bu kaçak kazılar, maalesef, höyükteki tabakalanma ve mimari kalıntılara büyük zarar vermiştir (Resim 1, sağ panel).

Şekil 1. Pazaryeri Höyük Yer Bulduru Haritası (Üstte) ve Karelaj Sistemi Üzerinde Yer Radarı Çalışma Alanı, Kaçak Kazı Alanı ve Arkeolojik Açmanın Konumları (Altta)

Resim 1. Kepçeyle Açılan Kaçak Kazı Çukuru (Solda) ve Profilde Gözlenen Duvarlardan Bir Örnek (Sağda)

Açılan çukurdan çıkarılan atık toprak höyük üzerine dökülmüştür. Ekibimizin ilk ziyareti sırasında toprak yüzeyinde çok sayıda Erken Tunç Çağı çanak çömleği ve aralarında Çaykenarı tipi bir idolün bulunduğu çeşitli küçük buluntular saptanmıştır (Resim 2). Bu buluntular, Burdur Müzesine teslim edilmiştir.

Resim 2. 2017 Yılı Şeref Höyük ve Çevresi Yüzey Araştırmasında Keşfedilen Pazaryeri Höyük'ten Aynı Yıla Ait Yüzey Buluntuları

İş makinesinin açtığı büyük çukurun profillerinde, duvar, çukur, kerpiç, yanık tabaka gibi pek çok kültür tabakası gözlemlenmiştir (Resim 1, sağ panel). Buluntu durumu, açılan çukurun büyüklüğü ve derinliği nedeniyle höyüğün büyük zarar görmüş olması, kaçak kazının atık toprağında bulunan küçük buluntular, bu atık toprağın diğer kaçak kazıcılar için bir çekim alanı oluşturması ve yağmurlarda adeta gölete dönen çukurun hem insanlar hem de hayvanlar için tehlike arz etmesi gibi nedenlerle burada bir kurtarma kazısının yapılma gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda, 2019 yılında Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle, Burdur Müzesi Başkanlığında, Prof. Dr. Ralf Becks ve Prof. Dr. B. Ayça Polat Becks'in bilimsel danışmanlığında, MAKÜ Arkeoloji Bölümü öğretim elemanları ve öğrencilerinin katılımıyla kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Höyükte, olası görece sığ arkeolojik kalıntıların konum, uzanım ve derinlik gibi mekânsal ve mimari özelliklerinin belirlenmesi amacıyla da bir arkeojeofizik araştırma Süleyman Demirel Üniversitesi Deprem ve Jeoteknik Araştırma Merkezi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Arkeolojik alanlarda yer radarı yöntemi, ölçümlerin görece sığ derinliklerdeki yapı ve eserlere herhangi bir zarar vermeden kısa bir süre içinde gerçekleştirilmesi ve bunların yüksek çözünürlükte görselleştirilmesi nedeniyle yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Yer radarı, kaçak kazı yapılmış alanlarda uygulandığında, arkeolojik araştırmalar için çok değerli bir araçtır (Yılmaz vd., 2018). Hem koruyucu bir önlem olarak hem de daha detaylı veriler sağlamak amacıyla kullanımı, arkeolojik alanların daha verimli bir şekilde araştırılmasına olanak tanımaktadır. Bu kapsamda, yalnızca büyük yapılar değil, aynı zamanda daha küçük yapılar, duvarlar, mezar odaları, sarnıçlar veya diğer arkeolojik buluntular da belirlenebilmektedir. Kaçak kazılar sonucu tahrip olmuş alanlarda, yerin altındaki yapılar arasında hala sağlam olan alanlar yer radarı yöntemiyle saptanabilmektedir. Dahası, kazı yapılması gereken büyük alanlar kısa bir süre içinde araştırılıp görüntülenerek arkeolojik yapı kalıntıları belirlenebilmektedir. Böylece, kazılar daha hedeflenmiş bir şekilde ilerleyebilmekte ve kazı sırasında istenmeyen hasar ve kayıplar önlenebilmektedir. Son yirmi yıl

içinde, yer radarı yöntemi, ülkemizde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda hem tek başına hem de diğer jeofizik yöntemlerle birlikte etkin olarak kullanılmıştır. Seren vd. (2008), Eosen yaşlı volkanik tüf içinde oyulmuş bir dizi yer altı galerisinden oluşan Aydıntepe (Bayburt) yer altı yerleşiminin tünel ve odalarının belirlenmesi amacıyla, 100 MHz merkez frekansında korumasız bir anten kullanarak yer radarı yöntemini uygulamıştır. Bu çalışma, yüksek genlikli yansıma hiperbolleri ile tünellerin yerlerini başarıyla belirlemiş ve ayrıca modern inşaatın kaynaklanabilecek gelecekteki hasarları önlemek amacıyla önemli veriler sunmuştur. Yalçiner vd. (2009), Nysa Antik Kenti'nin (Sultanhisar, Aydın) batısında yer alan belirli bölgelerde toprak altında kalmış arkeolojik kalıntıları tespit etmek amacıyla yer radarı yöntemini kullanmıştır. Çalışmada, 250 MHz ve 500 MHz frekanslı iki korumalı anten ile 22 farklı ölçüm profili üzerinde elde edilen yansıma verileri değerlendirilerek kent kütüphanesi yakınlarında bir tapınağın kalıntıları keşfedilmiş ve arkeolojik kazılarla da doğrulanmıştır. Kadioglu vd. (2013), Nysa Antik Kenti'ndeki kalıntıların ve Hellenistik döneme ait sokak sisteminin görüntülenmesi amacıyla yer radarı yöntemini kullanmıştır. Polarize mikroskop ve Konfokal Raman spektroskopisi ile gerçekleştirilen kaya örneği analizleri, kalıntıların büyük ölçüde Batı Anadolu mermer ocaklarından çıkarılan Jura-Kretase karbonat kayaçlarından inşa edildiğini göstermiştir. Ayrıca, yer radarı çalışmasının sonuçları ile üç önemli sokak belirlenmiş ve bu bulgular arkeolojik kazılarla doğrulanmıştır. Balkaya vd. (2018), Pisidia Antiokheia'sının (Yalvaç, Isparta) giriş kapısına yakın bir alanında yer radarı ve doğru akım elektrik öz direnç (DAÖ) tomografi ölçümleriyle tümleşik bir arkeojeofizik çalışma gerçekleştirmiştir. Bu araştırmada, alanda mevcut olan ve gözetleme kulesi olduğu düşünülen 55 m uzunluğundaki bir arkeolojik yapının karşısında, yapının apsisleriyle uyumlu bir apsisin varlığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulguların doğrulanması amacıyla deneme kazıları yapılması önerilmiştir. Küçükdemirci vd. (2018), Aizanoi Antik Kenti'nde (Çavdarhisar, Kütahya) yer altındaki arkeolojik kalıntıların ve bunların fiziksel ve geometrik özelliklerinin belirlenmesi amacıyla manyetik ve yer radarı yöntemlerini uygulamıştır. Her iki yöntemle de düzgün geometrik uzanımlara sahip yapı kalıntılarının varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca, her iki verinin bütünleştirme teknikleriyle yapılan değerlendirmeleri, yer altındaki anomaliler hakkında daha güvenilir sonuçlar elde edilmesini ve farklı önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Akca vd. (2019), Side Antik Kenti'ndeki Geç Antik Çağ/Erken Bizans dönemine ait bir bahçe alanının tasarımı ve kullanımını incelemek amacıyla DAÖ ve yer radarı yöntemlerini kullanmıştır. 2016 ve 2017 yıllarında gerçekleştirilen iki arkeojeofizik araştırma sonucunda Roma İmparatorluk dönemine ait olduğu öngörülen arkeolojik yapıların izleri belirlenmiştir. Yılmaz vd. (2019), Isparta'nın Kılıç Köyü sınırlarında, yer radarı ve DAÖ yöntemleriyle bir arkeojeofizik araştırma gerçekleştirmiştir. Yer radarı uygulamaları sonucunda, üç nefli bir bazilikanın kalıntıları tespit edilmiştir. Ayrıca, DAÖ tomografi çalışmasının bulguları da bu sonucu desteklemiştir. Kılıç Köyü'nün antik Baris kenti ile ilişkili olabileceği öngörüldüğü için bu bulguların daha ayrıntılı arkeolojik incelemelerle ele alınması gerektiği vurgulanmıştır. Balkaya vd. (2020), Isparta ilinin Eğirdir ilçesine bağlı Pisidia Mallos Antik Kenti'nde, Hellenistik Döneme ait yapı kalıntılarının araştırılması amacıyla toplam 223 ölçüm profili üzerinde yer radarı yöntemiyle bir arkeojeofizik çalışma gerçekleştirmiştir. Elde edilen bulgular, toprak altında düzenli bir geometriye sahip yapı kalıntılarının varlığını açıkça ortaya koymuştur. Balkaya vd. (2021), Doliche Antik Kenti (Dülük, Gaziantep) arkeolojik kazı çalışmalarına rehberlik etmek amacıyla yer radarı ve DAÖ yöntemlerini uygulamıştır. Bu araştırmaların bulguları, özellikle killi kireçtaşıyla yapılan yapılar nedeniyle zorlu bir alan olmasına rağmen, bazilika duvarlarının kalıntıları ve yer altındaki insan yapımı diğer yapıların izlerini ortaya koymuştur. Elde edilen bu bulgular, arkeolojik kazılarla doğrulanmış ve gelecekteki kazılar için potansiyel alanların belirlenmesine destek olmuştur. Ogretmen Aydın vd. (2022), çalışmalarında, 13. yüzyılda inşa edilen Akçakale Kalesi'nin iç alanında yüzey altındaki arkeolojik yapı izlerini araştırmak amacıyla yer radarı ölçümleri gerçekleştirmiştir. Bu uygulamadan elde edilen verilerin değerlendirilmesiyle oluşturulan iki ve üç boyutlu (2B ve 3B) yer altı görüntüleri, olası arkeolojik yapıların belirlenmesini sağlamıştır. Kazılar sonucunda, jeofizik sonuçlar ile uyumlu arkeolojik bulgular yer radarı yönteminin başarısını ortaya koymuştur. Balkaya vd. (2023), Sidera Antik Kenti'nin (Bayat, Isparta) toprak altında kalan arkeolojik yapılarının lokasyon, derinlik ve uzanımlarını yer radarı yöntemiyle araştırmış ve bu çalışma 2 m derinlik seviyelerinde sığ yer altının yüksek çözünürlüklü görüntülerini sunmuştur. Büyüksaraç vd. (2023), Ahlat (Bitlis) Meydan Mezarlığı dışındaki olası mezarların araştırılmasında manyetik ve yer radarı yöntemlerini kullanarak kazı yapılacak alanları belirlemiştir.

Bu çalışma kapsamında, Pazaryeri Höyük'te arkeojeofizik bir araştırma yer radarı yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. 500 MHz merkez frekanslı korumalı bir sistemin kullanıldığı yer radarı uygulamalarında, höyüğün toprak altındaki sığ yapıları ve mimari özelliklerinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Yer radarı bulguları höyüğün mekânsal dağılımı hakkında daha kapsamlı bir anlayış sunarken höyüğün mevcut yapısal durumunun haritalanmasına da katkıda bulunmuştur. Elde edilen önsel sonuçlar, höyüğün korunması dikkate

2. YER RADARI YÖNTEMİ

Yer radarı görece sığ derinliklerdeki arkeolojik yapıların araştırılmasında yaygın olarak tercih edilen tahribatsız bir jeofizik yöntemdir. Bu yöntem, kazı yapılmadan toprak altında kalmış yapıları, eserleri ve mimariyi belirlemek ve haritalamak amacıyla yüksek frekanslı darbeli elektromanyetik (EM) dalgalar kullanır. Temel yer radarı araştırma ekipmanı; verici ve alıcı antenler, radar kontrol ünitesi ile bir veri depolama ve görüntüleme aygıtından oluşan bir sistemdir. Yer radarı yönteminin temel çalışma prensibinin basitleştirilmiş bir şematik gösterimi Şekil 2'de sunulmuştur. Buradan da görüldüğü gibi, sistemin verici anteni aracılığıyla yer altına iletilen elektromanyetik dalgalar yerin derinliklerine inerken karşılına bir nesne veya farklı EM özelliklere sahip bir katman sınırı çıktığında, dalganın bir kısmı geri yansır ve yüzeye doğru geri döner. Yüzeydeki alıcı anten, geri yansıyan sinyalin genliğini kaydeder ve gidiş-geliş süresini ölçer. Bu veriler, yer altındaki malzeme sınırlarının derinliği ve özellikleri hakkında bilgi verir. Yansıyan sinyalin genliği, malzeme özelliklerindeki değişikliklere (dielektrik sabiti, manyetik geçirgenlik, elektriksel iletkenlik gibi) bağlıdır. Geri yansıyan sinyaller, belirli bir anten pozisyonu için kaydedilir ve böylece radar izleri elde edilir. Sistemin yer yüzeyi boyunca ölçüm yönünde hareket ettirilmesiyle elde edilen izler yan yana görüntülendiğinde radar profili veya radargram oluşur (Şekil 2). Arkeolojik çalışmalarda yer radarı, duvarlar, temeller, mezarlar gibi toprak altındaki yapıları tanımlamak, eski yolları ve patikaları haritalamak, yer altındaki eserleri ve kültürel tabakaları ortaya çıkarmak, ayrıca geçmiş insan etkinlikleri ile ilgili stratigrafik ve jeomorfolojik analizleri yapmak amacıyla sıklıkla kullanılır. Bu nedenle, yer radarı, kazı çalışmalarına yardımcı olarak yer altında saklı kalmış arkeolojik kalıntı ve unsurların konumları ve kapsamı hakkında değerli veriler sunar ve böylece arkeologların stratejik planlamalarını kolaylaştırır (Balkaya vd., 2023).

Diagram illustrating the GPR system components and operation:

- Operator:** A person wearing a yellow safety vest and helmet, holding the **kontrol ünitesi** (control unit).
- Antenna:** The **MALÅ ProEx 500 MHz** antenna, consisting of **Tx** (transmitter) and **Rx** (receiver) components.
- Ground Layers:** The ground is divided into three layers:
 - katman 1** (orange): Top layer with properties ϵ_1 , σ_1 , μ_1 .
 - katman 2** (green): Middle layer with properties ϵ_2 , σ_2 , μ_2 .
 - katman 3** (brown): Bottom layer with properties ϵ_3 , σ_3 , μ_3 .
- Signal Path:**
 - iletim konisi** (transmission cone): The area where the signal is transmitted into the ground.
 - iletilen sinyal** (transmitted signal): The signal traveling from the Tx antenna into the ground.
 - yansıyan sinyal** (reflected signal): The signal reflecting off a subsurface object (represented by a classical column).
- Radargram:** A hyperbolic reflection pattern shown in the top right, labeled **radargram** and **yansıma hiperbolü**.
- Measurement Direction:** Indicated by arrows for **ölçüm başlangıcı** (measurement start) and **ilerleme yönü** (direction of travel).

222

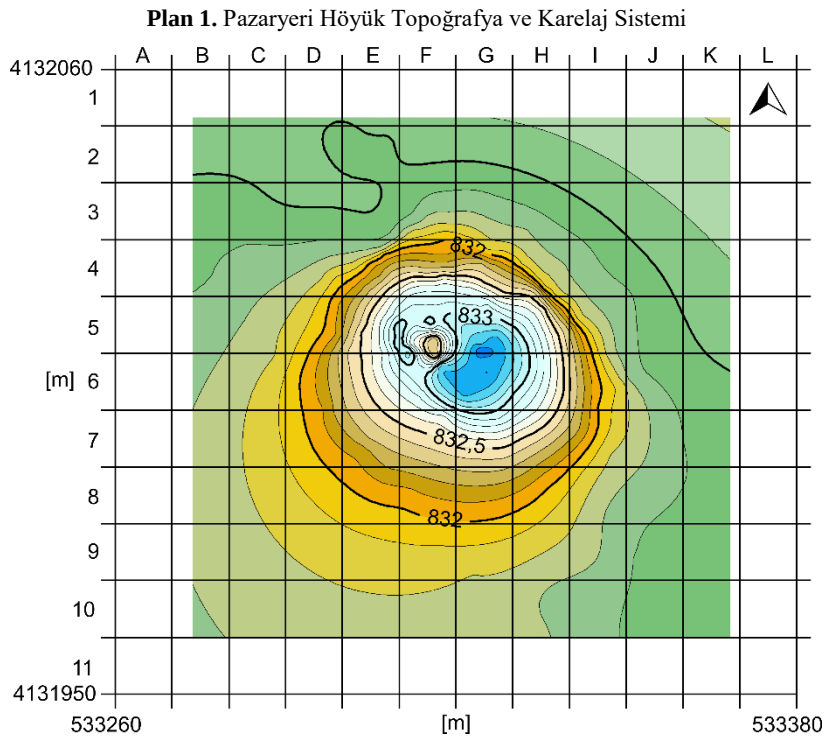
iletkenliğe sahip kil veya nemli topraklar, EM sinyalin derinlere inmesini kısıtlayabilir. Yöntem ayrıca, çevresel ve kültürel faktörlerden kaynaklanan gürültüye karşı da hassastır. Ağaçlar, kökler ve hayvan yuvaları gibi engeller, istenmeyen yansıma ve saçılmalara yol açarak toplanan verilerin kalitesini bozabilir. Ayrıca, yakın çevredeki yapılar, elektrik hatları, çitler ve metal nesnelerden kaynaklanan kültürel gürültü, verilerin doğruluğunu ve güvenilirliğini önemli ölçüde etkileyebilir (Balkaya vd., 2023).

3. BULGULAR

Pazarhöyük 2019 yılı kazılarındaki temel amaç, kaçak kazıların atık toprağının kontrolü, kaçak kazı çukurunun belgelenmesi ve yüzeyde gözlemlenen mimarinin incelenmesi olmuştur. Bu doğrultuda, genel bir bitki ve yüzey temizliği sonrasında gerçekleştirilen işlemler; sırasıyla, höyüğün topoğrafyasının belirlenmesi, kaçak kazı topraklarının elenerek atılması ve kaçak kazı çukuru profillerinin düzeltilerek belgelenmesi olmuştur. Yer radarı ölçümleriyle arkeojeofizik uygulamadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda yüzeydeki mimarinin devamlılığının incelenmesi amacıyla DE-5 açması açılmıştır.

3.1. Höyüğün Topoğrafyası

Karağan Dağı'nın güneybatısında yer alan alüvyal ova üzerinde bulunan höyük, kuzey yönündeki doğal geçit işlevi gören yol güzergahının üzerinde konumlanmakta olup, bu güzergahı kontrol eden stratejik bir öneme sahiptir. İlk aşamada, höyüğün plan ve haritasını oluşturmak amacıyla yüzey temizliği yapılmış ve kaçak kazı topraklarının elenerek atılması işlemleri gerçekleştirilmiştir. Kazı sırasında yapılacak ölçümlerde kullanılacak sabit noktalar belirlenmiş ve höyük yüzeyi, CORS ve Total Station teknikleriyle yapılan ölçümlerle 10 m x 10 m ölçülerinde, koordinatlarla uyumlu kareler oluşturularak kazıya ve özellikle mimari belgelemeye uygun hale getirilmiştir. Ardından, eşyüksehti eğrilerini içeren bir topografik plan hazırlanmıştır (Plan 1). Höyüğün denizden yüksekliği ise 833 m olarak belirlenmiştir.

Genel olarak, büyük boyutlu ve işlenmeden kullanılan kireçtaşı bloklardan inşa edilmiş duvarlar, alanın hem batı hem de kuzey kesimlerinde belirgin bir şekilde izlenebilmektedir. Etrafındaki tarlaların işlenmesi sonucu, höyüğün kenar bölgelerinde kısmi hacim kayıpları gözlemlenmiştir. Pazaryeri, yassı yapıda ve küçük boyutlu bir höyük olup, çapı yaklaşık 65 m, oviden yüksekliği ise 1,6 m civarındadır. Ancak, höyük yalnızca ova yüzeyindeki yükseltiden ibaret değildir ve kısmen tarlaların altında da devam etmektedir. Nitekim, ova yüzeyinden 1,6 m yüksek olmasına rağmen, kaçak kazı çukurunda tespit edilen kültür tabakalarının en az 4,5 m derinliğe kadar devam etmesi, höyüğün alüvyal ova tabanının en az 2,9 m altına kadar uzandığını göstermektedir. Dik yamaçlarla çevrili vadilerde yer alan bu bölgede alüvyal birikim

hızı oldukça yüksektir. Bu durum, özellikle höyüğün kenar kesimlerinde alüvyonla dolmuş bir yüzeyin oluşmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, höyüğün bulunduğu ova ve komşu vadilerde gerçekleştirilecek jeomorfolojik incelemeler ve sediment analizleri, dolgunun oluşum süreci ve birikim dinamikleri hakkında daha ayrıntılı bilgi edinilmesine olanak tanıyacaktır.

1.2. Kaçak Kazı Çukuru Belgeleme Çalışmaları

Yüzey temizliği sonrası kaçak kazı atık toprağı elenerek kontrol edilmiştir. Kazılar sırasında toplamda 120 küçük buluntu elde edilmiştir; bunlardan 18'i envanterlik, 102'si ise etütlük olarak Burdur Müzesine teslim edilmiştir. Kaçak kazı çukurunun belgelenmesi, meydana gelen büyük tahribatın ardından, geri kazanılabilir verilerin elde edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Höyüğün tabakalanmasının anlaşılması ve mimarisinin belgelenmesi amacıyla, ilk aşamada Resim 3'te görülen kesitler temizlenmiştir. Çukur, kaba bir trapez formuna sahip olup, uzunluğu 9,7 m ve genişliği 4,5 ile 7 m arasında değişmektedir. Toplamda 47,6 m²lik bir alanı kaplayan çukurdan yapılan hesaplamalar, en az 210 m³ toprak çıkarıldığını göstermektedir. Bu toprak, toprak içerisinde yapılardan sökülen taşlar ve kerpiç parçaları ile birlikte tüm hafriyat höyük üzerinde çukurun güney kenarına yığılmış durumdadır. Kazılar sırasında, manuel yöntemlerle kaçak kazı toprağı yeniden kazılmış ve atık toprak dikkatlice elenerek içerisindeki çanak çömlek parçaları ve küçük buluntular dikkatlice ayrıştırılmıştır.

Resim 3. Kaçak Kazı Çukuru Kesitlerinden Bir Örnek (Solda) ve Belgeleme Çalışmalarından Bir Görüntü (Sağda)

Kaçak kazı çukuru profillerinde, özellikle uzun olan güney profili boyunca çok sayıda duvarın devam ettiği gözlemlenmiştir. Bunlardan biri, oldukça büyük bloklardan inşa edilmiştir. Bu duvar, tüm profil yüksekliği boyunca devam etmektedir ve üst kısmında başka bir evreye ait olduğu düşünülen küçük taşlı örgü dikkati çekmektedir (Resim 2, sağ panel). Çok sayıda tabaka bu duvara dayanmaktadır. Batıya doğru ise taş duvarlar kerpiç tabakalara dönüşmektedir. Bu kerpiç tabakalar arasında çok sayıda taban tespit edilmiştir; bunlar yatay tabakalardır ve bazıları üzerinde kalın yanık ve kül tabakaları gözlemlenmektedir. Yapılan profil değerlendirmeleri, kaçak kazı çukurunda yaklaşık 4,5 m derinliğinde bir kültür tabakasının bulunduğunu ve bu tabaka içinde en az beş yapı evresine ait kalıntıların yer aldığını ortaya koymaktadır.

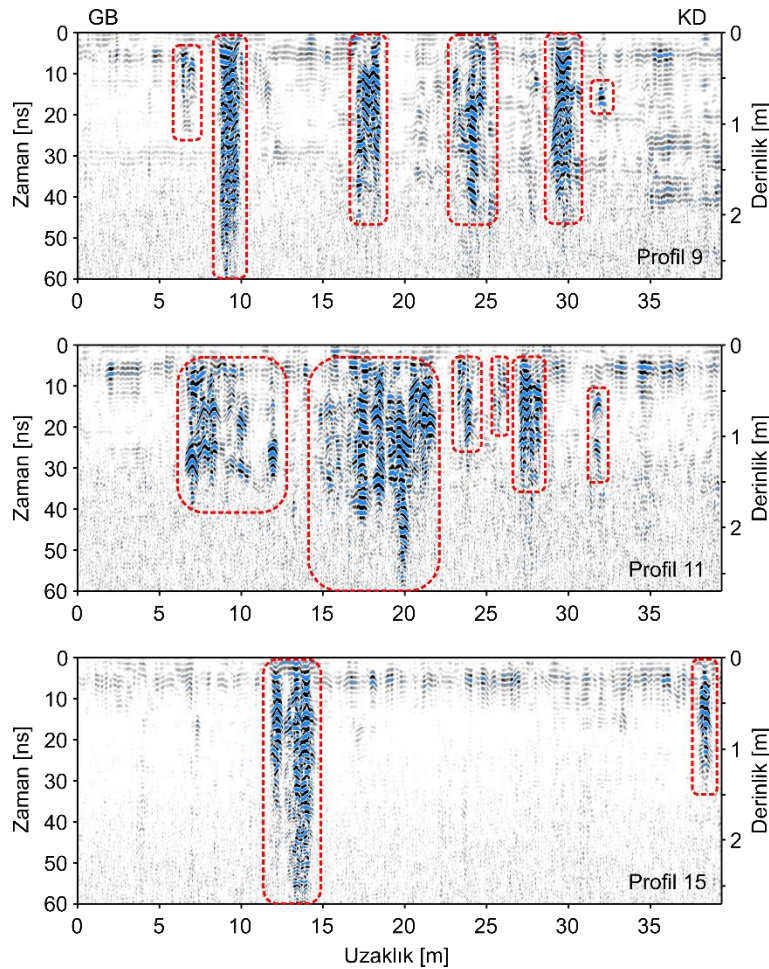
1.3. Pazaryeri Höyük Yer Radarı Uygulaması

Kaçak kazı çukurunda gözlenen mimari kalıntıların nasıl devam ettiğinin belirlenmesi ve höyüğün dağılım alanı ile genel mimarisinin anlaşılması amacıyla, höyük yüzeyinin bir bölümünde yer radarı ölçümleriyle bir arkeojeofizik uygulama planlanmıştır. Bu uygulama, Şekil 1'in alt panelinde görülen 34 m × 38 m boyutlarındaki sarı renkli dikdörtgen alan içinde gerçekleştirilmiştir. GB-KD doğrultulu ve 50 cm aralıklı toplam 35 profil üzerinde 500 MHz merkez frekanslı bir anten sistemi kullanılarak 1292 m² büyüklüğünde bir alan araştırılmıştır. Toplanan veriler de-wow (çok düşük frekanslı bileşenlerin kaldırılması), sıfır zamanı düzeltmesi (ilk radar yansımasının doğru zaman dilimine yerleştirilmesi), kazanç ayarı (sinyal genliklerinin artırılması), bant geçişli filtre (istenmeyen frekansların elenmesi), migrasyon (yer altı yapılarının doğru konumlandırılması) ve arka plan kaldırma (yer altı yapıları dışındaki genel ortam gürültüsünün ayıklanması) gibi temel radar veri işlem teknikleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Yansıma verilerinin detaylı analizi sonrasında elde edilen sonuçlar 2B radargramlar ve zaman dilimlerine (time slice) dönüştürülerek, yer altı yapılarına ilişkin düşey (derinlik) ve yanal dağılım değişimlerini gösteren kesitler oluşturulmuştur. Radargramlar, yer altındaki yapıları ve katmanları derinlik açısından inceleyerek yerleşim

alanlarının mekânsal dağılımı hakkında bilgi sağlamaktadır. Bu görselleştirme, özellikle yüzey altındaki yapılar, duvarlar ve diğer arkeolojik kalıntıların yerini belirlemek için etkili bir yöntem sunmaktadır. Diğer taraftan, zaman dilimlerinin kullanımı, yer altı yapılarına dair daha kapsamlı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Zaman dilimleri, belirli bir derinlik seviyesinde yatay kesitler olarak, yer altındaki yapıların yanal dağılımını ve bu yapılar arasındaki ilişkileri görselleştirmeye olanak tanımaktadır. Bu sayede, özellikle derinlikler arası bağlantılar ve yerleşimlerin mekânsal organizasyonu daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilmektedir. Ayrıca, farklı derinliklerin görüntülenmesi, arkeolojik katların (/devirlerin) ortaya konmasını dolayısıyla farklı devirlerin saptanmasını sağlayabilir. Bu görselleştirmenin avantajları arasında verilerin daha dinamik bir şekilde sunulabilmesi, yapıların ve kalıntıların daha detaylı analiz edilebilmesi ve zaman içinde değişen arkeolojik özelliklerin izlenebilmesi yer almaktadır. Hem 2B radargramlar hem de zaman dilimlerinin birlikte analizi, yer altı yapılarının genel dağılımı ile yapıların ilişkileri hakkında daha kapsamlı bir anlayış elde edilmesine olanak sağlamaktadır.

Şekil 3, araştırılan alanda yer radarı ölçüm profilleri 9, 11 ve 15 için elde edilen radargramları sunmaktadır. Her bir radargramda, kırmızı kesik çizgiler arasında görülen yüksek yansıma genlikleri dikkat çekicidir. Yansıma sinyalleri, yüzeyin hemen 5-10 cm altından başlayarak, 100-200 cm derinliklere kadar devam etmekte ve bazı bölgelerde 250 cm derinliğe kadar izlenebilmektedir. Bu bulgular, yer altında farklı malzeme bileşimlerinin varlığını ve bu bileşimlerin dielektrik özelliklerinde belirgin farklılıklar oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Yüksek genlikli sinyaller, yer altında saklı arkeolojik yapılar, kalıntılar veya malzeme bileşimi değişikliklerinin göstergesi olabilir. Arkeolojik açıdan, bu yansıma verileri, yer altında gömülü yapıları, duvar kalıntılarını, zemin tabakalarını veya diğer arkeolojik öğeleri tespit etmek için büyük bir potansiyele sahiptir. Ayrıca, yansıma sinyallerinin belirli derinliklere kadar devam etmesi, bu yapıların ve kalıntıların iyi korunmuş olduğunu göstermektedir. Yapıların yer altındaki yanal yöndeki dağılımını belirlemek amacıyla farklı derinlik seviyelerinde dilimler oluşturulmuştur.

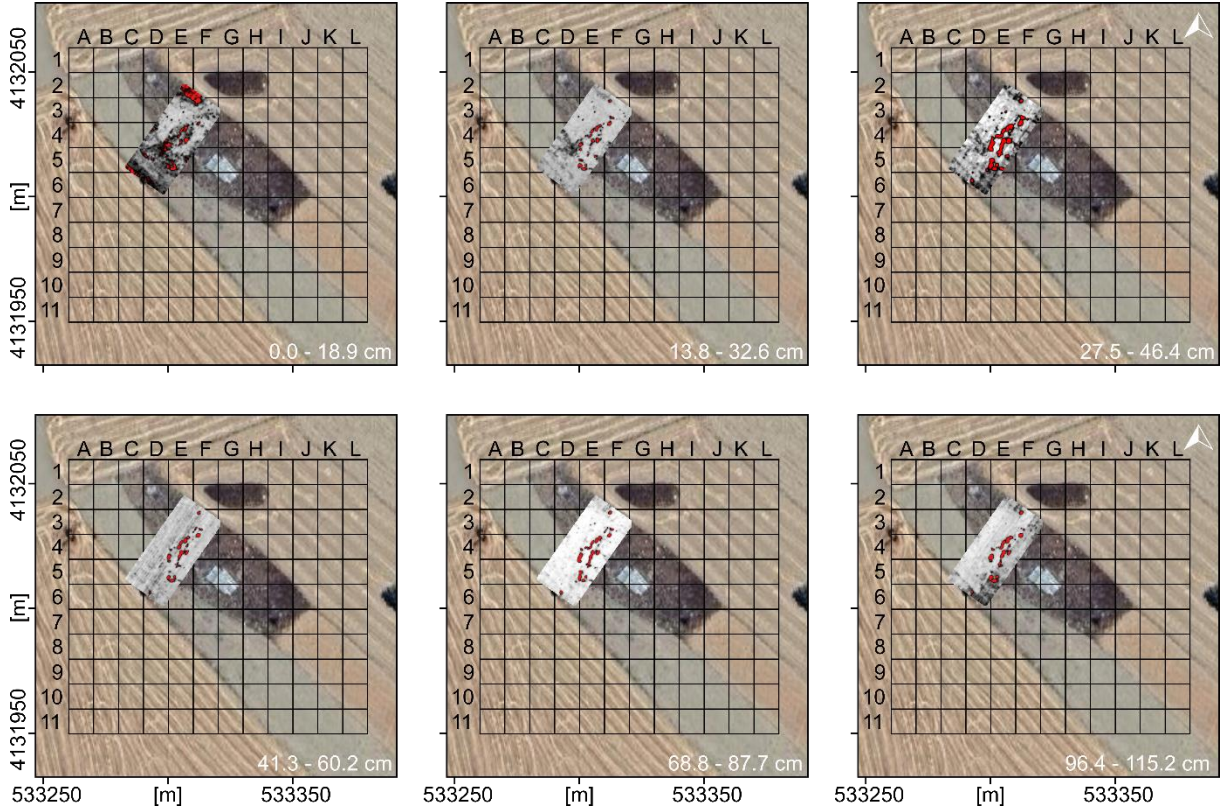
Şekil 3. Profil 9, 11 ve 15 İçin Elde Edilen Radargramlar

Yüzey ile 112,5 cm derinlikleri arasında toplam altı seviye için elde edilen derinlik dilim gösterimleri Şekil 4'te sunulmuştur. Derinlik dilimleri, alanda gerçekleştirilen toplam 35 ölçüm profilinin

kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesi sonucunda oluşturulmuştur. Bu dilimler, radargramlar üzerinden yapılan analizler ile yer altının ayrıntılı bir görünümünü sunarken aynı zamanda alandaki potansiyel arkeolojik özellikler ile yer altı yapılarına dair değişimleri yanal yönde daha belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Jeofiziksel açıdan bakıldığında, bu derinlik dilimlerinde gözlemlenen kırmızı yüksek genlikli ve koyu gri görece yüksek genlikli izler, yer altı malzemelerinin dielektrik özelliklerinde belirgin farklılıkların varlığını göstermektedir. Bu farklılıklar, sığ yer altı katmanlarında yüksek yansıtıcı yüzeyler, yapılar veya arkeolojik yapı kalıntıları gibi malzeme bileşimi değişikliklerine işaret etmektedir. Bu durum, alanın jeofiziksel haritasının (/jeofizik belgelenen) arkeolojik keşiflere yönelik sunduğu önemli ipuçlarını gözler önüne sermektedir.

Şekil 4. Araştırma Alanında Yüzey İle 115,2 Cm Derinlik Seviyeleri Arasında Oluşturulan Çeşitli Derinlik Dilim Kesitleri

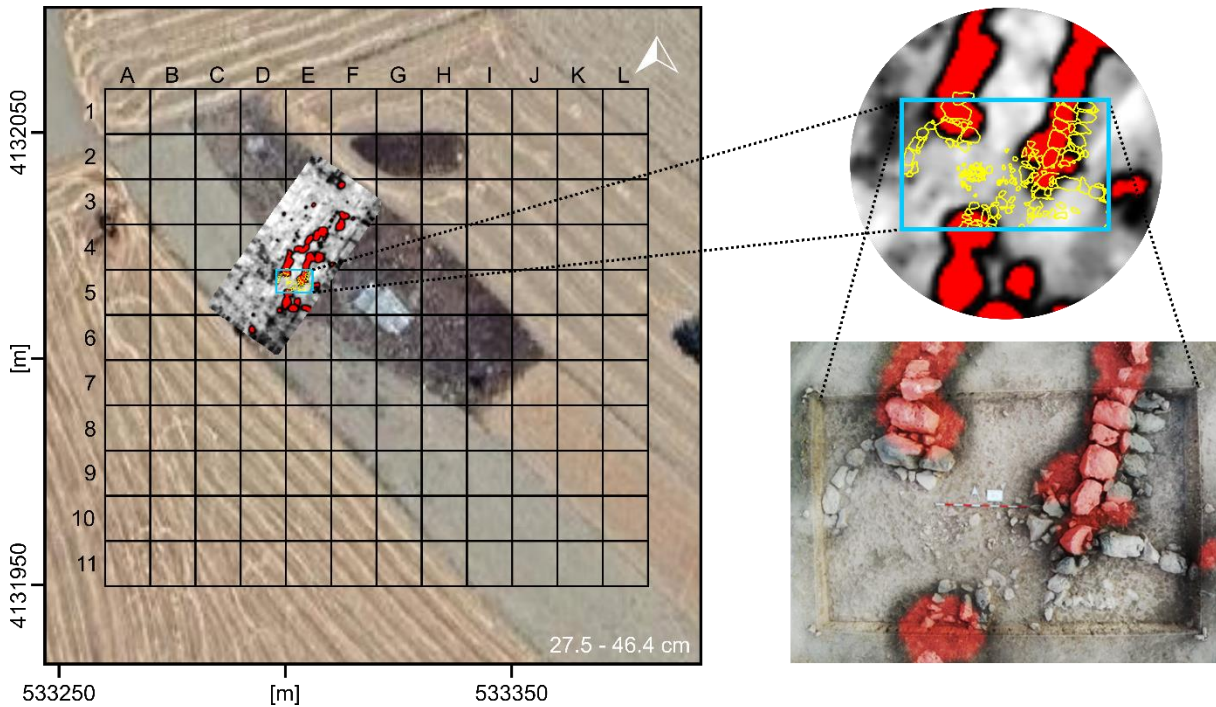
Resim 5. DE-5 Açmasında Bitişik Nizamda İnşa Edilen Megaron Planda Yapılar

4. SONUÇLAR

Jeofizik verilerden ulaşılan bilgiler (/belgeleme) sonucunda Erken Tunç Çağı'na ait mimarinin belgelenerek yerleşim işlevine dair daha ayrıntılı bilgi elde edilmesi amacıyla, höyük kenarında 5 m x 8 m ölçülerinde DE-5 açması açılmıştır (Resim 5). Araştırma sürecinde, yer radarı uygulamasının 27,5 cm–46,4 cm derinlik seviyesi için elde ettiği sonuçlar ile DE-5 açmasının bulguları karşılaştırılmış ve sonuçlar Şekil 5'te sunulmuştur. Jeofizik kesite göre, araştırma alanında umut verici kırmızı renkli yüksek yansıma genliklerinin genel olarak GB-KD doğrultusunda belirgin bir uzanım gösterdiği görülmektedir. Ayrıca, koyu gri renkteki görece yüksek genlikli yansımalar, bu yüksek genlikli sinyallere dik yönde ve kesitin özellikle KB bölümünde düzgün bir geometri ile izlenmektedir. Jeofizik kesit ile DE-5 açmasının bulguları karşılaştırıldığında, yer radarının özellikle büyük ölçekli taşların kullanıldığı bölümlerde belirgin şekilde yüksek genlikli izler elde ettiği gözlemlenmiştir. Büyük taşlar, radar sinyallerini güçlü bir şekilde yansıtarak daha net ve belirgin sonuçların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Buna karşın, küçük taşların bulunduğu bölgelerde radar sinyalleri daha zayıf bir şekilde yansımış ve bu da sinyalin geri dönüşünün zayıflamasına, dolayısıyla daha düşük genlikli ve daha az belirgin yansımalarla neden olmuştur. Sonuç olarak, araştırma alanında açığa çıkan yapının mimari kalıntılarının uzanımları, büyük oranda yer radarı sonuçlarıyla örtüşmekte ve bu bulgular, yer altı yapılarına dair elde edilen jeofizik sonuçların doğruluğunu ve güvenilirliğini desteklemektedir. Yakın gelecekte, höyük alanının tamamının yer radarı yöntemiyle çalışılması ve umut verici sonuçların elde edildiği bölgelerde doğru akım öz direnç yönteminin tomografi uygulamalarıyla desteklenmesi planlanmıştır.

Şekil 5. Yer Radarı Yöntemiyle 27,5–46,4 Cm Derinlik Seviyesi İçin Elde Edilen Sonuçlar İle DE-5 Bulgularının Karşılaştırılması

Kazılar, bitişik nizamda inşa edilmiş, taş temelli iki farklı yapının kalıntılarını gün yüzüne çıkarmıştır. Yer radar sonuçlarıyla birlikte değerlendirildiğinde, bu yapıların megaron planında olduğu gözlemlenmektedir. Duvarların kalınlığı ve kullanılan taşların büyüklüğü, yapının konumuna ve işlevine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Örneğin, evlerin arka duvarlarının kalınlığı 1,6 m'e kadar ulaşırken, ara duvarlarda bu kalınlık 0,5 m'e kadar düşmektedir. Dış duvarlarda ise büyük blok taşlar, iç ve dış yüzey olarak yerleştirilmiş ve aralarındaki boşluklar küçük taşlarla doldurulmuştur. İçe bakan duvar sırasındaki taşlar ise iç yüzeye doğru hafifçe eğilimlidir. Duvarların üst yapılarında kullanılan kerpiç ise günümüze kadar korunamamıştır.

Pazaryeri Höyük, Pisidia coğrafyasındaki Erken Tunç Çağı yerleşim planının hiyerarşik yapısının alt basamaklarını anlamamıza katkı sağlayan önemli bir alandır. Buluntular, höyüğün Erken Tunç Çağı'nın 2-3. Evrelerinde (M.Ö. 2600-2000) kullanım gördüğünü ortaya koymaktadır. Ancak kaçak kazı çukurunun alt kodlarında devam eden mimari izler, bu yerleşimin daha erken evrelerle de ilişkili olabileceğine işaret etmektedir. Bölgenin en büyük ve önemli yerleşim merkezi olan Şeref Höyük'ün yakınında bulunan

Pazaryeri, Şeref Höyük ile eş zamanlı olarak varlık gösteren küçük bir yerleşimdir. Kazı çalışmalarına ve jeofizik ölçümlere dayalı olarak, bu yerleşimin belirli bir plan doğrultusunda inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Megaron ve megaroid tipli büyük evlerden oluşan mimari yapısı, Batı Anadolu Kültürleri ile tam bir uyum sergilemektedir. Anadolu'daki kazılarda, en fazla karşılaşılan arkeolojik mal grubunu oluşturan seramik buluntular kapsamında yerleşimin, büyük bir çeşitliliğe sahip olması dikkat çekicidir. Bu durum, yerleşim boyutunun her zaman ekonomik zenginlikle ilişkilendirilmesi gerektiği anlayışını da sorgulamaktadır. Mal grupları bakımından, Pazaryeri Höyük'ün Şeref Höyük ile benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. Özellikle parlak siyah ve grimsi devetüyü malzemelerde kazı bezemesi ve enkrüstasyon gibi nitelikli örnekler dikkat çekmektedir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Arkeolog yazarlar kazıların yapılması ve değerlendirilmesi, Jeofizikçi yazarlar taramaların yapılması ve değerlendirilmesinden sorumludurlar. Araştırmanın tüm süreçlerine makale yazarları eşit derecede katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Akca, İ., Balkaya, Ç., Pülz, A., Alanyalı, H. S. ve Kaya, M. A. (2019). Integrated geophysical investigations to reconstruct the archaeological features in the episcopal district of Side (Antalya, Southern Turkey). *Journal of Applied Geophysics*, 163, 22–30. <https://doi.org/10.1016/j.jappgeo.2019.02.006>
- Balkaya, Ç., Kalyoncuoğlu, Ü. Y., Özhanlı, M., Merter, G., Çakmak, O. ve Talih Güven, İ. (2018). Ground-penetrating radar and electrical resistivity tomography studies in the biblical Pisidian Antioch city, southwest Anatolia. *Archaeological Prospection*, 25(4), 285-300. <https://doi.org/10.1002/arp.1708>
- Balkaya, Ç., Ekinci, Y. L., Çakmak, O., Blömer, M., Arnkens, J. ve Kaya, M. A. (2021). A challenging archaeo-geophysical exploration through GPR and ERT surveys on the Keber Tepe, City Hill of Doliche, Commagene (Gaziantep, SE Turkey). *Journal of Applied Geophysics*, 186, 104272. <https://doi.org/10.1016/j.jappgeo.2021.104272>
- Balkaya, Ç., Çakmak, O. ve Tütünsatar, H. E. (2023). Archaeogeophysical investigations at Seleukeia Sidera,” in: Hürmüzlü, B., Talloen, P., Sönmez, B. and Togan, S. (eds.), *Overview of the Archaeological Excavations and Research at Seleukeia Sidera* (2019–2022) (pp. 71-87). Ankara.
- Becks, R. ve Polat Becks, B. A. (2019). Şeref Höyük / Komama ve Çevresi Yüzey Araştırması 2018. *ANMED* 17, 14-17.
- Becks, R.ve Polat Becks, B. A. (2019). “2017 Yılı Şeref Höyük / Komama ve Çevresi Yüzey Araştırması”, 36. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2019.
- Büyüksaraç, A., Kulaz, M., Bektaş, Ö., Dumankaya, O., Ekinci, Y. L. ve Koşaroğlu, S. (2023). Archaeo-geophysical Investigations in Ahlat Seljuk Square Cemetery, Bitlis, Eastern Anatolia Türkiye. *International Journal of Environment and Geoinformatics*, 10(3), 15-23). <https://doi.org/10.30897/ijegeo.1269913>
- Kadioglu, S., Kadioglu, M. ve Kadioglu, Y. K. (2013). Identifying of buried archaeological remains with ground penetrating radar, polarized microscope and confocal Raman spectroscopy methods in ancient city of Nysa, Aydın – Turkey. *Journal of Archaeological Science*, 40(10), 3569-3583. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.04.001>
- Kaya, M. A., Balkaya, Ç., Çakmak, O., Becks Polat, B. A. ve Becks, R. (2022). Arkeolojik belgelemede jeofizikğin değeri: Kremna Antik Kenti örneği, 8. Yerelektrik Çalıştayı Bildiri Özetleri Kitabı, s. 86-91, KTÜ, Trabzon.
- Küçükdemirci, M., Özer, E., Piro, S., Baydemir, N. ve Zamuner, D. (2017). An application of integration approaches for archaeo-geophysical data: Case study from Aizanoi. *Archaeological Prospection*, 25(1), 33-44. <https://doi.org/10.1002/arp.1583>
- Ogretmen Aydın, Z., Babacan, E., Seren, A. ve Gelisli, K. (2022). New historical findings discovery at inner areas of Akçakale Castle (Trabzon, Turkey) with GPR Method. *Sigma Journal of Engineering and Natural Sciences*, 40(2), 344-355. <https://doi.org/10.14744/sigma.2022.00037>
- Seren, A., Gelisli, K. ve Catakli, A. (2008). A geophysical investigation of the Late Roman underground settlement at Aydıntepe, Northeast Turkey. *Geoarchaeology*, 23(6), 842-860. <https://doi.org/10.1002/gea.20242>
- Yalçiner, C. Ç., Bano, M., Kadioglu, M., Karabacak, V., Meghraoui, M. ve Altunel, E. (2009). New temple discovery at the archaeological site of Nysa (western Turkey) using GPR method. *Journal of Archaeological Science*, 36(8), 1680-1689. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2008.12.016>
- Yılmaz, S., Oksum, E., Cakmak, O., Dogan, O. ve Tekelioğlu, E. (2018). Preliminary results of an integrated archaeo-geophysical survey on the basis of ancient finds unearthed by an illegal excavation at Kılıç Ören site (Isparta, Turkey). *Archaeological Prospection*, 25(3), 197-207. <https://doi.org/10.1002/arp.1702>

Yilmaz, S., Balkaya, Ç., Çakmak, O. ve Oksum, E. (2019). GPR and ERT explorations at the archaeological site of Kılıç village (Isparta, SW Turkey). *Journal of Applied Geophysics*, 170, 103859. <https://doi.org/10.1016/j.jappgeo.2019.103859>

SIVI DÖKME YÜK TERMİNALLERİNDEKİ OPERASYONEL RİSKLER VE YÖNETİMİ

OPERATIONAL RISKS AND MANAGEMENT AT LIQUID BULK TERMINALS

Kenan TOK¹, Murat YORULMAZ²

Öz

Sıvı dökme yük terminalleri, kimyasal, petrol ve türevleri veya diğer sıvı dökme yüklerin elleçlendiği ve depolandığı oldukça tehlikeli liman alanlarıdır. Dolayısıyla bu terminallerin bulunduğu limanlarda yürütülen operasyonlar oldukça risklidir. Bu kapsamda çalışmanın amacı, sıvı dökme yük terminallerindeki operasyonel risklerin belirlenmesi ve bulanık AHP (Analitik Hiyerarşi Süreci) yöntemiyle önceliklendirilmesidir. Araştırma bulgularına göre sıvı dökme yük terminallerinde risk önceliklendirilmesin de en önemli kriter olarak gemi yükleme operasyonlarında ortaya çıkabilecek olan toksik yayılım ortaya çıkmıştır. Önem düzeyi en düşük olan kriterin ise depolama operasyonlarının yapıldığı esnada yüksek seviye alarm sistemlerinin arızalı olması durumu ortaya çıkmaktadır. Yapılan bu araştırma neticesinde en düşük ve en yüksek önem kriterine sahip riskler ağırlıklarına göre belirlenmiş ve sıralanmıştır. Yalnız sıvı dökme yük terminallerinde en ufak bir risk bile ortaya çıkabilecek bir felaketin habercisi olabilmektedir. Bu risklerin önceden fark edilip yapılan analizler ile ortaya çıkarılarak ortaya çıkacak olan bu felaketin önüne geçebileceğimizi ortaya çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Limanlar, Sıvı Dökme Yük Terminalleri, Bulanık AHP.

Abstract

Liquid bulk terminals are highly hazardous port areas where chemical, petroleum and derivatives or other liquid bulk cargoes are handled and stored. Therefore, the operations carried out in the ports where these terminals are located are quite risky. In this context, the aim of the study is to analyse the operational risks in liquid bulk cargo terminals using fuzzy AHP (Analytical Hierarchy Process) method. According to the findings of the research, the most important criterion for risk prioritisation in liquid bulk cargo terminals is the toxic spread that may occur in ship loading operations. The criterion with the lowest level of importance is the malfunctioning of high level alarm systems during storage operations. As a result of this research, the risks with the lowest and highest importance criteria were determined and ranked according to their weights. In liquid bulk terminals, even the slightest risk can be a harbinger of a disaster that may occur. It reveals that we can prevent this disaster that will occur by recognising these risks in advance and revealing them with the analyses made.

Keywords: Ports, Liquid Bulk Terminals, Fuzzy AHP.

1. Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, kenantok25@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7497-8112>
2. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, muratyor@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5736-9146>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
ResearchArticle

Başvuru Tarihi/Appliation Date
22.02.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
11.04.2025

DOI
10.20875/makusobed.1645006

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Tok, K. ve Yorulmaz, M. (2025). Sıvı dökme yük terminallerindeki operasyonel riskler ve yönetimi. *MAKU SOBED*, (41), 231-247.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1645006>

EXTENDED SUMMARY

The place and importance of maritime transport in international trade has an invaluable value. Ports provide different types of services in maritime transport. In all operations carried out under the name of service, there are many risks in terms of cargo and human health. The degree of risk of operations in terminals where liquid bulk cargoes are handled is greater than other ports. The operations carried out in liquid bulk cargo terminals are the unloading and loading of tanker ships carrying chemical cargo. The companies keep in contact within the framework of the port compliance procedures of the ships and make the ship chartering completely according to the characteristics of the terminal. According to the arrival dates of the ships, all necessary line, tank and hose preparations are made by the terminal. Generally, terminals use the same product and the same line. The reason for this is to prevent deterioration or decrease in the quality of the product during discharge and loading. The berthing instruction is sent by the terminal according to the pier application of the ship and the ship is docked. After the ship is docked, the agent goes on board for control. After the agency control, the terminal personnel board the ship and make a security protocol. The surveyor appointed by the company carries out the necessary measurement works and sample procedures. After all procedures are completed, the ship starts discharging and loading operations. The operation starts with minimum flow rate according to the tank conditions on the shore. The reason why the flow rate is at minimum is to prevent static electricity generation that may occur from friction if the tank is empty. If static electricity generation occurs, the chemical product we discharge into the tank may catch fire and cause major explosions. After reaching a certain level in the tank, the maximum flow rate is switched to and the operation continues. During the operation, the ship and the terminal are in constant contact. All operation instructions are transmitted to the ship by the terminal. Following the end of the operation, both sides close their valves and necessary measurements are made. If the ship side and the company agree on the measurements, the operation is completed by sweeping the lines and hoses. In addition to the discharge or loading operations, storage operations continue in the tanks in the terminal. The terminal is responsible for maintaining the quality of these stored products. The terminal takes all necessary measures to prevent the product from deteriorating or reacting as a result of the required temperatures and densities and causing any environmental accidents. After the companies have completed all necessary customs procedures, these stored products are free to exit. Accordingly, these products are discharged by land vehicle tankers with the filling platforms in the terminal. At the land tanker exits, all training and experience of the personnel must be complete without exception. Personnel can prevent accidents or disasters that may occur thanks to training, experience and attention. The risks that may occur in liquid bulk cargo terminals have been revealed by literature review. As a result of the surveys conducted with experts in the field, the risks that will arise are determined according to the degree of importance. Risks that may occur in ship loading, storage, discharge and land tanker filling operations were determined as the main criteria. As a result of the analysis made with fuzzy AHP, it is found that the most important criterion is the explosion caused by static electricity that may occur in ship unloading operations. The criterion with the lowest level of importance is high level alarm failure in storage operations at the terminal. As a suggestion for future studies, managers and directors working in liquid bulk cargo terminals and operational processes will be interviewed and important information will emerge. This information will enable us to have an idea about what risks will arise and how those risks can be prevented. It is proposed as a suggestion to contribute to the sector with the information obtained from these interviews, in which operational processes, risks, managers and executives reflect their vast experience and expertise

1. GİRİŞ

Uluslararası ticaretinin yaklaşık %90 'ı denizyolu taşımacılığıyla yapılmaktadır. Düşük maliyetle ve enerji açısından en verimli ulaşım sağlayan deniz ulaştırma sektörü küresel ekonominin can damarıdır. Yapılan bu ticarete temel iş olarak bir yükün bir limandan başka bir limana taşınması anlamına gelmektedir. Küresel ticaretin büyümesi ve deniz ekonomisinin de aynı oranda artmasıyla beraber deniz taşımacılığı ile dünya ekonomisi arasında önemli bir bağlantı kurmaktadır (Xiao, Wang, Wu, Li ve Chai, 2024, s.1). Bu bağlantının sağlam olması adına ülkeler arası ikili ilişkiler ve arz – talep dengesi de önemli rol oynamaktadır.

Denizyolu taşımacılığında yüklerin karayolu, demiryolu ve boru hatlarıyla entegreli olarak denizyoluna elleçlendiği yerlerde limanlar konumlandırılmıştır. Denizyolu taşımacılığının en önemli bölümü limanlardır. Her yıl yaklaşık olarak %3 büyüyen denizyolu taşımacılığı doğru orantılı olarak limanlardaki iş hacminin büyümesine de katkı sağlamaktadır. Limanlarda oluşan iş yükündeki artışı karşılayabilmek için uygun maliyet ile yüksek elleçleme oranlarına ulaşabilmek adına çalışmalar devam etmektedir (Yorulmaz, Taş ve İnanlı, 2022, s.193). Limanlar yüksek kapasiteli bir şekilde çalışmak için gerekli yatırımların yapılması gerekmektedir. Bu yatırımlar karşısında elleçleme miktarlarında ve limana gelen gemilerin sayılarında artış olacaktır. Sadece ekipman olarak yatırım yapması değil ayrıca kapasite arttırımı yapması da elleçleme oranlarının artmasına katkı sağlayacaktır.

Limanlar gemilerin yanaştığı, demirlediği yükün gemiden karaya, karadan gemiye aktarıldığı ve bu operasyonda gerekli tüm ekipmanlara sahip alanlardır. Liman işletmesinin etkin bir çalışma ortamına sahip olabilmesi için amacına, büyüklüğüne, faaliyetlerine ve bulunduğu alana uygun bir şekilde konumlandırılmalıdır. Limanlarda en önemli ve en fazla gelir getiren hizmet türü yük elleçleme hizmetidir. Elleçleme hizmeti yükün gemiye doğru ya da gemiden karaya doğru hareketleri ve liman içerisinde olan tüm hareketlerini kapsamaktadır. Günümüzde tüm elleçleme hizmetlerini çeşitli ekipmanlar ile veren birçok şirket bulunmaktadır. Bu şirketler konteyner, sıvı yük ve kuru yük elleçleme operasyonlarında uzmanlaşmışlardır (Karcıoğlu ve Temelli, 2016, ss. 72-74).

Limanlarda elleçlenen yük türlerine göre 6 farkı terminal bulunmaktadır. Bunlar;

Kuru dökme yük terminali: Maden cevheri, çimento, kum, tahıl vb. dökme yüklerin tesislerde uygun ekipmanlarla yükleme, tahliye işlemlerinin yapıldığı limanlardır (Balık, 2014, s. 41).

Konteyner terminali: Konteyner limanları, konteynerlerin kara veya demiryolu sisteminden denizyolu taşımacılığına geçtiği ve içerisinde depolama, ambalajlama yapılan alanlar bulunan tesislerdir (İnanlı ve Yorulmaz, 2021, s. 467).

Ro-Ro terminali: Tekerlekli araçların gemilere yüklenip boşaltmasına uygun olarak tasarlanmış tesislerdir (Canbaz ve Yorulmaz, 2023, s. 18).

Yolcu terminali: Yolcuların gemiye biniş, iniş, kayıt ve bagaj işlemlerinin yapıldığı tamamen yolcuların memnuniyeti üzerine kurulmuş tesislerdir (Esmer, 2019, s. 136).

Genel yük terminali: Genel olarak parçalı yüklerin ve proje yüklerinin elleçlendiği tesislerdir (Esmer, 2019, s. 134).

Sıvı dökme yük terminali: Sıvı dökme yük terminalleri sıvı yük taşımaya uygun gemilerin rıhtıma yanaşarak gemiye bağlanan hortumlar, manifoldlar ve pompalar aracılığıyla tahliye, yükleme operasyonlarının yapıldığı terminallerdir (Yorulmaz ve Aksu, 2021, s. 6).

Sıvı dökme yük terminallerinde tanker tipi gemiler ile tahliye işlemleri sahil tanklarına transfer edilmektedir. Aynı zamanda tam tersi olarak tanklardan da gemilere yükleme işlemleri yapılmaktadır. Burada tesis ürünün kalitesini korumak kaydıyla depolama yapmaktadır. Depolamasının önemli olduğu kadar tesisin tanklara aldıkları ürünün kalitesini de koruması gerekmektedir. Depolanan bu ürünlerin kalitesi korunmuş halde platformlar aracılığıyla kara tankerleriyle liman bölgesinden çıkışları yapılmaktadır (Bal ve Esmer 2015, s. 4). Terminalin uygun şartlarına göre yakın bölgedeki ülkeler arasındaki yapılacak olan büyük projeler sonucunda boru hatları ile yapılabilecek transferler ile sahil tanklarında depolama işlemleri yapılabilmektedir. Bu yapılan transfer gemi ile bağımsız yerin altında ya da suyun altında döşenen borular ile tesise yapılan transferlerdir (Gülcan, Esmer, Zorba ve Şengönül 2014, s. 290). Yapılan bu transfer işlemleri neticesinde transfer edilen ürün miktarlarında artış görüleceği gibi taşıma maliyetlerinin de minimum indiği gözler önüne gelecektir. Transferde kullanılan boru hatlarının bakımlarının zamanında yapılması ve tecrübeli personellerin çalıştırılması terminal açısından önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Sıvı dökme yük terminallerinde yapılan operasyonlarda ortaya çıkacak birçok risk faktörü bulunmaktadır. Diğer limanlara göre ortaya çıkacak olan bir kazanın birçok çevresel ve insanlara zarar verebilir. Bu kapsamda çalışmanın amacı, sıvı dökme yük terminallerinde yapılan operasyonlar ve bu operasyonlarda oluşabilecek risklerinin BAHF (Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci) yöntemiyle önceliklendirilmesi ve yönetilmesidir. Literatür incelendiğinde sıvı dökme yük terminalleri ile ilgili yapılmış çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın limancılık alanında önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Çalışmada sıvı dökme yük terminalleri ve operasyonları hakkında bilgi verilmiş sonrasında alanında uzman kişiler ile anket çalışması yapılmış olup, elde edilen veriler BAHF yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz bulgularından yola çıkarak tartışma ve sonuç kısmında söz konusu risklerin yönetilmesi için önerilerde bulunulmuştur.

1. SIVI DÖKME YÜK TERMINALLERİ VE OPERASYONLARI

Ülkelerin globalleşme sürecinde ucuz ham madde ve ürüne ulaşmak için farklı coğrafyada bulunan ülkelere yönelmektedirler. Her geçen gün artan dünya nüfusu ile beraber ihtiyaçlarında artmasıyla beraber taşımacılık çok büyük önem arz etmeye başlamaktadır. Uluslararası taşımacılıkta emniyetli, güvenli, kapasite fazlalığı ve düşük maliyetler ile taşıma yapılabilen deniz taşımacılığı önemli bir konumdadır. Denizyolu taşımacılığı aslında yük taşıma kapasitesi olarak ne kadar yüksek olursa hız olarak yavaş bir taşıma modudur. Taşınan ürünlerin birim maliyetlerinin düşük olması nedeniyle en çok tercih edilen taşıma türü olarak bilinmektedir. Deniz taşımacılığında en önemli yapı taşları gemi, yük ve limanlar olarak bilinmektedir. Limanlar deniz taşımacılığının başlangıç ve bitiş noktasıdır (Elüstün ve Sözen, 2018, ss. 45-46). Limanlar hem gemiye hem de yüke hizmet veren lojistik merkezler haline gelmiştir.

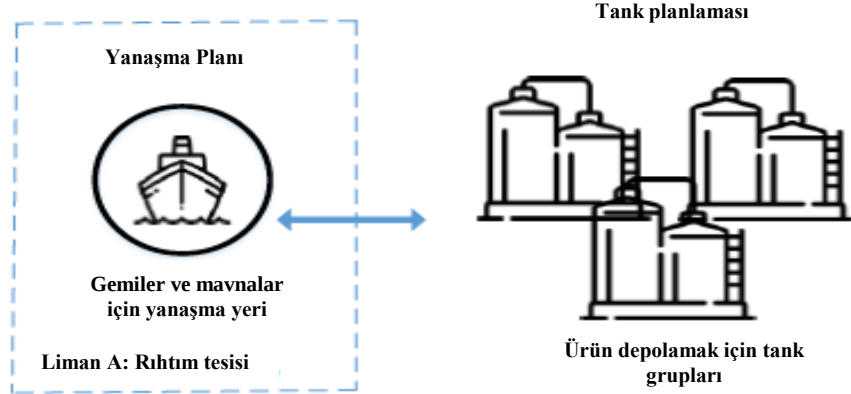
Liman işletmeleri lojistik ve tedarik zincirinin vazgeçilmez en önemli yapı taşıdır. Uluslararası sevkiyatta söz sahibi olan ihracatçı ve ithalatçı firmaların liman seçim kriterleri arasında hız, maliyet, güvenlik ve hasar oranlarının az olması gibi kriterlere fazlasıyla önem vermektedirler. Liman işletmelerinin performans ölçümlerinde birçok faktör kullanmasına rağmen en çok tercih edilen limanların elleçleme miktarlarıdır. Dünyanın en iyi limanlar unvanını alan işletmeler miktar olarak en fazla elleçleme yapan limanlardı (Arlı, 2012, s. 105). Liman işletmelerinde yüklere verilen hizmetler:

- Yükleme ve tahliye hizmetleri
- Gemide ve sahada yükün yer değiştirmesi
- Taşımacılık hizmetleri
- Depolama hizmetleri
- Yüklerin montaj ve söküm hizmetleri
- Yükün aktarma süreçleri
- Tartım hizmetleri
- Ambalajların açılması, kapanması ve onarılma hizmetleri
- İşaretleme hizmetleri
- Numune ve ölçme hizmetleri
- Etiketleme hizmetleri (Ünal ve Alkan, 2015, s. 3) şeklinde gerçekleşmektedir.

Sıvı dökme yük terminallerinde kendine has 3 çeşit terminal bulunabilir. Firmanın sadece kendisine hizmet eden kendisine ait bir terminalin olması, sadece müşteriler için depolama ve her ikisini de içeren terminaller olarak ayrılmaktadır. Sıvı dökme yük terminallerinin en önemli rolleri kara tankeri, tren, boru hatları ve büyük ve küçük kapasiteli tanker gemilerinin yüklenmesi, boşaltılması ve taşınmasıdır. Terminaller global ekonomiye yön veren tedarik zincirine doğrudan katkısı olan tesislerde operasyon verimliliği de çok önemli bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgesel ve uluslararası kurallar çerçevesinde kılavuzlara uygun olarak her zaman bir iyileştirme süreci içerisindeyler (Gülcan, vd., 2014, s. 290). Sıvı dökme yük terminallerinde kargo transfer işlemleri tank çiftliğinden iskelede bulunan gemi manifolduna kadar uzanan boru hatları üzerinden yapılmaktadır (Özkan, vd., 2022, s. 25). Kimyasal terminallerde depolama işlemlerinin yapılması için gereken tanklar tamamen müşterinin getireceği özelliklere istinaden seçimleri yapılmaktadır. Sıvı dökme yük terminallerinde gemi ile gelen yüklerin elleçlendiği, sahil tanklarında depolandığı ve sahil tanklarından kara tankerleriyle müşterilerin talebi üzerine çıkışların yapıldığı tesisler olmasıyla beraber, çalışanların tecrübeli belirli bir alt yapıya kişiler olması da gerekmektedir (Bal ve Esmer, 2015, s. 5). Terminallerin yaptıkları bu işlemlerin tamamı sistematik olarak işleyen bir zincir gibi olduğu söylenebilir. Zincirlerin herhangi bir halkasında oluşabilecek aksaklıkta tüm sitem etkilenmektedir. Bu yüzden

terminallerde çalışan personelin tecrübeli olması ve terminalin gerekli alt ve üst yapı ile donatılmış olması ve teknolojiyi yakından takip etmesi gerekmektedir. Şekil 1'den görüldüğü gibi sıvı dökme yük terminallerinde operasyonun gemiden tanka, tanktan gemiye ya da tanktan tanka transferler ile alakalı bir süreç olduğu görülmektedir.

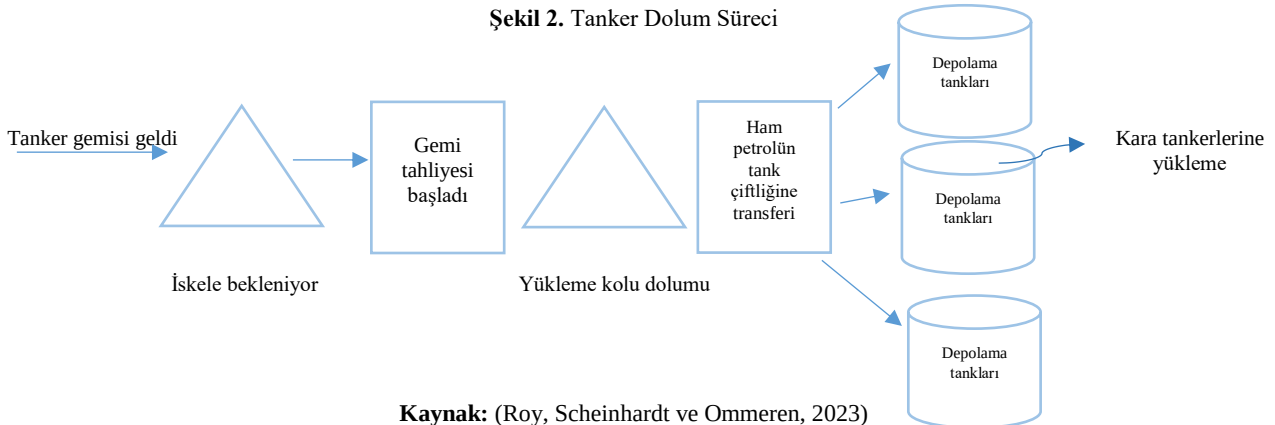
Şekil 1. Sıvı Dökme Yük Terminallerinde Operasyon Süreci

Kaynak: (Bogers, 2017)

Sıvı dökme yük terminaline gelen geminin öncelikle teknik açıdan operasyona uygun bir pozisyonda olması gerekmektedir. Terminal personelinin gemi ile müzakereler sonucunda yapılan anlaşmalar çerçevesinde operasyon aşamaları başlamaktadır (Agnieszka, Bozena, Przemyslaw ve Pawel, 2019, s. 2). Gemi ve tesis arasında yapılan işlemlerin tamamlandıktan sonra müşterilerin atadığı enspektör personelleri numune ve ölçme işlemlerini yapmaktadırlar. Gümrük beyanı, gümrük kontrolleri gibi prosedürler tamamlanması gerekmektedir (Salihoğlu ve Beşikçi, 2022, s. 5). Gemi manifoldu ve sahil manifoldu arasında hortum bağlantılarının standartlara uygun bir şekilde bağlanması gerekmektedir. Tüm kontrollerden sonra gemi ve sahil arasında vanalar açılarak ürünün yavaş bir şekilde borulardan geçişi başlamaktadır. Yükleme başladıktan sonra sürtünmeden kaynaklı statik elektrik riskini minimuma indirmek için düşük hızda yükleme başlatılmaktadır. Yükleme ve tahliye işlemleri sırasında yükleme parametreleri sürekli bir kontrol içerisinde yükleme operasyonu tamamlanana kadar dikkatle takip edilmektedir. Gemi tankında belirli bir seviyeye geldikten sonra statik elektrik sorunu ortadan kalktığı takdirde maksimum yükleme hızında yüklemeye devam edilir. Yükleme veya tahliye işlemleri tamamlandıktan sonra pompaları durdurulur. Gemi ve sahil arasında manifoldlar kapanır ve dokümantasyon işlemlerinden sonra gemi rıhtımdan ayrılır (Agnieszka, vd., 2019, ss. 2-3). Gemi rıhtımdan ayrıldıktan sonra tesiste bulunan formler arkadaşlar operasyon yapılan tanklar ve manifoldların çevrelerinde kontroller yapmaktadırlar. Yapılan bu kontroller neticesinde herhangi bir olumsuz durum yok ise operasyon amirlerine bunu bilgi olarak geçmektedirler. Yapılan bu operasyon sadece gemi tahliyesi ya da yüklemesi ile sınırlı kalmamaktadır. Gemi kalkışına müteakip kontrol süreçleri başlamaktadır. Şekil 2'de sıvı dökme yük terminaline gelen tanker dolum akışını gösterilmektedir.

Şekil 2. Tanker Dolum Süreci

Kaynak: (Roy, Scheinhardt ve Ommeren, 2023)

Müşteriler ürünlerini depoladıkları tankların gemi tahliyeleri tamamlandıktan sonra gerekli tüm gümrük dokümantasyon işlemleri tamamlandıktan sonra tankerler ile çıkış yapmaktadırlar. Tanker dolum operasyonlarında gemide kullanılan operasyonlardan daha farklı bir alt yapıya sahip olması gerekmektedir. Sıvı dökme yük terminallerinde birden fazla dolum platformları bulunmaktadır. İşletme dolum hizmetinin yanı sıra birde tartım hizmeti de vermektedir. Tankerler ile yapılacak operasyonlar tanktan tankere ya da tankerden tanka olarak 2 fonksiyonlu olarak yapılmaktadır. Müşteriler dolum isteklerini yaklaşık olarak 20 dakika öncesinden mail ile terminale bilgi vererek tankerin erken bir saatte terminalde bulunmasını sağlaması gerekmektedir. Kamyonlar operatörler tarafından doldurulur işlemler bittikten sonra tanker tesisten ayrılır (Bogers, 2017, ss. 10-15). Tanker platformdan çıkış yaptıktan sonra ana kapıya kadar herhangi bir olumsuzluk durumunda terminal müdahale edecek kapasitede olmalıdır. Ana kapıdan çıkış yapana kadar hatta çıkış yaptıktan sonra bile herhangi bir sızıntı durumunda terminal personelleri acil durum koduyla olaya müdahale etmektedirler. Bütün sürecin olumlu geçmesi durumunda tanker tesisten ayrılır ve yoluna devam eder.

Bal ve Esmer (2015), Sıvı kimyasal yük terminallerinde operasyon süreçleri üzerine bir değerlendirme çalışması yapılmıştır. Bu çalışma da birden fazla sıvı terminaller ile mülakatlar gerçekleştirilerek operasyonel süreçler anlatılmıştır. Sıvı dökme yük terminallerinin diğer terminaller çeşitlerine göre daha tehlikeli ve dikkat edilmesi gereken bir işletme olduğu anlatılmıştır. Terminalde yapılan operasyonların detayları hakkında bilgiler verilmiştir. Terminalde elleçleme işlemlerinin önemli olduğu kadar depolamanın da çok önemli olduğu ortaya koymuştur. Depolanan kimyasal yüklerin tehlikeli olduğunu bununla alakalı emniyet ve güvenlik konularına dikkat edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır.

Roy vd., (2023), Sıvı dökme yük terminallerinde performans analizi üzerine bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada tesise gelen gemilerin iskeleye yanaşması ve kalkması arasındaki sürenin fazla olduğu zamanlarda ortaya çıkan sorunlar geminin gecikmesinden dolayı oluşabilecek tüm masraflar hakkında bilgi vermiştir. Terminalde tanker gemilerinin getirdiği kimyasal ürünler sahilde bulunan tanklara belirli hatlar, borular üzerinden tahliyeleri ya da yüklemeleri gerçekleştirilmektedir. Bu hatlardan geçen kimyasal ürünlerin bir önceki operasyonu ile bağlantılı olarak temizlik işlemleri gerçekleştirilmektedir. Temizlik işlemleri terminal içinde gemi içinde bir zaman kaybı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada ortaya çıkan sonuçta terminalin ortak hatlar üzerinde bir işlem yapılması gerektiği anlatılmıştır. Aynı hat üzerinden birden fazla özellikleri aynı kimyasal ürünün temizlik yapılmadan geçtiği takdirde iskelede geminin bekleme süresi azalacaktır. Aynı zamanda tesisin kapasitesinin artırılmasıyla beraber sıvıların akış hızının artırılması bununla beraber geminin iskelede kalma süresinin azalacağı ortaya çıkmıştır.

Agnieszka vd., (2019), Petrol terminalinde ham petrol transfer güvenliği analizi ve petrol sızıntılarının önlenmesi üzerine bir çalışma yapılmıştır. Petrol terminalinde ham petrol transferleri sırasında oluşabilecek tüm risklerin ve kazaların ortaya çıkmadan önce gerekli tüm önlemlerin alınması gerektiği anlatılmıştır. Terminalde kullanılan sistemlerin kullanılabilirlik ve güvenilirlik analizlerinin yapılmasının gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu analizlerin yapım aşamasında insan faktörü çok önemlidir. Terminal ile alakalı teknik çözümlerin yanı sıra acil kapatma sistemlerinin olması gerektiği vurgulanmıştır. Bunlara ek olarak tahliye ve yüklenme esnasında basınç dalgalanma sistemleri olması gerekmektedir. İnsan faktörünün rolünü ve güvenilirliğini vurgulayarak, gemideki ve karadaki personellerin bilgi ve tecrübelerinin maksimum olması gerektiği ortaya çıkmıştır. Öneriler olarak Hata ağacı analizi (FTA) olası kaza senaryolarını belirlemek için analizler yapılması gerekmektedir. Personellere sıvı yük elleçleme simülasyonu üzerinden eğitimler önerilmektedir.

Gülcan vd., (2014), Sıvı dökme yük terminallerinde operasyonel verimliliğin belirleyici etkileri üzerine bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma da birden fazla terminal incelenerek yapılan operasyon detayları hakkında bilgiler verilmiştir. Buna istinaden terminallerde kullanılan manuel sistemlerin tamamen otomasyon sistemine geçiş yapmaları operasyon verimliliğini arttıracaklarını ortaya koymuştur. Demiryolu intermodal taşımacılığın yaygın olması gerektiği bununla birlikte kara yolu gibi fazlasıyla araç sayısı ve personel sayısının önüne geçmiş oluruz. Bununla beraber tek seferde daha fazla miktarda yükün elleçlenmesi sağlanmaktadır. Tanker sürücülerinin terminallerde dolum operatörleri olmadan dolum platformlarının altında güvenli bir şekilde dolumlarının yapılması için gerekli sistemlerin kurulması gerekmektedir. Bu uygulama operasyon verimliliğini olumlu yönde etkileyecektir. Operasyon personellerinin eğitimlerinin sürekli güncel tutulması ve simülatörler üzerinden eğitimler vermeye devam etmeninde operasyon verimliliğini pozitif katkısı olacaktır.

Özkan vd., (2022), Sıvı dökme yük terminallerinde kargo transfer alternatiflerinin değerlendirilmesine yönelik bir simülasyon modeli geliştirilmesi üzerine bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada gemilerin operasyon sürelerinin kısaltılması, gemilerin bekleme süresinin azaltılacağı bir simülasyon modeli geliştirilmiştir. Gemilerin beklemesinden dolayı demoraj masraflarından kaçınmak için terminal için çok önemli bir konudur.

Bu model bir sıvı dökme yük terminalinde uygulanmıştır. Sıvı dökme yük terminalinde bulunan bir ürün basım hattının aynı hatlara bağlı bir hat mı açılmalı yoksa bağımsız bir hat açılması hakkında mülakatlar yapılmıştır. Çıkan sonuç bağımsız bir hattın açılmasının daha iyi olacağı ve operasyon verimliliğinin maksimum seviyede etkileyeceği ortaya çıkmıştır. Aynı hat üzerinde açılacak olan hattın hem az maliyetli olması hem de onunda operasyon verimliliğine olacağı etkiyi göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Ming ve Shah (2008), Petrol terminalinde gemi dönüş süresindeki işletme süreçleri üzerine bir çalışma yapılmıştır. Bu araştırma da terminaller ile görüşmeler gerçekleştirilerek birçok personel ile anket çalışması yapılmıştır. Yapılan bu anket çalışmasında terminalde geminin limana varış yapması, yanaşması, yanaşması için kayıt işlemlerinin yapılması, operasyonun başlaması, bitmesi, yanaşma talimatı beklemleri, limanda toplam geçen süre vb. gibi birçok etken ortaya çıkmıştır. Bu faktörlerin hepsi geminin geri dönüş süresini doğrudan etkilediği ortaya çıkmıştır.

Salihoğlu ve Beşikçi (2022), Sıvı dökme yük terminallerinde elleçleme sürecini etkileyen bekleme nedenlerinin üzerine bir çalışma yapılmıştır. Türkiye’de önemli miktarda sıvı yük elleçleme operasyonu yapan iki terminal ile operasyonel süreçler gözden geçirilmiştir. Elleçleme sürecini etkileyen faktörler terminal çalışanlarının vardiya değişimlerine bağlı gecikmeler, bilgi akışında aksamalar, iletişim eksikliği, beklenenden uzun süren örnek analiz süreci gibi etki eden bilgilere ulaşılmıştır. Farklı yük türlerin elleçlendiği terminallerde de buna benzer çalışmaların yapılması Türk liman sektörünün gelişimine katkı sağlayacağı ortaya çıkmıştır.

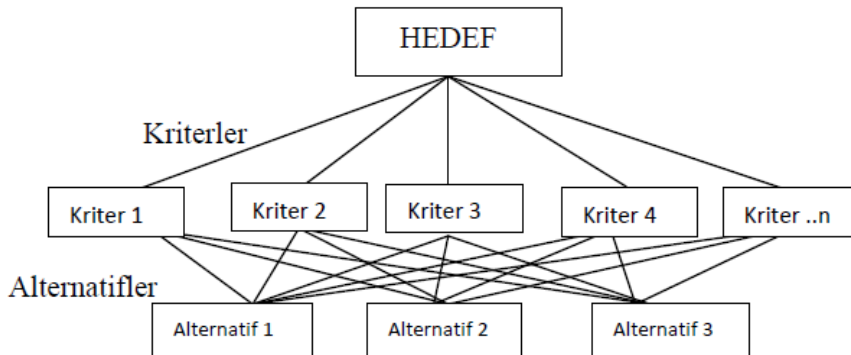
3. YÖNTEM

Bulanık teori kavramı 1965 yılında Lotfi A. Zadeh’in bulanık kümeler konusunda yaptığı çalışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bulanık kümeler aslında kesin olmayan sınırlara sahip bir sınıflandırmadır. Klasik küme de o kümeye ait olan sayıların üyelik dereceleri 1’e, olmayan sayıların ise 0’a eşit olduğu varsayılmıştır. Oysa bulanık kümeler kavramında 0 ile 1 arasında değişen üyelik derecelerinden bahsetmek mümkün olmaktadır (Günden ve Miran, 2008, s. 197).

Birçok karar verme probleminin çözümünde gerçek hayatta aktif bir şekilde kullanılan AHP yöntemi, ikili karşılaştırmalar da gerçek sayılar kullanıldığı için eleştirilmiştir. Özellikle nitel faktörlerin karşılaştırılmasında gerçek sayıların kullanılması karar verici olarak önemli bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. Yapılan birçok çalışma da bu problemin ortadan kaldırılması için bulanık sayıların kullanılması önerilmektedir. Bu çalışmalar da karar sürecini etkilemek için alt ve üst kriterler bulanık sayılar kullanılarak karşılaştırma işlemleri yapılmış olup bulanık öncelikler hesaplanmıştır. Ortaya çıkan bulanık öncelikler değişik metotlarla sadeleştirilerek kesin sayılar ile faktör öncelikleri belirlenmiştir (Dağdeviren, 2007, s. 793).

BAHP, bulanık ilişkiyle birlikte ikili karşılaştırma kavramlarının kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bulanık dilsel yaklaşımda, karar mercilerinin olumlu/olumsuz tavırlarını hesaplayabildiğinden, geleneksel analitik hiyerarşi süreci (AHP) tekniği yerine önerilmektedir (Kaplan, 2007, s. 58). Şekil 3’te AHP yönteminin hiyerarşik yapısı ifade edilmiştir.

Şekil 3. AHP Yönteminin Hiyerarşik Yapısı

Kaynak: (Şengül, Eren ve Eslamian Shiraz, 2013).

BAHP yönteminin ilk süreci olarak karar problemini ana bileşenlerine ayırmak amacıyla bir hiyerarşik yapı oluşturmaktır. Karar vericiye, kararın daha küçük parçalara odaklanılarak yardımcı olduğu ortaya çıkmaktadır. BAHP yöntemine ait karar hiyerarşisinin yüksek seviyesinde ana hedef, bir alt kısmında ise

kriterler ve en alt bölümde ise karar seçenekleri bulunmaktadır. Hiyerarşinin en önemli hedefi, üst seviyede var olan değişikliklerin alt seviyede bulunan değişkenler üzerindeki etkisini tahmin etmektir.

BAHP yönteminde olan ikili karşılaştırmalar, ikinci temel adımı oluşmasına katkı sağlamaktadır. İkili karşılaştırma kavramı birden fazla seçeneğin ya da kriterlerin birbirleri arasında karşılaştırılması anlamına gelir. Aslında karar vericinin yargısına da dayandığı bilinmektedir. İkili karşılaştırma sisteminde bulunan karar ölçütlerinin önem ağırlıkları ve alternatiflerin ölçüt açısından öneminin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. İkili karşılaştırma değerleri $n \times n$ boyutlarında bir matriste bulunur ve bununla birlikte bu matrise ikili karşılaştırma matrisi (reciprocal matrix) tanımlanmakta olup, Tablo 1’de gösterilmiştir (Şengül, vd., 2013, s. 146).

Tablo 1. Kriterler Değişkeni İçin İkili Karşılaştırılmalı Matrisinin Ortaya Çıkması

	Kriter 1	Kriter 2	Kriter n
Kriter 1	w_1/w_1	w_1/w_2	w_1/w_n
Kriter 2	w_2/w_1	w_2/w_2	w_2/w_n
Kriter n	w_n/w_1	w_n/w_2	w_n/w_n

Kaynak: (Şengül, Eren ve Eslamian Shiraz, 2013).

Hiyerarşi n kadar kriter içermekteyse; toplamda $n(n-1)/2$ adet ikili karşılaştırma yapılması gerekmektedir. İkili karşılaştırmalı matriste w_i/w_j değerleri elde edilmektedir. w_i/w_j ifadesi, i. kriterinin j. kriterinden ne kadar fazla önemli olduğunu belirtmektedir. Sonrasında yapılacak subjektif değerlendirmelerde, Tablo 2’de verilen değerlere göre ikili karşılaştırma matrisleri ortaya çıkmaktadır (Günden ve Miran, 2008:196). Örneğin yapılan bir matriste subjektif değerlendirme var ise yani 1. kriter 2. Kriterden çok büyük oranda önemli ise $w_2/w_1 = 9$ olur. Objektif bir değerlendirme mevcut ise yani 1. kriterin değeri 25 br, 2. kriterin değeri ise 5 br ise w_1 ’in w_2 ’ye göre önemi $w_1/w_2 = 25/5 = 5$ olur. Bu da 1.kriterin 2.kriteriden 5 kat daha önemli olduğu ifade etmektedir.

Tablo 2. AHP Karşılaştırma Değerlerinin Dilsel Karşılıkları

Önem Derecesi	Tanım	Açıklama
1	Eşit önemli	İki kriterde eşit düzeyde önemlidir.
3	Orta derecede önemli	Tecrübe ve yargıya göre, bir kriter diğer kritere göre biraz daha fazla önemli olursa.
5	Kuvvetli derecede önemli	Tecrübe ve yargıya göre, bir kriter diğer kriterden fazla önemli olursa.
7	Çok kuvvetli derecede önemli	Tecrübe ve yargıya göre, bir kriter diğer kriterden daha fazla önemli olursa.
9	Kesin önemli	Tecrübe ve yargıya göre, bir kriter diğer kriterden kesin önemli olursa.
2,4,6,8	Ortalama değerler	1,3,5,7 ve 9 da yer alan yargılar arasında uzlaşma gerektiğinde kullanılacak değerler.

Kaynak: (Şengül, Eren ve Eslamian Shiraz, 2013).

Tutarlılık, oluşturulan ikili karşılaştırmalar matrisinin sonucunda bulunan değerlerin birbiriyle olan mantıksal ve matematiksel ilişkisi olarak tanımlanmaktadır. Bir karşılaştırma matrisinin tutarlı bir değer ortaya çıkarması için en büyük öz değerinin (λ_{max}) matris boyutuna (n) eşit bir değerde olması gerekmektedir. Son adım için tutarlılık göstergesi ve tutarlılık oranının ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu oranların ortaya çıkması için aşağıdaki bağlantılar kullanılmaktadır.

$$\text{Tutarlılık Göstergesi} = \frac{\lambda_{max} - n}{n-1} \quad (1)$$

$$\text{Tutarlılık Oranı} = \frac{\text{Tutarlılık Göstergesi}}{\text{Rassallık Göstergesi}} \quad (2)$$

Rassallık göstergeleri en fazla 15 boyutlu matrisler için hesaplanabilmektedir. Kriter sayısının fazla olması durumunda tüm kriterler değerlendirildiğinde tutarlı bir sonuca ulaşma olasılığı azalacaktır (Güngör & İşler, 2005). Tutarlılık oranı 0,1’den küçük ise matris sonucu ortaya çıkan değerlerin tutarlı olduğu kabul edilir (Şengül, vd. 2012, s. 148).

Söyler ve Yaraş, (2016) , BAHP algoritmasını aşağıdaki gibi ifade etmiştir;

$X=\{x_1,x_2,\dots,x_n\}$ nesne kümesi ve $U=\{u_1,u_2,\dots,u_m\}$ hedef kümesi olarak, Chang'in (1996) genişletme analiz yöntemine istinaden her bir nesne alınarak gi genişletme analizine göre hedef için genişletme analizi sırayla uygulanır. Genişletme analiz değerleri aşağıdaki değerler ile elde edilir.

$M_{gi}^1, M_{gi}^2, \dots, M_{gi}^m$ $i = 1, 2, \dots, n$ M_{gi}^j ($j = 1, 2, \dots, m$) Bu formül üçgensel bulanık sayıları temsil etmektedir. Genişletme analizi adımlarının tanımları aşağıdaki gibidir;

4. Adım: i. Nesnesiyle alakalı bulanık sentetik değeri tanımı:

$$S_i \Sigma_{j=1}^m M_{gi}^j \oplus [\Sigma_{i=1}^n \Sigma_{j=1}^m M_{gi}^j] \quad (3)$$

$\Sigma_{j=1}^m M_{gi}^j$ bu değeri elde etmek için, bir matris için m genişletme analiz değerleri bulanık toplama işlemi yapılmaktadır.

$$\Sigma_{j=1}^m M_{gi}^j = (\Sigma_{j=1}^m l_i, \Sigma_{j=1}^m m_i, \Sigma_{j=1}^m u_i) \quad (4)$$

$[\Sigma_{i=1}^n \Sigma_{j=1}^m M_{gi}^j]^1$ değerini ortaya çıkarmak için M_{gi}^j ($j = 1, 2, \dots, m$) değerlerinin bulanık işlemi ile toplama yapılmaktadır.

$$\Sigma_{i=1}^n \Sigma_{j=1}^m M_{gi}^j = (\Sigma_{i=1}^n l_i, \Sigma_{i=1}^n m_i, \Sigma_{i=1}^n u_i) \quad (5)$$

Denklem (3) ' deki vektörün tersi hesaplanır.

$$[\Sigma_{i=1}^n \Sigma_{j=1}^m M_{gi}^j]^1 = \left(\frac{1}{\Sigma_{i=1}^n u_i}, \frac{1}{\Sigma_{i=1}^n m_i}, \frac{1}{\Sigma_{i=1}^n l_i} \right) \quad (6)$$

5. Adım: $M_2 = (l_2, m_2, u_2) \geq M_1 = (l_1, m_1, u_1)$ olasılığının derecesi:

$$V(M_2 \geq M_1) = \sup_{y \geq x} [\min(\mu_{M_1}(x), \mu_{M_2}(y))] \quad (7)$$

olarak tanımlandıktan sonra aşağıdaki gibi bir eş değer ortaya çıkabilir.

$$V(M_2 \geq M_1) = hgt(M_2 \cap M_1) = \begin{cases} 1 & M_2 \geq M_1 \\ 0 & l_1 \geq u_2 \\ \frac{l_1 - u_2}{(m_2 - u_2) - (m_1 - l_1)} & \text{diğer} \end{cases} \quad (8)$$

d, μ_{m_1} and μ_{m_2} D'nin ordinatında ki en yüksek ara kesim noktasıdır.

$k \neq i ; k = 1, 2, \dots, n$ için ağırlık vektörü;

$$W' = (d'(A_1), d'(A_2), \dots, d'(A_n)) \quad (9)$$

6.Adım: Normalize ağırlık vektörü W bulanık olmayan sayıya göre aşağıdaki gibidir;

$$W = (d(A_1), d(A_2), \dots, d(A_n)) \quad (10)$$

Tablo 3. BAHF Bulanık Sayı Aralıkları Değerleri

Saaty ölçeği	Bulanık AHP ölçeği	
	Üçgensel bulanık ölçek	Üçgensel bulanık karşıt ölçek
1	(1,1,1)	(1,1,1)
3	(2,3,4)	(1/4,1/3,1/2)
5	(4,5,6)	(1/6,1/5,1/4)
7	(6,7,8)	(1/8,1/7,1/6)
9	(9,9,9)	(1/9,1/9,1/9)
2	(1,2,3)	(1/3,1/2,1)
4	(3,4,5)	(1/5,1/4,1/3)
6	(5,6,7)	(1/7,1/6,1/6)
8	(7,8,9)	(1/9,1/8,1/7)

Kaynak: Söyler ve Yaraş (2016).

BAHF bulanık sayı aralıkları değerleri, BAHF yönteminde kullanılan karar verme süreçlerinde ortaya çıkan belirsizlik ve bulanıklığı ifade etmek için kullanılan bir sistemdir. Tablo 3' de gösterilen değerlerin karar verme problemlerinde tercihlerin belirlenmesine ve analiz edilmesine yardımcı olmaktadır.

Jiang, Li, ve Shen (2018) , liman işletmelerinin tedarik zinciri risk değerlendirmesi ve kontrolü adına Çin’de bulunan bir liman üzerine çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada AHP yöntemi kullanılmış olup, liman hizmet sürecini etkileyen riskler karşılaştırılmış olup çözümler üretilmiştir. Ding ve Tseng (2012), Tayvan’da bulunan Kaohsiung limanının özel konteyner terminalleri için temel operasyon güvenlik unsurlarını değerlendirmek amacıyla bir çalışma yapılmış olup, bu çalışma da yöntem olarak AHP kullanılmıştır. Konteyner limanında yapılan karşılaştırmalar neticesinde ortaya çıkan güvenlik unsurlarının en etkili etkenlerin neler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Gul (2019), İş sağlığı ve güvenliği risk değerlendirilmesi çerçevesinde FAHP yöntemi kullanılarak bir limanda vaka çalışması yapılmıştır. Limanlarda oluşabilecek iş sağlığı ve güvenlik riskinin şiddet ve olasılık olarak iki faktörde incelenmiştir. Ortaya çıkan risklerin minimize yada tamamen ortadan kaldırılması adına değerlendirmeler yapılmıştır. Özdemir, Altınpınar ve Demirel (2018), Gemide olan iş kazalarına yönelik AHP yöntemi kullanılarak bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma da gemide olan kazalara ilişkin neden olan faktörler önem derecesine göre ayrılmıştır. Bayhun ve Demirel (2024), Sürdürülebilir tersane yüzer iskele operasyonları için tehlike tanımlama ve risk değerlendirmesi adına AHP yöntemi kullanılarak bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada literatürden bulunan tehlike ve risklerin AHP yöntemi ile önem derecelendirmeleri yapılmış olup çıkan sonuçlara göre iyileştirmeler yapılması önerilmiştir. Huang, Bai ve Lu (2019), Tehlikeli madde konteyneri için liman işletmesinin tehlike analizi ve nicel risk değerlendirmesi adına AHP yöntemi kullanılarak bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma da Çin’deki kazaları analiz ederek ve risk göstergelerinin ağırlıklarını ortaya çıkararak nicel risk değerlendirmesini sağlamıştır. Nguyen (2016), Gemi sistemi risk tahminine yönelik AHP yöntemi ile bir çalışma yapılmıştır. Veri eksikliği ve belirsizlik durumlarında uzmanların öznel tahminlerine risk değerlendirilmesi yapılması gerekmekte olup bir uygulama örneği ile örneklendirilmiştir. Ighravwe ve Mashao (2023), Güvenlik açısından kritik deniz alt yapısı adına bir çalışma yapılmıştır. Kaya (2025), Küresel ticaret politikalarının dış kaynak kullanımlarına kararlarına etkisi üzerine bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada AHP yöntemi kullanılmıştır. Yapılan analizlerde maliyet avantajı, tedarikçi güvenliği, teknolojik yetenekler, risk yönetimi ve kapasitesi kriterleri kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda en önemli kriter maliyet avantajının olduğu, en düşük kriter ise risk yönetimi kapasitesi olduğu ortaya çıkmıştır. Gün (2024), Sessiz istifa niyetini etkileyen faktörlerin AHP yöntemi ile değerlendirilmesi: Sağlık çalışanları üzerinde yapılan bir uygulamadır. Bu çalışma kapsamında yöntem olarak AHP yöntemi tercih edilmiştir. 50 sağlık personelinden toplanan veriler ile yapılan analizler neticesinde en önemli kriter ekonomik faktörler, en düşük kriter ise yönetsel faktörler olarak sonuçlanmıştır. Doğan (2023), İş güvenliği uzmanlarının bakış açısıyla acil durum toplanma alan özelliklerinin değerlendirilmesi adına bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmadan toplanan veriler AHP yöntemi ile analiz edilmiştir. Alanında uzman kişilerle yapılan görüşmeler neticesinde ortaya çıkan veriler yapılan analiz sonuçlarına göre en önemli kriter toplanma alanı güvenliği çıkarken, en düşük öneme sahip ise toplanma alanının özelliği olarak tespit edilmiştir.

Tablo 4. Kriterlerin Kaynakları Ve Tanımları

Kriter	Tanım	Kaynak
<i>Gemi Yükleme Operasyonundan Kaynaklanan Riskler</i>		
Kargo hortumlarının hasarlı olması	Gemi ile iskele arasında bulunan hortumların yıpranmış olmasıdır.	Bargues, Cruz, Gaya, Perez, 2017
Boru hatlarında oluşabilecek sızıntı	Tesis içerisinde bulunan boru hatlarının zamanla incelmelerinden dolayı sızıntı meydana gelmesidir.	Bargues, Cruz, Gaya, Perez, 2017
Bakımdan sonra hatta yabancı cisim bırakılması	Hatta yapılan teknik bakımlardan hatta yabancı malzeme bırakılması durumu ürünün bozulmasına sebep verebilir.	Akdağ ve Çetinyokuş, 2021
Toksik yayılım	Zehirli gazların açığa çıkmasıdır.	Taşdemir ve Çetinyokuş, 2024
<i>Gemi Tahliyesi Operasyonundan Kaynaklanan Riskler</i>		
Tank taşması	Tankın emniyetli kapasitesinden daha fazla ürünün tanka girmesiyle beraber ortaya çıkan sızıntı ve dökülme olayıdır.	Er, Bozdağ, 2020
Vakum etkisi	Tankın içerisinde bulunan havanın veya gazların eksiklik durumuna göre ortaya çıkan düşük basınç durumudur.	Er, Bozdağ, 2020
Ürün sızıntısı	Kargo hortumlu, hat veya tanklardan istenmeyen bir şekilde ürünün dışarı doğru dökülmesidir.	Er, Bozdağ, 2020
Statik elektrikten kaynaklı patlama	Gemi tahliyesi esnasında ürünün yüksek debi ile tankın iç yüzeyine sürtünmesiyle beraber	Er, Bozdağ, 2020

	ortaya çıkan statik elektrikten kaynaklı patlamanın ortaya gelmesidir.	
<i>Depolamadan Kaynaklı Riskler</i>		
Yüksek seviye alarm sistemi arızası	Tanklarda emniyetli dolun seviyesinin üstüne çıktığı zaman uyarı niteliğinde verilen alarm sisteminin arıza vermesidir.	Er, Bozdağ, 2020
Zincirleme parlama ve patlama	Depolama alanında bir tankta çıkan yangında çevresinde bulunan diğer tanklarında zarar görmesiyle beraber ortaya çıkan büyük bir kazadır.	Bargues, Cruz, Gaya, Perez, 2017
Hava sıcaklıklarından dolayı ürünün bozulması	Tanklarda depolanan ürünlerin korunması gereken sıcaklıkların üzerine çıkmasıyla beraber ürünün bozulmasıdır.	Er, Bozdağ, 2020
Acil durum planının olmaması	Tesisin acil durumda uygulamaya koyacak acil durum planının olmamasıyla beraber daha büyük felaketlere yol açmış olur.	Hunt, Norit, Portsmouth, 2009
<i>Kara Tanker Dolun Operasyonundan Kaynaklı Riskler</i>		
Seviye göstergesi arızası	Tanker dolun esnasında ürünün seviyesini gösteren panelin bozulmasıdır.	İlçi ve Çetinyokuş, 2024
Pompanın arızalanması	Tanker dolun esnasında pompanın arızalanmasından dolayı istenilenden daha fazla ürünün tankere dolması ortaya çıkabilir.	İlçi ve Çetinyokuş, 2024
Tankerle platformun arasındaki bağlantının sağlam yapılamaması	Tanker ile dolun platformunun arasında bulunan hortumun bağlantısının iyi yapılmamasıdır.	İlçi ve Çetinyokuş, 2024
Tankerde tanklar arası kaçak probleminde ürünün bozulması	Tankerlerde bulunan parçalı bölmelerinin arasında oluşabilecek herhangi bir sızıntı karşılığında ürünlerin bozulmasına yol açabilir.	Bargues, Cruz, Gaya, Perez, 2017

Tablo 4'te bulunan ana kriterler, değişkenlerin ve kaynaklarının yer aldığı anket, sıvı dökme yük terminallerinde çalışan toplam on kişi üzerinden yapılmıştır. Anket formu olarak düzenlenen veri toplama aracı sıvı dökme yük terminallerinde çalışmakta olan 1 adet operasyon sorumlusu, 4 adet operasyon yetkilisi, 3 adet operasyon amiri ve 2 adet yönetici olmak üzere toplam 10 kişi tarafından cevaplanmıştır. Elde edilen veriler yukarıda formülleri verilen BAHF yöntemi ile analiz edilerek çözümlenmiştir.

Bu çalışma, sıvı dökme yük terminallerinde oluşabilecek risklerin önemlilik derecesinin ortaya çıkması ve onların önceliklendirilmesi amacıyla yapılmıştır.

Tablo 5. Uzmanların Profil Bilgileri

Uzman No.	Tecrübe (yıl)	Mesleği
Uzman-1	1	Operasyon Yetkilisi
Uzman-2	23	Operasyon Amiri
Uzman-3	12	Operasyon Yetkilisi
Uzman-4	4	Operasyon Yetkilisi
Uzman-5	6	Operasyon Amiri
Uzman-6	25	Operasyon Yöneticisi
Uzman-7	25	Operasyon Amiri
Uzman-8	4	Operasyon Sorumlusu
Uzman-9	16	Operasyon Yöneticisi
Uzman-10	2	Operasyon Yetkilisi

Çalışma kapsamında belirlenen sıvı dökme yük terminallerinde gemi yükleme, tahliye, depolama ve kara dolun operasyonlarında oluşabilecek riskler üzerine sıvı dökme yük terminallerinde çalışan personellerin algıları ölçülmek istenmiştir. Bu kapsamda operasyon sorumlusu, operasyon yetkilisi, operasyon amiri ve operasyon yöneticisi olmak üzere toplam 10 kişi bu çalışmaya katkı sağlamıştır. Uzmanların ortalama tecrübeleri 11,8 yıldır. Ayrıca uzman profil bilgileri Tablo 5'te verilmiştir.

Bu çalışmada sıvı dökme yük terminallerinde operasyonel risklerin çoklu kriterli bir yapıya sahip olmasından dolayı AHP yöntemi tercih edilmiştir. Ortaya çıkan kriterlerin hangilerinin önemli olduğunu

vurgulamak sezgi ile değil sistematik bir şekilde yapılması gerekmektedir. AHP sayesinde uzmanların görüşlerinin sayısal ifadeler ile analiz ederek hangi riskin öncelikli olduğunu tespit ettik.

4. BULGULAR

Sıvı dökme yük terminallerinde operasyonlar ve risk önceliklendirilmesi çalışmasında, terminallerde yapılan operasyonel çalışmalar ana kriter, ortaya çıkacak olan risk faktörleri ise alt kriter olarak gruplandırılmıştır. Çalışma kapsamında, Sıvı dökme yük terminallerinde yapılan işlemlerde (yükleme, boşaltma, depolama ve kara tanker dolumu) alanında uzman kişiler tarafından yapılan analizler sonucunda ana kriterlerin birbirleri içinde öncelik algıları ile alt kriterlerin kendi ana kriterleri altındaki önem ağırlıkları belirlenmiştir. Yapılan analiz sonuçları Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6. Bulanık AHP Uygulama Sonuçları

Kriter	Önem Ağırlıkları	Kriter	Önem Ağırlıkları
<i>Gemi Yükleme Operasyonundan Kaynaklanan Riskler</i>	0,31919	<i>Gemi Tahliyesi Operasyonundan Kaynaklanan Riskler</i>	0,36653
Kargo Hortumlarının Hasarlı Olması	0,10557	Tank Taşması	0,19259
Boru Hatlarında Oluşabilecek Sızıntı	0,27719	Vakum Etkisi	0,12867
Bakımdan Sonra Hatta Yabancı Cisim Bırakılması	0,14811	Ürün Sızıntısı	0,11647
Toksik Yayılım	0,46911	Statik Elektrikten Kaynaklı Patlama	0,56213
<i>Depolamadan Kaynaklı Riskler</i>	0,17437	<i>Kara Tanker Dolum Operasyonundan Kaynaklı Riskler</i>	0,13978
Yüksek Seviye Alarm Sistemi Arızası	0,07631	Seviye Göstergesi Arızası	0,09108
Zincirleme Parlama ve Patlama	0,46521	Pompanın Arızalanması	0,09102
Hava Sıcaklıklarından Dolayı Ürünün Bozulması	0,30803	Tankerle Platformun Arasındaki Bağlantının Sağlam Yapılamaması	0,35402
Acil Durum Planının Olmaması	0,15030	Tankerde Tanklar Arası Kaçak Probleminde Ürünün Bozulması	0,46382

Tablo 6’da öncelikle ana kriterler ve alt kriterler arasındaki değerlendirmeler yapılmış olup analiz sonuçları aşağıdaki gibidir:

‘Gemi Yükleme Operasyonundan Kaynaklanan Riskler’ ana kriteri altında bulunan alt kriterler ait yapılan analiz sonuçlarına göre 0,46911 değeri ile ‘Toksik Yayılım’ alt kriteri en öncelikli alt kriter olduğu tespit edilmiştir. Gemi yükleme operasyonlarında oluşabilecek risklerden en önemlisinin toksik yayılım olduğu, alanında uzman kişiler tarafından yapılan analizler sonucu ortaya çıkmıştır.

‘Depolamadan Kaynaklı Riskler’ ana kriteri altında bulunan alt kriterler arasında yapılan analiz sonucuna göre 0,46521 değeri ile ‘Zincirleme Parlama ve Patlama’ alt kriteri en öncelikli alt kriter olduğu belirlenmiş olup ön plana çıkmıştır. Sıvı dökme yük terminallerinde yapılan depolama işlemlerinde ortaya çıkacak olan en önemli risk zincirleme parlama ve patlama olduğu yapılan analizler sonucu tespit edilmiştir.

‘Gemi Tahliye Operasyonundan Kaynaklanan Riskler’ ana kriteri altında bulunan alt kriterler arasında yapılan analizler neticesinde 0,56213 yüksek skor ile ‘Statik Elektrikten Kaynaklı Patlama’ alt kriterinin en öncelikli alt kriter olmuştur. Sıvı dökme yük terminallerinde yapılan gemi tahliye operasyonlarında ortaya çıkacak olan en önemli statik elektrikten kaynaklı patlama olduğu yapılan analizler sonucu ortaya çıkmıştır.

‘Kara Tanker Dolum Operasyonlarından Kaynaklanan Riskler’ ana kriteri altında bulunan alt kriterler arasında yapılan değerlendirmeler sonucunda 0,48382 değeri ile ‘Tankerde Tanklar Arası Kaçak Probleminde Ürünün Bozulması’ alt kriteri en öncelikli alt kriter olduğu tespit edilmiştir. Terminallerde yapılan kara tanker dolumların da ortaya çıkacak olan en önemli risk kara tankerlerinde tanklar arası kaçak probleminden dolayı ürünün bozulması yapılan analizler sonucu ortaya çıkmıştır.

Buna göre ana kriterler arasında gemi tahliye operasyonundan kaynaklanan riskler 0,36653 değeri ile algısal olarak en öncelikli ana unsur olduğu tespit edilmiştir. Gemi yükleme operasyonundan kaynaklanan riskler 0,31919 değeri ile ikinci öncelikli ana kriter belirlenmiştir. Depolamadan kaynaklanan riskler 0,17437 değeri ile üçüncü öncelikli ana kriter olduğu ortaya çıkmıştır. Son olarak kara tanker dolum operasyonundan kaynaklanan riskler 0,13978 değeri ile dördüncü ve son öncelikli ana kriter olduğu tespit edilmiştir. Alt

kriterler arasından 0,56213 yüksek skor ile ‘Statik Elektrikten Kaynaklı Patlama’ yapılan analizler sonucu ortaya çıkmıştır. Bu noktada alanında uzman çalışanların en öncelikli ana kriter üzerine ortak görüşleri gemi tahliye operasyonundan kaynaklanan riskler olduğu yönündedir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Küresel ekonominin can damarı olan deniz taşımacılığı ülkeler arası etkileşimi ve ticaret hacimlerini artırmaktadır. Deniz taşımacılığına aracı olan limanlar ise farklı gruplara ayrılarak denizcilik sektörüne katkı sağlamaktadırlar. Bu taşımacılık türünde limanlar yük hareketine yön veren tesisler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Sıvı dökme yük terminalleri tehlikeli birçok kimyasal ve akaryakıtların elleçlendiği, depolandığı, tahliye ve yükleme operasyonlarının yapıldığı tesislerdir. Bu terminallerdeki operasyon süreçleri birçok uluslararası standartlar çerçevesinde yürütülmekte olup sağlık, emniyet ve çevre kurallarına en üst düzeyde riayet edilmektedir. Tesiste gerçekleşen her işlemler ya da projelerde mutlaka işe başlamadan önce detaylı proje çizimleri hazırlanmakta, ardından düzenli toplantılarla kapsamlı risk analizleri yapılmaktadır. . Yapılan bu analizler sonucunda tespit edilen eksiklikler, ileride meydana gelebilecek kazaları önlemek amacıyla belirlenmekte ve ilgili departmanlar arasında paylaşılmaktadır. . Eksiklikler giderildikten sonra ise proje veya operasyonun uygulama aşamasına geçilmektedir. Tüm liman türlerinde kaza riski bulunmaktadır. Ancak sıvı dökme yük terminallerinde en küçük bir ihmal bile büyük çevresel felaketlere yol açabilecek potansiyele sahiptir. Bu nedenle operasyon süreçleri titizlikle yönetilmektedir. Terminale gelen gemilerin yanaşıktan sonra tesis personelinin gemiye intikal ederek uluslararası standartlara göre hazırlanmış güvenlik kontrol protokolünü yaparak geminin herhangi bir güvenlik açığını bulunmadığını ya da bulunduyorsa bu durumu acenteye bildirmektedir. Tesis personeli gemiden indikten sonra survey personellerinin gemiye çıkarak ölçüm ve numune işlemlerini uygulamaktadırlar. Surveyin işi bittikten gümrük evrakları ve gemi analizlerinin gelmesine müteakip gemi ile irtibata geçilerek düşük hızla geminin tahliyesine başlanmaktadır. Sahildeki tanklar boş durumda ise yaklaşık olarak seviye 50 cm’e kadar düşük hızla tahliye edilmesi gerekmektedir. Bunun nedeni tankın içerisine giren yükün hızı fazla olur ise ortaya çıkacak olan statik elektrikten patlama, parlama vb. gibi olayların ortaya çıkmasını engellemektir. Ardından operasyon normal pozisyonda devam etmekte olup ürün maksimum seviyeye kadar tanka girişi sağlanmaktadır. Geminin tahliyesi bittikten sonra gerekli ölçüm işlemleri sahil tanklarından tesis personelleri tarafından tespit edilmektedir. Geminin bize ne kadar ürün tahliye ettiği alınan el ölçüleri ile ortaya çıkmaktadır. Survey ve geminin miktarda anlaşmalarından sonra hortumlar süpürülür ve hortum gemiden ayrılmaktadır. Geminin kalkışından sonra gerekli gümrük ve analiz işlemlerinden sonra müşterinin talepleri doğrultusunda günlük belirli sayılı kara tankerleri ile çıkışları başlamaktadır. Sıvı dökme yük terminallerinde bu süreç tamamen dikkat ve tecrübeye dayanmaktadır. Tesis personelinin temel odak noktası operasyon süreçleri ve ürünün depolandığı tanklarda olması gerekmektedir.

Sıvı dökme yük terminallerinde ortaya çıkacak olan risklerin önceden fark edip önüne bir set duvar örmek gerekmektedir. Bu bağlamda, gece gemi yanaşma ve kalkma işlemleri yapılmamaktadır. Bunun nedeni gece karanlığında oluşabilecek herhangi bir dümen kitlenmesi ya da vb. durumlar ile geminin iskeleye çarparak ortaya çıkacak çevre felaketinin önüne geçmektedir. Sadece çevre ile sınırlı kalmayıp sağlık, emniyet ve ekonomik olarak da zor durumda kalmamıza sebebiyet vermektedir. Terminalde yapılacak bir tank projesi öncesi yapılan analizler neticesinde başka bir takın yanında bulunan bir vananın ya da bir elektrik tesisatının zararını neler olabileceği hakkında birçok analizler yapılmaktadır. En ufak ihtimal bile değerlendirilmektedir. O vananın açılmasıyla ortaya çıkabilecek bir gaz ile o başka bir tankta bulunan gaz ile tepkimeye girmesiyle insan sağlığı ve çevre açısından çok kötü sonuçlar ortaya çıkabilir. Elektrik kablосundan çıkabilecek en ufak bir kıvılcımdan parlama ve patlamanın olması kaçınılmaz olacaktır. Bu riskleri önceden bilerek ve farkına vararak minimize edilmesi gerekmektedir. Terminal riskler tamamen ortadan kalktıktan sonra günler belki aylar ya da yıllar sonra oluşabilecek bir felaketin önüne geçmiş olacaktır. Sıvı dökme yük terminallerinde karşılaşılan operasyonel risklerin önceliklendirilmesine yönelik yapılan analiz sonuçları aşağıda verilmiştir.

Yapılan bu çalışmada en fazla öneme sahip kriter gemi tahliye operasyonlarında ortaya çıkabilecek statik elektrik kaynaklı patlama olarak ortaya çıkmıştır. Statik elektrik kavramı tamamen tahliye edilen ürünün özelliklerine göre değişmektedir. Yanıcı özelliği olmayan kimyasal ürünlerde tamamen tesis personelinin tercihinine dayalı olarak yüksek hızla da tahliye işlemleri yapılabilir. Sonuç olarak sıvı dökme yük terminallerde en ufak bir risk bile olsa kesinlikle ürünün özelliği fark etmeksizin belirli bir seviyeye kadar minimum hız ile ürünün tanka girişi sağlanması gerekmektedir. En düşük öneme sahip kriter ise gemi terminalde yapılan depolama işlemlerinde yüksek seviye alarm sistemlerinin arızalı olması olarak ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni terminal olarak firmanın bizlere bildirdiği yüke istinaden tankın alırları kontrol

edilmektedir. Hesaplamalar yapılırken ortalama 20 m3 civarında bir boşluk bırakılmaktadır. Bu durumu müşteriye terminalin emniyet ve güvenlik çerçevesinde bu boşluğun olması gerektiği uygun bir dille anlatılmaktadır. Bu boşluk tankta olduğu sürece herhangi bir taşma olayının ortaya gelme olasılığı yoktur. Gemi yükleme operasyonlarında en önemli kriter toksik yayılım olarak ortaya çıkmaktadır. Toksik yayılım çıkması durumunda personellerin farkına varmasına kadar olan süreçte birçok can kaybıyla karşı karşıya kalabiliriz. Bu yüzden gaz alarmları gibi birçok ekipmanlarının sağlam olduğu ve aylık periyotlar şeklinde bakımlarının yapılması gerekmektedir. Gemi tahliye operasyonlarında statik elektrikten kaynaklı patlama kriteri en önemli kriter olarak ortaya çıkmıştır. Depolama işlemleri için en önemli kriter ise zincirleme parlama ve patlama kriteri ön plana çıkmıştır. Sıvı dökme yük terminallerinde oluşabilecek çok küçük bir yangın bile çok kısa sürede büyüme reaksiyonu göstererek bir tankı veya tank çiftliğinin yanmasına sebebiyet verebilir. Terminalde bulunan formenlerin saat başı birkaç personeli tüm saha kontrolü için yönlendirme yapması gerekmektedir. Bunun yanı sıra tesiste bulunan kameraların ısıya duyarlı cihazlarla donatılması uygun olacaktır. Tesiste bulunması gereken yangın istasyonlarının belirli standartlara dayalı olarak belirli sayıda olmaktadır. Yatırımlar eşliğinde bu standart sayıdan daha fazla her tank çiftliğini yanına yapılması gerekmektedir. Bu durum olası bir yangında müdahale süresinin minimuma indirilmesi demektir. Kara tanker dolum operasyonlarında ise en önemli kriter kara tankerinde gözler arası geçişte oluşabilecek sızıntıda ürünün bozulması kriteri ortaya çıkmıştır. Bu risk aslında sadece ürünün bozulacağı anlamına gelmemektedir. Ürünün bozulmasıyla beraber ortaya çıkacak olan reaksiyon ile birlikte ortaya toksik yayılım yapacaktır. Kara tankerleri kendi içerisinde birden fazla göze sahip olmaktadır. Başka gözde başka bir kimyasal ürün taşıyabilme kapasitesine sahiptirler. Olası bir gözler arası geçiş durumunda ortaya çıkacak olan toksik gaz insanların sağlığına zarar vererek ölüme kadar gidebilecek bir kazaya neden olabilmektedir. Ürünün bozulma riskiyle beraber ürün reaksiyona girerek yangın ve patlama meydana gelme olasılığı çok yüksektir. Terminal bu gibi durumlarda başka gözünde ürün taşıyan tankerleri pek tercih etmemesi gerekmektedir. Terminal prosedürleri içerisinde bulunan kurallar gereği yan yana taşınacak kimyasal maddeler belirlenip taşıma şirketlerine bilgilendirmeler yapılmalıdır. Gelecek olan tankerlerin buna göre hazırlanıp terminale hazır bir şekilde giriş yapması gerekmektedir.

İleride yapılacak olan çalışmalar öneri olarak sıvı dökme yük terminallerinde yapılan tüm operasyonel süreçler alanında uzman yöneticiler ve müdürler ile röportaj yapılarak ortaya önemli bilgiler çıkacaktır. Bununla sınırlı kalmayıp bu süreçlerde oluşabilecek risklerin neler olabileceği nasıl önlenebileceği hakkında bilgi sahip olmak adına alanında uzman seç yöneticileri ve müdürleriyle de röportaj yapılması önerilir. Ortaya çıkan operasyonel ve seç yöneticisi, müdürlerin tecrübelerini ve deneyimlerini yansıttıkları bu röportajlar ışığında ortaya çıkan değerli bilgiler ile güzel bir çalışma ortaya çıkarılarak sektöre katkı sağlanması öneri olarak sunulmaktadır.

Makale ile ilgili notlar

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Agnieszka, B., Bozena, K.S., Przemyslaw, W. ve Pawl, W. (2019). Crude oil transfer safety analysis and oil spills prevention in port oil terminal. *Journal of Polish Safety and Reliability Association Summer Safety and Reliability Seminars*, 10(1), 1-42.
- Akdağ, B. ve Çetinyokuş, S. (2021). LPG stoklama terminalinde risk değerlendirilmesi. *Gazi University Journal of Science*. 8(4), 459-481. <https://doi.org/10.54287/guja.1005561>
- Arlı, E. (2012). Konumlandırma stratejilerinin işletme performansı ile ilişkisi: Liman işletmeciliğinde bir uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*. 19(2), 99-121.
- Bal, K. ve Esmer, S. (2015). Sıvı kimyasal yük terminallerinde operasyon süreçleri üzerine bir değerlendirme. *II. Ulusal Liman Kongresi*. <https://doi.org/10.18872/DEU.b.ULK.2015.0022>
- Balık, İ. (2014). Limanlar ve liman seçimi. *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, 7(2), 37-48.
- Bargues, J.L.F., Cruz, C.G., Gaya, C.G. ve Perez, P.B. (2017). Risk analysis of a fuel storage terminal using hazop and fta. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*. 14(705), 2-26. <https://doi.org/10.3390/ijerph14070705>
- Bayhun, D. ve Demirel, N.Ç. (2024). Hazard identification and risk assessment for sustainable shipyard floating dock operations: An integrated spherical fuzzy analytical hierarchy process and fuzzy cocoso approach. *Mdpi Journal*. 16(5790), 1-19. <https://doi.org/10.3390/su16135790>
- Bogers, F.K. (2017). *Optimizing the operational planning of seaside operations at a liquid bulk terminal*. [Master Thesis]. Eindhoven University Of Technology.
- Canbaz, Ö. ve Yorulmaz, M. (2023). Deniz taşımacılığı ve hizmet türleri. *International Conference On Applied Engineering and Natural Sciences*, 12-19. <https://doi.org/10.59287/icaens.951>
- Dağdeviren, M. (2007). Bulanık analitik hiyerarşi prosesi ile personel seçimi ve bir uygulama. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*. 22(4), 791-799.
- Dıng, J.F. ve Tseng, W.J. (2012). Applying fuzzy ahp aproach to evaluate key operatinal safety elements for exclusive container terminals of kaohsiung port in Taiwan. *W Seas Transactions on Mathematics*. 10(11), 855-865.
- Doğan, O. (2023). İş güvenliği uzmanlarının bakış açısıyla acil durum toplanma alan özelliklerinin ahp yöntemi ile değerlendirilmesi. *Artvin Çoruh Üniversitesi Doğal Afetler Uygulama ve Araştırma Merkezi Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 9(1), 112-124. <https://doi.org/10.21324/dacd.11743800>
- Er, Ak. ve Bozdağ, O. (2020). Petrol ve petrol ürünlerinin güvenli depolanması. *Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*. 3(2), 170-179.
- Esmer, E. (2018). *Liman ve terminal yönetimi*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Gülcan, T.A., Esmer, S., Zorba, Y. ve Şengönül G. (2014). Determinants of operational efficiency at chemical Cargo terminals. *Trans Nav The International Journal On Marine Navigation And Safety Of Sea Transortation*. 8(2) 289-293. <https://doi.org/10.12716/1001.08.02.15>
- Gul, M. (2020). A fuzzy - based occupational health and safety risk assessment framework and a case study in an international port authority. *Journal Of Marine Engineering&Technology*. 19(4), 161-175. <https://doi.org/10.1080/20464177.2019.1670994>
- Gün, İ. (2024). Sessiz istifa niyetini etkileyen faktörlerin ahp yöntemi ile değerlendirilmesi: Sağlık çalışanlarında bir uygulama. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 22(52), 500-520. <https://doi.org/10.35408/comuybd.1405013>
- Günden, C. ve Miran, B. (2008). Bulanık analitik hiyerarşi süreci kullanılarak çiftçi kararlarının analizi. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*. 5(3), 195-204.

- Güngör, İ. ve İşler, D. B. (2005). Analitik hiyerarşi yaklaşımı ile otomobil seçimi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 21-33.
- Huang, C., Bai, Y. ve Lu, L. (2019). Hazard analysis and quantitative risk assessment of port operation for dangerous goods container. *Iop Conference Series: Material Science and Engineering*, 780(7), 1-9. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/780/7/072027>
- Hunt, T., Norit, N. ve Portsmouth, R., (2009). *Analizing risks involved in handling oil and chemicals in Estonian ports. Hilmola, O. Pekka and Eugene Korovyakovsky, North-European Logistics In The Era Of Global Economic Turmoil. (pp. 183-193). Lappeenranta University of Technology.*
- Ighravwe, D. E. ve Mashao, D. (2023). Application of a fuzzy multi-criteria decision framework for safety-critical maritime infrastructure evaluation. *A Cell Press Journal Heliyon*. 9(7), 1-16. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e17782>
- İlçi, F. ve Çetinyokuş, S. (2024). Risk analysis of jet a-1 tank filling and storage processes at the shorebase. *Archives Of Advanced Engineering Science*. 00(00), 1-11. <https://doi.org/10.47852/bonviewAAES42023052>
- İnanlı, H. ve Yorulmaz, M. (2021). Konteyner limanlarında dijital dönüşüm: Kocaeli limanlarında bir inceleme. *The Journal of Social Science*, 5(10), 462-473. <https://doi.org/10.30520/tjsosci.886442>
- Jiang, B., Li, J. ve Shen, S. (2018). Supply risk assessment and control of port enterprises: Qingdao port as case study. *The Asian Journal Of Shipping And Logistics*. 34(3), 198-208. <https://doi.org/10.1016/j.ajsl.2018.09.003>
- Kaplan, S. (2007). *Hava savunma sektörü tezgâh yatırım projelerinin bulanık ahp ile değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi
- Karcioğlu, R., ve Temelli, F. (2016). Liman işletmelerinde geleneksel maliyetleme ve faaliyet tabanlı maliyetleme: Bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, 8, 71-98. <https://doi.org/10.18613/deudfd.43801>
- Kaya, M. (2025). Küresel ticaret politikalarının dış kaynak kullanımı kararlarına etkisi: Ahp yöntemi ile değerlendirme. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 431-446. <http://doi.org/10.25286/ohuiibf.1564894>
- Ming, N. S. ve Shah M. Z. (2008). Petroleum terminal's operation processes on vessel turnaround time. *International Symposium On Sustainable Transportation Incorporating Malaysian Universities Transport Research Forum Conference*. s.1-8.
- Nguyen, H. (2016). An application of intuitionistic fuzzy analytic hierarchy process in ship system risk estimation. *Journal Of Kones Powertrain And Transport*. 23(3), 366-372. <https://doi.org/10.5604/12314005.1216593>
- Özdemir, Ü., Altınpınar, İ. ve Demirel, F.B. (2018). A mcdm aproach with fuzzy ahp method for occupational accidents on board. *Trans Nav The International Journal On Marine Navigation And Safety Of Sea Transportation*, 12(1), 93-98. <https://doi.org/10.12716/1001.12.01.10>
- Şengül, Ü., Eren, M. ve Eslamian Shiraz, S. (2013). Bulanık ahp ile belediyelerin toplu taşıma araç seçimi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, (40), 143-165.
- Özkan, E.D., Koçer, U. U., Nas, S., İşlek, Ö., Tüzgen, E. ve Doğan, A. (2022). A simulation model for evaluating the cargo transfer alternatives in liquid cargo terminals. *Simulation: Transactions of the Society for Modeling and Simulation International*, 99(1), 23-39. <https://doi.org/10.1177/00375497221107938>
- Roy, D., Scheinhardt, W. ve Ommeren, J. V. (2023). A fluid flow queuing network model for performance analysis of bulk liquid terminals. *Georgia Southern University*, 1-5.
- Salihoğlu, E. ve Beşikçi, E. B. (2022). Waiting reasons affecting the handling process at liquid bulk terminals. *Journal of Shipping and Trade*, 7(8), 1-15. <https://doi.org/10.1186/s41072-022-00109-6>

- Elüstün, S., T. ve Sözen İ. (2018). Personel güçlendirme ile örgütsel bağlılık algısı ve ilişkisi: Liman işletmesi çalışanları örneği. *The Academic Elegance*. 5(10), 235-270.
- Söyler, H. ve Yaraş, E. (2016). Küresel pazara giriş kararının bulanık ahp ve bulanık topsis yaklaşımıyla analizi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5(4), 77-96.
- Taşdemir, O. ve Çetinyokuş, S. (2024). Risk analysis in a chemical storage facility. Effect of independent layers. *Journal Of The Faculty Of Engineering And Architecture of Gazi University*. 39(1), 497-508. <https://doi.org/10.17341/gazimmfd.1118503>
- Ünal, A. U. ve Alkan, G.B. (2015). Liman işletmeleri için iş sağlığı ve güvenliği düzenlemeleri ve önemi. II. *Ulusal Liman Kongresi*. s.1-19. <https://doi.org/10.18872/DEU.b.ULK.2015.0012>
- Xiao, G., Wang, Y., Wu, R., Li, J. ve Cai, Z. (2024). Sustainable maritime transport: A review of intelligent shipping technology and green port construction applications. *Journal Of Marine Science and Engineering*, 12, 1728. <https://doi.org/10.3390/jmse12101728>
- Yorulmaz, M., Taş, A. ve İnanlı, H. (2022). Limanlardaki insan kaynaklı hata nedenlerinin AHP yöntemiyle değerlendirilmesi. *Academic Social Resources Journal*, 7(34), 193-202. <https://doi.org/10.29228/ASRJOURNAL.57616>
- Yorulmaz, M. ve Aksu, A. (2021). Liman işletmelerinde iş sağlığı ve güvenliği uygulama performans boyutlarının AHP ile değerlendirilmesi: Kocaeli liman bölgesi. *İşletme Bilimi Dergisi*, 9(1), 1-24. <https://doi.org/10.22139/jobs.875400>

BURDUR MERKEZ AZİZİYE KÖYÜ KÖY SEYİRLİK OYUNLARI ÜZERİNE BİR DERLEME ÇALIŞMASI

A COMPILATION STUDY ON VILLAGE THEATRICAL PLAY OF AZİZİYE VILLAGE, BURDUR CENTRAL

İnci IRLAYICI¹

1. Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı,
incicelayer.nc@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-3205-5035>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
Research Article

Başvuru Tarihi/Appliation Date
25.02.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
30.04.2025

DOI
10.20875/makusobed.1647034

Öz

Köy seyirlik oyunları, Türk halk kültüründe önemli bir yere sahip olmakla birlikte özellikle kırsal kesimlerde toplumsal dayanışmayı, yerel kimliği, kültürel hafızayı canlı tutan unsurlar arasında yer almaktadır. Bu çalışma, Burdur il merkezine bağlı olan Aziziye köyünde icra edilen köy seyirlik oyunlarını belgelemeye ve bu geleneksel kültürel mirası bilimsel bir yaklaşımla ele almaya yönelik bir derleme çalışmasıdır. Araştırma sürecinde Aziziye köyünde oynanan köy seyirlik oyunları kaynak kişilerin anlatımıyla ses ve görüntü kaydı alınarak derlenmiştir. Bu kapsamda elde edilen veriler; köy seyirlik oyunlarının yapısını, içeriğini, toplumsal işlevini ve geleneksel unsurlarını belgeleyip analiz etme konusunda bizlere yardımcı olmuştur. Çalışma, bu kültürel mirasın kayıt altına alınarak gelecek nesillere aktarılmasına katkı sunmayı ve köy seyirlik oyunlarının korunmasını sağlamayı hedeflemektedir. Elde edilen görsel ve işitsel veriler, köy seyirlik oyunlarının ritüelistik yapısı, performatif özellikleri, kullanılan dil ve semboller gibi unsurları anlamlandırmak amacıyla analiz edilmiş olup bu oyunların yöre insanı tarafından nasıl algılandığına dair unsurları içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Köy Seyirlik Oyunu, Kültürel Miras, Gelenek, Tiyatro

Abstract

Village theatrical plays hold a significant place in Turkish folk culture, particularly in rural areas, where they contribute to social solidarity, local identity, and the preservation of cultural memory. This study aims to document and analyze the traditional village theatrical plays performed in Aziziye, a village in Burdur's central district, through a scholarly approach. The plays were compiled through oral narratives from local informants, along with audio and visual recordings. The collected data enabled an in-depth examination of their structure, content, social functions, and traditional elements. This study seeks to preserve this cultural heritage by systematically documenting it for future generations. Visual and auditory data were analyzed to interpret the ritualistic structure, performative characteristics, linguistic elements, and symbolic components of these plays. Additionally, the study explores how the local community perceives them, offering insights into their cultural significance and role in maintaining collective memory.

Keywords: Village Theatrical Play, Cultural Heritage, Tradition, Theatre.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Irlayıcı, İ. (2025). Burdur merkez aziziye köyü köy seyirlik oyunları üzerine bir derleme çalışması. *MAKU SOBED*, (41), 248-260.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1647034>

EXTENDED SUMMARY

Purpose of the Study: The aim of this research is to document and ensure the transmission of traditional village theatrical performances in the Burdur province to future generations. In line with this objective, the performances of village theatrical plays, which are still actively performed in Aziziye village, have been archived through audio and visual recordings. The study seeks to analyze the content, ritualistic structure, social function, and cultural significance of these performances using a scientific approach.

Beyond compiling and contributing these village theatrical plays to the academic literature, the study also aims to examine various aspects such as how they are perceived by the local community, the transformations they have undergone over time, and their contributions to social life.

Research Questions:

The research is guided by the following questions:

What are the village theatrical plays performed in Burdur province?

How are these plays perceived in the local context?

What are the contents of these plays?

Literature Review: A review of the literature has revealed that there is no comprehensive study on village theatrical plays in Burdur province, despite their recognition within the UNESCO Turkey Intangible Cultural Heritage List. This gap in the academic literature highlights the significance of this research. By addressing this deficiency, this study contributes to the academic recognition of the village theatrical plays in Aziziye village, Burdur, while also playing a crucial role in the preservation and transmission of this cultural practice to future generations.

Methodology: The study employs the compilation method, which is widely used in folklore research. Various data collection techniques, including semi-structured interviews, audio and video recordings, were utilized to document the narratives. The collected data were analyzed using content analysis, a qualitative research method, and subsequently reported.

The scope of this research is limited to Aziziye village, located in the central district of Burdur province. The study population consists of individuals from Aziziye village who actively participate in these performances. Participants were selected through purposive sampling. Data were collected from three key informants, and the plays were documented through audio and video recordings. The recorded data were securely stored, transcribed, and analyzed through content analysis to examine the narratives and structure of the village theatrical plays. Additionally, photographs and videos of the plays were obtained from the informants and incorporated into the study.

Findings and Discussion: Technological advancements, rural-to-urban migration, declining rural populations, and shifts in entertainment culture have brought village theatrical plays—an essential branch of traditional Turkish theater on the verge of extinction. These plays, which were once performed primarily for entertainment on specific occasions in rural areas, contain significant cultural and religious elements of Turkish traditions. However, they are now at risk of being forgotten due to a lack of awareness among younger generations.

This study serves as an important initiative to document and preserve the village theatrical plays still actively performed in Aziziye village, Burdur. By analyzing how these plays are perceived by the local community and comparing them with similar performances in other regions, the study highlights their cultural significance and the urgent need for their transmission to younger generations.

The village theatrical plays in Aziziye are primarily performed for entertainment purposes at weddings and military send-off ceremonies. Informants indicated that they inherited these performances from their elders and have made significant efforts to pass them on to younger generations, emphasizing the critical state of their survival. In the past, when technology was less prevalent, these plays were frequently performed as a form of communal entertainment. Informants stated that two out of every three weddings during the summer months featured these performances. Although similar plays are performed in neighboring villages, many of them are known to have originated specifically from Aziziye village. While different regions may use varied names and slight modifications, the fundamental structure of the plays remains the same. These performances are improvised, with actors selected based on their ability to engage in spontaneous performance.

Due to the presence of coarse humor, these plays are generally performed within the village community without any issues. However, when showcased at major festivals, offensive language and heavy jokes are often moderated to prevent misunderstandings. Although props and costumes are typically provided by the villagers, a special camel model has been crafted for Aziziye's "Camel Play", distinguishing it from other regions where the camel is represented using a ladder or a person.

Given the influence of ancient shamanistic traditions, village theatrical plays have been recognized by UNESCO as part of the Intangible Cultural Heritage List. However, without necessary protective measures, these performances face the risk of disappearance. Villagers have expressed their deep concern that if efforts are not made to sustain these traditions, finding participants from younger generations will become increasingly difficult.

1. GİRİŞ

Batı Akdeniz'in Göller Yöresi olarak adlandırılan bölgesinde yer alan Burdur ili, geçmişi M.Ö. 7000'lere kadar uzanan köklü bir tarihe sahip güzide bir kenttir. Kentin sahip olduğu bu köklü geçmiş onun hem çevresinde hem de Anadolu kültüründe önemli bir pozisyonda olmasını sağlamıştır. Kültürel unsurların yoğunluğu hasebiyle kentte Somut Olmayan Kültürel Miras Envanteri'ne giren on bir adet unsur olduğu bilinmektedir. Söz konusu unsurlar; Alaca Dokumacılığı, Sipsi Yapımcılığı, İkitelli Kozağaç Curası Yapımcılığı, Serenler Zeybeği, Kütük Atma, Düğün Gecesi Eğlencesi/Maşala, Yünüm, Boğaz Havası/Boğaz Hadası, Teke Zortlatması, Ceviz Ezmesi Geleneği, Burdur Şiş olarak sıralanmaktadır. (Burdur İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024). Türk kültür tarihinde törenlerin sosyal işlevleri ve kültürel sürekliliğe katkıları önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Burdur yöresi, zengin tören kültürü ile dikkat çekmektedir. Acar'ın (2023) çalışmasında da vurgulandığı üzere, Burdur törenleri yalnızca geleneksel pratiklerin aktarımıyla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda Eski Türk kültür öğeleriyle olan bağlantılarını da sürdürmektedir. Törenlerin tarihî süreç içerisindeki değişim ve dönüşümünün bağlam merkezli bir yöntemle incelendiği bu eser, Burdur'un Anadolu kültürel coğrafyasındaki özgün konumunu ortaya koymakta ve günümüz Türk dünyasındaki paralelliklerle karşılaştırmalı analizler sunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Burdur törenleri, hem geçmişin izlerini taşımakta hem de günümüz sosyal yapısına etki eden dinamik unsurlar olarak yaşamaya devam etmektedir (Acar, 2023).

Burdur ilinin sahip olduğu bu kültürel öğelerden biri de UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'nde yer alan ve çalışmanın merkezinde bulunan önemli günlerde köy meydanlarında yine köy halkı tarafından oynanan köy seyirlik oyunlarıdır. Araştırma hem bu geleneksel kültürün kayıt altına alınıp gelecek nesillere aktarılacak devamlılığının sağlanması hem unutulmaya yüz tutmuş bu geleneğin akademik çevrelerce bilinmesi açısından önemli ve dikkate değerdir.

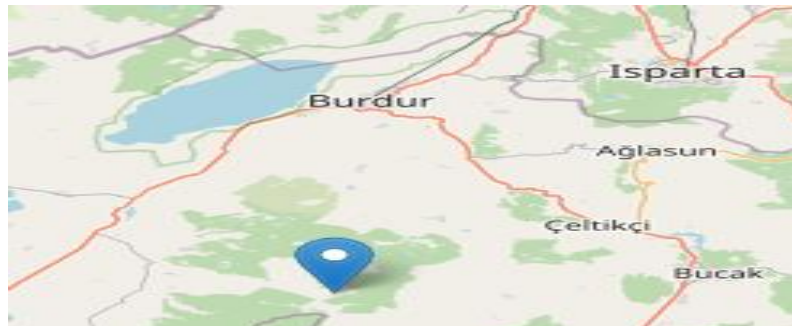
Yapılan literatür taramasında, Burdur ilinin hâlâ aktif bir şekilde varlığını gösteren köy seyirlik oyunları üzerine kapsamlı bir çalışmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle, literatürdeki bu boşluğa dikkat çekmesi çalışmanın önemini belirgin hale getirmekte ve bu alandaki akademik eksikliği doldurma potansiyeli göstermektedir. Sözlü kültürün yazılı hale getirilmesi sadece akademik anlamda değil, aynı zamanda bu köklü kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması açısından da büyük bir değer taşımaktadır.

Çalışmada, köy seyirlik oyunlarının derlenmesi ve belgelendirilmesi yoluyla yerel kültürün sürekliliğine katkı sağlanması hedeflenmektedir. Bu sebeple araştırmanın, sözlü kültürün yazılı hale getirilmesi ve arşivlenmesi sürecine önemli bir katkı sunacağı öngörülmektedir.

1.1. Aziziye Köyü

Çalışmanın evrenini oluşturan Burdur'un merkezine bağlı Aziziye köyünün konumu Şekil 1'deki gibidir.

Şekil 1. Aziziye Köyü Konumu

Aziziye, Burdur il merkezine bağlı 2022 verilerine göre 507 nüfusa sahip ve merkeze 49 km uzaklıkta bulunan bir köydür (Aziziye, 2024). Köyün geçimi diğer köyler gibi tarım ve hayvancılık üzerine kuruludur. Köy seyirlik oyunları Aziziye köyünde köydeki yerel halk tarafından; düğün, bayram gibi özel günlerde eğlence amaçlı olarak oynanmaktadır. Diğer köylere nazaran Aziziye köyünde köy seyirlik oyunları daha canlı

yaşamakta ve icra edilmektedir. Aziziye köyü bu özelliği ile araştırma alanı olarak tercih edilmiştir. Burdur merkeze bağlı Aziziye köyünde icra edilen köy seyirlik oyunları çevre köylerdeki oyunlara benzemekle birlikte buradaki gösteri sıklığının diğer köylere nispeten daha fazla ve oyuncuların birçoğunun bu köye mensup olması nedeni ile Aziziye, çalışmanın merkezine alınmıştır.

1.2. Köy Seyirlik Oyunları

Geleneksel Türk tiyatrosunun önemli bir kolunu teşkil eden köy seyirlik oyunları, kırsal alanlarda bayram, düğün gibi özel günlerde, köy halkı tarafından köy meydanlarında veya köy odalarında icra edilen gösteri türleri arasında yer almaktadır (Karadağ, 1978, akt. Aycıl ve Saygın, 2019). Kökenleri Şamanist inançlara ve mitolojik unsurlara dayanan bu oyunlar, UNESCO tarafından Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne dâhil edilen Türk kültürel mirası unsurları arasında yer almaktadır.

Köy seyirlik oyunları, “düğünlerde, bayramlarda ve yılın belirli günlerinde (baharın gelişi, Hıdırellez vb.) kutlama amacıyla köy halkının bir araya gelerek ‘oyun çıkarma’ ya da ‘oyun gösterme’ adı altında gerçekleştirdiği sahneleme faaliyetleri” şeklinde tanımlanmaktadır (Karadağ, 2019, s. 4, akt. Aycıl ve Saygın, 2019, s. 2). Bu tür gösterilerde yazılı bir metne bağlı kalınmaksızın yalnızca "kanava" adı verilen çerçeve bir metin üzerinden hareket edilmektedir. Oyuncular, profesyonel sahne sanatçıları yerine doğrudan köy halkından seçilen bireylerden oluşmaktadır. Seyirciler de yine aynı topluluğun fertlerinden meydana gelmektedir.

Her ne kadar sahneleme sürecinde dekor kullanımına ilişkin belirgin bir beklenti olmasa da ihtiyaç duyulduğunda sahne dekoru ve aksesuarlar yine köy halkı tarafından temin edilmekte ve bu öğeler, gerçekçilikten ziyade göstermeci bir yaklaşımla kullanılmaktadır (Aycıl ve Saygın, 2019).

Köy seyirlik oyunlarının yapısal bileşenleri ise İçyar (2016) tarafından “metinlerin yapısı, oyunların oynanışı ve yöneticisi, oyun alanı, sahne öğeleri, müzik ve dans” biçiminde sınıflandırılmıştır. Yazılı metin bulunmaması, oyuncu seçiminde hazırcevaplık ve doğaçlama yeteneği yüksek bireylerin tercih edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu durum oyunların dinamik ve etkileşimli yapısını pekiştirmektedir.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada, halk bilimi araştırmalarında yaygın olarak kullanılan derleme yöntemi temel veri toplama tekniği olarak benimsenmiştir. Folklor alanında derleme faaliyetleri yürütülürken yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmış elde edilen anlatılar sesli ve görüntülü kayıtlar aracılığıyla belgelendirilmiştir. Toplanan veriler, nitel araştırma desenlerinde sıklıkla tercih edilen içerik analizi yöntemi doğrultusunda çözümlenmiş ve sistematik bir biçimde raporlaştırılmıştır.

Burdur Merkez Aziziye Köyü Köy Seyirlik Oyunları Üzerine Bir Derleme Çalışması başlıklı bu araştırmanın temel amacı, köklü bir kültürel miras niteliği taşıyan köy seyirlik oyunlarının belgelenmesi ve gelecek kuşaklara aktarılmasına katkı sağlamaktır. Bu doğrultuda, Aziziye Köyü'nde hâlen yaşatılmakta olan köy seyirlik oyunlarının performansları sesli ve görsel kayıtlarla arşivlenmiş bu oyunların içerik yapısı, ritüelistik özellikleri, toplumsal işlevleri ve yerel kültür içerisindeki konumları bilimsel bir yaklaşımla incelenmiştir.

Yapılan literatür taraması sonucunda, UNESCO Türkiye Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'nde yer alan köy seyirlik oyunlarına ilişkin olarak Burdur ili özelinde kapsamlı bir akademik çalışmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu durum, araştırmanın önemini ortaya koymakta ve yerel bir kültürel ögenin bilimsel yazına kazandırılması ile akademik çevrelerde görünürlük kazanması bakımından çalışmanın katkı değerini artırmaktadır. Ayrıca, söz konusu kültürel pratiğin korunması ve gelecek nesillere sağlıklı bir biçimde aktarılması yönünden da önem arz etmektedir.

Araştırmada yalnızca köy seyirlik oyunlarının derlenerek yazına kazandırılmasıyla birlikte bu oyunların köy halkı tarafından nasıl algılandığı, zaman içerisinde ne tür değişimlere uğradığı ve sosyal yaşama olan etkileri gibi farklı boyutlarının da değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Araştırma kapsamında sorulan sorular şu şekildedir:

- Burdur ilinde oynanan köy seyirlik oyunları nelerdir?
- Bu oyunların yörede algılanışı nasıldır?

- Oyunların muhtevaları nelerdir?

Araştırma, Burdur il merkezine bağlı Aziziye Köyü ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın evrenini de aynı şekilde Aziziye Köyü oluşturmaktadır. Köy seyirlik oyunlarında görev almış olan kişiler, amaçlı örnekleme yöntemi doğrultusunda seçilerek araştırma kapsamına dâhil edilmiştir.

Araştırma sürecinde, üç kaynak kişiden köy seyirlik oyunlarına ilişkin veriler derlenmiş gerçekleştirilen görüşmeler sesli ve görüntülü kayıtlarla belgelenmiştir. Derleme sonucunda elde edilen veriler yazılı metne dönüştürülmüş ve içerik analizi yöntemiyle değerlendirilerek çözümlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca oyunlara ait fotoğraf ve video kayıtları da kaynak kişilerden temin edilerek çalışmaya görsel materyal olarak eklenmiştir.

3. BULGULAR

Yapılan derleme çalışması sonucunda, günümüzde nadiren icra edilen köy seyirlik oyunlarının Burdur il merkezine bağlı Aziziye Köyü'nde hâlâ yaşatılmaya çalışıldığı ve yeni nesillere aktarılması adına yoğun çaba sarf edildiği tespit edilmiştir. Genellikle eğlence zamanlarında oynanan bu oyunlar, Aziziye Köyü sakinleri için bir eğlence unsuru olmanın yanında kültürel kimliğin bir sembolü olarak değerlendirilmektedir. Köy halkı tarafından genç kuşaklara sevdirmeye çalışılan bu oyunlar, kuşaktan kuşağa aktarılan bir gelenek olarak yaşatılmaktadır.

Köy seyirlik oyunlarının, çoğunlukla köy delikanlıları tarafından düğün evlerinde sergilendiği belirlenmiştir. Oyunların geleneksel olarak düğünlerde oynandığı bilinmektedir ancak son dönemlerde asker uğurlamaları gibi farklı sosyal etkinliklerde de nadiren icra edildiği gözlemlenmiştir.

Oyunlar süresince, tüm gösterilerde ortak bir unsur olarak yer alan “Arap” ya da “Külcü” karakteri dikkat çekmektedir. Bu karakter; sahne geçişlerinde, zeybek oyunlarının sonunda ve oyun sırasında çeşitli anlarda sahneye çıkarak performansla dinamizm kazandırmakta ve ateş etrafında dans ederek seyircilerle doğrudan etkileşime geçmektedir. Seyircilere kum veya toprak atarak onları oyunun pasif izleyicisi olmaktan çıkaran bu karakter, performansın ritmini belirleyen bir unsur olarak işlev görmektedir. Yüzü siyaha boyanmış, özel kostüm giymiş bir erkek figürü olarak canlandırılan Külcü tipi, oyun boyunca ateşin etrafında dönerek gerçekleştirdiği hareketlerle eski Şaman inanç sistemine dair izler taşımaktadır. Bu karakterin, çocukları korkutarak ve seyircilerle fiziksel temas kurarak oyunlara canlılık kazandırdığı görülmüştür.

Oyunların sergilendiği alanın merkezinde yer alan “maşala ateşi”, cumartesi gecesı köy meydanında yakılan büyük bir ateş ifade etmekte ve köy seyirlik oyunlarının icra edildiği mekânın sembolü olarak kabul edilmektedir. Köy seyirlik oyunlarının bu ateşin etrafında şekillenmesi, oyunların ritüelistik yapısına işaret etmektedir.

Derleme çalışması kapsamında, Burdur il merkezine bağlı Aziziye Köyü'nde icra edilen köy seyirlik oyunlarının aşağıda sıralandığı şekilde kayıt altına alındığı tespit edilmiştir.

1.1. Deve Oyunu-Kekik Yağcı

Deve Oyunu, merkezinde maketten yapılmış bir “deve” figürünün yer aldığı geleneksel bir gösteridir. Bu oyunda, temsili devenin hareketleri eşliğinde icra edilen ve yöreye özgü tekerlemelerle desteklenen ritmik bir yapı dikkat çekmektedir. Deve Oyunu, sahip olduğu karakteristik müzik yapısı ve sözlü anlatım biçimiyle köy seyirlik oyunları arasında en bilinen ve en fazla ilgi gören oyunlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

Her ne kadar Deve Oyunu ve Kekik Yağcı Oyunu birbirinden bağımsız iki farklı gösteri olarak kabul edilse de kaynak kişilerin aktarımlarında bu oyunların çoğu zaman birlikte sergilendiği ve birbirini tamamlayan yapılar olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu bağlamda, derleme çalışmasında söz konusu iki oyun bir arada ele alınmış ve ortak anlatılar çerçevesinde incelenmiştir.

3.1.1. Olay Örgüsü

Oyun, deve maketinin oyun alanına getirilmesiyle başlar. Devenin etrafında seyirciler toplanır. Deve maketi ya maketten yapılmıştır ya da bir merdivenin içine giren oyuncu tarafından canlandırılır.

(Sahneye Kekik Yağcı karakteri girer. Kalabalığın arasında dolaşır ve bağırarak tekerlemesini söyler.)

Kekik Yağcı: Kekik yağcı geldi, kekik yağı satarım, esans satarım.

(Bir süre sonra tekerlemesine geçer.)

Baylara bayanlara
Merdivenden kayanlara
Belim incindi diyenlere
Bir öpücük verenlere
Samanlıkta koşturan
Meme tokuşturan
Yağların esanslarımız var.

(Tekerleme birkaç kez tekrar edilir. Ardından Muhtar karakteri sahneye girer.)

Muhtar: Sen kimsin hemşehrim? Nereden gelip nereye gidiyorsun?

Kekik Yağcı: Ben böyle köyleri gezerim, kalabalıklarda esans satarım, kekik yağı satarım.

Muhtar: İzin aldın mı?

Kekik Yağcı: Ben izin almam, buralıyım.

Muhtar: Kimsin sen?

Kekik Yağcı: Ben açıklayayım kendimi, kim olduğumu söyleyeyim size.

Muhtar: Tamam, anlat bakalım. Lakabın nedir?

Kekik Yağcı: Ablaların yurdu vilayetinin, Samanlı Sancak kazasının, Tava Sapına bağlı Karyola Arka Direk mahallesinden, Yok Yok Sokak, Taş Bina'nın yanındaki boş mağazanın sahibi Yörük Ali derler bana.

(Muhtar anlamaz.)

Muhtar: Ya, anlamadım. Bir daha anlat hele!

Kekik Yağcı: Ablaların yurdu vilayetinin, Samanlı Sancak kazasının, Tava Sapına bağlı Karyola Arka Direk mahallesinden, Yok Yok Sokak, Taş Bina'nın yanındaki boş mağazanın sahibi...

(Burada Kekik Yağcı'nın tarif ettiği yerler gerçek değildir. Bu ifadeler, oyunun mizahi ve ironik yapısını yansıtmaktadır.)

Muhtar: Oo tamam, anladım. Peki, sen ne yapıyorsun?

Kekik Yağcı: Esans satarım, kekik yağı satarım, nane yağı satarım...

Muhtar: Buraya niye geldin?

Kekik Yağcı: Ben yan köydeydim de burada benim bir akrabam var.

Muhtar: Kim o?

Kekik Yağcı: Çikin Amat.

(Burada sözü edilen Çirkin Ahmet, köyün delisidir. Kostümü bu özelliğine uygun olacak şekilde abartılı ve dağınıktır.)

Muhtar: Az önce buradaydı. Çağırılım, bulalım.

(Muhtar kalabalığa seslenir. Çirkin Ahmet koşarak sahneye girer. Üstü başı perişan, hali tuhaftır.)

Çikin Amat: Ooo, sen beni mi çağırdın, muhtar?

Muhtar: Seni çağırđım.

Çikin Amat: Hayırdır, ne oldu?

Muhtar: Senin akrabân varmış burada.

Çikin Amat: Ben tanımıyorum. Kimmiş bu?

Muhtar: Ee, senin akrabânmış.

Çikin Amat: Tanıştır sana bizi...

Muhtar: Tamam, tanıştırayım.

Çikin Amat: Hemşehrîm, tanıştır kendini. Sen kimdin?

Kekik Yağcı: Bak iyi dinle, ben senle akrabayım.

Çikin Amat: Nereden akrabayız?

Kekik Yağcı: Sizin oğlanın düğününde damatlık elbiseyi diken terzinin demirini yapan demircinin körüğünü çeken çırağının yanındaki müşterinin amcasıyım.

Çikin Amat: Ooo! Biz bu kadar yakın akrabayız da hiç birbirimizi görmedik! Sen burada ne yapıyorsun?

(Bu sırada deve yere çöker, oyuncular sohbete başlar.)

Kekik Yağcı: Anlat bakalım, bizim köyde ne var ne yok?

Çikin Amat: Sizin kara köpek vardı ya, o öldü.

Kekik Yağcı: Kara köpek niye ölsün ya? Kara köpek durduğu yerde ölür mü?

Çikin Amat: Yok, durduğu yerde ölmedi. Sizin koca deve vardı ya, onun kemiğini yerken boğazına kaçtı, ondan öldü.

Kekik Yağcı: Ee, koca deve de mi öldü?

Çikin Amat: Koca deve de öldü tabii.

Kekik Yağcı: O niye öldü?

Çikin Amat: Baban kabir taşını mezarlığa götürüyordu, altında kaldı, öldü.

Kekik Yağcı: Allah Allah! Babam da mı öldü?

Çikin Amat: Tabii, baban da öldü canım.

Kekik Yağcı: Babam niye öldü?

Çikin Amat: Annenin mevlüdü vardı. Yemek pişiyordu, kazanın içine düştü, ondan öldü.

Kekik Yağcı: Anam da mı öldü?

Çikin Amat: Anan da öldü!

Kekik Yağcı: Anam niye öldü?

Çikin Amat: Sizin oğlanın acısına dayanamadı da ondan öldü!

Kekik Yağcı: Bizim oğlan da mı öldü?

Çikin Amat: Tabii, sizin oğlan da öldü!

Kekik Yağcı: Yok ya, bizim ev kapandı kaldı o zaman. Kimse kalmadı bizim evde!

Çikin Amat: Tabii ya, kimse kalmadı sizin evde!

Kekik Yağcı: Ee, bizim kapılar kapandı mı?

Çikin Amat: Yok yok, kapanmadı. Sizin kapılar kapanır mı? Sizin yan taraftaki komşular vardı ya, onlar ev yapıydı. Kapısı penceresi yoktu. Sizin kapıyı söktüler götürdüler, kendilerine taktılar. Sizin kapılar hovaldı kaldı!

Kekik Yağcı: Hadi kalk ya, gidelim de bizim evimize hiç olmazsa bir çul kilim serelim, oraları kapatalım.

(Son sahnede, deveyle birlikte ayağa kalkan oyuncular “Çek Deveci” müziği eşliğinde dans ederler. Tüm karakterler oyunun sonunda sahneye çıkar ve halkı selamlar. Oyun sona erer.)

Şekil 2. Deve Oyunu, Kekik Yağcı Oyunu ve Arap Karakteri

a-b) Deve Oyunu c. Arap Karakteri d. Kekik Yağcı Oyunu

a.

b.

c.

d.

1.2. Şıkşık Berber Oyunu

"Şıkşık Berber" olarak adlandırılan köy seyirlik oyununda üç temel karaktere yer verilmektedir: berber ustası, berber çırağı ve müşteri. Oyunun yapısında, güldürü unsurunu ön plana çıkaran abartı öğeleri belirleyici rol oynamaktadır. Başkarakter olan Şıkşık Berber, diğer oyuncularından farklı olarak abartılı ve uyumsuz kıyafetlerle donatılmaktadır. Yırtık elbiseler ve dikkat çekici aksesuarlar ve elinde taşıdığı abartılı berber teçhizatları aracılığıyla görsel mizah öğesi güçlendirmektedir.

Oyunda kullanılan araç-gereçlerde de benzer bir abartıya başvurulmaktadır. Ustura yerine tahra ya da nacak, tıraş köpüğü olarak büyük bir kovanın içerisine doldurulmuş deterjanlı su, tıraş fırçası yerine temizlik fırçası, tıraş sonrası krem olarak ise bir kutunun içindeki siyah ayakkabı boyası kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu öğeler aracılığıyla oyunun hicivsel ve parodik yönü pekiştirilmektedir.

Oyun, Şıkşık Berber karakterinin çırağı ile düğün alanına girmesiyle başlatılmaktadır. Seyirci arasından gönüllü bir kişinin müşteri rolünü üstlenmesiyle olay akışı şekillenmektedir. Söz konusu etkileşim, oyunun doğaçlama niteliğini ön plana çıkararak seyirciyle bütünleşmesini sağlamaktadır.

3.2.1. Olay Örgüsü

Sahneye Şıkşık Berber girer. Üzerinde yırtık, abartılı kıyafetler vardır. Elinde büyükçe bir fırça, köpük kovası ve tıraş malzemeleri bulunur. Kalabalığa doğru yaklaşır.

Berber: Ya selamünaleyküm! Ben geldim. (Kalabalığa döner.) Burada bir kalabalık gördüm. Ben berberim, "Şıkşık Berber" derler bana. Tıraş olmak isteyen var mı?

(Kalabalıktan biri gönüllü olur ve müşteri rolüne girer.)

Müşteri: Tamam, ben tıraş olacağım. Beni tıraş eder misin? Ücreti ne kadar?

Berber: Sen benim ilk müşterimsin, senden para almayacağım!

(Müşteri sandalyeye oturur. Berber malzemelerini çıkarmaya başlar. Kovaya deterjan döker, büyük fırçayla suyu köpürtür. Müşteri gördüklerinden korkarak kalkmak ister.)

Müşteri: A böyle tıraş mı olur?

Berber: Otur sen, otur! Gitme bir yere. Böyle tıraş olacaksın!

(Berber çırağı sahneye girer. Elinde bir sofr a bezi vardır. Müşterinin boynuna bağlar. Ardından müşteri hafifçe hareket edemesin diye elleri, kolları da bağlanır. Berber fırçayla bolca köpüğü müşterinin yüzüne sürer.)

Berber: Şimdi tıraşa geçiyoruz!

(Berber, ustura yerine büyük bir tahra veya palaska çıkarır. Gösterişli hareketlerle müşteriyi sözde tıraş eder.)

Berber: Şimdi de sana biraz krem sürelim...

(Ayakkabı boyası kutusunu çıkarır, müşterinin yüzünü boyamaya başlar. Müşteri hâlâ ne olduğunu anlamamıştır. Tüm yüzü boyandıktan sonra Berber aynayı tutar.)

Berber: Hadi bakalım, güzel olmuş mu?

(Müşteri aynaya bakar, kendini tanıyamaz ama şaşkınlıkla gülümser.)

Müşteri: Ya bu ben miyim? Oo tamam, güzel olmuşum!

Berber: O zaman hadi, kalk bakalım da bir oynayalım!

(Müzik başlar. Berber, çırak ve müşteri birlikte dans eder. Seyirci alkışlar. Oyun neşeyle sona erer, oyuncular sahneden çıkar.)

Şekil 3. Şıkşık Berber Oyunu ve Karakterleri (a-b)

a.

b.

1.3. Çiftçi Oyunu

Çiftçi oyunu da diğer oyunlar gibi soyutlamaya dayalı bir oyun olarak görülür. Dekor olarak bir tahta merdiven ve örtü vardır. Bu tahta merdiven tarlayı sürece k öküzlerin boyunduruğu olarak kullanılır. Köy

delikanlılarından iki kuvvetli genç başlarını bu merdivene geçirir ve üstlerine bir kilim atılır. Saban olarak da ağaçtan veya odundan bir eklenti yapılarak dekor oluşturulur. Çiftçi oyuna girer.

3.3.1. Olay Örgüsü

Çiftçi oyununda oyunun güldürü ögesi olarak seyircinin üstüne sürülen saban ve çiftçinin tarlasını ekerken yaptığı faaliyetler görülmektedir. Çiftçi tarlasını sürerken kalabalıktan ilerleyemez öküzünü kırbaçla kamçıyla dörter sağa sola yalpalayan öküzler haliyle seyircilerin üstüne doğru sürülür. Kalabalık etrafa kaçıışır ve bu döngü birkaç kez tekrar eder. Çiftçinin öküzlerini deh sağa git sola git komutlarıyla öküz kılığına giren oyuncular kalabalığın içinde insanlara çarpa çarpa ilerler. Çiftçi tarlayı sürme işini bitirdikten sonra heybesinden tohum olarak nitelediği toprağı alarak tarlaya atıyor gibi izleyicilerin üstüne atmaya başlar. Kalabalık sağa sola kaçıışır.

Çiftçi: Burayı ekim, bu sene burası bitti seneye inşallah iyi olacak, diyerek oyunu bitirir.

3.4. Dansöz-Kırat Oyunu

Köy seyirlik oyunları arasında yer alan Dansöz Oyunu, genellikle oyunların sonuna doğru sahnelenen ve güldürü unsurlarının yoğun olarak kullanıldığı bir oyun olarak dikkat çekmektedir. Oyun, dansöz oynatmanın yasak olduğu bir köyde geçmekte ve iki erkeğin dansöz kılığına girerek dans etmesi ve ardından jandarmaların köye gelerek bu kişileri cezalandırması şeklinde kurgulanmaktadır. Bu mizahi yapı, köy halkının da aktif şekilde izleyici olduğu sahnelerde sergilenmektedir.

Oyunun sonunda, jandarma rolündeki kişiler tarafından verilen ceza sembolik olarak düğün sahibinden tahsis edilmekte ve ceza bedeli olarak alınan çerez, köyün genç delikanlıları arasında paylaştırılmaktadır. Oyun içerisinde bol miktarda soyutlama ögesine de yer verildiği görülmektedir. Örneğin; tahta bir merdiven, kırat şeklinde tasvir edilerek sahneye dahil edilmekte ve bu simgesel anlatım üzerinden oyun sürdürülmektedir.

Sahne düzeninde, dansöz kılığına giren iki erkek, halkın oluşturduğu kalabalığın önünde dans etmekte ve bu sırada oyun mizahi yönüyle seyirciyi etkilemektedir. Yapılan derlemede, *Dansöz Oyunu* ile *Kırat Oyunu* birlikte aktarılmış olmakla birlikte, bu oyunların ayrı ayrı da sahnelenbildiği anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, oyunlara ilişkin bilgiler, kaynak kişilerden elde edildiği şekliyle ve sözlü kültür verilerine sadık kalınarak sunulmuştur.

3.4.1. Olay Örgüsü

Dansöz Oyunu'nun ilerleyen sahnelerinde kadın kılığına girmiş iki erkek karakterin dans ettiği görülmektedir. Bu esnada oyunun akışına jandarma karakterlerinin dahil olmasıyla olaylar gelişmektedir.

Jandarma, sahneye "Kırat" olarak sembolize edilen tahta bir merdiven üzerine binmiş şekilde girer. Başlarında ise elinde palaska bulunan bir başçavuş yer alır. Bu karakterlerin, fiziksel yapılarıyla otoriteyi temsil edebilmesi amacıyla, genellikle güçlü ve heybetli oyuncular arasından seçildiği belirtilmiştir.

Sahneye giren jandarma karakterleri, dans eden figürlere müdahale ederek oyunun çatışma noktasını oluştururlar. "Bu köyde dans etmek yasaktır!" söylemiyle yere sembolik bir çizgi (ip) çekilir ve dans eden karakterler bu çizgi üzerine dizilir. Kalabalığa dönerek "Ev sahibini çağırın!" şeklinde yüksek sesle hitap edilir. Ardından kalabalıktan rastgele seçilen bazı isimler (Örneğin, "-Ahmet'i getirin, -Mehmet'i getirin" şeklinde) sahneye dahil edilir ve bu kişilerin de ipe dizilmeleri sağlanır. Bu sırada oyuncular, jandarma kılığına giren karakterler tarafından sembolik şekilde itilip kakılarak sahnelenen mizahi etki güçlendirilir.

Oyunun ilerleyen kısmında ipe dizilenlerin sayısının elli ila altmış kişiye kadar ulaştığı görülür. Nihayetinde komutan rolündeki karakter, düğün sahibine yönelerek, "Siz kimden izin aldınız? Bu köyde dansöz oynatmak yasaktır!" şeklinde bağırır ve sembolik bir ceza kesilir. Bu ceza, düğün sahibinden temsili olarak alınan ve oyuncular arasında paylaştırılan bahşiş şeklinde sembolize edilir.

Oyunun bu son bölümü, aynı zamanda köy seyirlik oyunlarının ve düğün eğlencelerinin sona erdiğini işaret eden simgesel bir final olarak değerlendirilir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma kapsamında elde edilen veriler ve bulgular doğrultusunda; Teknolojik gelişmeler, köyden kente göç, kırsal nüfusun azalması ve eğlence anlayışındaki değişim gibi unsurların geleneksel Türk tiyatrosunun önemli kollarından biri olan köy seyirlik oyunlarının günümüzde unutulma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Kırsal bölgelerde eğlence ve belirli günlerin kutlanması amacıyla oynanan bu oyunlar; toplumsal yapı, inanç sistemleri ve kültürel unsurlar açısından bilgi sağlayan kaynaklardır ancak bu oyunların günümüz genç kuşakları tarafından yeterince tanınmadığı görülmektedir.

Bu çalışma, Burdur il merkezine bağlı Aziziye köyünde hâlâ oynanmaya devam eden köy seyirlik oyunlarının belgelenmesini, arşivlenmesini ve yazılı kaynaklara kazandırılmasını amaçlamaktadır. Köy halkı tarafından nasıl algılandığı, diğer yörelerdeki benzer örneklerle hangi yönlerden benzeştiği ya da farklılaştığı gibi hususlar çalışmanın kapsamına dâhildir. Bu bağlamda, söz konusu oyunlar kültürel aktarım süreçlerinde dikkate alınması gereken unsurlar arasında yer almaktadır.

Aziziye köyünde tespit edilen oyunlar, eğlence odaklı performatif etkinlikler olarak düğünler ve asker uğurlamaları gibi özel günlerde sergilenmektedir. Kaynak kişilerin ifadelerine göre, oyunlar önceki kuşaklardan öğrenilerek günümüze taşınmaktadır. Teknolojik araçların yaygın olmadığı dönemlerde, bu oyunların sosyal etkileşimi güçlendiren araçlar olarak işlev gördüğü belirtilmektedir. Günümüzde de bu etkinliklerin sürdürüldüğü ve yaz aylarında düzenlenen düğünlerin önemli bir kısmında yer aldığı aktarılmaktadır.

Araştırma sırasında oyunların çevre köylerde de benzer biçimlerde oynandığı ancak bazı oyunların Aziziye köyüne özgü biçimlerde üretildiği tespit edilmiştir. Oyunların yazılı bir metne bağlı kalmaksızın doğaçlama yöntemiyle sahnelendiği ve oyuncuların bu yönüyle seçildiği görülmüştür. Sahne düzeni ve kostümler köy halkı tarafından temin edilmekte ve Deve Oyunu'nda ise özel olarak hazırlanmış bir deve maketi kullanılmaktadır.

Geleneksel Türk tiyatrosunun bir türü olan köy seyirlik oyunlarının günümüzdeki görünürlüğünün azaldığı gözlemlenmektedir. Bu durumun sebepleri arasında toplumsal eğlence anlayışındaki değişiklikler ve teknolojinin etkisi yer almaktadır. Önceden köylerde yaygın biçimde oynanan bu tür geleneksel tiyatro örneklerinin tanınırlığı günümüzde azalmıştır.

Burdur ili, geleneksel halk kültürünün çeşitli öğelerini hâlâ barındıran illerden biri olarak bu tür oyunların yaşatıldığı alanlardan biridir. Geleneksel tiyatronun UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'nde yer alan unsurlarla ilişkilendirilmesi, bu alandaki akademik araştırmaların ve kültürel envanter çalışmalarının önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, köy seyirlik oyunlarının sistemli biçimde belgelenmesi ve kültürel miras kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışma için Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 25.10.2024 tarih ve 2024/13-04 sayılı kararıyla izin alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKLAR

- Acar, H. (2023). *Kültürel ve sosyal bağlamda Burdur törenleri*. Palet Yayınları.
- Acar, H., & Göde, H. A. (2020). Burdur’da kadın merkezli ritüelistik bir uygulama köy seyirlik oyunu örneği “Dolma doldurma”. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 103-116. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oguzhan/issue/55728/760300>
- Alanka, D. (2024). Nitel bir araştırma yöntemi olarak içerik analizi: Teorik bir çerçeve. *Kronotop İletişim Dergisi*, 1(1), 64-84. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3602435>
- Atlı, S. (2017). Köy seyirlik oyunlarından “deve oyunu” üzerine bir değerlendirme ve Balıkesir-Pamukçu deve oyunu. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 3(2), 16-40. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/307354>
- Avcı, A. H. (1992). *Halkbilimi konuları ve araştırma yöntemleri*. Ankara.
- Aziziye, Burdur (2024, 22 Kasım). Wikipedia içinde. https://tr.wikipedia.org/wiki/Aziziye,_Burdur
- Burdur İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2024, 5 Kasım). *Somut olmayan kültürel miras*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://burdur.ktb.gov.tr/TR-155612/somut-olmayan-kulturel-miras.html>
- Gönen, S. (2011). Türk kültüründe kız kaçırarak evliliğin köy seyirlik oyunlarındaki izleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 45-55. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/littera/issue/29462/304226>
- İçyar, C. (2016). Köy seyirlik oyunlarının teknik özellikleri. *Sanat Dergisi*, (30), 68-72. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/29568/281436#article_cite
- Karadağ, N. (1978). *Köy seyirlik oyunları* (Vol. 5). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mıhladı, N. (2015). *Burdur yöresi halk oyunlarının incelenmesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi.
- Saygın Gemici, A., & Ünlü Aycıl, N. (2019). Isparta köy seyirlik oyunları. *Art-E Sanat Dergisi*, 12, 186-194. <https://doi.org/10.21602/sduarte.665684>

BURDUR'UN TİPOGRAFİK MİRASI VE DEMİR KAPI MONOGRAMLARININ ÖNEMİ

BURDUR'S TYPOGRAPHIC HERITAGE AND THE IMPORTANCE OF IRON GATE MONOGRAM

Erol ÇİTÇİ¹, Murat KARA²

1. Doçent., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
ecitci@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8014-8771>

2. Doçent., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
muratkara@mehmetakif.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-7285-887X>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
ResearchArticle

Başvuru Tarihi/Application Date
27.02.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
30.04.2025

DOI
10.20875/makusobed.1648092

Öz

Toplumların gelişmişlikleri, kültürel değer ve mirasa sahip çıkabilmeleri ile doğru orantılıdır. Ancak modernleşme ve kentleşme süreçleri kültürel değer ve mirasın kaybolmasına yol açmaktadır. Demir kapı monogramları da yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış kültürel miras örneğidir. İşlevsel, estetik ve kişisel aidiyet göstergeleri olarak demir kapılara yazılan kapı monogramları toplumlumun sosyo-kültürel ve ekonomik özelliklerini, teknolojik bilgi ve beceri düzeyi ile döneminin yaşam biçimlerini yansıtır. Bu çalışmanın amacı kültürel mirasa sahip çıkma bağlamında Burdur il merkezindeki kapı monogramlarının tespit edilmesini ve belgelenmesini amaç edinmiştir. Araştırmada yerinde gözlem, fotoğraflama, literatür taraması ve tipolojik analiz yöntemleri kullanılmıştır ve estetik değer ve özgünlük açısından 42 kapı monogramı belgelenmiştir. Belgelendirme ve tespit çalışmaları araştırmanın önemini ve özgün değerini oluştururken, kapı monogramlarının yapımların teknikleri ve tipografik öğeleri hakkında bilgi sunması tasarım tarihi açısından önemlidir. Ayrıca, bu tasarımların estetik ve kültürel değerlerinin anlaşılmasına katkıda bulunması hedefleyerek kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması konusunda toplumsal farkındalık oluşturmaya beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kapı monogramı, Tipografi, Tasarım, Kültürel Miras.

Abstract

The development of societies is directly proportional to their ability to protect their cultural values and heritage. However, modernization and urbanization processes lead to the loss of cultural values and heritage. Iron door monograms are an example of cultural heritage in danger of extinction. Door monograms written on iron doors as functional, aesthetic and personal belonging indicators reflect the socio-cultural and economic characteristics of the society, the level of technological knowledge and skills, and the lifestyles of the period. The aim of this study is to identify and document the door monograms in Burdur in the context of protecting cultural heritage. On-site observation, photography, literature review and typological analysis methods were used in the research, and 42 door monograms were documented in terms of aesthetic value and authenticity. While documentation and identification studies constitute the importance and original value of the research, it is important in terms of design history as it provides information about the construction techniques and typographic elements of door monograms. In addition, it is expected to contribute to the understanding of the aesthetic and cultural values of these designs and to raise social awareness about the protection of cultural heritage and its transfer to future generations.

Keywords: Door Monogram, Typography, Design, Cultural Heritage.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Kara, M. ve Çitci, E. (2025). Burdur'un tipografik mirası ve demir kapı monogramlarının önemi. *MAKU SOBED*, (41), 261-278.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1648092>

EXTENDED SUMMARY

The technological, economic and sociological development of societies is directly proportional to their ability to protect their cultural values and heritage. Anatolia has been the center of a rich cultural accumulation throughout history; however, modernization and urbanization processes lead to the rapid erosion of cultural values and heritage, causing many common values of cultural accumulation to be erased from social memory. One of the consequences of this transformation is that iron door monograms are now in danger of extinction.

Door monograms date back to the lettering on coins in ancient Greece. Monogram, a Greek-based word, is a combination of the words *mono*, meaning one or single, and *gramma*, meaning letter. It is the name given to symbols obtained by using some letters in various combinations, usually in names, titles or religious terms. The earliest examples in terms of the function of belonging were minted on Ancient Greek coins. The monograms on these coins were often used as abbreviations of the names of cities, administrators or mints.

Historically, they have been inscribed on many design objects, from coins to rings, amphoras, official documents and architectural structures, as a symbol of authority or a sign of personal belonging. Although it is difficult to claim where they were first used, the earliest known examples of monograms on doors are found on the bronze imperial doors of the Hagia Sophia Mosque, the so-called Beautiful Gate. Door monograms, which function on doors as an aesthetic and personal belonging indicator in recent times, also reflect the socio-cultural and economic characteristics of the society, the level of technological knowledge and skills, and the lifestyles of the period. In addition, these monograms have the quality of a valuable cultural heritage in a wide perspective by carrying the artistic and design perspectives of not only the owner but also the iron masters of the period to the present day.

In the past, door monograms made with ironwork were craft products with functional and aesthetic value. These artifacts can be considered a part of the cultural heritage that forms the identity of cities. However, with the effect of modernization and urban transformation processes, such handcrafted products are disappearing day by day, as fast and economic solutions become important. The main reason for this is that while modern construction projects aim for fast production, cost reduction and standardization, elements that require manual labor are seen as “unnecessary costs”. In addition, the aesthetic and cultural value of traditional craft products is not understood, which is why interest in such products tends to decline. In addition, while the number of craftsmen engaged in crafts such as traditional ironwork is rapidly decreasing, the lack of interest of younger generations in these professions is among the reasons for the disappearance of design values such as door monograms.

This study aims to document and protect the door monograms in Burdur city center in the context of protecting cultural heritage. Burdur's iron door monograms should be considered as a heritage element representing the cultural identity and historical richness of the city. The preservation of this heritage is not only an aesthetic necessity, but also a necessity to ensure social identity, collective memory and cultural continuity. The study has taken a step to emphasize the value of this heritage and raise awareness in the society and aims to form a basis for future studies. On-site observation, photography, literature review and typological analysis methods were used in the research. A large number of door monograms were identified in the field research and documentation studies, and 42 of them were documented in this study as they have aesthetic value, originality, and are examples of their kind. While the documentation and identification studies constitute the importance and original value of this study, it is also important in terms of design history as it provides information about the construction techniques and typographic elements of door monograms. In addition, it is expected to contribute to the understanding of the aesthetic and cultural values of these designs and to raise social awareness about the protection and transfer of cultural heritage to future generations.

1. GİRİŞ

Bir şehrin sokaklarında yürürken, bir zamanlar o şehirde yaşamış insanların izlerine yakından bakmak kültürel mirasla bağ kurmanın en etkileyici yollarından biridir. Bazen bu izler, bir tarihi bina, bir çeşme ya da bir mezar taşı olarak karşımıza çıkarken kimi zaman da küçük bir detayda saklı olabilir. Bu detaylar, bir kapı tokmağındaki zarif bir motif, eski bir duvar yazısı ya da yılların izini taşıyan bir kaldırım taşı gibi geçmişle bugün arasında sessiz bir köprü kuran geçmişin tanıkları değil, aynı zamanda geleceğe bırakılacak değerli emanetler olarak görülmelidir. Kültürel mirasın korunması, toplumların kimliklerini anlaması ve yaşatması için bir zorunluluktur. Her bir detay, geçmişin ruhunu bugünle buluşturarak tarihsel sürekliliğin bir parçasını oluşturur. Bu nedenle, tarihi yapıların, sokakların ve kültürün en küçük detaylarının dahi korunması manevi bir sorumluluk olarak benimsenmelidir.

Toplumların teknolojik, ekonomik ve sosyolojik gelişmişlikleri, kendi kültürel değer ve miraslarına sahip çıkabilmeleri ile doğrudan orantılıdır. Bu ilişkinin sağlıklı bir biçimde kurulması da kültürel olguların doğru tanımlanmış olmasına bağlıdır. Çünkü neyin kültür olduğu, neyin olmadığı konusunda oluşturulacak toplumsal farkındalık kültürel değer ve mirasın korunmasında önemli bir fayda sağlayacaktır. Fransız devlet adamı Édouard Herriot'nun, "*Kültür, her şey unutulduğunda geriye kalan şeydir.*" ifadesi kültürel mirasın birikimsel yönünü vurgular. Ruşen Keleş ise bu tanımlı, kültürün yalnızca özü ve damıtılmış değerleri temsil ettiği biçiminde yorumlar (Keleş, 2005, s. 246). Bu perspektiften bakıldığında, kültürel mirasın korunması hem toplumun geçmişine sahip çıkması hem de geleceğini inşa etmesi için vazgeçilmez bir unsurdur.

Anadolu, tarih boyunca zengin bir kültürel birikimin merkezi olmuş; ancak modernleşme ve kentleşme süreçleri bu birikimin hızla aşınmasına yol açmıştır. Eski yapıların yerini yenilerinin hoyratça alması, yalnızca fiziksel yapıları değil, aynı zamanda bu yapıların taşıdığı anlamları ve değerleri de silmektedir. Ne var ki Anadolu coğrafyasının gelişen; daha doğrusu dönüşen kentleri, kültürel tutum, davranış, ortam ve yapıların aşınmasına neden olmaktadır. Tarihin ve kültürel değerlerin yok edildiği ve sürekli olarak eski'nin yerine yeni'ye ait hoyratça bir şeylerin konulduğu görülmektedir. Bu bağlamda modernleşme adı altında, Anadolu'nun kültürel birikimine dair pek çok ortak değer toplumsal hafızadan silinmektedir. Bu dönüşümün örneklerinden biri olan demir kapı monogramları geçmişte işlevsel, estetik ve kişisel bir aidiyet göstergesi olarak kapılarda yer almış; ancak günümüzde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Ev, apartman veya işyeri sahibinin isminin kısaltması biçiminde kapılara yazılan işaretler olarak tanımlanan demir kapı monogramları estetik, tipografik ve tasarımsal özellikler barındırırlar (Bkz. Şekil 1). Yer işaretleme görevini de yerine getiren bu türden monogramlar, kapıları tasarlayan demir ustalarının el becerisi, deneyim ve içgüdüsel estetik anlayışını yansıtır. 1940'lı yıllardan itibaren yaygınlaşan bu uygulamalar, herhangi bir resmi sanat veya tasarım eğitimi almamış ustaların, zanaatkârlık birikimleriyle ortaya koydukları naif ve içten üretimlerdir. Anadolu'nun kültürel ve tasarımsal mirasının bir parçası olan Burdur'daki kapı monogramları, ustaların pratik becerileri, geleneksel yöntemlere hakimiyeti ve kişisel yorumlarıyla şekillenmiştir. Şehirdeki örnekler, biçim ve işçilik açısından çeşitlilik gösterir: Kimi sade ve işlevsel bir tipografiyle sınırlıyken, kimi daha detaylı süslemeler ve kişisel yaratıcılık barındırır. Bu farklılıklar, ustaların teknik yetkinlikleriyle birlikte, bireysel zevklerinin ve dönemin yerel estetik anlayışının bir sonucudur. Dolayısıyla Burdur'daki monogramlar, akademik bir tasarım disiplininin ziyade, alaylı ustaların deneyimle beslenen içgüdüsel yaklaşımlarını yansıtan değerli kültürel izler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 1. MVC (Mehmet Velicangil) ve RÇ (Rafet Çınar) Monogramları.

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

Demir kapı monogramlarının yalnızca demir kapılarda kullanılmış olması, dönemin teknik olanakları ile ilişkilendirilebilecek bir durumdur. Nitekim yapılan incelemelerde, ahşap kapılarda bu tür bir uygulamaya henüz rastlanmamıştır. Bu çalışma kapsamında gerçekleştirilen saha araştırması, demir kapı monogramlarının kullanımını 1940'lı yıllara kadar geriye götürmektedir. Ancak, birçok monogramın tarihlendirilmesi oldukça zor ve dolaylı yöntemlere dayanmaktadır. Sağlıklı bir tarihlendirme yapabilmek için genellikle mekânın ilk sahibine ya da monogram sahibini tanıyan birine ulaşmak gerekmektedir. Bu durum, monogramların tarihsel arka planını anlamayı güçleştiren önemli bir faktördür. Dolaylı bir yöntem olsa da binaların üzerlerinde yer alan yapım yıllarına bakılarak monogramların yaklaşık kullanım dönemleri hakkında tahmini bir tarihleme yapılabilmektedir. Ancak, bu yöntemin kesin veriler sunmaması nedeniyle dönemseller kullanım sıklıklarına dair sağlıklı bir veri dizini oluşturmak mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte, bina tipolojileri incelendiğinde, kapı monogramlarının 1990'lı yıllara kadar sıkça kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde ise kapı tasarım tekniklerinin gelişmesi ve malzeme çeşitliliğinin artması nedeniyle ev, dükkân ve apartman giriş kapıları genellikle demir dışındaki materyallerden üretilmektedir. Bu üretim biçimi, kapılara monogram yazma geleneğinin büyük ölçüde terk edilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla çağdaş örneklerine günümüzde nadiren rastlanabilmekte, bu da bu kültürel mirasın korunması ve belgelenmesinin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Yenilerinin üretilmemesi ve mevcut örneklerinin korunmaması, kapı monogramlarının zamanla yok olacağı öngörüsünü güçlendirmektedir. Oysa, daha önce de ifade edildiği gibi, kapı monogramları korunması gereken önemli bir kent kültürü mirasıdır. Bu monogramlar yalnızca mülk sahibini temsil eden tasarım unsuru olarak görülmemelidir. Şimşek Tolacı (2009)'nın da ifade ettiği üzere bu unsurlar, günümüzde varlığını sürdüremeyen toplumların sosyo-kültürel ve ekonomik özelliklerini, teknolojik bilgi ve beceri düzeyi ile döneminin yaşam biçimlerini yansıtır. Bu bağlamda, kapı monogramları yalnızca estetik tasarımlar değil; aynı zamanda dönemin sosyolojik gerçekliklerini belgeleyen araçlardır. İnsanların dünya görüşlerini, sosyal statülerini, sosyal çevrelerini, zevklerini, estetik anlayışlarını ve tasarıma dair yaklaşımlarını somut bir biçimde yansıtır. Kapı monogramları, kentin kimliğini ve kültürel birikimini temsil eden birer kent belleği unsuru olarak değerlendirilebilirler. Bu tür tasarımlar, yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal bir ifade biçimidir ve geçmişte olduğu gibi, kent kültürüne dair zengin bir hikâyeye sunarlar. Ayrıca, demir kapı monogramlarının tarihsel süreç içindeki gelişimi, özellikle Cumhuriyet dönemi ve sonrasında bireylere sunulan eğitim olanakları, refah düzeyi ve ekonomik büyümenin göstergelerini de barındırır.

Bu çalışma, kültürel mirasın yalnızca büyük ve bilinen eserlerle sınırlı olmadığını, gündelik yaşamın içinde yer alan küçük boyutlu ve genellikle göz ardı edilen tasarım unsurlarının da korunmaya ve belgelenmeye değer olduğunu savunmaktadır. Geleneksel kapı tokmakları, pencere ve balkon demirleri, çeşmeler, kaşıklar, mezar taşları, kuş evleri gibi pek çok tasarım örneği bu kategoride yer alırlar. Çok azı araştırmalara konu olmuş ve çok azının koruma altında olması gerektiği konusunda bir farkındalık yaratılabilmektedir. Kapı monogramları,

bu bağlamda, hem taşıdıkları estetik ve kültürel değerler hem de görmezden gelinmişlikleri nedeniyle özel bir öneme sahiptir.

Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmeler ve ulusal yasal düzenlemeler, kültürel mirasın korunması için hukuki bir zemin sağlamaktadır. Bu çerçevede, Venedik Tüzüğü, Dünya Doğal ve Kültürel Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme, Avrupa Mimari Mirasının Korunması Sözleşmesi ve Arkeolojik Mirasın Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi gibi uluslararası belgeler, kültürel değerlerin korunmasını uluslararası düzeyde güvence altına almaktadır. Ayrıca, Türkiye'de yürürlükte olan 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 2872 sayılı Çevre Kanunu ve 2873 Sayılı Milli Parklar Kanunu gibi yasal düzenlemeler, bu değerlerin korunmasını hukuken mümkün kılmaktadır. Burdur özelinde yapılan incelemelerde, demir kapı monogramlarına yönelik herhangi bir yerel yönetim, dernek veya sivil toplum kuruluşu tarafından gerçekleştirilmiş bir girişime rastlanamamıştır. Bu durum, söz konusu tasarım unsurlarının korunması ve belgelenmesi bağlamında akademik çevrelerin konuya yönelik yaklaşım ve katkılarının önemini artırmaktadır. Diğer taraftan, Zeynep Tuna Ultav koordinatörlüğünde gerçekleştirilen Ankara merkezli belirli bir bölgeyi esas alan bilimsel araştırma projesi kapsamında, balkon korkuluklarının arşivlenmesine dair çalışmalara rastlanmıştır; ayrıca Sakarya'da fırça tabela ressamı tarafından yapılan unvan levhaları, dükkân tabelaları, cam yazıları ve apartman isimliklerine ilişkin detaylı araştırmalar gerçekleştirildiği görülmüştür (Tuna Ultav, 2020-2021; Ertürk, 2023, s. 17). Literatür taraması sonucunda, kent kültürü bağlamında ele alınan ve kent belleğinin unutulmaya yüz tutmuş detaylarını konu edinen bazı çalışmalar bulunmakla birlikte hem Burdur'da hem de Türkiye genelinde demir kapı monogramları gibi özgün tasarım unsurlarına odaklanan herhangi bir akademik çalışmanın mevcut olmadığı tespit edilmiştir. Bu durum, yasal düzenlemelerin ötesinde, kültürel mirasın korunması noktasında toplumsal farkındalığın yetersizliğini ve yerel yönetimlerin bu konuda etkin inisiyatifler geliştirme konusundaki eksikliklerini gözler önüne sermektedir.

Araştırma, Burdur il merkezinde bulunan kapı monogramlarını belgelemeyi, tipolojik özelliklerini incelemeyi ve bu tasarım unsurlarını kültürel miras kapsamında değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada yerinde gözlem, fotoğraflama, literatür taraması ve tipolojik analiz yöntemleri kullanılacaktır. Elde edilecek veriler, kapı monogramlarının yapım teknikleri ve tipografik öğeleri hakkında bilgi sunarken, bu tasarımların estetik ve kültürel değerlerinin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Ayrıca çalışma, tasarımcılar, araştırmacılar ve yerel yöneticiler için bir kaynak niteliği taşımayı ve bölgenin yerel grafik tasarım tarihinin yazımına katkı sunmayı hedeflemektedir. Bu yönüyle, kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması konusunda toplumsal farkındalık oluşturmaya beklenmektedir.

2. MONOGRAM NEDİR?

Kökeni Yunanca bir sözcük olan *Tek* veya *Bir* gibi anlamlara gelen mono ile harf anlamına gelen gramma sözcüklerinden oluşan monogram (Canko, 2023, s. 258); isim, ünvan ya da dini terimlerdeki bazı harflerin çeşitli kombinasyonlarda kullanılmasıyla elde edilen sembollere verilen addır (Karabacak, 2021, s. 9). Rob Carter, monogramları, genellikle kısaltma veya baş harfler olarak kullanılan, tek bir glif halinde iç içe geçmiş, kombine edilmiş veya birleştirilmiş iki veya daha fazla harften oluşturulmuş bir biçim olarak tanımlar (Carter vd. 2015, s. 328). Bosler (2012) ise monogramı, genellikle bir kişinin adının ilk, orta ve son harflerinin birbiri üzerine örtüştüğü bir tasarım olarak açıklar. Bazı kaynaklarda da iki veya daha fazla harfin birleşik bir harf olup olmamalarına bağlı olarak monogram ya da cypher olarak gruplandıkları görülür (Mauris, 1878, Sprague ve Sprague, C., 1927; Guerrero, 2015 s. 11).

Şekil 2. Solda, Albrecht Dürer'e ait monogram; Ortada, Yüzüklerin Efendisi romanının yazarı John Ronald Reuel Tolkien'e ait monogramı; Sağda II. Abdülhamid Han'a ait monogram

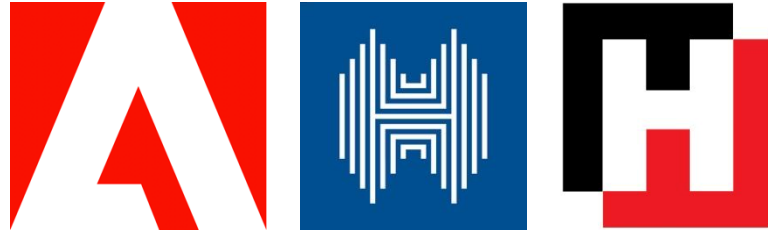
Kaynak: Albrecht Dürer’monogramı, Erişim: <http://files.kunst-und-kultur.de/collectors/962/3264/pic.jpg>; John Ronald Reuel Tolkien monogramı. Erişim: <https://seeklogo.com/vector-logo/74575/j-r-r-tolkien>; II. Abdülhamid Han monogramı. Erişim: <https://www.arthill.com.tr/urun/4244708/osmanli-19-yuzyl-sultan-ii-abdulhamid-han-inisiyalli-porselen-tabak-takimi-19-y>

Adrian Frutiger “Sign and Symbols” (İşaret ve Semboller) kitabında harflerin birleşim biçimlerine bakmaksızın hepsini monogram başlığı altında ele alarak işlevlerini şöyle açıklamıştır:

“Grafiksel bir çözümlemeyle verilen bu tür kısaltmalara "logo", "ticari marka" veya "monogram" adı verilmektedir. Çoğunlukla, ayrı ayrı telaffuz edilen minimum sayıda harfle sınırlıdırlar ve grafik sanatçısını, mutlaka yazı dili kurallarına uymayan işaret kombinasyonları üretmeye davet ederler. Sanatçının amacı, kolayca hatırlanıp tanınabilecek yeni, alışılmadık ve anlamlı bir etki yaratmaktır” (Frutiger, 1989, s. 192).

Burada şu noktayı vurgulamakta fayda var; monogramları yalnızca çoklu harf kombinasyonları olarak ele almak çok da doğru değildir. Daha önce de ifade edildiği gibi monogram teriminin mono yani tek ve harf anlamına gelen gramma kelimelerinden türediğini hatırlamak gerekir. Bu nedenle kimlik göstergesi olarak kullanılan tek bir harf de monogram olarak kabul edilir. Adobe, Halkbank ve Hürriyet gibi logo özelliği kazanmış tasarımlar tek harfli monogramlara örnek olarak verilebilir (Bkz. Şekil 3).

Şekil 3. Adobe, Halkbank ve Hürriyet’e ait logo tasarımları.

Kaynak: Adobe logosu, Erişim: <https://www.adobe.com/federal/assets/svg/adobe-logo.svg>; Halkbank Logosu, Erişim: <https://www.halkbank.com.tr/tr/bankamiz/kurumsal-iletisim/logolarimiz.html>; Hürriyet gazetesi logosu, Erişim: https://is1-ssl.mzstatic.com/image/thumb/Purple211/v4/8a/b8/81/8ab881d9-674c-abbb-a685-bcfddeaef270/AppIcon-0-0-1x_U007emarketing-0-8-0-sRGB-85-220.png/1200x600wa.png

3. MONOGRAMIN KISA TARİHİ

Tarihteki ilk monogram örneklerine günümüzden yaklaşık olarak 2400 yıl öncesinde, madeni paraların üzerinde rastlanılmıştır. Bazı araştırmacılar (Mauris, 1878; Guerrero; 2015, Canko, 2023) monogramları Mısır yazılarındaki bazı işaretlerle ilişkilendirirler de aidiyet işlevi bakımından en erken tarihli örnekler Antik Yunan sikkelerinin üzerine darp edilmişlerdir. Bu sikkelerin üzerindeki monogramlar genellikle şehirlerin, idarecilerin veya darphane isimlerinin kısaltmaları olarak kullanılmışlardır (Mauris, 1878; Price, 1968; Tekin, 2009; Guerrero, 2015; Garipzanov, 2021; Bosler, 2012, Arslan ve Devicioğlu, 2011). De Luca (2018) Kibyra’da bulunan sikkeler üzerindeki bu işaretlerin rakam yani paranın değerini ifade edebileceğini ileri sürmüş olsa da yaygın kanı madeni paralar üzerindeki birleşik işaretlerin rakam değil harf oldukları yönündedir.

Aşağıdaki görsellerde Antik dönemde kullanılmış sikkeler üzerindeki monogramlara yer verilmiştir. Şekil 4’te Sardis antik kentinde MÖ. 334 ile MÖ. 323 arasında darp edilen sikkede kartal ile betimlenmiş olan Zeus’un solunda E, Ξ ve Y harflerinden oluşan monogramı görülmektedir. Şekil 5’teki görselde ise Milet’te MÖ. 325 ile MÖ. 323 yılları arasına tarihlenen gümüş sikkede ise Nike tanrıçasının, sağ elinin altında H ve Δ harflerinden oluşan monogramı yer almaktadır.

Şekil 4. Sardis antik kentinde bulunan gümüş sikke, MÖ. 334 ile MÖ. 323 arası

Kaynak: American Numismatic Society, Erişim: <https://numismatics.org/collectionimages/19001949/1944/1944.100.31061.rev.noscale.jpg>, 29.12.2024

Şekil 5. Millet antik kentinde bulunan altın sikke, MÖ. 325 ile MÖ. 323 arası

Kaynak: American Numismatic Society, Erişim: <https://numismatics.org/collectionimages/19001949/1944/1944.100.31782.rev.noscale.jpg>, 29.12.2024

Nümismatik alanındaki araştırmalar madeni para üzerindeki monogramların farklı zaman dilimlerinde ve Anadolu dışında Mısır, Ortadoğu, Pakistan ve Hindistan'ın batısı gibi farklı coğrafyalarda da kullanıldıklarını belgelemektedir (Manasserro, 2013; Tekin, 2009; Volugaridis; 2008). Bu olgu monogramların kültürel olarak son derece yaygın bir kullanıma sahip olduklarını göstermektedir. Arkeoloji alanındaki pek çok araştırma da zaten bu durumu kanıtlamaktadır.

Araştırmalar İlk Çağ'da monogramların paraların dışında amforaların, unguentariumlarda ya da tuğlaların üzerinde de bir marka göstergesi olarak kullanıldıklarını ortaya koymaktadır. (Mauris, 1878; Alkaç-Cankardeş Şenol, 2016; Bilgin, 2013; Onurkan, 1994; Tüysüz, 2022) Geç Antik Çağ'da monogram kullanımı daha da yaygın hale gelmiş ve ağırlıklarda, mühür, el yazma eserlerde ve kişisel süs eşyalarının üzerinde de monogramların kullanıldığı görülmüştür (Yinesor-Demir, 2008; Çelikbaş, 2018; Garipzanov, 2018). Lafli ve Buora'nın (2021) çalışmasından kişisel isimleri belirten monogramların Yunan döneminden sonra Roma dönemlerinde belirli aralıklarla kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. III. yüzyılın başlarında kısa bir süreliğine, oyulmuş taşlar üzerinde kişisel monogramlar görülürken, V. yüzyılda, mücevherler ve yüzükler üzerindeki kişi adları popüler hale gelince kişisel monogramlar tekrar ortaya çıkmıştır (Lafli ve Buora, 2021, s. 237). Şekil 6 ve 7'de söz konusu dönemlere ait yüzük örnekleri görülmektedir.

Şekil 6. Gümüş yüzük üzerinde "İoannes'in" anlamına gelen 'Ιωάννου harflerinden oluşturulan monogram, MS 5.-8. Yüzyıl

Kaynak: Lafli ve Buora, 2021

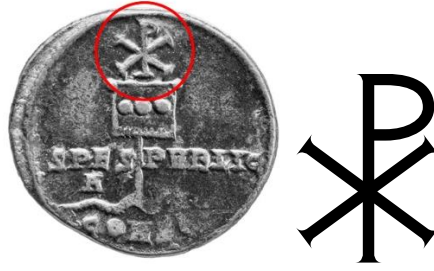
Şekil 7. Yüzük taşına R, C, M, A, A, T, V harflerinden oluşturulan monogram, MS 4.-5. yüzyıl

Kaynak: Çelikbaş, 2018

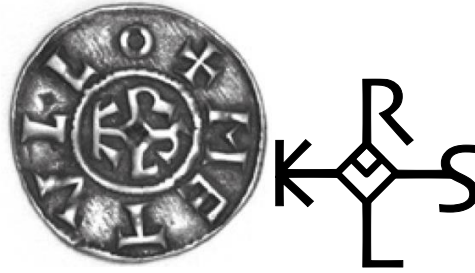
Monogramlar uzun dönemler boyunca imge gücü yüksek işaretler olarak da kabul edildiler. Bu dönemlerde krallıkları, imparatorlukları ve kiliseyi simgeleyecek işaretler olarak mühürlerin, devlet ile dini yapıların ve yine sikkelerin üzerinde kullanılagelmişlerdir. (Voulgaridis, 2008; Arslan ve Devecioğlu, 1953; Manassero, 2013; Garipzanov, 2018; Canko, 2023) Bir nevi amblem veya logo özelliği taşıyan bu monogramlar aidiyet işareti olarak neyi ikame ediyorsa onun gücünü ve resmîyetini temsil etmekteydiler. Bu konuda en yaygın bilinen örnekler Bizans (Seibt, 2016; Canko, 2023; Aydınoglu ve Uygun, 2023) ve Şarlıman dönemlerinde (Garipzanov, 2018) madeni paralar üzerine basılan monogram tasarımlarıdır (Bkz. Şekil 8 ve 9).

Şekil 8. Roma imparatoru I. Konstantin tarafından 327-328 yıllarında İstanbul'da bastırılan bakır sikke üzerine yer alan Hristiyanlığın simgesi olan PX monogramı

Kaynak: Garipzanov, 2018: 61

Şekil 9. 793 veya 794 yıllarına tarihlenen madeni para üzerinde yer alan KAROLVS monogramı

Kaynak: Coupland, 2018: 442-443

“Tarihe bakıldığında monogramın neredeyse tüm krallar ve soylular arasında popüler olarak kullanıldığı görülür. Sadece hanedanlık armalarıyla gurur duymakla kalmamış, aynı zamanda isimleri ya da bu ismin kısaltılmış hali şatolarda ya da kişisel eşyalarda dekorasyon unsuru olarak tasarlanıp ve kullanılmışlardır. Aslında, ailenin soyluluğunu temsil etme bakımından monogramlar armalara nazaran daha çok ilişkilendirilmişlerdir” (Sprague ve Sprague, 1927, s.5).

Monogram kullanma geleneği, sonraki yüzyıllarda daha da popüler hâle gelmiştir. Ancak bu popülerlik, artık yalnızca hükmedenlerin veya soyluların kullanımıyla sınırlı kalmamıştır. Monogramlar Birleşik Krallık'taki Viktorya Dönemi'nde soylu olmayan kişiler tarafından da toplumdaki yerlerini ve statülerini temsil eden kişisel semboller olarak moda hâline gelmiştir (Bosler, 2012, s. 128). Monogramlar, Sanayi Devrimi ve sonrasında ticaretin patlama yaşadığı dönemde şirketleri temsil eden logolara dönüşmüştür. Günümüzde de monogramların kurum ve kuruluşların temsiliyetinde, enerji, teknoloji, moda ve otomotiv gibi endüstri markalarının kimliğinde kullanıldığı görülmektedir (Bkz. Şekil 10). Bu bağlamda marka işlevi kazanan monogramlar gerek kişisel gerekse ticari olarak günümüz görsel iletişim kültürünün ayrılmaz parçaları haline geldiler.

Şekil 10. Devlet kurumları ve özel sektörde kullanılan monogram örnekleri

Kaynak: TCMB logosu, Erişim: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR>; TDK logosu, Erişim:

<https://bookapi.ayk.gov.tr/img/TDK.png>; GE Monogramı, Erişim:

https://www.ge.com/news/sites/default/files/styles/full_header/public/Reports/2022-09/monogram-evolution.png?itok=Xl6Ek08o;

Giorgio Armani logosu, Erişim:

https://static.wikia.nocookie.net/fashion/images/6/65/Giorgio_Armani_logo_design.267123722_std.png/revision/latest?cb=2011030718395; Volkswagen logosu, Erişim: <https://www.volkswagen-newsroom.com/en/images/detail/volkswagen-logo-30145>

4. KAPI MONOGRAMLARI

İlk kez nerede kullanıldıkları konusunda bir iddia ortaya koymak zor olsa da kapı üzerindeki monogramlara ait bilinen en eski örnekler Ayasofya Camii'nin Güzel kapı olarak adlandırılan bronz imparatorluk kapılarıdır. Grek dilindeki bu monogramların 9. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir (Karabacak, 2021, ss. 61-65).

Şekil 11. Güzel Kapı'nın sol kanadının iç görünümü ve sağ kanat üzerinde yer alan bazı monogramların görüntüsü ve grafik çizimi

Kaynak: Buçukoğlu, 2022, s. 891.

Sonraki yüzyıllarda da İstanbul'da kapı monogramların kullanıldığını tahmin etmek zor değildir. Araştırma sürecinde gerçekleştirilen literatür taramalarında, Osmanlı'da kullanılan tuğralar da dahil edilecek olunursa, İXX. ve XX. yüzyıla ait kapı monogramlarının belgelendiği görülmektedir (Bayram, 2004; Turan, 2014). İnternet kaynakları tarandığında Nilay Örnek'in mimari açıdan değerli görülen yapılarını derlediği *Her Umut Ortak Arar* isimli ağ sayfasında da çeşitli kapı monogramları hakkında bilgilere ulaşılabilmektedir. Söz konusu ağ sayfası tarandığında Şekil 12'de verilmiş olan 1892 tarihinde inşa edilmiş olan Beyoğlu'ndaki Hazzopoulo Apartmanı'nda (Aslan Residence) kullanılan AX monogramı; Şişli bölgesindeki 1921 tarihli Belvü Apartmanı'ndaki MO (Margarios Ohanyan) ve Osmanlı döneminde ticaretle zenginleşmiş olan Erzurum'lu Narmanlı ailesinin 1932 tarihinde Şişli'de yaptırmış olduğu apartmanın kapsında yer alan NZ (Narmanlızade) monogramları görülebilir (Örnek, t.y.).

Şekil 12. İstanbul bulunan AX, MO ve NZ kapı monogramı örnekleri

Kaynak: AX monogramı (Solda), Erişim: <https://www.herumutortakarar.com/hazzopoulo-apartmani-aslan-residence/#uael-gallery-7>; MO monogramı (Ortada), Erişim: <https://www.herumutortakarar.com/belvu-apartmani/#uael-gallery-1>; NZ monogramı (Sağda), Erişim: <https://www.herumutortakarar.com/narmanli-apartmani/#uael-gallery-8>

İstanbul dışında Anadolu'nun farklı kentlerinde de kapılara sahiplerinin monogramlarını yazma geleneğine rastlamak mümkündür. Antalya Kaleiçi'ndeki kapı monogramları bunlara birer örnektir. Zamanında bir konut olan ve Papazın Evi olarak adlandırılan (şimdilerde bir bar olarak işletilen) çift girişli yapının her iki demir kapının sol kanadında AK monogramı yer almaktadır. Kapının sağ kanadında ise 1886 tarihi işlenmiştir. Bu tarih büyük olasılıkla kapının dolayısıyla da monogramın yapım tarihine işaret etmektedir. Kaleiçi'ndeki bir başka örnek de Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü binasının çift kanatlı kapılarında yer alan EK monogramlarıdır. Yine kapını sağ kanadında ise bu sefer 1887 tarihi yer almaktadır. Her ne kadar bu bilgi teyide muhtaç olsa da Papazın Evi'ndekine benzer bir üsluba sahip olan bu örneğin aynı usta tarafından ve aynı dönemde yazıldığı düşünülmektedir.

Şekil 13. Antalya Kaleiçi'nden kapı monogramları örnekleri.

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

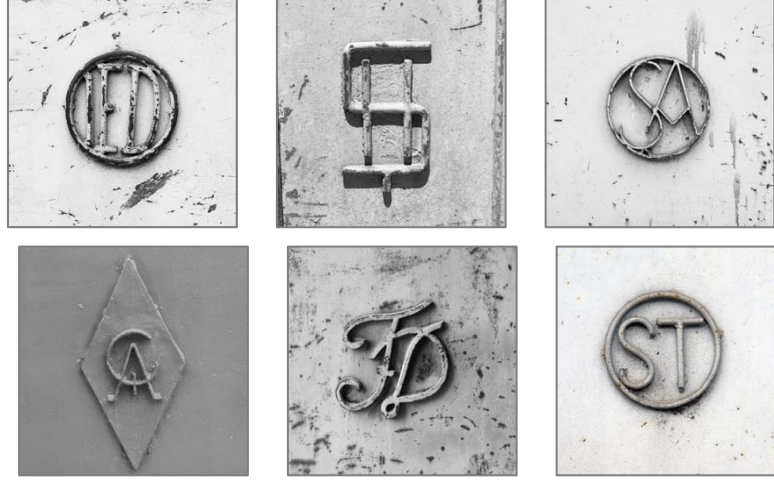
Araştırma kapsamında İstanbul ve Antalya dışında İzmir, Fethiye, Isparta, Hatay ve Silifke'de de kapı monogramlarına rastlanmıştır. Literatür taramaları ve sınırlı sayıdaki planlı olmayan saha gözlemleri kapı monogramların yaygın kullanımı konusunda yeterli bir bilgi vermese de geniş bir coğrafyada kullanıldığının göstergeleri olarak kabul edilebilirler.

5. BURDUR'UN DEMİR KAPI MONOGRAMLARI

Alan araştırması sonucunda Burdur merkezde yer alan çoğu mahallede çok sayıda kapı monogramı örneğine ulaşılmış, ancak elde edilen bulgular herhangi bir sınıflama veya gruplandırmaya tabi tutulmamışlardır. Bunun başlıca nedeni, monogramların sınıflandırılmasına ilişkin kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Sınırlı ve eksik bir sınıflamaya neden olacağı için kapı monogramların tipolojik analizi ve buna bağlı olarak bir gruplama çalışması yapılmamıştır. Çalışma yalnızca monogramların fotoğraflarını, deşifrelerini ve bulundukları bölgelerinin bir derlemesini/bilgilerini içermektedir. Ancak Burdur il merkezinde, bu çalışmada derlenen monogramlardan çok daha fazlası bulunduğu için sayıca bir sınırlandırılmaya gidilmek zorunda kalınmıştır. Buna göre, bütün örnekleri toplamak yerine yalnızca tasarımsal olarak özgün değere sahip olan monogramlar seçilmiştir. Bazı monogramlar da tasarım açısından birbirine benzer oldukları için araştırmaya dahil edilmemiştir. Dolayısıyla çalışmada yer alan monogramlar genel karakteristik özellikleri temsil edecek şekilde derlenmişlerdir.

Şekil 14'te yer alan monogramlar Özgür Mahallesindeki Bakırcılar Çarşısı olarak adlandırılan bölgede tespit edilmişlerdir. Çok eski bir sanayi çarşısı olan bu bölgede 1940'lardan kalma işletmeler yer almaktadır. Kapılarda demir aksamın yoğun olarak kullanıldığı gözlenen Bakırcılar Çarşısı'ndaki dükkanların çoğunluğunda kapı monogramlarının yer aldığı tespit edilmiştir. Tasarımdaki zanaat, estetik ve özgünlükleri açısından dikkate değer monogramlar sırasıyla İED (İsmet Erdevci), HŞ (Hüseyin Şanlı), ŞA (Şeref Arık), AÇ (Ali Çelik), FD ve ST'dir. ST monogramı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. FD monogramı ise tamamen deşifre edilememiştir. Dükkân sahibi ile yapılan görüşmede yalnızca F harfinin Fahrettin ismine ait olduğu tespit edilmiştir. Bu örnekler içinde ŞA monogramının farklı dükkanlar da görülmesi dikkat çekicidir. Dükkân sahibi ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşmede ŞA monogramının dedesinin adının kısaltması olduğu anlaşılmıştır. ŞA monogramı kullanılan diğer dükkânların da kendilerine ait olduğu, bu nedenle de diğer dükkanların kapılarında da ŞA monogramının kullanıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu bilgi ŞA monogramının ticari bir kimliği ifade ettiği, başka bir ifadeyle 1940'lı yıllarda bir marka işareti olarak kullanıldığını göstermektedir.

Şekil 14. Özgür Mahallesinde bulunan İED, HŞ, ŞA, AÇ, FD ve ST Monogramları

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

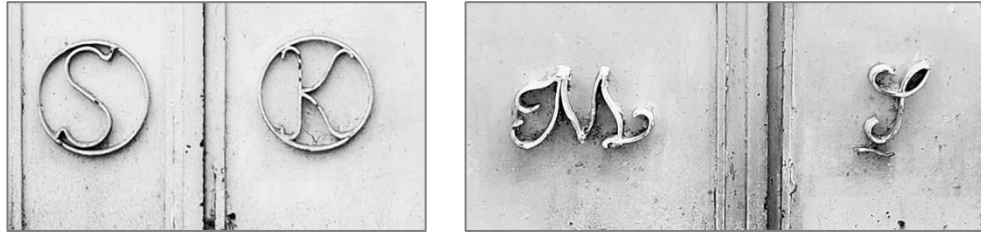
Konak Mahallesi tarihi valilik binasının kuzeyi ve Özgür Mahallesi kadar uzanan doğu bölgesini içine alan bir semttir. Çok sayıda kapı monogramının yer aldığı bu mahallede kayıt altına alınan örnekler Şekil 15'te verilmiştir. Apartmanların yoğun olduğu bölgede sırasıyla, deşifre edilen MVC (Mehmet Velicangil) ve deşifresi yapılamayan SK, MŞ ve MÜ monogramları tespit edilmiştir. MVC ve MÜ monogramları kapıların tek kanadında yer alırken SK ve MŞ monogramlarındaki harfler çift kanatlı kapılara ayrı ayrı işlenmiştir. Bundan dolayı ilk bakışta tek bir yapı olarak algılanamayan bu örnekler her ne kadar birbirlerinden uzak yerleştirilmiş olsalar da birer kısaltma ve kimlik göstergeleri oldukları için monogram kategorisinde değerlendirilmektedir.

Şekil 15. Konak Mahallesinde bulunan MVC ve MÜ Monogramları

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

Şekil 16. Konak Mahallesinde çift kanatlı kapılarında ayrı ayrı yazılan SK ve MŞ Monogramları

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

Burç Mahallesi stadyum ve etrafında yer alan sokak ve caddelerden oluşmaktadır. Bu bölgelerde AŞ (A. Şahin), RB (R. Biçer), ARY ve HA monogramları tespit bulunmaktadır. Gazi Caddesine doğru olan bölgelerde ticari işletmeler yoğunlaşmaktadır. Kentsel dönüşüm açısından dinamik bir yerleşim yeri olmasından dolayı bu bölgede bir tek Naciye Özoral Apartmanının giriş kapısında yer alan MU ve TÖ monogramlarına rastlanmıştır. Bu iki monogramı diğer örneklerinden ayıran özellik iki farklı monogramın tek bir kapıya işlenmiş olmasıdır.

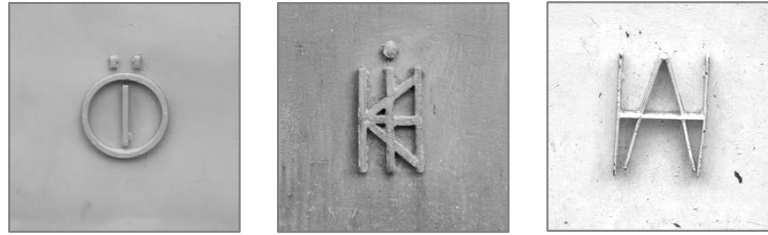
Şekil 17. Burç Mahallesinde bulunan ARY, MU, TÖ, AŞ, RB ve HA Monogramları

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

Burdur en eski ticaret merkezlerinden biri olan Yukarı Pazar bölgesi, Ulu Cami ve etrafındaki çarşı ve mahallelerden meydana gelir. Eski bir yerleşim yeri olması nedeniyle konutlarda çok sayıda monograma rastlanmaktadır, ancak Burç Mahallesi'nin çarşı bölgesinde olduğu gibi dükkanların kapılarında monogram kullanımı daha nadirdir. Bu bölgeden çalışmaya 11 adet kapı monogramı dahil edilmiştir. Sakarya Mahallesi'nde estetik ve tasarım değerleri açısından İHK (İsmail Hakkı Kaya), deşifresi yapılamamış olan Şefika Öznel Apartmanı'ndaki İÖ ve Üçdibek Mahallesi'nde deşifre edilemeyen HA monogramları tespit edilmiştir. Bu monogramların üçü de birbirilerinin üzerine gelecek şekilde tasarlanmışlardır.

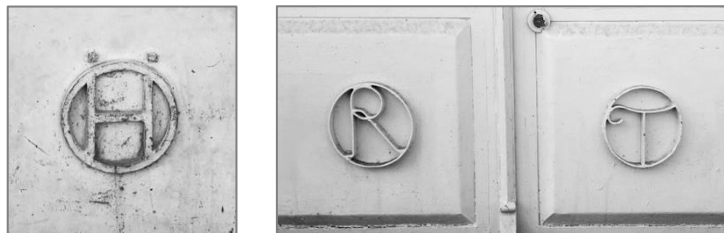
Şekil 18. Sakarya ve Üçdibek Mahallelerinde bulunan İÖ, İHK ve HA Monogramları

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

İnönü Mahallesi de monogramların yoğun olarak görülebildiği bir bölgedir. Ancak zaman içinde bölgedeki ekonomik gerileme kapı monogramlarının tasarımlarına yansımış, tasarım ve estetik açıdan zayıf örneklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, bu bölgeden özgünlük açısından yalnızca HÖ ve RT monogramları dikkate alınmıştır. Deşifreleri yapılamayan örneklerden HÖ monogram birleştirilerek tasarlanırken RT monogramı ayrı olarak tasarlanmıştır.

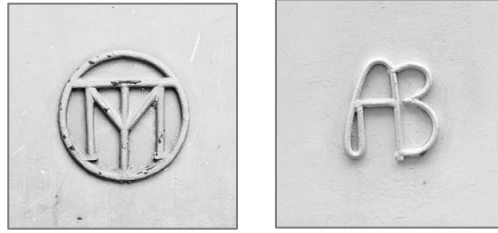
Şekil 19. İnönü Mahallesi'nde bulunan HÖ ve RT Monogramları

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

Çarşılar açılan ve kapanan işletmelerle sirkülasyonu yoğun bölgelerdir. Bu nedenle Yukarı Pazar bölgesi ve çevresindeki dükkanların çok sık dönüşüme uğradığı tahmin edilmektedir. Bundan dolayı da diğer bölgelere kıyasla daha az sayıda monograma rastlanılmıştır. Daha az örnek olmasına rağmen çalışmanın tasarım olarak en iyi örneklerinden biri olan TM monogramı bu bölgededir. Şehrin en önemli caddelerinden biri olan Gazi Caddesi üzerindeki dükkân kapısında yer alan bu monogramın, tasarım açısından güçlü yapısı sosyolojik ve ekonomik veriler sunmaktadır. Deşifresi henüz yapılamamış olan bu örnekte harfler birbiri üzerine dizilerek tasarlanmıştır. Yine aynı bölgede ama çarşının daha iç taraflarında yer alan AB monogramı da tasarım fikri açısından bitişik bir düzen içinde kurgulanmıştır. Fikir olarak özgün bir örnek olsa da demirci ustasının malzemeye hakimiyeti ve tipografî konusundaki yetersizliği göze çarpmaktadır.

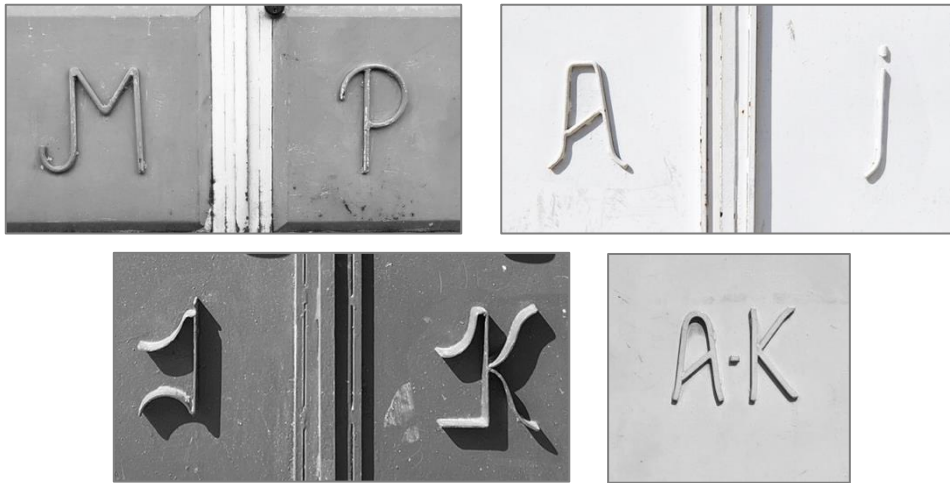
Şekil 20. Çeşmedamı Mahallesinde bulunan TM ve AB Monogramları

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

Demir ustasının tasarımdaki becerisi Pazar Mahallesiindeki dükkânlarda yer alan MP, AJ, İK ve AK monogramlarında gözlemlenebilmektedir. Her bir örnekte ustanın sadece bir yazma işlevini yerine getirmediğini aynı zamanda yaptığı işe bir özgünlük katmaya çalıştığı görülmektedir.

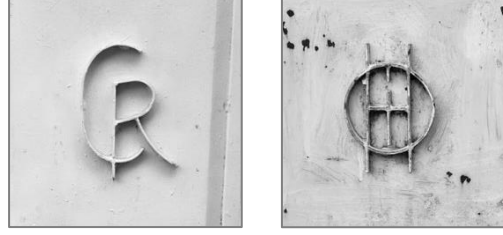
Şekil 21. Pazar Mahallesiinde bulunan MP, AJ, İK ve AB Monogramları

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

Yenice Mahallesi Eski Devlet Hastanesinin de içinde bulunduğu Burdur Deresinin doğu kesiminde yer alan yerleşim bölgelerini kapsamaktadır. Bölgenin güney mahalleleri tarihi yapıların yer aldığı, Burdur'un en eski yerleşim yerlerindendir. Binaların yapılarından da anlaşılacağı üzere tarihsel süreç içerisinde bu bölgenin çok fazla dönüşüme uğramadığı söylenebilir. Bu yüzden kapı monogramlarının varlıklarını yoğun bir biçimde koruduğu görülmektedir. Çalışmada ele alınan bölgenin en nadir örneklerinden olan RÇ (Rafet Çınar) ve HÖİ (Habip Özinarlı) monogramları bu mahallede yer almaktadır. Her iki monogram komşu sayılabilecek büyük ve gösterişli konutların kapılarında yer almaktadırlar. Konutların büyüklüğü ve özenli tasarımları sahiplerinin varlıklı oldukları anlaşılmaktadır ve bunun da tasarıma yansıdığı açık bir biçimde görülmektedir.

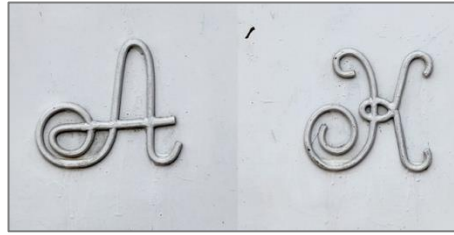
Şekil 22. Yenice Mahallesinde bulunan RÇ ve HÖİ Monogramları

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

Tasarım açısından özgünlüğü ile dikkat çeken bir başka monogram ise Şekil 42'deki AK'dir. Bu monogramın bir benzerinin aynı mahalledeki başka bir evde daha görülmüş olması kimlik göstergesi açısından kayda değerdir. İki farklı evde aynı monogramın kullanılmış olması monogramın aynı kişiye ait olduğunu işaret edebileceği gibi demirci ustasının tasarım üslubuna da işaret edebilir. Ancak buna benzer bir tasarımın başka yerde rastlanmamış olması birinci ihtimali güçlendirmektedir.

Şekil 23. Yenice Mahallesinde bulunan AK monogramı

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

Tablo 1'de Burdur'un diğer mahallelerinde tasarım açısından güçlü, özgün ve tasarım yaklaşımı olarak türünü temsil edecek diğer monogram örnekleri yer almaktadır.

Tablo 1.

Fotoğrafi	Çizimi	Deşifresi
		MD , Mehmet Düdük Yeni Mahalle
		AT , Veri Yok Yeni Mahalle
		MZ , Mehmet Zambak Yeni Mahalle
		TG , Veri Yok Yeni Mahalle
		AD , Veri Yok Karasenir Mahallesi
		HU , Veri Yok Karasenir Mahallesi
		E , Erdoğan Eren Dere Mahallesi
		AK , Ali Keskin Emek Mahallesi
		ÇÇ , Veri Yok Emek Mahallesi
		B♥ , Veri Yok Değirmenler Mahallesi
		ÜB , Veri Yok Değirmenler Mahallesi
		HS , Veri Yok Zafer Mahallesi

Kaynak: Yazarın kişisel arşivi

6. TARTIŞMA

Demir işçiliği ile yapılan kapı monogramları geçmişte işlevsel ve estetik bir değer taşıyan zanaat ürünleri olarak tanımlanır. Bu eserler, kentlerin kimliğini oluşturan kültürel mirasın bir parçası olarak kabul edilebilir. Ancak modernleşme ve kentsel dönüşüm süreçlerinin etkisiyle hızlı ve ekonomik çözümlerin önemli hale gelmesiyle bu tür el emeği ürünler günbegün yok olmaktadır.

Bu durumun belirgin nedenleri şöyle sıralanabilir:

Ekonomik Durum: Modern inşaat projelerinde hızlı üretim, maliyet düşürme ve standartlaşma hedeflenirken el işçiliği gerektiren unsurların “gereksiz maliyet” olarak görülmesi.

Kültürel Değer Kaybı: Geleneksel zanaat ürünlerine olan ilginin azalması ve bu ürünlerin estetik ve kültürel değerinin anlaşılmaması.

Zanaatkârların Azalması: Geleneksel demir işçiliği gibi zanaatlarla uğraşan ustaların sayısı hızla azalırken, genç nesillerin bu mesleklere ilgi duymaması.

Ancak, bu kayıpları önlemek veya en azından azaltmak için yapılabilecek eylemleri de şöyle sıralamak mümkündür:

Koruma ve Belgeleme Çalışmaları: Yerel yönetimler ve kültürel kuruluşlar bu tür eserleri arşivleyerek alarak koruma altına alabilir ve kültür envanteri oluşturabilir.

Restorasyon ve Yeniden Kullanım: Eski kapı monogramlarının restorasyonu ve yeni yapılara entegre edilmesiyle kültürel mirasın yaşatılması sağlanabilir.

Eğitim ve Farkındalık: Halkın bu tür eserlerin değerini anlaması için eğitim çalışmaları ve farkındalık kampanyaları düzenlenebilir.

Zanaatın Canlandırılması: Geleneksel demir işçiliği, modern tasarım anlayışıyla birleştirilerek yeniden popüler hale getirilebilir.

Kısacası, bu eserlerin yok oluşu sadece estetik bir kayıp değil, aynı zamanda kimlik ve hafıza kaybı anlamına gelmektedir. Modernleşme, kültürel mirasla uyumlu bir şekilde ilerlediğinde bu tür eserler hem korunabilir hem de yeniden değerlendirilebilir. Bu, geçmiş ile gelecek arasında bir köprü kurmanın etkili bir yolu olabilir.

7. SONUÇ

Bu çalışma, Burdur’un kentsel kimliğinin önemli bir parçası olan demir kapı monogramlarını, tarihsel süreçteki işlevleri, estetik değerleri ve sosyokültürel anlamları bağlamında inceleyerek, bu unsurların yalnızca birer süsleme ögesi olmadığını, aksine bireysel ve toplumsal kimliğin bir yansıması, zanaatkârlık geleneğinin somut bir ifadesi ve kent belleğinin canlı birer tanığı olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırma kapsamında belgelenen 40 monogram örneği, bu kültürel mirasın Burdur’un farklı mahallelerinde nasıl çeşitlilik gösterdiğini, ailelerin sosyal statülerini, ticari kimliklerini ve dönemin sanat anlayışını nasıl yansıttığını kanıtlamaktadır. Ancak modernleşme, standartlaşan yapı malzemeleri ve geleneksel zanaatların unutulması gibi nedenlerle hızla kaybolan bu mirasın korunması, yalnızca estetik bir kaygı değil, aynı zamanda kentin kolektif hafızasının ve kültürel sürekliliğinin gelecek kuşaklara aktarılması açısından bir zorunluluktur.

Kapı monogramları, Burdur’un geçmişindeki estetik ve kültürel zenginliğin somut örneklerini oluşturmakla birlikte, günümüzde modernleşme ve kentleşme süreçlerinin etkisiyle hızla kaybolmaktadır. Özellikle, standartlaşan inşaat malzemelerinin ve hızlı üretim anlayışının etkisiyle, bu tür el işçiliği ürünlerinin artık “gereksiz” görülmesi ve ekonomik kaygılarla tercih edilmemesi, kültürel ve estetik bir kaybı beraberinde getirmiştir. Ayrıca, zanaatkârlık mesleğine olan ilginin azalması ve yeni nesillerin bu mesleklerden uzaklaşması, kapı monogramlarının üretim ve kullanımını sınırlayan bir diğer önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, bu tasarım unsurlarının yok oluşu, yalnızca kent belleğinin ve toplumun kimliğini oluşturan kolektif hafızanın silinmesini değil aynı zamanda bir zanaat ve sanatın kaybı anlamına gelmektedir.

Çalışma, 1940’lı yıllardan itibaren yaygın olarak kullanılan kapı monogramlarının, 1990’lı yıllardan sonra teknolojik yeniliklerle birlikte yerini modern kapı tasarımlarına bıraktığını tespit etmiştir. Bununla birlikte, Burdur’un farklı mahallelerindeki monogram örnekleri incelendiğinde, tasarım özelliklerinin bölgelere göre farklılık gösterdiği ve bazı mahallelerde zanaatkârların daha özgün ve estetik tasarımlar ortaya

koyduğu gözlemlenmiştir. Monogramların bu özgün tasarım detayları, yalnızca bireysel bir beğeniyi değil, aynı zamanda dönemin toplumsal ve ekonomik dinamiklerini de yansıtmaktadır. Örneğin, bazı monogramların bir marka işareti gibi kullanıldığı, ticari kimliği ifade ettiği ya da aile soyadını temsil ettiği görülmüştür. Bu durum, kapı monogramlarının bireysel kimliği toplumsal bellekte nasıl anlamlandırdığını açık bir biçimde göstermektedir.

Burdur'daki kapı monogramlarının gelecekte korunması, belgelenmesi ve topluma tanıtılması, bu kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılması açısından büyük önem taşımaktadır. Öte yandan araştırma sonucunda, kültürel mirasın yalnızca büyük ve bilinen eserlerle sınırlı olmadığı, günlük yaşamın içinde yer alan küçük detayların da korunmaya değer olduğunun, bu bağlamda kapı monogramlarının da tasarım ve kültürel kimlik özelinde önemli bir yere sahip olduğunun altı çizilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak, Burdur'un demir kapı monogramları, kentin kimliğini ve tarihsel zenginliğini temsil eden kültürel bir miras olarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu mirasın korunması, sadece estetik bir gereklilik değil, aynı zamanda toplumsal kimliğin, kolektif hafızanın ve kültürel sürekliliğin sağlanması için bir zorunluluktur. Çalışma, bu mirasın değerini vurgulamak ve toplumda farkındalık oluşturmak adına önemli bir adım atmış, gelecekte yapılacak çalışmalara da bir temel oluşturmayı hedeflemiştir. Bununla birlikte Burdur'un zengin kültürel birikimini koruma ve tanıtma noktasında, yerel yönetimlerin, akademik çevrelerin ve toplumun her kesiminin ortak çaba göstermesi gerektiği açıktır. Bu mirasın yaşatılması, yalnızca geçmişin estetik ve zanaatkârlık anlayışını korumakla kalmayacak, aynı zamanda Burdur'un kültürel kimliğinin geleceğe taşınmasına katkıda bulunacaktır.

Makale ile ilgili notlar

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Alkaç, E. ve Cankardeş-Şenol, G. (2016). Amphora mühürleri ışığında Miletos ve Alexandria ticari ilişkileri. *Olba* (24), 179-216. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/olba/issue/47139/593159>
- Arslan, M. ve Devecioğlu, Ü. (2011). Kırşehir üzesi koleksiyonundaki Büyük İskender Tetrardrahmi definesi, *Höyük*, (4), 75-94. <https://hoyuk.gov.tr/tam-metin-pdf/21/tur>
- Aydınoglu, Ü. ve Uygun, Ç. (2023). Early Byzantine jewelry from rough Cilicia” Diocaesarea treasure”. *Art-Sanat Dergisi*, (20), 27-59. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.20.1291219>
- Bilgin, S. (2013). *Perge Kazıları'nda bulunmuş damgalı unguentariumlar* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Bosler, D. (2012). *Mastering type: The essential guide to typography for print and web design*. How Books.
- Buçukoğlu, S. M. (2022). Ayasofya'nın grafik dili: Monogramlar. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 12 (3), 870-896. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tojdac/issue/70236/1105352>
- Canko, D. M. (2023). Bizans sanatında monogram. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (18), 257-281. <https://doi.org/10.46250/kulturder.1312339>
- Çelikbaş, E. (2018). Tokat müzesi gümüş yüzükleri, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 1051-1065. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.462074>
- Coupland, S. (2018). Charlemagne and his coinage, R. Grosse and M. Sot, (eds), 427-451. https://www.academia.edu/41560329/CHARLEMAGNE_AND_HIS_COINAGE
- De Luca, F. (2018). Monograms on Kibyra's coins: Names or numbers? *Revista Numismática OMNI*, (12), 1-31. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6537222.pdf>
- Ertürk, M. (2023). Sakarya'nın fırça tabela ressamaları: Cemalettin Vural ve Piliççi Ailesi, *Art and Interpretation*, 42(1), 17-23. <https://doi.org/10.5152/AI.2023.22071>
- Frutiger, A. (1989). *Signs and symbols. Their design and meaning*, Van Nostrand Reinhold.
- Garipzanov, I. (2008). *The symbolic language of authority in the Carolingian world (c.751-877)* (16). Brill. <https://www.examenapium.it/cs/biblio/Garipzanov2008.pdf>
- Garipzanov, I. (2018). *Graphic signs of authority in late antiquity and the early middle ages, 300–900*. Oxford University Press.
- Garipzanov, I. (2021). *Late antique and early medieval monograms. The hidden language of graphic signs: Cryptic writing and meaningful marks*. Cambridge University Press, 199-213. <https://doi.org/10.1017/9781108886505.013>
- Guerro, F. (2015). *A study of the development of monograms: from Ancient Greek coins to contemporary logos*. University of Reading.
- Karabacak, Y. (2021). *İstanbul'un keşfedilmeyi bekleyen sembolleri monogramlar*. Gezilla Yayınevi.
- Keleş, R. (2005). Kent ve kültür üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 29 (246), 9-18. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/839>
- Lafli, E ve Buora, M. (2012). Inscribed finger rings from late antique and Byzantine Asia minor, *Cercetari Arheologice*, 28 (1), 233-246. <https://doi.org/10.46535/ca.28.1.09>
- Mauris, M. (1878). About monograms. *The Art Journal (1875-1887)*, (4), 36-42. <https://doi.org/10.2307/20569178>

- Manassero, N. (2013). Tamgas, a code of the steppes. Identity marks and writing among the Ancient Iranians. *The Silk Road Foundation*, (11), 60-69. http://www.silkroadfoundation.org/newsletter/vol11/SilkRoad_11_2013_manassero.pdf
- Onurkan, S. (1994). Perge tuğla damgaları, satır ve monogram. *XII. Türk Tarih Kongresi*, (1), 161-191. <https://ttk.gov.tr/xii-turk-tarih-kongresi-12-16-eylul-1994-ankara-i-cilt/>
- Örnek, N. (t.y.). *Her umut ortak arar*. <https://www.herumutortakarar.com>
- Price, M. J. (1968). *Mithradates VI Eupator, Dionysus, and the coinages of the Black Sea*. The Numismatic Chronicle. <https://www.numisbids.com/sale/7058/lot/162>
- Seibt, W. (2016). The use of monograms on Byzantine seals in the early middle-ages (6th to 9th centuries). *Parekbolai*, (6), 1-14. <https://doi.org/10.26262/par.v6i0.5082>
- Sprague, E. ve Sprague, C. (1927). *How to design monograms*. Bridgman. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89050667997&seq=5>
- Tekin, O. (Ed.). (2009). *Pierre Willemart sikke koleksiyonu: La collection de monnaie de Pierre Willemar*. Suna ve İnan Kıraç Vakıf Yayınları.
- Tuna Ultav, Z., Savasta, D. ve Keskin, G. (2021). *Mimari mirası deneyimlemek için etkileşimli dijital sergiler: Ankara balkon korkulukları örneği [1950-1975]*, Yaşar Üniversitesi BAP086 Bilimsel Araştırma Projesi. <https://www.ankarabalkonkorkuluklari.org/index.php>
- Voulgaridis, G. (2008). Some thoughts on mints, monograms and monetary magistrates: two case studies: the mints of Akko-Ptolemais and of Ascalon under the Seleucids. *Israel Numismatic Society*, (3), 65-79. <https://lockwoodonlinejournals.com/index.php/inr/article/view/2600>
- Yinesor-Demir, J. S. (2008). *Gaziantep arkeoloji müzesinde sergilenen yüzükler ve yüzük taşları*, (229206) [Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi], eArşiv@Anadolu. <https://hdl.handle.net/11421/7611>

GEÇ ANTİK DÖNEM'DE ADADA KONUTLARI: SOSYO-EKONOMİK DEĞİŞİMLERİN MİMARİ TEMSİLLERİ*

ADADA HOUSES IN THE LATE ANTIQUE PERIOD: ARCHITECTURAL REPRESENTATIONS OF SOCIO-ECONOMIC CHANGES

Fatih ALTINIŞIK¹, Ahmet MÖREL²

1. Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, fatihaltinisik@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2911-1332>
2. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, ahmetmorel@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3051-9626>

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Article Type
Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
05.04.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
10.05.2025

DOI
10.20875/makusobed.1670178

*Bu çalışma Doç. Dr. Ahmet MÖREL danışmanlığında Fatih ALTINIŞIK tarafından hazırlanan ve savunulması planlanan "Adada Antik Kenti Konutları ve Yerleşim Düzenlemesi İçerisindeki Yeri" başlıklı doktora tezinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Bu araştırmanın gerçekleştirilebilmesi amacı ile Süleyman Demirel Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Biriminden destek alınmıştır.

Öz

Adada Antik Kenti, Isparta'nın Sütçüler ilçesine bağlı Sağrak Köyü sınırlarında yer alır ve Pisidia ile Pamphylia bölgeleri arasındaki önemli bir geçiş noktası olarak bilinmektedir. Adada örnekleriyle benzerlik gösteren diğer bölgelerdeki konutlar, özellikle Geç Antik Dönem konutları açısından değerlendirilmiş ve belirli tipolojiler altında gruplandırılmıştır. Aristokratlar, özellikle ekonomik, politik ve sosyal olarak kendilerine bağlı olan alt sınıfa zenginliklerini sergilemek amacıyla kentsel konutlarını kullanmışlardır. Aristokrat konutları mimarisi ve dekorasyonu ile sahibinin sosyal statüsünü ve zenginliğini sergileyen bir güç aracı işlevi görmektedir. Adada Antik Kentindeki konutlarında da benzer bir statüyü vurguladığı düşünülmektedir. Adada'da konut alanı, agoranın güneybatısında, vadinin güneye bakan yamacında yer alan teraslar üzerine inşa edilmiştir. Teraslar, destek amacıyla inşa edilen istinat duvarlarıyla şekillendirilmiş, konutlar ise bu teraslar üzerinde çok katlı bir düzenle tasarlanmıştır. Konut düzeninde mekânların hem ardışık hem de yan yana sıralanması dikkat çekici bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Konut yerleşimleri, Hellenistik Dönem'den, Geç Antik Dönem'e kadar kesintisiz bir iskâna sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Pisidia, Geç Antik Dönem, Konutlar, Yerleşim, Aristokratlar.

Abstract

The ancient city of Adada is situated within the borders of Sağrak Village in the Sütçüler District of Isparta Province and served as a key transit point between the regions of Pisidia and Pamphylia. Residential structures in other regions that bear similarities to those in Adada have been analyzed within the framework of Late Antique period housing and categorized into specific typologies. Aristocratic urban residences functioned as symbols of power, designed to showcase the wealth and social status of their owners. These dwellings not only reflected economic prosperity but also reinforced hierarchical structures by visibly distinguishing the elite from lower social classes, who were economically, politically, and socially dependent on them. The residential architecture of Adada appears to follow a similar pattern, emphasizing status and affluence. The city's residential quarter was strategically positioned on terraces located southwest of the agora, along the south-facing slope of the valley. These terraces were reinforced with retaining walls, providing structural support for the multi-story dwellings built upon them. The arrangement of these residences, both in sequential rows and adjacent groupings, is particularly noteworthy, indicating a well-planned urban layout. The architectural features and construction techniques observed in Adada's residential area provide clear evidence of continuous habitation from the Hellenistic period through the Late Antique period, reflecting the city's long-term occupation and adaptation to changing socio-economic conditions.

Keywords: Pisidia, Late Antiquity Period, Housing, Settlement, Aristocracy.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Altınışik, F. ve Mörel, A. (2025). Geç antik dönem'de Adada konutları: Sosyo-ekonomik değişimlerin mimari temsilleri. *MAKU SOBED*, (41), 279-299. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1670178>

EXTENDED SUMMARY

The Late Antique period marks a transformative phase in the history of the Roman Empire, characterized by profound political, religious, and socio-economic changes. These transformations had a significant impact on urban landscapes, public buildings, and residential architecture. This study aims to examine the architectural manifestations of socio-economic transformations in the ancient city of Adada during the Late Antique period.

Within the scope of this research, changes in settlement patterns, transformations in religious buildings and public spaces, and the architectural reflections of economic structures will be analyzed. The influence of agricultural production, trade, and population mobility on architectural forms will be examined through archaeological and written sources. Furthermore, the study will explore the transformation of religious and public buildings, focusing on newly constructed or repurposed structures.

Adada, selected as the focal point of this research, presents distinct dynamics compared to inland cities and serves as a crucial case study for understanding the effects of political and economic changes. This study adopts an interdisciplinary approach, incorporating archaeological data, epigraphic evidence, and historical sources to establish connections between architectural developments and broader social transformations.

Located within the borders of Sağrak Village in the Sütçüler district of Isparta, Adada was an important transit point between the regions of Pisidia and Pamphylia. Locally known as "Karabavlu," the site has been the subject of various scientific studies. Residential structures in Adada, examined in comparison with similar examples from other regions, have been classified within specific typologies of Late Antique housing. Urban villas, particularly those belonging to the aristocracy, functioned as symbols of wealth and power, reinforcing economic, political, and social hierarchies. It is likely that the residential architecture of Adada similarly emphasized status and prestige.

The residential area of Adada is situated southwest of the agora, on terraces constructed along the south-facing slope of the valley. These terraces were reinforced with retaining walls, allowing for the development of multi-story dwellings. The southern edge of the terraces features main entrances opening onto a paved and stepped street, leading to courtyards equipped with cisterns that continued to function into the Late Antique period. The spatial organization of these residences, with rooms arranged in sequential and adjacent layouts, is particularly notable. Variations in construction techniques and architectural planning indicate continuous habitation from the Hellenistic period through Late Antiquity. The use of double-shelled walls, small ashlar blocks, and supporting retaining structures suggests that the residential area was consistently occupied and adapted to evolving socio-economic conditions.

During the Late Antique period, Adada experienced significant socio-economic and cultural transformations, which left distinct architectural traces. Archaeological, epigraphic, and historical sources provide insights into these developments, particularly concerning public and religious structures. The conversion of pagan temples into churches, the adaptive reuse of public spaces, and modifications in residential architecture illustrate the spatial manifestations of new socio-economic structures.

Economically, shifts in trade routes and production centers had a direct impact on urban development. The expansion of agricultural activities influenced rural architectural patterns, while demographic changes and population mobility led to the emergence of new settlements and the reconfiguration of existing urban spaces in response to topographical constraints.

In conclusion, the architectural transformations observed in Adada during the Late Antique period were closely linked to broader economic and social changes. This study demonstrates that architectural developments not only reflect physical spaces but also encapsulate social identities and economic processes of the time. Given Adada's geographic location, examining these transformations in comparison with similar regional cases provides a valuable framework for future research.

1. GİRİŞ

Adada Antik Kenti, Isparta'nın Sütçüler ilçesine bağlı Sağrak Köyü sınırlarında yer almaktadır. Antik yerleşim, Pisidia ile Pamphylia bölgeleri arasındaki önemli bir geçiş noktası olarak bilinmektedir. Antik Dönem'de kent, Perge'den başlayan, Pednelissos üzerinden Adada, Timbiriada, Neopolis üzerinden Caralis Gölünün batısını takip ederek, Pisidia Antiocheia'ya ulaşan antik bir yol ağının bir parçasıdır (Mörel, 2021, s. 19).

Adada antik kentindeki konut alanı, agoranın güneybatısında yer alan vadinin güneye bakan yamacında, teraslar üzerine inşa edilmiştir. Bu alan, teraslara destek sağlamak amacıyla yapılan istinat duvarlarıyla şekillendirilmiştir. Konutlar, bu teraslar üzerinde çok katlı bir şekilde planlanmıştır. Terasların güneyinde taş döşeli, basamaklandırılmış bir caddeye açılan ana girişler yer almakta olup, bu girişler birer avluya bağlanmaktadır. Avlularda inşa edilen sarnıçlar, konutların su ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılmış olup, bu sarnıçların Geç Antik Dönem'de de kullanılmaya devam ettiği tespit edilmiştir.

Konut düzenlemesinde, mekânların hem ardışık hem de yan yana sıralı olması dikkat çekicidir. Yerleşimin, Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e kadar kesintisiz bir iskâna sahip olduğu, kullanılan duvar teknikleri ve planlama farklılıklarından anlaşılmaktadır. Ayrıca, çift kabuklu ve küçük kesme taş bloklarla inşa edilmiş konutlar ile terasların duvarlarını destekleyen istinat yapıları, bu alanın Hellenistik Dönem'den itibaren Geç Antik Dönem'e kadar iskâna uygun bir şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Kent elitlerinin konutları, yalnızca barınma amaçlı yapılar olmanın ötesinde, sahiplerinin ekonomik, politik ve sosyal statülerini sergilemek için kullanılan mekânlar olarak işlev görmüştür (Uytterhoeven 2005, s. 43). Bu bağlamda, Geç Antik Dönem'de inşa edilen veya dönüştürülen konutlar, mimari tasarımları, mekânsal organizasyonları ve süsleme unsurlarıyla aristokrasinin güç ve zenginlik göstergeleri haline gelmiştir. Adada'daki konut mimarisi de benzer bir işlev üstlenmiş olup, kent aristokrasisinin statüsünü ve sosyal hiyerarşideki konumunu yansıtan belirgin özellikler taşımaktadır.

Adada Antik Kenti'nde yapılan arkeolojik çalışmalar, kentin konut dokusunun Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e kadar kesintisiz bir iskâna sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Tespit edilen konutların dört tanesi Hellenistik Dönem'e, iki tanesi Roma İmparatorluk Dönemi'ne ve dokuz tanesi Geç Antik Dönem'e tarihlendirilmektedir. Tespit edilen konut sayıları, Adada'daki iskânın farklı dönemlere yayıldığını ortaya koymakla birlikte, bu sayıların kentin tüm yerleşim dinamiklerini tam olarak yansıtamayacağı açıktır. Şüphesiz ki Adada'da daha fazla konut bulunmakta olup, arkeolojik çalışmalar kapsamında yalnızca belirli sayıdaki yapı tespit edilebilmiştir. Hellenistik Dönem'den itibaren inşa edilen konutların önemli bir kısmı, Roma İmparatorluk Dönemi ve Geç Antik Dönem boyunca kullanılmaya devam etmiş, bazıları ise dönemsel ihtiyaçlara bağlı olarak çeşitli değişiklikler geçirmiştir. Geç Antik Dönem'de yeni konutların inşa edilmesinin yanı sıra, önceki dönemlere ait yapılar da farklı eklemelerle ve işlevsel dönüşümlerle kullanımda kalmıştır. Bu durum, kentin sosyo-ekonomik yapısındaki değişimlerle ilişkilendirilebilir; ancak tespit edilen konut sayılarındaki artışın doğrudan bir nüfus büyümesine ya da yerleşimin genişlemesine işaret ettiği kesin olarak söylenemez. Bunun yerine, arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları ile ortaya çıkarılan konutların, dönemin mekânsal organizasyonu ve kentsel yapısını anlamak açısından sınırlı bir veri sunduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda, çalışmamız Adada'daki konut mimarisinin incelenmesi, yalnızca belirli bir döneme ait yeni inşa faaliyetlerini değil, aynı zamanda farklı dönemlere ait yapıların kullanım sürekliliğini ve geçirdiği dönüşümleri anlamaya yönelik daha kapsamlı bir değerlendirmedir.

Geç Antik Dönem'de yeni konutlar inşa edilmekle birlikte, önceki dönemlere ait yapılar da çeşitli eklemeler ve tadilatlarla kullanılmaya devam etmiştir. Bu durum, dönemin mimari anlayışında hem sürekliliğin hem de mekânsal uyarlamaların önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Mevcut konutların bazılarında yeni odalar eklenmiş, bazı yapılarda iç mekân düzenlemeleri değiştirilmiş, giriş aksları ve kullanım alanları yeniden şekillendirilmiştir. Bu süreç, Adada'daki konutların yalnızca bireysel ihtiyaçlara göre değil, kentin genel yerleşim dinamiklerine ve demografik yapısına bağlı olarak da değiştiğini ortaya koymaktadır.

Yerleşim alanındaki en dikkat çekici unsurlardan biri, Piskoposluk Kilisesi olduğu düşünülen bir yapının varlığıdır. Bu yapının çevresinde yoğunlaşan konutlar, Geç Antik Dönem'deki yerleşim organizasyonunun dini yapılar ekseninde geliştiğini düşündürmektedir. Kilisenin varlığı, kentin dini hiyerarşisindeki yükselişinin bir göstergesi olduğu gibi, yerleşim planlamasının da dini merkezler etrafında şekillendiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Geç Antik Dönem'de Hristiyanlığın devletin resmi dini olması ve yaygınlaşması ile, piskoposluk merkezleri çevresinde konut yoğunluğunun artması yaygın bir olgudur.

Adada'da da benzer bir durumun gözlemlenmesi, kentin bu dönemde dini ve idari olarak önemli bir konum kazandığını düşündürmektedir.

Bunun yanı sıra, Adada'da tespit edilen sokak ve cadde dokusu, yerleşimin planlı bir şekilde geliştiğini ve konutların ulaşım ağlarına entegre bir biçimde konumlandığını göstermektedir. Özellikle taş döşeli ve iyi korunmuş yollar, kent içindeki hareketliliğin sürdürülebilir olduğunu ve ulaşımın belirli akslar üzerinde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Konutların bu caddelere ve sokaklara doğrudan bağlanması, günlük yaşamın düzenlendiği kamusal ve özel alanlar arasındaki ilişkileri anlamak açısından önemlidir. Sokak dokusunun korunmuş olması, kentin Geç Antik Dönem'de dahi iyi bir altyapıya sahip olduğunu ve mimari düzenin sürekliliğini koruduğunu göstermektedir.

Adada'da yerleşim, özellikle kentin agora alanının güneybatısında, vadinin güney yamacına inşa edilen teraslar üzerine şekillenmiştir. Bu teraslar, sağlam istinat duvarları ile desteklenerek çok katlı konutların inşasına olanak sağlamıştır. Kent dokusu içinde konutların konumlandırılması, hem arazi yapısına uygun çözümler üretildiğini hem de prestijli bir yerleşim düzeni oluşturulduğunu göstermektedir. Terasların güneyinde yer alan, taş döşeli ve basamaklı ana sokaklara açılan girişler, konutların kamusal alanlarla bağlantısını sağlayan önemli unsurlar arasındadır. Girişlerden avlulara geçiş sağlanmakta olup, bu avlularda su ihtiyacını karşılayan sarnıçlar bulunmaktadır. Bu sarnıçların Geç Antik Dönem boyunca kullanımda kaldığı tespit edilmiştir, bu da konutların sürekli olarak işlevsel kaldığını ve su temininin sürdürülebilir bir şekilde sağlandığını göstermektedir.

Adada'daki konutlar hem mekânsal organizasyonları hem de inşa teknikleri açısından bölgedeki diğer geç antik konut tipleriyle benzerlik göstermektedir. Ancak, burada kullanılan çift kabuklu duvar tekniği, küçük kesme taş bloklar ve teras duvarlarını destekleyen yapısal elemanlar, yerleşimin Hellenistik Dönem'den itibaren düzenli bir biçimde iskân edildiğine işaret etmektedir. Konut planlarında görülen ardişik ve yan yana dizilmiş odalar hem fonksiyonel hem de estetik kaygılarla şekillendirilmiş olup, sahiplerinin sosyal ve ekonomik statüsünü vurgulayan mekânlar olarak kullanılmıştır.

Özellikle aristokrat sınıfa ait konutların mimari kompozisyonu, prestijli yaşam alanları sunduğunu ve sahiplerinin gücünü sergilediğini göstermektedir. Bu tür konutlarda zengin iç mekân düzenlemeleri, olası mozaik veya fresk süslemeleri, geniş avlular ve gösterişli girişler gibi statü belirleyici unsurların varlığı düşünülebilir. Ayrıca, bu yapılar kentin diğer bölümlerindeki konutlarla karşılaştırıldığında, konumları ve büyüklükleri açısından kent içindeki sosyal ayrışmayı da ortaya koymaktadır.

Adada'daki konut dokusu, kentin sosyo-ekonomik yapısıyla doğrudan ilişkilidir ve aristokrat sınıfın kent içindeki varlığını ve etkisini açıkça yansıtan bir mimari örnek sunmaktadır. Bu bağlamda, Geç Antik Dönem'de bölgesel konut tipolojileri içinde değerlendirilirken, Adada'daki konutların sahip olduğu özgün konum, yapım teknikleri ve mekânsal organizasyonları, kentin aristokrat yaşam kültürüne dair önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışma ile Geç Antik Dönem konutları detaylı olarak değerlendirilmektedir. Elde edilen veriler doğrultusunda, Adada yerleşiminin bölgenin Geç Antik Dönem sivil mimarlığına ışık tutması amaçlanmaktadır. Pisidia Bölgesi konutları, sivil mimarinin değerlendirilmesi açısından ilk defa kapsamlı olarak bir araştırmaya konu olmaktadır. Bu bağlamda, Konutlardan elde edilecek verilerin hem bölge hem de diğer bölgelerdeki benzer konutların değerlendirilmesinde katkı sağlaması bu çalışmanın hedefleri arasındadır.

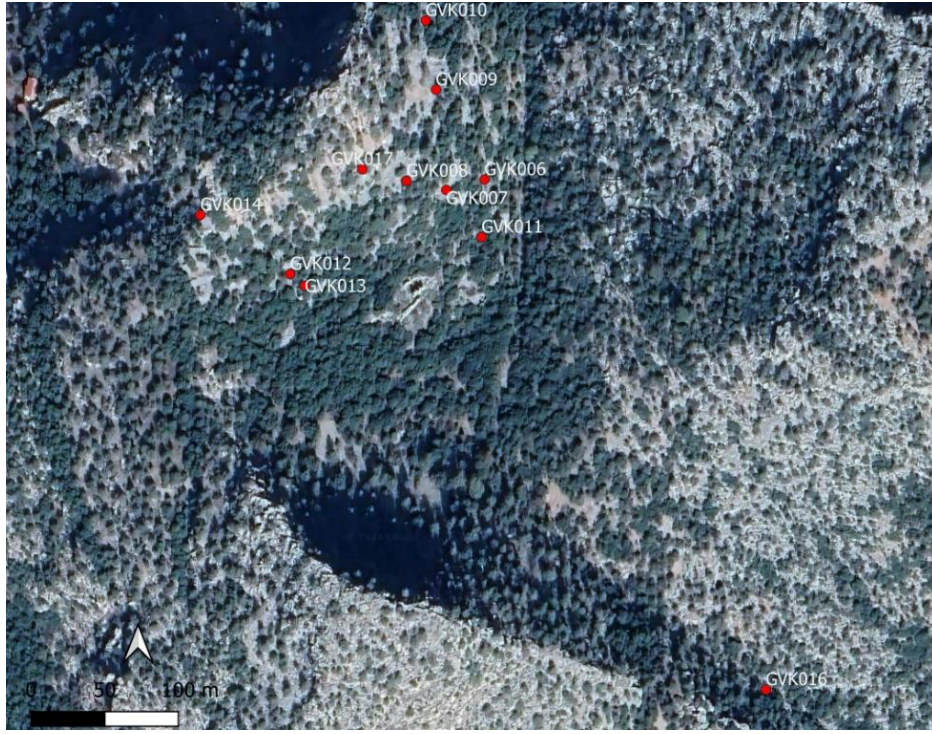
2. ADADA ANTİK KENTİ GEÇ ANTİK DÖNEM KONUTLARI

Adada Antik Kenti'nde konut mimarisi, kentin farklı dönemlerde geçirdiği sosyo-ekonomik, demografik ve mekânsal değişimlerin önemli bir yansımasıdır. Yerleşimin sürekliliği, konutların konumları, plan özellikleri ve inşa tekniklerinde gözlenen farklılıklarla takip edilebilmektedir. Kentin doğal topoğrafyası, yapıların yerleşimini büyük ölçüde şekillendirirken, farklı dönemlerde inşa edilen konutlar bu fiziksel çevreye uyum sağlayarak gelişmiştir. Özellikle Geç Antik Dönem'de hem yeni konutların inşası hem de önceki dönemlere ait yapıların yeniden işlevlendirilmesi dikkat çekicidir. Bu bağlamda, Adada'da tespit edilen konutların konumları, mekânsal organizasyonları ve tipolojik sınıflandırmaları, kentin geçirdiği dönüşümlerin anlaşılması açısından önemli veriler sunmaktadır. Adada Antik Kenti'nde çok sayıda konut tespit edilmiş olmakla birlikte, yalnızca planı belirlenebilen yapılar değerlendirmeye alınmıştır. Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait konutlar, güneybatı vadisinde, doğu ve batı yamaçlarının birleştiği taban kısmında, vadi içerisinden geçen akarsuya ve antik yola cephele bir konumda yer almaktadır. Buna karşılık, Geç Antik Dönem konutları, güney vadisinin doğu, güney ve batı yamaçlarının üst kesimlerinde, Hellenistik ve Roma Dönemi konutlarına kıyasla daha yüksek kotlarda inşa edilmiştir (bkz. Şekil 1). Vadinin dik yapısı ve yoğun

yıkıntı tabakası nedeniyle üst yamaçlardaki bitki örtüsünün seyrek olması, Geç Antik Dönem'e ait bazı konutların daha ayrıntılı incelenmesine olanak tanımıştır.

Geç Antik Dönem'e ait Adada konutları, benzer özellikler taşıyan diğer bölge örnekleriyle karşılaştırılmış ve belirli tipolojiler altında sınıflandırılmıştır. Aristokratlar, kentsel villalarını özellikle ekonomik, politik ve sosyal olarak kendilerine bağlı alt sınıflara zenginliklerini göstermek amacıyla kullanmışlardır. Bu tür kırsal konutlar, çeşitli lüks özellikler barındırmakta olup, mimari yapıları ve dekoratif unsurları sayesinde sahiplerinin statü ve zenginliğini sergileyen birer güç aracı işlevi görmüştür (Uytterhoeven, 2005, s. 41). Adada'daki konutların da benzer bir statüyü vurguladığı düşünülmektedir.

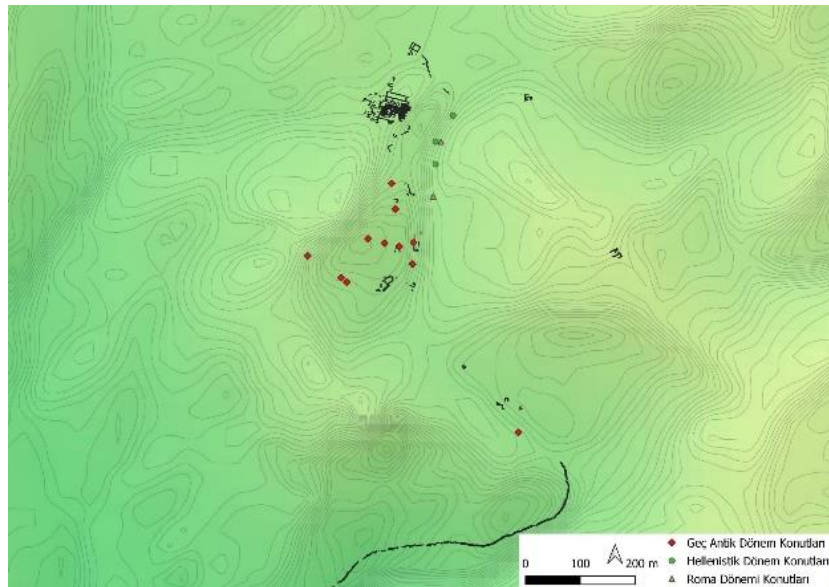
Şekil 1. Geç Antik Dönem Konutlarının yerlerini gösteren harita.

Kaynak: Adada Arşivi.

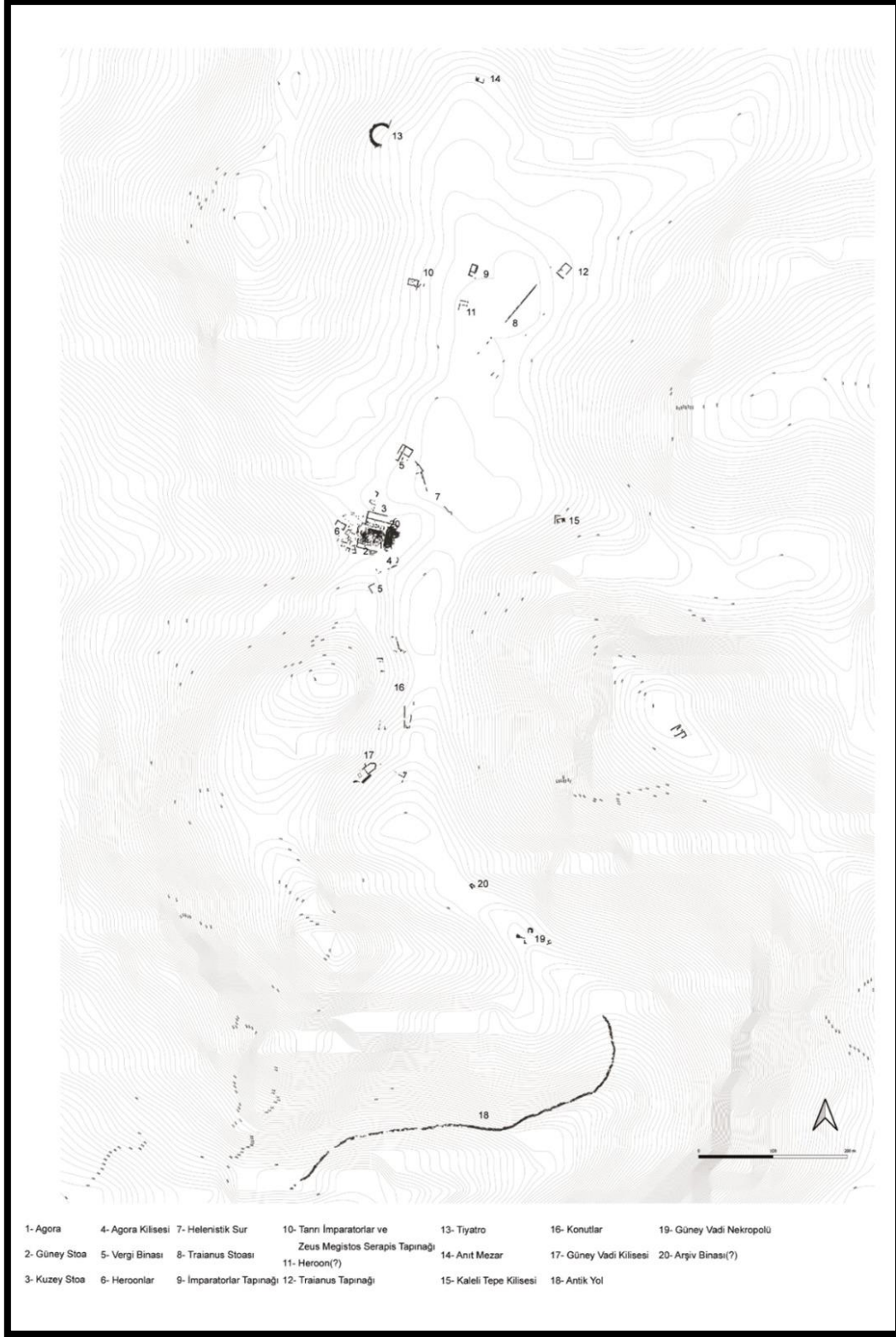
Yerleşim alanında bir dizi Geç Antik Dönem konutu tespit edilmiş olup, korunmuşlukları bakımından öne çıkan GVK006, GVK007, GVK009, GVK012, GVK013, GVK019, GVK017 ve GVK020 numaralı konutlar detaylı incelemeye tabi tutulmuştur (bkz. Şekil 2a ve 2b).

Şekil 2a. Dönemsel olarak konutların yerleri.

Kaynak: Adada Arşivi.

Şekil 2b. Adada Kent Planı

Kaynak: Adada Arşivi.

2.1. GVK009 Konutu (Ev Kilise)

GVK009 Konutu, Adada Antik Kenti'nin güney vadisinin batı yamacında yer almakta olup, çok iyi korunmuş ve mimari açıdan önemli bir konut örneğidir. Yapı, 10 x 17 metre boyutlarında olup, çok katlı, avlulu ve dikdörtgen planlıdır. Konutun dış cepheleri harçlı, çift kabuklu ve küçük kesme taşlarla inşa edilmiştir. Doğu cephesindeki ana giriş, 52 cm genişliğinde tek kanatlı düz lentodan yapılmıştır. Ana giriş,

avludan erişilmektedir. Avlu ise yaklaşık 17 m x 9 m ölçülerinde ve yaklaşık 150 metrekarelik bir alana sahiptir. Yapının en iyi korunmuş kısmı kuzey duvarıdır. Kuzey duvarının doğu ile birleştiği köşe yaklaşık 6 m yüksekliğe ulaşmakta ve bu durum, konutun çok katlı bir yapı olarak inşa edildiğini gösteren önemli bir işarettir.

Yapı, MS 3. yüzyıldan itibaren inşa edilmiş olup, başlangıçta tipik bir konut olarak kullanılmıştır. Bu dönemde, konut aristokrat bir yaşam alanı sunmakta olup, çok katlı yapısı ve avlulu düzeniyle zenginlik ve statü simgelerinden biridir. Yapının kuzey duvarında yer alan kemerli pencere, bu dönemin tipik mimari unsurlarını yansıtır. Ayrıca, kuzey duvarı boyunca yer alan doğu-batı yönlü iki kemerli geçit, muhtemelen bağımsız odalar arasındaki geçişi sağlamaktadır. Bu geçitler ve kemerli pencere, konutun dönemdeki mimari yapısını ve sosyal fonksiyonlarını yansıtmaktadır (bkz. Şekil 3).

Şekil 3. GVK009 konutuna ait hava görüntüsü.

Kaynak: Adada Arşivi.

Ancak, yapının en önemli dönüşümü Geç Antik Dönem'de, MS 6. yüzyılda yaşanmıştır. Bu dönemde, konut, dini bir işlev kazanarak kiliseye dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm, özellikle kuzey duvarında ve üst yapıda yapılan değişikliklerle belirginleşmiştir. Kuzey duvarındaki inşa tekniklerinin değişmesi, yapının geçirdiği dönüşümü göstermektedir. Başlangıçtaki düzgün taş işçiliği ve geleneksel inşa teknikleri, yerini Geç Antik Dönem'in yapı tekniklerine uygun farklı malzemeler ve yapısal elemanlara bırakmıştır. Kuzey duvarındaki ikinci kat kemerli nişi, yapının üst katının taşıyıcı yapısını güçlendirmiş ve yapının kat sayısını artırmıştır. Bu değişiklik, konutun dini bir yapıya dönüştürülmesiyle ilgili önemli bir ipucu sunmaktadır.

Geç Antik Dönem'deki dönüşüm sürecinin izleri, kuzey duvarındaki teknik farklılıklarda açıkça görülmektedir. İlk dönemde kullanılan taş duvarlar ve düz işçilik, yerini kemerlerle desteklenen yapısal elemanlara bırakmıştır. Bu kemerler, yapının üst katlarını taşıyan elemanlar olarak kullanılmış ve yapının çatı yapısını güçlendirmiştir. Ayrıca, yapının doğu duvarına eklenen apsis, bu dönüşümün somut bir örneği olarak karşımıza çıkar. Apsis, yapının dini işlevlere uygun olarak yeniden şekillendirildiğini ve kiliseye dönüştüğünü gösterir.

Kuzey duvarındaki taş işçiliği, yapının evredeki işlev değişikliğiyle paralel bir dönüşüm göstermektedir. İlk katlarda kullanılan düzgün taşlar ve geleneksel taş işçiliği, zamanla daha karmaşık yapısal elemanlarla değiştirilmiştir. Bu değişiklikler, yapının kullanım evreleriyle uyumlu olarak, sosyal ve dini fonksiyonlardaki değişiklikleri simgeler. Kuzey duvarındaki kemerler, sütunlar ve apsis gibi unsurlar, konutun önceki işlevlerinden, dini bir yapıya dönüştüğünü belirten önemli işaretlerdir.

GVK009 Konutu, MS 3. yüzyıldan itibaren bir konut olarak inşa edilmiş, ancak MS 6. yüzyılda Geç Antik Dönem'de bir kiliseye dönüştürülmüştür. Yapının kuzey duvarındaki kemerler, sütunlar, apsis ve inşa tekniklerindeki farklılıklar, bu dönüşüm sürecini net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu yapı, hem konut olarak başladığı dönemdeki aristokratik yaşamı hem de Geç Antik Dönem'deki dini kullanım evresindeki işlevsel dönüşümü simgeleyen önemli bir örnek teşkil etmektedir.

2.2. GVK013 Konutu

GVK013, Güney Vadisi'nin güney yamacında konumlanan ve Geç Antik Dönem'e ait bir diğer konuttur. Yapı, 15 x 8 metre ölçülerine sahip olup, dikdörtgen bir plana sahip ve yaklaşık 120 metrekarelik bir ana zemin alanı sunmaktadır. Konut, kentte tespit edilen bir sokak sistemine açılmaktadır. Ancak, yapının ana girişi henüz tespit edilememiştir. Bununla birlikte, avlu batı yönünde yer almaktadır. Bu gözlem, konutun ana girişinin batı cephesinde yer alması gerektiği sonucunu doğurmaktadır. Avlu, yaklaşık 7 x 20 metre boyutlarında olup, ortalama 140 metrekarelik bir kullanım alanına sahiptir (bkz. Şekil 4).

Konutun korunmuş duvarları, harçlı, çift kabuklu ve küçük kesme taşlardan inşa edilmiştir (bkz. Şekil 4). Yapının en iyi korunmuş duvarı güney duvarıdır; batı duvarıyla birleştiği köşe yaklaşık 5 metre uzunluğundadır. Bu özellik, yapının çok katlı bir konut olduğunu gösteren önemli bir kanıt teşkil etmektedir. Kuzey ve doğu duvarları ise zamanla tahrip olmuş olup, bu duvarlar günümüzde tespit edilememektedir. Konutun orta noktasına yakın bir alanda, yapının iç mekânında bir mekânsal ayırım yapıldığına dair bir duvar örgüsü gözlemlenmektedir. Bu duvar örgüsü, konutun farklı bölümleri arasında işlevsel bir ayırım sağlamak amacıyla inşa edilmiş olmalıdır.

Şekil 4. GVK013 Konutunun hava fotoğrafı.

Kaynak: Adada Arşivi.

Bu konutun mimarisi, dönemin tipik yerleşim yapılarından olan çok katlı konut planına uymakta olup, güney duvarındaki sağlam inşa tekniği ve mekânsal ayırım gösterimleri, yapının hem zengin bir konut hem de sosyal işlev taşıyan bir yaşam alanı olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

2.3. GVK007 Konutu

GVK007, Güney Vadisi'nin güneybatı yamacında, eğimli bir alanda tespit edilen Geç Antik Dönem'e ait bir diğer konuttur. Batı duvarı 13 metre, güney duvarı ise 10 metre uzunluğunda olup, yapının toplam kullanım alanı yaklaşık 130 metrekaredir. Yapının ana girişi henüz tespit edilememiştir. Ancak, batı duvarının ana kayaya yaslanmış olması ve doğu duvarının 17 x 10 metre boyutlarında, yaklaşık 170 metrekarelik bir avluya açılması, ana girişin doğu cephesinde yer aldığını düşündürmektedir. Konutun korunmuş duvarları, harçlı, çift kabuklu ve küçük kesme taşlardan inşa edilmiştir (bkz. Şekil 5).

Avlunun kuzey kısmında, doğu duvarı ile kuzey duvarının birleşiminden yaklaşık 2 metre güneybatıda, konutun su ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanılan bir sarnıç ve bu sarnıca ait kuyu/sarnıç bileziği tespit edilmiştir. Bu bulgu, konutun uzun süreli kullanımında su temini açısından önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Batı duvarının doğu cephesinde ise ikinci katı taşımak amacıyla kullanılan projeksiyon yapan taşlar bulunmuş olup, bu da yapının çok katlı bir konut olduğunu kanıtlamaktadır. Konut içinde yapılan kazılarda, yoğun pişmiş toprak kiremit kalıntıları tespit edilmiş, bu da yapının çatı kaplamasının kiremitten olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 5. GVK007 konutunun güney duvarı.

Kaynak: Adada Arşivi.

Yapının ana zemin katı, büyük ölçüde konuta ait yapı taşlarıyla dolmuş olup, bu durum zeminin detaylı bir şekilde incelenmesini engellemektedir. Ancak, mevcut veriler, yapının çok katlı ve su ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli altyapı öğeleri barındıran, fonksiyonel ve planlı bir yerleşim birimi olduğunu ortaya koymaktadır.

2.4. GVK006 Konutu

GVK006, Güney Vadisi'nin batı yamacında, eğimli bir alanda inşa edilmiş olan bir Geç Antik Dönem konutudur. Yerleşim gördüğü dönem boyunca, Piskoposluk Kilisesine erişimi sağlayan tali yola cephesi bulunan yapının batı duvarı 11 metre, güney duvarı 7 metre, doğu duvarı 11 metre uzunluğunda olup, kuzey duvarı ise yaklaşık 8 metre ölçülerindedir ve bu duvarın korunamamış olması, yapının diğer duvarlarının yapısal olarak daha iyi korunmuş olduğuna işaret etmektedir. Batı duvarının güney kısmında tespit edilen ana giriş, söz konusu tali yola açılmaktadır, bu da yapının ulaşılabilirliğini ve stratejik yerleşimini vurgulamaktadır. Konutun duvarları, harçlı, çift kabuklu ve küçük kesme taşlardan oluşan bir örgü ile inşa edilmiştir (bkz. Şekil 6).

Konutun batı duvarı, aynı zamanda ana yolu destekleyen bir istinat duvarı olarak işlev görmüş olup, duvarın 5 metre uzunluğunda olması, konutun ikinci katının yol seviyesine kadar uzandığına dair güçlü bir ipucu sunmaktadır. Bu yapı özelliği, konutun çok katlı yapısına dair önemli bir kanıt oluşturmaktadır. Yapının duvarlarında, Geç Antik Dönem'e ait tadilatlar ve restorasyonlara işaret eden devşirme malzemeler de tespit edilmiştir. Bu bulgu, yapının farklı evrelerde yeniden kullanıldığına ve dönemin mimari ihtiyaçlarına uygun olarak modifiye edildiğine dair önemli bir bilgi sunmaktadır.

Eğimli ve kot farkı bulunan alanda inşa edilen bu konutun, doğu yönünde vadiye bakan daha düşük kotlarda bir ek yapısı olması da olasılık dahilindedir. Konut içinde tespit edilen yoğun pişmiş toprak kiremit kalıntıları, üst örtünün çatı kaplamasının kiremitten yapıldığını göstermektedir, bu da yapının yapısal ve mimari özelliklerinin dönemin standartlarına uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, yapının ana zemin katı, büyük ölçüde konuta ait yapı taşlarıyla dolmuş olup, bu durum zeminle ilgili daha fazla bilgi edinilmesini engellemektedir.

Şekil 6. GVK006 konutunun hava fotoğrafı.

Kaynak: Adada Arşivi.

2.5. GVK020 Konutu

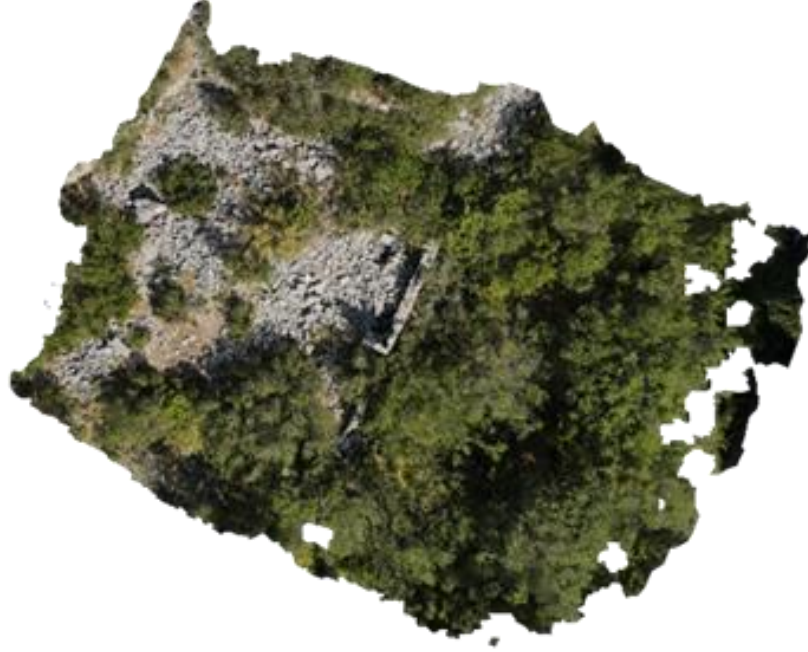
GVK020, Güney Vadisi'nin güney ve iç kısımlarında inşa edilen bir Geç Antik Dönem konutudur ve bu yapı, aynı dönemde inşa edilmiş diğer konutlarla karşılaştırıldığında daha düz bir alanda yer almaktadır. Konutun doğu duvarı, oldukça iyi korunmuş olup 8 metre uzunluğundadır. Güney duvarı ise yaklaşık 16 metre uzunluğundadır. Taban alanı 80 metrekare olan bu konutun giriş kapısı, güney duvarı ile doğu duvarının birleşim noktasında yer almaktadır. Giriş, güney-güneydoğu yönüne bakmakta olup, 7 metreye 16 metre ölçülerinde ve yaklaşık 112 metrekarelik bir avluya açılmaktadır (bkz. Şekil 7).

Konutun duvarlarının kalınlığı yaklaşık 80 cm olup, duvar örgüsü isodomik rektagonal, harçlı, çift kabuklu ve küçük kesme taşlardan oluşmaktadır. Bu yapının duvar örgüsü, dönemin tipik inşaat tekniklerine uygun olarak sağlam ve estetik bir şekilde yapılandırılmıştır. Güney-batı yönünde bulunan köşe duvarı, 5 metre yüksekliğe sahip olup, köşe taşları büyük kesme taşlar ve polygonal taşlar ile devşirilerek inşa edilmiştir. Bu durum, yapının hem mimari estetiğini hem de yapısal sağlamlığını artıran önemli bir özelliktir. Yapının köşe duvarından yaklaşık 2 metre kuzeye doğru ilerlediğimizde, duvar yapısının belirgin bir şekilde değiştiği gözlemlenmektedir. Bu değişim, yapının zaman içinde yapılan onarımlarını ve dönemin restorasyon tekniklerinin izlerini gözler önüne sermektedir.

Konutun iç mekanındaki yapısal özelliklerden bir diğeri de pencere yapı taşlarının tespit edilmesidir. Bu pencerenin, demir parmaklıklarla korunduğuna dair bulgular, konutun güvenliğine yönelik alınan önlemleri işaret etmektedir. Ayrıca, kuzey duvarında yer alan hatıl yuvaları, yapının çok katlı olarak inşa edildiğini göstermektedir. Bu özellik, konutun hem mekânsal genişliğini hem de üst katlara sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Konutun içinde tespit edilen yoğun pişmiş toprak kiremit kalıntıları, üst örtüsünün çatı kaplamasının kiremitten yapıldığını ve dönemin inşaat malzeme standartlarına uygun olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, yapının ana zemini tamamen konuta ait yapı taşları ile dolmuş durumdadır. Bu durum, zeminde daha fazla bilgi edinilmesini engelleyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır ve zemine dair daha fazla detaylı inceleme yapılmasını zorlaştırmaktadır.

Şekil 7. GVK020 konutunun hava fotoğrafı.

Kaynak: Adada Arşivi.

GVK020, sağlam inşa tekniği, zamanla yapılan onarımlar ve yapıdaki mimari özelliklerle, Geç Antik Dönem'e ait konut yapılarının bir örneği olarak önemli bir yer tutmaktadır. Yapının özellikle duvar örgüsü ve yapısal değişimlerinin tespiti, dönemin inşaat teknikleri hakkında değerli bilgiler sunmakta olup, bu özellikler, konutun tarihi sürecini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır.

2.6. GVK017 Konutu

Güney Vadi Kilisesi'nin yaklaşık 70 metre kuzey-batısında, vadiye hâkim bir konumda yer alan bu Geç Antik Dönem konutu, bölgedeki önemli konut örneklerinden biridir. Yapının güney ve kuzey duvarları yaklaşık 14 metre uzunluğunda olup, güney duvarı ise 10 metre uzunluğundadır. Bu ölçülerle, konutun toplam taban alanı yaklaşık 140 metrekare olarak hesaplanmaktadır. Dik bir yamaç üzerinde inşa edilen yapı, vadiye hâkim olan güney kısmında yer almaktadır ve bu konumu, yapının mimarisinde önemli bir rol oynamaktadır.

Yapının ana girişi yoğun tahribat nedeniyle tespit edilememiştir. Ancak, yapıdaki diğer özellikler ve çevre düzenlemesi dikkate alındığında, konutun güney yönüne açılan bir avluya sahip olduğu ve kot farkından yararlanılarak üst katların yamaç boyunca inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu yapı, çağdaş konutlarla karşılaştırıldığında, vadinin güneyine doğru bakıyor olması, bir avluya açılması ve üst katların yamaca dayalı şekilde inşa edilmesi açısından tipik bir Geç Antik Dönem yerleşimi örneği sunmaktadır.

Yapının duvar kalınlığı ortalama 85 cm olup, duvar örgüsü harçlı, çift kabuklu ve küçük kesme taşlardan yapılmıştır. Bu inşa tekniği, dönemin genel inşaat özelliklerini yansıtırken, yapının sağlamlık ve dayanıklılığını da göstermektedir. Özellikle doğu duvarında yer alan güneydoğu köşesinden 1,5 metre kuzeye doğru uzanan niş, nispeten basit bir kemerle desteklenmiş olup, yapının iç mekân düzenlemelerinde farklı işlevsel alanlar oluşturulmuş olabilir. Bu niş, yapının dekoratif ve işlevsel amaçlar taşıyan önemli bir yapısal elemanıdır.

Yapı içinde yapılan araştırmalar, yoğun bir şekilde yerleşmiş yapı taşları ve pişmiş toprak kiremit kalıntıları tespit edilmiştir. Bu kalıntılar, konutun üst örtüsünün kiremitten yapıldığını ve dönemin inşaat malzeme standartlarına uygun olduğunu göstermektedir. Ancak, yapının tabanı büyük ölçüde yapı taşlarıyla dolmuş olup, bu durum, zemin hakkında daha fazla bilgi edinilmesini zorlaştırmaktadır. Yapının zemini hakkında yapılacak detaylı bir araştırma, arkeolojik buluntuları ortaya çıkarmak adına önemli bir adım olacaktır (bkz. Şekil 8).

Şekil 8. GVK017 konutunun doğu duvarı.

Kaynak: Adada Arşivi.

2.7. GVK012 Konutu

Kentin güney-batısında yer alan ve sur sisteminin içinde bulunan bu Geç Antik Dönem konutu, yaklaşık 43 metre kuzeydoğusunda, vadiye hâkim bir yamaç üzerine inşa edilmiştir. Yapı, kentte tespit edilen sokak sistemine açılmakta olup, konumuyla çevresindeki yerleşimle bağlantılıdır. Konutun batı duvarı iyi korunmuş olup yaklaşık 13 metre uzunluğunda, güney duvarı ise 9,5 metre uzunluğundadır. Yapının toplam taban alanı ise yaklaşık 125 metrekaredir.

Yapının duvarları, harçlı, çift kabuklu ve küçük kesme taşlardan oluşan bir örgü tekniğiyle inşa edilmiştir. Duvar kalınlıkları 80 ila 85 cm arasında değişmektedir. Bu kalınlık, yapının sağlam bir inşa tekniğine sahip olduğunu ve uzun ömürlü kullanım için tasarlandığını göstermektedir. Yapının taban kısmı, geniş iki mekânın birleşiminden oluşmakta olup, bu mekânlar arasındaki bölme duvarları taşıyıcı sistemin bir parçası olarak işlev görmektedir. Bu özellik, çağdaş kent konutları ile kıyaslandığında yapının çok katlı olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Yapının güney ve güneydoğu yönlerinde bulunan giriş kapısı, bir avluya açılmaktadır. Avlu duvarlarının tam ölçüleri tespit edilememiş olsa da batı duvarı oldukça iyi korunmuş olup yaklaşık 10 metre uzunluğundadır. Bu tespitten hareketle, yapının güney duvarı göz önünde bulundurulduğunda, avlunun en az 100 metrekarelik bir alanı kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu avlu, yapının sosyal ve günlük yaşam alanları için önemli bir mekân oluşturmuş olmalıdır. Avlunun konut içindeki diğer bölümlerle ilişkisi, iç mekân düzenlemesi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Konut alanında yapılan araştırmalarda, yoğun pişmiş toprak kiremit kalıntıları tespit edilmiştir. Bu kalıntılar, yapının üst örtüsünün kiremitle kaplanmış olduğunu ve dönemin inşaat malzeme kullanımına uygun olarak inşa edildiğini göstermektedir. Bu buluntular, aynı zamanda yapının çatı sisteminin detayları hakkında daha fazla bilgi edinilmesini mümkün kılmaktadır (bkz. Şekil 9).

Bu konut, Geç Antik Dönem'in mimari özelliklerini yansıtan önemli bir örnektir. Duvar örgüsü, mekânsal düzenleme ve yapının çok katlı olma olasılığı, dönemin inşaat anlayışını ve sosyal yapılarını anlamada değerli veriler sunmaktadır. Yapının avlusu ve üst örtüsüne dair buluntular, bu yapının işlevsel ve sosyal anlamda önemli bir rol oynamış olabileceğini düşündürmektedir.

Şekil 9. GVK012 konutunun hava fotoğrafı ve plan çizimi.

Kaynak: Adada Arşivi.

2.8. GVK019 Piskopos Konutu

Adada’da, Güney Vadi Kilisesi olarak adlandırılan ve muhtemelen Piskoposluk Kilisesi olarak hizmet vermiş olan bir yapı tespit edilmiştir. Kilise, dönemin dini mimarisinin özelliklerini yansıtırken, yapının kuzey duvarına bitişik olarak inşa edilen bir başka yapı, dikkat çekici bir ek yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapının duvar örgüsü, inşa sürecinin ve yapısal dönüşümünün önemli izlerini taşımaktadır. Yapı, Roma İmparatorluk Dönemi’ne tarihlenen *in situ* olarak korunmuş bir ante duvarı ile başlar. Bu ante duvarı, Roma Dönemi’ne ait taş işçiliğiyle inşa edilmiştir ve bu unsurlar, yapının temel yapısına entegre edilmiş olup Roma İmparatorluk Dönemi’nin inşa tekniklerini yansıtmaktadır. Ante duvarı, yapının mimari yapısının ilk evrelerine işaret eder ve kullanılan taş işçiliği, Roma Dönemi’nin tipik yapı tekniklerini yansıtarak sağlam bir temele oturduğunu gösterir. Ancak, ante duvarının üst kotunda, Hellenistik Dönem’e ait büyük kesme taşlardan yapılan bosajlı taş bloklar tespit edilmiştir. Bu taş bloklar, Roma Dönemi sonrasına tarihlenen bir dönemde, muhtemelen Geç Antik Dönem’in başlarında inşa edilen yapının bir parçası olarak kullanılmıştır. Hellenistik taş işçiliğinin geç Antik Dönem yapılarında kullanılması, yapının zaman içinde farklı dönemlerde yapılan inşaatlarla geliştiğini ve dönemin etkileriyle dönüşüm geçirdiğini gösterir. Bu durum, yapının zaman dilimlerinin birbirini takip eden inşa evreleriyle şekillenen bir katmanlaşma sunduğunu ortaya koyar.

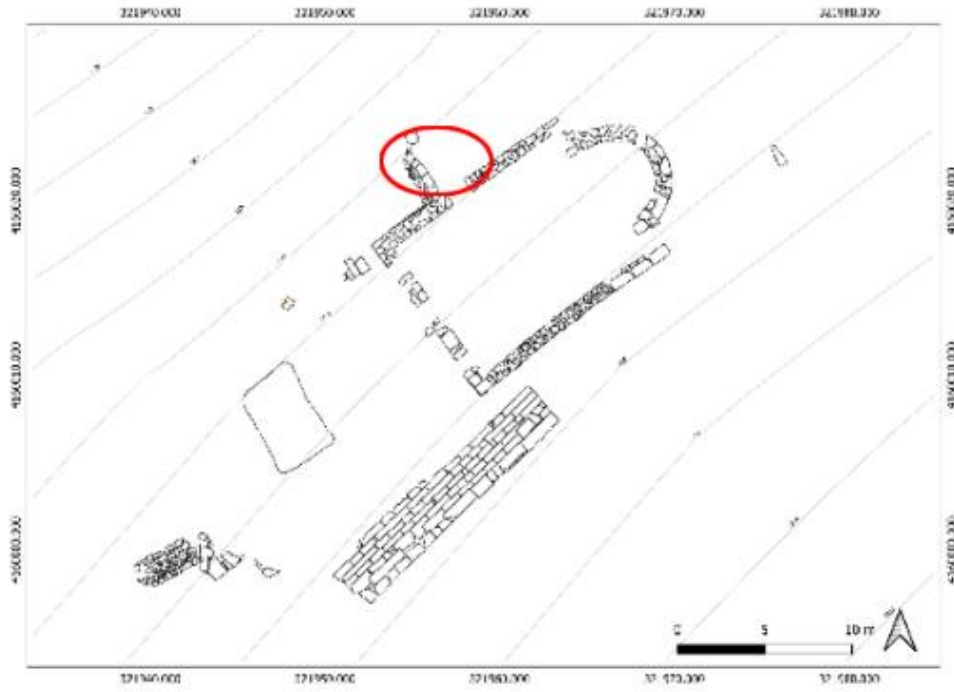
MS 6. yüzyıla tarihlenen kilise ile bu yapının üst kat kotunda açılan bir kapı açıklığı doğrudan bağlantı sağlar. Bu kapı açıklığı, başlangıçta Piskoposluk Konutu’na erişim sağlayan bir geçiş yolu işlevi görmüş olabilir. Ancak, ilerleyen dönemde bu açıklık kapatılmış ve işlevsiz hale getirilmiştir. Bu dönüşüm, kilise ile bağlantılı olan konutun işlevsel hale gelmesine olanak sağlamıştır. Yapının iç yapısı, kilisenin üst katıyla olan ilişkisini yansıtarak zaman içinde kullanım değişikliklerine uyum sağlamış ve işlevselliğini korumuştur.

Kilise ile Piskoposluk Konutu arasındaki bu dönüşüm sürecine, yapının kuzey yan nefinin alt katında bulunan kemerli bir açıklık da dahildir. Bu kemerli açıklık, Piskoposluk Konutu’nun alt katından doğrudan erişim sağlar. Bu özellik, konutun çok katmanlı bir yapıya dönüştüğünü ve kilise ile sürekli bir bağlantı içinde olduğunu gösterir. Bu aşama, Piskoposluk Konutu’nun hem mimari hem de işlevsel olarak kiliseye entegre olduğu bir dönemi yansıtır (bkz. Şekil 10).

Yapının inşa evreleri ve dönemin sosyal ve dini yapıları arasındaki etkileşim hem mimari hem de işlevsel açıdan oldukça zengindir. Roma İmparatorluk Dönemi’ne ait ante duvarının üst kotunda bulunan Hellenistik taş işçiliği, Geç Antik Dönem kilisesi ve Piskoposluk Konutu’nun evrimsel süreçlerini somut bir

şekilde ortaya koymaktadır. Kilisenin üst katına ulaşan kapı açıklığının zamanla kapatılması, yapının geçirdiği dönüşümün ve döneme uyum sağlama sürecinin bir göstergesidir. Yapının plan ve yapısal özellikleri, sadece dini bir kullanım değil, aynı zamanda yönetimsel ve konut amaçlı işlevlerin de devreye girdiğini göstermektedir. Bu katmanlı yapı, dönemin sosyal ve kültürel yapısının çok katmanlı doğasını da yansıtmaktadır. Bu yapının, Piskopos konutu ve ona ait müstemilatları olarak kullanılmış olması oldukça muhtemeldir, zira benzer örneklerde de dini yapılarla iç içe inşa edilen yönetimsel ve konut amaçlı yapıların varlığı belgelenmiştir. Kiliseye bitişik olan bu yapının duvar örgüsü, oldukça ilginç bir yapı tekniği sergilemektedir. Roma Dönemine ait bir ante duvarının, Hellenistik Dönem'e ait yapı taşları kullanılarak inşa edilmiş olması, yapının geç dönemlerde yapılan bir eklemeyi ve inşa sürecini gösterir niteliktedir. Bu durum, yapının zamanla farklı dönemlerin inşaat malzemelerinin bir arada kullanılmasıyla geliştiğini ve dönüşüm geçirdiğini ortaya koymaktadır.

Şekil 10. GVK019 konutunun plan çizimi.

Kaynak: Adada Arşivi.

3. GEÇ ANTİK DÖNEM'DE DÖNÜŞEN TOPLUM VE MEKÂN

Geç Antik Dönem (MS 3-7. yüzyıl), Roma İmparatorluğu'nun dönüşüm ve gerileme yaşadığı bir süreçtir. Bu dönemde imparatorluk, ekonomik krizler, siyasi değişimler ve dış saldırılarla mücadele etmiştir (Mitchell, 2007, s. 4). Kentler küçülmüş (Wycherley, 1993, ss. 5-9), anıtsal yapıların inşası azalmış (Mango, 2008, s. 69) ve kamu yapıları işlevini yitirmiştir (Liebeschuetz ve Hugo, 1992, ss. 1-4). Hristiyanlığın yükselişiyle tapınaklar kiliselere dönüştürülmüş (Brandes, 1989), tiyatro ve gymnasium gibi etkinlikler sona ermiştir (Ostrogorsky, 1986, ss. 46-62). Kiliseler, piskoposların liderliğiyle kentsel yönetimde baskın hale gelirken (Jones, 1969), kent elitlerinin rolü azalmıştır (Claude, 1969, 85-101). Ticaretin gerilemesi ve ekonomik krizler, üretimde düşüslere yol açmış, veba salgınları, depremler ve barbar akınları kentlerin nüfus kaybı yaşamasına neden olmuştur. Kırsal alanlar ön plana çıkarken, küçük yerleşim yerleri anıtsal yapılarla gelişmiş, kentler ise savunma odaklı yerleşimlere dönüşmüştür. İmparatorluğun Hristiyanlıkla uzlaşması kiliselerin zenginleşmesini sağlamış, bu da kentsel hizmetlerin kiliseler tarafından karşılanmasına yol açmıştır (Grant, 2000, ss. 97-122). Sonuç olarak, Geç Antik Dönem, kentlerin küçüldüğü, kırsal alanların önem kazandığı ve Hristiyanlığın toplumsal yapı üzerinde belirleyici hale geldiği bir dönüşüm dönemidir (Liebeschuetz ve Hugo, 1992, s. 42).

Bu yeni durum, kentsel yaşamda durağanlık veya gerileme dönemine işaret etmektedir. Anıtsal yapıların inşası azalırken, güç dengeleri değişmiş ve mevcut yapısal ile politik sistemlerin sorgulanması ihtiyacı doğmuştur. Bu süreç, sonraki dönemler için önemli bir dönüm noktası olmuş ve kamu yapılarında gerilemeye neden olurken, kiliseler imar faaliyetlerinde diğer yapılarla ciddi bir rekabet içine girmiştir

(Haldon,2007, s. 67). Roma şehirlerinin simgesi olan su sistemleri büyük ölçüde işlevini yitirmiş, kamusal alanlar rastgele yapılan konutlarla bireysel kullanıma açılmıştır (Saradi, 2006, ss. 186-208).

Geç Antik Dönem’de kırsal alanların ön plana çıkması ve küçük yerleşimlerin anıtsal yapılarla donatılması, dönemin ayırt edici bir özelliği olarak kabul edilmektedir (Mango, 2008, s.71). Küçük yerleşimlerin sayıca artması ve mimari açıdan gelişmesi, bu bölgelere önemli mali kaynaklar aktarıldığını göstermektedir. Bu durum, küçük yerleşimlerdeki büyümeye karşılık, kentlerde küçülme ve daralma yaşanmasına neden olmuştur (Liebeschuetz ve Hugo, 1992, s. 30). Arkeolojik kanıtlar, kentlerin geleneksel ve yapısal özelliklerini büyük ölçüde yitirdiğini ortaya koyarken, barbar akınlarının etkisiyle savunma duvarlarının yeniden inşa edildiği veya onarıldığını da göstermektedir (Haldon, 1990, s. 74). Ayrıca; Geç Antik Dönem’de sur sistemlerinin yeniden inşa edilmesi ve kent sakinlerinin kırsal alanlara göç etmesi, kentlerin hem nüfus hem de mekânsal açıdan daraldığını ortaya koymaktadır. Bu süreçte, sur içine sıkışan kentlerin küçülmesi belirgin bir eğilim haline gelmiştir. Aynı dönemde, stratejik kaygılar doğrultusunda kurulan yeni yerleşim merkezlerinin de savunma odaklı bir planlama anlayışıyla tasarlandığı görülmektedir (Krilov, 2007, ss. 15-24).

MS 6. yüzyılda meydana gelen depremler (Brandes, 1989, s. 176-181), veba salgınları (Durliat,1989, s. 107-125) ve fetih akınları (Foss, 1975, s. 96), İmparatorluk ve kentleri olumsuz yönde etkilemiştir (Haldon,2007). Araştırmalar, bu dönemde kentlerin hem alan hem de nüfus açısından küçüldüğünü göstermektedir (Russel, 1986). Ayrıca, Mısır ve Suriye’nin kaybı, Anadolu’daki kuraklık ve çekirge istilaları tarımı ve ekonomiyi daha da zorlamıştır (Foss, 1979). Bu olumsuzluklar, MS 7. yüzyıldan itibaren kentlerde bir takım değişim ve dönüşümlere yol açmış ve bu dönem, “karanlık zamanlar” ya da “düşüş dönemi” olarak anılmıştır (Haldon, 1990, s. 67). Anadolu’da birçok kent küçülerek, savunma amaçlı bir kale yerleşimleri haline gelmişlerdir (Foss, 1979, s. 96).

Dönemin sosyal ve siyasi istikrarsızlık ortamı, ekonomik durgunluk ve dönüşen toplumsal yaşam biçimleri, konut mimarisinde değişimler, dönemin konutlarında net bir şekilde izlenebilmektedir. Özellikle aristokrat sınıf için inşa edilen lüks ve gösterişli konutlar, dönemin yöneticileri ve din adamlarına ait yüksek statülü mekânların planlamasında birer model niteliği taşımaktadır (Mitchell, 1996, s. 201). Önceki dönemlerde lüks konutlarda görülen, peristyl avluya sahip konutlarda, bu avluların çevresinde şekillenen mekânsal düzenlemeler yapılmıştır. Sahiplerinin toplumsal statüsünü ve görevlerini ifade eden bu düzenlemeler, bir sembol olarak öne çıkarak, Geç Antik Dönem'deki üst sınıf konut mimarisinin oluşumuna yön verdiğini düşündürmektedir.

Geç Antik Dönem boyunca, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde olduğu gibi, zenginliğin sosyal statüyü belirleme aracı olarak görülmesi, özel konutlarda etkileyici ve gösterişli dekorasyon eğilimlerini sürdürmüştür. Bu eğilimin bir sonucu olarak, aristokrat sınıfa özgü özel mimari tasarımlar ortaya çıkmış ve bu tasarımlar dönemin konut anlayışını şekillendirmiştir (Saradi, 2006, s. 174).

Geç Antik Dönem'de değişen yaşam tarzının etkisiyle, Roma İmparatorluk Dönemi’nden farklı olarak, soylular kamu harcamalarından kaçınmaya başlamış ve bu doğrultuda sosyo-ekonomik statülerini vurgulamak amacıyla konutlarına büyük önem atfetmişlerdir. İnşa ettirdikleri konutlar, özellikle görkemli karşılama ve yemek salonlarıyla öne çıkmış; ayrıca, özel odaların ihtişamlı dekorasyonları ile dönemin elit yaşam tarzını yansıtan birer gösteriş unsuru haline gelmiştir (Mitchell, 2006, ss. 201-203).

Geç Antik Dönem konutlarının, önceki dönemlerin konut tipolojilerinden belirgin bir şekilde etkilendiği ve bu yapıların farklı zaman dilimlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Konut tipolojisi, geniş bir avlunun etrafında sıralanan mekânlardan oluşan, genellikle çok katlı bir tasarıma sahiptir (Eyice, 1996, s. 211). Bu tipolojiler, dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel gereksinimlerini karşılamak üzere geliştirilmiş olup, yerel ihtiyaçlara ve coğrafi koşullara göre şekillenmiştir (Gürler, 1987). Ayrıca; kırsal bölgelerde inşa edilen evler, genellikle yerel malzemeler kullanılarak, çevreyle uyumlu ve işlevselliği ön planda tutan basit yapılar şeklinde tasarlandığı bilinmektedir (Uytterhoeven, 2007, ss. 47-48).

Lykia ve Batı Kilikia bölgelerinde Geç Antik Dönem’e ait çok katlı konutlar, dönemin mimari anlayışı ve sosyal yapısına dair önemli bilgiler sunmaktadır (Türkoğlu, 2004, s. 96). Bu yapılar, yerleşim ve tasarım özellikleriyle elit sınıfın yaşam biçimini yansıtmaktadır (Özgenel, 2007, s. 246).

Ephesos’ta tiyatro binasının üst kısmına inşa edilen büyük ölçekli ev, dönemin zenginlik ve estetik anlayışını temsil etmektedir (Özgenel, 2007, s. 246). Özellikle Yamaç Evler, Ephesos’un seçkinlerinin yaşam tarzını ve kültürünü yansıtan en iyi örneklerden biridir. Üç teras üzerine kurulmuş ve yedi konuttan oluşan bu kompleks, avlular çevresinde düzenlenmiş odalarıyla düzenli bir plan sergilemektedir. Yamaç Evler hem

işlevsellik hem de estetik açıdan Geç Antik Dönem konut mimarisinin önemli bir örneği olarak öne çıkmaktadır (Ellis, 1988, s. 573).

Hierapolis'te bulunan İon Başlıklı Ev, MS 2. yüzyılda inşa edilmiş ve peristylli bir avlu etrafında düzenlenmiş mekânlardan oluşmaktadır. MS 4. yüzyılda opussectile döşemeler eklenen bu yapı, kent elitlerinin statü göstergesi olarak inşa ettikleri prestijli konut olarak karşımıza çıkmaktadır. Sardis'te, gymnasionun güneyinde yer alan ve MS 5. ile 6. yüzyıllara tarihlenen apsisli kabul odalarına sahip iki büyük ev ise Geç Antik Dönem'in mimari özelliklerini yansıtan önemli örneklerdendir (Greenewalt and Rautman, 2000, ss. 643-681). Bu yapılar, dönemin seçkin sınıfına yönelik işlevsel ve estetik açıdan gelişmiş konut tipolojisini temsil etmektedir.

Aphrodisias'ta bulunan, Filozof Priest'e ait olduğu düşünülen evin, Geç Antik Dönem aristokrat konut mimarisinin önemli bir örneği olarak öne çıkmaktadır. Geniş bir alana yayılan bu konut, biri büyük, diğeri daha küçük olan iki peristyl avlu etrafında düzenlenmiş mekânlardan oluşmaktadır. Benzer şekilde, Kuzey Temenos Evi, mimari ihtişamıyla dikkat çekmekte ve uzun süre boyunca kentin zengin sınıfı tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sebastion yapısının arkasında yer alan Cryptoporticus Evi ise, sütunlarla çevrili peristylli, apsidal kabul odası ve farklı işlevlere sahip mekânlarıyla Geç Antik Dönem aristokrat konutlarının karakteristik özelliklerini yansıtan önemli bir yapıdır (Sodini, 1997, s. 475).

Antiochia ad Orontem'de (Antakya) yer alan aristokrat konutlarının, açık avlular etrafında düzenlenmiş büyük yemek odaları, apsisli salonlar ve zengin mozaik döşemelerle donatıldığı belirlenmiştir (Lippolis, 2001); ayrıca konutlarda, havuzlar ve çeşmeler gibi üst düzey altyapı sistemleri de tespit edilmiştir (Ellis, 2000, s. 62). Apamea'da ise döneme ait konutların ön cephelerine oldukça güzel bezenmişlerdir. Apsisli koridorlar ile peristyl planlı avluların çevresine çeşitli işlevsel mekanların yerleştirildiği görülmektedir; ayrıca, bu yapılarda zeminlerin genellikle mozaiklerle detaylandırıldığı belirtilmektedir (Sodini, 2007, s. 485).

Sagalassos'ta, Roma İmparatorları Hadrian (MS 76-138) ve Antonius Pius (MS 138-161) adına inşa edilmiş tapınakların portik kalıntılarının, MS 5. yüzyılda çeşitli odalar tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, Geç Antik Dönem kentlerinde erken dönemlerde inşa edilmiş büyük boyutlu konutların yeniden düzenlenerek kullanılmasının da yaygın bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır (Saradi, 2006, ss. 168-173). Bu bağlamda, büyük konutlar bölümlere ayrılarak birden fazla düşük gelirli ailenin barınabileceği küçük konut alanları haline getirilmiştir (Uytterhoeven, 2007, s. 45).

Ariassos'ta, Hellenistik döneme ait sur sisteminin bir parçası olan kule yapısının, Geç Antik Dönem'de bir konuta dönüştürülmesi, kamu yapılarının yeniden işlevlendirilmesine dair önemli bir örnek sunmaktadır (Mitchell, 1990, s. 170). Benzer şekilde, Arykanda'da anakayaya oyulmuş sarnıç yapılarının çevresinde yer alan, genellikle çok katlı olarak inşa edilmiş orta sınıf konutlar tespit edilmiştir. Bu konutların küçük ölçekli, birkaç odadan oluştuğu, iç içe geçmiş bir yerleşim düzenine sahip olduğu ve taraçalar üzerinde inşa edildikleri belirlenmiştir. Ayrıca, bu yapıların çeşitli tadilatlarla uzun yıllar boyunca kullanıldıkları anlaşılmıştır (Gürgezoğlu, 2005, s. 103).

Kilikya bölgesinde yer alan Akören mevkiinde, plansız ve düzensiz bir şekilde oluşturulmuş cadde ve sokakların etrafında inşa edilmiş konutlar tespit edilmiştir. Bu konutların, yamaçların düzleştirilmesiyle elde edilen alanlara, sıkışık bir düzen içinde ve bir kilisenin çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. M.S. 6. yüzyıla tarihlenen bu yerleşim, kırsal alanlarda ortaya çıkan yerleşim düzenlerini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir (Wulff, 2003, ss. 299-307).

Dağlık Kilikya bölgesindeki Karakabaklı ve Işıkkale kırsal yerleşimlerinde, çok katlı, ikiz pencereli, zemin katları kemerli, üst yapıları balkonlu ve sarnıçlı konutlara rastlanmamaktadır (Varinoğlu, 2007). Bununla birlikte, bölgenin doğusunda yer alan Tapureli mevkiindeki kırsal yerleşimler, Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e kadar uzanan bir zaman diliminde, üst-orta sınıf konutların organizasyonunun anlaşılması açısından önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca; Dağlık Kilikya bölgesinde, arka arkaya sıralı avlu ve çeşitli mekânlardan oluşan birçok yapı tespit edilmiştir (Mörel ve Özdemir, s. 2022, ss. 69-116).

Bölgenin dağlık topografik özellikleri dikkate alındığında, eğimli ve kayalık arazilerdeki teraslı yerleşim düzeni, Akdeniz iklimine uygun bir yapı sergilemektedir. Bu yerleşim tipi, yalnızca Anadolu'da, Ege Adaları'nda ve Hellen anakarasında değil (Gürler, 1987, s. 88), aynı zamanda Kuzey Suriye, Likya ve Doğu Dağlık Kilikya gibi farklı bölgelerde de görülmektedir. Söz konusu konutlar, topoğrafya ya ve ikamet edenlerin ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir (Eichner, 2003, s. 76, Galor, 2003, s. 44).

Anadolu dışında, Geç Antik Dönem'e tarihlenen önemli konut örnekleri İtalya, İspanya, Fransa, Ege Adaları, Kıbrıs ve Suriye gibi farklı bölgelerde karşımıza çıkmaktadır. İtalya'da, MS 4. ve 5. yüzyıllara tarihlenen Roma'daki Gaudentius Evi dikkat çekmektedir (Lippolis, 2007, s. 210). İspanya'da Fraga; Fransa'da ise Nerac (Aquitaine), Bordeaux ve Lalouette gibi yerleşimlerde bu döneme ait görkemli yapılar bulunmaktadır (Bowes, 2010, s. 44). Ege Adaları'nda, Lesbos'ta MS 3. yüzyıla tarihlenen Menander Evi, dönem mimarisinin önemli örneklerinden biridir (Williams ve Williams, 2005, ss. 243-247). Kıbrıs'ta, MS 4. yüzyılda inşa edilmiş olan ve Dionysos Evi olarak bilinen yapı, dönemin dikkat çeken bir başka konutudur (Rautman, 2004, ss. 189-218). Suriye'de ise MS 6. yüzyıla tarihlenen Djebel Zaviyeve Ain Dara yapıları, bölgenin zengin mimari mirasını ortaya koymaktadır (Hirschfeld, 1999, s. 269).

Adada, Geç Antik Dönem'de önemli konut örneklerinin bulunduğu bir yerleşim alanıdır. Bu dönemde, şehirdeki aristokrat sınıfın yaşam tarzını yansıtan yapılar öne çıkmaktadır. Adada'daki konutlar, dönemin mimari anlayışını ve sosyal yapısını anlamak açısından kritik öneme sahiptir. Adada'daki konutlar, genellikle bir avlu etrafında sıralanan odalardan oluşan, çok katlı ve geniş planlarla dikkat çeker. Bu tür konutlar, Geç Antik Dönem'deki sosyal hiyerarşiyi ve sınıfsal ayrımları yansıtan bir mimari tarz sergilemektedir. Konutlarda görülen zengin mozaik döşemeler, duvar süslemeleri ve prestijli iç mekanlar, sahiplerinin yüksek statülerini simgelemektedir.

Özellikle Adada'da bulunan konutlar hem zengin işçilik hem de işlevsellik açısından dikkat çekici özellikler taşımaktadır. Bu yapılar, yerel malzemelerin kullanımına ve çevresel faktörlere uygun olarak inşa edilmiştir. Bu durum, Geç Antik Dönem konut mimarisinin yerel ihtiyaçlara ve coğrafi koşullara göre şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Adada'daki konutlar, dönemselsel değişimleri yansıtarak, Roma döneminden Geç Antik Dönem'e geçişin mimari izlerini taşımaktadır.

Adada'daki bazı konutlar, yapıların yeniden işlevlendirilmesi ile ilgili önemli örnekler sunmaktadır. Örneğin, bazı büyük konutlar, zamanla bölümlere ayrılarak daha küçük yaşam alanlarına dönüştürülmüştür. Bu tür dönüşümler, dönemin ekonomik ve sosyal koşullarının bir yansıması olarak, kentsel yapının daha dar bir nüfusa hitap etmeye yönelik bir adaptasyon süreci olarak değerlendirilebilir.

Geç Antik Dönem'in sosyal yapısındaki değişiklikler, özellikle konut mimarisine yansımış ve aristokrat sınıfın konutlarının dekorasyonunda gösterişli öğeler ön planda olmuştur. Adada'daki konutlar da bu bağlamda, dönemselsel olarak lüks ve ihtişamı temsil eden yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konutlar, sadece barınma amacı gütmekle kalmamış, aynı zamanda dönemin elit yaşam tarzını, dini ve sosyal inançları yansıtan sembolik mekânlar olmuştur. Adada'daki Geç Antik Dönem konutları, dönemin mimari ve toplumsal yapısına dair derinlemesine bir anlayış sunmakta ve bu yapılar, bölgedeki sosyal değişimlerin, kültürel etkileşimlerin ve dönüşümün somut örnekleri olarak kabul edilebilir.

4. SONUÇ

Geç Antik Dönem'de konut mimarisinde bir takım önemli değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Özellikle elitler için inşa edilen lüks ve gösterişli konutlar, dönemin yöneticileri ve din adamlarına ait yüksek statülü mekânların planlamasında birer model niteliği taşımaktadır. Önceki dönemlerde lüks konutlarda görülen, peristyl avluya sahip konutlar ve avluların çevresinde şekillenen mekânsal düzenlemeler yapıldığı bilinmektedir. Sahiplerinin toplumsal statüsünü ve görevlerini ifade eden bu düzenlemeler, bir sembol olarak öne çıkarak, Geç Antik Dönem'deki üst sınıf konut mimarisinin oluşumuna yön verdiğini düşündürmektedir. Bu yeni oluşuma, Geç Antik Dönem'de değişen yaşam tarzının etkisiyle, Roma İmparatorluk Dönemi'nden farklı olarak, soyluların kamu harcamalarından kaçınmaya başlaması ve bu doğrultuda sosyo-ekonomik statülerini vurgulamak amacıyla konutlarına büyük önem atfetmeleri önem arz etmektedir (Mitchell, 1996). Ancak unutulmaması gereken önemli husus, dönemin konut mimarisinde, sosyo-ekonomik ve kültürel gereksinimlerinin yanı sıra yerel ihtiyaçlara ve coğrafi koşullara göre şekillendiğidir (Gürler, 1987).

Bu bağlamda, Adada Antik Kenti'nde birçok lüks konut tespit edilmiştir. Bu konutlar dönemin kamu yapıları ile duvar ve inşa teknikleri bakımından özdeşdir. Kentin konutlarının peristyl avluya sahip olup olmadığı hususu henüz netlik kazanmamakla birlikte kent elitlerine ait oldukları ve her birinin avluya sahip oldukları ortadadır. Ancak kentin konutları, Ellis'in tanımladığı ne üst ne de orta sınıf konut özelliklerine uymamaktadır. Tanımlanan üst sınıf konutlardan daha basit fakat orta sınıf konutlardan ise kullanımda bahsedilen nitelikler açısından daha üst bir seviyede bulunmaktadır. Bu durumda Kentte bulunan konutları, Dünyadaki diğer konutlar ile kıyaslarken orta-üst konutlar olarak değerlendirilmesi gerektiği önerisini getirmek doğru olacaktır. Ayrıca, Adada Antik Kenti'nin kırsal bir yerleşim olduğu, önceki dönemlere nazaran

Geç Antik Dönem konutlarının daha lüks bir yapıda inşa edilmiş olması kent elitlerinin, bu dönemde statülerini vurgulamak için konutlara önem attıkları görüşünü destekler niteliktedir. Uytterhoeven'in (2007) kırsal yerleşimlerdeki konutları tanımlamak amacı ile yerel malzemeler kullanılarak, çevreyle uyumlu ve işlevselliği ön planda tutan yapılar olarak değerlendirmesi, Kentte bulunan konutları açısından doğru fakat basit yapılar olduğu ifadesini doğrulamaktadır. Zira, Adada'da bulunan elitlere ait konutlar kompleks ve lüks yapılar olarak değerlendirilmelidir.

Ellis, elit sınıfa ait konut örneklerinin neredeyse tüm bölgelerde görüldüğünü ve bu tür yapıların inşasının MS 6. yüzyılın ortalarına kadar sürdüğünü belirtmektedir. Bu süreçten sonra ise yeni konut inşasından ziyade, mevcut gösterişli yapıların onarımı ve dönüştürülmesi tercih edilmiştir. Bu yaklaşım, Adada Antik Kenti'ndeki konutlar için de geçerliliğini korumaktadır. Nitekim bölgede, MS 6. yüzyılın ilk çeyreği ile 7. yüzyılda meydana geldiği düşünülen deprem sonrası gerçekleştirilen tadilat ve onarım izleri açık bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Ancak Ellis'in, 6. yüzyılın ortalarından itibaren konutların daha küçük birimlere bölünerek kullanılmaya devam ettiğine dair değerlendirmesi, Adada'daki Geç Antik Dönem konutları için geçerli değildir. Yapılan incelemeler, söz konusu konutların küçük birimlere ayrıldığına dair herhangi bir arkeolojik bulgunun bulunmadığını ortaya koymakta; aksine, yapıların inşa edildikleri özgün formlarıyla korunduğunu ve bu biçimleriyle kullanıldıklarını göstermektedir.

Adada Geç Antik Dönem konutlarına yönelik gerçekleştirilen ayrıntılı incelemeler, Adada'nın kırsal konut mimarisinde belirginleşen bazı ortak karakteristik unsurları ortaya koymaktadır. Çok katlı yapılaşma, avlu kullanımı, sokaklara doğrudan bağlantı, sarnıç ve su sistemlerinin entegrasyonu, devşirme malzeme kullanımı ve zaman içerisinde gerçekleşen yeniden işlevlendirme pratikleri, bu yapıların yalnızca birer barınma alanı olmadığını, aynı zamanda toplumsal statünün, temsiliyetin ve kimlik inşasının mekânsal izdüşümleri olduğunu göstermektedir. Konut mimarisi genellikle harçlı, çift kabuklu ve küçük kesme taşlarla inşa edilen bir duvar örgü sistemi ile karakterize edilmektedir. Bu yapı tekniği, yalnızca yapısal sağlamlık sağlamakla kalmayıp aynı zamanda üretim sürecinin hızını ve malzeme kullanımındaki verimliliği artırarak, dönemin rasyonel inşa anlayışını yansıtmaktadır. Plan şemaları çoğunlukla dikdörtgen formda, merkezî avlulu ve çok katlı olarak kurgulanmış, ana girişlerin ise genellikle güney ve güneydoğu cephelerinde yer aldığı tespit edilmiştir. Avlular, iç mekân sirkülasyonunun düzenlenmesinde merkezî rol üstlenmiş ve kemerli geçitlerle mekânlar arası geçişi sağlanmaktadır.

MS 4. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın resmî din olarak kabul edilmesiyle birlikte, Adada'da konut mimarisinde meydana gelen dönüşüm belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu dönüşüm yalnızca mimari biçimlenme ve malzeme kullanımında değil, aynı zamanda yapıların konumlanış biçimlerinde, plan organizasyonlarında ve taşıdıkları simgesel anlamlarda da kendini göstermektedir. Bazı konutların savunma sistemlerinin içine alınması ya da yamaçlara doğru yerleştirilmesi, dönemin güvenlik kaygılarını yansıtırken, GVK009 gibi özel mimari düzenlemeler, bireysel ve kolektif dini kimliğin konut ölçeğinde nasıl tezahür ettiğine dair somut örnekler sunmaktadır.

GVK009 ve GVK007 numaralı örneklerde tespit edilen sarnıç yapıları, bireysel su yönetimi stratejilerinin mekânsal yansımaları olarak öne çıkmaktadır. Bu sarnıçlar, yalnızca temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik değil, aynı zamanda yapıların uzun süreli kullanımı esas alınarak planlandıklarını göstermektedir. Benzer biçimde, Güney Vadi Kilisesi'nde bulunan tonoz örtülü sarnıç, litürjik işlevlerin yanı sıra kolektif su ihtiyacına cevap veren bir sistem olarak dikkat çekmektedir. Hem konut hem de dini yapılarda sarnıç uygulamalarının yer alması, su temininin dönemin mimari tasarım anlayışında bütüncül bir yaklaşımla ele alındığını ortaya koymaktadır.

Konutların inşa edildiği arazi yapısı, savunma ve mahremiyet gibi gereksinimler doğrultusunda biçimlenmiş; çok katlı yapılar, topografyanın etkin kullanımıyla estetikten öte işlevsel bir çözüm olarak değerlendirilmiştir. Devşirme taş malzeme kullanımı ise hem kaynak kısıtlılığına hem de dönem mimarisinde gözlemlenen pragmatist yaklaşıma işaret etmektedir. Nitekim bazı konutların zamanla dini yapılara dönüştürülmesi örneğin GVK009'un ev kiliseye çevrilmesi ya da GVK019'un bir din adamı konutu hâline gelmesi, mekânın bireysel kullanım biçiminden kamusal ya da yarı kamusal dinsel işlevlere evrildiğini, dolayısıyla mekânsal kimliğin yeniden tanımlandığını göstermektedir. Bu dönüşüm yalnızca yapı ölçeğinde değil, aynı zamanda dönemin dini politikalarının yerel yaşam üzerindeki etkilerini ortaya koyması bakımından da önemlidir.

Konutların bazı bölümlerinin, kent içi ulaşımı sağlayan yolların istinat duvarlarına yaslanarak inşa edilmesi, bu yapıların sadece barınma birimi değil, aynı zamanda kentsel dokunun taşıyıcı öğeleri olarak da işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu tür mimari entegrasyonlar, yapı-topografya ilişkisini optimize eden

stratejik bir yerleşim anlayışını yansıtmaktadır. Özellikle devşirme malzemelerin sistematik kullanımı hem ekonomik gerekçelerle hem de estetik tercihlerle ilişkilendirilebilecek biçimde, mimari sürekliliğin ve dönüşümün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Geç Antik Dönem’de Adada Antik Kenti’nde inşa edilen konutlar, yalnızca fiziksel kalıntılar olarak değil, aynı zamanda sosyal temsilin, dini kimliğin ve mekânsal hafızanın taşıyıcıları olarak ele alınmalıdır. GVK009’un ev kiliseye dönüştürülmesi gibi örnekler, özel yaşam alanlarının zamanla kamusal-dinsel işlevler kazandığını ve bu değişimin bireysel yaşam pratikleri üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir. Güney Vadi Kilisesi ise klasik bazilikal plan şemasına sahip olmakla birlikte, yapım tekniklerinde görülen farklılıklar, bu yapının çeşitli dönemlerde onarıldığını ve Hellenistik ile Roma dönemlerine ait mimari elemanların yeniden kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, Geç Antik Dönem mimarisinde süreklilik ve dönüşüm kavramlarının iç içe geçtiğini, yapı üretim sürecinin çok katmanlı bir nitelik taşıdığını kanıtlamaktadır. Adada’daki Geç Antik Dönem konutları, yalnızca arkeolojik bilgi sağlayan yapılar olarak değil; dönemin konut üretim anlayışı, sosyal örgütlenmesi ve dinsel temsilleri açısından çok katmanlı bir çözümleme sunan mekânsal belgeler olarak değerlendirilmelidir. Bu yapıların sunduğu veriler, Adada’daki kırsal yaşamın özgün karakterini anlamada önemli ipuçları sunmaktadır.

Geç Antik Dönem’e ilişkin kent araştırmaları, bu dönemde şehirlerin yeniden inşa edilen sur sistemleri ve kırsaldan gelen göç hareketliliği nedeniyle hem nüfus hem de fiziksel alan açısından daraldığını; yeni yerleşim düzenlerinin ise daha çok savunma temelli bir planlama anlayışı çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir. Adada yerleşimi de bu genel eğilimle örtüşmektedir. Kentte Geç Antik Dönem surlarının izleri takip edilerek gerçekleştirilen analizler, konutların bu savunma yapıları içerisinde konumlandığını ve yerleşim planlamasının bu çerçevede şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Kilikya bölgesindeki Akören mevki ile Adada Antik Kenti’nde tespit edilen Geç Antik Dönem konutlarının yerleşim düzenlemeleri, dikkat çekici benzerlikler sunmaktadır. Her iki yerleşimde de topografik koşullar doğrultusunda yamaçların düzleştirilmesiyle elde edilen sınırlı alanlara sıkışık bir biçimde yerleşen konutların, bir kilise çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu örüntü, özellikle MS 6. yüzyıla tarihlenen kırsal yerleşim modellerini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Adada’daki konutlar, dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını yansıtan mimari özellikleriyle öne çıkmakta ve kent merkezinde inşa edilen ve aristokrat kesime hitap eden lüks yapılar, estetik ve işlevsellik bakımından yüksek standartlara işaret etmektedir. Sıkışık bir düzende, taraçaların, etkin kullanımıyla şekillenen bu konutlar, uzun süreli tadilatlarla sürdürülebilirlik kazanmış ve yerel coğrafyaya uyum sağlayarak adaptif bir karakter sergilemiştir. Ayrıca, dönemin artan savunma kaygılarının etkisiyle kent dokusunun daralması, konut yerleşiminde daha stratejik ve işlevsel çözümlerin benimsenmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, söz konusu yerleşim düzenleri, Geç Antik Dönem’in mekânsal örgütlenmesi ve sosyal tabakalaşmasına ilişkin önemli veriler sunmaktadır.

Adada’daki Geç Antik Dönem’e ait konutlar ve dini yapılar, mimari karakteristikleri, zaman içerisinde geçirdikleri işlevsel dönüşümler ve bulundukları çevreyle kurdukları ilişkiler sayesinde, yalnızca günlük yaşam biçimlerinin değil, aynı zamanda dönemin ideolojik yönelimlerinin, dini kabullerin ve toplumsal yapısının anlaşılmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Barınma, ibadet, sembolik temsiliyet ve güvenlik gibi çok yönlü işlevler üstlenen bu yapılar, Geç Antik Dönem toplumunun mekânsal organizasyonunu anlamada temel birer kaynak niteliğindedir. Bu bağlamda, Adada’daki konut ve dini mimari örnekleri, yalnızca yerleşim stratejilerini yansıtan yapılar olmanın ötesinde, aynı zamanda çok katmanlı tarihsel süreçlerin ve kültürel sürekliliklerin sosyo-ekonomik yansımaları olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Brandes, W. (1989). *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*. Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783112587300>
- Borchhardt, J. (1978). Forschungen in Limyra. In E. Akurgal (Ed.), *The proceedings of the X. International Congress of Classical Archaeology* (pp. 811–817). Ars Libri Ltd.
- Bowes, K. (2010). *Houses and society in the later Roman Empire*. Duckworth.
- Ceylan, B. (2007). Episkopeia in Asia Minor. In L. Lavan, L. Özgenel ve A. Sarantis (Eds.), *Housing in late antiquity: From palaces to shops* (pp. 169–194). Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004162280.i-539.58>.
- Claude, D. (1996). *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*. Beck.
- Durliat, J. (1989). La peste du VIe siècle. In *Hommes et richesses dans l'empire byzantin, IVe–VIIe siècles* (pp. 107–125).
- Düzenli, Ö. (2013). *Kırsal yerleşim düzenlemesi açısından Dağlık Kilikia/Isauria bölgesinde Işıkkale Antik Yerleşimi* [Master's thesis]. Mersin Üniversitesi.
- Eichner, I. (2005). Frühbyzantinische Wohnhäuser in Kilikien: Arbeitsbericht über die Kampagne 2003 und einige Ergebnisse des Projektes. *Archäologischer Anzeiger*, 22, 201–212.
- Ellis, S. P. (1988). The end of the Roman house. *American Journal of Archaeology*, 92(4), 565–576. <https://doi.org/10.2307/505218>
- Ellis, S. P. (2000). *Roman housing*. Duckworth.
- Ellis, S. P. (2006). Middle class houses in late antiquity. In C. Machado, A. Gutteridge, & W. Bowden (Eds.), *Social and political life in late antiquity* (pp. 413–437). Brill. <https://doi.org/10.1163/22134522-90000050>
- Eyice, S. (1996). Türkiye’de Bizans yerleşimi hakkında notlar. In Y. Sey (Ed.), *Tarihten günümüze Anadolu’da konut ve yerleşme* (pp. 206–220).
- Foss, C. (1975). The Persians in Asia Minor and the end of antiquity. *The English Historical Review*, 90, 721–747. <https://doi.org/10.4324/9781315262284>
- Foss, C. (1979). *Ephesus after antiquity: A late antique, Byzantine, and Turkish city*. Cambridge University Press. <http://doi:10.2307/631213>
- Galor, K. (2003). Domestic architecture in Roman and Byzantine Galilee and Golan. *Near Eastern Archaeology*, 66, 44–57.
- Grant, M. (2000). *Roma’dan Bizans’a: İ.S. Beşinci yüzyıl* (Z. Z. İlkgen, Trans.), Homer Kitabevi.
- Gürler, B. (1987). *Anadolu’da Roma dönemi evleri* [Master's thesis]. Ege Üniversitesi.
- Gürgezoğlu, A. (2005). Arykanda antik kentindeki konutlar. In L. Özgenel (Ed.), *Eskiçağ’ın mekanları, zamanları, insanları* (pp. 97–109).
- Haldon, J. (1990). *The Byzantine Empire: A history*. Oxford University Press.
- Haldon, J. (2007). *Bizans tarih atlası* (Çev. Ali Özdamar). Kitap Yayınevi.
- Hirschfeld, Y. (1999). Habitat. In G. W. Bowersock, P. Brown ve O. Grabar (Eds.), *Late antiquity: A guide to the postclassical world* (pp. 258–272). Harvard University Press.
- Jones, A. H. M. (1964). *The later Roman Empire, 284–602*. Oxford University Press.

- Kirilov, C. (2007). The reduction of the fortified city area in late antiquity: Some reflections on the end of the “antique city” in the lands of the Eastern Roman Empire. In J. Henning (Ed.), *Post-Roman towns, trade, and settlement in Europe and Byzantium*, Vol. 2 (pp. 1–24).
- Ladstätter, S. (2011). Bizans döneminde Ephesos: Büyük bir antik kentin tarihinde son sayfa. In F. Daim & S. Ladstätter (Eds.), *Bizans döneminde Ephesos* (pp. 3–28). Ege Yayınları.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. (1992). The end of the ancient city. In J. Rich (Ed.), *The city in late antiquity* (pp. 1–49). Routledge.
- Lippolis, B. (2001). *La Domus Tardoantica: Forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*. CLUEB.
- Lippolis, B. (2007). Private space in the late antique cities: Laws and building procedures. In L. Lavan, L. Özgenel ve A. Sarantis (Eds.), *Housing in late antiquity: From palaces to shops* (pp. 197–237). Brill.
- Mango, C. ve Vickers, M. (1992). The palace of Lausus at Constantinople. *Journal of the History of Collections*, 4(1), 67–95.
- Mango, C. (2008). *Yeni Roma İmparatorluğu* (G. Ç. Güven, Trans.). Yapı Kredi Yayınları.
- Mansel, A. M. (1978). *Side: 1947–1966 yılları kazıları ve araştırmalarının sonuçları*. Türk Tarih Kurumu.
- Mitchell, S. (1988). Cremna and Sagalassus 1987. *Anatolian Studies*. 38, 53–65.
- Mitchell, S. (1991). Ariassos 1990. *Anatolian Studies*. 41, 159–172.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia: Land, men, and gods in Asia Minor, Vol. 1: The Celts in Anatolia and the impact of Roman rule*. Clarendon Press.
- Mitchell, S. (1995). *Cremna in Pisidia: An ancient city in peace and in war*. Classical Press of Wales.
- Mitchell, S. (1996). Geç Roma Anadolu’sunda klasik dönem kent ve yerleşmelerinin gelişimi. In Y. Sey (Ed.), *Tarihten günümüze Anadolu’da konut ve yerleşme* (pp. 193–205). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mörel, A. ve Özdemir, O. (2022). Tapureli konutları: Doğu Dağlık Kilikia bölgesinden yeni örnekler. *Arkeoloji Dergisi*, 29, 69–116. <https://doi.org/10.51493/egearkeoloji.1161596>
- Neumann, R. (1985). Ausgrabungen in Aizanoi 1984. In *Kazı ve Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 6, 379–390.
- Özgenel, L. (2007). Public use and privacy in late antique houses in Asia Minor: The architecture of spatial control. In L. Lavan, L. Özgenel, ve A. Sarantis (Eds.), *Housing in late antiquity: From palaces to shops* (pp. 239–282). Brill. <https://doi.org/10.1163/22134522-90000066>
- Russell, J. (2004). Transformations in early Byzantine urban life: The contribution and limitations of archaeological evidence. In *Byzantine Congress*, 17, 137–154.

DO FINANCIAL DEVELOPMENT AND GREEN TECHNOLOGICAL INNOVATIONS IMPROVE ENVIRONMENTAL QUALITY?*

FİNANSAL GELİŞME VE YEŞİL TEKNOLOJİK İNOVASYONLAR ÇEVRE KALİTESİNİ İYİLEŞTİRİYOR MU?

Zekiye ÖRTLEK¹, Munise ILIKKAN ÖZGÜR²

1. Öğr. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi,
zekiyeortlek@aksaray.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0547-3782>
2. Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi,
mozgur@aksaray.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8711-3264>

Makale Türü Article Type
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date
24.11.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
14.05.2025

DOI
10.20875/makusobed.1590606

*Bu çalışma yazar Öğr. Gör. Dr. Zekiye ÖRTLEK ile Prof. Dr. Munise ILIKKAN ÖZGÜR'ün danışmanlığında hazırlanan "Finansal Gelişme Yeşil Teknolojik İnovasyonun Çevre Kalitesi Üzerindeki Etkisi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Abstract

This paper inquires the effects of financial development and green technological innovations on environmental quality between 2009-2021. For this purpose, the effects of financial development, informational globalization, renewable energy use, economic growth, trade openness and patent applications on CO2 emissions are analyzed using the System Generalized Method of Moments (GMM). The findings suggest that; while knowledge-based globalization and economic growth increase CO2, financial development, renewable energy, trade openness and patent applications significantly decrease it. Accordingly, promoting green technology and renewable energy is important for supporting environmental sustainability. Therefore, financial development and green technological innovation indicators will contribute to the support of environmental policies by positively affecting environmental quality.

Keywords: Financial Development, Financial Development Index, Green Technological Innovation, Environmental Quality

Öz

Bu çalışma, 2009-2021 yılları arasında 22 ülkede finansal gelişme ve yeşil teknolojik yeniliklerin çevresel kalite üzerindeki etkisini incelemektedir. Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) yöntemi kullanılarak, finansal gelişme, patent başvuruları, yenilenebilir enerji kullanımı, ticari açıklık ve ekonomik büyümenin CO2 emisyonları üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Bulgular, finansal gelişme, patent başvuruları, yenilenebilir enerji ve ticari açıklığın CO2 emisyonlarını önemli ölçüde azalttığını, ekonomik büyüme ve bilginin küreselleşmesinin ise emisyonları artırdığını göstermektedir. Çalışma, çevresel sürdürülebilirliği desteklemek için yeşil teknolojilerin ve yenilenebilir enerjinin teşvik edilmesinin önemini vurgulamaktadır. Finansal gelişme ve patent başvurularının çevresel kalite üzerindeki olumlu etkisi, çevre dostu politikaların gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, sürdürülebilir ve çevre dostu bir gelecek için yeşil teknolojilerin ve finansal büyümenin desteklenmesinin kritik olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Gelişme, Finansal Gelişme Endeksi, Yeşil Teknolojik İnovasyon, Çevresel Kalite

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Örtlek, Z. ve Ilıkkan Özgür, M. (2025). Do financial development and green technological innovations improve environmental quality?. MAKU SOBED, (41), 300-327. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1590606>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Çalışmanın Amacı: Bu çalışmanın amacı, finansal gelişme ve yeşil teknolojik yeniliklerin çevresel kalite üzerindeki etkilerini detaylı bir biçimde incelemektir. Çalışma, bu iki unsurun karbon emisyonlarını azaltma potansiyelini ve çevresel sürdürülebilirliğe nasıl katkı sağlayabileceğini değerlendirmektedir. Çalışmada, 2009-2021 yılları arasında 22 ülkeden elde edilen verilere dayanarak, finansal gelişme, patent başvuruları, yenilenebilir enerji tüketimi, ticari açıklık ve ekonomik büyümenin CO₂ emisyonları üzerindeki etkileri analiz edilmiştir.

Araştırma Soruları: Finansal gelişme CO₂ emisyonlarını nasıl etkiler? Bu etki çevresel kalite üzerinde nasıl bir yönlendirme sağlar? CO₂ emisyonlarını azaltmada, yeşil teknolojik inovasyonlar ne derece etkilidir?

Literatür Araştırması: Finansal gelişme ve çevresel kalite arasındaki ilişki konusunda literatürde farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmalar, finansal kaynakların verimli kullanılmasının çevresel kaliteyi iyileştirebileceğini öne sürerken, diğerleri finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi ve sanayi faaliyetlerini teşvik ederek çevreye zarar verebileceğini iddia etmektedir. Finansal gelişme, kaynakların etkin bir şekilde kullanımını sağlayarak çevre dostu projelerinin gelişimini destekleyebilir ve böylelikle CO₂ emisyonlarını azaltabilir. Diğer yandan, sanayileşme ve üretim artışı gibi ekonomik büyüme faktörleri ise emisyon seviyelerinin yükselmesine neden olabilir.

Yeşil teknolojik yenilikler, çevresel sürdürülebilirliği artırma amacıyla enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kullanımını teşvik eden ekolojik çözümler sunmaktadır. Özellikle yenilenebilir enerji kaynakları kullanılarak enerji üretiminin çevresel etkisi azaltılabilmekte, bu da karbon ayak izini düşürmektedir. Literatürde yeşil teknolojik yeniliklerin çevresel kalite üzerindeki olumlu etkilerine dair bulgular mevcuttur; bu yenilikler enerji verimliliğini artırmakta, çevreye zararlı faaliyetleri azaltmakta ve sürdürülebilir çevre politikalarının oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Bilgi küreselleşmesi ve uluslararası ticaretin çevresel kalite üzerindeki etkileri de incelenmiştir; bilginin daha hızlı ve geniş kitlelere yayılması çevre dostu teknolojilerin yaygınlaşmasını desteklerken, ticari açıklık ise ülkelerin enerji kaynakları ve sanayileşme seviyelerine bağlı olarak farklı sonuçlar doğurabilmektedir.

Bu çalışmada, finansal gelişme ile yeşil teknolojik yenilikler arasındaki ilişki detaylı bir şekilde ele alınarak literatürdeki eksiklikler giderilmeye çalışılmış ve mevcut araştırmalara katkı sağlanmıştır.

Yöntem: Çalışmada dinamik panel veri analizi için Sistem GMM yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerini modele dahil ederek finansal gelişme ve yeşil teknolojik yeniliklerin çevresel kalite üzerindeki etkilerini daha sağlam bir şekilde analiz etmeyi sağlar. Çalışmada yıllık olarak toplanan finansal gelişme endeksi, patent başvuruları, yenilenebilir enerji tüketimi ve ticari açıklık gibi değişkenler analiz edilmiştir. &rillerin dinamik yapısı, bu değişkenlerin çevresel kalite üzerindeki etkilerini zaman içinde daha doğru bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme: Araştırmanın bulguları, finansal gelişmenin ve patent başvuruları ile temsil edilen yeşil teknolojik yeniliklerin CO₂ emisyonlarını azaltmada etkili olduğunu göstermektedir. Finansal gelişme, ülkelerin çevre dostu teknolojilere yatırım yapabilme kapasitelerini artırarak çevresel kalitenin yükseltilmesine katkıda bulunur. Ayrıca, patent başvuruları ile ölçülen yenilik faaliyetleri de çevre dostu teknolojilerin yaygınlaşmasını sağlayarak CO₂ emisyonlarını düşürmektedir. Ekonomik büyüme ve bilgi küreselleşmesi ise CO₂ emisyonlarını artıran faktörler olarak tespit edilmiştir.

Yenilenebilir enerji kullanımının çevresel kalite üzerindeki olumlu etkisi, enerji geçişini teşvik eden sürdürülebilir enerji politikalarının önemini vurgulamaktadır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, ülkelerin enerji politikalarında yenilenebilir enerjiye daha fazla yer vererek çevresel sürdürülebilirlik hedefine ulaşabilecekleri ortaya konulmaktadır. Ayrıca, ticari açıklığın çevresel kalite üzerindeki etkisi ülkelerin sanayileşme seviyesine, enerji kaynaklarına ve politikalarına göre değişkenlik göstermektedir. Bu nedenle, politika yapımcıların ticaretin çevresel etkilerini ulusal ve uluslararası bağlamda değerlendirmeleri önem taşımaktadır.

Çalışmanın genel sonuçları, yeşil teknolojik yeniliklerin çevresel sürdürülebilirliği artırmada uzun vadeli bir katkı sağladığını vurgulayan literatüre paralel bulgular sunmaktadır. Özellikle yenilenebilir enerjiye yönelik teşvikler, çevresel sürdürülebilirlik için önem arz etmekte ve çevreye duyarlı politikaların oluşturulmasında kritik rol oynamaktadır. Çalışmada elde edilen bulgular doğrultusunda, çevresel sürdürülebilirlik açısından yeşil teknolojilerin kullanımının teşvik edilmesi ve bu süreçte finansal sistemlerin destekleyici bir rol oynaması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Sonuç olarak, bu çalışma çevresel sürdürülebilirlik için finansal gelişme ve yeşil teknolojik yeniliklerin önemini vurgulamakta ve politika önerileri sunmaktadır. Çevre dostu teknolojilerin geliştirilmesi için finansal teşviklerin artırılması gereklidir; şirketlerin bu teknolojilere yatırım yapması desteklenmeli ve çevreye duyarlı projeler için yeşil finansman çözümleri geliştirilmelidir. Özellikle, çevre dostu teknolojilere yapılan yatırımların teşvik edilmesi için vergi indirimleri sağlanmalı ve küçük ve orta ölçekli işletmelere yönelik finansman destek programları genişletilmelidir. Bu politika önerileri, çevresel kaliteyi artırmak ve çevre dostu teknolojilerin yaygınlaşmasını sağlamak için gerekli adımlar olarak öne çıkmaktadır.

1. INTRODUCTION

Scholars and policymakers have been increasingly focusing on two of the most pressing global environmental issues: rising carbon emissions and global warming. Fossil fuel combustion produces gases like carbon dioxide (CO₂), which have a major effect on both the rise in global warming and the diminishing of environmental quality (Karşıyakalı et al., 2024). One of the primary causes of the global rise in CO₂ is the usage of fossil fuels. This makes reaching environmental sustainability targets more difficult (Baloch et al., 2019).

Increases in carbon emissions and global warming, which are among the leading global environmental problems, have recently been the centerpiece of both academics and policy work. Gases such as carbon dioxide (CO₂), generated by the combustion of fossil fuels, have a notable impact on the deterioration of environmental quality and the increase in global warming (Karşıyakalı et al., 2024). The use of fossil fuels is regarded as one of the motor forces behind the global increase in CO₂. This creates a number of problems in achieving environmental sustainability goals (Baloch et al., 2019). Therefore, financial development and green technological innovations are emerging as leading tools to improve environmental quality. Green technological innovations enable the creation of a sustainable future by minimizing the factors that harm the environment (Lv et al., 2021). Financial development can significantly reduce CO₂ emissions by facilitating the utilization of environmentally friendly technologies (Özkan et al., 2023).

Studies examining the combined effects of financial development and green technological innovations on environmental quality are relatively limited. This paper uses a specially developed financial development index to assess financial development, exploring in depth the complex relationships between these factors. This index can be used in conjunction with the IMF's existing indices to analyze the performance and ranking of financial development from a new perspective, thus providing a more comprehensive assessment.

Moreover, this research also considers the effects of knowledge globalization on environmental quality and considers the environmental impacts of green technological innovations. Using the system GMM analysis method, this study aims to provide new perspectives for policy makers, environmental scientists and economists to develop new strategies to reduce carbon emissions and enhance environmental sustainability.

The necessity of this research stems from the lack of comprehensive studies that examine the detailed combined effects of financial development and green technological innovation on environmental quality. Our innovative financial development index allows us to examine the effects of these variables on the environment in more detail. It also addresses a less researched topic such as the effects of knowledge globalization on environmental quality. The use of dynamic panel data analysis allows us to better understand changes in environmental quality over time, which further increases the importance and urgency of the study.

By examining in detail the long-term effects of financial development and green technological innovation on environmental quality, this paper provides a more holistic and in-depth analysis that takes into account changes over time and their cumulative effects on the environment, which are often ignored in the existing literature using dynamic panel data analysis. In this paper, to reveal the effects of financial development and green technological innovations on environmental quality with a comprehensive analysis, the System GMM method, one of the dynamic panel data analyses that includes lagged values of the dependent variable, is used. The reason for choosing this method is that dynamic models, unlike static models, detect changes in environmental quality over time.

This study has six sections. After the introduction, the existing literature in the field is reviewed where studies examining the interdependencies between these factors and environmental quality are examined under separate headings. The third section provides information about the methodology of this study and the data used. Finally, the findings are brought together and completed with a discussion and conclusion section.

2. LITERATURE REVIEW

Financial development can improve environmental quality by facilitating efficient and effective use of resources, but it can as well negatively affect environmental quality. Therefore, it is of great importance to direct financial resources in the right way for eco-friendly solutions. Concurrently, green technological innovations enable a sustainable and cleaner environment by providing environmentally friendly solutions in areas such as renewable energy sources, energy efficiency and waste management.

Table 1 summarizes the work reviewed that examines the relationship between financial development and environmental quality. It is seen that the studies mostly concentrate on the effects of financial development on environmental quality in detail based on data from specific countries.

Table 1. The Relationship Between Financial Development and Environmental Quality

Authors	Sample Group	Time Period	Methods	Research Findings
Tamazian et al. (2009)	BRIC countries	1992-2004	RE	Financial development has a negative impact on CO ₂ emissions.
Tamazian and Rao (2010)	24 Transition Economies	1993-2004	GMM	Financial development reduces CO ₂ emissions.
Jalil and Feridun (2011)	China	1953-2006	ARDL	Financial development reduces pollution in the long term.
Öztürk and Acaravcı (2013)	Turkey	1960-2007	ARDL, Granger Causality	No significant long-term influence of financial development on CO ₂ emissions.
Boutabba (2014)	India	1971-2011	ARDL, Granger Causality	Financial development has a positive long-term effect on CO ₂ emissions.
Al-Mulali et al. (2015)	129 countries	1980-2011	DOLS, Panel VECM, Granger Causality	Financial development improves environmental quality by reducing CO ₂ emissions.
Omri et al. (2015)	12 MENA countries	1990-2011	GMM, CIPS, LM	A developed financial system reduces CO ₂ emissions by increasing R&D expenditures.
Abbasi and Riaz (2016)	Pakistan	1971-2011	ARDL, ECM, VECM, Granger Causality	Financial development increases CO ₂ emissions.
Javid and Sharif (2016)	Pakistan	1972-2013	ARDL, VECM	Financial development worsens environmental quality by increasing CO ₂ emissions.
Charfeddine and Khediri (2016)	UAE countries	1975-2011	Cointegration Tests, VECM, Granger Causality	An inverted U-shaped relationship was found between financial development and CO ₂ emissions.
Doğan and Şeker (2016)	23 countries	1985-2011	CADE, CIPS, FMOLS, DOLS	Increases in financial development reduce CO ₂ emissions.
Shahbaz et al. (2016)	Pakistan	1985-2014	PCA, ARDL	Financial development negatively impacts environmental quality.
Abid (2017)	58 MEA and 41 EU countries	1990-2011	Panel GMM	Financial development worsens environmental quality by increasing CO ₂ emissions.
Dar and Asif (2018)	Turkey	1960-2013	ARDL, Cointegration Test	Financial sector development improves environmental quality.
Moghadam and Dehbashi (2018)	Iran	1970-2011	ARDL	Financial development accelerates environmental degradation.
Lu (2018)	12 Asian countries	1993-2013	Cointegration Tests, CIPS	Financial development increases CO ₂ emissions.
Saud et al. (2019)	59 BRI countries	1980-2016	Panel Causality Tests	Financial development improves environmental quality.
Nasir et al. (2019)	ASEAN-5	1982-2014	DOLS, FMOLS	Financial development leads to environmental

						degradation by increasing CO ₂ emissions.
Zafar et al. (2019)	G-7 and N-11 countries	1990-2016	CUP-FM, Causality	Panel	Banking development lessens CO ₂ emissions in G-7 countries but boosts them in N-11 countries.	
Baloch et al. (2019)	59 BRI countries	1990-2016	Driscoll-Kraay Panel Regression		Financial development increases ecological footprints, worsening pollution.	
Acheampong et al. (2020)	83 countries	1980-2015	System GMM		Financial market development reduces CO ₂ intensity in developed economies.	
Aluko and Obalade (2020)	35 Sub-Saharan African countries	1985-2014	Panel AMG, Panel Causality		Financial sectors should fund clean technologies to reduce CO ₂ emissions.	
Saud et al. (2020)	One BRI country	1990-2014	PMG, FMOLS		Financial development reduces environmental quality.	
Fang et al. (2020)	China	1990-2016	ARDL-ECM		Financial expansion increases CO ₂ emissions.	
Ahmad et al. (2020)	90 BRI countries	1990-2017	Panel Tests	Causality	Financial development worsens environmental quality.	
Atsu et al. (2021)	South Africa	1970-2019	ARDL, FMOLS	DOLS,	Financial development reduces CO ₂ emissions.	
Usman et al. (2021)	15 countries with the highest CO ₂ emissions	1990-2017	AMG		Financial development prevents environmental degradation.	
Nguyen et al. (2020)	13 G-20 countries	2000-2014	OLS-FE, FMOLS		Financial development causes pollution.	
Usman and Hammar (2021)	APEC countries	1990-2017	STIRPAT, Causality	Panel	Financial development significantly improves environmental quality.	
Xu et al. (2021)	Chinese provinces	2001-2017	Panel Regression Analysis		Financial development impacts environmental quality positively in low-finance regions but varies in high-finance areas.	
Ahmad et al. (2022)	17 Developing Countries	1984-2017	CS-ARDL		Financial development reduces ecological footprints.	
Mesagan and Olunkwa (2022)	18 African countries	1996-2017	PMG, Panel DFE		Financial development has a favorable impact on environmental quality in the short term but the nature of the impact is inverted in the long term.	
Xu et al. (2022)	B5 countries	1990-2017	Panel Cointegration, FMOLS, DOLS		While financial development supports economic growth, it negatively impacts environmental quality.	
Zafar et al. (2022)	Asian countries	1990-2018	Panel Causality Tests		Financial resources reduce CO ₂ intensity.	
Andrew et al. (2024)	BRICS	1995-2017	CS-ARDL		Financial development reduces CO ₂ emissions in these countries.	

Note: ARDL: Autoregressive Distributed Lag Model, RE: Random Effects, FMOLS: Fully Modified Ordinary Least Squares, DOLS: Dynamic Ordinary Least Squares, OLS: Pooled Ordinary Least Squares Method, CIPS: Cross-Sectionally Augmented IPS (Pesaran-Shin), ADF: Augmented Dickey-Fuller Test, CADF: Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller Test, VECM: Vector Error Correction Model, PMG: Pooled Mean Group, FE: Fixed Effects, VAR: Vector Autoregression Model

The findings on the connection between financial development and environmental quality are analyzed in three groups as positive, negative and uncertain effects:

Tamazian & Rao (2010), Jalil & Feridun (2011), Sun (2013), Al-Mulali et al. (2015), Omri et al. (2015), Doğan & Şeker (2016), Dar & Asif (2018), Saud et al. (2019), Acheampong et al. (2020), Atsu et al. (2021), Usman et al. (2021), Usman & Hammar (2021), Ahmad et al. (2022), Zafar et al. (2022) show that financial development can reduce CO₂ emissions. In these studies, it is stated that financial development encourages investment in environmentally friendly technologies and thus reduces environmental pollution.

Studies such as Boutabba (2014), Abbasi & Riaz (2016), Javid & Sharif (2016), Shahbaz et al. (2016), Abid (2017), Moghadam & Dehbashi (2018), Lu (2018), Nasir et al. (2019), Baloch et al. (2019), Saud et al. (2020), Fang et al. (2020), Ahmad et al. (2020b), Nguyen et al. (2020) and Xu et al. (2022) found that financial development negatively affects environmental quality by increasing CO₂ emissions. These findings suggest that financial development harms the environment by increasing economic growth and industrial activities.

Studies such as Zafar et al. (2019) and Mesagan & Olunkwa (2022) indicate that the influence of financial development on CO₂ emissions may vary across countries. Öztürk & Acaravcı (2013), on the contrary, conclude that the impact of financial development on environmental quality is insignificant. Charfeddine & Khediri (2016) found an inverted U-shaped relationship between the aforementioned variables.

As can be seen from the table, the studies were generally conducted in different regions and time periods using panel data analyses, regression analyses and causality tests.

The results show that while a myriad of work shows a positive relationship between financial development and CO₂ emissions, some others differ in conclusion. However, most studies suggest that financial development can improve environmental quality, especially in the long run. These studies highlight that the effects of financial development may also vary according to economic conditions and policies implemented.

Green technological innovation is a broad concept that includes the development of processes, technologies and products that aim to reduce energy consumption, raw material use and environmental pollution (Guo et al., 2018, p. 2). Table 2 summarizes the studies investigating the interdependence between green technological innovation and environmental quality over country samples.

Table 2. The Relationship Between Green Technological Innovation and Environmental Quality

Authors	Sample Group	Time Period	Methods	Research Findings
Carrión-Flores and Innes (2010)	USA (127 manufacturing industries)	1989-2004	Panel GMM	Innovation has a limited effect on reducing CO ₂ emissions in the long term.
Guo et al. (2018)	China (30 provinces)	2009-2015	Hausman Test, FE-RE	Environmental regulations significantly impact green technological innovation.
Sun et al. (2019)	71 developed and developing countries	1990-2014	SFA	Green technological innovations help developed countries reduce CO ₂ emissions and optimize renewable energy use.
Du et al. (2019)	71 economies	1996-2012	Panel Threshold Model, Hausman Test, FE	The impact of green technological innovations on CO ₂ emissions differs according to the income levels of countries. While the aforementioned independent variable increase emissions in low-income countries, the effect is opposite when it comes to high-income countries.
Hashmi and Alam (2019)	OECD countries	1999-2014	Panel GMM STIRPAT Model, Driscoll-Kraay Panel Regression, FE-RE	Increases in eco-friendly patents reduce CO ₂ emissions.
Khattak et al. (2020)	BRICS countries	1980-2016	CCEMG Technique, AMG, Johansson-Fisher Panel Cointegration	Innovation activities have failed to reduce CO ₂ emissions in China, India,

					Russia, and South Africa, except in Brazil.
Wang et al. (2020)	Chinese provinces	1997-2015	Panel Autoregression (VAR)	Vector	Green investment must support technological innovation to reduce CO ₂ emissions effectively.
Shan et al. (2021)	Turkey	1990-2018	STIRPAT Model, ARDL, Granger Causality		Both green technological innovation and renewable energy use reduce CO ₂ emissions in the short and long term.
Saqib (2022)	18 advanced economies	1990-2019	Panel Regression, ARDL (NARDL), PMG, Granger Causality		CO ₂ emissions decrease with positive technological innovation shocks and increase with negative shocks.

Source: This table is compiled of the authors of the existing reviewed literature.

Note: CCEMG: Common Correlated Effects Mean Group, SFA: Stochastic Frontier Analysis

It is seen in the table that the findings on the connection between green technological innovation and environmental quality are grouped under positive, negative and uncertain effects.

Shan et al. (2021) concluded that green technological innovation and renewable energy use reduce CO₂ emissions in Turkey. Studies such as Carrión-Flores & Innes (2010), Guo et al. (2018), Sun et al. (2019), Hashmi & Alam (2019), Wang et al. (2020), Saqib (2022), Obobisa et al. (2022) show that green technological innovation betters environmental quality and lowers CO₂ emissions.

Khattak et al. (2020) found that green technological innovations failed to reduce CO₂ emissions in BRICS countries, except Brazil.

Du et al. (2019) found that the influence of green technological innovations on CO₂ emissions differs according to the income levels of countries, in which for low-income countries they bear a facilitative nature for CO₂ emissions, whereas the impact is opposite when it comes to high-income countries.

Table 3 summarizes the studies investigating the interdependencies between financial development and green technological innovation with environmental quality.

Table 3. The Interdependencies Between Financial Development, Green Technological Innovation, and Environmental Quality

Authors	Sample Group	Time Period	Methods	Research Findings
Ibrahiem (2020)	Egypt	1971-2014	ARDL, FMOLS, DOLS, Toda-Yamamoto	Technological innovations reduce CO ₂ emissions, while financial development increases them.
Lv et al. (2021)	30 provinces of China	2003-2017	Panel GMM, DEA-SBM model, GML index	Environmental regulation is integrated with financial development and green technological innovation.
Zhou & Du (2021)	Chinese provinces	2003-2018	Panel Threshold Model, DEA Model	Improvements in environmental regulations enhance the impact of energy and environment-focused technological advancements.
Liao et al. (2023)	China	1970-2021	ARDL, ADF	Financial development and technological innovation reduce environmental pollution.
Özkan et al. (2023)	China	1990-2018	DARDLS	Financial development and green technological innovation prevent environmental degradation by enhancing carbon efficiency in the long term.
Ullah et al. (2023)	14 developed countries	1990-2018	Westerlund Cointegration Test,	The significance of technological innovations,

				Panel AMG, D-H Causality Test	renewable energy use, and financial development in improving environmental quality is highlighted.
Hasan and Du (2023)	30 provinces of China	1995-2020		Panel System GMM	In regions with low economic prosperity and strict environmental regulations, green technological innovation and the financial sector increase the ecological footprint.
Aytun et al. (2024)	19 middle-income countries	1980-2016		CS-ARDL	Financial development lowers the ecological footprint, while technological innovations are found to bear no statistical significance over the aforementioned dependent variable.

The studies presented in the table reveal that the nature of the impacts of financial development and green technological innovation on environmental quality can vary. These effects differ in terms of the sample group, time period and methods used in the studies. For example, Liao et al. (2023) and Özkan et al. (2023) examine this relationship in the context of a single country, while Lv et al. (2021), Zhou and Du (2021), Ullah et al. (2023), Hasan and Du (2023) and Aytun et al. (2024) analyze this relationship over multi-country samples. In terms of time dimension, Ibrahiem (2020), Liao et al. (2023) and Özkan et al. (2023) analyzed annual time series, while Lv et al. (2021), Ullah et al. (2023), Hasan and Du (2023) and Aytun et al. (2024) used panel data analysis methods. This study also categorized vis-a-vis the nature of the effects, the findings on the interdependencies between financial development and green technological innovation indicators with environmental quality.

Studies such as Ibrahiem (2020), Liao et al. (2023), Özkan et al. (2023) demonstrate that financial development and green technological innovation simultaneously can improve environmental quality, as while the former factor reduces CO₂ emissions, the latter can support environmental sustainability.

Khattak et al. (2020) and Hasan and Du (2023) propose that green technological innovation and financial development can have an unfavorable effect over environmental quality in selected regions.

A myriad of research such as Lv et al. (2021), Zhou and Du (2021), Ullah et al. (2023), Aytun et al. (2024) demonstrate that the influence of these aforementioned dependent variables on environmental quality are multifaceted, which can differ based on the economic and environmental conditions of the countries studied.

This study employs a financial development index constructed by us to evaluate the impact of financial development on environmental quality. Unlike traditional indicators frequently used in the literature, our index allows for a more comprehensive and detailed analysis of financial development, incorporating aspects such as financial depth, access, and efficiency. This approach enables a more precise assessment of the performance and sustainability of financial systems. The research utilizes a dataset spanning 22 countries from 2009 to 2021, providing a broader and more current perspective compared to many existing studies. This diversity and the time frame of the dataset allow for a unique comparative analysis. The necessity for this study arises from the limited academic work that simultaneously examines the impacts of financial development and green technological innovation on environmental quality. Additionally, the scarcity of studies focusing on the effects of informational globalization on environmental quality and the need to understand changes in environmental quality over time using dynamic panel data analysis are key motivations for conducting this research. In these aspects, our study stands out from others in the literature in terms of both the methodology employed and the breadth of analysis.

The study looks further than conventional financial development variables and develops a more comprehensive index that bears a more overarching view on the multifaceted nature of financial development and its subsequent influence over environmental sustainability. Additionally, the Net Foreign Direct Investment (FDI) seldom focused on in the existing research, is believed to be one of the value-added

dimensions of this work that contributes to this comprehensive evaluation. The impact of foreign direct investment (FDI) on financial development is recognized as a vital factor to support economic growth and development, especially in developing countries (Gebrehiwot et al. (2016), Win et al. (2019), Bayar and Gavriltea (2018), Henri et al. (2019), Majeed et al. (2021). These investments strengthen the economic structures of countries by promoting capital accumulation, creating new job opportunities and contributing to the deepening of financial markets. In this context, the use of net FDI offers an important methodological improvement in assessing the effects of FDI on financial development. Research shows that assessing only FDI inflows can be misleading and may not fully reflect the true economic impact of investments. Studies such as Nissan & Niroomand (2010) and Desbordes & Wei (2017) emphasize that calculating net FDI, including both foreign capital inflows and outflows, allows for a more accurate assessment of a country's actual investment performance and sustainability. This approach can help policymakers and economists develop more informed and effective policies in shaping the investment decisions and strategies of multinational corporations. Hence, the paper proposes the use of net FDI as a methodological framework that aims to achieve more reliable and precise results in assessing FDI impacts on financial development. This will not only be a theoretical contribution but also a guide for applied economic policies. Finally, embedding informational globalization into the explanatory model and demonstrating its positive impact is believed to make a unique contribution to the field.

To conclude, this chapter reviews the existing work focusing on how financial development and green technological innovation impact environmental quality through various methodologies utilized, where the findings demonstrate that the aforementioned independent factors have compounded and dynamic influence over the explained variable. Thus, it can be put forward that the optimal allocation of financial resources and green technological innovations bear a non-negligible importance on the developing and execution of sustainable environmental policies. Therefore, in the process of developing and implementing sustainable environmental policies, the proper channeling of financial resources and green technological innovations is of great importance.

3. DATA AND METHODOLOGY

3.1. Data

In this study, we analyze the interplay between financial development, patent applications, renewable energy usage, gross growth rate, trade openness, informational globalization, and CO2 emissions using annual data from 2009 to 2021 across 22 selected countries: USA, Australia, Austria, Brazil, China, Finland, France, Colombia, India, Iceland, Japan, Mexico, Norway, Poland, Portugal, Russia, Greece, South Africa, Ireland, Italy, Sweden, and Türkiye. Data availability dictated the selection of starting and ending years for each country. Initially, we considered all countries listed in the World Bank Statistical Database (266 countries), narrowing down to 192 countries where the Financial Development Index data is available in the IMF Database. To thoroughly address the research question, “To what extent do financial development and green technological innovation affect environmental quality?”, we focused on a select group of 22 countries, chosen based on data quality and availability.

We employed the System Generalized Method of Moments (System GMM), as proposed by Arellano-Bover/Blundell-Bond, an approach well-suited for dynamic panel data structures that effectively addresses endogeneity issues in lagged dependent variables.

Specifying the limitations of the empirical findings of the study is thought to support the evaluation of the results in a broader perspective. In this context, the limitations of the study can be explained more compactly as follows:

1. Methodological Justification and Country Selection: The System GMM estimator used in dynamic panel data analysis is a powerful method for managing endogenous variables. However, the orthogonal deviations method is preferred in this study due to the limited time dimension. On the other hand, ignoring spatial effects led to the omission of regional dependencies in the analysis. This omission may miss cases where the results may be sensitive to spatial relationships.

The country sample, albeit limited to 22 due to data constraints, includes a diverse array of economies from different income levels and regions. This diversity enriches the analysis but also limits the generalizability

of findings. Missing data points from some countries necessitated this restriction, potentially affecting the breadth of empirical insights.

2. Data Compilation and Period Selection: For the panel analysis, the period between 2009-2021 was preferred. There are two main reasons for this choice: First, although renewable energy indicators for Türkiye have started to be published since 2007, 2009 was taken as the beginning of the analysis due to the fact that this period coincided with the economic crises. Secondly, the most recent compilation of green technological innovation data is 2021, which has been influential in determining the boundaries of the analysis period.

The variables used in this model are selected by considering various theoretical and empirical findings in the field. First, the vitality of financial development on macroeconomic sustainability, and thus environmental performance needs to be emphasized. Global capital flows can improve this via facilitating the adoption of eco-friendly technologies and the employment of sustainable development strategies. Therefore, identifying the existence and nature of the influence of financial development on CO₂ emissions bears significance in environmental policy-making (Ahmad et al., 2020).

3. Rationale Behind Using Patent Applications and Other Variables: Patent applications, sourced from the WIPO database, serve as a proxy for technological innovation. Although this dataset predominantly captures general patents, it may underrepresent more specific green technology innovations, a limitation acknowledged in our study. Other variables like renewable energy consumption, trade openness, and informational globalization, derived from various credible databases, provide a multi-faceted view of the factors influencing environmental outcomes.

This work aims to contribute both methodologically and practically by providing nuanced insights into how financial development and green technological innovations influence CO₂ emissions. By integrating green technology indicators such as patent applications and renewable energy usage, we highlight the potential of these innovations to bolster environmental sustainability.

This research not only enriches the existing body of knowledge but also offers tangible policy recommendations, advocating for enhanced support for green technologies and increased investment in renewable energy projects. The construction of a financial development index using PCA, which includes various financial dimensions like FDI and market depth, further aids in depicting the multifaceted impact of financial development on environmental quality.

This comprehensive approach ensures that the study's findings are robust and provide a reliable foundation for policymakers to develop strategies that align economic growth with environmental sustainability goals.

How to capture innovation has been frequently assessed in the field, where even though R&D expenditures are considered as a standard indicator, some studies have failed to show their direct impact on technological development (Li et al., 2021). In line with this finding, the number of patent applications can be regarded as a better-suited yardstick for innovation as these bear significance when it comes to signaling the innovative sub-processes that have the potential to advance into environmental technologies that lower CO₂ emissions (Hashmi and Alam, 2019). Hence, this work captures patent applications as the indicator of green technological innovativeness and regards it as the facilitator of the advancement of eco-friendly technologies. (Oltra, 2010). In addition, informational globalization and trade openness are also considered as indicators affecting environmental quality. In this context, the increasing liberalization of trade in every sense has made it possible for countries to participate more actively in foreign trade and to achieve a stronger integration with the international economy (Oğuztürk ve Çetin, 2012: 151).

The interdependencies between economic growth and CO₂ emissions has frequently been assessed in the field, where many concluded that the former having a positive impact on the latter (Baloch et al., 2019; Ibrahim and Vo, 2021). In line with these findings, it can be proposed that policy-makers in sustainable development should embed the environmental spillovers of economic growth into their analyses.

One of the engine powers of economic growth, trade, and the influence of its liberalization throughout the 21st century over the environment have attracted the attention of researchers, especially when it comes to the relationship between the aforementioned variable and CO₂ emissions and its subsequent implications on economic growth and environmental sustainability (Managi et al., 2011).

Through reducing the usage of fossil fuel, renewable energy consumption is believed to have a direct negative impact on CO₂ emissions, and thus is embedded into this model as a control variable. (Sun et al., 2019).

Informational globalization is captured via the KOF Globalization Index and measures how integrated a country is to the global knowledge network. Le & Ozturk (2020) and Xu et al. (2022), in their respective research, assess the connection between globalization and CO₂ emissions and fail to reach a definitive conclusion as these interdependencies vary among countries and developmental levels.

The primary objective of this study is to explore the intricate relationship between financial development, green technological innovation, and CO₂ emissions levels. In this context, we aim to construct a comprehensive financial development index using the Principal Component Analysis (PCA) methodology. This index will include selected variables such as Foreign Direct Investment (FDI), Banks and Other Financial Institutions (BFSI), Financial Depth (FD-FMD), Financial Depth - Stock Market (FD-FD), Financial Stability (FD-FI), Financial Markets (FD-FM), and Financial Depth - Financial Stability (FD-FID). These components are pivotal as they encapsulate broad and critical aspects of financial systems that potentially influence both economic growth and environmental sustainability.

Employing PCA allows us to distill these variables into principal components that explain the maximum variance and showcase interrelations within the data, thereby offering a robust measure of financial development. The PCA method efficiently condenses complex and multidimensional data into a simpler, uncorrelated set of indicators, thereby enhancing the interpretability of financial development impacts without significant information loss. This approach is particularly valuable in managing multicollinearity among financial indicators and uncovering underlying patterns that are not immediately evident through direct observation.

Support for using PCA in financial studies is well-documented in the literature. Nadkarni and Neves (2018) commend PCA for its ability to meet the analytical needs of investors by reducing dimensionality and focusing on the most significant factors that affect financial performance. Nobre & Neves (2019) illustrate how PCA can be used to derive key financial performance metrics that are predictive of market success. Additionally, Robu & Istrate (2015) highlight the effectiveness of PCA in identifying crucial components of financial statements that influence company performance. Li & Zhang (2011) further validate the application of PCA in diverse financial contexts by analyzing financial indicators within real estate stock exchanges.

By integrating these indicators through PCA, this study adheres to a proven analytical framework while also applying innovative methods to the analysis of financial development. The resulting index is anticipated to provide nuanced insights into the dynamics of financial development and enhance understanding of its implications for economic and environmental outcomes. The detailed methodology, variable selection, and PCA computational processes are extensively described in the annex of this paper, ensuring both transparency and reproducibility of our findings. This meticulous approach is expected to contribute significantly to the literature, offering both methodological insights and actionable data that can inform policy-making directed at aligning financial development with sustainable environmental practices.

“In line with this objective, and taking into account the existing research, the model is constructed as shown in equation (1) where CO₂, *i*, *t*, *fde*, *pbs*, *ye*, *gdpbuy*, *dt*, *bglb* and ε represent carbon dioxide emissions, country, time, financial development index, number of patent applications, the percentage of renewable energy consumption, annual GDP growth rate, trade openness, international globalization and random error term, respectively.

$$CO2_{it} = \beta_0 + \beta_1 yCO2_{it-1} + \beta_2 fge_{it} + \beta_3 pbs_{it} + \beta_4 ye_{it} + \beta_5 gdpbuy_{it} + \beta_6 dt_{it} + \beta_7 bglb_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

In addition, in order to test the connection between the aforementioned variables in question the dependent and independent variables are presented in logarithmic form. Therefore, our basic model is shown as follows;

$$\ln CO2_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln CO2_{it-1} + \beta_2 \ln fge_{it} + \beta_3 \ln pbs_{it} + \beta_4 \ln ye_{it} + \beta_5 \ln gdpbuy_{it} + \beta_6 \ln dt_{it} + \beta_7 \ln bglb_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Basic information on the dataset used in the analysis is reported in Table 4. Data on green technological innovation were collected from KOF, WB and WIPO, while data on environmental quality were collected from BP.

Table 4. Basic Information on the Variables Used in the Analysis

Variable	Description	Abbreviation	Period	Source
Carbon Dioxide Emissions	Metric tons per capita	CO ₂	2009-2021	BP
Financial Development Index	Financial development	fde	2009-2021	KOF
Number of Patent Applications	Patent applications	pbs	2009-2021	WIPO
Renewable Energy	Share of total final energy consumption (%)	ye	2009-2021	BP
Informational Globalization	Sum of internet bandwidth, international patents, high-tech exports, television access, internet access, and press freedom	bglb	2009-2021	WB, KOF
GDP Growth	Gross domestic product growth rate (annual %)	gdpbuy	2009-2021	WB
Trade Openness)	(Trade Share of total exports and imports of goods and services in GDP (%))	dt	2009-2021	WB

Note: Series are analyzed by taking their natural logarithms. BP: Statistical Review of World Energy, WB: World Bank, KOF: KOF Globalization Index, WIPO: World Intellectual Property Organization. *CO₂ emission data in BP is calculated by converting million tons of CO₂ emission data into metric tons per capita. *The financial development index is constructed by the authors.

In the study, trade openness and informational globalization are included in the analysis while investigating the influence of green technological innovation on environmental quality. Taking into account the studies of Lv and Lee (2021) and Zhou and Du (2021), a 22-country model for improving environmental quality is created. Therefore, financial development, number of patent applications, renewable energy, growth rate, foreign trade and informational globalization variables are included in the model. In addition, the percentage of renewable energy consumption and the number of patent applications are taken into account to measure green technological innovation. Trade openness is obtained by the ratio of countries' foreign trade volumes to GDP.

Table 5 reports the main descriptive statistics for the data presented which is analyzed on an annual basis. This table also shows that the panel is a balanced panel. For example, CO₂ emission consists of 286 observations while other independent variables consist of the same number of observations. The data in the panel are not logarithmized and represent the descriptive statistics of the raw data. However, the pairwise correlations between variables are presented in the bottom panel of Table 5. Binary correlation values are important in terms of showing whether there is a multicollinearity problem.

Table 5. Basic Descriptive Statistics and Correlation Matrix for the Dataset

	co	fde	pbs	ye	gdpbuy	dt	bglb
Mean	7.064428	29.65474	87753.54	1260.858	1.997832	66.94321	168.2762
Median	6.763632	30.46487	4534.000	353.5663	2.013070	59.18730	168.9071
Maximum	18.84654	63.06578	1542002.	13049.75	24.37045	252.2495	190.6738
Minimum	1.302797	6.644093	1.580000	7.915138	-10.14931	22.10598	122.9014
Standard Error	3.869796	12.56333	244036.6	2694.623	4.127326	38.69985	14.31195
Skewness	0.979955	0.298593	3.863112	3.383080	0.117026	2.434217	-0.567175
Kurtosis	3.983187	2.273883	19.20564	13.84297	6.146261	10.50387	3.010279
Number of Observations	286	286	286	286	286	286	286
Correlation							
	lco	lfde	lpbs	lye	lgdpbuy	ldt	lbglb
lco	1.0000						

lfde	0.3472	1.0000					
lpbs	0.1137	0.0058	1.0000				
lye	0.2385	0.4535	-0.2681	1.0000			
lgdpbuy	-0.2194	-0.2114	-0.1349	-0.2119	1.0000		
ldt	0.1211	0.0070	-0.5835	0.2654	0.0535	1.0000	
lbglb	0.6067	0.4083	-0.1347	0.6247	-0.3986	0.1047	1.0000

If we examine the VIF values of the independent variables in Table 6; informational globalization (1.92), number of patent applications (1.61), trade openness (1.56), renewable energy (1.97), financial development index (1.33) and gross growth rate (1.25). The VIF values of all variables are less than 5, suggesting that there is no multicollinearity problem. Moreover, since the average VIF value is (1.61), which is less than 5, the hypothesis of potential multicollinearity can be rejected.

Table 6. Multicollinearity

Variable	VIF	1/VIF
lye	1.97	0.508660
lpbs	1.61	0.620616
ldt	1.56	0.641765
lbglb	1.92	0.520500
lfde	1.33	0.749309
lgdpbuy	1.25	0.802583
Mean VIF	1.61	
Variable	VIF	1/VIF

3.2. Method

This subsection of the empirical analysis provides a fundamental methodological explanation of the econometric technique used to address the main research question. Since the dataset compiled for the analysis spans multiple countries over a time period greater than one, it is evaluated in panel data form.

Dynamic structures are frequently preferred in panel data models. The key distinction between dynamic and static panel data models is that the former includes lagged variable(s) within the model. As a result, dynamic panel data models can be divided into two categories: autoregressive panel data models and distributed lag panel data models. In distributed lag panel data models, the lagged values of the independent variable(s) are included as independent variables. On the other hand, in autoregressive panel data models, the lagged values of the dependent variable are used as independent variables.

Due to the potential issues they address, autoregressive models are typically prioritized among dynamic models. The autoregressive panel data model with a one-period lag can be formulated as follows (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 115-116):

$$Y_{it} = \delta Y_{it-1} + \beta X'_{it} + \mu_i + u_{it} \quad (3)$$

The one-period lag of the dependent variable is shown as an independent variable in Model (3). Another model, which includes no explanatory variables other than the lagged dependent variable, is expressed as follows:

$$Y_{it} = \delta Y_{it-1} + \mu_i + u_{it} \quad (4)$$

Although these models can be estimated mathematically using conventional estimation methods, distortions may occur in the properties of the estimators. The most significant problem is the endogeneity issue caused by the inclusion of the lagged dependent variable as an independent variable in the model. It is generally known in dynamic models that Y_{it-1} is correlated with u_{it} due to past shocks. In addition, in panel data models, Y_{it} is considered a function of μ_i , and Y_{it-1} is also regarded as a function of μ_i . Therefore, in Model (3), it is

concluded that Y_{it-1} is correlated with the error term, which also includes μ_i . Therefore, the strict exogeneity assumption is violated, making the estimators inconsistent and biased.

In the empirical analyses of this study, the System GMM method, one of the panel data analysis techniques, has been chosen. Considering the compiled dataset, where the cross-sectional dimension is larger than the time series dimension ($T = 13$ and $N = 22$), the Arellano and Bover/Blundell and Bond System GMM estimator will be employed.

The Arellano and Bond estimator tends to have weak performance when the ratio of the variance of unit effects to the variance of the error term is very high or when there are too many autoregressive parameters. Additionally, when TTT is small or when working with unbalanced panel data, the first-difference transformation may also be insufficient. For this reason, forward orthogonal deviations or orthogonal deviations are recommended as alternative transformation methods to the first-difference transformation (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 138). Arellano and Bover (1995) propose the orthogonal deviations method as an efficient instrumental variable estimator for dynamic panel data models. This method is obtained by taking the difference between the average of all future values of a variable and its current value.

4. ANALYSIS AND EMPIRICAL FINDINGS

The data set compiled for the analysis of the interdependency between financial development ¹and green technological innovation with environmental quality covers 22 countries and 13 years. For this reason, panel data analysis techniques will be applied. Within this panel data analysis, Dynamic panel data method, System GMM method is used since the analysis is performed with small T and large N type data set.

The validity of the instrumental variables is decided by Sargan and Hansen tests. Sargan's test tests for over-identification restrictions. The probability value for the Sargan and Hansen test is required to be greater than 0.05 (H_0 : accepted, H_1 : rejected).

H_0 : Instrumental variables are valid.

H_1 : Instrumental variables are not valid.

Since the dataset has $T=13$ and $N=22$ ($T < N$), applying the First Difference GMM estimator may lead to a reduction in the number of observations. This would be inappropriate for unbalanced panels and data sets where T is small and N is large. In this context, the System GMM estimator proposed by Arellano and Bover/Blundell and Bond is considered as a more appropriate method for the data set. This estimator uses forward orthogonal deviations instead of first differences and the results obtained are presented below (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 138).

Table 7. System GMM Estimation Results

Dependent Variable: Carbon Dioxide Emissions (log)				
	Katsayı	Standart Hata	z	P>z
Carbon Dioxide Emission-1	1.163696*	.0757454	15.36	0.000
Financial Development Index (log)	-.0517052*	.0236782	-2.18	0.029
Number of Patent Applications (log)	-.0103115*	.0028374	-3.63	0.000
Renewable Energy (log)	-.0131414*	.0047505	-2.77	0.006
Control Variables				
GDP Growth Rate (log)	.0244605*	.0069568	3.52	0.000
Trade Openness [(Imports + Exports) / GDP] (log)	-.0573317*	.0160136	-3.58	0.000
Informational Globalization (log)	.0496783*	.0125363	3.96	0.000
System GMM Estimation Results				
Number of Observations	222			
Number of Groups	22			
Number of Instrumental Variables	18			
Wald test	293.59***			
	[0.000]			
Arellano–Bond Test for AR(1) Process in First Differences	-4.79			
	[0.000]			

¹ The Principal Component Analysis for the financial development index is presented in tables and graphs in Annex-1, Annex-2, Annex-3 and Annex-4.

Arellano–Bond Test for AR(2) Process in First Differences	0.23 [0.819]
Sargan Test for Over-Identification Restrictions	14.88 [0.188]

Note: The symbols *, **, and *** indicate statistical significance at the 10%, 5%, and 1% levels, respectively. Values in square brackets represent p-values. Robust standard errors for the System GMM estimation are reported. The estimation was conducted using the Stata software package with the xtabond2 command.

Table 7 presents the System GMM estimation results obtained, which can be summarized as follows: The one-period lagged value of CO₂, which is considered as the dependent variable, is included in the model. One lagged value of CO₂ ($p > z$) is found to be less than the 0.05 significance level ($p > z$). However, while percentage of gross growth rate and informational globalization are significant and positive, financial development index (fde), number of patent applications (lpbs), renewable energy (ye) and trade openness (dt) are significant and negative. While a one unit change in financial development, number of patent applications, renewable energy and trade openness decreases CO₂ emissions by 0.05, 0.01, 0.01 and 0.05, respectively; a one unit change in informational globalization increases CO₂ emissions by 0.04. In this case, it is concluded that the financial development index, which we use as financial development variable, and renewable energy and patent applications, which we use for green technological innovation, have an increasing effect on environmental quality. When the GMM result is evaluated in terms of the number of instrumental variables, the number of instrumental variables is (18), which is below the number of groups (22).

When the GMM estimation results are analyzed, it is found that the first order autocorrelation is negative and the presence of first order autocorrelation (0.000) is observed at the 5% significance level. The z probability value of the 2nd order autocorrelation test results (0.819) is greater than 0.05 and it is concluded that there is no autocorrelation. According to the Sargan test results, the probability value (0.188) is greater than 0.05, indicating that the over-identification restrictions are valid.

Arellano and Bover/Blundell and Bond System GMM one- and two-stage estimators are used to test the validity of the instrumental variables used in the generalized moments estimation. According to the Sargan's test statistics, the overidentification restrictions are valid as the probability value is greater than 0.05.

5. DISCUSSION

The findings of our study clearly show the potential of green technological innovations and renewable energy consumption to better environmental quality. The model does not reject the hypothesis that financial development and patent application numbers have a significant impact in CO₂ emissions reduction, thus leading the author to a conclusion that global trade, and in particular, technological progress can play a significant role in pursuing the environmental sustainability goals. It should be stated that these outputs are in line with the existing work (Charfeddine and Khediri, 2016; Shahbaz et al., 2016) which propose the long-term favorable contributions green technological innovations can form on the environment.

The significance of energy transformation and sustainable energy policies are demonstrated in the model by showing the significant impact renewable energy consumption bears on CO₂ emissions reduction, once again emphasizing the need to enhance the usage of renewable energy similar to policy proposals submitted by previous work (Sun et al., 2019; Saud et al., 2019). Nevertheless, the positive correlation between economic growth and CO₂ emissions can be re-evaluated through the Environmental Kuznets Curve (EKC) approach, and it can safely be concluded that, for countries above a certain income, the potential unfavorable effect of the aforementioned independent variable on environment can be minimized by the employment of green technologies.

The negative link between financial development and CO₂ emissions show that global financial markets can facilitate the spread of green innovation and subsequently, eco-friendly technologies. The positive correlation between patent applications and the interest in green technologies can additionally be proposed as a causal relationship that triggers countries' employment of more environmentally-optimal production technologies. It should also be stated that these findings are consistent with previous work that demonstrate a similar link between innovation and environmental quality.

The environmental impact of trade openness may vary depending on the industrialization level of countries, policy scope, and the amount, availability, and use of energy resources. Therefore, policy makers need to effectively use financial development and green technology innovation indicators in line with their countries' specific environmental and economic goals.

The findings of the study show that while financial development and green technology innovations increase environmental quality, economic growth and informational globalization can increase CO₂ emissions. This dual effect necessitates the development of strategies that prioritize environmental sustainability. In this context, comprehensive policy recommendations that are compatible with national and global environmental policies are presented as follows:

Increasing Financial Incentives: Increasing financial incentives is of great importance in order to support companies investing in environmentally friendly technologies. In this context, tax reductions for companies, accelerated depreciation practices for environmentally friendly investments, and the expansion of grant and financial support programs for SMEs are recommended.

Developing Carbon Pricing Mechanisms: Effective implementation of carbon pricing mechanisms is needed to economically incentivize the reduction of CO₂ emissions. Expanding global carbon trading platforms can contribute to this goal by allowing low-emission countries to sell their excess carbon credits to high-emission countries.

Expanding Green Finance: Banks and financial institutions should be encouraged to offer low-interest green loans to support environmentally friendly projects, and government support should be increased. The widespread use of green bonds and the integration of fintech solutions can facilitate the financing of environmental projects by enabling more efficient use of financial resources.

Implementing Education Programs: In order to promote energy-saving habits in society and increase environmental awareness, comprehensive education programs and campaigns should be implemented in collaboration with the public and private sectors. These efforts will play an important role in guiding individuals towards sustainable lifestyles.

As a result, the synergy provided by financial development and green technological innovations makes it possible to achieve significant progress in terms of environmental sustainability with well-targeted policies. This holistic approach not only contributes to reducing global CO₂ emissions, but also supports the climate action and clean energy goals under the Paris Agreement and the United Nations Sustainable Development Goals.

This study shows that while financial development and green technological innovations facilitate the exploitation of the potential of environmental quality development; economic growth and informational globalization, on the other hand, increase CO₂ emissions.

Considering this dual effect, developing strategies that promote environmental sustainability should be a critical priority for policy makers. In this context, comprehensive policy recommendations have been developed that are compatible with both national and global environmental policies;

Increasing financial incentives will be an important step to support companies investing in environmentally friendly technologies. Tax reductions should be provided to encourage companies to invest in these technologies, and practices such as accelerated depreciation for environmentally friendly investments should be put into effect. In addition, grant and financial support programs should be increased to encourage SMEs to develop environmentally friendly technologies. Developing carbon pricing mechanisms can provide a strong economic incentive to reduce CO₂ emissions. Global carbon trading platforms should be expanded and low-emission countries should be allowed to sell their excess carbon credits to high-emission counterparties.

The findings of the study are in line with important studies in the literature. For instance, the potential of green technological innovations and renewable energy consumption to improve environmental quality is in line with the positive long-term effects found by Charfeddine and Khediri (2016) and Shahbaz et al. (2016). Moreover, the positive relationship between economic growth and CO₂ emissions supports the Environmental Kuznets Curve (EKC) theory, which is often emphasized in the literature. According to this theory, above a certain income level, it is possible to improve environmental quality through the widespread use of green technologies.

In line with the findings of our study, the negative relationship between financial development and CO₂ emissions has also been emphasized by studies such as Omri et al. (2015). These studies suggest that global financial markets can facilitate the diffusion of green innovations and the adoption of environmentally friendly technologies. However, these studies usually focus only on the aspects of financial development that support economic growth and do not comprehensively address its specific contributions to green technologies.

Our study, on the other hand, allows for a more detailed and in-depth analysis of this relationship by evaluating the financial development indicator with a multidimensional index. Thus, the role of financial resources in reducing CO₂ emissions by channeling them to environmentally friendly technologies is more clearly revealed.

The expansion of green finance plays a critical role in increasing environmental sustainability. Banks and financial institutions should offer low-interest green loans to environmentally friendly projects, and state support should be increased. The widespread use of green bonds at national and international levels will also facilitate the financing of environmental projects. Fintech solutions can play an important role in this process and ensure that financial resources are used more effectively. These policy recommendations should be considered in line with not only national but also global environmental policies. These policies can assist countries in reducing their emissions towards the targets specified in the Paris Agreement and thus contribute to the worldwide ambition of limiting the annual global temperature increase to a 1.5°C. Moreover, the fostering of the eco-innovative environment and renewable energy usage will play a major part in pursuing of the 'Climate Action' and 'Clean Energy' targets of United Nations Sustainable Development Goals (SDGs).

Furthermore, overarching educational programs and campaigns should be implemented by seeking the cooperation of public and private sectors with the aim to increase awareness and facilitate societal energy-saving habits that direct individuals to sustainable lifestyles.

In short, the potential impact of financial development and green technological innovations on a sustainable environment can be harnessed with a widespread employment of these policy recommendations.

6. CONCLUSION

The global increase in total greenhouse gas emissions in recent years, the literature on models developed to improve environmental quality using green technological innovation indicators is beginning to gain momentum. In studies on the impact of green technological innovation on CO₂ emissions, the appearance in the literature is mixed.

This study examined the effects of financial development and green technological innovations on environmental quality using dynamic panel data analysis using data from 22 countries for the period 2009-2021. The System GMM method used in the study revealed that financial development, patent applications, renewable energy consumption and trade openness significantly reduce CO₂ emissions. On the other hand, it was determined that economic growth and informational globalization increase CO₂ emissions. These findings show that green technologies and renewable energy use should be expanded for a sustainable environment.

The effect of financial development in reducing CO₂ emissions indicates an increase in the capacity to invest in environmentally friendly technologies with a strong financial structure. Investments in green technologies and the increase in patent applications in this direction support the transition to a cleaner energy and production system, which contributes to the reduction of emissions. In addition, the effect of economic growth in increasing CO₂ emissions is consistent with the Environmental Kuznets Curve theory. According to this theory, economic growth has a negative impact on the environment up to a certain income level, but after this level is exceeded, environmental quality can be improved by the widespread use of green technologies.

However, some limitations of the study should be taken into consideration. First, spatial effects were ignored in the study. Since spatial dependencies such as geographical proximity and trade relations between countries were not analyzed, the results may not fully reflect these effects. Further studies can provide a more in-depth examination of environmental interactions among countries using spatial panel data methods. Second, because the sample used in this study consists of 22 data points, the generalizability of the findings can be limited. This can be increased in further research, by selecting a larger sample that consists of a more varying set of countries. Moreover, the study takes patent applications as an indicator for innovation, but without making any specifications regarding to which degree these patents were focused on environmental development. A more exhaustive assessment through that perspective can allow for a more accurate overview of the interdependencies between the variables in the model.

The limitation of the time frame plays a preventive role in observing the development of these impacts in a longer period, therefore, future work focusing on a wider span can shed light on the variability of these effects and the longer-term implications. Within this framework, incorporating both historical and current data would allow to more effectively evaluate these interdependencies. Additional suggestions for further research can be listed as: spatial econometric models, where spatial panel data analyses can be used to incorporate the influence of geographical dependencies and their subsequent link towards trade networks, thus, allowing for

the uncovering of how regional interactions impact environmental sustainability, as well as diversifying the categories of countries, limiting the focus on eco-related patents and stretching the time spans. Studies conducted on different categories of countries can help demonstrate the nature and amplitude of eco-technologies' influence in various economic and social contexts. Limiting the scope to green-patents will allow the field to more accurately measure the potential impact of innovations, and data stretched to cover a longer time span is believed to bear significant value-add on the literature in capturing the longer-term implications of the variables studied on environmental sustainability.

In conclusion, while this study confirms the positive contributions of financial development and green technological innovations to environmental quality, the limitations and recommendations outlined provide guidance for future research. In order to increase environmental sustainability, policy makers can develop more effective and innovative strategies based on these findings.

Makale ile ilgili notlar

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

REFERENCES

- Abbasi, F. & Riaz, K. (2016). CO₂ emissions and financial development in an emerging economy: an augmented VAR approach. *Energy Policy*, 90(2016), 102-114. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2015.12.017>
- Abid, M. (2017). Does economic, financial and institutional developments matter for environmental quality? A comparative analysis of EU and MEA countries. *Journal of Environmental Management*, 188(2017), 183-194. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2016.12.007>
- Acheampong, A. O., Amponsah, M. & Boateng, E. (2020). Does financial development mitigate carbon emissions? Evidence from heterogeneous financial economies. *Energy Economics*, 88 (2020), 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104768>
- Ahmad, M., Jiang, P., Majeed, A. & Raza, M. Y. (2020). Does financial development and foreign direct investment improve environmental quality? Evidence from belt and road countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(2020), 23586-23601. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-08748-7>
- Ahmad, M., Ahmed, Z., Yang, X., Hussain, N. & Sinha, A. (2022). Financial development and environmental degradation: Do human capital and institutional quality make a difference?. *Gondwana Research*, 105(2022), 299-310. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2021.09.012>
- Al-Mulali, U., Öztürk, I. & Lean, H. H. (2015). The influence of economic growth, urbanization, trade openness, financial development, and renewable energy on pollution in Europe. *Natural Hazards*, 79(2015), 621-644. <https://doi.org/10.1007/s11069-015-1865-9>
- Aluko, O. A. & Obalade, A. A. (2020). Financial development and environmental quality in sub-Saharan Africa: Is there a technology effect?. *Science of the Total Environment*, 747(2020), 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.141515>
- Andrew, A. A., Adebayo, T. S., Lasisi, T. T. & Muoneke, O. B. (2024). Moderating roles of technological innovation and economic complexity in financial development-environmental quality nexus of the BRICS economies. *Technology in Society*, 78(2024), 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2024.102581>
- Arellano, M. & Bover, O. (1995). Another look at the instrumental variable estimation of error-components models. *Journal of Econometrics*, 68(1), 29-51. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01642-D](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01642-D)
- Aytun, C., Erdogan, S., Pata, U. K. & Cengiz, O. (2024). Associating environmental quality, human capital, financial development and technological innovation in 19 middleincome countries: A disaggregated ecological footprint approach. *Technology in Society*, 76(2024), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2023.102445>
- Atsu, F., Adams, S. & Adjei, J. (2021). ICT, energy consumption, financial development, and environmental degradation in South Africa. *Heliyon*, 7(2021), 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07328>
- Baloch, M. A., Zhang, J., Iqbal, K. & Iqbal, Z. (2019). The effect of financial development on ecological footprint in BRI countries: evidence from panel data estimation. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(2019), 6199–6208. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3992-9>
- Boutabba, M. A. (2014). The impact of financial development, income, energy and trade on carbon emissions: evidence from the Indian economy. *Economic Modelling*, 40, 33-41. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.03.005>
- Bruvoll, A. & Medin, H. (2003). Factors behind the environmental Kuznets curve. A decomposition of the changes in air pollution. *Environmental and Resource Economics*, 24, 27-48.
- Carrión-Flores, C. E. & Innes, R. (2010). Environmental innovation and environmental performance. *Journal of Environmental Economics and Management*, 59(1), 27-42. <https://doi.org/10.1016/j.jeem.2009.05.003>

- Charfeddine, L. & Khediri, K. B. (2016). Financial development and environmental quality in UAE: Cointegration with structural breaks. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 55(2016), 1322–1335. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.07.059>
- Dar, J. A. & Asif, M. (2018). Does financial development improve environmental quality in Turkey? An application of endogenous structural breaks based cointegration approach. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 29(2), 368-384. <https://doi.org/10.1108/MEQ-02-2017-0021>
- Doğan, E. & Şeker, F. (2016). The influence of real output, renewable and non-renewable energy, trade and financial development on carbon emissions in the top renewable energy countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 60, 1074-1085. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.02.006>
- Du, K., Li, P. & Yan, Z. (2019). Do green technology innovations contribute to carbon dioxide emission reduction? Empirical evidence from patent data. *Technological Forecasting & Social Change*, 146, 297–303. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2019.06.010>
- Fang, Z., Gao, X. & Sun, C. (2020). Do financial development, urbanization and trade affect environmental quality? Evidence from China, *Journal of Cleaner Production*, 259(2020), 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120892>
- Guo, Y., Xia, X., Zhang, S. & Zhang, D. (2018). Environmental regulation, government R&D funding and green technology innovation: Evidence from China provincial data. *Sustainability*, 10(4), 1-21. <https://doi.org/10.3390/su10040940>
- Hasan, M. M. & Du, F. (2023). Nexus between green financial development, green technological innovation and environmental regulation in China. *Renewable Energy*, 204, 218-228. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.12.095>
- Hashmi, R. & Alam, K. (2019). Dynamic relationship among environmental regulation, innovation, CO₂ emissions, population, and economic growth in OECD countries: A panel investigation. *Journal of Cleaner Production*, 231, 1100-1109. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.05.325>
- Ibrahiem, D. M. (2020). Do technological innovations and financial development improve environmental quality in Egypt?. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(10), 10869-10881. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-07585-7>
- Ibrahim, M. & Vo, X. V. (2021). Exploring the relationships among innovation, financial sector development and environmental pollution in selected industrialized countries. *Journal of Environmental Management*, 284(2021), 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.112057>
- Javid, M. & Sharif, F. (2016). Environmental Kuznets Curve and financial development in Pakistan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 54, 406-414. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.10.019>
- Jiang, Q., Rahman, Z. U., Zhang, X., Guo, Z. & Xie, Q. (2022). An assessment of the impact of natural resources, energy, institutional quality, and financial development on CO₂ emissions: Evidence from the B&R nations. *Resources Policy*, 76(2022), 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.102716>
- Karşıyakalı, B., Aydın, Ü. & Şanlısoy, S. (2024). The causal relationship between environmental taxes for sustainable development and greenhouse gas emissions (CO₂): A case study of Türkiye. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 13(1), 82-100. <https://doi.org/10.47934/tife.13.01.06>
- Khattak, I., Ahmad, M., Khan, Z. U. & Khan, A. (2020). Exploring the impact of innovation, renewable energy consumption, and income on CO₂ emissions: new evidence from the BRICS economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(12), 13866-13881. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-07876-4>
- Li, X., Ozturk, İ., Majeed, M. T., Hafeez, M. & Ullah, S. (2022). Considering the asymmetric effect of financial deepening on environmental quality in BRICS economies: Policy options for the green economy, *Journal of Cleaner Production*, 331(2022), 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129909>

- Liao, H., Chen, Y., Tan, R., Chen, Y., Wei, X. & Yang, H. (2023). Can natural resource rent, technological innovation, renewable energy, and financial development ease China's environmental pollution burden? New evidence from the nonlinear autoregressive distributive lag model. *Resources Policy*, 84(2023), 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103760>
- Lu, W. C. (2018). The impacts of information and communication technology, energy consumption, financial development, and economic growth on carbon dioxide emissions in 12 Asian countries. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*, 23(8), 1351-1365. <https://doi.org/10.1007/s11027-018-9787-y>
- Lv, C., Shao, C. & Lee, C. C. (2021). Green technology innovation and financial development: Do environmental regulation and innovation output matter?, *Energy Economics*, 98 (2021), 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2021.105237>
- Managi, S., Hibiki, A. & Tsurumi, T. (2011). Does trade openness improve environmental quality? *Journal of Environmental Economics and Management*, 58(3), 346-363. <https://doi.org/10.1016/j.jeem.2009.04.008>
- Mesagan, E. P. & Olunkwa, C. N. (2022). Heterogeneous analysis of energy consumption, financial development, and pollution in Africa: The relevance of regulatory quality. *Utilities Policy*, 74(2022), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.jup.2021.101328>
- Moghadam, H. E. & Dehbashi, V. (2018). The impact of financial development and trade on environmental quality in Iran, *Environmental Science and Pollution Research*, 26(2019), 2253–2269. <https://doi.org/10.1007/s00181-017-1266-x>
- Nasir, M. A., Huynh, T. L. D. & Tram, H. T. X. (2019). Role of financial development, economic growth & foreign direct investment in driving climate change: A case of emerging ASEAN. *Journal of Environmental Management*, 242, 131-141. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2019.03.112>
- Nguyen, T. T., Pham, T. A. T. & Tram, H. T. X. (2020). Role of information and communication technologies and innovation in driving carbon emissions and economic growth in selected G-20 countries. *Journal of Environmental Management*, 261(2020), 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2020.110162>
- Oğuztürk, B. S. & Çetin, B. (2012). TR61 Bölgesine lojistik açıdan bir bakış. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 149-166.
- Oltra, V. & Saint Jean, M. (2009). Sectoral systems of environmental innovation: An application to the French automotive industry. *Technological Forecasting and Social Change*, 76(4), 567-583. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2008.03.025>
- Omri, A., Daly, S., Rault, C. & Chaibi, A. (2015). Financial development, environmental quality, trade and economic growth: What causes what in MENA countries. *Energy Economics*, 48(2015), 242–252. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.01.008>
- Özkan, O., Sharif, A., Mey, L. S. & Tiwari, S. (2023). The dynamic role of green technological innovation, financial development and trade openness on urban environmental degradation in China: Fresh insights from carbon efficiency. *Urban Climate*, 52(2023), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2023.101679>
- Öztürk, I. & Acaravci, A. (2013). The long-run and causal analysis of energy, growth, openness and financial development on carbon emissions in Turkey. *Energy Economics*, 36, 262-267. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2012.08.025>
- Obobisa, E. S., Chen, H. & Mensah, I. A. (2022). The impact of green technological innovation and institutional quality on CO₂ emissions in African countries. *Technological Forecasting and Social Change*, 180(2022), 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121670>
- Saqib, N. (2022). Asymmetric linkages between renewable energy, technological innovation, and carbon-dioxide emission in developed economies: non-linear ARDL analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(40), 60744-60758. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-20206-0>

- Saud, S., Chen, S., Danish & Haseeb, A. (2019). Impact of financial development and economic growth on environmental quality: An empirical analysis from belt and road initiative (BRI) countries, *Environmental Science and Pollution Research*, 26(2019), 2253–2269. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3688-1>
- Saud, S., Chen, S., Haseeb, A. & Sumayya (2020). The role of financial development and globalization in the environment: accounting ecological footprint indicators for selected one-belt-one-road initiative countries. *Journal of Cleaner Production*, 250(2020), 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119518>
- Shahbaz, M., Shahzad, S. J. H., Ahmad, N. & Alam, S. (2016). Financial development and environmental quality: the way forward. *Energy Policy*, 98, 353-364. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2016.09.002>
- Sun, H., Edziah, B. K., Sun, C. & Kporsu, A. K. (2019). Institutional quality, green innovation and energy efficiency. *Energy Policy*, 135(2019), 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2019.111002>
- Tamazian, A., Chousa, J. P. & Vadlamannati, K. C. (2009). Does higher economic and financial development lead to environmental degradation: evidence from BRIC countries. *Energy Policy*, 37(1), 246-253. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.08.025>
- Tamazian, A. & Rao, B. B. (2010). Do economic, financial and institutional developments matter for environmental degradation? Evidence from transitional economies. *Energy Economics*, 32(1), 137-145. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2009.04.004>
- Ullah, A., Doğan, M., Topcu, B. A. & Saadaoui, H. (2023). Modeling the impacts of technological innovation and financial development on environmental sustainability: New evidence from the world's top 14 financially developed countries. *Energy Strategy Reviews*, 50(2023), 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2023.101229>
- Usman, M. & Hammar, N. (2021). Dynamic relationship between technological innovations, financial development, renewable energy, and ecological footprint: fresh insights based on the STIRPAT model for Asia Pacific Economic Cooperation countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(12), 15519-15536. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-11640-z>
- Usman, M., Makhdum, M. S. A. & Kousar, R. (2021). Does financial inclusion, renewable and non-renewable energy utilization accelerate ecological footprints and economic growth? Fresh evidence from 15 highest emitting countries. *Sustainable Cities and Society*, 65(2021), 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102590>
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). İleri panel veri analizi, Stata Uygulamalı, 4. Baskı, Beta Yayınları: İstanbul.
- Xu, L., Fan, M., Yang, L. & Shao, S. (2021). Heterogeneous green innovations and carbon emission performance: evidence at China's city level. *Energy Economics*, 99(2021), 1-16. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2021.105269>
- Xu, L., Wang, X. & Guo, W. (2022). Does renewable energy adaptation, globalization, and financial development matter for environmental quality and economic progress? Evidence from panel of big five (B5) economies. *Renewable Energy*, 192(2022), 631-640. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.05.004>
- Wang, M. L., Wang, W., Du, Y., Li, C. F. & He, Z. (2020). Causal relationships between carbon dioxide emissions and economic factors: Evidence from China. *Sustainable Development*, 28(1), 73-82. <https://doi.org/10.1002/sd.1966>
- Zafar, M. W., Saud, S. & Hou, F. (2019). The impact of globalization and financial development on environmental quality: evidence from selected countries in the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 13246-13262. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-04761-7>
- Zafar, M. W., Zaidi, A. H., Mansoor, S., Sinha, A. & Qin, Q. (2022). ICT and education as determinants of environmental quality: The role of financial development in selected Asian countries. *Technological Forecasting and Social Change*, 177(2022), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121547>

Zhou, X. & Du, J. (2021). Does environmental regulation induce improved financial development for green technological innovation in China?. *Journal of Environmental Management*, 300(2021), 1-12.
<https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.113685>

<https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>,
(18.08.2023).

<https://www.imf.org/en/Data>, (18.08.2023).

<https://patentscope.wipo.int/search/en/search.jsf>, (18.08.2023).

<https://data.worldbank.org/>, (18.08.2023).

<https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>, (18.08.2023).

APPENDIX

Appendix 1. Bartlett Sphericity Test Results

KMO Örneklem Uygunluk Değeri		0.803
KMO Sample Suitability Value	Approximate Chi Square Value	413.219
	Degree of Freedom	21
	Level of Significance	0.000

Appendix 2. Principal Components Analysis: Eigenvalue

2009	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.449528	2.986731	0.6356	4.449528	0.6356
2	1.462797	0.893056	0.2090	5.912325	0.8446
3	0.569741	0.335302	0.0814	6.482066	0.9260
4	0.234439	0.055921	0.0335	6.716505	0.9595
5	0.178518	0.073542	0.0255	6.895024	0.9850
6	0.104976	0.104976	0.0150	7.000000	1.0000
7	1.02E-14	---	0.0000	7.000000	1.0000
2010	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.557469	2.954138	0.6511	4.557469	0.6511
2	1.603330	1.319805	0.2290	6.160799	0.8801
3	0.283525	0.022221	0.0405	6.444324	0.9206
4	0.261304	0.069109	0.0373	6.705628	0.9579
5	0.192195	0.090017	0.0275	6.897823	0.9854
6	0.102177	0.102177	0.0146	7.000000	1.0000
7	4.61E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2011	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.619749	3.360139	0.6600	4.619749	0.6600
2	1.259610	0.728292	0.1799	5.879360	0.8399
3	0.531318	0.236296	0.0759	6.410678	0.9158
4	0.295022	0.090855	0.0421	6.705700	0.9580
5	0.204167	0.114033	0.0292	6.909867	0.9871
6	0.090133	0.090133	0.0129	7.000000	1.0000
7	7.16E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2012	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.642067	3.263478	0.6632	4.642067	0.6632
2	1.378589	0.987775	0.1969	6.020656	0.8601
3	0.390814	0.152994	0.0558	6.411470	0.9159
4	0.237820	0.005320	0.0340	6.649290	0.9499
5	0.232500	0.114289	0.0332	6.881790	0.9831
6	0.118210	0.118210	0.0169	7.000000	1.0000
7	6.26E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2013	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.772709	3.704668	0.6818	4.772709	0.6818
2	1.068042	0.541481	0.1526	5.840751	0.8344
3	0.526561	0.239983	0.0752	6.367312	0.9096
4	0.286578	0.071512	0.0409	6.653890	0.9506
5	0.215065	0.084020	0.0307	6.868955	0.9813
6	0.131045	0.131045	0.0187	7.000000	1.0000
7	9.39E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2014	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.745630	3.591443	0.6779	4.745630	0.6779
2	1.154187	0.677615	0.1649	5.899816	0.8428
3	0.476572	0.151095	0.0681	6.376388	0.9109
4	0.325477	0.099916	0.0465	6.701864	0.9574

5	0.225560	0.152985	0.0322	6.927425	0.9896
6	0.072575	0.072575	0.0104	7.000000	1.0000
7	5.27E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2015	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.851476	3.721174	0.6931	4.851476	0.6931
2	1.130302	0.645184	0.1615	5.981779	0.8545
3	0.485119	0.216920	0.0693	6.466897	0.9238
4	0.268198	0.083293	0.0383	6.735095	0.9622
5	0.184905	0.104906	0.0264	6.920000	0.9886
6	0.080000	0.080000	0.0114	7.000000	1.0000
7	9.63E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2016	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.861636	3.848348	0.6945	4.861636	0.6945
2	1.013289	0.496597	0.1448	5.874925	0.8393
3	0.516692	0.221344	0.0738	6.391617	0.9131
4	0.295348	0.078588	0.0422	6.686965	0.9553
5	0.216760	0.120485	0.0310	6.903725	0.9862
6	0.096275	0.096275	0.0138	7.000000	1.0000
7	6.78E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2017	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.814147	3.768335	0.6877	4.814147	0.6877
2	1.045811	0.536536	0.1494	5.859958	0.8371
3	0.509275	0.181272	0.0728	6.369233	0.9099
4	0.328003	0.112756	0.0469	6.697236	0.9567
5	0.215247	0.127730	0.0307	6.912483	0.9875
6	0.087517	0.087517	0.0125	7.000000	1.0000
7	6.98E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2018	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.836433	3.831448	0.6909	4.836433	0.6909
2	1.004985	0.433323	0.1436	5.841417	0.8345
3	0.571661	0.220509	0.0817	6.413079	0.9162
4	0.351152	0.187300	0.0502	6.764231	0.9663
5	0.163852	0.091935	0.0234	6.928083	0.9897
6	0.071917	0.071917	0.0103	7.000000	1.0000
7	6.17E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2019	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.826987	3.709193	0.6896	4.826987	0.6896
2	1.117795	0.596419	0.1597	5.944782	0.8493
3	0.521376	0.222009	0.0745	6.466158	0.9237
4	0.299367	0.128259	0.0428	6.765526	0.9665
5	0.171108	0.107742	0.0244	6.936634	0.9909
6	0.063366	0.063366	0.0091	7.000000	1.0000
7	8.30E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2020	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.760099	3.635216	0.6800	4.760099	0.6800
2	1.124883	0.596156	0.1607	5.884983	0.8407
3	0.528727	0.203967	0.0755	6.413710	0.9162
4	0.324760	0.138924	0.0464	6.738470	0.9626
5	0.185836	0.110142	0.0265	6.924306	0.9892
6	0.075694	0.075694	0.0108	7.000000	1.0000
7	2.63E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000
2021	Value	Difference	Rate	Cumulative Value	Cumulative Rate
1	4.719351	3.672716	0.6742	4.719351	0.6742
2	1.046635	0.418964	0.1495	5.765986	0.8237
3	0.627671	0.322211	0.0897	6.393658	0.9134
4	0.305461	0.069976	0.0436	6.699118	0.9570
5	0.235485	0.170088	0.0336	6.934603	0.9907
6	0.065397	0.065397	0.0093	7.000000	1.0000
7	6.34E-15	---	0.0000	7.000000	1.0000

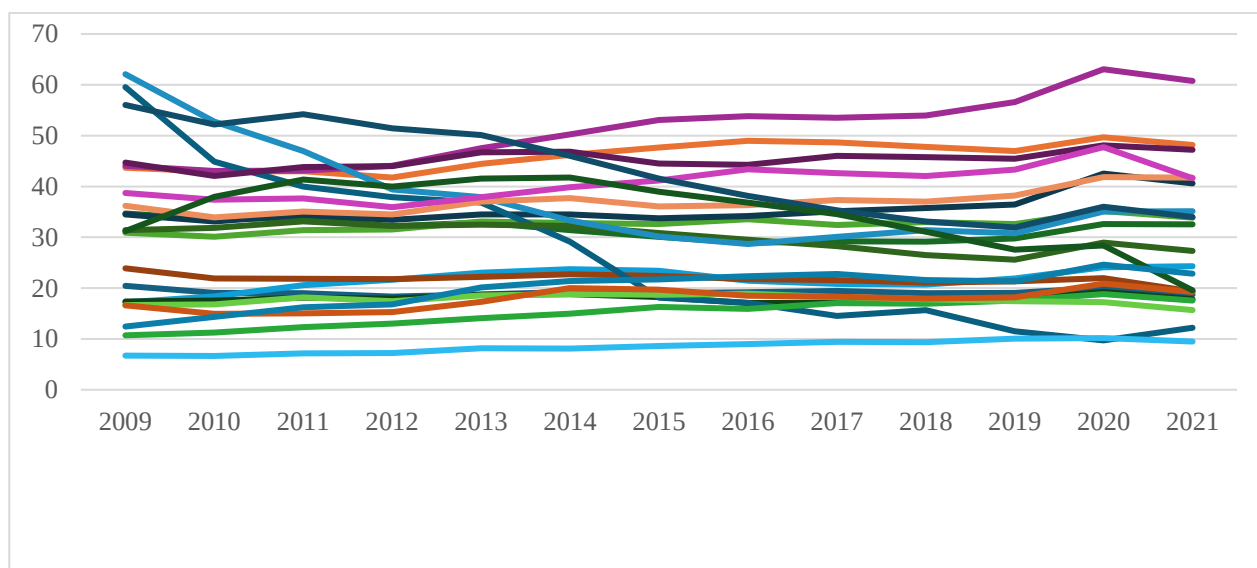
Appendix 3. Principal Components Analysis: Eigenvectors

2009	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.108937	0.681947	0.665350	0.190719	0.145348	0.151297	6.05E-08
B_SK	0.342428	-0.462025	0.225537	0.714948	0.283930	0.163224	8.03E-08
FD_FD	0.456755	0.172775	-0.016467	0.072266	-0.377988	-0.105435	-0.775912
FD_FI	0.432937	-0.121489	0.329815	-0.206451	-0.606973	0.252255	0.462988
FD_FID	0.420848	-0.132388	0.346418	-0.475596	0.476420	-0.481858	-1.09E-07
FD_FM	0.359301	0.444131	-0.386187	0.353932	-0.028622	-0.463485	0.428490
FD_FMD	0.410617	0.249183	-0.358115	-0.230590	0.398961	0.654762	-1.40E-08
2010	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.030761	0.747878	0.156282	0.511732	0.295880	0.256698	-8.38E-08
B_SK	0.327394	0.457625	0.508590	-0.572222	-0.276655	-0.144057	5.00E-08
FD_FD	0.455770	-0.121387	-0.018888	-0.063323	0.376454	0.112090	-0.786696
FD_FI	0.430031	0.148686	-0.427842	-0.164622	0.502818	-0.372569	0.437245
FD_FID	0.413255	0.182586	-0.558526	0.065875	-0.573830	0.387699	5.35E-08
FD_FM	0.391284	-0.368299	0.395160	0.050859	0.175080	0.576139	0.435805
FD_FMD	0.418725	-0.159481	0.255743	0.610456	-0.285377	-0.528899	2.52E-09
2011	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.050023	0.822334	0.426995	0.364375	-0.021104	0.075663	-4.30E-08
B_SK	0.337808	0.261848	-0.793968	0.386974	0.187092	0.046737	2.26E-08
FD_FD	0.451727	-0.109180	0.135408	0.137692	-0.362234	-0.043029	-0.783366
FD_FI	0.424989	0.173234	-0.067693	-0.336251	-0.655700	0.216636	0.441422
FD_FID	0.411476	0.261217	0.078453	-0.472155	0.359751	-0.635569	-6.11E-08
FD_FM	0.379965	-0.370204	0.310692	0.585692	0.012977	-0.295564	0.437589
FD_FMD	0.430146	-0.089368	0.248371	-0.139614	0.523265	0.672311	6.82E-08
2012	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.019395	0.802710	0.415893	0.206028	0.371130	0.046126	1.14E-08
B_SK	0.329097	0.390836	-0.852070	0.070095	0.083945	0.030989	1.67E-08
FD_FD	0.449418	-0.125601	0.140163	0.366073	-0.067711	0.020669	-0.789671
FD_FI	0.425860	0.137380	0.179613	0.295577	-0.593251	-0.378102	0.430390
FD_FID	0.416785	0.165486	0.180804	-0.606689	-0.272684	0.569022	-6.61E-08
FD_FM	0.392472	-0.362063	0.076340	0.370191	0.461662	0.409502	0.437246
FD_FMD	0.424550	-0.098890	0.102886	-0.475555	0.459560	-0.601702	2.46E-08
2013	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.054737	0.933818	0.284236	0.192260	0.056645	0.063449	4.85E-08
B_SK	0.342542	0.180431	-0.821201	0.415391	0.055467	0.010554	1.06E-08
FD_FD	0.445255	-0.039770	0.212799	0.116532	-0.335378	-0.037550	-0.792095
FD_FI	0.420380	0.131531	-0.023518	-0.369043	-0.652777	0.233220	0.434425
FD_FID	0.411595	0.165031	-0.043189	-0.532105	0.382849	-0.609737	-2.63E-08
FD_FM	0.396607	-0.206726	0.416926	0.589160	0.041818	-0.305650	0.428789

FD_FMD	0.421888	-0.081096	0.152674	-0.102318	0.553891	0.689101	4.10E-08
2014	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.121518	0.866381	-0.015874	0.419038	0.115338	0.213236	-2.71E-08
B_SK	0.347503	0.198159	0.856179	-0.307855	-0.058664	0.093356	-9.86E-10
FD_FD	0.447206	-0.019393	-0.101838	0.263715	-0.318382	-0.019958	-0.786097
FD_FI	0.405349	0.204425	-0.368170	-0.256897	-0.606147	0.205712	0.427348
FD_FID	0.402675	0.300171	-0.239360	-0.296002	0.419656	-0.653245	5.17E-08
FD_FM	0.399316	-0.229763	0.173057	0.710055	0.019608	-0.231989	0.446571
FD_FMD	0.422580	-0.158298	-0.183148	-0.047906	0.581359	0.650039	-9.61E-09
2015	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.068830	0.905442	0.234929	0.272424	0.006597	0.214447	-1.78E-09
B_SK	0.336717	-0.264972	0.866157	0.037518	-0.101446	0.233421	3.24E-08
FD_FD	0.443635	0.059467	-0.180574	0.131504	-0.331770	-0.067719	-0.796928
FD_FI	0.410242	0.183826	-0.207968	-0.504476	-0.527467	0.240443	0.405128
FD_FID	0.406398	0.253949	0.153869	-0.412335	0.464396	-0.600826	-1.37E-07
FD_FM	0.418103	-0.060441	-0.133125	0.690000	-0.113162	-0.337835	0.448082
FD_FMD	0.420481	-0.067033	-0.278074	0.080425	0.610658	0.601669	5.20E-08
2016	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.139205	0.922168	0.219306	0.204372	0.158452	0.123527	-1.07E-08
B_SK	0.333637	-0.154925	0.907299	0.115977	-0.144162	-0.085202	4.60E-08
FD_FD	0.440091	0.110523	-0.194519	0.148261	-0.288654	0.141171	-0.794377
FD_FI	0.396161	0.316128	-0.164058	-0.363005	-0.593639	-0.260225	0.405348
FD_FID	0.407334	0.048584	0.057548	-0.639151	0.483539	0.431374	5.45E-08
FD_FM	0.417813	-0.089180	-0.194569	0.585596	0.025045	0.481055	0.452391
FD_FMD	0.422134	0.056030	-0.150968	0.198975	0.532864	-0.687268	-1.02E-07
2017	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.102766	0.922311	0.301962	0.189771	0.045912	0.097369	1.55E-08
B_SK	0.334858	-0.300088	0.801235	0.244027	0.294925	0.096483	9.22E-09
FD_FD	0.441347	0.121481	-0.232714	0.029643	0.280299	-0.153142	-0.795865
FD_FI	0.406330	0.162583	-0.138375	-0.583766	0.489456	0.224907	0.397972
FD_FID	0.403734	0.114838	0.285113	-0.434169	-0.624291	-0.405313	2.15E-08
FD_FM	0.415387	0.070082	-0.285200	0.560836	0.061998	-0.463255	0.456309
FD_FMD	0.426464	0.000273	-0.175809	0.244410	-0.446310	0.726836	4.97E-08
2018	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.112454	0.959755	0.098458	0.022288	0.191518	0.139123	8.79E-10
B_SK	0.331593	0.014904	0.885041	0.144927	-0.269690	-0.113096	5.38E-08
FD_FD	0.440494	0.116767	-0.236856	-0.023508	-0.296307	0.129816	-0.794372
FD_FI	0.399413	0.184690	-0.178143	-0.661059	-0.323912	-0.273379	0.397455
FD_FID	0.413917	-0.159135	0.165332	-0.354451	0.654820	0.470734	-3.62E-08
FD_FM	0.416170	0.042126	-0.255466	0.531331	-0.232149	0.461040	0.459350
FD_FMD	0.423451	0.061687	-0.163021	0.364692	0.463885	-0.664919	1.21E-07
2019	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7

DYY	-0.083370	0.887992	0.384321	-0.024361	0.199467	0.128206	6.11E-09
B_SK	0.332137	-0.374466	0.705840	0.270202	0.407164	0.111620	8.06E-08
FD_FD	0.440588	0.121652	-0.255501	-0.005395	0.247168	-0.175759	-0.796110
FD_FI	0.411520	-0.004999	-0.222932	-0.643687	0.419918	0.194876	0.390239
FD_FID	0.405826	0.047322	0.398366	-0.393558	-0.613027	-0.379051	-3.28E-08
FD_FM	0.411151	0.213612	-0.251688	0.533811	0.071141	-0.466947	0.462518
FD_FMD	0.430729	0.092479	-0.130637	0.268686	-0.419696	0.735199	-5.90E-08
2020	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.091310	0.875805	0.404106	0.077050	0.213621	0.098774	-2.10E-08
B_SK	0.335761	-0.392052	0.609675	0.451371	0.378799	0.120960	-7.69E-09
FD_FD	0.443594	0.123794	-0.243834	-0.050746	0.246347	-0.183196	-0.794746
FD_FI	0.415083	0.000974	-0.080489	-0.641679	0.460531	0.208927	0.392091
FD_FID	0.399064	0.029473	0.492099	-0.344490	-0.588360	-0.364522	-7.65E-08
FD_FM	0.409661	0.211534	-0.350159	0.456009	0.032837	-0.491075	0.463296
FD_FMD	0.427531	0.135353	-0.185170	0.222224	-0.436870	0.724134	6.23E-08
2021	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5	PC6	PC7
DYY	-0.130021	0.869569	0.448363	-0.054602	0.035437	0.147234	-2.72E-08
B_SK	0.334183	0.396242	-0.542368	0.572606	-0.313201	-0.105729	-5.79E-08
FD_FD	0.447621	-0.074968	0.209137	-0.105829	-0.247666	0.221542	-0.792880
FD_FI	0.414800	0.092364	-0.038912	-0.635241	-0.472958	-0.182447	0.396722
FD_FID	0.390704	0.171364	-0.404372	-0.295886	0.696055	0.287100	5.71E-08
FD_FM	0.411521	-0.207725	0.391866	0.363430	-0.018887	0.536237	0.462551
FD_FMD	0.420708	-0.013262	0.377464	0.186493	0.361624	-0.717495	-3.32E-08

Appendix -4. Financial Development Index

ARE HUMAN BEINGS INHERENTLY AGGRESSIVE? UNDERSTANDING HUMAN AGGRESSION WITH VARIOUS THEORIES*

İNSANLAR DOĞUŞTAN SALDIRGAN MIDIR? İNSAN SALDIRGANLIĞINI ÇEŞİTLİ TEORİLERLE ANLAMAK

Şeyma BİÇER HAZIR¹

1. Dr. Öğr. Gör., Atatürk University,
s.bicerhazir@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0009-0001-6875-4525>

Makale Türü
Derleme

Article Type
Review Article

Başvuru Tarihi/Application Date
18.02.2025

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
11.04.2025

DOI
10.20875/makusobed.1641997

* Part of this work was submitted as an essay in a postgraduate course to the University of Reading in 2016.

Abstract

This study conducts a discussion around the question of whether human aggression is innate or shaped by environmental factors. The aim of the study is to examine the causes of aggression in terms of biological (evolutionary) and socio-psychological dimensions and to reveal the multidimensional nature of aggression in line with the explanations provided by these two disciplines. The literature review method was based on the theories of important theorists such as Konrad Lorenz, Richard Dawkins, and Albert Bandura. The results show that aggression is not dependent on a single cause, and that biological tendencies emerge in interaction with social and environmental factors. The most important contribution of this study will be to present a more holistic perspective on the causes of violence, conflict, and war on both individual and societal levels of human aggression in this article that takes an interdisciplinary approach.

Keywords: Human Aggression, Socio-Psychological Perspectives, Biological Stance, The Selfish Gene, Social Learning Theory, Frustration-Agression Theory, Deindividuation Theory

Öz

Bu çalışma, insan saldırganlığının doğuştan mı yoksa çevresel faktörlerle mi şekillendiği sorusu etrafında bir tartışma yürütmektedir. Çalışmanın amacı, saldırganlığın nedenlerini biyolojik (evrimsel) ve sosyo-psikolojik boyutuyla inceleyerek, bu iki disiplinin sunduğu açıklamalar doğrultusunda saldırganlığın çok boyutlu doğasını ortaya koymaktır. Literatür taraması yöntemiyle Konrad Lorenz, Richard Dawkins, Albert Bandura gibi önemli teorisyenlerin saldırganlıkla ilgili teorileri temel alınmıştır. Sonuçlar, saldırganlığın tek bir nedene bağlı olmadığı, biyolojik eğilimlerin sosyal ve çevresel faktörlerle etkileşim içinde gün yüzüne çıktığını göstermektedir. Disiplinlerarası bir yaklaşım ele alan makalede insan saldırganlığını hem bireysel hem de toplumsal düzeyde şiddet, çatışma ve savaşın nedenlerine dair daha bütüncül bir bakış açısı sunmak bu çalışmanın en önemli katkısı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Saldırganlığı, Sosyo-Psikolojik Perspektifler, Biyolojik Duruş, Bencil Gen, Sosyal Öğrenme Teorisi, Engellenme-Agresyon Teorisi, Deindividuation Teorisi

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Bıçer Hazır, Ş. (2025). Are human beings inherently aggressive? Understanding human aggression with various theories. *MAKU SOBED*, (41), 328-340. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1641997>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Giriş

Bugün dünyada, özellikle Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da, 45’ten fazla silahlı çatışma devam etmektedir (Geneva Academy, 2024). Dünyanın pek çok yerinde savaşlar, çatışmalar ve terör olayları toplumların güvenliğini tehdit etmeye devam etmektedir. Amnesty International’ın verilerine göre, 2021 yılı itibarıyla dünya genelinde 89,2 milyon insan şiddet, zulüm ve insan hakları ihlalleri nedeniyle yerinden edilmiştir ve milyonlarca insan yaşamını yitirmiştir (Amnesty International, 2024).

Bu makale, biyolojik ve sosyo-psikolojik teoriler ışığında insan saldırganlığının nedenlerini disiplinlerarası bir yaklaşımla incelemektedir. Saldırganlığın içgüdüsel mi yoksa öğrenilmiş mi olduğu sorusunu ele alarak, bireysel, çevresel ve kültürel etkenlerin rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca bireysel davranışlarla şiddet, savaş ve çatışma gibi toplumsal olgular arasında bağ kurarak literatüre bütüncül bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın, barış stratejilerine ve gelecekteki araştırmalara yön vermesi beklenmektedir.

Saldırganlığın Felsefi Temelleri

Saldırganlık kavramı, tarih boyunca çeşitli filozoflarca tartışılmıştır. Hobbes (1651), insan doğasını bencil ve saldırgan olarak tanımlamış, otorite olmadığında “herkesin herkesle savaşı” durumunun kaçınılmaz olduğunu savunmuştur. Locke (1689) ise insanın doğuştan barışçıl olduğunu, adalet ve iş birliği temelinde bir düzen kurulabileceğini öne sürmüştür. Rousseau (1755) da insanın özünde barışçıl olduğunu, ancak özel mülkiyet ve toplumsal eşitsizliklerin saldırganlığı tetiklediğini belirtmiştir. Bu görüşler, uluslararası ilişkilerde realizm ve liberalizm gibi teorilerin temelini oluşturmuştur (Bull, 1981; Williams, 1996).

Biyolojik ve Etolojik Yaklaşımlar

Biyolojik ve etolojik yaklaşımlar, saldırganlığın içgüdüsel bir dürtü olduğunu savunur. Lorenz (2002), saldırganlığın türlerin hayatta kalması için gerekli olduğunu, ancak kontrolsüz olduğunda tehlikeli hale gelebileceğini belirtir. Hayvanlar ritüelleşmiş davranışlarla saldırganlığı sınırlayabilirken, insanlarda bu tür doğal mekanizmalar zayıftır. Dawkins (2006) ise saldırganlığı genetik bir bakış açısıyla ele almış, “Bencil Gen” teorisiyle bireysel bencilliğin gen temelli olduğunu savunmuştur. Ancak kültürel aktarımın (memler) fedakârlık gibi davranışları mümkün kılabileceğini de eklemiştir. Gat (2006) ise kültürel evrimin saldırganlık üzerindeki etkisinin göz ardı edilemeyeceğini vurgular.

Psikolojik ve Sosyal Psikolojik Yaklaşımlar

Psikolojik yaklaşımlar, saldırganlığın öğrenilmiş bir davranış olduğunu öne sürer. Albert Bandura’nın Sosyal Öğrenme Teorisi (Bandura, 1971), bireylerin saldırgan davranışları gözlem yoluyla öğrendiğini ifade eder. Bandura, aynı zamanda medyanın ve video oyunlarının saldırganlık davranışlarını pekiştirdiğini belirtmiştir.

Hayal Kırıklığı-Saldırganlık Hipotezi (Dollard, et. Al, 1939) ise saldırganlığın hayal kırıklığına bağlı olarak ortaya çıktığını savunur. Ancak bu teori, her hayal kırıklığının saldırganlıkla sonuçlanmadığını kabul eder. Modern yaklaşımlar, hayal kırıklığının yarattığı olumsuz duyguların saldırganlığı tetikleyebileceğini vurgulamaktadır (Dollard, et. Al, 1939). Örneğin, bir savaş bölgesindeki zorlayıcı yaşam koşulları, bireylerde saldırgan davranışların ortaya çıkma olasılığını artırabilir.

Deindividuation (Bireysel Kimlik Kaybı) ve Toplumsal Etkiler

Deindividuation (Bireysel Kimlik Kaybı) teorisi (Mann, Newton & Innes, 1982), bireylerin topluluk içinde kimliklerini kaybettikleri ve sosyal değerlendirme kaygılarının azaldığı durumları açıklar. Kalabalık gruplar içinde, bireyler normalde sergilemeyecekleri saldırgan davranışlar gösterebilirler. Bu durum, sosyal medya ve siber zorbalık gibi örneklerde de görülmektedir. İnternetin anonimliği ve mesafe hissi, bireylerin saldırgan davranışlarda bulunma olasılığını artırabilir. Araştırmalar, sosyal medyanın aşırı kullanımının depresyon ve saldırganlık eğilimlerini artırabileceğini göstermektedir (bakınız: Shahid, Yousaf, Havaida’nın 2024’teki çalışmaları (Shadid at al, 2024), Haddad ve diğerlerinin çalışmaları (Haddad, at al, 2021)).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, saldırganlığın diğer bir önemli boyutudur (Basar, Demirci, 2015). Feminist yaklaşımlar, saldırganlığın yalnızca biyolojik ve psikolojik nedenlere dayandırılmayacağını, toplumsal yapıların ve kültürel normların da bu davranışı şekillendirdiğini savunmaktadır (Demirtas-Madran, 2020).

Çalışmanın Katkıları ve Sonuç

Bu çalışma, saldırganlığın biyolojik, psikolojik ve çevresel boyutlarını ele alarak, bireyler ve toplumlar üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Saldırganlık, bireyler arası ilişkilerden uluslararası çatışmalara kadar geniş bir yelpazede görülen karmaşık bir olgudur. Ekonomik eşitsizlik, savaş ve toplumsal ayrımcılık gibi unsurlar saldırganlığı artırabilirken, kültürel normlar, eğitim ve medya bu eğilimleri şekillendirebilir.

Literatür taramasının sonuçları saldırganlığın çevresel faktörler ve doğuştan gelen eğilimlerin bir kombinasyonundan etkilenen karmaşık ve çok boyutlu bir olgu olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte, saldırganlığın doğasına ilişkin kesin kanıtların gerekli olduğunu hatırlamak önemlidir. Sonuç olarak, burada sunulan yorumlar sonuç olmaktan ziyade teorik bakış açıları olarak görülmelidir.

Sonuç olarak, saldırganlık biyolojik dürtülerin ötesinde çevresel ve toplumsal faktörlerle şekillenen bir olgudur. Daha barışçıl bir dünya için saldırganlık üzerine disiplinler arası çalışmalar yapılmalı ve etkilerini en aza indirecek politikalar geliştirilmelidir. Gelecekteki araştırmalar, bu olguyu toplumsal cinsiyet eşitsizliği, dijital medya ve uluslararası ilişkiler bağlamında daha geniş bir perspektifle ele almalıdır.

Bu makale, teorik temelli disiplinlerarası bir yaklaşım sunmakta ve teorik çalışmaların sınırlılıklarını kabul etmektedir. Gelecekteki araştırmaların, burada sunulan çerçeveleri ampirik olarak test etmesi önemlidir. Özellikle saldırganlığın sosyoekonomik koşullar, dijital medya ve kurumsal yapılarla ilişkisi ile devlet temelli saldırganlık üzerine ampirik çalışmalar, barış çalışmalarına önemli katkılar sağlayacaktır.

1. INTRODUCTION

Amidst the profound chaos and warfare plaguing human civilisation, particularly when states themselves undermine and terrorize global order, we may be neglecting the fundamental problems that require our attention. At the same time, we grapple with little issues in this turmoil. Therefore, thinking over the question of ‘Are Human Beings Inherently Aggressive?’ is such a question that we need to pay attention. If we ask the question, ‘Why do people go into a war or what causes war?’, we should pay attention to aggression. Aggression is a phenomenon that touches different disciplines ranging across diverse fields from ethnology to biology, psychology, anthropology, sociology, and politics. In this article, aggression will be examined from the view of two disciplines: the evolutionary perspective of biology and socio-psychology. Looking at these two disciplines will also provide us to understand two counter approaches as aggression is an instinctive drive or other factors such as the environment are critical in the aggression of human beings. This essay suggests that, under certain conditions, aggression that originates from within can be easily triggered by elements that affect the surroundings.

This paper is designed to examine the underlying causes and dimensions of human aggression with an interdisciplinary approach, especially in the light of biological and socio-psychological theories. By comparatively addressing the question of whether aggression is instinctive or learned behavior, it aims to reveal that this phenomenon is shaped by environmental and cultural factors as well as individual characteristics. The study focuses on making a more holistic contribution to the literature by establishing a connection between individual behaviors and social and political phenomena (violence, war, conflict, etc.). Thus, it is expected to guide future research and contribute to the development of strategies for peace.

Today, there are more than 45 armed conflicts in the Middle East and North Africa alone. (Geneva Academy, 2024). By the end of 2021, 89.2 million people had been displaced due to violence, persecution, and human rights violations, and millions had died, according to Amnesty International. Wars, conflicts, and terrorism are all over the world (Amnesty International, 2024). Discussing the question above allows us to make sense of the roots of violence around us and the causes of wars around the world. Because aggression is a phenomenon that has shaped history from its earliest times. Thus, it is not a new phenomenon and an inheritance from our ancestors for 25.000 years (Anderson & Huesmann, 2003). Human history is full of wars, which are directly bound with aggression, bloody events, and genocides. Aggression is a fact that also affects people’s daily lives by turning to violence in traffic, in a queue, in domestic spaces, and anywhere. It is not difficult to see violence in every part of life, especially in the media, such as television, and also in social media, which has become integrated into our lives so quickly with the emergence of new technology.

Therefore, it is important to define aggression and explain the reasons that cause it. More importantly, the discussion about whether humans are inherently aggressive or whether those who have a naturally good nature can be affected by external and environmental factors, such as culture, social life, and others, and subsequently exhibit aggressive behaviour, is always topical.

1.1. Defining Aggression

There is no common ‘sense’ of the definition of aggression (Heinze, 2013). Different disciplines have different definitions of aggression. From a socio-psychological perspective, aggression can be defined as “*behavior directed toward another individual carried out with the proximate (immediate) intent to cause harm*” (Anderson and Huesmann, 2003, p. 296). From a psychological perspective, it is also defined as “*any sequence of behaviour, the goal response to which is an injury of the person towards whom it is directed*” (Dollard, Miller, Mowrer & Sears, 1939). Rather than focusing on possible solutions to prevent aggression, this research emphasizes the theories of particular scholars that explain the causes of aggression.

Beginning around the 17th and 18th centuries, it became a question in people’s minds whether humans are inherently aggressive or if they are born with a good nature.

1.1.1. Thomas Hobbes: Humanity’s Brutal State of Nature

Thomas Hobbes was the first philosopher in Europe to state that humanity’s ‘state of nature’ is bad, brutal, and selfish in his famous book ‘*Leviathan*’. Such a world, “a war of every man against every man” made life ‘poor, nasty, brutish and short’. A man will only be concerned with his well-being according to him, because there are not enough resources available. That being the case, he is both self-centred and sensible.

Humanity descends into anarchy and violence when there is no supreme authority present to guide it. Hobbes establishes a connection between the character of human people and the condition of not having authority.

1.1.2. John Locke and Jean-jacques Rousseau: the Optimistic Counterpoint

In contrast to Thomas Hobbes, John Locke (*Two Treatises of Government* (1689) and *An Essay Concerning Human Understanding* (1690)) claimed that individuals possess the capacity to comprehend morality and act in alignment with the ideals of justice and the principle of fairness, although they may behave in their self-interest. Because, as he argued, humans are good and capable of living in peace. Similar to Locke, according to Jean-Jacques Rousseau (*Discourse on the Origins and Foundation of Inequality among Mankind* (1755)), first humans lived essentially peacefully until agriculture, demographic growth, private property, and class division became overriding social factors. These factors divided people and brought war to human lives (Gat, 2006).

In contrast to Thomas Hobbes, John Locke (*Two Treatises of Government* (1689) and *An Essay Concerning Human Understanding* (1690)) claimed that individuals possess the capacity to comprehend morality and act in alignment with the ideals of justice and the principle of fairness, although they may behave in their self-interest. Because, as he argued, humans are good and capable of living in peace. Similar to Locke, according to Jean-Jacques Rousseau (*Discourse on the Origins and Foundation of Inequality among Mankind* (1755)), first humans lived essentially peacefully until agriculture, demographic growth, private property, and class division became overriding social factors. These factors divided people and brought war to human lives (Gat, 2006).

1.1.3. Influence on International Relations Theories

Philosophers mentioned above are also two essential names in the discipline of International Relations (IR) in terms of developing theories of IR as realism and liberalism in the light of their contributions to the discussions of the nature of states as well as the nature of human beings. From Hobbes and Rousseau onwards, philosophers and scholars held a variety of opinions, which caused them to be split. Some scholars looked at things from Hobbes's perspective, while others agreed with Locke and Rousseau's approach to the problem. From a biological perspective, aggression is accepted as an instinctive drive. There are also two approaches in psychology – Social Learning Theory and Frustration-Aggression Hypothesis – that will be discussed in this essay. From the point of view of these two approaches, aggression is a learned behaviour after birth; it is learned by observation, or it is a response to frustration. Some Ethologists, such as Konrad Lorenz (2002), argue that to analyse human aggression, one needs to start with animal aggression because they see humans as a kind of animal, generally ignoring external factors which are directly connected with human social life and culture. On the other hand, some writers, such as Azar Gat, define the differences between animals and humans. According to Azar Gat (2002), animals have only undergone biological evolution, and this has quite a *slow pace*. On the other hand, humans also have cultural evolution, which has transformed them faster than their biological evolution. Cultural evolution is much more complex, and culture, environment, nature, and biological needs are all interwoven in this process. To sum up, humans have a history and advanced interaction abilities that animals do not. This could be seen as *humanity's most distinctive* feature (Gat, 2006, pp. 3-4). There is also another thought that attributes importance to 'genes' concerning aggression (Dawkins, 2006).

2. Biological Perspectives on Aggression

2.1. Konrad Lorenz: Aggression as an Instinctive Drive

Ethologist Konrad Lorenz wrote his book, *On Aggression*, in 1966. This book had a significant influence on people who studied aggression and human behaviour. Lorenz stated that human aggression is an instinct that is fed by an energy source that flows lastingly, and it is embedded in all species and humans. It does not have to be a reaction to external influence. According to Lorenz, energy that is bound instinctively to an action is accumulated lastingly, and if enough energy is accumulated, even if there is no external stimulus, energy can flow to the outside. People and animals always want to seek a way to alleviate their emotional energy. Moreover, they try to find stimuli; if they cannot, they create it (Lorenz, 2002).

Another argument that Lorenz makes is that violence is necessary for life and serves the purpose of life. It also helps individuals and species continue to exist, which is a benefit to both of them. Intra-species

aggression acts as a power which helps to continue the existence of that species. Similar to Lorenz, E. O. Wilson (1975) examined the evolution of aggression and its role in the survival of early human behaviours. However, Lorenz elaborated that the impulse that sustains animal existence transforms into a distinct and 'exaggerated' state, becoming 'wild' or uncontrolled. In other words, instead of serving as a thing that helps to continue the existence of life, aggression can become something that *threatens* its continued existence (Lorenz, 2002).

A parallel is drawn between the behaviour of animals and that of humans by Lorenz. According to him, humans are a special form of animal, and because of this, it is essential to make an effort to comprehend animal aggression before attempting to comprehend human aggression. In addition to this, he differentiates between carnivores and humans in terms of how they display their anger. Carnivores can soothe their hostility by engaging in ritual combat, which allows them to do so without causing injury to one another. When it comes to protection, however, humans do not possess such a mechanism. As a result of this, they are unable to exhibit aggressive behaviour in the same way that a carnivore would. Lorenz's ideas were criticised in terms of ignoring social issues and merely focusing on aggression as an instinctive drive because some believe that social life can trigger or, indeed, mitigate aggression. Without considering social life or the effect of the environment, it would remain impossible to properly analyse human aggression.

2.3. Richard Dawkins and the Gene-Centric View

Richard Dawkins developed his gene-centred idea in the light of an evolutionary perspective in his book 'The Selfish Gene'. According to Dawkins (2006), evolution is misunderstood by considering the organism and the group as its central focus, whereas genes are the starting point. The dominant characteristic of a successful gene is ruthless selfishness. This feature of genes may also cause selfishness in individuals' behaviour.

Genes are immortal: they live thousands and millions of years, but individuals, who are 'survival machines', are mortal. Genes are transferred from generation to generation. During fertilization, they do not disappear but change their alleles and then metaphorically continue on their way. Genes always struggle with their alleles to stay alive. For reaching future generations, they are rivals to alleles already in the gene pool. In this sense, genes are the base units of selfishness (Dawkins, 2006).

Additionally, for a survival machine, another survival machine is a part of the environment. Survival machines of the same species are much more prone to violate each other's life frontiers. According to Dawkins, one of the reasons for this is that half the population in a given species is a potential partner for the other half; they are potential parents for future children. This causes rivalry within any given species. Another reason is that all members of the same species, being similar individuals and thus protecting their genes in the same environment, are direct rivals for the necessary resources required to continue to live (Dawkins, 2006).

Dawkins (2006) also mentions memes in his book. He accepts the uniqueness of humankind. He explains this uniqueness through the concept of 'culture'. 'Culture', as a new determiner, is described by Dawkins through the concept of memes. In this regard, songs, ideas, slogans, fashion, pottery production, etc., are examples of memes. In just the same manner as genes, which breed via sperm and eggs by passing from one body to another, memes pass from one brain to another by 'repetition. For example, when a professor or teacher hears or reads a brilliant or impressive idea, they want to share it with their students (or others). Although Dawkins maintains that individuals are selfish in their behaviour since they are born with selfish genes, he thinks that memes have the potential to improve the level of altruism that exists in human beings. He (Dawkins, 2006) emphasises that people can overcome the self-centred genes that are inherited from their parents at the time of creation.

According to some writers, to understand human aggression, it is important to observe the behaviour of primate species because some findings in recent years challenge the belief of human uniqueness. In other words, most other primate species can use their brain and live in a social environment. Humans, who are members of the primates, just have a brain that has been shaped by evolution in such a manner as to provide people the ability, for example, to gossip, socialize, cooperate, and cheat. Species whose behaviour is driven by their social life or their environment could be violent or peaceful. Despite their instinctive aggression, some species can make peace or cooperate with other individuals of the same species (Sapolsky, 2006). It is possible to say that there is an 'instinct hormone' which can aggressively drive people's behaviour, but this can be triggered or mitigated by external factors: some might say 'environment', others might say 'social life' or 'culture', in this latter regard.

3. Psychological and Socio-Psychological Perspectives

3.1 Social Learning Theory

In addition to the biological and ethological approaches, there are also psychological and socio-psychological perspectives within the field of psychology that provide light on our comprehension of aggression. Social Learning Theory, developed by Albert Bandura (1971), is one of these theories. In contrast to the approaches mentioned above, Bandura explains aggression as a learned behaviour from observation of the environment (Shalit, 1988). In the same way that people learn how to drive or ride a bicycle, they also learn how to communicate violent conduct to others or how to prevent it from occurring. According to this approach, the most basic way for learning aggressive behaviour is that an individual observation needs to be ‘reinforced’ through these kinds of behaviour directly. ‘Reinforcement’, in this sense, means to increase the possibility of repeating the same behaviour by rewarding the aggressive behaviour of an individual (Taylor et al., 2000). For example, when a child who fights with a friend at school and is injured is told to do the same thing another time by his father, the child will repeat the behaviour with a sense of justification. This behavior is a kind of learning style of aggression based on revenge (Taylor et al., 2000).

Aggression is a characteristic that is associated with masculinity in certain societies and cultures (Taylor et al., 2000). The use of aggressive and violent language is praised and rewarded through political and nationalist projects such as military service, war conditions, and being always on the alert. This is connected to the first point. Therefore, individuals can find encouragement in the fact that they can behave in this manner and they are accepted by society. Some feminists argue that aggression is not only a natural representation of masculinity, but is another way in which they challenge the typical male-centric interpretations of violence known as aggressiveness. According to them, rather, it is a conduct that has been conditioned and is supported by cultural standards that elevate authority, control, and physical prowess (Taylor et al., 2000).

Moreover, aggression can also be learned by observation. According to some social psychologists (Liu and et al., 2013), the most important way of learning aggressive behaviour is through observing a ‘model’. One way this can be achieved is through repetition. Children become more aggressive when they observe an aggressive model. If such a model is then observed to be rewarded for his/her aggressive behaviour, if he/she shares the same gender with the child, or if they have a close relationship with the child (such as father, mother or teacher), then the child is further inclined to copy the model (Taylor et al., 2000). Bandura’s Social Learning Theory shows that individuals, especially children, whose aggression is rewarded with each win in virtual games such as video and computer games, reflect this in real life and become more aggressive and violent individuals in real life. For example, a child who observes his father trying to solve problems at home through physical or psychological violence may resort to similar aggressive tactics to address conflicts at school. This learned behaviour extends beyond physical aggression, encompassing verbal threats, bullying, and emotional manipulation. When the child sees aggression as an effective means to resolve issues, especially if it goes unpunished or even rewarded, it reinforces the perception that such behaviour is acceptable and justified. Bandura’s Social Learning Theory emphasizes the role of observational learning, imitation, and modelling in shaping behaviours, especially during childhood when individuals are more susceptible to external influences.

Moreover, if the child observes that aggressive behaviour leads to tangible outcomes such as gaining control, getting what they want, or avoiding negative consequences, it reinforces the belief that aggression is a useful strategy (Liu et al., 2013). This can lead to a pattern of escalating aggressive behaviours, not only within the family but also in other social contexts like school and peer groups. The normalization of aggression in the child’s environment, including exposure to violent media or interactions with aggressive peers, further solidifies these learned behaviours, making it challenging to develop alternative, non-aggressive ways of handling conflicts (Huesmann et al., 2017).

3.2. Frustration-Aggression Theory

Another theory that explains the cause of the aggression is the Frustration-Aggression theory. This theory was suggested by John Dollard and his colleagues in 1939. When the Frustration-Aggression theory was initially put forward, researchers argued the opinion that “Frustration causes aggression” (Baumeister and Bushman, 2011, p.13). This theory explains aggression in a different way from instinct theories. According to this theory, aggression is accepted as an impulse. Contrary to instinct, impulse does not always exist. An impulse emerges when an organism's vital needs are unsatisfied, and it serves to remove deprivation in the

human body. As insufficient food gives rise to a hunger impulse, or as inadequate water leads to a thirst impulse, frustration emerges as an aggressive impulse (Baron, 1977).

Researchers who argue the Frustration-Aggression model do not acknowledge innate aggressive impulses (Baron, 1977; Geen, 1990). In the 1940s, the original model of this idea argued that aggression always arises due to frustration (Baron, 1977, Rensselaer Polytechnic Institute, 2014). However, this first model was criticized by many researchers e.g., Berkowitz, 1989; Bandura, 1973; Zillmann, 1979; Geen, 1990; Thomas, 1989). As is known, frustration does not always cause aggression; humans who are frustrated can show different response behaviours to aggression. For example, a human who encounters frustration due to being fired from his/her job can show a desperation or grief reaction or fall into depression instead of responding aggressively. Alternatively, instead of these reactions, there can be a struggle to resolve the problem that caused the frustration; the individual in the example above may look for a new job or try to increase their qualifications with a computer or language course. As can be understood from these points, not every single aggressive behaviour emerges due to frustration. For instance, the soldier who might behave aggressively in his professional capacity does not behave aggressively because of frustration. He/she behaves in this manner because of his/her commander's orders; boxers fight their rivals because of the associated rewards, not as some preventative measure.

Recently, this theory was reinterpreted, and it was argued that frustration based on the extent of negative emotions can cause aggression (Berkowitz, 1989). According to this view, aggression is caused not because of frustration, but because of the negative feelings created by frustration. A frustrating experience may cause one to feel anger, hostility, and discomfort, and these feelings actuate the behaviours related to aggression and the physical reactions that accompany aggression. At the end of this cognitive process, whether aggressive behaviours are displayed is dependent on environmental conditions (Fox & Spector, 2009). If some elements support aggression in the environment, for example, in a situation with a weapon such as a gun or where a human is behaving aggressively, it increases the possibility of reciprocal aggressive behaviour (Feldman, 1998).

The Frustration-Aggression Theory explains why certain settings, such as war zones or communities that are impoverished, display higher levels of aggressiveness and violence in comparison to other environments. Because aggression frequently shifts depending on the circumstances. It is more likely that aggressive outbursts will be prompted by irritation in high-stress situations, such as regions and locations where war and conflict are a matter of life, congested urban areas, or competitive companies. As a result of political instability, a lack of resources, and intervention from outside sources, aggressiveness can be exacerbated, as seen by the basic reasons behind the Syrian Civil War, the genocide in Palestine, and other wars in the Middle East and global battle zones. Consequently, the Frustration-Aggression model identifies external circumstances, such as environmental factors, as the primary element that determines behaviour.

4. Environmental and Social Influences

4.1. Deindividuation Theory

Some modern theories aim to explain the effect of being in crowded groups in gaining an understanding of aggression. Deindividuation (developed by Zimbardo's Stanford Prison Experiment (Zimbardo, 1969)) is a theory that indicates a condition characterised by less self-awareness and diminished concern for social appraisal, often manifesting in groups and crowds. Aggressive behaviour that an individual wouldn't normally show up may occur in a social group or crowd (Mann, Newton & Innes, 1982). In such circumstances, individuals may experience a loss of moral accountability and personal identity, which may result in behaviours such as mob violence, looting, or rioting. According to deindividuation theory, riots, genocides, and inhumane treatment in prisons are all examples of situations that can be explained using this concept.

4.1.1. Social Media and Cyberbullying

This theory also helps to explain aggression on social media and cyberbullying, which are the most common examples of aggression and violence in today's world (Diener, 1980; Reicher et al., 1995). The Internet's anonymity and distance can induce conditions akin to deindividuation, in which individuals are more inclined to engage in hostile behaviour and feel less accountable for their actions. The anonymity and apparent absence of accountability on social media platforms may further foster this acquired violent behaviour. For

example, if someone witnesses others displaying aggressive behaviours online, such as abusing another in the comments area, and there are no repercussions or even endorsements for the harsh remarks, it may motivate others to emulate this kind of behaviour. Furthermore, many studies (Twenge et al., 2018; Keles, McCrae & Grealish, 2020; Sampasa-Kanyinga & Lewis, 2015) show that excessive social media use increases depressive tendencies and aggressive behaviors in individuals. It cannot be claimed that these behavioural abnormalities are only attributable to the unconscious utilisation of social media networks. It is posited that a correlation exists between behavioral problems and an individual's personality and genetic predispositions (Eraslan & Kukuoglu, 2019). In light of this, it is essential to take into consideration both the influences of the environment and the genetic elements simultaneously.

To sum up, many scholars and thinkers who follow Thomas Hobbes and Jean-Jacques Rousseau, some of whom are from different disciplines, have looked at aggression from different perspectives (Lorenz, 2002; Dawkins, 2006; Bandura, 1971; Gat, 2006; Dollard et al., 1939). Whereas some look at it as an instinct drive, others take the view that it is a learned behaviour, or is affected by environmental and external factors. All these theories are also essential for comprehending human aggression that we confront today, and state aggression, which can be a further subject of discussions around aggression. For example, gender aggression and violence are some of the problems that we confront in the everyday life of society and politics. Despite improvements in gender equality and women's rights, substantial discrepancies remained in pay fairness, leadership representation, and access to education and healthcare. Feminist scholars (Hooks, 2000; Walby, 1990; Hunnicutt, 2009) contend that this gender aggression arises not from psychological and genetic reasons but is profoundly entrenched in patriarchal systems that endorse and sustain gender-based violence. Comprehending aggressiveness in this setting necessitates both individual psychological evaluation and structural criticism.

5. CONCLUSION

The persistent violence permeating all facets of daily existence, including politics and society, underscores the necessity of rigorously analysing aggression as an intrinsic element of human behaviour. This underscores us to investigate its origins— they can be biological, psychological, or environmental—and to comprehend its influence on both individual conduct and widespread conflicts. Such contemplation may illuminate strategies to alleviate aggression and promote more harmonious interactions within societies and between nations.

Ethologist Konrad Lorenz (2002) in 'On Aggression', as well as stating that human aggression is an instinctive drive which is fed by an energy source that flows lastingly and is embedded inside species and humans, also emphasises that aggression is important for life and service of life, and serves individuals and species in the continuity of their existences. While the instinct that exists in animals helps them to survive and continue their existence, the same instinct can turn to a 'wildness' that threatens their existence. The weapon industry is an example of this situation; while individuals might claim the need for self-defense, technologically advanced weapons also ultimately threaten the species' long-term continuity.

Although Richard Dawkins (2006) accepts aggression as an instinctive behaviour, his starting point is 'genes'. The dominant characteristic of a successful gene is ruthless selfishness. This feature of genes also causes selfishness in the individual's behaviour (Dawkins, 2006). Genes always struggle with their alleles to stay alive. To reach future generations, they compete with alleles in the gene pool. In this sense, genes are the base units of selfishness. Although Dawkins defends the idea that individuals are selfish in their behaviour because of their selfish genes, he believes that altruism in human beings can be improved by memes. He emphasizes that people have enough power to defeat their own 'selfish' genes.

Along with biological and ethological approaches, there are also psychological and socio-psychological approaches that try to explain aggression, two of which are Bandura's Social Learning Theory (1971) and the Frustration-Aggression Hypothesis (Dollard et al., 1939). According to Albert Bandura's Social Learning Theory, people learn to express or impede aggressive behaviour in the same manner as learning how to drive or ride a bicycle. According to this approach, the most basic way to learn aggressive behaviour is that an individual's viewpoint needs to be reinforced with these kinds of behaviour directly. 'Reinforcement' increases the possibility of repeating the same behaviour by rewarding the aggressive behaviour of an individual.

The Frustration-Aggression model does not recognise innate aggressive impulses. The original model of this idea argued that aggression always arises due to frustration. On the other hand, frustration does not

always cause aggression; human beings who are frustrated can show a range of different behaviours rather than aggression. Recently, this theory has been improved, and now argues that frustration based on the extent of negative emotions being felt can cause aggression. From this point of view, aggression is not the direct result of frustration but is rather the result of the negative feelings created by frustration.

The influence of crowding on the comprehension of aggressiveness is explained by a few contemporary ideas. The term ‘deindividuation’ refers to a state that is characterized by a decreased sense of self-awareness and social care, particularly in the context of communal settings and large groups. It is possible that social groups or crowds could create unusual violent behaviour. Mob violence, looting, and riots are all possible outcomes that can result from a loss of moral accountability and personal identification. Riots, genocides, and the inhumanity that occurs in jails can all be explained by deindividuation theory.

This theory also explains social media aggressiveness and cyberbullying, the most popular forms of hostility and violence today. Internet anonymity and distance can lead to deindividuation, making people more likely to be hostile and less accountable. The anonymity and perceived lack of accountability on social media may encourage this acquired violence. If someone sees others abusing others in the comments and there are no repercussions or endorsements, it may inspire others to do the same. Numerous research studies demonstrate that excessive social media use increases depression and aggression. Not all of these behavioural anomalies are caused by unconscious social media use. Behavioural issues may be linked to personality and genetics. It is important to address environmental and genetic issues jointly. For future studies, research examining the phenomenon of aggression from the perspectives of political science and international relations can provide insights into international events such as wars, genocides, and terrorism.

The results of the literature review emphasise that aggression is a complicated and multidimensional phenomenon that is impacted by a combination of environmental factors and innate tendencies. It is important to remember, nonetheless, that conclusive evidence regarding the nature of aggressiveness is necessary. Consequently, rather than being concluding remarks, the interpretations presented here should be viewed as theoretical viewpoints.

It agrees with scholars who have examined aggression from a biological (such as Lorenz and Dawkins) and socio-psychological stance (Such as Bandura’s theory and Dollard’s and his colleagues’ theory) emphasizing the role of environmental influences. As a result, the theories that assert aggression is either a conduct that is influenced by external conditions or an instinctive desire, in fact, are complementary to a certain extent. This is how Azar Gat (2006) gives a concise summary of the situation: However, although being an ‘evolution-shaped’ and ‘innate’ trait, lethal aggressiveness is also considered an ‘optional tactic.’ It is always possible for external factors to easily provoke aggressive behaviour when the appropriate conditions arise. This paper presents an interdisciplinary approach based on theoretical work. In this sense, recognizing the limitations of a purely theoretical investigation, future empirical work should aim to test the frameworks discussed here. In particular, exploring the interaction of the phenomenon of aggression with factors such as socioeconomic conditions, digital media, and institutional structures is essential for future work. Furthermore, empirical research on aggression in the context of international relations, especially state aggression, will contribute to future peace studies in terms of understanding the international system.

Hence, this paper presents an interdisciplinary approach based on theoretical work. In this sense, recognizing the limitations of a purely theoretical investigation, future empirical work should aim to test the frameworks discussed here. In particular, exploring the interaction of the phenomenon of aggression with factors such as socioeconomic conditions, digital media, and institutional structures is essential for future work. Furthermore, empirical research on aggression in the context of international relations, especially state aggression, will contribute to future peace studies in terms of understanding the international system.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

Makale ile ilgili notlar

REFERENCES

- Amnesty International. (2024). Armed conflict. <https://www.amnesty.org/en/what-we-do/armed-conflict/>
- Anderson, C. A. ve Huesmann, L. R. (2003). Human aggression: A social-cognitive view. In M. A. Hogg & J. Cooper (Eds.), *Handbook of social psychology* (pp. 296–323). Sage Publications.
- Baron, R. (1977). *Human aggression*. Plenum Press.
- Başar, F. ve Demirci, N. (2016). Toplumsal Cinsiyet Esitsizliği ve Şiddet. *Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi*, 2(1), 41-52.
- Baumeister, R. F. ve Bushman, B. J. (2011). *Social psychology and human nature*. Wadsworth.
- Bandura, A. (1971). *Social learning theory*. General Learning Press.
- Berkowitz, L. (1989). Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*, 106(1), 59–73. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.106.1.59>
- Bull, H. (1981). Hobbes and the international anarchy. *Social Research*, 48(4), 717–738. <http://www.jstor.org/stable/40970843>
- Dawkins, R. (2006). *The selfish gene*. Oxford University Press.
- Demirtaş-Madran, H. A. (2020). Cinsiyet ve saldırganlık ilişkisi: Görgül ve kuramsal çalışmalara güncel bir bakış. *Türk Psikoloji Yazıları*, 23(45), 97-114.
- Diener, E. (1980). Deindividuation: The absence of self-awareness and self-regulation in group members. In P. B. Paulus (Ed.), *Psychology of group influence* (pp. 209–242). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Dollard, J., Miller, N. E., Doob, L. W., Mowrer, O. H. ve Sears, R. R. (1939). *Frustration and aggression*. Yale University Press.
- Eraslan, L. ve Kukuoglu, A. (2019). Social relations in the virtual world and social media aggression. *World Journal on Educational Technology: Current Issues*, 11(2), 1–11. <https://doi.org/10.18844/wjet.v11i2>
- Feldman, R. S. (1998). *Social psychology* (2nd ed.). Prentice Hall.
- Fox, S. ve Spector, P. E. (2009). A model of work frustration-aggression. *Journal of Organizational Behavior*, 20 (6), 915–931. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(199911\)20:6<915::AID-JOB918>3.0.CO;2-6](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(199911)20:6<915::AID-JOB918>3.0.CO;2-6)
- Gat, A. (2006). *War in human civilization*. Oxford University Press.
- Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. (2024). Today's armed conflicts. <http://geneva-academy.ch>
- Geen, R. G. (1990). *Human aggression*. Pacific Grove, CA: Brooks-Cole.
- Glasgow University. (2015). Aggression: Problems with definitions. http://www.psy.gla.ac.uk/~paddy/level_2/L7_aggrobio.pdf
- Haddad, C., Malaeb, D., Sacre, H., Bou Khalil, J., Khansa, W., Al Hajj, R., Kheir, N., Saade, S., Obeid, S. ve Hallit, S. (2021). Association of problematic internet use with depression, impulsivity, anger, aggression, and social anxiety: Results of a national study among Lebanese adolescents. *Pediatric investigation*, 5(4), 255–264. <https://doi.org/10.1002/ped4.12299>
- Heinze, J. (2013). Aggression in humans and other animals – A biological prelude. In H.-H. Kortüm & J. Heinze (Eds.), *Aggression in humans and other primates* (pp. 3–18). Deutsche Nationalbibliothek.

- Hooks, B. (2000). *Feminism is for everybody: Passionate politics*. Cambridge, MA: South End Press.
- Huesmann, L. R., Dubow, E. F., Boxer, P., Landau, S. F., Gvirsman, S. D. ve Shikaki, K. (2017). Children's exposure to violent political conflict stimulates aggression at peers by increasing emotional distress, aggressive script rehearsal, and normative beliefs favoring aggression. *Development and psychopathology*, 29(1), 39–50. <https://doi.org/10.1017/S0954579416001115>
- Hunnicutt, G. (2009). Varieties of patriarchy and violence against women: Resurrecting "patriarchy" as a theoretical tool. *Violence Against Women*, 15(5), 553–573. <https://doi.org/10.1177/1077801208331246>
- Keles, B., McCrae, N. ve Grealish, A. (2020). A systematic review: The influence of social media on depression, anxiety and psychological distress in adolescents. *International Journal of Adolescence and Youth*, 25(1), 79–93. <https://doi.org/10.1080/02673843.2019.1590851>
- Lorenz, K. (2002). *On aggression*. Routledge.
- Liu, J., Lewis, G. ve Evans, L. (2013). Understanding aggressive behaviour across the lifespan. *Journal of psychiatric and mental health nursing*, 20 (2), 156–168. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2850.2012.01902.x>
- Mann, L., Newton, J. W. ve Innes, J. M. (1982). A test between deindividuation and emergent norm theories of crowd aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42(2), 260–272. <https://doi.org/10.1037/03514.42.2.260>
- Rensselaer Polytechnic Institute. (2014). Biological and social causes of aggression. <http://homepages.rpi.edu/~verwyc/oh10.html>
- Reicher, S., Spears, R. ve Postmes, T. (1995). A social identity model of deindividuation phenomena. *European Review of Social Psychology*, 6 (1), 161–198. <https://doi.org/10.1080/14792779443000049>
- Sampasa-Kanyinga, H. ve Lewis, R. F. (2015). Frequent use of social networking sites is associated with poor psychological functioning among children and adolescents. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18(7), 380–385. <https://doi.org/10.1089/cyber.2015.0055>
- Sapolsky, R. M. (2006). A natural history of peace. *Foreign Affairs*, 85 (1), 104–120. <https://www.foreignaffairs.com/world/natural-history-peace>
- Shalit, B. (1988). *The psychology of conflict and combat*. Praeger.
- Shahid, M. S. ., Yousaf, R. . ve Munir, H. (2024). Social media addiction, depression and aggression in young adults. *Journal of Professional & Applied Psychology*, 5(2), 276–285. <https://doi.org/10.52053/jpap.v5i2.297>
- Taylor, S. E., Peplau, L. A. ve Sears, O. D. (2000). *Social psychology* (10th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall Inc.
- Twenge, J. M., Joiner, T. E., Rogers, M. L. ve Martin, G. N. (2018). Increases in depressive symptoms, suicide-related outcomes, and suicide rates among U.S. adolescents after 2010 and links to increased new media screen time. *Clinical Psychological Science*, 6(1), 3–17. <https://doi.org/10.1177/2167702617723376>
- Thomas, D. G. (1989). Social withdrawal and aggression in children: Behavioral alternatives to frustration. In K. H. Rubin & D. Pepler (Eds.), *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 219–237). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Nauts, S., Langner, O., Huijsmans, I., Vonk, R. ve Wigboldus, D. H. J. (2000). Person perception: Forming impressions of others. In S. E. Taylor, L. A. Peplau ve D. O. Sears (Eds.), *Social psychology* (pp. 62–97). Wadsworth. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000179>
- Walby, S. (1990). *Theorizing patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.

Wilson, E. O. (1975). *Sociobiology: The new synthesis*. Harvard University Press.

Zillmann, D. (1979). *Hostility and aggression*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Zimbardo, P. G. (1969). The human choice: Individuation, reason, and order versus deindividuation, impulse, and chaos. In W. J. Arnold & D. Levine (Eds.), *Nebraska Symposium on Motivation* (Vol. 17, pp. 237–307). Lincoln: University of Nebraska Press.